

journal of

e-ISSN 2757-7031

Erciyes Akademi

dergisi

Cilt/Issue 36

Sayı/Number 3

Eylül/September 2022

ERCIYES AKADEMİ

e-ISSN: 2757-7031

yıl / year: 2022

cilt / volume: 36

sayı / issue: 3

Uluslararası hakemli bilimsel dergi
An international peer-reviewed scientific journal

İletişim Adresi / Communication Address

Erciyes Üniversitesi

Nuri-Zekiye Has Enstitüler Binası

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Melikgazi / KAYSERİ

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesakademi>

erciyesakademi@erciyes.edu.tr

Dergi Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa ÇALIŞ (Erciyes Üniversitesi Rektörü)

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Halit AKIN (Erciyes Üniversitesi)

Editör Yardımcısı / Co-Editor

Arş. Gör. Mustafa YILMAZ (Erciyes Üniversitesi)

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Xavier RICHET (Sorbonne Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir NAKİP (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Asım YAPICI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÖZCAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Josef PABLONSKY (Prag Ekonomi Üniversitesi)
Prof. Dr. Zakir AVŞAR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Maktagül ORAZBEK (Avrasya Milli Üniversitesi)
Prof. Dr. Zorona NIKITOVİĆ (İşletme ve Girişimcilik Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergenekon SAVRUN (Ufuk Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. İfakat Banu AKÇEŞME (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Remzi AYDIN (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Nilay AKGÜN AKAN (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Galip ÖNER (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Yakup ZİYAALP (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Onur TOK (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Cavidan YEMEZ (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Ayşegül AKŞEHİRLİOĞLU (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Deniz AY (Erciyes Üniversitesi)

Mizanpaj Editörleri / Layout Editors

Arş. Gör. Pembe ÜLKER (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Erdal Kaan TOPRAKKALE (Erciyes Üniversitesi)

Yabancı Dil Editörleri / Language Editors

Fransızca-Doç. Dr. İlhan GÜLLÜ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Almanca- Dr. Öğr. Üyesi Heiko SCHUSS (Abdullah Gül Üniversitesi)
Rusça- Öğr. Gör. Tamara TANASHEVA (Erciyes Üniversitesi)
İngilizce- Öğr. Gör. Göktaş YÜCEL (Erciyes Üniversitesi)

Danışma Kurulu /Advisory Board

Prof. Dr. Kurtuluş KARAMUSTAFA
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Meltem Seba ÖZTURAN
Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. M. Xavier RICHEL
Sorbonne Üniversitesi -Fransa
Prof. Dr. Alper ASLAN
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Josef JABLONSKY
Prag Ekonomi Üniversitesi -Çekya
Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Recep ÖZKAN
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Arzu MEMMODOVA
Bakü Devlet Üniversitesi -Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Heiko SCHUSS
Abdullah Gül Üniversitesi
Dr. Elvira BOLAT
Bournemouth Üniversitesi -İngiltere

Prof. Dr. Şükrü AKDOĞAN
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Eyyup YARAŞ
Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Hava SELÇUK
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar PİRTİNİ
Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Efzeleddin ESGER
Milli İlimler Akademisi -Azerbaycan
Doç. Dr. Leman SÜLEYMANOVA
Milli İlimler Akademisi -Azerbaycan
Doç. Dr. Burak GÖKBULUT
Yakındoğu Üniversitesi -KKTC
Doç. Dr. Filiz SÖNMEZ
Erciyes Üniversitesi
Dr. Muhammed Ali NASIR
Leeds Business School- İngiltere

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan AYDIN
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nurekenova GULNARA
Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi -Kazakistan
Prof. Dr. Timur VURAL
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Maktagül ORAZBEK
Avrasya Milli Üniversitesi -Kazakistan
Doç. Dr. Zorona NIKITOVİĆ
İşletme ve Girişimcilik Fakültesi -Sırbistan
Doç. Dr. Vladimir RİSTANOVİĆ
İşletme ve Girişimcilik Fakültesi -Sırbistan
Dr. Öğr. Üyesi Cihat KÖKSAL
İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Ganna KHARLAMOVA
Kiev Üniversitesi -Ukrayna
Dr. Eduard Alexandru STOICA
Lucian Blaga Üniversitesi -Romanya
Dr. Öğr. Üyesi Tarık DOĞRU
Florida State Üniversitesi -ABD

EDİTÖR'DEN

Saygıdeğer okuyucularımız,

1987 yılından beri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yayımlanan Erciyes Akademi Dergisi olarak 2022 yılının üçüncü sayısı olan Eylül sayımızla tekrardan sizlerle. Tarandığı dizinler bakımından önemli bir konuma sahip olan ve TR Dizin değerlendirme süreci devam eden Dergimizin bu sayısında, diğer sayılarımızda olduğu gibi sosyal bilimlerin farklı alanları ile ilgili bilimsel makaleler yer almıştır. Hakem değerlendirme süreçlerinden geçerek Dergimizin bu sayısında yayımlanmaya hak kazanan turizmden psikolojiye iletişime kadar birçok farklı alanda bilimsel makale yer almaktadır. Bu noktada hem Dergimizin hem de bilimsel makalelerin niteliği bakımından önem taşıyan kıymetli değerlendirmelerini bizlerle paylaşan hakemlerimiz başta olmak üzere yazarlara, yardımcı editörümüze, alan editörlerimize ve mizanpaj editörlerimize teşekkür ediyorum. Ayrıca Dergimizi okuyarak değer katan siz kıymetli okuyucularımıza teşekkür ediyorum.

Yeni sayılarımızda buluşabilmek ümidiyle...

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Halit AKIN

Editör

Amaç ve Kapsam

Erciyes Akademi, sosyal bilimler alanında çalışma yapan bilim insanlarının bilgi, deneyim, değerlendirme, görüş ve önerilerini paylaştıkları bilimsel bir platform oluşturmayı ve bilimsel etik çerçevesinde sosyal bilimlerin her alanında literatüre özgün katkılar yapan makale, kitap kritiği, çeviri, derleme gibi bilimsel çalışmalarını yayımlayarak sosyal bilimlerde bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Erciyes Akademi sosyal bilimlerin her alanında (eğitim bilimleri, ilahiyat, iletişim bilimleri, coğrafya, tarih, dilbilim, psikoloji, antropoloji, felsefe, filoloji, müzikoloji, güzel sanatlar, sosyoloji, arkeoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler, sosyal hizmet, siyaset bilimi, uluslararası çalışmalar, iş yönetimi, uygulamalı ekonometri, uygulamalı istatistik, hukuk, kamu yönetimi, işletme, maliye, Türk dili ve edebiyatı, Türkçe öğretimi) bilimsel çalışmalara Türkçe, İngilizce, Almanca, Rusça ve Fransızca dillerinde yer veren uluslararası hakemli bir dergidir.

Erciyes Akademi 1987 yılından beri düzenli olarak yayımlanan, uluslararası alan indekslerinde taranan, hakemli, açık erişimli, elektronik bir dergidir. Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere üç ayda bir yayınlanır. Dergide yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Aim and Scope

Erciyes Akademi aims to comprise a scientific platform for academics who desire to share their knowledge, notions, findings and researches with colleagues while contributing to the accumulation of knowledge in Social Sciences by publishing scientific studies such as articles, book critics, translations and reviews that make original contributions to the literature within the framework of scientific ethics.

The journal welcomes articles from all the fields of social sciences (Economics, Sociology, Political Science, Business, History, Turkish Language and Literature, Turkish Language Teaching, Philosophy, Geography, Educational Sciences, Law, Art History, Archeology, Communication Sciences, Linguistics, Music, Fine Arts, Tourism, International Relations, Finance, International Trade and Finance, Public Administration, Labor Economics, Theology, and other related fields) in Turkish, English, German, Russian and French.

Erciyes Akademi, first published in 1987, is an open-access, biannual (June and December) published and peer-reviewed scientific journal. All responsibility of the studies published belongs to the author(s)

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXED BY

Başlangıç tarihi / Since

1.	<i>DOAJ (Directory of Open Access Journals)</i>	14.05.2020
2.	<i>Ebsco (Humanities International Index)</i>	30.01.2018
3.	<i>Sobiad</i>	01.01.2017
4.	<i>DRJI (Directory of Research Journals Indexing)</i>	04.08.2016
5.	<i>Index Copernicus</i>	30.05.2016
6.	<i>Index Islamicus</i>	16.05.2015

DERGİNİN TARİHÇESİ

Derginin Önceki Adı	ISSN	eISSN	Yıl
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1300-1582	2148-8657	1987 - 2020

Yazım Kuralları

1.Dergimizde Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ve Rusça dillerinden herhangi birinde yazılmış makaleler yayımlanır. Makalelerde hem Türkçe hem İngilizce başlık bulunmalıdır. Başlıklar sonrasında en az 150, en çok 250 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet; en az 3 en fazla 5 adet "anahtar kavramlar" (keywords) bulunmalıdır. **Makale başlıkları 20 kelimeyi, ve makalelerin tamamı ise tablo, şekil ve kaynakça dâhil olmak üzere toplam 30 sayfayı aşmamalıdır.**

2.Dergi'ye gönderilen **makalelerin içerisinde hiçbir yerde yazar(lar)ın kimlik bilgileri doğrudan veya dolaylı olarak geçmemelidir.** Çalışmanın tezden üretilmesi, proje destekli olması, kongrede sunulması gibi bilgiler -makale kabul edildiği takdirde- hakem süreci tamamlandıktan sonra editörlük tarafından eklenecektir. Makale başvurusu esnasında "Teşekkür" kısmında veya "Editöre Not" kısmında bu bilgilere yer verilebilir.

3.Değerlendirmek üzere gönderilen makaleler ön kontrol sürecinde yazım kurallarına uygunluk ve benzerlik kontrolünün ardından değerlendirilmek üzere 3 hakeme gönderilecektir. Makalelerin yayına kabul edilebilmeleri için en az 2 hakemin olumlu görüşü gereklidir.

4.İmla ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu olduğu durumlar dışında Türk Dil Kurumu imla kılavuzu esas alınmalıdır.

5. Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez içerisinde APA 7 referans sistemine göre yapılmalıdır. Metin içerisinde açıklanmak istenen kimi hususlarla ilgili açıklamalar sayfa altı dipnotu şeklinde belirtilebilir ve bu türden dipnotların sayısal olarak birbirini izlemesi gerekmektedir. Yazılarda sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

6. Makalelerdeki tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, tablo ve şekillere ait kaynaklar tablonun hemen altına yazılmalıdır.

7.Yararlanılan kaynaklar sonucun devamında sola hizalanmış "**Kaynakça**" başlığı altında verilmelidir. Kaynakça biçim kurallarına ve metin içi atıf yöntemlerine dair örnekler en altta sıralanmıştır.

8.Gönderilen makaleler Microsoft WORD 2010 veya daha üst bir versiyonda yazılmalı ve aşağıdaki kurallara göre düzenlenmelidir:

Kenar Boşlukları	Üst ve Alt: 3 cm Sol ve Sağ: 2 cm
Yazıtipi	Palatino Linotype
Yazıtipi Boyutu	Özet: 10 Metin: 10,5
Satır Aralığı	1,08 cm
Paragraf Aralığı	Önce 0 sonra 8 nk
İlk satır girintisi	1 cm
Metin hizalaması	İki yana yaslı
Kaynakça	Asılı 1 cm girintili, tek satır aralığında, önce 3 sonra 3 nk

9. 2020 yılı itibariyle Dergimizde **APA (American Psychological Association) 7. Sürüm** referans sistemine geçilmiştir. Gönderilecek olan makalelerin APA 7. Sürüm temel kaynak gösterme kuralları dikkate alınarak düzenlenmiş olması gerekmektedir. APA haricinde referans sistemi kullanılan veya tam olarak APA sistemine göre düzenlenmemiş makaleler değerlendirme sürecine alınmadan yazara iade edilecektir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 986-1005 TOPLUMCU- GERÇEKÇİ NECATİ CUMALI'NIN AŞK DA GEZER ROMANINDA TİYATRO SANATÇILARI ARASINDAKİ EVLİLİK VE KADIN- ERKEK İLİŞKİLERİNE BİR BAKIŞ
AN OVERVIEW OF MARRIAGE AND FEMALE-MALE RELATIONS IN THE THEATER ARTISTS IN THE ASK DA GEZER NOVEL BY SOCIALIST REALISTIC NECATI CUMALI
Bilal KAS
- 1006-1024 YENİ YİYECEK DENEME KORKUSU VE YENİ YİYECEK DENEME ARZUSU İLE İLGİLİ YAPILMIŞ ULUSAL ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ
BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF NATIONAL STUDIES ON FOOD NEOPHOBIA AND FOODNEOPHILIA
Erşan YILDIZ
- 1025-1054 ÇEVRE YÖNETİM MUHASEBESİ: İSO 2020'DE YER ALAN İŞLETMELERDE UYGULAMA
ENVIRONMENTAL MANAGEMENT ACCOUNTİNG: BUSINESSES IN ISO 2020 IMPLEMENTATION
D. Ali KIZILYALÇIN
- 1055-1070 RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI HABERLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: SPUNİK TÜRKİYE TWITTER HESABI ÖRNEĞİ
A REVIEW ON THE RUSSIA-UKRAINE WAR NEWS: THE EXAMPLE OF SPUNİK TURKEY TWITTER ACCOUNT
Fikret YAZICI & Canan APAK
- 1071-1084 GÜNEY KORE'NİN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS (SOKÜM) SÜRECİ VE KÜLTÜRLERİ KORUMA YÖNTEMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
A STUDY ON THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE (ICH) PROCESS AND THE METHOD OF CONSERVATION OF CULTURES IN SOUTH KOREA
Gökçem BERKTAŞ & Hatice KÖROĞLU TÜRKÖZÜ
- 1085-1111 2010 VE 2018 ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARININ DEĞERLER EĞİTİMİ YAKLAŞIMLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ
EXAMINATION OF 2010 AND 2018 SECONDARY RELIGION CULTURE AND ETHICS LESSON PROGRAMS IN TERMS OF VALUES EDUCATION APPROACHES
Ferda ASLAN & Cemil OSMANOĞLU

- 1112-1125 | SANATIN İYİLEŞTİRİCİ GÜCÜ GÜZELYURT İLÇE DEVLET HASTANESİ
SERAMİK DUVAR PANOSU ÖRNEĞİ
THE HEALING POWER OF ART GUZELYURT DISTRICT STATE HOSPITAL
CERAMIC WALL PANEL CASE
Nilüfer Nazende ÖZKANLI
- 1126-1148 | KÜLTÜREL SERMAYENİN KARIYER BAŞARISINDAKİ ROLÜ
THE ROLE OF CULTURAL CAPITAL ON CAREER SUCCESS
Ayşe ÜSTÜNOLDU KANDEMİR
- 1149-1166 | KUYUMCULUKTA DÖKÜM TEKNİĞİ (KAYIP MUM TEKNİĞİ) İLE
YAPILAN ÜRÜNÜN ÜRETİM AŞAMALARI
PRODUCTION STAGES OF THE PRODUCT MADE WITH THE CASTING
TECHNIQUE (LOST WAX TECHNIQUE) IN JEWELRY
Birsen ERGÜN
- 1167-1190 | İKLİM İLE İLİŞKİLİ HUSUSLARIN FİNANSAL ETKİSİ VE FİNANSAL
RAPORLARDA SUNUMU: BİR HAVAYOLU İŞLETMESİ ÖRNEĞİ
FINANCIAL IMPACT OF CLIMATE-RELATED MATTERS AND
PRESENTATION IN FINANCIAL REPORTS: A CASE OF AN AIRLINE
COMPANY
Hakan CAVLAK
- 1191-1205 | NAHİV USULÜNDE İSTİHSAN DELİLİ
EVIDENCE OF İSTİHSÂN İN NAHİV METHOD
Tahsin YURTTAŞ
- 1206-1229 | ULUSLARARASI İNSANCIL TEAMÜL HUKUKUNUN GELİŞİMİNDE
DEVLET DIŞI SİLAHLI AKTÖRLERİN ROLÜ
THE ROLE OF NON-STATE ARMED ACTORS IN THE DEVELOPMENT OF
CUSTOMARY INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW
Berkant AKKUŞ
- 1230-1239 | İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ARDAHAN İLİNDE SÜT VE BAL ÜRETİMİ
ÜZERİNE ETKİLERİ
EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON MILK AND HONEY PRODUCTION
IN ARDAHAN PROVINCE
Özlem EŞTÜRK
- 1240-1259 | 62 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİNE GÖRE İSTANBUL'UN İAŞESİ VE
MEMNU' META (1587-1588)
ACCORDING TO THE MUHIMME BOOK NO. 62 THE PROVISIONISM
AND PROHIBITED GOODS OF ISTANBUL (1587-1588)
Ömer Orhan GÜNDÜZ & Mehmet İNBAŞI

- 1260-1271 COVID-19 PANDEMİSİ DÖNEMİNDE İMALAT SANAYİNDE E-PAZARLAMA YÖNELİMİ: CİRONUN DÜZENLEYİCİLİK ROLÜ
E-MARKETING ORIENTATION IN THE MANUFACTURING INDUSTRY DURING COVID-19 PANDEMIC: THE MEDIATOR ROLE OF TOTAL SALES REVENUE
Begüm ŞAHİN & Rıza BAYRAK
- 1272-1293 OLUMLU VE OLUMSUZ DEĞERLENDİRİLME KORKUSU VE DUYGU DÜZENLEME GÜÇLÜKLERİNİN SOSYAL KAYGI BELİRTİLERİ İLE PERFORMANS ALGISI ÜZERİNDEKİ ROLÜ
THE ROLE OF FEAR OF POSITIVE EVALUATION AND DIFFICULTIES IN EMOTION REGULATION ON SOCIAL ANXIETY SYMPTOMS AND PERFORMANCE APPRAISAL
Koray AKKUŞ & Güney Serap TEKİNSAV SÜTÇÜ
- 1294-1313 BORDERLINE KİŞİLİK BOZUKLUĞUNDA EMPATİ
EMPATHY IN BORDERLINE PERSONALITY DISORDER
Betül İPEK & Haydeh FARAJİ
- 1314-1346 TÜRKİYE'DE HANEHALKI BORÇLULUĞUNA İLİŞKİN GÜNCEL BİR DEĞERLENDİRME VE HANEHALKI BORÇLULUĞUNUN MUHTEMEL SONUÇLARI
A CURRENT ASSESSMENT OF HOUSEHOLD INDEBTEDNESS IN TURKEY AND THE POSSIBLE CONSEQUENCES OF HOUSEHOLD INDEBTEDNESS
Başak Işıl ALPAR
- 1347-1361 KARA TİMURTAŞ PAŞA VE AİLESİNİN OSMANLI DEVLETİNDEKİ ROLÜ
KARA TIMURTAŞ PASHA AND HIS FAMILY'S ROLE IN THE OTTOMAN STATE
Emre KOLBAŞI
- 1362-1390 ARAP DİLİNİN GERİ KALMASINDA SOSYO-KÜLTÜREL ETMENLER
SOCIO-CULTURAL FACTORS IN THE RECESSION OF THE ARABIC LANGUAGE
Nurullah ŞENTÜRK
- 1391-1407 DO INDIVIDUALS RATIONALLY UTILIZE HEALTHCARE SERVICES? EVIDENCE FROM THE GLOBAL COVID-19 PANDEMIC
BİREYLER SAĞLIK HİZMETLERİNİ RASYONEL KULLANIYORLAR MI? KÜRESEL COVID-19 SALGININDAN KANITLAR
Hatice GENÇ KANVAS
- 1408-1423 ÂŞIKLARIN DİLİNDEN KONUŞMA ADABI
SPEAKING MANNER IN THE WORDS OF MINSTRELS
Erol AKSOY

- 1424-1445 SAĞLIK VERİLERİNİN İŞLENMESİNDE AYDINLATMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ
THE OBLIGATION TO INFORM IN PROCESSING PERSONAL HEALTH
DATA
Miray ÖZER DENİZ
- 1446-1461 A STUDY OF FREUDIAN PSYCHOLOGICAL FACTORS RELATED TO THE
SUICIDE OF THE MAIN CHARACTER IN PAULO COELHO'S VERONIKA
DECIDES TO DIE
PAULO COELHO'NUN VERONİKA ÖLMEK İSTİYOR ROMANINDAKİ
ANA KARAKTERİN İNTİHARINA İLİŞKİN FREUDYEN PSİKOLOJİK
FACTÖRLERİN İNCELENMESİ
Muzaffer AYAR & Fatmanur DEMİR
- 1462-1478 ULUSAL ALEGORİ TARTIŞMASI BAĞLAMINDA DEVLET ANA'DA
ALEGORİK YAPI
ALLEGORICAL STRUCTURE IN DEVLET ANA IN THE CONTEXT OF
NATIONAL ALLEGORY DEBATE
Halil İbrahim ÜNSER

HAKEM LİSTESİ / LIST OF REVIEWERS

Yıl/Year: 2022 Cilt/Volume: 36 Sayı/Issue: 2

Erciyes Akademi Dergisi Editörlüğü, Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkürü bir borç bilir.

We gratefully acknowledge the contribution of the following reviewers who reviewed papers for this issue of our Journal.

Adem APAK	Uludağ Üniversitesi
Ali Osman KARAĞLU	Yalova Üniversitesi
Atiye NAZLI	Hitit Üniversitesi
Ayşe CANBOLAT	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Başak ERGÜDER	İstanbul Üniversitesi
Betül GÜRER	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dursun ŞAHİN	Giresun Üniversitesi
Emel Aker AKTAN	Nişantaşı Üniversitesi
Emine Serap KURT	Trakya Üniversitesi
Ertuğrul CEYLAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Ezgi Başak DEMİRAYAK ÜNAL	Anadolu Üniversitesi
Feryal SÖYLEMEZOĞLU	Ankara Üniversitesi
Fırat KARADAŞ	Mustafa Kemal Üniversitesi
Fırat KARAGÜLLE	İstanbul Üniversitesi
Gamze GÖRGÜNAY	Atatürk Üniversitesi
Gamze KAGAN	Üsküdar Üniversitesi
Gizem ONARAL DANACI	Erciyes Üniversitesi
Gökhan YILMAZ	Adıyaman Üniversitesi
Gülşen ASLAN ELKIRAN	Hitit Üniversitesi
Güngör KARAKAŞ	Hitit Üniversitesi
Hasan MEYDAN	Sakarya Üniversitesi
Hikmet AKYOL	Gümüşhane Üniversitesi
Hikmet ÇİÇEK	Dicle Üniversitesi
İlhan GÜLLÜ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
İsmail EKİNCİ	Mersin Üniversitesi
İzzet MARANGOZOĞLU	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Kemal ATASOY	Çağ Üniversitesi
Kenan GÜLLÜ	Erciyes Üniversitesi
Lokman AYDIN	Kafkas Üniversitesi
Lokman ZOR	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Mahmut BALTACI	Selçuk Üniversitesi
Mehmet DALAR	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Mehmet ÖNCÜL	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Mehmet Şirin ÇINAR	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Mehmet YÜCENURŞEN	Aksaray Üniversitesi
Mikail KARA	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Murat SEYFİ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Mustafa KARAZEYBEK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Neşe ŞENEL	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Nimet Serap GÖRGÜ AKÇAY	Bingöl Üniversitesi
Nurcan SÜKLÜM	Hitit Üniversitesi
Nurten İNCE AKMAN	Marmara Üniversitesi
Oğuz EMRE	İnönü Üniversitesi
Orkun ORAL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Öznur ÖNCÜL DEMİR	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Ramazan GÜREL	Marmara Üniversitesi
Ramazan KURTOĞLU	Yozgat Bozok Üniversitesi
Recep TEK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Seda ARITÜRK	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sefer KALAMAN	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Selin SERT SÜTÇÜ	Akdeniz Üniversitesi
Sema GÖKENÇ GÜLEZ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Şevket ÖZNUR	Yakın Doğu Üniversitesi
Şirin KARAMAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Şirin KOÇAK ÖZESKİCİ	Uşak Üniversitesi
Uğur BAŞARAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Tansel GÜÇLÜ	Munzur Üniversitesi

Tevfik SÜTÇÜ

Namık Kemal Üniversitesi

Ulukan BÜYÜKARIKAN

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Vedat TURGUT

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Yahya NAS

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Yasin CEBECİ

Marmara Üniversitesi

Zeynep GÜMÜŞ DEMİR

Üsküdar Üniversitesi

TOPLUMCU- GERÇEKÇİ NECATİ CUMALI'NIN AŞK DA GEZER ROMANINDA TİYATRO SANATÇILARI ARASINDAKİ EVLİLİK VE KADIN- ERKEK İLİŞKİLERİNE BİR BAKIŞ

 Bilal KAS^a

Özet

Şiir, roman, hikâye ve tiyatro türündeki eserleriyle tanınan Necati Cumalı, *Aşk da Gezer* romanında, edebî kişiliğine sinen, alışılmış temalardan uzaklaşarak Anadolu insanı yerine, tiyatro oyuncularını çevresindeki ilişkilere yönelir. Tanzimat'tan beri her sahada Batılılaşmaya çalışan Türk aydınına tiyatro muhiti üzerinden toplumcu bir zaviyeden eleştiriler getiren Necati Cumalı, sanatçıları gelenek-modern çatışması içerisinde değerlendirir. Anlatıcının modernle gelenek arasında dengeyi kurmaya çalıştığı romanda 1960'lı senelerin sanat muhitindeki ilişkiler, gerçekliğini, yazarın tiyatro türüyle yakından kurduğu mesaiden aldığı kadar gerçekçi müşahedelerine de borçludur.

Toplumcu duyarlılığını bu eserinde de devam ettiren Necati Cumalı, romanın akışına müdahale etmeden, sanatçı kavramı, sanatın sınırları ve aşkın sanat dünyasındaki ilişkilere yansımaları konularında fikirlerini öne sürer. Çalışmada, İzmir'e gelen bir tiyatro topluluğundaki kadın-erkek ilişkilerinin 1960'lı yıllardaki durumuna yorumlar getirilirken toplumcu yazarın, ideal sanatçı ve ideal ilişki anlayışı belirlenmiştir. Ayrıca yazarın Anadolu gerçekçiliğinden uzaklaştığı bu eserin Batılılaşma izleğiyle geliştirilerek devrin tuluat gruplarının, modern sanat topluşmalarının kadın-erkek münasebetleri gibi unsurlarının hususiyetlerinin incelenmesiyle Necati Cumalı'nın edebî kişiliğine bir katkı daha sunulmuş olur.

Anahtar Kelimeler: *Aşk da Gezer*, İdeal evlilik, Necati Cumalı, Toplumcu gerçekçilik, Yabancılaşma.

AN OVERVIEW OF MARRIAGE AND FEMALE-MALE RELATIONS IN THE THEATER ARTISTS IN THE ASK DA GEZER NOVEL BY SOCIALIST REALISTIC NECATI CUMALI

Abstract

Known for his poetry, novel, story and theater works, Necati Cumalı, in his novel *Aşk da Gezer*, instead of Anatolian people by moving away from the usual themes that permeate his personality, the theater actors around him oriented towards relationships. The Turkish intellectual, who has been trying to become westernized in every field since the Tanzimat, through the theater environment Necati Cumalı, who criticizes from a socialist point of view, his artists are in the conflict between tradition and modernity evaluates. In the novel, where the narrator tries to balance between the modern and the tradition, the period of the 1960s the

^aDr., Milli Eğitim Bakanlığı, bkas2322@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 15.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 07.07.2022

relations in the art environment, as much as it gets its reality from the work that the author has closely established with the theater genre, he is also indebted to his realistic observations.

Continuing his socialist sensibility in this work, Necati Cumalı, without interfering with the flow of the novel, puts forward his ideas on the concept of the artist, the limits of art and the reflection of love on the relations in the art world. In the study, the situation of male-female relations in a theater company that came to İzmir in the 1960s while making comments, the ideal artist and ideal relationship understanding of the socialist writer was determined. Also the author's this work, which moved away from Anatolian realism, was developed with the theme of Westernization, and the tuluat groups of the period, by examining the characteristics of the elements of modern art gatherings such as the relationship between men and women, another contribution to the literary personality of Necati Cumalı is made.

Keywords: *Aşk da Gezer*, Ideal marriage, Necati Cumalı, Social realism, Alienation.

Giriş

Necati Cumalı, Florina'da doğmuş, mübadeleyle Urla'ya gelen ailesiyle Anadolu kültürünü almıştır. Göçmen bir ailenin çocuğu olarak İzmir'in küçük ilçesi Urla'da büyüyen Necati Cumalı, hiçbir zaman toplumdaki uzak kalmamıştır. Avukatlık yaptığı yıllarda memleketi Urla'nın insanlarına hizmet eden sanatçı, birçok eserinin konusunu da yöre insanının anlattığı hikâyelerden, yaşanmış olaylardan etkilenerek oluşturmuştur (Akcaoğlu, 2003, s.2).

Sanatçının yirmiyi aşkın tiyatro eseri; onu, tiyatro sanatına ve sanatçı dünyasına yaklaştırdı. Meslek olarak tiyatro kurumlarındaki yöneticilikleri de tiyatro sanatçılarıyla sıkı bir ilişki içine girmesini sağlar, böylelikle sanat dünyasını gözlemleme fırsatı bulur. 1956 yılında İzmir'de Ara Tiyatro'yu kuran sanatçı, 1959'da İstanbul Radyosu'nda tiyatro yöneticiliği yapar.

Toplumcu hassasiyetini yitirmeden yazdığı eserleriyle, genel olarak Anadolu insanının aşklarına, mutluluklarına eğilen sanatçı, *Aşk da Gezer* romanında, İzmir'den uzaklaşmayarak sanatçı çevresinin ilişkilerine yorumlar getirir.

Cumalı'nın, yer yer yoz bir hayatı, okuyucunun gözleri önüne serdiği romanda, Batılı anlamda kurumlarıyla, kadın-erkek sanatçı çevresiyle, tiyatro mazisi yarım asrı geçmeyen, 1960'lı yılların Türkiye'si konu edilir. Osmanlı üst sınıfının çabalarıyla Batılı olmaya çalışan Osmanlı Devleti ve ardından kurulan, Batılı yaşamın resmen uygulayıcısı olan Türkiye Cumhuriyeti'nde tiyatro, umumiyetle, geleneksel varlığı görmeyi reddeder. Batı'nın Aydınlanma Dönemi sürecini tepeden inme yaşayan Osmanlı'da aydınlar, Batı'dan aldığı ithal yeni fikirleri, tiyatroya ahlaki bir işlev yükleyerek halka yansıtır. Bu yeni fikirler ve yeni bir tür olan tiyatro, Geleneksel Tiyatro'nun karşısına modern düşüncelerle ve sahne sanatıyla çıkmış olur. (Karacabey, 1990, s. 7).

Aşk da Gezer romanında, geleneksel sanat terbiyesini alan sanatçılar; olumlu hâllerleriyle anlatılmalarına rağmen, Türkiye'nin gerçekleriyle uygun olarak, tuluat tiyatrosu, Batılı sanatın ve onu uygulayanların gölgesinde anlatılır. Sanatçı Batı karşıtlığı ya da Batı sanatı muhalifliği yapmaz. Çünkü sayıları az olmakla birlikte, Batı kültürünü gerektiği şekilde özümseyen sanatçıları da anlatır. Necati

Cumalı, böylelikle yoz olana karşı geleneksel olanı çatıştırmadan, bir Türkiye gerçekliği yaratmaya çalışır. Türkiye'nin yakın geçmişi göz önünde tutulduğunda, çökmüş bir toplumun kendinden ileride gördüğü Batılı toplumlara karşı köksüz bağlılığı ve yüzeysel bir Batılılaşmayı beraberinde getirdiği görülür. Bu fikirlerin revaçta olduğu bir dönemde kurulan Darülbedayi, her şeyiyle geri görülen tulûat topluluklarına karşı bir tavır geliştirir. Hatta birçok yazar, Batı'ya duyduğu hayranlık ve kendinde beliren aşağılık duygusuyla Orta Oyunu ve geleneksel tiyatro sevgisini ırki bir hastalık olarak değerlendirmiştir (Nutku, 1969, s. 742-743). Batılı olmak, aydın ve modern olmak gibi kavramlar arasında bocalayan Osmanlı aydınlarını, genç Türkiye'nin aydınları da benzer kafa karışıklıklarını yaşayarak devam ettirirler. *Aşk da Gezer*'de, Doğu-Batı ikilemi, sanat ve sanatçılar üzerinden verilirken Doğu kavramı yerine, kendi öz kimliğiyle Batılı unsurlarını yoğuramayan, bunalım içindeki, pusulasız aydın kalabalığı anlatılır.

Roman, merak duygusunun canlı tutulmadığı, gerçekçi ve toplumsal bir eserdir. Sanatçılar, üst sınıf gibi algılanarak, halktan uzak kabul edilseler ya da bu durumun tam tersi olarak, halka yakın bir anlayış gütseler de halkla aynı seviyede değillerdir. Bu eşit olamama durumu, sanatçıları halkın bir parçası olmaktan çıkarmaz, toplumun önemli unsurlarından biri olmaları algısını değiştirmez. Eserde, sanat çevresindeki aşk ilişkilerine, sanat algısına ve evlilik seçimlerine, çok farklı yaratılıştaki kişilerin yaşamlarından örnekler verilerek gerçekçi bir dünya yaratılmaya çalışılır.

Aşk da Gezer'de, 1967 yılında İstanbul'dan İzmir Fuarı'na, üç oyun sahnelemek için gelen tiyatro topluluğunun bir ayı anlatılır. İstanbul Şehir Tiyatrosu, 1959-1966'da altın bir dönem yaşar, sahneye konulan eserlerin sayısı bakımından da bir gelişme görülür. 1960'lı yıllarda özel tiyatrolarda da bir canlılık görülür. Kent Oyuncuları Yıldız Kenter ve Müşfik Kenter, Gülriz Sururi-Engin Cezzar Topluluğu, Genco Erkal'ın kurduğu Dostlar Tiyatrosu, Gazanfer Özcan-Gönül Ülkü Topluluğu, Devekuşu Kabare Tiyatrosu gibi birçok önemli sanatçının yer aldığı, adını duyurduğu, yetiştiği tiyatro toplulukları, romanın vaka zamanıyla aynı dönemdeki sanatçı gruplarıdır (And, 2014, ss. 178-189). 1960'lı yılları anlatan Necati Cumalı, tiyatro çevresiyle kurduğu yakınlığın verdiği rahatlıkla, tiyatro sanatına ve sanatçısına dair birçok fikir öne sürer.

Eser, aldatmalar, pişmanlıklar, tek gecelik ilişkilerin içinde ilerler. Asli kahramanlar, Ergun ve Belkıs'ın inişli çıkışlı aşk ilişkisi de muallakta bırakılarak roman sonlandırılır. Hayat tarzlarıyla yoz olmaktan kurtulamayan roman kişileri, bulunduğu ortamı, aşamayı hazmedemeyen, geçmişiyle bugünü arasında bir denge oluşturamamış dönem aydınının portresidir. *Aşk da Gezer*'de, bir sevgiliden diğerine koşan erkek ve kadınların tükettikleri ve aynı zamanda hep aradıkları, tanımını yapamadıkları aşk ve cinsellik ayrımında, samimiyet, dürüstlük, sadakat gibi değerler, olumlu kahramanlara çok az yer verilerek olumsuz hayatlar sıralanarak gösterilir. Necati Cumalı'nın seçtiği yöntem, toplumcu gerçekçilik yolunda ilerlemesine devam eden Türk romanında tam tersi şekilde işlemiştir. Toplumcu gerçekçi romanların genelinde, iyi değerleri simgeleyen olumlu kahramanlar ve onların yaptıkları ön planda tutulurken olumsuz kişiler ve değerler romanlarda yaratılan klişe çatışmalarda, iyi-kötü düzleminde, masalsi bir yöntemle ilerlemiştir. Necati Cumalı, *Aşk da Gezer* romanında, hem seçtiği konu itibarıyla hem de kahraman kadrosunu oluşturma yöntemiyle farklılık yaratır.

A. TUTUNAMAYAN BOHEM BİR TİYATRO ÇEVRESİNİN ROMANI: AŞK DA GEZER

Aşk da Gezer, Necati Cumalı'nın altı romanından dördüncüsüdür ve 1975 yılında yayımlanır. İlk dört romanını gazete siparişleriyle yazdığını söyleyen sanatçı, *Aşk da Gezer*'i *Cumhuriyet* gazetesinin isteğiyle yazar. (Taş, 2001, s. 312). Romanda Anadolu'nun mekân seçilmemesine, köylü-ağa ya da işçi-patron, emek-sermaye çatışmalarına yer verilmeyişine rağmen anlatıcının dönemin sanat muhitine ve bu muhitin sanat anlayışına getirdiği toplumcu yorum ve yaklaşımlarla, roman toplumcu gerçekçi bir karakter kazanır. Eserin kurgusu, tiyatro sanatçıları arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuştur. (Uyguner, 1975, s. 13).

Roman, üç ana bölümden ve numaralandırılmış alt bölümlerden oluşur. *Aşk da Gezer*'in asli kişisi Ergun, İzmir, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerdeki sanat dünyasının içine, henüz yirmi dört yaşındayken yazdığı, *Türkân'ın Kismeti* başlıklı tiyatro oyunuyla girer. Ergun'un aşklarının ve hayatının anlatıldığı kısımların zaman zaman ön plana çıktığı, bazı bölümlerde genç tiyatro yazarının, kalabalık kişi kadrosunun ardında kaldığı görülse de, İzmir'e gelen tiyatro topluluğundaki sanatçıların Ergun'la yakın ilişkileri, kahramanı, olayların içine çeker.

Ergun, orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, İzmir'de büyümüştür. Edebiyatla sıkı bağlarını hiçbir zaman koparmayan Ergun, askerden dönüşünde, hep yazacağını bildiği ve kendine ün sağlayan tiyatro oyunuyla alışık olmadığı bir dünyanın içine girer. *Türkân'ın Kismeti* adını verdiği oyununda rol alan Ayla'yla, büyük bir aşk yaşar. Ancak Ergun'un oyunuyla ünlenen Ayla, şöhretin sarhoşluğuna kapılır ve Ergun, sadece kendine ait bir kadın istediğinin farkına vararak İstanbul'dan ayrılır. Ergun'un üniversite yıllarından beri kurtulamadığı at yarışı tutkusu, ona hatırı sayılır bir servet kazandırınca memleketi İzmir'e döner. Burada doğayla iç içe yaşamayı seçer ve bir çiftlik satın alır. Edebiyatla ilgisini kitap okumak ve oyun seyretmekle sınırlar. Yeni bir eser kaleme alamaz.

Ergun'un *Türkân'ın Kismeti* adlı oyununu yazmasının üzerinden, on bir yıl geçmiştir. Romanda asıl olaylar, bir aylık süreyi içerir. Bu süre içerisinde fuar kapsamında, oyunlarını sergilemeye gelen kadınlı erkekli grup oyuncularının Ergun'un çevresine yaklaşmalarıyla romana girdikleri görülür. Bir araya geldiklerinde sanatla ilgili konuşmalar da yapan bu roman kişileri, sinema, modern tiyatro, sanat-siyaset ilişkisi gibi konulara da değinirler. Romanda ön planda olan ve Ergun'la bir aşk ilişkisi yaşayan oyuncu Belkıs, mesleğinde başarılı olmasına karşın kendini anlamsız bir boşluk içinde hisseder, derin bir mutsuzluk yaşar. Ne istediğini bilmeyen, umutsuzca her yeni ilişkide mutlu olacağını uman ve her ilişkisinde hayal kırıklığına uğrayan birkaç kişiden biridir.

Ergun'un İzmir'deki mütevazı ve doğaya dönük çiftlik hayatıyla, Belkıs'ın hızlı ve ölçüsüz yaşamı, her ikisini de birbirinden uzaklaştırır. Bir ayın sonunda kafalarında bazı soru işaretleriyle ayrılırlar.

Romanda Ergun, Ayla ve Belkıs üçlüsü dışında birçok kişi yasak aşkla beraber ahlaka aykırı nitelikte çeşitli ilişkiler yaşar. Eserde gölgede kalmalarına rağmen, ideal evli çift olarak gösterilen Rengin ve Kemal, Saliha ve Mehmet Şen evlilikleri, ara ara okuyucunun diğer ilişkilerle karşılaştırma yapmaları için anlatılır. Kimi kadın oyuncular evliliği, tiyatro oyunculuğunun sonunun olmadığını düşünerek bir kurtuluş olarak görür. Evlilik kurumunu yeni bir heyecan gibi düşünen ya da sınıf atlamak için zengin

bir erkekle evlenme planları yapan kadın oyuncular, eserde, evlilikle sanatın beraber yürümeyeceğini temsil eden olumsuz kişiler olarak sunulur.

Haluk, Belkıs, Sevgi sürekli bir arayış içerisinde defalarca evlenmiş, sayısız ilişki tecrübesi edinmiş; ama mutluluğu bulamamış sanatçılardır. Necati Cumalı tarafından art arda bir tür resmigeçitle sıralanan, kendine ve topluma yabancı sanatçılar, Türkiye’de ünlü olmak, sanatçı olmak olgusuna eleştirel yorumlar içerir.

Aşk da Gezer’de tiyatro toplulukları ve sanatçıların aralarında geçen kıskançlıklar, farklı cinsel tercih seçimleri, alkol kullanımı, magazin toplum hayatına sızmaya başlaması gibi çeşitli düşünceler de işlenmiştir.

Tiyatro topluluğu bir aylık sürede, *Yaprak Dökümü*, *Hisse-i Şayia* ve *Otelci Kadın* oyunlarını sahnelerler. Necati Cumalı gibi tiyatroyla yakından ilgilenen bir yazarın bu oyunları seçmesinin romanda işlenen temalarla ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Necati Cumalı’nın umumiyetle birbiri ardına sıraladığı yoz sanatçı tiplerinin bir üretim metaı olarak sanata yaklaşımlarının, seyirciye, genel manada topluma üstten bakışlarının ve toplumdaki, toplumun değerlerinden- kendileri de orta ya da alt sınıfın bir zamanlar parçaları olmalarına rağmen- uzaklaşmalarının zemininde Batılılaşmanın Türkiye’deki seyri ve sanatçı denen bireyin Batılılaşma algısı yatmaktadır.

B. AŞK DA GEZER’İN SANATÇI ÇEVRESİNİN TOPLUMSAL ZEMİNİ VE ÖZELLİKLERİ

Osmanlı’nın askerî alanda başarısızlığının farkına varışıyla başlayan Batı’yı tanıma düşüncesi, tepeden inme başlamış olsa da Cumhuriyet’in ilanına ve inkılâplar devrine kadar uzanan yaklaşık iki yüz yıllık bir tarihi kapsar. Modernleşme; toplumu çağdaş uygarlık düzeyine getirmeye çalışırken gelenekçiliği yok etmeyle işe başlar. Ortadan kaldırmayı hedeflediği geleneğin yerine ise, uygun kuralları, örgütleri yerleştirmeyi amaçlayarak toplumun yeni kuşaklarını, yeni düzenin gereklerine göre yetiştirmeyi hedefler. (Berkes, 2018, s. 522).

Romanın vaka zamanı için Tanzimat Fermanı’nın ilanı üzerinden yüz yılı aşkın bir süre, Cumhuriyet’in ilanı üzerinden yaklaşık kırk yıl geçmiştir, hesabı yapılabilir. Toplumsal yapılarıyla, edebiyatıyla, resmiyle, tiyatrosuyla Batı merkezli bir sistem oluşturulmuş ve buna bağlı olarak sanatçılar yetişmiştir. Kısmen de olsa Kurtuluş Savaşı’nın yarattığı millî ruhtan uzakta kalan, inkılapların gerekliliğini ya da içeriğini bile sorgulamayan, geleneklerden kopmuş, seçkin bir kuşak oluşmuştur. Bu kuşak, elbette ki genç sanatçıların tümünü kapsamaz. Zaten Necati Cumalı, güçlü olmasalar da alternatif kişilerin hikâyelerini de anlatır. Romanda eleştiriye uğrayan sanat çevresinde, derin bir kimliksizlik, hiçlik hâkimdir. İçmek ve unutmak, eğlenmek ve düşünmemek temelli hayatlarında, bedenden bedene koşan, aşkın anlamını yitirmiş bu kalabalık, kendini, modern bir sanatın uygulayıcısı olarak görmektedir. Modernliğin içmek ya da doyasıya eğlenmek olmadığını okuyucu, romanın her satırında anlar.

Tiyatro dünyasında belli bir isim yapmış olan Haluk tipi, sanatında ilerlemek için, Paris’te bir süre kalmıştır. Birçok tiyatro oyununun sahnelendiği, Batı sanatının kalbinin attığı bu şehirden dönerken ne dilini geliştirebilmiş ne de gitmesi gereken yerlere gitmiştir. Kendi gibi içkiyle var olan bir iki Türk genci bulup gününü gün etmiştir. Tanzimat sanatçılarının Batı’yı anlamak hususunda yarattıkları birçok tip

gibi derinlik kazanamadan, yüzeysel bir eğlence anlayışını modernliğinin bir parçası sanarak ülkesine dönmüştür.

“Montparnasse kahvelerinde düştü kalktı. Bol bol ucuz şarapla konyak içti. Bu arada TNP’de bir Brecht, Huchette Tiyatrosunda da İonesco’nun Kel Şarkıcı’sı ile İskemleler’ini gördü. Bu kadarı yetti ona. On yıldır hangi masaya otursa bildiğini satıyordu” (s. 59).

Haluk tipi, mesleğinde ilerlemek, sanatına yeni özellikler katmak için hiçbir çaba göstermez. Batı kültürü, Türkiye’de, resmî ideolojinin olmazsa olmazı sınırlarında kalır. Sanat camiasındaki bir aydının, bu kadar güdük kalan bir bakışla Batı’yı algılaması, anlatıcının dönem aydınına getirdiği eleştirilerdendir. Hiç yurt dışına çıkmayan diğer bir oyuncu Saim’sen, Batı imzası taşıyan her oyunu, başarılı ve mükemmel bulurken bu oyunların sadece ismini biliyor oluşu ironiktir.

“Paris tiyatroları kafasındaki ütopyaydı. Paris’ten gelen tiyatro dergilerini karıştırdıkça, kendinden geçer, metinlerini tam anlayamadığı için okumadığı oyunları düşleriyle değerlendirirdi... Bu yazarlar, bu oyunlar arasında bir bağlantı kurmak güçtü. Aralarında ortak olan bir şey varsa hepsinin yabancı olmasıydı” (s. 59-60).

Batılı sanata hayranlık duyan ama bunların ne kadarını, hangi unsurlarını kendi sanatına uygulayacağını bilmeyen, Türk sanatının belli bir geleneğe sahip oluşundan haberi dahi olmayan; ancak sanat dünyasının bir şekilde içinde yer alan, bu genç sanatçılar, Türkiye’nin gerçeğidir. Anlatıcı, tanınmış bir aktöre şu sözleri söyleyerek Batı karşısında genç Türkiye’nin sanatçılarının psikolojisini ve konumlanışını özetler: “Ama ne Ergun ne de başka bir Türk yazarı, ağzıyla kuş tutsa, daha en az elli yıl ayak atamaz doğru dürüst bir Paris tiyatrosuna” (s. 61).

Devir sanatçılarının genel tavrı budur demek, eksik ya da yanlış olur. Ancak, Türk sanatçılarından belli bir kesimin Batı sanatı ve kültürü karşısında ağır aşağılık kompleksleri içinde olduğu da aşikârdır. Saim ve Haluk gibi tipler, Necati Cumalı’nın yıllarca haşır neşir olduğu tiyatro sanatçıların gözleminin ürünü olarak yorumlanabilir.

Oyun çıkışlarında bir araya gelen sanatçılar, tiyatronun bugünü, geleceği gibi konularda çeşitli tartışmalara girerler. Aralarında belli altyapıları olmadan konuşmalara katılan Leyla gibi tipler, sanatın hangi ellerde icra edildiği, Batı sanatının ve eğitim anlayışının ne kadar yanlış anlaşıldığını gösterir.

“Doğru dürüst bir öğrenimi olmayan Leyla’nın kendini aydın bir kadın göstermek için her fırsatta başvurduğu yoldu bu türlü tartışmaları. Daha çok düşüp kalktığı erkeklerden kaptıklarını, gerisini getirip getiremeyeceğini hiç düşünmeden bir karşı görüş olarak ortaya atar, karşısındaki ne kadar açık, ne kadar inandırıcı konuşursa konuşsun, gerçekten zeki bir kadın olsa bile, bilgisinin yetersizliğinden ötürü söylenenleri tam kavrayamadığı için yaya kalır” (s. 122-123).

Tiyatro oyuncuları, filmlerde de rol aldıklarından, Yeşilçam’da üretilen sinemalar hakkında da fikir sahibidirler. Bu alanda da Batı sinemasına yaklaşım tiyatroyla neredeyse aynıdır. Kârı amaçlayan ve sanat yapmayı düşünmeden film üreten yapımcıların kültürsüzlüğüne karşılık parayı ellerinde tutan güç olmaları, çeşitli çelişkiler doğarsa da sonuç şu dur ki, Batı karşısında Türk insanı bu dönemlerde kendini güçsüz ve yetersiz hissetmiştir. “Yeşilçam’ın tuttuğu yol doğru olsun olmasın buydu yıllardır.

Beğenilen yabancı bir filmi, git-gör-aktar ya da vurucu bir yabancı romanı al-oku-Türkçeleştir, diye sipariş verilirdi senaryo yazarlarına” (s. 64).

Tiyatro sanatçılarının kendi aralarında yaptıkları tartışmalardan birinin konusu, tiyatronun halkın sorunlarını ne kadar yansıtır yansıtmadığı yönünde ilerler. Ergun, okumayı, kendini geliştirmeyi hiçbir zaman bırakmamış biri sıfatıyla, yapılan tartışmaları yavan, gereksiz ve yıllardır kendini tekrar eden, klişeleşmiş olarak değerlendirir.

“Böyle her dönemde, diye bağladı sözlerini, eğrinin doğrunun, incenin kabanın, güzelin çirkinin, ruh, düşünce mirasçıları döl verip duruyor, yani Caliban’lar ile Prospero’lar o gün bugün üretip duruyorlar kendi soylarını” (s. 279-280).

Burada romandaki sanatçıların tartışmalarıyla geldikleri nokta, Türk sanatçısının sanata yaklaşımını göstermesi bakımından önemlidir. Sürekli aynı kısır döngü içerisinde kalan ve bu yüzden de ilerleme kat edemeyen, ne Batılı ne Doğulu olabilmiş, sancılı bir kuşaktır konu edilen. Necati Cumalı, Ergun üzerinden, kutuplaşmanın gereksizliğini vurgularken bir sentezi işaret eder. Ergun, boğucu ve edilgen gerçek dünyadan, doğaya dönme şansını yakalamış ancak teoride doğru bir toplumun ve sanatın sınırlarını çizmiş biriyken, pratikte gerçeklerle savaşmanın yöntemlerini, gücünü bulamamış, mutsuz ve her şeyin farkında olan azınlığı simgeler.

C. TOPLUMCU ANLATICININ YOZLAŞAN SANATA VE SANATÇIYA TAVRI

Necati Cumalı, sanat yaşamında tiyatro türüne ayrı bir yer ayırır. Gençliğinde Paris’e yaptığı bir gezi sırasında Musset’in heykeliyle karşılaştığında, “*Sevgili Musset! Her yiğidin gönlünde bir aslan yatar. Ben Türk Tiyatrosunun Musset’si olmak için geldim buralara*” (Cumalı, 1990, s. 91) diyecek kadar tiyatro sevdalısıdır. Türkiye’ye döndükten sonra, çocukluğundan beri hayranlıkla takip ettiği Muhsin Ertuğrul’la çalışma imkânı bulması ve Ertuğrul’un genç yazara, kendisinden oyunlar beklediğini söylemesinden sonra, *Mine* adlı tiyatro oyununu yazar. (Cumalı, 1990, s. 93).

Genç Necati Cumalı’nın içindeki yaratma arzusu ve başarıyı yakalayacağına dair o inanç, *Aşk da Gezer*’in asli kişisi Ergun’da da vardır.

“Öteden beri şiiri, edebiyatı sever, en yakın arkadaşlarından bile gizli tutarak arada bir şiirler yazardı. Yazdığı şiirlerin yayımlanması isteğini hiç duymuyordu. Anlatılması güç bir duyguyla yazgısının şiirden çok tiyatroya bağlı olduğuna, başarılı oyunlar yazabileceğine inanıyordu. Daha adını koymadığı, tek satırını yazmadığı halde, ilk oyunun oynanmasının çok yakın olduğu gibi bir önseziye kapılmıştı” (s. 6).

Necati Cumalı, içinde olduğu ve her yönüyle tanıdığı bir gerçeklik olan, tiyatro sanatçılarının çevresini anlatırken ister istemez bu çok sevdiği sanatla ilgili düşüncelerini de romana yansıtır. Toplumcu ve aydın kimliğiyle Türk edebiyatında kendine bir yer edinmiş olmasının verdiği imkânla, tiyatroya, insan ilişkilerine, kadına ve cinselliğe modern ama toplumcu bir bakışla yaklaşır.

Romanda, anlatıcı, Hadiye adlı yaşını almış oyuncu roman kişisi üzerinden pek de şanslı görmediği kimi kadın oyunculara dair bazı genellemelerde bulunur.

“Ünlü bir aktörle evliydi o sıralar. Mutluydu. Tiyatro Tanrısı yaşamlarının bir döneminden sonra acımasızdır kadın oyunculara. Her yıl, bir yerine iki, bazen üç yaş ihtiyarlatır onları. Vaktiyle davranıp da bağışladıklarını, ünü, parayı, aşklarını, bir bir geri almaya başlar. Hadiye de beş yıl önce kocasını daha genç bir aktrise kaptırdı” (s. 44).

Romanın kadın tiyatro oyuncularından Hadiye, dış güzelliğini yitirdiğinde beğeni iktidarını elinde tutan ve kadını kendine, bedenine ve üretimine yabancılaştıran erkek, yaşça daha genç, metalaştırdığı bir bedeni tüketmeye başlar. “Kadının yeniden üretim pratiklerinin yanı sıra, cinsellik de erkek iktidarının kadın üzerinde kurduğu iktidarın (ataerkin) başka bir kaynağıdır” (Güneş, 2017, s. 250). Hadiye tipi, kendi toplumunun değerlerine ve kendi üretimine yabancılaşan diğer kadın oyuncular gibi romanda, sanatıyla yani üretimiyle, tek başına var olma yetisini temsil edemez. Aileye, evlilik kurumuna ve kadın-erkek ilişkilerine yaklaşımı, kapitalist sistemin nesneleştirdiği ve sıradanlaştırdığı beden üzerindedir. Necati Cumalı, toplumcu gerçekçi bir tavırla kendi üretimlerine yabancılaşan kadın ve erkek roman tipleri üzerinden ideal olana gidilecek yolu ve ideal olanı suskunluğuyla ya da tasvir ettiği olumlu kadın-erkek bedenleri ve ilişkileri üzerinden verir. Anlatıcı, umumiyetle sanatını geliştirmek için uğraşmayıp da kendini tüketmekte ısrarcı oyunculara, evliliği sınıf atlamak için bir sıçrama tahtası gibi gören kadınlara karşı mesafelidir. Bu tipteki kişilerin karşısına, olay akışında önemli bir yere sahip olmayan, ancak aralıklarla varlıklarını hissettiren Kemal ve Rengin çiftini çıkarır. Eserde, anlatıcının beğenisini alttan alta duyurduğu bir çift olma dışında işlevleri yoktur; ancak beden ve üretimin kutsallığı yönünden okuyucunun dikkatini çekecek kadar olumlu tiplerdir.

“Konuşmalarından anlaşılacağı gibi, Rengin ile Kemal iyi geçinen bir çift olarak tanınırdı tiyatro çevrelerinde. Evlendiklerinde Rengin on sekiz yaşındaydı. Kemal yirmi bir. Sekiz yıldır evliydim. Düzenli bir yaşayışları vardı. Tiyatronun dışında büyük küçük demeden bulabildikleri her işe koşarlardı” (s. 94).

Eski oyuncuların Bedri Morkaya, çoğu sanatçının korkulu rüyası olan yaşlılık yıllarında yalnız ve parasız kalmakla ilgili herkesin tanıdığı efsane bir oyuncunun ölçsüz yaşamını anlattığında, bu gerçek hikâyeyi dinleyenler etkilenirler. Romanda, özellikle sağlıksız kurulan ilişkiler, ölçsüz yapılan harcamalar, içki kullanımı, sağlığın ve gençliğin değerini bilmemek gibi hatalarla ilgili, akla ilk gelen isimler, Afife Jale ve Cahide Sonku’dur. Ancak sanatçı doğasının narinliği, farklılığı ve anlaşılmaya uzak oluşu, her şeyin sonunun nereye varacağını bilinmesine rağmen kurmaca dünya dâhilinde de tarihin tekerrür ettiğini gösterir gibidir. *Aşk da Gezer*’de Ayla, Belkıs, Sevgi ve erkeklerden Haluk, Özer tipleri pervasız yaşamlarıyla sanat dünyasının içinde kaybolmaya aday insanlar olarak görülür. “Bedri onunla ilgili anılarını anlatırken sessizlik içindeydi masa. O büyük sanatçının yaşı ile üzgün, her biri az çok ne olacağını bilemedikleri kendi sonlarının karanlığına dalmış gibiydiler” (s. 118).

Sanat yaşamında yaklaşık yirmi yılı geçirmiş olan Haluk tipi, alkol bağımlısıdır. Sanatının yarattığı başarı, ün ve para ona mutluluk getirmez. Anlatıcı bunun nedenleri üzerinde dururken şöhrete kapılıp geçmişini unutan bir adamı betimler. Bu tasvirde, umumiyetle alt sınıftan gelen romanın oyuncu tiplerinin ekonomik sistemden ya da kaderden intikam alırcasına bedenleri ve sanatsal üretimlerini sadece tensel, maddi doyumlara bırakmaları ve kabullenilmiş mutsuzlukları toplumcu gerçekçi Necati

Cumalı'nın okuyucuları başka türlü bir sanat üretimi ve sanatçı davranışı üzerinde düşündürmeye ittiğini gösterir niteliktedir.

“Aktör olmaya hazırlanırken, henüz yirmisini bulmadan olanca ruh açlığı ile yetiştirmişti kendini. Gece gündüz okurdu. Kışları, paltosuz geçirirdi o parasız yıllarında. Ama çabuk arkası kesildi o olumlu çalışmalarının. Ah! Ün, para en kolay yollardan teslim olmuştu ona. Onun çöküş nedenlerinin başında gelen buydu işte” (s. 299).

Haluk tipiyle somutlaşan ve diğer yoz tiplerle okuyucu açısından anlam kazanan durum, aslında romandaki sanatçı tiplerin kendilerine, toplumlarına ve sanat üretimlerine karşı geliştirdikleri bir tür yabancılaşmadır. Romandaki sanatçı kişiler, Türkiye'nin sindiremediği modernleşme ya da kapitalistleşme sürecinde öykünmeci bir tavır geliştirirler. Bu tavra ilave olarak Marx'ın yabancılaşma olgusu bir üretim ve emek dâhilinde olan sanatçılar için de geçerli olur. Emekçileri sürekli aynı yoğunlukta ve tekdüzelikte, kendi özgürlüklerini katmadan dâhil oldukları üretim sürecinde “bir vida sıkıcı” olarak niteleyen Marx'ın yabancılaşma olgusuna benzer bir tükenmeyi, “şeyleşmeyi” *Aşk da Gezer*'in yoz oyuncu kişileri de yaşar. Belli tarihlerde her gün aynı sözlerden müteşekkil oyunları, kendi isteklerinden uzak biçimde sahneye koyan roman kişileri, zamanla ürettikleri metaa, yani oyuna da yabancılaşıp “bir vida sıkıcı” olmanın ötesine geçemezler.

“Kendi emeğine yabancılaşan insan, Marx'a göre kendi türsel özelliğinden, yani insanı insan yapan evrensel üretim yapabilme yetisinden yoksun bırakıldığı için, kendi türsel özelliğine ve dolayısıyla kendi türüne de yabancılaşmaktadır. Bu, aynı zamanda insan-doğa ilişkilerinin de sekteye uğramasıdır. Marx'a göre insan üretirken doğayı kendisine, kendisini de doğaya katmaktadır. (...) Ürünün bir meta hâline geldiği koşullarda ise bu ilişki tersine döner ve bir tüketim ilişkisi hâline gelmeye başlar” (Bekmen, 2014, s. 181).

Yaşadıkları toplumun doğasından, gerçekliğinden ve insanın hükmetmeye çalıştığı tabiattan uzaklaşan tüm emekçiler gibi romandaki sanatçı tipleri de üretim dairesi içinde sahneye koydukları oyunun metalaşmasından ve “bir vida sıkıcı” olmaktan öteye gidemezler. Öte yandan, şöhretin büyümesine kapılıp sihirli ama bunaltıcı bir âlemi yaşayan oyuncuların dışında bir başka dünya daha vardır. Bu da sanatçıların büyümlü hayatlarının en açık hâliyle yansıtıldığı magazin haberlerini okumak zorunda bırakılan halktır. Anlatıcı, sanatçıların özel yaşamlarına dair yazılan yazıların halka hiçbir şey katmadığını olayın akışını keserek dikkat çekecek bir uzunlukta aktarmadan geçemez. Anlatıcının bu toplumcu tavrı; sanatçının topluma örnek olma vazifesini, bir üretim ve emek sürecinin neticesinde ortaya çıkan sanatın toplumu iyileştirme düşüncesinden hareket etmesi gereğini taşır.

“İzmir'in en çok satan sabah gazetesiydi elindeki. Son yıllarda... kim kiminle neredeydi, başlığı altında dedikoduya ayırıyordu. Gece kulüplerinde, lüks lokantalarda, türlü yiyecek içeceklerle donatılmış masalarda çekilmiş, pahalı giysiler içinde berberden yeni çıkmış, takmış takıştırmış kadınlarla, anlamsız yüzlü erkeklerin sırtkan fotoğrafları doldururdu bu sayfayı. Hünerleri, başkalarına yararları neydi bu insanların? Ölçsüz saçıp savurdıkları bu kazançları nereden gelirdi?.. Köylülere, yaşama düzeni köylülerden pek değişik olmayan kasabalılara ne derdi bu türlü haberler? Çağ dışı kalmışlıklarıyla bir çeşit alay etmek değil miydi bu tatlı yaşamı sürmek onların gözleri önüne? Köylü

okuyucuları, yoksulluklarının yüzde yüz nedeni olan bu yaşayışı gazeteden izlerken hasetsiz bir imrenme ile cennet düşleri göreceklerine, ürettikleri her şeyi değerinden düşük fiyata bu sırtkan adamlara satıp, tarım ilaçlarından, irili ufaklı her türlü aygıtlarına, yedek parçalarına... kendilerine gereken tükettikleri her şeyi yüksek kârlar ödeyerek bu adamlardan satın aldıklarını akıl edebilseler, bu türlü saçmalıklar hiç değilse gizli kapaklı kalır, gazeteler de soygunlarını alkışlar gibi, birtakım görmemişlerin bu türlü fotoğraflarını yayımlamaya cesaret edemezdi" (s. 175-176).

Anlatıcı, sanatçıların bohem yaşayış tarzlarının ispatı olan fotoğraflarıyla bilerek köylülerin evlerine destursuzca girişlerini, açıkça ve sert bir ses tonuyla eleştirir. Anlatıcı; ekonomik, sınıfsal bir çıkarımla, toplumcu bir hassasiyet içeren ifadelerde, gazetelere yeme, içme ve gezmeleriyle konu olan kişileri görmemişlikle, soygunculukla suçlar. Toplumcu gerçekçi sanatçı tavrını her ne kadar kapitalist sistem dâhilinde değerlendirilecek tarzda eserler veren bohem sanatçı kadrolarıyla yansıtırsa da anlatıcı; Marksist eleştirinin tesiriyle "politik bakımdan tarafsız olamaz" (Moran, 2002, s. 88). Anlatıcı, kapitalist sistemin dayattığı ve tüketmeye hedefli, üretimi metalaştıran, toplumu belli olumlu bir fikre ulaştırmayan sanatçı üretimini ve hayatını tenkit eder. Öte yandan aydın bir bakışla, sanatçıların ilişkilerinde özgür olmalarına karışmayan anlatıcı, bu özgürlüğün ölçsüz bir açıklıkla yayılmasına karşıdır. Cinsel seçim konusunda, gelenekselin korunması taraftarıdır. Genç oyuncuların abla dedikleri, eski oyuncuların Sabiha'nın seviciliği, Sevgi'yle evlenme planları yapan İzmirli Rıfat'ın belli bir dönem, jigololuk yapmış olması, tiyatro oyuncusu Nuri'nin ve Jale'nin terzisi Tufan'ın eşcinselliği konularında düşüncelerini belli ettiği olur.

"Atlet yapılı sağlıklı bir erkek görünüşü olduğu halde, konuşması, devinimleri kadınsıydı adamın. Özer, tanışmasalar bile öteden beri duyardı adını. Sapıklığını gizlemeyen ünlü bir kadın terzisiydi" (s. 178).

Kadın terzisi Tufan tipini net bir ifadeyle sapık bulan anlatıcı, Sabiha ve Nuri hakkındaki düşüncelerini, roman kişileri üzerinden belirtir. Ancak, Sabiha ve Nuri'nin toplum dışı seçimlerinde, oyuncuların tepkileri aynı olmaz. Anlatıcı, eşini aldatan kadın ve erkekleri bohem bir yaşam tablosu içinde vermekle yetinirken kadın-erkek ilişkisinde gelenekselin dışına çıkanları affetmez.

"Ablanız büyük aşk yaşıyor İkbâl Hanımefendiyle. Özer'in, Nursen'in yaptıkları falan onun yanında öğrenci oyunları..."

Belkıs yüzünü buruşturdu:

Tiyatrodan bir ayrılrsa da kurtulsak. Hiç sevmem o kadını" (s. 103-104).

Sabiha'nın İkbâl Hanım'la yaşadığı ilişki, Özer'in çapkınlıklarını masum gösterecek niteliktedir. Hatta Özer'in eşini aldatması, öğrencilikle ilişkilendirilerek tuhaf bir genelleme dahi yapılır. Nuri'nin seçimlerine, bohem yaşamlarına ironik düşecek boyutta ahlakçı yaklaşırlar.

"Oyundan sonra ikisi üçü birden tiyatronun önünde beklerler bunu, alır götürürler, bir rezalet! Öbür çocuklar bizi de o gözle görecekler diye huylanırlardı iyice. Hani yaşımı başımı unutup benim bile korkacağım gelirdi.

(...)

İyisi mi bırakın ne hali varsa görsün, dedi. Halk ayırır sapık olanla olmayanı. Uzatmayın bu tatsız konuyu” (s. 125).

Sabiha'nın seçimiyle, Nuri'nin hayat tarzı arasında fark olmamasına rağmen romandaki sanatçıların her ikisine de tepkilerinin aynı olmadığı açıktır. Bunun nedeni de Sabiha'nın ilişkisini gizli bir şekilde devam ettirmesidir. Nuri ya da Tufan, seçimlerini açıkça gösterdiklerinden etrafa manevi bir rahatsızlık verir. Ancak, Rifat'ın jigololuğu ya da Özer'in eşini aldatması, romanda hafif suçlar olarak yansıtılır. Aleni yapılmalarına karşın, toplum için bir tehlike oluşturmaz. Burada anlatıcının aydın ve toplumcu gerçekçi yaklaşımının romanın genelinde hissedilmesine karşın, kadın-erkek münasebetleri söz konusu olduğunda tipik ve geleneksel olandan çıkmadığı görülür.

“Bugün onun işi tamam.

Evlisin unutma.

Kahkahasını saldı:

Ben boşanma davası açmıyorum ağabey, aksine gönül yapıyorum. Başka türlü çekilir mi bu turne kahır?” (s. 90).

Anlatıcının ardı sıra anlattığı çeşitli ahlaksızlıklar, ölçsüz tavırlar romanda güçlü bir çatışma yaratacak, doğru, düzgün ya da prensipli özellikler taşıyan kişi ya da kişilerce desteklenmez; ancak anlatıcı, sanat çevresinin bohem yaşamına ters düşen hayatları ara ara işler ve incelikle yansıtır. Yalnızlıklarıyla tükenen güçsüz kişilere romanda az yer verilse de bu kişiler, okuyucuda ilgi uyandırır; bunun sebebi de romanın bütününe yayılan kokuşmuşluktan, çok uzak olmalarıyla halka yakınlıklarıdır.

“Gerçekte hoş kızdı Günseli. Sadece giyinişi, devinimlerinde davranışlarındaki sporcu rahatlığı, kusursuz yüz, vücut çizgileri, hepsinden önemlisi kendine yakışanı seçmedeki bilinci ile kuşağının aydın genç kızlarını temsil edebilecek nitelikleri topluyordu kişiliğinde. Tiyatroda herkesten uzak duruşu, çekingenliğinden, pısrıklığından çok, gereksiz bulduğu birtakım sürtüşmelerden korunmak içindi. Masada herkesin bildiği yalnızlığı, flörtsüz yaşayışı ise gururundan, kendine güveninden olsa gerekti” (s. 267).

Anlatıcı, romanda güçlü olumlu tipler çizmekle, sanat üretiminin emekçileri olarak gördüğü kurmaca dünyanın oyuncularını güçlü bir iyi-kötü klişesi üzerinden yansıtmayı seçmez. Anlatıcı, ilişkiler ve sanatın üretim sürecinin nihayetinde topluma katkıları noktasında, Günseli tipinde olduğu gibi kısa anlatım ya da susuşlarla ve daha çok bir tür Sodome ve Gomore kentlerindeki kokuşmuşlukları sıralayarak okuyucuda toplumcu tavrını hissettirir. “İdeolojinin söyleyemeyeceği şeyler, örtbas etmek zorunda olduğu gerçekler, eserde boşluklar ve suskunluklar olarak kendini belli eder. Onun için söylenenler değil, söylenmeyenlerdir ideolojiyi görünür kılan ve okurun (belki Marksist eleştirmenin yardımıyla) uyanmasına olanak tanıyan” (Moran, 2002, s. 67). Bedenen ve ahlaken tükenmiş yoz sanatçı tiplerini birbiri ardına sıralayan ve olumlu tipleri diğerleri arasında flu gösteren anlatıcı, iyi tavır ve üretimin ne olacağına dair susuşlarıyla okuyucunun kendi başına bir gerçeklik yaratmasını ister. Bu

kendi başınlık ara ara anlatıcının emeğin, alt sınıfın, emekçinin yanında oluşunu iyiden iyiye belli ettiği tasvirleriyle okuyucunun kazanması ya da ulaşması istenen toplumcu fikrin tohumlarını atar.

Dönemin kadın-erkek ilişkilerine bakışını, toplumun ve sanat dünyasının değer yargılarının ne şekillerde değiştiğini göstermek amacıyla Necati Cumalı, özellikle kişi kadrosunu geniş tutmuştur. Günseli ya da Filiz tipleri, romanda bir ya da iki kez adları geçen figüratif kişilerdir. Ancak cinsellik, kadın-erkek ilişkileri ve sanat algısı konularında yoğunlaşan Necati Cumalı, geniş bir perspektifle her türlü insanın ve düşüncenin duruşunu, portresine yerleştirir ve böylelikle, toplumsal değişimin hızını gösterirken bu hızın ne yönde ilerlerlerse daha doğru olacağını sinyallerini vermek ister. Günseli, Rengin, Kemal gibi kişiler, doğru, dürüst ve prensipli duruşlarıyla romanda dikkati kendi üzerlerinde toplarlar. Çünkü anlatıcı bu kişileri olumlu sıfatlarla anlatarak ve yer yer tarafını belli ederek okuyucuyu da yönlendirmeyi seçmiştir.

Filiz tipi, yeni neslin aşk ve cinselliğe bakışını yansıtmaya yönüyle ilginç düşüncelere sahiptir. Anlatıcı, Filiz'i olumsuz bir havayla tasvir etmez. Aksine yenilikçi ve kendine güvenen yeni tip bir kadın imajıyla yansıtır.

"Filiz, yaşayışında kendine özgü bazı anlayışları olan bir kızdı. Aşka inanmıyordu en başta. Daha doğrusu alışılacağı anlamı değildi aşktan anladığı... Eski aşk, uzun ya da kısa bir süreyle ölçülüyordu. Buradan doğuyordu insan yaradılışına aykırılığı. Yarından, yarından sonradan, ya da bir hafta, bir ay, bir yıl sonradan söz ederken önceden nasıl, nereden bilebilirdi insan o günler gelince ne duyup ne düşünebileceğini! Neyi sevip, neyi sevmeyeceğini?" (s. 281).

Filiz tipi, özgür tavırlarıyla, serbest hareketleriyle, yeni kuşağı simgeler. Ekonomik bağımsızlığını kazanmış, toplumun her türlü baskısından azade, erkek ve kadının her anlamıyla eşitliğini kabullenmiş genç bir kadın olarak yeni neslin geleneklerden kopuk, Batılı yaşam tarzına ayak uydurmuş kadınlarını temsil eder.

Necati Cumalı, aydın, modern ve toplumcu hassasiyetini halkın öz değerlerine karşı gelmediği sürece sonuna kadar korur. Batılı fikirlerin, çağdaşlığın savunucusu olarak bağnazlığa karşıdır. Ancak bu durum, halkı hor görür bir özellik taşımaz. Tersine onu tamamlayan, destekleyen ve çağa ayak uydurmasını hedefleyen düşünceler içerir. Necati Cumalı, bohem yaşamlarıyla kendi sonlarını hazırlayan sanat çevresinden örnekler sunmanın yanı sıra, ayakları yere basan ve çağdaş kalmayı sürdüren sanatçıları da anlatarak okuyucuya düşünme, muhakeme etme şansı sunar. Sanatçıların kendi olamayışlarının ya da içine doğduğu toplumun değerlerine, geldikleri sınıfın hususiyetlerine yabancı kalışlarının zemininde Batılılaşmanın Türkiye'deki sathiliğinden, modernleşme sürecinin kapitalizmin geçtiği aşamaları takip edemeyişinden kaynaklıdır.

D. MEKÂN VE SANAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA NECATİ CUMALI'NIN İZMİR ÜZERİNDEN SANAT ÜRETİMİNE VE SÜRECİNE GETİRDİĞİ TENKİTLER

Necati Cumalı, kökü mitlerle örülü bir maziye dayanan, her manada zengin bir Anadolu kenti olarak gördüğü İzmir'in verimli toprakları ve emekçi insanları arasında hayat süren ve sanat çevresiyle bağlarını koparmayan Ergun tipi ve diğer roman kişileri arasında mekân üzerinden bir zıtlık yaratmaya

çalışır. Bu zıtlık; kapitalist ve sömürücü hayatın her hâlinin yaşandığı İstanbul ve hâlâ fuarıyla modern, tarımsal zenginliğiyle emekçi özelliklerini kentleşme realitesi karşısında muhafaza etmeye çalışan İzmir üzerinden verilir. Necati Cumalı, İzmir'in Urla ilçesinden hiç kopamamış, eserlerinde de İzmir'i mekân olarak sık sık kullanmıştır. *Aşk da Gezer*'de, sanatçıların yaşamının anlatıldığı asıl bölüm, İzmir'de geçer. Ergun'un Ankara'daki askerlik günleri, İstanbul'da tanınmasını sağlayacak Türkân'ın Kısmeti adlı oyununun sahnelenmesi gibi romanda çok az yer kaplayan kısımlar hariç, diğer olaylar İzmir'de yaşanır.

Sanatçının İzmir'e sevdası, satır aralarında açıkça görülür. Betonlaşan ve hızla olumsuz anlamda değişen kent, şehrin her türlü değişimini adım adım takip eden romanın aslı kişisi ve İzmir'e yabancı Belkis tarafından fark edilir.

“Sevmek mi? Allah korusun! Nesini? Aksine, tiksindim.

Haklısınız. Son yıllarda iyice çirkinleşti.

Hem de nasıl! O ne o Konakönü'nün hali? Yığınla beton. Kordon boyunca kat kat apartmanlar.

Doğru, ama yalnız İzmir değil bu duruma düşen. Türkiye'nin her yanında böyle. Günümüzde gücü olanın kafası kentlere bu biçimi veriyor işte.

Hangi kafa, hangi güç o?

Bir yandan arsa spekülatörleri, bir yandan da otomobil yapımcılarıyla ithalatçıları. Onların yanı sıra da ne kadar beton yığıp ne kadar çok asfalt dökerlerse o oranda çağdaş bir kent yarattığını sanan belediye başkanları ve belediye meclisi üyeleri.

...

Gün gelecek bugün yapılanların çoğunu yıkmak zorunda kalacağız” (s. 105).

En son sekiz yıl önce İzmir'e gelen Belkis, şehrin aldığı hâle şaşırır ve üzülür. “Değişim süreci hem mekânı hem de bireyi etkilemektedir. Mekânın değişmesi, yaşam şeklinin değişmesini ifade eder. Mekânın değişimi bireyi, bireyin dâhil olduğu toplumsal yapıyı, toplumsal ilişkileri etkileyebilmektedir” (Ünaldı, 2011, s. 31). Çift taraflı bir değişimin yaşandığı İzmir'de kapitalist sistem geleneksel ya da millî karakterdeki öz değerleri de beraberleyle değiştirir, tahrip eder. Değişen, sadece kentlerin çehresi değildir; ya da yok edilmeye başlanan yalnız başına tabiat değildir, erozyona uğrayan kültürel bir miras vardır ve bu geleneksel tınlar taşıyan miras içinde emeğin, toprağın ve alt sınıf halkın değerleri de hasar görmektedir. Böylesi bir değişim içinde anlatıcı, eleştiri oklarını insan iktidarı karşısında dilsiz ve korunmasız duran tabiatın tahribine ve onun müsebbiplerine yönlendirir. Necati Cumalı, doğanın tahribi konusunda hassastır. Şehrin geleceğini pek de iyi görmez. Günümüz Türkiye'sinde kentsel dönüşüm adıyla yapılan düzenlemeler ve kent insanının tabiata dönüş çabaları sanatçının ileri görüşlülüğünü gösterir niteliktedir.

“Eski kışla yıkıldıktan sonra o yıllarda boştu kışlanın yeri. Denize kadar açıklıktı. Şimdi kale duvarları gibi birbirine bağlanan beton yığınları kesiyordu denizin görünüşünü. Bu duvarların gerisinde

soluğu kesilir gibiydi kentin. Öfkeleni adeta. Kim cesaret edebilirdi bu kadarına? Cinayet mi desin ne desindi buna? Bir kenti düpedüz boğazlamaktı bu!" (s. 78).

Belkıs, büyüyen, büyüdüğü betonlaşan ve dokusu bozulan kentin insanlarında da olumsuz anlamda değişimler görür. İzmir'in kimliğinin bozulmasına üzülen Belkıs, otele gireceği sırada kendisine çarpan adamın tavrından da memnun kalmaz. Anlatıcı şehrin değişimine dair düşüncelerin ardından bu çarpışmayı yerleştirerek okuyucuya değişimin çok yönlülüğünü göstermek ister. "Üstün körü özür dileyerek karşı kaldırımın önünde bekleyen bir otomobile doğru koştu adam. Belkıs, otele girerken, 'görgüsüz' diye söylenmekten kendini alamadı" (s. 79).

Türkiye, büyümekte, gelişmekte ve Batı'yı takip etmektedir. Şehirler, dışarıdan aldıkları göçlerle, kendisine gelen insanlara yaşam alanı açmaya çalışmak için betonlara boğulmaktadır. Doğası katledilirken kültürel ciddi erozyonlar, çelişkiler ve bocalamalar da şehir insanının kaçınılmaz kaderi olarak ortaya çıkar. Anlatıcı, Ergun'un sanat çevresinde yaşananları değerlendirmiş okuyucuya sunarken onu, kendisinin sözcüsü haline getirmiş olur. Kahramanları, bir şeyleri unutmak için sürekli, zamanı, sağlıklarını ve gençliklerini tüketen özellikleriyle, gizlemeye çalıştıkları boşlukta sallanıp duran bir özlem duygusuyla anlatır. Bu bağlamda, Belkıs ve diğer yoz roman kişileri doğadan, geleneklerinden, geçmişinden kopan ve yaşamak zorunda kaldıkları yeni düzene ayak uyduramayan her canlı gibi, mutsuzdurlar. Belkıs'ın çiftlikte gezerken gördüğü Sabri Efendi'nin ineklerle, atlarla, tavuklarla ilgilenirken ki mutluluğu onu etkiler.

"Bu küçük çiftlikte iki gündür karşılaştığı, görüp tanıdığı her şeyle bir uyum, bir yakınlık vardı bu adam arasında. Bu ağaçlarla, bu kır havasıyla, bu otların ucundaki titreşimlerle, uzayıp giden sessizlikle, az önce gördüğü makiler, kekikler, bodur meşelerle, hatta kayalıklarla, eş soydan gelmiş gibiydi Sabri Efendi. Ergun, ne kadar kırları sevdiğini söylerse söylesin, ne kadar buralarda yaşamış olursa olsun, onun kadar bir parçası durumuna gelememişti bu toprakların, yine kendi kalmıştı... Hiç tiyatro görmemiş, sanat nedir bilmeyen bu adam mutlu olabiliyordu işte. Böyle salt tasasız, özlemsiz yaşam mutluluk muydu acaba? Olabilir miydi? Yaptığı iş ne olursa olsun, bir tokluğu, bir dinginliğe ulaşması mıydı mutluluk insanın yaşarken?" (s. 192-193).

Sabri Efendi, köklerinden kopmamıştır. Yaşadığı yerle, yaptığı işle uyum içindedir. Ne Belkıs ne de çevresindekiler, yaptıkları sanatın asıl gerekliliğini ve topluma neler borçlu olduklarını bilirler, kendilerini geliştirmeden boşlukta ve kısırdöngüde bir yaşamı sürerler. Böylesi bir aydın yaşamı da, Sabri Efendi'nin köyde yaşadığı mutluluğu yakalayamaz bile. Atilla Özkırımlı, Türk aydınının düştüğü durumu değer bunalımıyla açıklar.

"Değer bunalımı... Anahtar kavram bu. Önce de söylediğim gibi Türk aydını kendisi olamıyor bir türlü. Kendine inanmıyor. Kendisi olamadığı için de çok kolay düşüyor tuzağa. Birbirine çatışan, birbirine ters düşen değerler arasında bocalaması bundan. Kendisiyle hesaplaşması mümkün değil. Bu onu hayattan korkmaya, boyun eğmeye götürüyor. Düşünceleriyle eylemleri arasındaki tutarsızlık başkalarının gözünde güvenilirliğini yitirmesine yol açıyor. Dolayısıyla kimliksizleşmesine... Bir saat sarkacı gibi doğru ile yanlış arasında gidip geliyor onun için. Oysa aydın sürekli bir başkaldırıyı

(reddetmeyi değil) yaşayan, kendisini ve başkalarını, hayatı sorgulayan insandır. Düşünsel ve sanatsal üretimde süreklilikle bütünlük böyle sağlanabilir ancak” (Özkırımlı, 1995, s. 20-21).

Kendiyle yüzleşemeyen Türk aydını, tarihin tekerrür etmesini engelleyemez. Haluk gençliğinde belli bir yaşın üstündeki oyuncular, başarısız bulurken şimdi genç oyuncularda kendi tavırlarını, bakışlarını görmek, onu kimsenin kaçamayacağı son için telaşlandırır. Haluk’un oyunculuğundaki başarı hiç azalmaz. Aksine olgunlaştıkça değer kazanır. Ancak Haluk, bir sanatçının yaşama dair amaçları konusunda pusulasız bir gemi gibi savrulurken sanatını, mesleğini ve kendi yaşamını değersiz kılar.

Romanda, Türk kültür, gelenek ve aile yapısına uygun olmayan davranışlarıyla, Batılı olma özeninde, bunalımlar içinde yaşamaya çalışan gençliğini bedensel hazlar peşinde tüketen sanatçılar konu edilir. Bu sanatçıların elinde her türlü mutluluk aracı vardır. Belli bir eğitim seviyesinde olduklarından sorunları çözecek ortalama bir zekâyâ da sahiplerdir. Ancak yine de mutsuzlardır. Bunun temelinde yatan neden, davranışların özünde yer alan gerçek dürtülerden habersiz olmak, gerçek isteklerin, hedeflerin ne olduğunu bilmemek, yani insan davranışlarına yön veren, genellikle bilinçdışı olan temel mekanizmaları bilmemektir. Bu bilgisizlik modern insanı büyük bir bunalıma sürükler. (Horney, 1980, s. 12-13).

Bunalım, kimliksizleşme, yabancılaşma gibi kimi sorunlar içinde varoluşlarını tamamlayamayan ya da bu süreçte bir irade gösteremeyen yoz sanatçı çevresine seçenek olarak okuyucuya, Ergun’un toprakla, Anadolu insanının emeğiyle kurduğu bağ sunulur. İzmir’in tarımla ülke ekonomisine katkı sağlayan tarım toprakları sayesinde, İstanbul kadar yozlaşmamış bir mekân olarak yansıtan anlatıcı, sanatçı çevresinin kendi memleketleriyle ve kültürleriyle yeniden tesis edecekleri bir eylemi işaret eder. Ergun, yaşamında kurduğu dengeyi sosyalizmde bulduğunu açıklarken Belkıs, sosyalizme dair kulaktan dolma bilgileriyle onu anlamaya çalışır. Necati Cumalı, Ergun tipi üzerinden, herkesin kendi küçük dünyasında mutlu olduğu, sömürünün olmadığı, herkesin eşit yaşadığı bir âlem yaratabileceği inancını anlatır. Ergun’un değişiminden hareketle, romantik Türk aydınının sürekli bunalımdaki haline bir eleştiri sunulur.

“İlk gençliğimde ne istediğimi bilmeden oflar puflar dururdum. Yağmur altında dolanırdım sokaklarda. Bilmediğim yerlerin özlemini çeker, yaşadığım yerleri sıkıcı bulurdum. Yaşamadığım acılar yakıştırdım kendime. Adam beğenmezdim kolay kolay. Sonra burnumun ucunu görmesini, avucumun çizgilerini okumasını öğrendim. Boyumu, ağırlığımı, iki elim iki bacağıma olduğunu öğrendim. Yani haddimi. Yavaş yavaş en yakınımda, elimde avucumda ne varsa onunla sevinmesini öğrendim... Kendimi sosyalist saymaya başladığım bir yaşta ulaştım bu dengeye” (s. 197).

Ergun, Belkıs’a, kendine ait tapulu çiftlikte nasıl bir sosyalist düzen kurduğunu, kısaca açıklayarak sömürüden uzak kalmanın ve bölüşmenin önemini anlatır. Bu fikirler, Necati Cumalı’nın yakın olduğu,

| 1000 | Marksizm kökenli düşüncelerdir.

“Gördüğün gibi küçük de olsa bir çiftliğim var. Yanımda bir adam çalışıyor. Yanımda çalışan adam konusunda fazla bir şey konuşmak istemem. O ayrı konu. İyilikçilik falan taslayacak değilim. Aklından geçenlere karşı söyleyeceğim kısaca şu: Ben, benim diye yapışıp kalmıyorum elimin altındakilere. Elde ettiğim şeyleri korumak için savaşmıyorum toplumla” (s. 198).

Batı karşısında Türk aydınının aldığı tavır, kuşaklar sonra belli noktalarda aynı kalıp kimi yönleriyle çeşitli değişmelere uğrasa da özünde ciddi bir aşağılık kompleksi taşır. Bu kendini küçük görüşle beraber geleneğinden, kültüründen koparak yeni bir kimlik oluşturmaya çalışan aydın, bilmediği ama özlemine çektiği isteklerin yerine, maddi istekler peşinde koşar. Romanda, daha çok, melankolik, asabi ve uyumsuz mizacıyla kendi kendini yok eden aydın tipi anlatılmıştır. Konu edilen sanatçılar, kendiyle barışıp tarihiyle, kültürüyle uzlaştığında yenileneceğini ve güçleneceğini anlamaz. *Aşk da Gezer*'de Necati Cumalı, Ergun'un yakaladığı dengeyi, Rengin ve Kemal'in mutluluğunu, Şen ailesinin yıllara meydan okuyan evliliklerini, okuyucuya, olumlu örnekler olarak sunar.

E. SANATÇILARIN YOZLAŞAN İLİŞKİLERİ VE EVLİLİKLERİ

Aşk da Gezer romanı, kadın-erkek ilişkileri çerçevesinde ilerleyen bir tiyatro topluluğundaki ilişkileri anlatır. Necati Cumalı'nın tiyatroyla iç içe geçen yaşamı göz önüne alındığında, romanın kurgusunun yazarın gözlemlerinden hareketle yazıldığı düşünülebilir. Batı'nın her türlü imkânına ve özellikle yaşam tarzına özenen Türk toplumunun sadece, bir parçasını, tiyatro sanatçılarının ilişkilerini mercek altına alan Cumalı, aşka ve evliliğe büyük yer ayırır.

İzmir Fuarı'na üç oyun sahnelemek için gelen tiyatro topluluğunun oynadıkları oyunların içerikleri, romanın işlediği ana izleklerle uyumludur. Yazarın kahramanlarına oynattığı oyunları rastgele seçtiğini düşünmek, Necati Cumalı'nın sanatına haksızlık yapmak olur. Reşat Nuri'nin çok okunan romanlarından *Yaprak Dökümü*'nün tiyatro türüne aktarılmış hâli de, romanı gibi ilgi toplar. Zaten *Aşk da Gezer*'de, seyircilerin en çok ilgisini çeken oyun, *Yaprak Dökümü*'dür. Reşat Nuri'nin eserinde günahkâr kadın tipinin uzantısı olan genç kız tipiyle, eğlenceye düşkünlük, bencillik, cahillik gibi özellikler vurgulanır. Türk toplumunun geçirdiği hızlı değişim ve dönüşümü kavrayamayan Ali Rıza Bey'in çocuklarının modern yaşama ulaşma çabalarının yarattığı yıkım, Cumalı'nın romanıyla benzerlikler taşır. (Şener, 1990: 468, 469). *Aşk da Gezer*'de, zengin bir adamla evlenmeyi kurtuluş olarak görmek, eğlenceli yaşamın sınırlarını zorlamak, Batı'nın kültürünü yüzeysel bir anlayışla takip etmek, *Yaprak Dökümü*'ndeki Leyla, Necla ve Ferhunde için de geçerlidir.

Meşrutiyet Dönemi tiyatrosunun önemli isimlerinden İbnürrefik Ahmet Sekizinci'nin oyunlarından *Hisse-i Şayia*'da, bir karı kocanın üzerinden evlilik meselesi ele alınır. Kadın-erkek ilişkilerine mizahi açıdan bakan eserde, boşansalar da kızları nedeniyle, didişmeleri hiç bitmeyen bir çift konu edilir. *Aşk da Gezer* romanında, evlilik kurumu üzerinde fazlasıyla durulması bu iki eser arasında bir bağ kurulmasını sağlar.

Fuar'da sahnelenen bir diğer oyun da, İtalyan yazar Carlo Goldoni'nin *Otelci Kadın* adlı tiyatrosudur. Komedi türündeki eserde, soyluluk kurumu eleştirilirken erkek egemen toplumda kadının özgürlüğü üzerinde durulan bir başka konudur. Tiyatro topluluğunca sahnelenen her üç oyunun kurguları, temaları, Necati Cumalı'nın eserindeki kişilerin modern hayat algılarıyla, kadın-erkek ilişkilerinin anlamsal boyutuyla, evlilik kurumuna getirilen yaklaşımla çeşitli benzerlikler taşır.

Dejenere bir hayatı süren oyuncu Leyla'nın yine kendisi gibi oyuncu olan sevgilisi Sahir'le yaşadığı ilişki, Türk ahlak anlayışına ve yaşam şekline uzaktır. Modern bir birliktelik yaşadıklarını savunsalar da

ilişkileri; Batı'nın görmek istedikleri yanıyla da başka açılardan değerlendirildiğinde de tam bir yozluk içerir.

“İki yıla yakın bir süredir Sahir’le yaşıyordu. Hoşlandıkları biri ile karşılaştıkça ikisinin de kaçamakları oluyordu arada. Şimdi hem artık ilişkileri tavsamaya yüz tutan Sahir’e kendini aydın bir kadın olarak göstermek hem de dalına basarak Ergun’un ilgisini çekmek için girmişti bu tartışmaya” (s. 123).

Yine topluluk içerisinde bir başka yoz ilişki de topluluğun parasal destekçisi Coşkun ve eşi Selma arasında yaşanır. Selma, eşini bulduğu her fırsatta aldatırken bunu bilen Coşkun’sa, Selma’ya şiddet uygulamakla yetinir.

“Dün gece yattıktan sonra uyanmış, bakmış Selma yok yanında, kalkmış aşağıya inmiş. Bakmış deniz kıyısında, Kordon’un setinde ikisi el ele. Selma, uykum kaçtı, çok sıcaktı, falan demiş. Demiş ama sabahın dördümü geçiyormuş saat.

Saim:

Çok ilginç, dedi. Sonra?

Sonra ne olacak? Her zamanki gibi, odasına götürüp bir temiz pataklamış karyı.

O kadar mı?

Başka yapacağı ne? Başka bir şey yapacak olsa ilk yakaladığında yapardı” (s. 126).

Evlilikte olması beklenen sadakat ve güven duygusu, topluluktaki kişilerde yoktur. Konu edilen oyuncuların evliliğe bakışları da, sınıf atlama, yeni bir heyecan yaşama şeklinde gelişir. Belkıs’ın oyunculuğunun ilk yıllarından tanıdığı, arkadaşı Feriha, tiyatro geleceğini çok parlak göremeyince, zengin bir doktorla evlenir. Topluluğun bohem hayat süren kadrosu dışında kaldığından olacak, Feriha, eşini aldatmayan ender roman kişilerindedir. Sacide, arkadaş çevresinde tanıdığı, İzmir’in zengin ailelerinden birinin oğlu olan toy Yüksel’le tanıştırmak için, genç ve güzel oyuncu Nursen’i seçmesinin nedeni, Feriha’nın evlenme sebebiyle benzerlik taşır. Nursen’in arkadaşı Sevgi’yle konuşan Sacide, Nursen için, evliliği, geleceği garanti altına alan bir kurum olarak gösterir. Bu da dönemde evlilik kurumunun değerler bakımından sarsıldığını yansıtmaya bakımdan ilginçtir.

“Sen artistsin. Büyük yeteneklisin. Ama onun nasıl olsa tiyatrodaki fazla bir şey olacağı, ilerleyeceği yok. Hep ikinci, üçüncü derece rollere çıkmakla kalacak. Sadece hoş, gösterişli bir kız o. Biraz daha körpe, daha gösterişli bir kız gelince, daha da geriye itilecek rollerinde. Bana kalırsa, şimdi, kendine göre tiyatrodaki en parlak devrindeyken, evlenebileceği gibi biriyle tanışması gerekir” (s. 2290).

| 1002 | Haluk’un lise yıllarında hafızasına kazınan Güler, yıllar sonra İzmir’de ortaya çıkar. Güler, liseyi bitirir bitirmez ailesi tarafından, kendisine sorulmadan zengin bir ailenin oğluyla evlendirilmiştir. Zamanla eşini sevmediği ve aşk ihtiyacı, gün yüzüne çıkınca bazı muhasebelerde bulunur. Haluk’un İzmir’e geldiğini duyunca onunla gizli gizli buluşur. Haluk, alkolik olmasa ve güçlü bir karakter olsa, Güler’in eşini ardında bırakabileceği düşüncesi okura verilerek Güler’in mutsuz evliliğine bu sebeplerle

devam edişi, romanda tasvir edilen diğer evliliklerdeki sadakat ve güven duygusu eksikliğinin bir başka boyutta yaşanışı olarak sunulur.

“Sevmeden, sevilmeden geçiyordu ömrü. Hiç sevmeden yaşayıp ölecekti?.. Son yıllarda kocasıyla uyuşmazlıklarını sezen erkekler ardında dolanıp duruyorlar, onu elde etmek için türlü oyunlara başvuruyorlardı. Arada bir içlerinden birine gönlü kayar gibi olsa, çok geçmeden kocasından değişik biri olmadığını görüyordu onun da” (s. 297).

Topluluk oyuncularının genelinde görülen ahlaki erozyon, geleneklerden tamamen kopup hiçbir kuralın, sınırın olmadığı tuhaf ve yok edici bir dünya olan, şöhretin, şaşaaanın içine girmekle yaşanmaktadır. Kontrol mekanizmalarının hiçbirinin var olmadığı, geleneğe ait her türlü kurumun ya da algının içinin boşaltıldığı bu çevrede, tüketme odaklı bir yaşam tarzı hâkimdir. Her şey tükenirken idealler, prensipler, yaşamlar ardı sıra yok olur. Necati Cumalı, çoğunluğunu yoz oyuncuların kurduğu kişi kadrosuna alternatif yaşam tarzları da sunar ve anlatıcının ses tonunu yükselterek bu olumlu yaşam tarzlarının değerini anlatmaktan da geri durmaz.

Sonuç

Necati Cumalı, *Aşk da Gezer* romanında, yıllarca çok yakından gözlemleme fırsatı bulduğu tiyatro çevresini konu edinir. Batı kökenli bir tür olan tiyatronun etrafında gelişen Batılılaşmayı geleneklerden uzaklaşma gibi anlayıp şekli bir modernleşme idrakine sahip sanatçı muhitinde, Batılılaşma bir paradoks hâlinindedir. Kendi geleneksel sanatını önemsemeyen sanatçıların yarattığı çoğunluk, zamanla toplumdan gelenekler ve yaşam tarzı bakımından da kopan bir aydın kitlesi yaratır. Romanda bu kültürel kitlenin çoğunluğu üzerinden gidilerek bohem yaşamlarıyla öne çıkan kişiler anlatılmıştır. Bu kurmaca kişiler, bir tarihî süreç olarak Batılılaşmanın sathiliğini devam ettirdikleri gibi zamanla kendi toplumlarına, kendilerine ve sanatsal üretimlerine de yabancılaşmışlardır. Romanda, Marx'ın yabancılaşma olgusu etrafında değerlendirilen yozlaşmış sanat çevresinin kişileri, bir işçinin kendi emeğinin neticesinde doğan üretim metâna yabancılaşması gibi toplumun değerleri ve kendi benlikleri arasında denge kuramamış; üretimlerine, yani sahnedeki sanatlarına yabancılaşmışlardır. Öte yandan yozlaşmış sanatçı kişilere alternatif olarak sunulan kurmaca kişiler; evlilikleriyle, sanatlarını icra edişleriyle ve kazançlarını harcamalarıyla okuyucuya örnek teşkil edecek yönleriyle yansıtılmıştır.

Necati Cumalı, toplumcu gerçekçi bir yazar olarak, romanda konumlandığı anlatıcıya toplumcu bir rol biçer. Sanatçıların kendi doğdukları toplumun ve sınıfın değerlerine yabancılaşmalarına alternatif güçlü kurmaca kişiler yaratamasa da romanın asli kişisi Ergun kanalıyla, sosyalizm çağrışımı toprağa ve iş bölümüne odaklı, sınıfsal çatışmaların ve sömürü düzeninin yaşanmadığı bir çiftlik hayatı oluşturur. İstanbul ve bilhassa İzmir'i yabancılaşmanın mekânı olarak seçen Necati Cumalı, gün geçtikçe kentleşmenin zorlamalarıyla betonlaşan, kimliğini ve toplumsal değerlerini kaybeden bir tablo karşısında Ergun'un toprağın ve emeğin kutsandığı bir mekân seçişi, yazarın toplumcu tavrını gösterir niteliktedir. Bu özellikleriyle roman, sıradan bir aşk ve sevgi romanı olmaktan çıkarak toplumcu bir hüviyet kazanır.

Romanın asli kişisi, gençliğinde, sanat dünyasındaki yozlukları fark ederek İzmir'de bir çiftliğe yerleşir. Burada doğayla iç içe yaşayan roman kişisi, insanların birbirlerini sömürmediği, çıkarların ön

planda olmadığı küçük ve sessiz bir dünya yaratır. Yarattığı bu dünyadan yakın ilişkilerini hâlâ devam ettirdiği sanat çevresini izler, çeşitli ilişkiler geliştirir. Anlatıcı romanda, toplumcu bir ses tonu takınarak sanatın ve sanatçının doğdukları toplumun değer yargılarına yabancı kalmadan bir sanat anlayışı üretmeleri gerektiğini ve buna bağlı olarak sanatçıların modernliklerini yitirmeden ama halka saygılı bir yaşam sürebileceklerini yansıtır.

Evlilik kurumu, aşk ilişkileri, sanatın sınırları, gelenek-modern çatışması gibi Türkiye için hâlâ gündemdeki yerini koruyan konuları, toplumcu bir bakışla işleyen Necati Cumalı, bohem yaşamlarıyla yok olan kişileri yüceltmez, olumlamaz. Asli kişi Ergun dahi, ne Batılı olabilmiş ne de Doğulu kalabilmiştir. Türk aydınının açmazlarının anlatıldığı eserde yazar olumsuz nitelendirilebilecek kişilerin sayısını fazla tutmuştur. Bu durum da, yazarın sanat dünyasına gerçekçi bakışının bir ürünü olması yönüyle değerlendirilmelidir. Batılılaşmanın, modern olmanın yanlış tanımlandığı üzerinden giden Cumalı, özgürlüğün sınırlarını da olumlu kişileriyle çizer. Radikal bir tutum sergilemeden, sanat dünyasını her türlü yönüyle ele alan yazar, kadın-erkek ilişkilerine yoğunlaşarak dönemine ayna tutmuş olur. Bu ayna, toplumcu gerçekçi Necati Cumalı'nın 1960'lı senelerin Türk tiyatrosuna ve sanat muhitine tuttuğu bir ayna olduğu kadar aynı zamanda Tanzimat'tan beri Batılılaşmaya çalışan Türk aydınlarına Batılı bir tür olan tiyatro türü üzerinden eleştirileri olarak da düşünülmelidir. Erkeklerin kadınlarla eşit gösterildiği sanatçı muhitinde yıllar geçtikçe güzelliklerini yitirmeye başlayan kadınların eşleri tarafından aldatılışı, erkeklerin kadın bedeni üzerinden bir beğeni algısı yaratmaları, kadınların evliliği gelip geçici şöhrete bir alternatif, unutulmak ve parasız kalmak realitelerine karşı bir can simidi olarak görüşleri, kadınların da erkekler kadar evlilik kurumuna sadık kalmayışları kadın-erkek ilişkilerinin romandaki ana izlekleridir. Bu izlekler üzerinden hareket ederek kurmaca dünyasını yaratan Necati Cumalı, toplumcu tavrını kaybetmeden modernle geleneksel arasında öz benliğin yitirilmeden çağdaşlaşma düsturuyla harmanlandığı bir görüşün savunucusu olur.

Aşk da Gezer romanı, hem yazarının toplumcu gerçekçi bir anlayışa sahip olması sebebiyle hem de altmışlı yılların sanat çevrelerinden ilhamla üretilen kurmaca oyuncu tiplerin toplumla, içine doğdukları sınıfın kazanımlarıyla, kentleşmenin maddi ve manevi değerleri tahribiyle, kendi sanat üretimlerine zamanla yabancılaşmalarının tespit ve tahlil edildiği çok boyutlu bir zemine çekilerek sıradan bir bohem sanatçı aşk romanı olmaktan çıkarılmıştır.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Akcaoğlu, S. (2003). *Necati Cumalı'nın hikâye ve romancılığı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- And, M. (2014). *Başlangıcından 1983'e türk tiyatro tarihi*. İletişim Yayınları.
- Bekmen, A. (2014). Marksizm: Praksis'in teorisi. İçinde H. Birsen Örs (Der.). *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler* (ss. 163-252). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berkes, N. (2018). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Cumalı, N. (1990). *Yeşil bir at sırtında*. Can Yayınları.
- Cumalı, N. (1998). *Aşk da gezer*. Çağdaş Yayınları.
- Güneş, F. (2017). Feminist kuramda ataerki tartışmaları üzerine eleştirel bir inceleme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 245-256.
- Horney, K. (1980). *Çağımızın tedirgin insanı* (Çev. Ayda Yörükkan). Tur Yayınları.
- Karacabey, S. (1990). Gelenekselden Batı'ya Türk tiyatrosu. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 12, 1-10.
- Moran, B. (2002). *Edebiyat ve kuramları ve eleştirisi*. İletişim Yayınları.
- Nutku, Ö. (1969). Ulusal kimlik ve tiyatro. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XX(216), 739-745.
- Özkırmı, A. (1995). Değer bunalımı ve kimliksizleşme. İçinde S. Şen (Haz.). *Türk aydını ve kimlik sorunu*. (ss. 19-22). Bağlam Yayınları.
- Şener, S. (1990). Tiyatro eserlerimizde kadın imajı. *Ankara Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33(1-2), 467-475.
- Taş, S. (2001). *Necati Cumalı ve oyunları*. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- Uyguner, M. (1975). *Aşk da gezer*. *Varlık Dergisi*, 815, 13.
- Ünaldı, H. (2017). *Türk romanı ve yabancılaşma: bir edebiyat sosyolojisi denemesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YENİ YİYECEK DENEME KORKUSU VE YENİ YİYECEK DENEME ARZUSU İLE İLGİLİ YAPILMIŞ ULUSAL ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

 Erşan YILDIZ^a

Özet

Bu araştırmada, *Food Neophobia* (Yeni yiyecek deneme korkusu) ve *Food Neophilia* (Yeni yiyecek deneme arzusu) ile ilgili ulusal alanda yapılan bilimsel çalışmaların Bibliyometrik açıdan analiz edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın amacı çerçevesinde; ulusal anlamda alanyazın taraması yapılmıştır. Literatür taramaları sonucunda, elde edilen veriler incelenmiş ve birçok farklı kriter üzerinden değerlendirilmiştir. Araştırmadan elde edilen verilerin sonuçlarına göre; Türkiye’de ulusal alanda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu kavramları ile ilgili yayınlanmış en eski çalışmanın 2013 yılında yayınlanan bir bildiri olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, ilk makalenin 2014 yılında ve ilk tezin de 2018 yılında yayınlandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla konu ile ilgili yapılan çalışmaların çok yeni olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte; çalışmaların çok yeni olmasından dolayı, yayınlanan bilimsel çalışmaların sayısı olarak azlığı da dikkat çekmektedir. Araştırmadan elde edilen en dikkat çekici verilerden bir tanesi de Yeni yiyecek deneme korkusu ve Yeni yiyecek deneme arzusu İngilizce kavramlarının Türkçeye çevrilmesinde araştırmacıların arasında bir fikir birliğinin olmadığı tespit edilmesidir. Dolayısıyla, konu ile alakalı kavramların Türkçeye farklı farklı tercüme edildiği bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni yiyecek deneme korkusu, Yeni yiyecek deneme arzusu, Ulusal çalışmalar, Bibliyometrik analiz.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF NATIONAL STUDIES ON FOOD NEOPHOBIA AND FOOD NEOPHILIA

Abstract

In this research, it is aimed to analyze the scientific studies conducted in the national field on Food Neophobia and Food Neophilia in terms of bibliometrics. Within the framework of the purpose of the research; A national literature review was conducted. As a result of literature reviews, the data obtained were examined and

^a Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, eyildiz@erciyes.edu.tr
Makale Geliş Tarihi: 26.05.2022, Makale Kabul Tarihi: 18.07.2022

evaluated on many different criteria. According to the results of the data obtained from the research; It has been determined that the oldest published study on the concepts of Food Neophobia and Food Neophilia in Turkey is a paper published in 2013. In addition, it was determined that the first article was published in 2014 and the first thesis was published in 2018. Therefore, it is understood that the studies on the subject are very new. With this, due to the fact that the studies are very new, the scarcity of published scientific studies is also noteworthy. One of the most striking data obtained from the research is that there is no consensus among the researchers on the translation of the English concepts of Food Neophobia and Food Neophilia into Turkish. Therefore, it has been found that the concepts related to the subject are translated into Turkish differently.

Keywords: Food neophobia, Food neophilia, National studies, Bibliometric analysis.

Giriş

Geçmişten günümüze canlıların hayatta kalabilmeleri için olmazsa olmazlardan olan beslenme konusu birçok araştırmaya konu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Beslenme; sağlığı muhafaza etmek, geliştirmek ve yaşam standardını yükseltmek amacıyla vücudun ihtiyaç duyduğu besin öğelerinin ve gruplarının yeterli, dengeli ve uygun zaman ve miktarlarda vücuda bilinçli bir şekilde alınmasıdır (Aymanıkuy & Sarıoğlan, 2007). Beslenmenin tanımında ifade edildiği gibi beslenmenin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi sanıldığı kadar kolay olmamaktadır. Kişilerin tercihlerinin yanında tercihlerini etkileyen kişisel özellikler gibi birçok unsur da devreye girmektedir. Özgen, (2014) ve Olabi vd., (2009) tarafından yapılan çalışmalarda (aktaran Yiğit & Doğdubay, 2020); Bir bireyin yemek tercihlerinin, kişinin sahip olmuş olduğu damak tadı, sağlık durumu, sosyal statüsü, gelir durumu, kişisel ve sosyal faktörler, dini inancı, yeme-içme alışkanlığı, yaşadığı çevre ve diğer psikolojik unsurlara bağlı olarak şekillendiği ifade edilmektedir.

Yiyecek tercihlerini etkileyen sosyo-kültürel ve psikolojik faktörler olarak ta ifade edilen, yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Konuyla ilgili yapılan ulusal çalışmalarda, *Food Neophobia* ve *Food Neophilia* kavramlarının Türkçeye farklı şekillerde çevrildiği görülmektedir. *Food Neophobia* kavramının; yiyecekte yenilik korkusu, yiyecek neofobisi, yeni yiyecek korkusu, yiyecekte yenilikten korkma, yenilikten korkma vb., *Food Neophilia* kavramının ise; yeni yiyecek arayışı, yeni yiyecek arzusu, yenilik arama, vb. şekillerde Türkçeye çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada; yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu şeklinde kullanılacaktır.

Bir diğer önemli konu ise, ulusal ve uluslararası alanyazında yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu geçerliliği kanıtlanmış ölçekleri çerçevesinde yiyecekle ilgili kişilik özelliklerinin tek bir özelliği olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla ikisi birlikte değerlendirilmektedir. Yiyecekte çeşitlilik arama ise yiyecekle ilgili kişilik özelliklerinin ayrı bir özelliği olarak görülmektedir. Bu çalışmada yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili yayınlanmış ulusal çalışmalara ele alınmaktadır.

Alanyazında yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili ortaya çıkan durumların turist/tüketici gıda tüketimini etkileyen sosyo-kültürel ve psikolojik faktörler çerçevesinde ele alındığı anlaşılmaktadır. Mak vd., (2012) tarafından yapılan çalışmada, sosyo-kültürel ve psikolojik faktörler; kültürel ve dini etkiler, sosyo-demografik faktörler, yiyeceklerle ilgili kişilik özellikleri, maruz kalma etkisi ve geçmiş deneyim ve motivasyon faktörleri şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu faktörlerden bir tanesinin de yiyeceklerle ilgili kişilik özellikleri olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu incelendiğinde yiyeceklerle ilgili kişilik özellikleri kapsamında değerlendirilen üç önemli özellikten (bir diğeri ise yiyecek çeşitliliği arama/*food variety seeking*) ikisi olduğu anlaşılmaktadır. Bireylerde ortaya çıkan yeni yiyecek deneme korkusunun, karşılaşılan bir durumdan kaynaklı davranış özelliği olabileceği gibi; aşına olmadığı yabancı yiyecekleri denemeyi reddetmesinden dolayı kişisel bir özellik olarak da ortaya çıkabilmektedir (Pliner vd., 1993). Yiğit ve Doğdubay'a (2020) göre, yeni yiyecek deneme korkusu bir psikolojik faktördür.

Pulluk, (2022) tarafından yapılan çalışmada; korkunun, insanın içinde var olan, rahatsızlık hissi veren, uyarıcı bir tepki şeklinde yaşamın bir parçası olan bir mekanizma olduğu ve daha önceden tüketmediği ve görmediği besin vb. ile karşılaştığında bu durumun doğuştan sahip olduğu korku duygusunu da açığa çıkardığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda, alanyazında yeni yiyecekler karşısında yaşanan korkular, yeni yiyecek deneme korkusu olarak dile getirilmektedir. Yeni yiyecek deneme korkusu, insanlar başta olmak üzere hem ot hem de et yiyen her canlı türünün bir özelliğidir (Loewen & Pliner, 1999). Yeni yiyecek deneme korkusu ile ilgili birçok tanım bulunmaktadır. Bu tanımların içerisinde en eski tanımlardan biri, Pliner ve Hobden (1992) tarafından yapılan çalışmada; kişinin alışık olmadığı yiyecekleri geri çevirmesi, görmediği ya da değişik görünen yiyeceklere karşı direnmesi ve alışık olmadığı yiyeceklere karşı kontrollü davranması şeklinde tanımlanmaktadır. Bir diğer tanımda ise, yeni yiyecek deneme korkusu, yeni yiyeceklerin tüketilmesinde ortaya çıkan isteksizlik ve/veya bu yiyeceklerin yemekten kaçınılması şeklinde (Hwang & Lin, 2010) ifade edilmektedir.

Mak vd., (2017); Wadolowska vd., (2008) tarafından yapılan çalışmalarda (aktaran Üzülmöz & Akdağ, 2018); Yeni yiyecek deneme korkusuna sahip olan kişilerin korku seviyelerinin; "sosyal etkiler, davranışsal ve psikolojik faktörler (öfke, duygusallık, depresyon ve kaygı vb.), sosyo-demografik faktörler (yaş, eğitim, cinsiyet, kültür, din vb.), yiyeceğin türü ve yiyecek seçimini etkileyen uyarıcı faktörler (yiyeceğin görüntüsü, kokusu, besin değeri, besin çeşidi ve lezzeti vb.)" vb. birçok durumdan etkilendiği ifade edilmektedir. Yeni yiyecek deneme korkusuna; yiyeceğin duyu analizi, yeni yiyeceklerle ilgili sahip olunan bilgi seviyesi ve kişisel faktörler etki etmektedir (Tuorila vd., 1994). Rızaoğlu vd.'ne (2013) göre; yeni yiyecek deneme korkusu olan bireylerin, gittikleri ülkelerin yemeklerini ve özellikle yerel kültürlerin yemeklerini tuhaf bulma ve bu kültürlerin mutfağına ait yemekleri yememe davranışı sergileyebilmektedir.

Yiyeceklerle ilgili kişilik özelliklerinden yeni yiyecek deneme korkusunun parçası olan ve araştırmalarda aynı ölçekte değerlendirilen bir diğer özellik ise yeni yiyecek deneme arzusudur. Yeni yiyecek deneme arzusunun birçok çalışmada yeni yiyecek deneme korkusu kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Yeni yiyecek deneme arzusunun yiyecek deneme korkusunun dışında ayrı bir başlıkla değerlendirildiği çalışma oldukça azdır. Yeni yiyecek deneme arzusuyla ilgili yapılan

tanımlamalar ve açıklamalarında doğal olarak azlığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, yeni yiyecek deneme arzusuyla ilgili yapılan tanımlamalardan bazıları şu şekilde özetlenebilir; Kişilerin yiyeceklerde yenilik arayışında ve beklentisinde olması (Pliner & Hobden, 1992; Mak vd., 2013), Keşfetme davranışı, değişime ihtiyaç duyma ve yenilik arayışı (Fischler 1988), Bir bireyin yeni, değişik ve tuhaf yiyecek/yemek arama eğiliminde olması (Chang vd., 2011), Yeni veya aşına olunmamış yiyecekleri sevme ya da kişilerin yeni yiyecekleri tüketme eğilimi (Martinez, 2015) gibi çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. “Neofili eğilimi gösteren bireylerin kişilik ve davranış yapıları incelendiğinde, bu kişilerin; keşfetmeyi ve araştırmayı seven, meraklı, maceraya düşkün, kendine güvenen, nispeten korkusuz ve herkesten önce yeni şeyler keşfetmekten ve yeni deneyimler kazanmaktan hoşlanan dışa dönük kişilik özelliği sergilediği görülmektedir” (Üzülmez, 2018).

Literatürdeki bilgilere istinaden çalışmada, yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili ulusal alanda yayınlanan araştırmaların Bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında, yayınlanmış tez, bildiri, kitap ve makaleler değerlendirilmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde konuyla ilgili genel bilgiler verilmekte ve alanyazında ise araştırma konusunun kavramlarıyla alakalı yayınlanan bazı çalışmalar özetlenmek suretiyle ifade edilmektedir. Bulgular kısmında ise, araştırmada kullanılan yöntem ve çalışma verilerinin analizlerine yer verilmekte ve araştırmanın sonunda, sonuç ve öneriler ifade edilmektedir.

A. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili ulusal çapta yayınlanan bilimsel çalışmalardan bazıları; amaç, yöntem, kapsam ve bulgular çerçevesinde özetlenmektedir. Bireylerin yeni yiyecekleri sevme ve tüketme şeklinde çevresinde var olan sosyal etki önemli rol oynamakta ve yedikleri yemeklere etki etmektedir (Çanakçı & Birdir, 2019). Bu bağlamda, üniversite yaşamında sosyalleşme ile birlikte birçok öğrenci aşına olmadıkları yeni yiyecekleri tatmaya ve denemeye başlamaktadır (Edwards vd., 2010).

Brunk’a (2014) göre, küreselleşmenin hızla geliştiği bu yüzyılda, özellikle egzotik ve etnik restoranlarda kullanılan böcekler ve kurbağalar gibi yeni veya yerel yiyecekler restoranların menülerinde sıklıkla yer bulmaya başlamıştır. Bu tür durumlar doğal olarak, bu tür yeni ve tuhaf yiyeceklere karşı, yememe, denememe, kabullenmeme, korkma, geri çekilme, tikslenme vb. davranışların ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Bununla birlikte, yeni yiyecek deneme korkusunun aksine, yeni yiyecek deneme arzusu olan ve bu eğilimi sergileyen kişiler; yeni, farklı ya da garip yiyecekleri arayan ve daha önce denemedikleri ürünleri tercih eden tüketiciler olarak ifade edilebilir (Jasiulewicz & Lemanowicz, 2016). Bu bağlamda; bu kısımda, konu ile alakalı ulusal yayın çeşitlerinden bazıları ile ilgili bilgilerin özetlenmesi yerinde olacaktır.

İflazoğlu, (2019) tarafından yapılan tez çalışmasında; “Unesco Gastronomi Şehirleri Hatay ve Gaziantep'te yaşayan yerel halkın gastronomi turizmine yönelik ilgilerini, yeni yiyecek deneme korku düzeylerini ve şehirlerin gastronomi imajını tespit etmek” amaçlanmıştır. Her iki şehirde; yeni yiyecek deneme korkusunun yüksek oranda “nötr” olduğu, bazı katılımcılarda yeni yiyecek deneme korkusunun varlığı ve erkeklerin kadınlara göre yeni yiyecek deneme korku seviyelerinin daha yüksek olduğu tespit

edilmiştir. Bununla birlikte, Hatay'daki katılımcılarının eğitim seviyeleri yükseldikçe yeni yiyecek deneme korkularının azaldığı, bu bulgunun aksine Gaziantep'teki katılımcılarının eğitim seviyeleri düştükçe yeni yiyecek deneme korkularının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Üzülmez, (2018) tarafından yapılan tez çalışmasında; Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin Türk mutfağı ile ilgili seçim motivasyonlarını tespit etmek ve turistlerin ortaya koydukları neofobi-neofili eğilimlerinin Türk mutfağı ile ilgili seçim motivasyonları üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Neofobi ve neofili eğilimleri arasında negatif yönlü düşük, fakat anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Neofobi seviyelerinin Türk mutfağı seçim motivasyon boyutları olarak kabul edilen kültürel deneyim ve duyuşal çekicilik faktörleri üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu ortaya çıkarılmıştır. Turistlerin neofili eğilimlerinin yiyecek seçim motivasyonlarının hepsinde anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Turistlerin milliyetlerine göre neofobi düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar saptanmamıştır. Türk mutfağına yönelik neofili eğilimi en yüksek olan milletin Suudi Arabistanlılar; en düşük olanın ise Ukraynalılar olduğu belirlenmiştir.

Yıldız, (2019) tarafından yapılan tez çalışmasında; restoran müşterilerinin yiyeceklerle ilgili kişilik özelliklerinin, sağlıklı yiyecek seçimine, lezzet davranışına ve sağlık değerine etkisini belirlemek amaçlanmıştır. Kayseri'de yaşayan 20-69 yaş arası restoran müşterilerinin araştırmanın evrenini oluşturduğu bu çalışmada; yiyeceklerle ilgili kişilik özellikleriyle (yeni yiyecek deneme korkusu, yeni yiyecek deneme arzusu ve çeşitlilik arayışı) ilgili analizler yapılmıştır. Konumuzla alakalı olarak yapılan regresyon analizinde; yiyeceklerle ilgili kişilik özelliklerinden yeni yiyecek korkusunun pozitif, yeni yiyecek arzusunun ise negatif etkisi ortaya çıkarılmıştır.

Rızaoğlu vd., (2013), tarafından sunulan bildiri; Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin, yiyeceklerle ilgili kişisel eğilimlerinin demografik özelliklerine göre farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; yiyeceklerle ilgili kişisel eğilimlerin yaşa, milliyete, gelir düzeyine, eğitim seviyesi, medeni duruma ve cinsiyete göre farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. En yüksek neofobi seviyesinin 26-35 yaş aralığındaki kadın turistler olduğu bulgulanmıştır. Bununla birlikte; En yüksek neofobi seviyesinin İtalyanlar ve Ruslarda, en düşük neofobi seviyesinin ise Amerikalılarda olduğu belirlenmiştir.

Çakıcı ve Üzülmez, (2019) tarafından sunulan bildiri; turistlerin yaşadıkları şarap deneyimlerinin, yenilik korkusu ve merakı kapsamında incelenmesi amaçlanmıştır. Yapılan analizlerden elde edilen bulgulara göre; Türkler ve Çinliler şaraptan korkanlar kümesine yakın, İngilizler ve ABD'liler ise şaraba en meraklılar olduğu tespit edilmiştir.

Yiğit ve Doğdubay, (2017) tarafından hazırlanan makalede; "Gelecekte şef/aşçıbaşı adayı olan Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü öğrencilerinin FNS (*Food Neophobia Scale*/Yiyecekte Yenilik Korkusu Ölçeği) Ölçeği ile Yiyecekte Yenilik Korkularını ölçmek" amaçlanmıştır. Bu çalışma, Balıkesir Üniversitesi, Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü öğrencilerine yapılmıştır. Elde edilen anketlerin analiz edilmesi sonucunda; gelecekte şef ya da aşçıbaşı adayı olacak öğrencilerin yeni yiyecekleri denemede isteksiz oldukları bulgulanmıştır. Bununla

birlikte, 20-22 yaş aralığındaki grubun neofobi seviyesinin en yüksek olduğu ve erkeklerin neofobi seviyelerinin kadın katılımcılara oranla daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Keskin ve Sezen, (2020) tarafından hazırlanan makalede; “Kapadokya bölgesindeki restoranları deneyimleyen misafirlerin neofobi (gıdaya karşı duyulan korku) ve neofili (gıdaya karşı duyulan heyecan-merak) düzeylerinin sahip olunan özellikler (cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim düzeyi, gelir düzeyi) açısından belirlenmesi amaçlanmıştır.” Elde edilen sonuçlara göre; “Kapadokya bölgesindeki restoranları deneyimleyen misafirlerin cinsiyet ve medeni durumları ile neofobi ve neofili arasında anlamlı farklılığın olmadığı, yaş ve gelir seviyeleri ile neofobi ve neofileri arasında anlamlı farklılık olduğu, eğitim durumu ile yalnızca neofili arasında anlamlı bir farklılığın olduğu sonucuna ulaşılmıştır.”

B. YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili master ve doktora tezleri ile Google’ın Akademik arama motoru, YÖK Tez Merkezi, TÜBİTAK vb. yerlerde erişilebilen ulusal alanda yayınlanan araştırmaları Bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemektir.

Çalışmanın evreni, 2022 yılının Mart ayına kadar yayımlanan ve başlığında yeni yiyecek deneme korkusu (*Food Neophobia*), yiyeckte yenilik korkusu, yiyecek neofobisi, yeni yiyecek korkusu, yiyeckte yenilikten korkma, yenilikten korkma, neofobi vb. ve yeni yiyecek deneme arzusu (*Food Neophilia*), yeni yiyecek arayışı, yeni yiyecek arzusu, yenilik arama, neofili vb. kelimelerin bulunduğu makale, bildiri, tez ve kitaplardan oluşmaktadır.

Alanyazın araştırması konusunda süre kısıtlamasına gidilmesi düşünülmemiştir. Çalışmada, araştırmanın hazırlandığı 2022 yılının Mart ayının başına kadar Yükseköğretim Kurumunun Ulusal Tez Merkezi’nde bulunan ve erişime açık olan master ve doktora tezleri, Google’ın Akademik arama motoru, YÖK Tez Merkezi, TÜBİTAK vb. veri tabanlarında bulunan makale, bildiri ve kitaplar incelenmiştir. Alanyazın araştırması esnasında, “Yeni yiyecek deneme korkusu” ve “Yeni yiyecek deneme arzusu” ya da her ikisini de içeren ve bu kavramlara benzer, çağrıştıran Türkçe, İngilizce ve neofobi ve neofili gibi Türkçeleştirilmeye çalışılan kelimeler vasıtasıyla tarama gerçekleştirilmiştir.

Yapılan araştırmalardan sonra; 2013 yılından 2022 yılına kadar yayınlanan 15 tez, 24 makale ve 5 bildiri (toplam 44 çalışma) değerlendirilmeye alınmıştır. Çalışmada, yöntem olarak nitel araştırma, teknik olarak ise doküman-arşiv tarama tekniği¹ uygulanmıştır. Bununla birlikte, bu araştırmanın özünü oluşturan ve nitel araştırma yönteminin bir parçası olan Bibliyometri analiz yöntemi de kullanılmıştır. Bibliyometri: “Belirli bir alanda belirli bir dönemde ve belirli bir bölgede kişiler ya da kurumlar tarafından üretilmiş yayınların ve bu yayınlar arasındaki ilişkilerin sayısal olarak analizi” şeklinde ifade edilmektedir (ULAKBİM, t.y.). Ayrıca Bibliyometri yöntemi çerçevesinde, araştırma verilerinin analizinde ise betimleme analizi ve içerik analizi teknikleri de beraber uygulanmıştır.

¹ Wach, (2013) çalışmasında; doküman analizini, yazılı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemi şeklinde ifade etmektedir (Kıral, 2020).

C. BULGULAR

Ulusal çapta yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu kavramları üzerine günümüze kadar çok fazla sayıda çalışma olmamasına rağmen; yüksek lisans ve doktora tezi, bildiri ve makale olarak farklı türde yayınların olduğu tespit edilmiştir. Ulusal çapta yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu kavramları üzerine ilk çalışmanın 2013 yılında yapıldığı belirlenmiştir. Bu çalışma kapsamında; 15 tanesi yüksek lisans veya doktora tezi, 5 tanesi bildiri ve 24 tanesi makale olan toplamda 44 araştırma elde edilmiş, bu çalışmalar tablolar vasıtasıyla ifade edilmiştir. Bu çalışmada herhangi bir ulusal kitap yayınına ulaşılamamıştır. Sadece uluslararası bir kitabın (Gıda Korkusu Beslenmeye Dair Endişelerin Tarihçesi-Harvey Levenstein) Türkçeye çevrildiği tespit edilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Çerçevesinde Yayınlanan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

Yıl	Yazar	Tez Türü	Araştırma Başlığı	Anabilim dalı	Üniversite
2018	Serkan YİĞİT	YL	Etnik Mutfak Ürünlerinin Tercihinde Neofobinin Etkisi (Karşılaştırmalı Bir Uygulama)	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Balıkesir Üniversitesi
2018	Ayşe SÜNNETÇİOĞLU	DR	Seyahat Yaşam Tarzı, Kültürel Duyarlılık ve Yeni Yemekleri Deneme Korkusunun Yerel Yemek Tercihine Etkisi	Turizm İşletmeciliği	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
2018	Arzu KAPLAN	YL	Gastronomi Turistlerinin Gıda Seçiminde Neofobi-Neofili Etkisi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
2018	Meral ÜZÜLMEZ	DR	Yabancı Turistlerin Türk Mutfağı Seçim Motivasyonlarının Neofobi ve Neofili Düzeylerine Göre İncelenmesi: İstanbul'da Bir Araştırma	Turizm İşletmeciliği	Mersin Üniversitesi
2019	Nurhayat İFLAZOĞLU	YL	Unesco Gastronomi Şehirlerinde Gastronomi Turizmi ve Yeni Yiyecek Deneme Korkusu (Food Neophobia): Hatay ve Gaziantep Örneği	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Mersin Üniversitesi
2019	Kadri Koray Sivrikaya	YL	Gıda Neofobisi ve Heyecan Arama Kişilik Özelliklerinin Yabancı Turistlerin Geleneksel Türk Yemeklerini Satın Alma Niyetine Etkisi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Necmettin Erbakan Üniversitesi
2019	Erşan YILDIZ	DR	Yiyecekle İlgili Kişilik Özellikleri, Sağlıklı Yiyecek Seçimi, Sağlık Değeri ve Lezzet Davranışı İlişkisi: Kayseri'deki Restoranların Müşterileri Üzerinde Bir Araştırma	Turizm İşletmeciliği	Mersin Üniversitesi
2019	Gülsevdi ÖZTÜRK	YL	Etnik Gıdaya Yönelik Tutum İle Kültürleşme, Kültürel Açıklık ve Neofobi'nin İlişkisi: Samsun Gürcü Mutfağı Örneği	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Gaziantep Üniversitesi
2020	Melike ÇAKIR KELEŞ	DR	Gaziantep'i Ziyaret Eden Yerli Turistlerin Yiyecek Neofobisi ve Çeşitlilik Arayışı Eğilimlerinin Yerel Yemek Tüketimine Etkisi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
2020	Furkan DURSUN	YL	Restoranlar Bağlamında Balık Tüketimi: Planlı Davranış Kuramı ve Yiyecek Korkusu Üzerinden Bir İnceleme	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Akdeniz Üniversitesi
2020	Deniz ÇOKLUDAĞ	YL	The Effect of Food Neophobia on Tourist Food Consumption and Preferences in Turkey	Pazarlama İletişimi	İstanbul Bilgi Üniversitesi
2020	Kerem ÇIRAK	YL	Yerel Halkın Gastronomi İmajı ve Yenilik Korkusu Algılarının Etnik Yiyecek ve Destinasyonda Yerel Yiyecek Tüketim Niyetine Etkisi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Akdeniz Üniversitesi

2021	Gökhan YILMAZ	DR	Gastronomik Deneyim, Yiyecek İmajı ve Otantizmin Turistlerin Yerel Yiyecek Tüketim Niyetine Etkisi: Yiyecek Korkusunun Düzenleyici Rolü	Turizm İşletmeciliği	Akdeniz Üniversitesi
2021	Merve GENÇEL	YL	Gıda Neofobisi Düzeyinin Yiyecek Seçim Faktörleri ile İlişkisi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	Kocaeli Üniversitesi
2021	İrem ŞİMŞEK	YL	Yaş Gruplarına Göre Beslenme Davranışı ve Yeni Yiyecek Deneme Korkusuna Etkisi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları	İstanbul Gelişim Üniversitesi

Ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu konularında yayınlanmış tezler ile alakalı ifadeler Tablo.1’de sunulmaktadır. Çalışma çerçevesinde hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezleri; yayımlandığı yıl, yazarı, lisansüstü türü, araştırma başlığı, anabilim dalı ve hazırlandığı üniversite açısından değerlendirilmiştir.

Hazırlanmış tezler değerlendirildiğinde, 15 tane yüksek lisans veya doktora araştırmasının bulunduğu belirlenmiştir. Bu tezlerden beşinin doktora, onunun ise yüksek lisans tezi olduğu tespit edilmiştir. Yüksek lisans veya doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı incelendiğinde, 2018 yılında 4, 2019 yılında 4, 2020 yılında 4 ve 2021 yılında 3 adet olmak üzere toplamda 15 tane çalışmanın yapıldığı anlaşılmaktadır. İlk tez çalışmasının 2018 yılında yapıldığı ve bu yıldan itibaren çalışmaların dağılımının dengeli olduğu görülmektedir. Yapılan bu tezlerin anabilim dalları incelendiğinde; 10 tanesinin Gastronomi ve Mutfak Sanatları, 4 tanesinin Turizm İşletmeciliği ve 1 tanesinin de Pazarlama İletişimi bilim dalında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çalışmaların yapıldığı üniversitelere bakıldığında ise; 3’er tanesi Mersin Üniversitesi ve Akdeniz Üniversitesi, 1’er tanesi ise Balıkesir Üniversitesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Gaziantep Üniversitesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Kocaeli Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve İstanbul Gelişim Üniversitesi’ne aittir. Bu üniversitelerden 2 tanesi (İstanbul Bilgi Üniversitesi ve İstanbul Gelişim Üniversitesi) vakıf üniversitesi, diğerleri ise devlet üniversitesi statüsündedir.

Tablo 2. Çalışma Çerçevesinde Bilimsel Toplantılarda Sunulmuş Bildiriler

Tarih	Yer	Yazar	Kongre vb. Adı	Araştırma Başlığı	Anahtar kelimeler
05-08 Aralık 2013	Kayseri	Bahattin RIZAOĞLU, Reyhan A. AYAZLAR, Kansu GENÇER	14.Ulusal Turizm Kongresi	Yiyecek Deneyimiyle Bireysel Eğilimlerin Demografik Özellikler Açısından Değerlendirilmesi: Kuşadası’na Gelen Turistler Örneği	İlgili Yiyecek Deneyimi, Bireysel Eğilim, Yiyecekte Çeşitlilik, Arayışı, Yiyecekte Yenilik Korkusu
27-29 Eylül 2018	Mersin	Meral ÜZÜLMEZ, Gürkan AKDAĞ	2.Uluslararası Turizm Geleceği Kongresi (Futourism 2018)	Yeni Yiyecek Deneyimleme Korkusuna Yönelik Kavramsal Bir İnceleme	Yiyecek, yiycek deneyimi, yeni yiycek korkusu
19-21 Eylül 2019	Nevşehir	Şule AYDIN, Duygu EREN, Serkan YİĞİT	4. Uluslararası Gastronomi Turizmi Araştırmaları Kongresi	Gastronomi ve Mutfak Sanatları Eğitimi Alan Öğrencilerin Yiyecekte Çeşitlilik Arayışı Düzeyleri: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Örneği	Yiyecekte Çeşitlilik, Arayışı, Beslenme, Yiyecek Alishanlikları

16-19 Ekim 2019	Eskişehir	A. Celil ÇAKICI, Meral ÜZÜLMEZ	20. Uluslararası Kongresi	Ulusal-Turizm	4. Şarap Deneyiminde Yenilik Şarap, Deneyimi, Korkusu, Merakı
Haziran 20-22, 2019	Bandırma/Balıkesir	Meral SAÇILIK	YILDIRIM II. Conference on Empirical Economics and Social Science (ICEESS' 19)	International Yaşam Tarzı- Gıda Tüketimi Üzerine Yerel Gıda Etkisi	Erdek, Gıda Gıda Süreci, Dayalı Tarzı, Müdahale Değişkenleri, Yerel Yemek Yeme Eğilimi

Ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu konularında sunulmuş bildirimler ile alakalı ifadeler Tablo.2'de sunulmaktadır. Çalışma çerçevesinde sunulmuş olan bildirimler; tarih, yapıldığı yer, yazarı, kongre vb. adı, araştırma başlığı ve anahtar kelimeler açısından değerlendirilmiştir. Bildirimlerin 2013 yılından itibaren, 2019 yılı da dahil olmak üzere çeşitli toplantı vb. etkinliklerde sunulmuş olduğu belirlenmiştir. Bu bildirimlerin sunulduğu kongre organizasyonlarına; Mersin, Kayseri, Nevşehir, Eskişehir ve Bandırma/Balıkesir illerinin birer kez ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

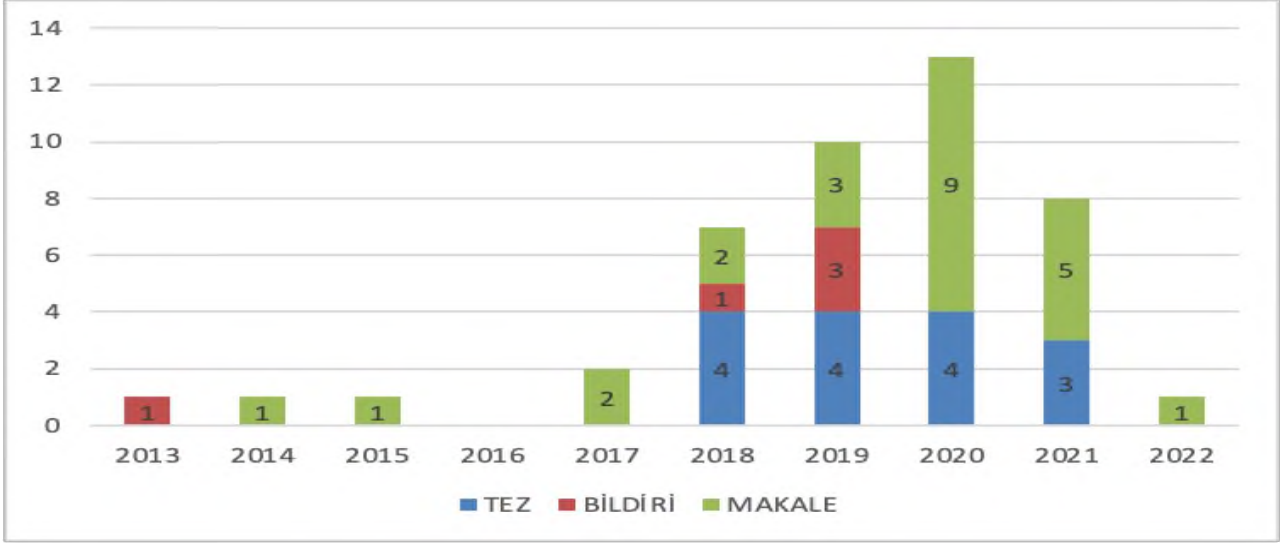
Tablo 3. Çalışma Çerçevesinde Yayınlanmış Olan Makaleler

Yıl	Yazar	Dergi Adı	Araştırma başlığı	Anahtar kelimeler
2014	Leyla ÖZGEN	Food and Public Health	Academicians' Attitude towards "New Foods"	Food neophobia, Eating behavior, Live in abroad, Longest residence places
2015	Tarik ŞENGEL, Ayşen KARAGÖZ, Gürel ÇETİN, İSTANBULLU DİNÇER, Suna MUGAN Ertugral, Mehtap BALIK	Procedia - Social and Behavioral Sciences	Tourists' Approach to Local Food	Local Food; Gastronomy; Food Experience; Tourist Experience, Local Restaurants
2017	Serkan YİĞİT, DOĞDUBAY	Journal of Tourism and Gastronomy Studies	Gastronomi Eğitimi Alan Öğrencilerde Yiyecikte Yenilik (Food Neophobia): Balıkesir Üniversitesi Örneği	Yiyecek alışkanlığı, Yiyecekte yenilik korkusu, Beslenme, Alışkanlık, Korku
2017	Meltem CABER, Gökhan YILMAZ, Doğuş KILIÇARSLAN, Adnan ÖZTÜRK	International Journal of Contemporary Hospitality Management	The Effects of Tour Guide Performance and Food Involvement on Food Neophobia and Local Food Consumption Intention	Food Neophobia, Food Involvement, Intention of Local Food Consumption, Tour Guide, Destination
2018	Elif Zeynep AKSOY, ÖZER, Mustafa	Journal of Tourism and Gastronomy Studies	Korku Çekiciliğinin Gıda Üzerine Etkisi	Gıda Korkusu, Korku Çekiciliği, Korku Kültürü, Gastronomi
2018	Leyla ÖZGEN, Fatih TÜRKMEN	Journal of Tourism and Gastronomy Studies	Yeni Yiyeceklere Yaklaşım Ölçeğinin Geçerlenmesi	Neofobi, Ölçek, Yenilikçi, Gelenekçi, Yiyecek seçimi
2019	Sevda SAHİLLİ BİRDİR, Nurhayat İFLAZOĞLU, Kemal BİRDİR	Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research	Turist Rehberi Adaylarında Yeni Yiyecek Deneme Korkusu (Neophobia)	Yeni yiyecek deneme korkusu, Turist rehberi adayları, Alışkanlık, Mersin.
2019	Veli CEYLAN, Semra ŞAHİNGÖZ	Journal of Tourism and Gastronomy Studies	Yetişkin Bireylerde Gıda Düzeyinin Belirlenmesi	Neofobi, Gıda neofobisi, Yetişkinlerde gıda neofobisi
2019	A. Celil ÇAKICI, Erşan YILDIZ	Journal of Tourism and Gastronomy Studies	Yiyecekle İlgili Kişilik Özelliklerinin Lezzet Davranışına Etkisi	Yeni yiyeceklerden korkma, Yeni yiyecek arzusu, Çeşitlilik arayışı, Lezzet davranışı

2020	Emre DUMAN, Mehtap Akçil OK, Alev KESER	Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi	Besin Neofobisi Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması	Yeme alışkanlığı; besin neofobisi; güvenilirlik.	
2020	Meral ÜZÜLMEZ, Gürkan AKDAĞ	Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi	Yabancı Turistlerin Türk Mutfağı Seçim Motivasyonlarının Neofili Eğilimlerine Göre İncelenmesi: İstanbul'da Bir Araştırma	Türk mutfağı, Neofobi eğilimi, Neofili eğilimi, İstanbul	
2020	Nurhayat IFLAZOĞLU, Sevda SAHİLLİ BİRDİR	Journal of Tourism and Gastronomy Studies	Interest of Local People in Food Gastronomy Tourism and Their Food Neophobia: Cases of Hatay and Gaziantep	neophobia, tourism, UNESCO, Gastronomy cities, Hatay, Gaziantep	
2020	Ezgi KARATAŞ YÜCEL	İşletme Fakültesi Dergisi	Neofobinin (Yenilik Korkusunun) Hedonik Tüketim Üzerine Etkisi	Yenilik, Hedonizm, Korkusu, Hedonik Tüketim	
2020	Emrah KESKİN, Nevres SEZEN	Türk Turizm Araştırmaları Dergisi	Restoranları Deneyimleyen Misafirlerin Neofobi ve Düzeylerinin Belirlenmesi: Kapadokya Örneği	Gastronomi Turizmi, Neofobi, Neofili, Yemek Deneyimi	
2020	Seda DERİNALP BİRDİR	Çanakçı, Kemal BİRDİR	Current Issues in Tourism	The relation among food involvement, food variety seeking and food neophobia: A study on foreign tourists visiting Turkey	Involvement; variety seeking; food neophobia
2020	Sevda SAHİLLİ BİRDİR, Nurhayat IFLAZOĞLU, Kemal BİRDİR	Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi	Turizm Öğrencileri Arasında Yeni Yiyecek Deneme Korkusu	Turizm Fakültesi, Gıda Neofobisi, Öğrenci, Tutum,	
2020	Serkan YİÇİT, Murat DOĞDUBAY	Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research	Tüketicilerin Yiyecekte Yenilik Korkusu Üzerine Bir Araştırma	Yiyecekte Yenilik Korkusu, Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği, Yiyecek Alışkanlıkları	
2020	Alper İŞİN, Kurban ÜNLÜÖNEN	Journal of Yasar University	Yerel Yiyecek Tüketiminde Korkusu ve Kültürün Moderatör Etkisi: Yabancı Turistler Üzerine Bir Araştırma	Gıda Yeri, Yerel Yiyecek Tüketimi, Gıda Korkusu, Kültür, Planlı Davranış Teorisi	
2021	Cemre ELMAS, Seray KABARAN	Progress in Nutrition	Food neophobia scale (fns): testing the validity and reliability of the Turkish version in school-age children	Food neophobia, Validation, Turkish, School age children, Dietary behaviour	
2021	Aykut Göktuğ SOYLU, Hülya TAŞTAN, Fatma EBAN, Elif ASLANTÜRK	Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi	Tüketicilerin Sokak Lezzetlerine Yaklaşımlarının Neofobi Açısından Değerlendirilmesi	Mersin, Sokak Lezzetleri, Yiyecek Neofobisi, Gastronomi	
2021	Ezgi KARATAŞ YÜCEL	Akademik İzdüşüm Dergisi	Yenilik Korkusu Ölçeğinin Doğrulanması Çalışması: İzmir İlinde Bir Uygulama	Neofobi, Yenilikten Kaçınma, Yenilik	
2021	Kerem ÇIRAK, Bahar GÜMÜŞ	Turizm ve Araştırma Dergisi	Yerel Halkın Gastronomi İmajı ve Yenilik Korkusu Algılarının Yiyecek Tüketim Niyetine Etkisi	Gastronomi İmajı, Yiyecekte Yenilik Korkusu, Yerel Yiyecek, Etnik Yiyecek	
2021	Burçin BOZ, Bayram ŞAHİN, Erdoğan KOÇ	Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi	Yetişkin Bağlanma Türleri ile Yiyecek Neofobisi (Yenilikten Korkma) ve Yiyecek Neofilisi (Yenilik Arama) Arasındaki İlişki	Yiyecek neofobisi, Yiyecek neofilisi, Bağlanma türleri, Gastronomi, Pazarlama, Turizm	
2022	Engin PULLUK	Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi	Ön Lisans Öğrencilerinde Yiyecek Neofobisi Üzerine Nitel Bir Araştırma	Yiyecek Neofobisi, Yiyeceklere İlişi, Öğrenci Tutumu	

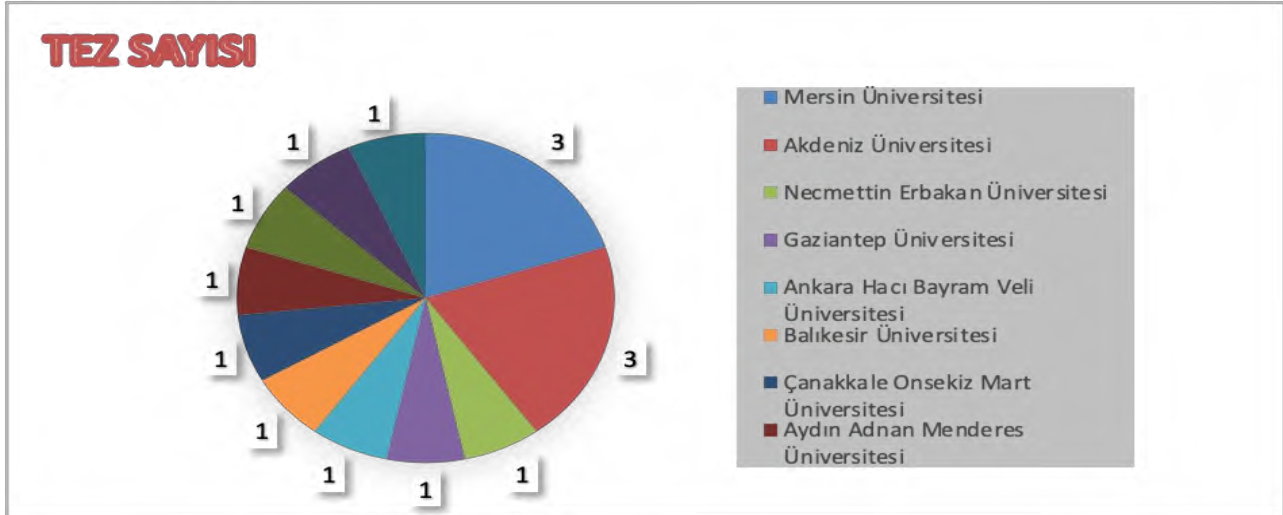
Ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu konularında yayınlanmış makalelerle ilgili bilgiler Tablo 3.'te sunulmuştur. Çalışma çerçevesinde yayınlanmış olan makaleler; yayımlandığı yıl, yazarı/yazarları, dergi adı, çalışma başlığı ve anahtar kelimeler açısından

değerlendirilmiştir. Makalelerde konuyla alakalı ilk yayının 2014 yılında, son yayının ise 2022 yılında yayınlandığı anlaşılmaktadır. 2014-2024 yılları arasında yayınlanan ulusal makaleler değerlendirildiğinde; yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu konularında 6 makalenin İngilizce, diğer yayınların ise Türkçe olarak yayınlandığı görülmektedir. Yıllar değerlendirildiğinde; 9 makale ile en fazla yayının 2020 yılında yapıldığı belirlenmiştir. Makalelerin yayınlandığı dergiler incelendiğinde; 6 makale ile en çok yayının yapıldığı yayınevi *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* isimli dergi olmuştur. Anahtar kelimeler bakıldığında; *Food Neophobia*, Yeni yiyecek deneme korkusu vb. kelimeleri en çok kullanılan kelimeler olduğu anlaşılmaktadır.

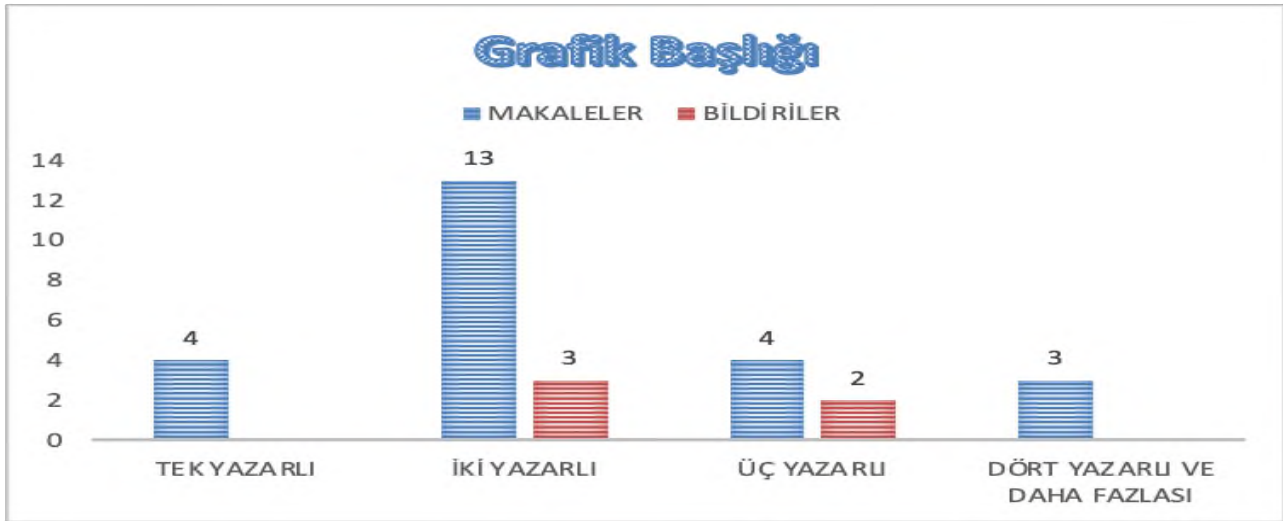
Şekil 1. Yeni Yiyecek Deneme Korkusu ve Yeni Yiyecek Deneme Arzusu ile Alakalı Yayınların Yıl ve Türlerine Dair Dağılımı

Şekil 1'e göre; ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili araştırmaların uluslararası çalışmalara göre oldukça yeni olduğu ve konuyla alakalı ilk araştırmanın 2013 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Araştırmalarla alakalı ilk bildirin 2013, ilk makalenin 2014 yılında, ilk tezin ise 2018 yılında yapıldığı Şekil 1'den anlaşılmaktadır. Yayınlar sayısal açıdan incelendiğinde; tezlerin 2018-2021 yılları arasında istikrarlı bir grafik çizdiği, en fazla bildirin 2019 yılında, en fazla makalenin ise 2020 yılında yayınlanmış olduğu görülmektedir. Araştırmalarla alakalı en çok çalışmanın toplamda 13 araştırmayla 2020 yılında gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Araştırmaların türlerine göre sayıları incelendiğinde; 5 adet ile en az yayının bildiri, 24 adetle en fazla yayının makale türünde olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili 2016 yılında hiçbir çalışmaya rastlanmamıştır.

Şekil 2. Ulusal Anlamda Yeni Yiyecek Deneme Korkusu ve Yeni Yiyecek Deneme Arzusu ile İlgili Yayınların Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Şekil 2'ye göre; ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili yayınların tezlerin üniversitelere göre dağılımına bakıldığında, Mersin Üniversitesi'nin 3, Akdeniz Üniversitesi'nin 3, diğer 9 üniversitenin ise 1'er tane çalışması olduğu tespit edilmiştir. Yıl bazında değerlendirildiğinde; en eski çalışmanın Balıkesir Üniversitesi'ne ait olduğu, çalışma sayıları fazla olan Mersin Üniversitesi'nde ilk çalışmanın 2018, Akdeniz Üniversitesi'nde ise 2020 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Tezler açısından, konuyla ilgili çalışmaların oldukça yeni olduğu görülmektedir.

Şekil 3. Ulusal Anlamda Yeni Yiyecek Deneme Korkusu ve Yeni Yiyecek Deneme Arzusu ile Alakalı Yayınlanan Çalışmaların Yazar Sayılarına Dair Dağılımı

Yayınlanan çalışmaların yazar sayılarına dair dağılımları grafik Şekil 3'te gösterilmektedir. Şekil 3'e göre; yapılan çalışmaların yazar sayılarına dair dağılımlar incelendiğinde, toplamda 24 makale ve 5 bildiri kapsamında 4'ü tek yazarlı, 15'i iki yazarlı, 6'sı üç yazarlı ve 3'ü ise dört yazarlı ve üzeridir.

Araştırmaların yarıdan fazlasının iki yazarlı olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla alakalı yazar sayılarının değerlendirilmesinde; tezler tek yazarlı olması gerektiği için kapsam dışında tutulmuştur.

Şekil 4. Ulusal Anlamda Yeni Yiyecek Deneme Korkusu ve Yeni Yiyecek Deneme Arzusu ile İlgili Yayınlanan Araştırmaların Anahtar Kelimelerine İlişkin Dağılımı

Şekil 4'e göre; ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu ile ilgili anahtar kelimelerine ilişkin dağılımı incelendiğinde; tezler, makaleler ve bildirilerin tamamında yeni yiyecek deneme korkusu vb. 42 tane, yeni yiyecek deneme arzusu vb. 8 tane anahtar kelime tespit edilmiştir. Tezler tablosunda anahtar kelimeler ifade edilmemesine rağmen, tezlerde kullanılan anahtar kelimelerde değerlendirmeye alınmıştır. Şekilden de anlaşıldığına göre, yeni yiyecek deneme korkusu kavramı, yeni yiyecek deneme arzusu kavramından çok daha fazla araştırılmış ve değerlendirilmiştir.

Sonuç

Çalışmanın amacı, ulusal anlamda yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu kavramlarıyla alakalı yayınlanmış tezler, bildiriler, kitaplar ve makaleler vb. araştırmaların Bibliyometrik analiz çerçevesinde değerlendirilmesidir. Araştırma kapsamında, Yükseköğretim Kurumunun Ulusal Tez Merkezinde bulunan yüksek lisans ve doktora tezleri, Google'ın Akademik arama motoru, TÜBİTAK, ULAKBİM vb. veri tabanlarında mevcut olan yeni yiyecek deneme korkusu, neofobi vb. ve yeni yiyecek deneme arzusu, neofili vb. anahtar kelimelerinin yer aldığı araştırmalar tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Yapılan taramalar neticesinde; yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu kavramları ile alakalı yayınlanan akademik çalışmaların 2013 yılında başladığı belirlenmiştir. 2013-2022 yılları arasında yayınlanan 15 tez, 24 makale ve 5 bildiriyle birlikte toplam 44 yayının tamamı incelenmiştir.

Çalışma çerçevesinde yapılan toplam 15 tane yüksek lisans ve doktora tezinin 5 tanesinin doktora, 10 tanesinin ise yüksek lisans tezi olduğu tespit edilmiştir. 2018, 2019 ve 2020 yılında 4'er, 2021 yılında ise 3 olmak üzere yayınlanan tezlerin yıllara göre dağılımları dengelidir. Tezlerin anabilim dallarına bakıldığında; Gastronomi ve Mutfak Sanatları 10, Turizm İşletmeciliği 4 ve Pazarlama İletişimi dalında

ise 1 çalışmanın yapıldığı belirlenmiştir. Üniversite olarak, Mersin Üniversitesi ve Akdeniz Üniversitesinin en çok çalışma ürettiği ve toplam 11 üniversitenin 9'unun devlet, ikisinin vakıf üniversitesi olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında sunulan bildirimlerden elde edilen sonuçlara göre; ilk bildirim 2013, ikinci bildirim 2018, diğer 3 bildirim de 2019 yılında sunulduğu olduğu tespit edilmiştir. İlk bildirimden sonra 5 yıl ara verilmiş olması ilginçtir. Bununla birlikte, 2019 yılından sonra dünyada yaşanan salgın döneminin konuyla ilgili bildiri sunulmamasına yol açtığı düşünülmektedir. Bildirilerin sunulduğu illerin hepsi farklıdır. Bildirilerin sunulduğu kongrelere bakıldığında, Ulusal Turizm Kongresi ön plana çıkmaktadır.

Makalelerle ilgili yapılan incelemeler neticesinde; birinci makalenin 2014, en çok makalenin de 9 tane ile 2020 yılında gerçekleştirildiği ortaya çıkarılmıştır. Makalelerin yayınlandığı dergiler değerlendirildiğinde; 5 makalenin yurt dışı menşeli uluslararası, yurtiçinde ise ağırlıklı gastronomi alanında yayın yapan dergiler olduğu belirlenmiştir. Yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu konularında yayınlanan makalelerin ağırlıklı olarak Türkçe yayınlandığı yine belirlenen durumlardan biridir.

Araştırmayla alakalı anahtar kelimeler değerlendirildiğinde; *Food Neophobia* ve *Food Neophilia* İngilizce kavramlarının Türkçeye çevrilmesinde araştırmacıların arasında bir fikir birliğinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu kavramların çok farklı şekillerde, hatta neofobi ve neofili gibi yarı İngilizce yarı Türkçe olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda fikir birliğine varılması şu ana kadar yaşanan kavram karmaşasının önüne geçmesine yardımcı olacaktır. Tez, bildiri, makale vb. bilimsel çalışmaların uluslararası çalışmalara göre daha emekleme döneminde olduğu anlaşılmaktadır.

Birçok çalışmada karşılaşıldığı gibi bu çalışmanın da birtakım kısıtlılıkları mevcuttur. Araştırmanın çerçevesi; 2022 yılı Mart ayına kadar yayınlanan araştırmalar, YÖK veri tabanında kayıtlı ve erişilebilen tezler, Google Akademik, TÜBİTAK, ULAKBİM vb. veri tabanlarından elde edilebilen bildirimler, makaleler, kitaplar vb. çalışmalar ile sınırlı kalmıştır. Elde edilemeyen ya da erişime kapalı olan çalışmalar da bu araştırmanın kısıtlılığı şeklinde değerlendirilebilir.

Gelecekte bu konuyla alakalı araştırma yapacak araştırmacılara; yeni yiyecek deneme korkusu ve yeni yiyecek deneme arzusu kavramlarının uluslararası alanyazındaki araştırmaları incelemeleri önerilebilir. Bununla birlikte; yiyeceklerle ilgili kişilik özelliklerinin diğer özelliği hakkında ulusal ve uluslararası çalışmalar yapmaları tavsiye edilebilir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı (İsteğe Bağlı)

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve iki anonim hakeme teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Alper, I., & Ünlüöner, K. (2020). Yerel yiyecek tüketiminde gıda korkusu ve kültürün moderatör etkisi: yabancı turistler üzerine bir araştırma. *Journal of Yaşar University*, 15(59), 461-479. <https://doi.org/10.19168/jyasar.665465>
- Aydın, Ş., Eren, D., & Yiğit, S. (2019). Gastronomi ve mutfak sanatları eğitimi alan öğrencilerin yiyecekte çeşitlilik arayışı düzeyleri: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi örneği. İçinde Ş. Aydın, Ö. Çoban, Y. Karakuş & N. Çalışkan (Eds.), *IV. Uluslararası Gastronomi Turizmi Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı* (ss. 1-8).
- Aymankuy, Y., & Sarıoğlan, M. (2007). Yiyecek-içecek felsefesi ve beslenme alışkanlığının geliştirilmesine yönelik bir model önerisi. İçinde *1. Ulusal Gastronomi Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. 31-33).
- Birdir, S. S., İflazoğlu, N., & Birdir, K. (2019). Turist rehberi adaylarında yeni yiyecek deneme korkusu (Neophobia). *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 3(4), 551-561. <https://doi.org/10.32958/gastoria.587550>
- Burçin, B., Şahin, B., & Erdoğan, K. (2021). Yetişkin bağlanma türleri ile yiyecek neofobisi (yenilikten korkma) ve yiyecek neofilisi (yenilik arama) arasındaki ilişki. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19(4), 473-493. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.988610>
- Brunk, C. G. (2014). Risk communication: Novel foods and novel technologies. İçinde Y. Motarjemi (Ed.), *Encyclopedia of food safety* (ss. 133-137). Academic Press.
- Caber, M., Yılmaz, G., Kiliçarslan, D., & Öztürk, A. (2018). The effects of tour guide performance and food involvement on food neophobia and local food consumption intention. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(3), 1472-1491.
- Ceylan, V., & Şahingöz, S. A. (2019). Yetişkin bireylerde gıda neofobi düzeyinin belirlenmesi. *Journal of Gastronomy And Travel Research*, 7(2), 772-784.
- Chang, R. C., Kivela, J., & Mak, A. H. (2011). Attributes that influence the evaluation of travel dining experience: when east meets west. *Tourism Management*, 32(2), 1-38.
- Çakıcı, C. A., & Üzülmöz, M. (2019). Şarap deneyiminde yenilik korkusu ve merakı üzerine bir araştırma. İçinde O. Emir, E. O. Aksöz & Ç. H. Özel (Eds.), *20. Ulusal- 4. Uluslararası Turizm Kongresi Bildiri Kitabı* (ss. 614-19).
- Çakıcı, A. C., & Yıldız, E. (2019). Yiyeceklerle ilgili kişilik özelliklerinin lezzet davranışına etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(2), 898-917.
- Çakır Keleş, M. (2020). *Gaziantep'i ziyaret eden yerli turistlerin yiyecek neofobisi ve çeşitlilik arayışı eğilimlerinin yerel yemek tüketimine etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Çırak, K. (2020). *Yerel halkın gastronomi imajı ve yenilik korkusu algılarının etnik yiyecek ve destinasyonda yerel yiyecek tüketim niyetine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çırak, K., & Gümüş, B. (2021). Yerel halkın gastronomi imajı ve yenilik korkusu algılarının yiyecek tüketim niyetine etkisi. *TURAR Turizm ve Araştırma Dergisi*, 10(1), 80-103.

- Çokuludağ, D. (2020). *The effect of food neophobia on tourist food consumption and preferences in Turkey* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi University, Graduate Programs Institute.
- Derinalp Çanakçı, S., & Birdir, K. (2020). The relation among food involvement, food variety seeking and food neophobia: A study on foreign tourists visiting Turkey. *Current Issues in Tourism*, 23(8), 917-928.
- Duman, E., Akçıl Ok, M., & Keser, A. (2020). Besin neofobisi ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(2), 157-161.
- Dursun, F. (2020). *Restoranlar bağlamında balık tüketimi: Planlı davranış kuramı ve yiyecek korkusu üzerinden bir inceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Edwards, J. S. A., Hartwell, H. L., & Brown, L. (2010). Changes in food neophobia and dietary habits of international students. *Journal of Human Nutrition and Dietetics*, 23(3), 301-311.
- Elmas, C., & Kabaran, S. (2021). Food neophobia scale (FNS): testing the validity and reliability of the Turkish version in school-age children. *Progress In Nutrition*, 23(1), 1-10.
- Fischler, C. (1988). Food, self and identity. *Social Science Information*, 27, 275-293.
- Gençel, M. (2021). *Gıda neofobisi düzeyinin yiyecek seçim faktörleri ile ilişkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hwang, J., & Lin, T. N. (2010). Effects of food neophobia, familiarity, and nutrition information on consumer acceptance of Asian menu items. *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 19(2), 171-187.
- İflazoğlu, N. (2019). *Unesco gastronomi şehirlerinde gastronomi turizmi ve yeni yiyecek deneme korkusu (food neophobia): Hatay ve Gaziantep örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Iflazoglu, N., & Birdir, S. S. (2020). Interest of local people in gastronomy tourism and their food neophobia: cases of Hatay and Gaziantep. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(4), 2444-2461.
- Jasiulewicz, A., & Lemanowicz, M. (2016). Motives and barriers to the consumption of innovative food products by Polish and Ukrainian consumers. *Review of Innovation and Competitiveness*, 2(4), 57-70.
- Kaplan, A. (2018). *Gastronomi turistlerinin gıda seçiminde neofobi-neofili etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keskin, E., & Sezen, N. (2020). Restoranları deneyimleyen misafirlerin neofobi ve neofili düzeylerinin belirlenmesi: Kapadokya örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1592-1606.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Loewen, R., & Pliner, P. (1999). Effects of prior exposure to palatable and unpalatable novel foods on children's willingness to taste other novel foods. *Appetite*, 32(3), 351-366.
- Mak, A. H., Lumbers, M., Eves, A., & Chang, R. C. (2012). Factors influencing tourist food consumption. *International Journal of Hospitality Management*, 31(3), 928-936.

- Mak, A. H., Lumbers, M., Eves, A., & Chang, R. C. (2013). An application of the repertory grid method and generalised procrustes analysis to investigate the motivational factors of tourist food consumption. *International journal of hospitality management*, 35, 327-338.
- Martinez, A. F. G. (2015). *Food in tourism: Exploring inherent influential factors in food decision processes of travelers* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Oklahoma State University.
- Olabi, A., Najm, N. E. O., Baghdadi, O.K., & Morton, J. M. (2009). Food neophobia levels of Lebanese and American college students. *Food Quality and Preference*, 20(5), 353-362.
- Ören, T., Üney, T., & Çölkesen, R. (Ed.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi*. Papatya Yayıncılık.
- Özgen, L. (2014). Academicians' attitude towards "newfoods". *Food and Public Health*, 4(6), 259-265.
- Özer, E. Z., & Aksoy, M. (2018). Korku çekiciliğinin gıda korkusu üzerine etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, (3), 359-369.
- Özgen, L., & Türkmen, F. (2018). Yeni yiyeceklere yaklaşım ölçeğinin geçerlenmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(2), 229-243.
- Öztürk, G. (2019). *Etnik gıdaya yönelik tutum ile kültürleşme, kültürel açıklık ve neofobi'nin ilişkisi: Samsun Gürcü mutfağı örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pliner, P. L., & Hobden, K. (1992). Development of a scale to measure the trait of foodneophobia in humans. *Appetite*, 19(2), 105-120.
- Pliner, P., Pelchat M., & Grabski, M. (1993). Reduction of neophobia in humans by exposure to novel foods. *Appetite*, 20, 111-123.
- Pulluk, E. (2022). Ön lisans öğrencilerinde yiyecek neofobisi üzerine nitel bir araştırma. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 2(1), 38-51.
- Rızaoğlu, B., Ayazlar, R. A., & Gençer, K. (2013). Yiyecek deneyimiyle ilgili bireysel eğilimlerin sosyo-demografik özellikler açısından değerlendirilmesi: Kuşadası'na gelen yabancı turistler örneği. İçinde K. Karamustafa, Ö. Şanlıoğlu & K. Güllü (Eds.), 14. *Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı* (ss. 669-687). Detay Yayıncılık.
- Saçılık, M. Y. (2019). Yaşam tarzı-gıda korkusu yerel gıda tüketimi üzerine etkisi. *II. International Conference on Empirical Economics and Social Science (ICEESS' 19) Bildiriler Kitabı* (ss. 1346-1362).
- Sahilli Birdir, S., İflazoğlu, N., & Birdir, K. (2020). Turizm öğrencileri arasında yeni yiyecek deneme korkusu. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 24(2), 349-362.
- Sivrikaya, K. K. (2019). *Gıda neofobisi ve heyecan arama kişilik özelliklerinin yabancı turistlerin geleneksel Türk yemeklerini satın alma niyetine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- | 1022 | Soylu, A. G., Taştan, H., Katranbayırı, F., & Aslantürk, E. (2021). Tüketicilerin sokak lezzetlerine yaklaşımlarının neofobi tutumları açısından değerlendirilmesi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 151-167.

- Sünnetçioğlu, A. (2018). *Seyahat yaşam tarzı, kültürel duyarlılık ve yeni yemekleri deneme korkusunun yerel yemek tercihine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şengel, T., Karagöz, A., Cetin, G., Dinçer, F. I., Ertugral, S. M., & Balık, M. (2015). Tourists' approach to local food. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 429-437.
- Şimşek, İ. (2021). *Yaş gruplarına göre beslenme davranışı ve yeni yiyecek deneme korkusuna etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- ULAKBİM, (t.y.). Bibliyometrik Analiz, <https://cabim.ulakbim.gov.tr/bibliyometrik-analiz/bibliyometrik-analiz-sikca-sorulan-sorular/>, Erişim: 20.11.2021.
- Üzülmez, M., & Akdağ, G. (2018, Eylül). Yeni yiyecek deneyimleme korkusuna yönelik kavramsal bir inceleme. İçinde K. Birdir, E. Karadeniz, L. Koşan, B. Dönmez, O. Güler, A. Dalgıç, S. Benli & F. Günay (Eds.), 2. *Uluslararası Turizmin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi (Futourism) Bildiri Kitabı* (ss. 83-89).
- Üzülmez, M. (2018). *Yabancı turistlerin türk mutfağı seçim motivasyonlarının neofobi ve neofili düzeylerine göre incelenmesi: İstanbul'da bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üzülmez, M., & Akdağ, G. (2020). Yabancı turistlerin Türk mutfağı seçim motivasyonlarının neofobi ve neofili eğilimlerine göre incelenmesi: İstanbul'da bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(3), 540-552.
- Tuorila, H., Meiselman, L., Bell, R., Cardello, A. V., & Johnson, W. (1994). Role of sensory and cognitive information in the enhancement of certainty and liking for novel and familiar foods. *Appetite*, 23, 231-246.
- Wadolowska, L., Zielinska, E. B., & Czarnocinska, J. (2008). Food choice models and their relation with food preferences and eating frequency in the Polish population: POFPRES study. *Food Policy*, 33(2), 122-134.
- Yıldız, E. (2019). *Yiyeceklerle ilgili kişilik özellikleri, sağlıklı yiyecek seçimi, sağlık değeri ve lezzet davranışı ilişkisi: Kayseri'deki restoranların müşterileri üzerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, G. (2021). *Gastronomik deneyim, yiyecek imajı ve otantizmin turistlerin yerel yiyecek tüketim niyetine etkisi: Yiyecek korkusunun düzenleyici rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yiğit, S., & Doğdubay, M., (2017). Gastronomi eğitimi alan öğrencilerde yiyecekte yenilik korkusu (foodneophobia): Balıkesir Üniversitesi örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(Özel sayı 2), 162-168.
- Yiğit, S. (2018). *Etnik mutfak ürünlerinin tercihinde neofobinin etkisi (karşılaştırmalı bir uygulama)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yiğit, S., & Doğdubay, M. (2020). Tüketicilerin yiyecekte yenilik korkusu düzeyleri üzerine bir araştırma. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 4(1), 1-16.

Yücel, E. K. (2020). Neofobinin (Yenilik korkusunun) hedonik tüketim üzerine etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 21(1), 31-45.

Yücel, E. K. (2021). Yenilik korkusu ölçeğinin doğrulanması çalışması: İzmir ilinde bir uygulama. *Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 6(1), 163-174.

ÇEVRE YÖNETİM MUHASEBESİ: İSO 2020'DE YER ALAN İŞLETMELERDE UYGULAMA

 D. Ali KIZILYALÇIN^a

Özet

Çevresel açıdan sürdürülebilirliğin önemi konusunda toplumun yüksek düzeydeki farkındalığından dolayı, günümüzde işletmelerin geçmişe oranla daha fazla ilgili olması beklenmektedir. Çevresel korumayla ilgili artan ilgi nedeniyle işletmelerin uygulamalarında çevresel verilere olan ihtiyaç artmaktadır. Bu durum da muhasebenin bir yandan işletmenin çevresel etkilerini ve performanslarını değerlendirmesine, diğer yandan da gerekli çevre ile ilgili verileri açıklamalarına olanak sağlayan bir rol oynamasına neden olmaktadır. Bu ihtiyaçlar sonucunda çevre yönetim muhasebesi (ÇYM) ortaya çıkmış olup, literatürde ve uygulamada gelişimini sürdürmektedir. Çalışmada İstanbul Sanayi Odası tarafından açıklanan 2020 yılı Türkiye'nin büyük sanayi kuruluşları listesinde yer alan imalat sanayi işletmeleri örnek olarak alınmıştır. Çevrimiçi olarak gerçekleştirilen anket çalışması ile işletmelerin ÇYM uygulamalarını gerçekleştirme durumları ve ÇYM'yi benimsemeleri üzerindeki motivasyon kaynakları belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler, frekans dağılımı, ortalama ve standart sapma ve Bağımsız Örneklem T-Testi ve ANOVA yöntemleri ile analiz edilmiştir. Katılımcıların çevre muhasebesi eğitimi almış olmaları ile ÇYM'nin benimsenmesi arasında anlamlı farklılık olmadığı Bağımsız örneklem T-Testi ile tespit edilmiştir. ANOVA Analizi ile katılımcıların pozisyonları, tecrübeleri, işletmenin faaliyet gösterdiği pazar ve faaliyet konusu ile ÇYM'nin benimsenmesi arasında anlamlı farklılık olup olmadığı test edilmiş ve anlamlı farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada sağlanan verilerin analizinde, işletmeler ÇYM uygulamaları konusunda verilen ifadelerden yalnızca yatırım kararlarında potansiyel çevresel etkilerin dikkate alınmakta olduğu ifadesine katılmışlar, diğer ifadeler konusunda ise kararsız kalmışlardır. Dolayısıyla katılımcı işletmeler bu uygulamaları düşük bir seviyede benimsemektedirler. ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkili olan faktörler açısından bakıldığında; kamuoyu üzerinde olumlu bir imaj bırakılması, toplumun artan çevre bilinci ve finansal kurumlardan uygun finansman sağlanması ifadeleri öne çıkan ifadeler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çevre yönetim muhasebesi, Kurumsal teori, İSO 500, İmalat işletmeleri.

^a Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Kuyucak Meslek Yüksekokulu Yönetim ve Organizasyon Bölümü, dakizilyalcin@adu.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 28.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 28.07.2022

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT ACCOUNTING: BUSINESSES IN ISO 2020 IMPLEMENTATION

Abstract

Due to the society's high level of awareness of the importance of environmental sustainability, businesses today are expected to be more involved than in the past. Because of the increasing interest in environmental protection, the need for environmental data is increasing in the applications of businesses. This situation causes accounting to play a role that allows them to evaluate the environmental impacts and performances of the enterprise on the one hand, and to explain the necessary environmental data on the other. As a result of these needs, environmental management accounting (EMA) has emerged and continues its development in the literature and practice. In the study, manufacturing industry enterprises included in the list of Turkey's largest industrial enterprises in 2020 announced by the Istanbul Chamber of Industry were taken as an example. With the survey study conducted online, it was tried to determine the motivation sources on the status of enterprises to realize EMA practices and their adoption of EMA. The obtained data were analyzed by frequency distribution, mean and standard deviation and Independent Samples T-Test and ANOVA methods. It was determined with the independent sample T-Test, that there was no significant difference between the environmental accounting education of the participants and the adoption of EMA. With the ANOVA Analysis, it was tested whether there was a significant difference between the positions of the participants, their experiences, the market and field of activity of the enterprise and the adoption of EMA, and it was determined that there was no significant difference. In the analysis of the data provided in the study, enterprises only agreed with the statement that potential environmental impacts were taken into account in investment decisions, among the statements about environmental management accounting practices, and they were undecided about other statements. Therefore, participating enterprises adopt these practices at a low level. Considering the factors affecting the adoption of environmental management accounting; The expressions of leaving a positive image on the public, environmental awareness increasing of the society and providing appropriate financing from financial institutions have been the prominent expressions.

Keywords: Environmental management accounting, Institutional theory, ISO 500, Manufacturing enterprises.

Giriş

İklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmesi, biyolojik çeşitliliğin azalması, çevresel kirlenme vb. gibi unsurlar son yıllarda, medyanın da etkisi ile daha fazla sayıdaki insanın dikkatini çekmektedir. Bu konudaki ilginin artması işletmelerin çevre koruma ile ilgili olarak alması gereken kararlarda muhasebe bilgilerine de olan gereksinimini de artırmaktadır. Geleneksel yönetim muhasebesi işletme yöneticilerine pek çok konuda yararlı bilgiler sağlamaktadır. Ancak çevresel konularda karar vermek durumunda olan yöneticilerin bilgi ihtiyacını karşılamaktan yoksundur. Bunun sonucunda çevre yönetim muhasebesi (ÇYM) ortaya çıkmış ve gelişimini sürdürmektedir.

ÇYM, işletme faaliyetlerinin çevresel etkilerini ele alma konusunda gerekli çevresel bilgileri sağlayarak, yönetime karar alma konusunda yardımcı olabilecektir (Tran vd., 2020). Öte yandan işletmeler çevresel olarak meydana getirdikleri olumsuzları gidermeleri ve çevresel etkilerini kontrol altında tutmaları konusunda; hissedarlar, tedarikçiler, çalışanlar, sivil toplum kuruluşları, müşteriler,

devletler vb. gibi oldukça farklı paydaşlarından baskı görmektedirler. Örneğin günümüzde duyarlı müşteriler daha çevreci ürünleri satın almakta ve çevre konusunda duyarlılığı olan işletmelere yönelmektedirler. Bunun yanında uluslararası işletmelerle çalışan işletmeler, bu işletmelerin bu konudaki beklentilerini karşılamak istemekte, yine yurt dışı pazarlara yönelik ürün üreten işletmelerde ilgili ülkelerin bu konudaki beklentilerine yanıt vermek durumunda kalmaktadır. Yine işletmeler buldukları ülkelerin çevre ile ilgili olan yasalarına uymak zorunda kalmakta, uymazlarsa cezai yaptırımlarla karşılaşabilmektedirler. Örneğin ülkemizde 2872 Sayılı Çevre Kanunu'nun 28. maddesinde "çevreyi kirletenler ve çevreye zarar verenler sebep oldukları kirlenme ve bozulmadan doğan zararlardan dolayı kusur şartı aranmaksızın sorumludurlar" denilmektedir.

İşletmelerin çevresel stratejileri benimsemeleri konusu üzerinde etkili olan faktörler literatürde; durumsallık teorisi, paydaş teorisi, meşruiyet teorisi ve kurumsal teori gibi farklı teorilerle incelenmiştir. Durumsallık teorisi, muhasebe uygulamalarının benimsenmesinin işletmenin faaliyet gösterdiği benzersiz koşullara bağlı olduğunu (van Der Poll, 2022), paydaş teorisi, işletmenin başarısının paydaşları ile olan ilişkisini yönetme yeteneğine bağlı olduğunu (Marshall vd. 2010), meşruiyet teorisi, işletmelerin faaliyetlerinin toplumdaki sosyal normlara ve değerlere uygun olması gerektiğini (Agustia, 2020) ifade eder. Uygulama kısmında ele alınan kurumsal teori, örgütsel davranışları açıklamak için yaygın olarak uygulanan bir teoridir. Kurumsal teoriye göre, örgütsel davranışlar ve uygulamalar, yasalar, değerler, kültürler, ortak bilişler, normlar ve sosyal beklentiler gibi dış çevre ve kurumsal çevreden büyük ölçüde etkilenir (Wang vd., 2019). Kurumsal teori, organizasyonun ve çalışanlarının uygulamalarını, eylemlerini, yapısını ve davranışlarını şekillendirmede izomorfizm¹ (eşbiçimlilik²) adı verilen bir kavram aracılığıyla faaliyet gösteren dış kurumsal güçlerin rolünü ele alır (van Der Poll, 2022). Kurumsal teoriye göre işletmeler; hükümet, yasalar vb. yoluyla zorlayıcı, meslek kuruluşları vb. normatif ve diğer işletmeler mimetik (taklitçi) baskıya neden olmaktadır.

Çalışma dört bölüm olarak planlanmıştır. Birinci bölümde sürdürülebilirlik ve ÇYM kavramlarına değinilmiştir. İkinci bölümde meşruiyet, paydaş, durumsallık ve kurumsal teori kısaca açıklanmıştır. Üçüncü bölümde daha önce yapılan çalışmalarda ulaşılan bulgulara kısaca değinilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise İstanbul Sanayi Odası 2020 listesinde yer alan imalat işletmelerinden anket yolu ile sağlanan verilerin analizi ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

A. SÜRDÜRLEBİLİRLİK ve ÇEVRE YÖNETİM MUHASEBESİ

Sürdürülebilirlik hem kalkınmayı hem de çevreyi birlikte düşünmeyi gerektirir, yani her şeyin gelişimi doğanın sınırları içinde sürdürülmelidir (Gibassier & Alcouffe, 2018). Ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınma ile bunların raporlanmasını kapsayan sürdürülebilir kalkınma, 1987 yılında Brundlandt Komisyonu tarafından; gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden şimdiki neslin ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma olarak tanımlanmıştır (van der Poll, 2015).

Çevresel sürdürülebilirlik, günümüzde işletmeler tarafından dikkate alınması gereken bir konudur ve işletmelerin sosyal ve çevresel konuları ticari faaliyetleri ile bütünleştirerek doğal çevreyi

¹ Farklı örgütlerin benzer özelliklere sahip olması eğilimi; örgütlerin benzeşme süreci (Ataman, 2003).

² İzomorfizm kavramı eşbiçimlilik olarak ifade edilmektedir (Öztürk vd. 2019).

koruma konusunda sosyal bir sorumluluğu vardır (Sari vd., 2021). Dolayısıyla ahlaki ve sosyal sorumluluklar, işletmelerin faaliyetlerinde yeşil uygulamalar olarak da adlandırılan sürdürülebilir organizasyonel uygulamaları benimsemelerini teşvik etmektedir (Zandi & Lee, 2019). Sürdürülebilirlik, ancak kaynakların verimli ve sürdürülebilir şekilde kullanılması, faaliyetlerin çevresel uyum sınırları içerisinde yürütülmesi ve sosyal ve fiziksel çevre üzerindeki etkisinin bütünleşik olarak değerlendirilmesi ile sağlanabilir (Godschalk, 2008). Sürdürülebilir kalkınma kavramı, doğal kaynaklar ve çevre ekonomisinin temel kavramlarından biridir. Sürdürülebilir kalkınma, insan faaliyetlerinin etkili bir şekilde düzenlenmesinin temel bir ön koşulu ve aynı zamanda nihai hedefi olarak ortaya çıktığından, ekonomik bir bakış açısıyla, çevresel maliyetlerin izlenmesi ve yönetilmesi için kapsamlı bir sistemin getirilmesi gerekir (Jovanović & Janković, 2013). Geleneksel muhasebe, ağırlıklı olarak kârlılığa odaklanmakta; iklim değişikliği, yenilenemeyen kaynakların kullanımı veya diğer çevresel sorunlar gibi önemli ticari etkileri ve toplumsal meseleleri göz ardı ettiği için eleştirilmektedir (Qian vd., 2018). Sürdürülebilir kalkınma faaliyetleri, artan oranda doğal kaynak gerektirdiğinden ve aynı zamanda kirlilik ve çevreye zarar verme riski taşıdığından, ÇYM uygulamaları sürdürülebilir kalkınma için çok önemlidir (Andriani vd., 2020). ÇYM, ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın çevre ve ekonomi olmak üzere iki temel bloğunu da bütünleştirmektedir (da Rosa vd., 2020). ÇYM, çevre maliyetlerini belirleyip, değerlendirerek ve dağıtarak yöneticilerin maliyet tasarrufları için fırsatları değerlendirmelerine ve gerçekleştirilen proje ve yatırımların gerçek maliyet tasarruflarını hesaplamalarına imkân sağlamakta (Özçelik 2017: 931) ve işletmelerin faaliyetlerinin sürdürülebilirlik yönünü daha bilinçli bir şekilde düşünceleri için finansal bir teşvik sağlamaktadır. (Büyükarıkan, 2021: 20).

ÇYM'nin üzerinde fikir birliğine ulaşılmış net bir tanımı olmamakla beraber, Burritt vd. (2019) ÇYM'yi, çevre ile ilgili uygun muhasebe sistemleri ve uygulamalarının geliştirilmesi ve uygulanması yoluyla çevresel ve ekonomik performansın yönetimi şeklinde tanımlamış ve ÇYM'nin, çevresel etkinin azaltılması ile ekonomik performansın artırılmasına ilişkin yönetimin karar vermesini desteklemek için bir dizi muhasebe aracı ve uygulamasından oluştuğunu belirtmişlerdir.

Jasch ve Savage (2008) de ÇYM'nin genel olarak, işletmelerde dâhili karar verme için; (i) enerji, su ve malzemelerin (atıklar dâhil) kullanımı, akışları ve varış yeri hakkında fiziksel bilgiler ile (ii) çevreyle ilgili maliyetler, kazançlar ve tasarruflar hakkında parasal bilgiler olmak üzere iki tür bilginin tanımlanması, toplanması, analizi ve kullanımı olarak tanımlamışlardır.

Parasal ÇYM, para birimleri ile ifade edilen kurumsal faaliyetlerin çevresel yönleriyle ilgilenir ve işletmede yönetimin kullanımı için bilgi üretir (örneğin, çevre yasalarının çiğnenmesi nedeniyle ödenen cezaların maliyetleri, çevreyi iyileştiren sermaye projelerine yapılan yatırım vb. gibi). Metotları açısından parasal ÇYM, işletme faaliyetlerinin çevresel yönleri için genişletilen ve uyarlanan geleneksel yönetim muhasebesine dayanmaktadır. Fiziksel ÇYM aynı zamanda dâhili yönetim kararları için bir bilgi aracı olarak hizmet eder. Bununla birlikte, parasal ÇYM'nin aksine, bir işletmenin (kilogram gibi) fiziksel birimlerle ifade edilen doğal çevre üzerindeki etkisine odaklanır (Burritt vd., 2002).

Parasal ve fiziksel ÇYM araçlarının kullanımında üç noktanın vurgulanması gerekmektedir. Bunlardan ilki bu araçların odaklandığı süredir. Çünkü çevresel konular ve sorunlar genellikle uzun dönemli olarak kabul edilir. İşletme yönetimleri ise genellikle kısa dönemli bir bakış açısına sahip

olmaları nedeniyle eleştirilmektedir. İkinci nokta, bu araçların bir kısmının geçmişe, bir kısmının geleceğe dönük (bütçeleme gibi) olmalarıdır. Üçüncü nokta ise ister geçmişe isterse de geleceğe dönük olsun, bu araçların bir kısmının işletmede rutin olarak sıklıkla karşılaşılan olaylara ilişkin bilgi sağlaması, bir kısmının ise çok sık rastlanılmayan arıza nitelikteki olaylarla ilgili bilgi sağlamasıdır (Akbaş, 2011).

ÇYM'yi uygulayan işletmelerin; maliyet tasarrufları, çevresel ve sosyal riskleri azaltma, çevresel performansın iyileştirilmesi (Wang vd., 2019) daha rekabetçi ürün fiyatı, kaynakların optimal kullanımı, yenilikler, daha temiz üretim, hissedarlar için değer artışı ve işletmenin itibarının sosyal sorumluluk açısından iyileştirilmesine yansıyan çok sayıda avantaja sahip olacağı kabul edilmektedir (Jovanović & Janković, 2013). ÇYM'nin uygulanması, halka, işletmenin faaliyetlerinde çevreye ve toplumda geçerli normlara dikkat etmeye devam ettiğinin bir kanıtıdır. Bu çabalar toplumsal açıdan işletmeye karşı daha fazla değer kazandıracak, böylece işletme topluluktan meşruiyet kazanacak ve paydaşların hem çevresel hem de ekonomik açıdan gelecekteki performans iyileştirmelerini yönetmelerine yardımcı olabilecektir (Agustia, 2020).

Bunun yanında ÇYM uygulamalarının bazı olumsuz yönlerinden de bahsedilmektedir. Bu konuda örneğin Zandi ve Lee (2019) çevresel uygulamaların işletmelerin maliyetlerinde artışlar meydana getirdiği ve dolayısıyla işletmenin ekonomik performansı üzerinde baskı oluşturduğunun ileri sürüldüğünü belirtmişlerdir. Ancak Schaltegger vd. (2012) bu algıların aksine, iyileştirilmiş çevresel performansın maliyet sonuçlarının derinlemesine bir analizinin, çoğu zaman oldukça zıt etkiler gösterebileceğini belirtmişlerdir.

ÇYM, literatürde kısmen yeni bir konu olmakla beraber uygulama alanları oldukça kapsamlıdır. Jasch (2003) ÇYM'nin başlıca uygulama alanlarını aşağıdaki gibi sıralamıştır:

- ✓ Yıllık çevresel maliyetlerin/harcamaların değerlendirilmesi,
- ✓ Ürün fiyatlandırması,
- ✓ Bütçeleme,
- ✓ Yatırım değerlemesi, yatırım seçeneklerinin hesaplanması,
- ✓ Çevre projelerinin maliyet ve tasarruflarının hesaplanması,
- ✓ Çevre yönetim sistemlerinin tasarımı ve uygulanması,
- ✓ Çevresel performans değerlendirmesi, göstergeler ve kıyaslama,
- ✓ Sayısallaştırılmış performans hedeflerinin belirlenmesi,
- ✓ Temiz üretim ve Eko-tasarım projeleri,
- ✓ Çevresel harcamaların, yatırımların ve yükümlülüklerin işletme dışına açıklanması,
- ✓ Harici çevresel veya sürdürülebilirlik raporlaması,
- ✓ İstatistik kurumlarına ve yerel makamlara çevresel bilgilerin sağlanması.

B. ÇYM'NİN BENİMSENMESİNİ ENGELLEYEN VE MOTİVE EDEN FAKTÖRLER

Literatürde işletmelerin ÇYM ve çevresel stratejileri benimsemeleri üzerinde etkili olan faktörler; kurumsal, meşruiyet, durumsallık ve paydaş teorileri ile açıklanmaktadır. Aşağıda bu teoriler kısaca açıklanmıştır.

1. Kurumsal Teori ve ÇYM

Kurumsal teori, örgütsel uygulamaları ve yapıları etkileyen örgütler üzerinde uygulanan sosyal ve kültürel baskıların rolünü vurgular (Delmas & Toffel, 2004). Kurumsal teoriye göre, örgütsel yapı ve uygulamaların birbirine yüksek oranda benzemesinin nedeni, rekabet ve verimliliği artırma ihtiyacından ziyade kurumsal baskılardır ve örgütler karşı karşıya kaldığı belirsizlikten kaçınmak üzere çeşitli önlemler almakta ve çevrelerine uyum sağlama çabası içine girerek birbirlerine benzemektedir (Öztürk vd., 2019).

Kurumsal teori; işletmelerin dış çevre, yasa ve yönetmelikler, değerler ve normlar, kültür ve beklentiler gibi eylem ve davranışlardan geniş ölçüde etkilendiğini varsayar (Latif vd., 2020) ve işletmelerin çevresel uygulamalarını şekillendirmede önemli bir rol oynar (Brammer vd., 2012).

İşletmelerin sürdürülebilirliği sağlamak için bu değişikliklere uyum sağlamaları gerekir. Çevresel performansı geliştirmek ve çevresel etkileri kontrol etmek için kurumsal baskılar arttığında, işletmeler çevresel etkilerini azaltmalarına ve çevresel performansları ile ilgili daha iyi kararlar almalarına yardımcı olabilecek farklı çevre yönetim sistemleri ve uygulamaları aramaya ve benimsemeye eğilimlidir. Bu, kurumsal baskıların, işletmeyi ÇYM dâhil olmak üzere etkili çevre sistemlerini ve uygulamalarını benimsemeye ve uygulamaya zorlayabileceği anlamına gelir (Chaudhry & Amir, 2020).

Kurumsal teoriye göre örgütlerin üzerinde zorlayıcı, normatif ve mimetik (taklitçi) olmak üzere üç tür izomorfik baskı unsuru söz konusudur.

Zorlayıcı baskı; bir işletmenin davranış ve faaliyetlerinin, toplum tarafından meşru görülmesini ve kabul edilmesini sağlamak için değiştirilmesi gerektiğini öne sürer. Zorlayıcı baskı, hükümet, baskın tedarik kaynakları ve müşteriler gibi güçlü paydaşlardan kaynaklanan resmi ve gayri resmi baskıdır (Wang vd., 2019). Ayrıca, ilgili alanlarda yüksek düzeyde bilgi sahibi olan ve birçok üyesi bulunan sivil toplum kuruluşları (STK) da bir işletmenin çevresel muhasebe ve raporlama uygulamaları üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak bir dereceye kadar baskı uygulayabilir (Kassim vd., 2021).

Normatif baskı, belirli bir örgütsel bağlamdaki toplu beklentilerden, normlardan ve standartlardan kaynaklanır. Kolektif beklentiler, normlar ve standartlar, normatif baskı yaratır ve işletmeleri hâkim davranış ve uygulamaları benimsemeye zorlar. İşletmeler ortak ilişkilerinin dışında kalmaktan kaçınmak için bu tür normlara uymayı seçeceklerdir. Aksi takdirde işletmelerin itibarları zedelenebilir (Wang vd., 2019). İşletmeler, (zorlayıcı baskıda olduğu gibi) bireysel çıkarları nedeniyle normatif kurallara ve değerlere uymaz, bunun yerine uymak zorunda hissettikleri için uyum sağlarlar (Qian & Burritt, 2008).

Mimetik (taklitçi) baskı, işletmelerin kendi kurumsal alanlarındaki normları veya uygulamaları kurumsal olarak taklit etmeleri yoluyla oluşur (Abdulaziz vd., 2017) ve işletmelerin belirsizlik ortamıyla karşı karşıya kaldıklarında gönüllü olarak gerçekleştirdiği uygulamaları içerir. İşletmeler çevrelerinde ne olacağı konusunda net bir görüşe sahip değillerse, daha başarılı olan benzer işletmeleri takip etmek isterler (Wang vd., 2019). ÇYM ile ilgili olarak ele alındığında işletmeler, uygulamanın maliyetli olması ve finansal getirisinin belirsiz olması nedeniyle, bu uygulamaları başarılı rakiplerinden öğrenmek isteyecektir (Elhossade vd., 2020).

2. Meşruiyet Teorisi ve ÇYM

Meşruiyet, bir varlığın değer sisteminin, parçası olduğu daha büyük bir sosyal varlığın değer sistemi ile uyumlu olduğunda ortaya çıkan bir durum veya statü olarak tanımlanır (Chen & Roberts, 2010). Buna bağlı olarak meşruiyet teorisi, işletmelerin faaliyetleri hakkında toplumda kuşkular olduğunda işletmelerin faaliyetlerini toplum tarafından kabul edilebilir olması için önlemler alacağını belirtir (Wilmshurst & Frost, 2000).

Bir organizasyonun amaçlarının ve eylemlerinin sosyal olarak inşa edilmiş değerler sistemi içinde meşru olup olmadığı, onları gözlemleyen sosyal izleyicilere bağlıdır. Bir örgütün eylemleri toplumsal normlardan büyük ölçüde sapabilir, ancak farklılık fark edilmediği için örgüt meşruiyetini korur. Böylece, meşruiyet nesnel olarak sahiplenilir, ancak öznel olarak yaratılır. Başka bir deyişle, meşruiyet, meşrulaştıran örgüt tarafından değil, başkaları tarafından yargılanan ve kontrol edilen verilen bir statüdür (Chen & Roberts, 2010).

Meşruiyet, bir işletmenin varlığını sürdürebilmesi için bir kaynaktır. Paydaşlar tarafından meşru olarak algılanan işletmeler, ekonomik kaynakları çekmenin yanı sıra varlığını sürdürmek için gerekli sosyal ve politik desteği de kolaylıkla sağlayabilecektir. Meşruiyet teorisine göre, toplumsal norm ve değerler ile işletmenin norm ve değerleri arasında uygunsuzluk olması durumunda işletmenin meşruiyetinin tehdit altında olacağı söylenebilir. Böyle bir durumda işletmeler, tüketicilerin işletmenin ürünlerine olan talebini azaltması, işgücü ve sermaye sağlamanın zorlaşması ya da toplumsal beklentilere uymayan davranışların yasaklanıp, cezalandırılması gibi yaptırımlarla karşılaşabilecektir (Mistry vd., 2014). Bu nedenle, tüm toplum için çevre sorunlarına ilişkin geniş endişe ve fikir birliği olması halinde bir işletmenin çevre yönetim muhasebesini uygulama olasılığı daha yüksek olacaktır (Wang vd., 2019).

3. Paydaş Teorisi ve ÇYM

Paydaş teorisi, bir işletme ile paydaşları arasındaki etkileşimi ve iletişimi vurgular (Qian vd., 2011). Paydaşlar bir organizasyonu etkileyebilecek veya ondan etkilenebilecek herhangi bir grup veya birey olarak tanımlanır (Hörisch vd., 2020). Bu anlamda çevresel paydaş, işletmenin çevresel hedeflerine ulaşmasını etkileyebilecek veya bundan etkilenebilecek bireyler veya gruplar olarak tanımlanır (Marshall vd., 2010).

Yöneticilerin temel görevlerinden biri *paydaşlar için değer yaratmaktır* (Hörisch vd., 2020). Paydaş teorisi, işletmenin sadece kendi çıkarları için faaliyet gösteren bir varlık olmadığını, aynı zamanda paydaşların çıkarlarına da dikkat etmesi gerektiğini belirtmektedir. İşletmenin ÇYM'yi uygulama çabalarının, paydaşların çıkarlarını en iyi şekilde koruması beklenir, böylece paydaşlar, gelecekteki performansını iyileştirmek ve faaliyetlerini desteklemek gibi işletmelere olumlu geri bildirimde bulunacaktır (Agustia, 2020).

Paydaş teorisi, çevrenin kuruluşlar üzerindeki etkisiyle de ilgilenir. Bununla birlikte, çevreyi bir bütün olarak ele alan diğer teorilerin aksine, paydaş teorisi, kuruluşlar ve çevreyi oluşturan çeşitli paydaşlar arasındaki ilişkilere odaklanır. Bu doğrudur çünkü paydaş teorisi, (1) her bir paydaş grubunun

kuruluş üzerindeki etkisinin farklı olduğunu ve (2) farklı paydaş gruplarının beklentilerinin yalnızca farklı olmakla kalmayıp bazen de çelişkili olduğunu kabul eder. Bu nedenle, farklı etkili paydaşlardan nasıl destek/onay alınacağı, kuruluşların bu çelişkili beklentileri dengeleme yeteneğine bağlıdır (Chen & Roberts, 2010).

4. Durumsallık Teorisi ve ÇYM

Durumsallık teorisi, kullanılan bir uygulamanın bir işletmede gösterdiği etkinin genel olarak her işletme için aynı olmayacağı varsayımına dayanır (Zor, 2018). Yönetim muhasebesinde durumsallık yaklaşımı, her koşulda tüm kuruluşlara eşit derecede iyi uygulanan evrensel olarak uygun bir yönetim muhasebesi sisteminin bulunmadığının düşüncesi üzerine kuruludur (San vd., 2018). Buna göre, işletmelerde etkili bir yönetim için kabul görmüş tek bir yol yoktur; bunun yerine işletmenin kendine özgü koşullarına göre etkinliğe giden yollar farklılık gösterecektir. Durumsallık teorisi, işletme performansının maksimize edilmesinde evrensel doğruların varlığını reddetmekte ve bu doğruların ancak işletmeye özgü koşullar altında ve bu koşullara uygun seviyelerde mevcut olmasıyla etkili olacağını savunmaktadır (Zor, 2019). Teoriye göre, işletmeler çevresel sorunlar ile ilgili olarak çevresel baskı kaynakları ile karşılaştıklarında, bu baskılara yanıt verme biçimleri, işletmelerin içinde bulunduğu belirli koşullar tarafından şekillenecektir (Christ & Burritt, 2013). Bu nedenle, durumsallık teorisi açısından; algılanan çevresel belirsizlik, yönetimin algısı, organizasyonun yapısı veya çevre gibi koşullu değişkenler, ÇYM uygulamalarının benimsenmesini etkileyebilecektir (van der Poll, 2022). Başarılı bir ÇYM uygulaması için yöneticilerin, hangi koşullu faktörlerin işletmenin üretim maliyetlerini etkilediğini ve bunun günlük rutinlerine nasıl yerleştirilebileceğini belirlemelerini gerektirir (San vd., 2018).

Durumsallık teorisi yönetim muhasebesi literatüründe büyük ilgi görmesine rağmen, ÇYM araştırmalarında son yıllarda geliştiği söylenebilir (Christ & Burritt, 2013). Genel olarak, çevresel faaliyetlerin ve değişikliklerin işletmelerin faaliyet gösterdiği daha geniş bir sosyal sistem tarafından desteklendiği veya zorlandığı kabul edildiğinden, durumsallık teorisi çoğu çevre muhasebesi araştırmacısı tarafından kullanılmamıştır (Qian vd., 2011).

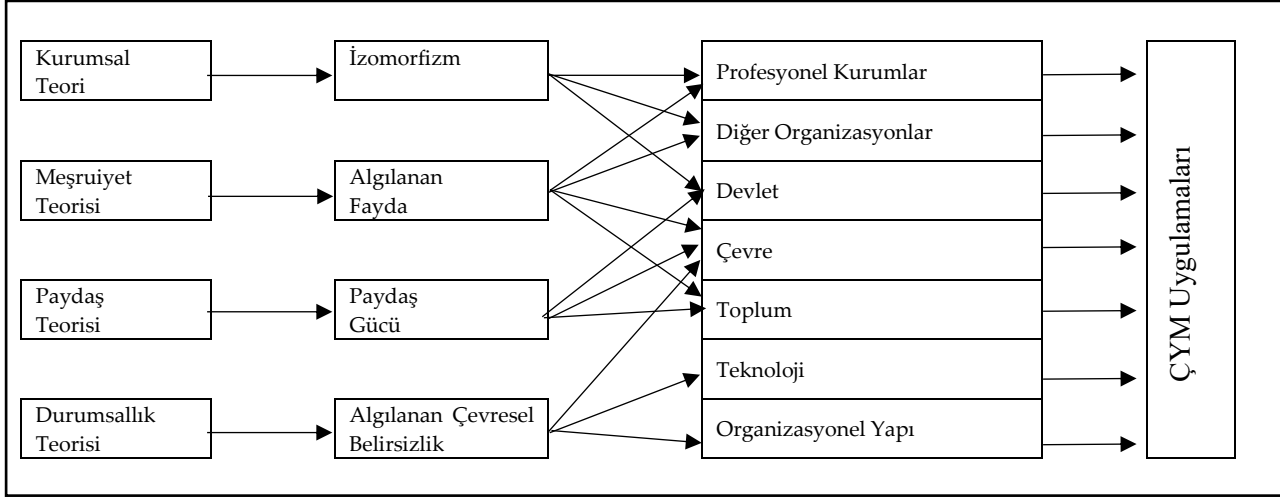
5. Teorilerin Etkileşimi

van der Poll (2022) örgütsel uygulamalarda değişiklikler meydana getirmek için bu teorilerin işlediği mekanizmaların birbirleri ile örtüştüğünü ifade etmiştir. Örneğin kurumsal teori işletmelerde değişiklik meydana getirmek için hükümetin zorlayıcı baskısı ile çalışırken, paydaş teorisi, hükümetin güçlü bir paydaş olarak kurumları ÇYM'yi benimsemeleri konusunda etkileyebileceğini öne sürmektedir. Ayrıca paydaş teorisi, meşruiyet teorisinin işletmenin daha az güçlü bir paydaşa, topluluğa meşru görünme çabasını açıklaması gibi, meşruiyet arayışındaki işletmeleri etkilemede güçlü paydaşların rolünü gösterir.

Chen ve Roberts (2010) kurumsal teorinin meşruiyet teorisine benzer olduğunu ancak çevre ile organizasyonlar arasındaki ilişki ile organizasyonların istikrarı ve hayatta kalmasına odaklandığını belirtmişlerdir. Meşruiyet teorisi, sosyal beklentilerin nasıl karşılanacağını ve sosyal desteğin nasıl kazanılacağını ifade etmemekte, bunun aksine kurumsal teori, işletmelerin istikrar kazanmak ve hayatta

kalma beklentilerini geliştirmek için kurumsallaşmış normları ve kuralları birleştirebileceğini vurgulamaktadır.

Şekil 1'de işletmelerin çevresel stratejileri benimsemelerinde bu teorilerin birbirini nasıl tamamladığı görülmektedir.

Şekil 1. ÇYM Uygulamalarının Benimsenmesini Etkileyebilecek Unsurların Birbirleri ile Örtüşmesi

Kaynak: van Der Poll, 2022 s. 5

Qian vd., (2011)'e göre hem meşruiyet teorisi hem de paydaş teorisi, işletmelere açık sistem bakış açısıyla bakar ve işletmeler ile paydaşları arasında iki yönlü açık diyalogu önemli bir iletişim ve yönetim aracı olarak görür. Meşruiyet teorisi genel olarak toplumun beklentilerini tartışır, ancak paydaş teorisi toplumdaki farklı paydaş gruplarına atıfta bulunarak daha özel bir çözüm sunar. Bu nedenle, paydaş teorisi, meşruiyet teorisi içinde kabul edilse de daha açık bir şekilde paydaş gücü konusuna ve bir paydaşın göreceli gücünün, organizasyonu paydaşın beklentilerine uymaya zorlama yeteneklerini nasıl etkilediğine odaklanır.

C. LİTERATÜR ÖZETİ

Bu bölümde işletmelerde çevresel stratejilerin geliştirilmesi ve ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkili faktörler hakkında yapılan çalışmalarda ulaşılan sonuçlar kısaca özetlenmiştir.

Marshall vd., (2010) Yeni Zelanda ve Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet gösteren şarap üreticisi işletmelerin çevresel uygulamaları benimsemeleri konusundaki motivasyon kaynaklarını araştırmışlardır. Çalışmada, iç paydaş baskılarının ve öznel normların çevresel uygulamaların benimsenmesi konusunda önemli faktörler olduğu, ancak yönetsel tutumlar ile dış paydaş baskılarının önemli faktörler olmadığı belirlenmiştir. Dış paydaş baskılarının sadece enerji verimliliği konusu üzerinde etkili olduğu, geri dönüşüm ve ölçüm çabalarını etkilemediği ifade edilmiştir.

Jalaludin vd., (2011) Malezya'daki üretim işletmelerinde kurumsal baskı ile ÇYM'nin benimsenmesi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmaya göre kurumsal baskılar ÇYM'nin

benimsenmesi üzerinde etkiye bulunmaktadır. Özellikle eğitim ve muhasebe organları üyeliği açısından normatif baskı ile ÇYM'yi benimseme düzeyi arasında önemli bir ilişki belirlenmiş, mimetik baskıların etkisinin önemsiz olduğu ifade edilmiştir.

Berrone vd., (2013) Amerika Birleşik Devletleri'nde, kirletici endüstrilerde yer alan halka açık işletmelerin çevre ile ilgili patentlerini analiz etmiş ve çevresel konularla ilgili düzenleyici ve normatif baskıların, işletmelerin çevresel yenilik yapma eğilimlerine etkisini araştırmışlardır. Çalışmaya göre endüstrideki benzerlerine göre daha fazla kirliliğe sebep olan işletmelerde kurumsal baskıların çevresel yeniliği teşvik edebileceği belirlenmiştir. Hem düzenleyici hem de normatif baskıların bir işletmenin çevresel yenilik düzeyi üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi vardır. Ayrıca çalışmada kurumsal baskıların kirletici endüstrilerde izomorfizmden ziyade heterojenliği desteklediği de belirtilmiştir.

Christ ve Burritt (2013), durumsallık teorisinden yararlanarak, işletmelerin hem şimdi hem de gelecekte ÇYM uygulamalarına katılma olasılıklarının daha yüksek olmasını sağlayan koşulların belirlenmesine çalışmışlardır. Koşullu değişkenler olarak; organizasyon büyüklüğü, endüstri, çevresel strateji ve organizasyon yapısı belirlenmiştir. Çalışmaya katılan muhasebecilerin işletmelerinde mevcut ve gelecekte çevre yönetim muhasebesi kullanımına ilişkin algılarının; çevresel strateji, faaliyet gösterilen endüstri ve organizasyonun büyüklüğü ile önemli ölçüde ilişkili olduğu, organizasyon yapısı ile aralarında bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir.

Colwell ve Joshi (2013), işletmelerin çevreye karşı daha sorumlu davranmaları konusu üzerinde, kurumsal baskıların ve üst yönetimin rolünü araştırmışlardır. Çalışmaya göre, üst yönetimin çevreye olan bağlılığı yüksek olduğunda, kurumsal baskı ile kurumsal baskıya karşı duyarlılık (yani kurumsal çevreye duyarlılık) arasındaki ilişki artmaktadır. Çalışmada ayrıca, kurumsal baskılara karşı geliştirilen kurumsal uyumun, işletmelerin sağladığı stratejik faydaları arttırdığı ve kurumsal baskıların olumlu çevresel eylemlere dönüştürülme derecesinin önemli ölçüde üst yönetimin çevresel duyarlılığına bağlı olduğu belirtilmiştir.

Jamil vd., (2015), Malezya'da yer alan küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ'lerde) ÇYM uygulamalarını ve bu uygulamalarda kurumsal baskının etkisini belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmada; KOBİ'lerin, ÇYM'yi benimsemeleri üzerinde zorlayıcı baskıların etkili olacağı sonucuna varmışlardır. Çalışmaya göre zorlayıcı baskıların olmaması KOBİ'lerin, ÇYM uygulamalarını benimseme oranını düşürecektir. KOBİ'lerde, ÇYM'nin uygulanması (benimsenmesi) konusunda en büyük engellerden birinin finansal zorluklar olduğu tespitinin yapıldığı çalışmada; hükümetin KOBİ'lere, rehberlik etmesi, mesleki kuruluşların desteği, finansman problemlerinin aşılması için teşvik vb. gibi desteklerin gerekliliği belirtilmiştir.

Phan ve Baird (2015), işletmelerin çevre yönetim sistemleri ile zorlayıcı, taklitçi ve normatif kurumsal baskıların çevre yönetim sistemleri kapsamı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada hem zorlayıcı hem de normatif baskıların çevre yönetim sistemlerinin kapsamını olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir. Özellikle hükümetin daha katı zorunlu düzenlemeler ile işletmelerin çevresel performanslarında iyileştirme sağlayabileceği çalışmada belirtilen diğer bir konudur. Çalışma ile

zorlayıcı ve normatif baskıların aksine mimetik baskıların, işletmelerin çevre yönetim sistemleri üzerinde olumlu yönde etkisinin olmadığı da belirtilmiştir.

Daddi vd., (2016), çevresel sertifikasyona sahip işletmelerin, yenilikçi ve rekabetçi tepkilerini teşvik etme konusunda zorlayıcı, taklitçi ve normatif güçlerin oynadığı rolü analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulgularına göre, çevresel yenilikçi uygulamaların benimsenmesi ile zorlayıcı baskının net bir ilişkisi yoktur. Bunun aksine rakipler arasında gönüllü seçimlere dayalı mimetik baskılar, çevresel yenilik için kurumsal stratejiler ve işletmelerin bu alanda elde edebilecekleri olumlu sonuçları etkileme konusunda daha fazla etkilidir. Öte yandan normatif baskılar, çevre yönetim sisteminin benimsenmesini destekleyen iç dinamiklerle diğer iki baskı unsurundan çok daha güçlü bir şekilde bağlantılıdır.

Abdulaziz vd., (2017), Malezya'da halka açık işletmelerde, yeşil girişimlerin benimsenmesinin kapsamını ve bunların üzerindeki kurumsal baskıların etkisini araştırmışlardır. Çalışmaya göre yeşil girişimlerin benimsenmesi üzerinde zorlayıcı ve normatif baskılar önemli derecede etkili olurken, mimetik baskılar yeşil girişimlerin benimsenmesi üzerinde etkili değildir. Çalışma, Malezya'da halka açık işletmelerin düzenleyici otoritelerden, profesyonellerden ve ticari birliklerden çok fazla etkilendiğini göstermektedir.

Qian vd., (2018), Avustralya'da yerel yönetimlerin atık ve geri dönüşüm hizmetlerinin iyileştirilmesinde ÇYM kullanımını teşvik edici güçlerini belirlemek için bir çalışma yapmışlardır. Çalışma ile doğrudan ÇYM kullanımının çevresel belirsizlik, stratejik proaktivite ve operasyonel karmaşıklık gibi işlevsel değişkenler tarafından yönlendirildiği belirlenmiştir. Çevresel düzenlemeler ve bilişsel baskının atık geri dönüşümü yönetimi üzerinde herhangi bir düzeyde ÇYM kullanımı için etkili olmadığı tespiti yapılmıştır. Çalışma ile yerel yönetimlerde ÇYM'yi teşvik eden temel iki faktörün düzenleyici baskılar ile kurumsal bağlamsal etkiler olduğu belirlenmiştir. Çalışma ile kurumsal teori yerel yönetimlerde ÇYM'nin gelişimini kısmen açıklamakta, yalnızca toplumun beklentisi üzerinde önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Liao (2018), kurumsal baskının, dışsal bilgi edinme aracılığıyla, çevresel yeniliği nasıl etkilediğini araştırmıştır. Çalışmaya göre, düzenleyici baskı ve normatif baskının işletmenin çevresel yenilik yapma yeteneği üzerinde olumlu etkileri olduğu, buna karşın bilişsel (taklitçi) baskının etkisinin önemli olmadığı tespiti yapılmıştır. Ayrıca, bilgi edinmenin, çevresel yeniliği olumlu bir şekilde desteklediği ve düzenleyici baskı, normatif baskı ve çevresel yenilik arasında bir aracı rolü oynadığı belirtilmiştir. Taklitçi baskıların etkisinin olmaması çalışmada, Çinli işletmelerin çevresel yenilik yapma konusunda birincil aşamada olması nedeniyle işletmelerin bu konuda diğer işletmelere karşı taklitçi bir baskı oluşturamayacağı şeklinde açıklanmıştır.

San vd., (2018), Malezya'da yer alan üretim işletmeleri muhasebeci ve yöneticilerinin ÇYM'nin mevcut ve gelecekteki rolü hakkındaki algılarını belirlemeye dönük bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada, koşullu faktörler olarak; çevresel belirsizlik, organizasyon boyutu, çevresel strateji, düzenleyici baskı ve üst yönetim desteği alınmıştır. Çalışma ile belirli koşullu faktörlerden, çevresel belirsizliğin, düzenleyici baskının ve üst yönetim desteğinin çevresel performans ve ÇYM uygulamaları

konusundaki algıyı önemli ölçüde etkilediği; kurumsal büyüklük ve çevresel stratejinin bu konuda önemli oranda bir etkisi olmadığı tespiti yapılmıştır.

Wang vd., (2019), kurumsal baskıların işletmelerin ÇYM uygulamaları üzerindeki etkileri ile üst yönetimin desteğini araştırmışlardır. Çalışmada, zorlayıcı ve normatif baskının ÇYM uygulamalarını olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği, buna karşın mimetik baskının anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Üst yönetim desteği ve sağlanan fayda, zorlayıcı ve normatif baskı ile ÇYM uygulamaları arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkilemekte, mimetik baskı ile ÇYM arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkilemektedir. Çalışmada daha yüksek zorlayıcı ve normatif baskı altındaki işletmelerin, meşruiyet elde etmek ve paydaşlarıyla iyi ilişkiler sürdürmek için ÇYM'yi uygulama olasılığının daha yüksek olduğunu ifade edilmiştir.

Chathurangani ve Madhusanka (2019), Sri Lanka'da borsada işlem gören üretim işletmelerinde kurumsal baskılar ile ÇYM'nin benimsenmesi arasındaki ilişki düzeyini araştırmışlardır. Çalışmaya göre, zorlayıcı, normatif ve mimetik baskılar ÇYM'nin benimsenme düzeyini olumlu yönde etkilemektedir. Buna göre, eğitim-öğretim etkileri ve siyasi meşruiyet ÇYM'nin benimsenmesi için olumlu bir baskı oluşturmaktadır. Bununla birlikte, belirsizliğe verilen standart tepkiler üzerindeki baskılar, önemsizdir. Ayrıca zorlayıcı baskı, siyasi etkiye ve/veya meşruiyet etkilerine verilen tepkiler, ÇYM'nin benimsenmesi üzerindeki baskıda oldukça önemli bir rol oynamaktadır.

Le vd., (2019), Vietnam'da inşaat malzemeleri üretimi yapan orta ve büyük ölçekli işletmelerde ÇYM uygulamasını etkileyen faktörler ve ÇYM uygulaması ile finansal ve çevresel yönler de dâhil performans verimliliği arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmaya göre ÇYM uygulamalarının kabulünü olumlu yönde etkileyen; hükümet yaptırımı, paydaşlar, olumlu bir çevre stratejisi, toplumun beklentileri, mesleki eğitim ve dernek ağı ve finansal durum olmak üzere altı faktör bulunmakta olup, bunlardan en önemlisi yaptırım gücü nedeniyle hükümet politikalarıdır. Çalışmada ayrıca, ÇYM uygulamalarının finansal ve çevresel verimliliği olumlu yönde etkilediği de vurgulanmıştır.

Chaudhry ve Amir (2020), Pakistan'da yer alan üretim işletmelerinde zorlayıcı, normatif ve mimetik baskıların, işletmelerin çevresel performansları üzerindeki etkisi ile ÇYM'nin uygulanmasının çevre performansı üzerindeki aracılık etkisini araştırmışlardır. Çalışmada zorlayıcı, normatif ve mimetik baskıların ÇYM uygulanmasını önemli ölçüde geliştirdiği ve bunun da işletmenin çevresel performansını iyileştirdiği tespiti yapılmıştır. Ayrıca çevresel proaktivitenin, mimetik baskı ile çevresel performans arasında önemli bir aracı olduğu, ancak zorlayıcı ve normatif baskı ile çevresel proaktivite arasında herhangi bir aracılık etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Elhossade vd., (2020), Libya'da faaliyet gösteren orta ve büyük ölçekli üretim işletmelerinin ÇYM'yi benimsemeleri üzerindeki kurumsal baskıların etkilerini incelemiştir. Çalışmaya göre işletmeler baskı ile karşılaştıklarında, tepki verme biçimleri işletmenin büyüklüğü gibi belirli koşullara ve özelliklere bağlı olarak değişmektedir ve işletmelerin ÇYM'yi benimsemeleri üzerinde kurumsal faktörlerden sadece zorlayıcı baskı olumlu yönde etki etmektedir. Buna göre hükümet düzenlemelerinden kaynaklanan zorlayıcı baskının, ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde diğer zorlayıcı baskı kaynaklarından daha güçlü bir etki yaratabileceği ifade edilmiştir. Bunun yanında üretim

işletmeleri arasında normatif baskının ve mimetik baskının ÇYM'nin benimsenmesiyle önemli ölçüde ilişkili olmadığı da çalışmada ortaya konulmuştur.

Iredele vd., (2020), Nijerya ve Güney Afrika'da yer alan işletmeler arasında ÇYM uygulamalarının seviyesi ve kurumsal ve organizasyonel faktörlerin bu ülkelerdeki uygulanma düzeyi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada zorlayıcı baskının Güney Afrikalı işletmelerde ÇYM'nin uygulanmasının ana belirleyicisi olduğu, Nijerya'daki işletmelerde ise bireysel örgütsel faktörlerden etkilendiği belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca Nijerya'daki işletmelerde zorlayıcı baskının gerekli olduğu, bunun yanında normatif ve mimetik baskıların ÇYM'nin uygulanma seviyesini artıracığı ifade edilmiştir. Güney Afrika'daki işletmelerde normatif ve mimetik baskıların etkisi zayıftır.

Abd Razak vd., (2020), kurumsal teoriye dayalı olarak, Malezya'da halka açık işletmelerin ÇYM uygulamalarının kapsamının belirleyicisi olarak örgütsel eşbiçimliliği incelemektedir. Zorlayıcı, normatif ve mimetik baskılar, ÇYM'nin kullanım kapsamının belirleyicileri olarak alınmıştır. Çalışmada zorlayıcı baskının Malezyalı halka açık işletmelerin ÇYM uygulamalarını önemli ölçüde etkilediği bulunmuştur. Çalışmada hükümetten gelen baskının Malezyalı halka açık işletmeler için ÇYM uygulamalarının, hissedarlardan gelen baskıya, çevre eğitimi sağlanmasına, çevresel bütçe tahsisine veya rakipleri ve müşterileri taklit etmeye kıyasla en etkili yol olduğu bulunmuştur.

Latif vd., (2020), Pakistan'daki üretim işletmelerinde kurumsal baskıların ÇYM'nin benimsenmesi üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, zorlayıcı, normatif ve taklitçi baskıların ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde önemli ve olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Çalışmaya göre, daha yüksek zorlayıcı baskı, normatif baskı ve mimetik baskı altındaki işletmelerin, meşruiyet elde etmek ve paydaşlarıyla iyi ilişkiler sürdürmek için ÇYM'yi uygulama olasılığının daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında bu baskı unsurlarından zorlayıcı baskının normatif baskıya oranla daha fazla etki yaptığı da çalışmada belirtilmiştir.

Gunarathne vd., (2021), çevre yönetimi stratejisinin kurumsal performansa dönüştürülmesinde ÇYM uygulanmasını ve kurumsal baskıların çevre yönetimi stratejisi ve ÇYM uygulamaları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmaya göre, çevre yönetim sisteminin, işletmelerin kurumsal ekonomik performansı ve çevresel performansı üzerinde olumlu ve önemli ölçüde etkili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca çalışmada kurumsal baskıların, işletmelerin hem çevresel yönetim stratejileri hem de ÇYM uygulamaları üzerinde olumlu ve önemli bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Kassim vd., (2021), Malezya'da yerel yönetimler tarafından ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde kurumsal baskıların etkilerini inceledikleri çalışmalarında; yerel yönetimlerin ÇYM'yi benimsemeleri üzerinde birden çok faktörün etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ancak yerel yönetimlerin ÇYM'yi benimsemeleri üzerinde bu faktörler arasında en belirleyici olan faktörün zorlayıcı baskılar olduğu ifade edilmiştir. Çalışma ile ayrıca hükümetin bu konudaki uygulamalara öncülük yapmasının gerekliliği de belirtilmiştir.

Yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında literatürde en fazla çalışılan konunun kurumsal baskılar ve ÇYM üzerindeki etkisi olduğu görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi özellikle durumsallık teorisi ÇYM araştırmalarında çok fazla uygulanan bir teori değildir. Kurumsal baskıyı konu

alan çalışmaların büyük bir bölümünde ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde en fazla etkiye sahip olan iki baskı türünün zorlayıcı baskı ve normatif baskı olduğu görülmektedir. Gerçekten çalışmaların pek çoğunda da vurgulandığı gibi, özellikle hükümetlerin yaptırım güçleri nedeniyle, zorlayıcı baskının etkisi daha fazla hissedilmektedir. Çalışmalara göre taklitçi baskı genellikle etkisi en az olan baskı türü olarak görülmektedir. Taklitçi baskının diğer baskı türleri arasında daha az önemli bir faktör olarak belirlenmesi ise ÇYM'yi uygulayan işletme sayısının az olması ve genellikle uygulamanın maliyetli olup, elde edilebilecek sonuçlar konusundaki endişelerdir. Diğer taraftan çalışmaların büyük çoğunluğunun üretim işletmelerinde gerçekleştirildiği, bunun yanında yerel yönetimlerin de çalışmalarda konu olarak alındığı görülmektedir. Çalışmaların ortak noktalarından biri de ÇYM'nin benimsenmesi konusunda devlet desteği ve işletmelerin üst yönetimlerinin bu konuya olumlu yaklaşımlarının önemli belirleyiciler olduğudur.

D. YÖNTEM

İstanbul Sanayi Odası (İSO), Türkiye'nin en büyük sanayi kuruluşları çalışmasını 53 yıldır hazırlamakta ve kamuoyu ile paylaşmaktadır. Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu (İSO 500) çalışması, sanayi sektörü kapsamında hazırlanmakta ve sıralamalar üretimden satışlar (net) kriterine göre yapılmaktadır. Bu nedenle büyüklük kriteri, kuruluşların sınai faaliyetleri olmaktadır. Sanayi faaliyetleri başlığı altında madencilik ve taş ocakçılığı, imalat sanayi ve elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemleri sektörleri yer almaktadır. İSO 500 çalışmasının temel amacı; en büyük kuruluşların tespit edilmesi olmakla birlikte, sıralamada yer alan kuruluşların toplulaştırılmış bilançoları ve gelir tabloları ile karşılaştırmalı analiz ve değerlendirmeler de yapılmasıdır (İSO, 2021).

Bu bölümde İSO tarafından 2020 yılı için açıklanan büyük sanayi kuruluşları arasında yer alan imalat işletmelerinin, ÇYM uygulamalarının belirlenmesine yönelik olarak yapılan çalışmanın; amacı, evreni ve örnekleme, hipotezleri ile araştırma bulgularının değerlendirilmesi ve yorumuna yer verilmiştir.

1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın ana amacı; kurumsal teori bağlamında, İSO 2020'de yer alan imalat sanayi işletmelerinin çevre yönetim muhasebesi uygulamaları konusundaki yaklaşımlarının belirlenmesidir. Bunun yanında işletmelerin ÇYM'yi benimsemeleri üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi de çalışmanın diğer bir amacıdır.

2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

2020 yılı İSO 500'de yer alan 500 büyük sanayi kuruluşundan 21 adedi isminin açıklanmasını istememiştir. Bu nedenle 479 adet işletmeye Google form aracılığıyla anket formları gönderilmiştir. 479 adet işletmenin 200 adedinden olumlu geri dönüş sağlanmış olup, bu işletmelerden 187 adedi imalat sanayinden, 7 adedi madencilik taş ocakçılığı sektöründen ve 6 adedi de elektrik, gaz, buhar ve havalandırma sistemi üretim ve dağıtım sektöründe faaliyet gösteren işletmelerden oluşmaktadır. Sektörler arasında sayıca çok büyük fark olduğundan ve bu nedenle karşılaştırma yapmak anlamlı

olmayacağından, çalışmada sadece imalat sanayinde yer alan işletmelerin değerlendirilmesine karar verilmiştir.

İSO 2020 500'de yer alan işletmelerin 472 adedi imalat sanayinde yer alan işletmelerdir ve bunların 19 adedi isminin açıklanmasını istememiştir. İsmi açıklanmasını istemeyen 19 işletmeye ulaşma olanağı olmadığından, kalan 453 işletme çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Örneklem hatası %5 olarak alındığında, %95 güven seviyesinde (Z değeri 1,96) çalışmanın örneklem büyüklüğü 208 olarak hesaplanmaktadır. Çalışmada 453 adet işletmenin %41,30'u olan 187 işletmeden geri dönüş sağlanabilmiştir. Örneklem sayısı 187 olarak alındığında %95 güven seviyesinde %5,5 örneklem hatasına (<https://tr.martech.zone/anket>) karşılık gelmektedir. Çalışmanın, işletmeler açısından yeni bir konuyu içeriyor olmasından ve işletmelerin genellikle bu tür bilgileri paylaşma konusundaki çekincelerinden dolayı 187 adet olumlu geri dönüşün kabul edilebilir bir sayı olduğu düşünülmektedir.

3. Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi

Çalışmada veriler çevrimiçi olarak gerçekleştirilen anket yardımıyla toplanmıştır. Anket sorularının hazırlanmasında Elhossade vd. (2020) tarafından yapılan "*Impact of institutional and contingent factors on adopting environmental management accounting systems: the case of manufacturing companies in Libya*" isimli çalışmadan yararlanılmıştır.

Anket soruları 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm anket katılımcılarının demografik özelliklerinin belirlenmesine yönelik çoktan seçmeli altı adet sorudan oluşmaktadır. Anketin ikinci bölümü 5'li likert tipi sorulardan oluşmaktadır. İkinci bölüm, ÇYM ile ilgili olan bazı uygulamaların işletmelerde ne ölçüde gerçekleştirildiğini belirlemeye yönelik 8 adet sorudan oluşmaktadır. 5'li Likert tipi sorulara katılımcıların, "1-Hiç Uygulanmıyor, 2-Kısmen Uygulanıyor, 3-Kararsızım, 4-Uygulanıyor ve 5-Çok Büyük Ölçüde Uygulanıyor" şeklindeki düzeylerden birine göre yanıtlamaları istenmiştir. Üçüncü bölüm 8 adet 5'li likert tipi sorudan oluşmakta olup, işletmelerde ÇYM'nin benimsenmesi konusunda etkili olan faktörlerin belirlenmesine dönüktür. Bu bölümde katılımcıların soruları, "1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3- Kararsızım, 4-Katılıyorum ve 5-Kesinlikle Katılıyorum" şeklindeki düzeylerden birine göre yanıtlamaları istenmiştir. Çalışmada elde edilen veriler SPSS 22 programı ile analiz edilmiştir.

4. Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmada, belirlenen ve analiz edilen hipotezler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

H1: Katılımcıların işletmelerindeki pozisyonlarının ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır.

H2: Katılımcıların sahip olduğu mesleki tecrübenin ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır.

H3: Katılımcıların çevre muhasebesi eğitimi almış olmasının ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır.

H4: İşletmelerin faaliyet gösterdiği pazarın ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır.

H5: İşletmelerin faaliyet konusunun ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır.

E. BULGULAR

Çalışma ile elde edilen veriler; frekans dağılımı, ortalama ve standart sapma, Bağımsız Örneklem T-Testi ve ANOVA yöntemleri ile analiz edilmiş ve sonuçlar bu bölümde özetlenmiştir.

1. Güvenirlilik Analizi

Çalışmada güvenilirliğin ölçümü için Cronbach alfa katsayısı hesaplanmıştır. Cronbach alfa katsayısı yüksek olan ölçekteki maddelerin birbirleriyle tutarlı ve bir o kadar da aynı özelliği ölçen maddelerden meydana geldiği yorumu yapılır (Uzunsakal & Yıldız, 2018). Kayış (2006) alfa (α) katsayısına bağlı olarak ölçeğin güvenilirliğinin aşağıdaki gibi yorumlandığını belirtmiştir:

- ✓ $0,00 \leq \alpha < 0,40$ ise ölçek güvenilir değildir.
- ✓ $0,40 \leq \alpha < 0,60$ ise ölçeğin güvenilirliği düşüktür.
- ✓ $0,60 \leq \alpha < 0,80$ ise ölçek oldukça güvenilirirdir.
- ✓ $0,80 \leq \alpha < 1,00$ ise ölçek yüksek derecede güvenilir bir ölçektir.

Buna göre, işletmelerin ÇYM uygulamaları konusundaki yaklaşımlarının ölçüldüğü ilk 8 soru 0,931 ve ÇYM uygulamalarını benimsemeleri konusundaki etkili olan faktörleri belirlemeye dönük 8 soru da 0,913 Cronbach alfa ile yüksek derecede güvenilirirdir.

2. Demografik Özelliklere İlişkin Frekans Analizi

Tablo 1'de işletmelerden sağlanan veriler ışığında yapılan frekans analizi sonuçları görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Demografik Özellikler

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER	KATEGORİ	N	%
İşletmedeki Pozisyonu	İşletme Sahibi	1	0,5
	Yönetici	5	24,06
	Muhasebe Birim Yöneticisi	62	33,17
	Muhasebe Birim Personeli	62	33,17
	Diğer	17	9,10
Mesleki Deneyim	1-5 yıl	29	15,50
	6-10 yıl	43	23,00
	11-15 yıl	44	23,53
	16 yıl ve üzeri	71	37,97
Çevre Muhasebesi Eğitimi	Evet	46	24,60
	Hayır	141	75,40
Muhasebe Personeline Çevre Muhasebesi Eğitimi Verilmekte midir?	Evet	62	33,16
	Hayır	125	66,84
Faaliyet Gösterilen Pazar	Yerel	7	3,74
	Ulusal Pazar	15	8,02
	Uluslararası Pazar	17	9,10
	Hepsi	148	79,14
İşletme Türü	Gıda ve İçecek Ürünlerinin İmalatı	38	20,32
	Ana Metal Sanayi	31	16,58
	Kimya ve Eczacılık Ürünleri Sanayi	20	10,70
	Taşıt Araçları Sanayi	19	10,16
	Tekstil ve Giyim Eşyalarının İmalatı	18	9,63
	Diğer Metalik Olmayan Mineral Ürünlerin İmalatı	12	6,42
	Kâğıt ve Kâğıt Ürünlerinin İmalatı	11	5,88
	Kauçuk ve Plastik Ürünlerin İmalatı	10	5,35
	Elektrikli Teçhizat İmalatı	8	4,28
	Ağaç, Ağaç Ürünleri ve Mobilya İmalatı	7	3,74
	Fabrikasyon Metal Ürünleri İmalatı	7	3,74
	Diğer İmalat Sanayi	6	3,20

Tablo 1’de görüldüğü gibi; ankete katılanların %33,17’si muhasebe birim yöneticisi ve muhasebe birim personeli, %24,06’sı yönetici, %9,10’u diğer ve %0,5’i de işletme sahibidir. Mesleki deneyime göre katılımcıların %37,97’si 16 yıl ve üzeri, %23,53’ü 11-15 yıl, %23,00’ü 6-10 yıl ve %15,50’si 1-5 yıl deneyime sahiptir. Daha önce çevre muhasebesi konusunda bir eğitim alıp almadıkları yönündeki soruyu, katılımcıların %75,40’ı hayır, %24,60’ı da evet şeklinde yanıtlamıştır. Muhasebe personeline çevre muhasebesi uygulamaları konusunda eğitim verilmekte midir şeklindeki soruyu %66,84’ü hayır ve %33,16’sı evet şeklinde yanıtlamışlardır. Faaliyet gösterilen pazar ile ilgili soruya, katılımcıların %9,10’u uluslararası pazarlar, %8,02’si ulusal pazarlar, %3,74’ü yerel pazar ve %79,14’ü hepsi şeklinde yanıtlamıştır. Ankete 12 farklı türde işletme katılmış olup, en yüksek oranlar %20,32 ile gıda ve içecek ürünlerinin imalatı ve %16,58 ile ana metal sanayi olmuştur. Bu işletmeleri %10,70 ile kimya ve eczacılık ürünlerinin imalatı, %10,16 ile taşıt araçları sanayi, %9,63 ile tekstil ve giyim eşyalarının imalatı, %6,42 ile diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı, %5,88 ile kâğıt ve kâğıt ürünlerinin imalatı, %5,35 ile kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı, %4,28 ile elektrikli teçhizat imalatı, %3,74 ile ağaç, ağaç ürünleri ve mobilya imalatı ile fabrikasyon metal ürünleri imalatı ve %3,20 ile diğer imalat sanayi işletmeleri izlemektedir.

3. ÇYM Uygulamasına Dönük Verilerin Analizi

Tablo 2’de ankete katılan işletmelerin ÇYM uygulamalarının gerçekleştirilmesi konusundaki ifadelerine verdikleri yanıtlar yüzde ve ortalama olarak sunulmuştur.

Tablo 2. İşletmelerde Çevre Yönetim Muhasebesi Konularının Uygulaması

İfadeler	1	2	3	4	5	Ort.
İşletmemizin muhasebe sistemi çevre ile ilgili maliyetleri belirlemektedir.	9,63	14,97	25,23	29,95	20,32	3,38
İşletmemizin muhasebe sistemi çevre ile ilgili maliyetleri sınıflandırır.	10,15	16,58	23,00	31,55	18,72	3,34
İşletmemizin muhasebe sistemi, çevre ile ilgili maliyet hesaplarını oluşturur ve kullanır.	11,76	13,37	25,13	28,88	20,86	3,35
İşletmemizin muhasebe sistemi, çevresel maliyetleri mamul maliyetlerine yükler.	13,37	11,76	27,81	29,41	17,65	3,25
İşletmemizin muhasebe sistemi, çevresel maliyetleri dönem giderleri içerisinde sınıflandırır.	13,90	11,76	21,93	31,55	20,86	3,34
İşletmemizin muhasebe sistemi çevresel yaşam döngüsü analizi yapmaktadır.	20,86	18,18	26,74	25,13	9,09	2,81
İşletmemizin muhasebe sistemi sermaye bütçelemesi hazırlarken çevresel konuları da dâhil eder.	11,76	12,83	20,86	37,43	17,12	3,32
İşletmemizin muhasebe sistemi, yatırım kararlarında potansiyel çevresel etkileri dikkate alır.	8,02	6,95	21,39	28,88	34,76	3,75
Ortalama						3,32
1-Hiç Uygulanmıyor, 2-Kısmen Uygulanıyor, 3-Kararsızım, 4-Uygulanıyor, 5-Büyük Ölçüde Uygulanıyor						

Tablo 2’ye göre katılımcıların 3,75 ortalama değer ile sadece “işletmemizin muhasebesi sistemi yatırım kararlarında potansiyel çevresel etkileri dikkate alır” ifadesine katıldıkları, verilen diğer ifadeler konusunda kararsız kaldıkları görülmektedir. Bu ifadelerden en düşük ortalamaya sahip olanı ise 2,81 ortalama ile “işletmemizin muhasebe sistemi çevresel yaşam döngüsü analizi yapmaktadır” ifadesidir.

Katılımcıların ifadelerine verdikleri yanıtlara yüzdelerik değer olarak bakılacak olursa, “işletmemizin muhasebe sistemi, yatırım kararlarında potansiyel çevresel etkileri dikkate alır” ifadesine %63,64’lük oran ile uygulanıyor ve büyük ölçüde uygulanıyor şeklinde yanıtlamışlardır. Katılımcıların %14,97’si ise hiç uygulanmıyor ve uygulanmıyor şeklinde yanıtlarken %21,39’u da kararsız olduklarını ifade etmişlerdir. “İşletmemizin muhasebe sistemi sermaye bütçelemesi hazırlarken çevresel konuları da dâhil eder” ifadesine katılımcıların %54,55’i uygulandığını, %24,59’u uygulanmadığını belirtmişlerdir. Verilen ifadeler içerisinde en düşük yüzdeye sahip ifade “İşletmemizin muhasebe sistemi çevresel yaşam döngüsü analizi yapmaktadır” ifadesi olup, katılımcıların %34,22’si uygulandığını, %39,04’ü ise uygulanmadığını ifade etmişlerdir. %26,74’lük kısım ise kararsız kalmıştır.

Çevresel maliyetlerin belirlenmesi, izlenmesi ve mamul maliyetleri ile ilişkilendirilmesi konuları ile ilgili olan ilk dört ifade konusunda ise katılımcıların yanıtları şu şekilde özetlenebilir. Ankete katılan işletmelerin %50,27’si “işletmemizin muhasebe sistemi çevre ile ilgili maliyetleri belirlemektedir” ve “işletmemizin muhasebe sistemi çevre ile ilgili maliyetleri sınıflandırır” ifadelerinin işletmelerinde uygulandığını ifade etmişlerdir. Bu ifadelerden ilkinde uygulanmıyor şeklinde yanıtlayan işletmelerin oranı %24,60 iken, ikinci ifadede bu oran %26,73 olmuştur. “İşletmemizin muhasebe sistemi, çevre ile ilgili maliyet hesaplarını oluşturur ve kullanır” ifadesine uygulanıyor şeklinde yanıt veren işletmelerin

oranı %49,74 iken, uygulanmıyor şeklinde yanıtlayan işletmelerin oranı da %25,13 olmuştur. Çevresel maliyetlerin mamul maliyetlerine yüklenmesi ya da dönem giderleri içerisinde sınıflandırılması ile ilgili olarak yöneltilen ifadelere; işletmelerin yaklaşık %53'ü dönem giderleri içerisinde sınıflandırıldığını ve yaklaşık %47'si de mamul maliyetleri içerisinde sınıflandırıldığını ifade etmişlerdir.

4. ÇYM'nin Benimsenmesine Dönük Verilerin Analizi

Tablo 3'de ÇYM uygulamalarının benimsenmesi konusunda, işletmeleri motive eden unsurların belirlenmesine dönük 8 ifadeye işletmelerin verdikleri yanıtların ortalamaları ve yüzdeleri sunulmuştur.

Tablo 3. ÇYM'nin Benimsenmesi Üzerinde Etkili Olan Faktörler

İfadeler	1	2	3	4	5	Ort.
Çalışanlarımızın çevresel konulardaki duyarlılığı, ÇYM uygulamalarını kullanmamız ve geliştirmemizde etkili olmuştur.	11,23	18,18	30,48	28,88	11,23	3,14
Toplumdaki artan çevre bilinci, işletmemizin ÇYM uygulamalarına önem vermesi üzerinde etkili olmuştur.	9,62	14,44	25,67	30,48	19,79	3,42
Hissedarlarımızın artan çevre bilinci, işletmemizin ÇYM uygulamalarına önem vermesi üzerinde etkili olmuştur.	9,62	18,18	28,88	23,00	20,32	3,30
Çevre ile ilgili STK'ların beklentileri işletmemizin ÇYM uygulamalarına önem vermesi üzerinde etkili olmuştur.	9,09	14,97	31,02	27,81	17,11	3,29
Çevreye karşı sorumlu olmak ve çevresel bilgilerin açıklanması, finansal kuruluşlardan uygun şartlarda kredi sağlayabilmek için temel bir gerekliliktir.	9,62	11,76	24,60	25,67	28,35	3,53
İşletmemiz, kamuoyu üzerindeki imajını ve itibarını korumak ve geliştirmek için çevresel konularla ilgilenmektedir.	6,42	7,49	14,44	27,27	44,38	3,93
Sektörümüzdeki diğer işletmelerin, çevresel etkilerini azaltmak için ÇYM uygulamalarıyla tanınmaları işletmemizin bu uygulamaları benimsemesi üzerinde etkili olmuştur.	10,70	18,18	30,48	23,53	17,11	3,19
Çevresel etkilerini azaltmak için ÇYM uygulamaları ile tanınan çok uluslu işletmeler, işletmemizin ÇYM uygulamalarını benimsemesi üzerinde etkili olmuştur.	8,56	15,51	21,39	32,62	21,92	3,44
Ortalama						3,41
1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3- Kararsızım, 4-Katılıyorum 5-Kesinlikle Katılıyorum						

Tablo 3'de görüldüğü gibi ifadelere verilen yanıtların ortalamaları arasında 3,93 ile "işletmemiz, kamuoyu üzerindeki imajını ve itibarını korumak ve geliştirmek için çevresel konularla ilgilenmektedir" ifadesi en yüksek ortalamaya sahiptir. Bu ifadeyi 3,53 ortalama ile "çevreye karşı sorumlu olmak ve çevresel bilgilerin açıklanması, finansal kuruluşlardan uygun şartlarda kredi sağlayabilmek için temel bir gerekliliktir" ifadesi izlemektedir. Ortalamalar açısından işletmeler sadece bu iki ifadeye katıldıklarını belirtmiş, diğer 6 ifade konusunda ise kararsız kalmışlardır. En düşük ortalamaya sahip ifadeler ise 3,14 ile "çalışanlarımızın çevresel konulardaki duyarlılığı, ÇYM uygulamalarını kullanmamız ve geliştirmemizde etkili olmuştur" ifadesi ve 3,19 ile "sektörümüzdeki diğer işletmelerin, çevresel etkilerini azaltmak için ÇYM uygulamalarıyla tanınmaları işletmemizin bu uygulamaları benimsemesi üzerinde etkili olmuştur" ifadeleri olmuştur.

İfadelere verilen yanıtların yüzde olarak dağılımında ise "işletmemiz, kamuoyu üzerindeki imajını ve itibarını korumak ve geliştirmek için çevresel konularla ilgilenmektedir" ifadesine katılıyorum şeklinde yanıtlayan işletmelerin oranı %71,65 olmuştur. Bu ifadeyi %54,54 ile "çevresel etkilerini

azaltmak için ÇYM uygulamaları ile tanınan çok uluslu işletmeler, işletmemizin ÇYM uygulamalarını benimsemesi üzerinde etkili olmuştur” ifadesi ve %54,02 ile “çevreye karşı sorumlu olmak ve çevresel bilgilerin açıklanması, finansal kuruluşlardan uygun şartlarda kredi sağlayabilmek için temel bir gerekliliktir” ifadeleri izlemektedir. En düşük yüzdeye sahip ifadeler ise %40,11 ile “çalışanlarımızın çevresel konulardaki duyarlılığı, ÇYM uygulamalarını kullanmamız ve geliştirmemizde etkili olmuştur” ifadesi ve %40,64 ile “sektörümüzdeki diğer işletmelerin, çevresel etkilerini azaltmak için ÇYM uygulamalarıyla tanınmaları işletmemizin bu uygulamaları benimsemesi üzerinde etkili olmuştur” ifadesi olmuştur.

ÇYM uygulamalarının benimsenmesi ile ilgili olarak işletmeleri en yüksek oranda motive edici unsur, işletmelerin kamuoyu üzerinde bırakacağı olumlu imaj olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanında işletmeler %50,27 ile toplumdaki artan çevre bilincini de önemli unsurlar arasında belirtmişlerdir. Çevresel konularda toplumda giderek artmakta olan hassasiyet işletmelerin de çevresel uygulamalarında toplumun beklentilerini karşılamaya dönük stratejiler geliştirmelerine yol açmaktadır. Günümüzde görsel ve yazılı medya ile özellikle sosyal medya aracılığıyla işletmeler hakkındaki olumsuz çevresel etkiler çok hızlı bir şekilde yayılmaktadır. Böyle bir durum da hem işletmelerin çevresel konularda olumsuz bir şekilde anılmasına hem de belki de müşteri kaybetmelerine ve rekabet konusunda dezavantajlı bir duruma düşmelerine neden olabilecektir. Dolayısıyla ÇYM'nin benimsenmesi konusunda kamuoyu üzerinde bırakılacak olumlu imaj ile toplumdaki artan çevre bilinci işletmeleri motive edici unsurlar olarak öne çıkmıştır.

Kurumsal teoride ifade edilen taklitçi baskı açısından bakıldığında işletmeler, ÇYM uygulamaları konusunda çok uluslu işletmelerin etkisini (%54,54) içinde yer aldıkları sektördeki diğer işletmelerin etkisinden (%40,64) daha fazla oranda ifade etmişlerdir. ÇYM'nin başarılı uygulamalarının henüz çok fazla yaygınlaşmamış olması, işletmelerin takip ya da taklit edecekleri işletme sayısının çok fazla olmamasının temel nedenlerinden biri olarak ifade edilebilir. Özellikle ülkemizde bu türden uygulamaların çok yaygın olmadığı söylenebilir. Ayrıca işletmelerin dış pazarlarda da faaliyet gösterme konusundaki istekleri, gittikleri ülkelerin bu türden uygulamalarını benimsemeleri konusunda onları zorlamaktadır. Özellikle Avrupa Birliği ülkelerinin Yeşil Mutabakat gibi hedefleri bu ülkeler ile ticaret yapma konusunda istekli olan işletmelerin bu uygulamaları benimsemeleri konusunda zorlayıcı olacaktır. Bu durum işletmelerin kendi sektörlerinden ziyade, uluslararası işletmelerin bu konudaki yaklaşımlarını benimsemelerini açıklayabilir.

Uygun şartlarda finansal olanaklara ulaşmak işletmeler için oldukça önemlidir. Katılımcı işletmelerin %54,02'si çevresel sorumluluğa sahip olmaları ve çevresel bilgilerin açıklanması halinde uygun kredi olanaklarına kavuşabileceklerini düşünmektedirler. Finansal kuruluşlar için de çevresel konulardaki hassasiyetin artıyor olması, işletmelerin bu yönde düşünmeleri için temel motivasyon kaynağıdır denilebilir.

ÇYM'nin benimsenmesi konusunda işletmeler iç paydaşları olarak adlandırılan çalışanlarının ve hissedarlarının baskılarını yeterince dikkate almamaktadırlar. Nitekim katılımcı işletmeler, çalışanların çevresel konulardaki duyarlılığı ÇYM'nin benimsenmesi üzerindeki etkilidir ifadesine %40,11 katılmakta iken, hissedarların artan çevre bilinci etkilidir ifadesine %43,32 oranında katılmaktadırlar. Bu durum

ülkemizde yer alan işletmelerin iç paydaşları olarak ifade edilen çalışanlarının çevresel konulardaki hassasiyetlerini dikkate almadıkları ya da çalışanların işletmelerin üzerinde yeterince etkili olamadıkları şeklinde yorumlanabilir. İç paydaşlardan olan hissedarlar için de aynı durumun geçerli olduğu görülmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de STK'lar işletmeleri ve toplumu belli oranda etkileme ve yönlendirme gücüne sahiptir. Ancak ankete katılan işletmeler açısından bakıldığında bu etki işletmeler tarafından çok fazla dikkate alınmamakta ya da STK'lar bu konuda işletmeleri yeterince baskı altına alamamaktadırlar. Çünkü sonuçlara bakıldığında ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde STK'ların beklentileri etkili olmuştur ifadesine katılan işletmelerin oranı %44,92 olmuştur. Bu ifadeye katılmayan işletmelerin oranı %24,06 iken kararsızların oranı %31,02'dir. Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta da kararsızların oranının en yüksek olduğu ifade olmasıdır. Bu açıdan katılımcı işletmelerin bu konuda tam olarak net bir tavır ortaya koyamadıkları söylenebilir.

5. Hipotezlerin Testi ve Ulaşılan Bulgular

Hipotezlerin testinde, verilerin normal dağılımdan gelmesi nedeniyle parametrik analiz testlerinden Bağımsız Örneklem T-Testi ve ANOVA testi kullanılmıştır. Anket katılımcılarının çevre muhasebesi eğitimi almış olmaları, işletmede buldukları pozisyon, mesleki tecrübeleri ile işletmelerin faaliyet gösterdikleri pazar ve faaliyet konusu arasında anlamlı farklılık olup olmadığı Bağımsız Örneklem T-Testi ve ANOVA kullanılarak analiz edilmiştir.

5.1. Bağımsız Örneklem T-Testi

Anket katılımcılarının çevre muhasebesi konusunda eğitim almış olmaları ile ölçek arasındaki ilişkinin belirlenmesinde Bağımsız Örneklem T-Testi uygulanmış ve ulaşılan sonuçlar Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4. Bağımsız Örneklem T-Testi

	Levene's Test for Equality of Variances		T-Test for Equality of Means		
	F	Sig.	t	df	Sig.(2-tailed)
Equal Variances Assumed	4,781	,030	2,432	185	,016
Equal Variances Not Assumed			2,723	94,781	,008

Tablo 4'e göre Levene's Testi sonucu Sig. değeri 0,030 çıkmıştır ve bu değer 0,05 alfa değerinden büyüktür. Buna göre Sig (2 tailed) değerlerinden ilk satırdaki 0,016 değeri ihtiyaç duyulan değer olup, bu değer (0,016 > 0,05) olduğundan çevre muhasebesi konusunda eğitim almış olmak ile çevre yönetim muhasebesinin benimsenmesi arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Sonuç olarak "**Katılımcıların çevre muhasebesi eğitimi almış olmasının ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır**" hipotezi reddedilmiştir.

5.2. ANOVA Analizi

Anket katılımcılarının verdikleri yanıtların işletmede buldukları pozisyona, mesleki deneyimlerine, işletmenin faaliyet gösterdiği pazara ve işletmenin faaliyet konusuna göre farklılaşım farklılaşmadığını analiz etmek için ANOVA Analizi kullanılmıştır.

ANOVA Analizinde öncelikle varyansların homojen bir şekilde dağılıp dağılmadığına bakılmış ve sonuçlar Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5’de görüldüğü gibi test sonuçlarının tamamında ulaşılan olasılık değerleri, alfa değeri olan 0,05 değerinden büyük olduğu için bütün hipotezler için 0,95 güvenirlikte varyansların homojen bir şekilde dağıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 5. Varyansların Homojenliği Testi

	Levene's Test	df 1	df 2	Sig.
ÇYM uygulamalarının benimsenmesi üzerinde katılımcıların işletmedeki pozisyonlarının etkisi vardır	1,765	3	182	,155
ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde tecrübenin etkisi vardır.	,483	3	183	,694
ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde işletmenin faaliyet gösterdiği pazarın etkisi vardır.	,471	3	183	,703
ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde işletme türünün etkisi vardır.	1,249	11	175	,258

Varyansların homojen olarak dağıldığı belirlendikten sonra ANOVA Analizi uygulanmış ve ulaşılan sonuçlar Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6. ANOVA Analizi Sonuçları

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
İşletmedeki Pozisyon ile ÇYM'nin Benimsenmesi Arasındaki İlişki	Between Groups	5,239	4	1,310	1,427	,227
	Within Groups	167,052	182	,918		
	Total	172,291	186			
Tecrübe ile ÇYM'nin Benimsenmesi Arasındaki İlişki	Between Groups	4,939	3	1,646	1,800	,149
	Within Groups	167,352	183	,914		
	Total	172,291	186			
Faaliyet Gösterilen Pazar ile ÇYM'nin Benimsenmesi Arasındaki İlişki	Between Groups	1,494	3	,498	,534	,660
	Within Groups	170,797	183	,933		
	Total	172,291	186			
Faaliyet Alanı ile ÇYM'nin Benimsenmesi Arasındaki İlişki	Between Groups	15,772	11	1,434	1,603	,101
	Within Groups	156,519	175	,894		
	Total	172,291	186			

Tablo 6’da katılımcıların işletmedeki pozisyonları ile çevre yönetim muhasebesinin benimsenmesi konusundaki ilişkiyi gösteren ANOVA Analizi sonucu 0,227 çıkmıştır ve bu değer alfa değeri olan 0,05’den büyüktür. Buna göre katılımcıların işletmedeki pozisyonları ile ÇYM’nin benimsenmesi konusundaki yaklaşımları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Dolayısıyla “**katılımcıların işletmelerindeki pozisyonlarının ÇYM’nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır**” hipotezi reddedilecektir.

Tablo 6’da katılımcıların sahip oldukları mesleki tecrübe ile ÇYM’nin benimsenmesi konusundaki yaklaşımları arasındaki ilişkiyi gösteren ANOVA Analizi sonucu 0,149 çıkmıştır ve bu değer alfa değeri olan 0,05’den büyüktür. Buna göre katılımcıların sahip oldukları mesleki tecrübe ile ÇYM’nin benimsenmesi konusundaki yaklaşımları arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Dolayısıyla “**katılımcıların sahip olduğu mesleki tecrübenin ÇYM’nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır**” hipotezi reddedilecektir.

Tablo 6'da işletmenin faaliyet gösterdiği pazar ile ÇYM'nin benimsenmesi arasındaki ilişkiyi gösteren ANOVA Analizi sonucu 0,660 çıkmıştır ve bu değer alfa değeri olan 0,05'den büyüktür. Buna göre işletmelerin faaliyet gösterdiği pazarlar ile ÇYM'nin benimsenmesi arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Dolayısıyla **"işletmelerin faaliyet gösterdiği pazarların ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır"** hipotezi reddedilecektir.

Tablo 6'da işletmelerin faaliyet gösterdiği alanlar ile ÇYM'nin benimsenmesi arasındaki ilişkiyi gösteren ANOVA testi sonucu 0,101 çıkmıştır ve bu değer alfa değeri olan 0,05'den büyüktür. Buna göre işletmelerin faaliyet gösterdiği alanlar ile ÇYM'nin benimsenmesi arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Dolayısıyla **"işletmelerin faaliyet konusunun ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkisi vardır"** hipotezi reddedilecektir.

Sonuç

Çevre muhasebesi 1970'li yıllardan beri muhasebe literatüründe tartışılmakta olan bir konu olup ÇYM 1990'lı yıllarda muhasebe literatürüne girmiştir. Özellikle son yıllarda doğal kaynaklarda tükenme, çevre kirliliği, iklim değişikliği gibi olumsuz olguların toplum tarafından daha hassas olarak algılanması bu muhasebe türünün önemini artırmıştır. Toplumsal hassasiyet nedeniyle işletmeler olumsuz çevresel etkileri nedeniyle sorgulanmaktadır. İşletmeler çeşitli kaynaklardan gelen baskılarla karşı karşıya kaldıklarından, çevresel etkiler konusunda daha hassas olmak zorundadır.

Bu bağlamda gerçekleştirilen çevrimiçi anket çalışması ile İSO 2020'de yer alan büyük sanayi kuruluşu içerisinde yer alan imalat işletmelerinin ÇYM uygulamalarını ne ölçüde gerçekleştirdikleri ve bu işletmelerde ÇYM'nin benimsenmesi üzerinde etkili olan faktörler belirlenmiştir. İşletmelerin verdikleri yanıtların ortalamaları alındığında, ÇYM uygulamaları konusunda sekiz ifadeden birine katıldıkları, ÇYM'nin benimsenmesi konusunda da sekiz ifadeden sadece ikisine katıldıkları belirlenmiştir. İşletmeler kalan toplam 14 ifade konusunda kararsız kalmışlardır. Bu nedenle verilerin analizinde yüzde olarak da değerlendirme yapılmıştır.

ÇYM uygulamalarının işletmelerde gerçekleştirilmesi ile ilgili olarak sonuçlara bakıldığında katılımcı işletmelerin ÇYM ile ilgili uygulamaları işletmelerinde çok fazla uygulamadıkları söylenebilir. Örneğin işletmelerin %63,64'ü yatırım kararları alırken potansiyel çevresel etkileri dikkate almakta, %54,55'i sermaye bütçeleme hazırlama aşamasında çevresel konuları da dâhil etmektedir. Bunun yanında işletmelerin sadece %50,27'si çevre ile ilgili maliyetleri belirlemekte ve sınıflandırmaktadır. Çevresel yaşam döngüsü analizini gerçekleştiren işletmelerin oranı ise yalnızca %34,22 olarak belirlenmiştir. Potansiyel yatırım kararlarında çevresel etkilerin dikkate alınması önemli olmakla birlikte, bununla birlikte bir bütün olarak dikkate alınması gereken diğer unsurların yüzde olarak düşük gerçekleşmiş olması işletmelerin ÇYM konuları ile yeterince ilgili olmadıkları sonucunu ortaya koymaktadır. Çevresel maliyetlerin sınıflandırılması ile ilgili olarak da işletmelerin %53'ü çevresel maliyetleri dönem giderleri içerisinde sınıflandırmakta iken %47'si mamul maliyetleri içerisinde sınıflandırmaktadır.

Kurumsal teori işletmelerin eşbiçimli olarak hareket etmesinde; zorlayıcı, normatif ve mimetik olmak üzere üç baskı unsurunun olduğunu kabul etmektedir. Çalışmada normatif baskı unsurları

dışındaki zorlayıcı ve mimetik baskı unsuru örnekleri sorularda kullanılmıştır. Zorlayıcı baskının örneklerini içeren anket soruları değerlendirildiğinde işletmeler %71,65 gibi yüksek bir oranda kamuoyu üzerindeki imaj ve itibarın ÇYM uygulamalarının benimsenmesi üzerinde etkili olacağını belirtmişlerdir. Bunu destekleyen diğer önerme olan toplumdaki, artan çevre bilincinin etkisi de %50,27 olmuştur. Buna göre işletmelerin ÇYM uygulamalarını benimsemeleri üzerinde toplumda çevreye duyarlı bir işletme imajı oluşturmanın oldukça etkili olacağını söyleyebiliriz. İşletmelerin %54,02'lik bir oranda etkili olduğunu belirttikleri diğer bir unsur da çevreci bir işletme olarak bilinmenin finansal kuruluşlardan uygun fon sağlanmasını kolaylaştıracağı şeklindedir. Bununla birlikte zorlayıcı baskı unsurları olarak ifade edilen; STK'lar (%44,92), hissedarlar (%43,32) ve çalışanların (%40,11) bu konudaki etkilerinin diğerlerine göre düşük olduğu görülmektedir.

Taklitçi baskılar, işletmelerin ÇYM uygulamaları konusunda başarılı uygulamaları olan işletmeleri takip etmesi, onların uygulamalarını işletmelerinde gerçekleştirmeleri şeklinde açıklanmaktadır. ÇYM uygulamaları konusundaki önermelere verilen yanıtlarda da görüldüğü gibi ülkemizde bu tür uygulamalar pek çok işletme tarafından yaygın bir şekilde kullanılmamaktadır. Bu türden uygulamalar işletmelere maliyet yükleyen ve faydaları uzun vadede ortaya çıkabilecek uygulamalardır. Bu açıdan bakıldığında işletmelerin kendi sektörleri içerisinde örnek alabileceği işletmenin sınırlı sayıda olmasına ya da böyle işletmelerin bulunmamasına yol açabilmektedir. Bu nedenle işletmeler bu konuda verilen iki önermeden uluslararası işletmelerin etkisini (%54,54), sektörlerindeki işletmelerin (%40,64) etkisinden daha yüksek oranda ifade etmişlerdir. Uluslararası işletmeler özellikle gelişmiş ülkelerdeki faaliyetleri nedeniyle bu ülkelerin çevre konusundaki yaptırımlarına uymak durumunda olduklarından çevresel konulara daha fazla önem vermek zorunda kalmaktadırlar. Aynı durum ülkemizdeki işletmelerin de yurtdışı faaliyetler gerçekleştirmek istemeleri/gerçekleştirmeleri nedeniyle de geçerlidir.

ÇYM uygulamalarının yaygınlaştırılması için temel olarak hükümetlerin öncülük yapması gerektiği ifade edilebilir. Daha önce bu konuda yapılmış çalışmalarda; (Abd Razak vd. 2020; Abdulaziz vd. 2017; Elhossade vd. 2020; Jamil vd. 2015; Le, 2019; Liao, 2018; Phan ve Baird 2015; Wang vd. 2019) özellikle hükümet kaynaklı zorlayıcı baskının işletmelerin çevre yönetim muhasebesi uygulamalarının benimsenmesi üzerinde önemli etkisi olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle hükümetler çeşitli teşvik uygulamaları ve yasal yaptırımlar ile işletmelerin bu konuda motive edilmesini sağlayabilecektir. Bunun yanında toplum, hissedarlar, STK'lar ve çalışanlar gibi paydaşların da işletmeler üzerinde etkide bulunması teşvik edilebilir. Marshall vd. (2010) çalışmalarında özellikle iç paydaşların işletmelerin çevresel düzenlemeleri konusunda etkili olduğunu ifade etmişlerdir.

Gerçekleştirilen bu çalışmada da daha önce ifade edilen çalışmalar ile benzer sonuçlar ortaya konulmuştur. Çalışmada zorlayıcı baskı unsuru olarak hükümet baskısı (anket sorularının sayıca sınırlandırılması gerekliliği nedeniyle) değerlendirilmemiş diğer zorlayıcı baskı unsurları değerlendirilmiştir. Analizde de görüldüğü gibi özellikle kamuoyunun işletmeler üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Öte yandan, çalışmada daha önce yapılan çalışmalarla (Abdulaziz vd. 2017; Elhossade vd. 2020; Jalaludin 2011; Liao, 2018; Phan ve Baird, 2015; Wang vd. 2019) benzer olarak, mimetik baskının çevre yönetim muhasebesinin benimsenmesi konusundaki etkisinin, zorlayıcı baskıya nazaran daha düşük olduğu belirlenmiştir. Buna göre ISO 2020'de yer alan üretim işletmelerinde ÇYM'nin

benimsenmesi konusunda mimetik baskılar yeterince etkili değildir. Ülkemizde ÇYM uygulamalarının yeterince yaygın olmamasının mimetik baskıların işletmeler üzerindeki etkini sınırlandırdığı söylenebilir.

Çalışma ile işletmelerin ÇYM uygulamaları gibi çevresel konulardaki geliştireceği stratejilerin benimsenmesi konusunda etkili faktörler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu faktörlerin işletmeler üzerinde uygulanması ile işletmelerin bu stratejileri benimsemeleri sağlanabilecek ve böylece işletmelerin olumsuz çevresel etkilerini minimum düzeye indirmeleri sağlanabilecektir.

Ülkemizde benzer bir çalışmaya rastlanılmamış olması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymakla beraber, çalışma bazı kısıtlara da sahiptir. Bunlardan en önemlisi ÇYM uygulamalarının kullanımı ve benimsenmesi arasındaki farklılıktır. Türkiye’de ve dünyada birçok işletme çevre muhasebesi uygulamalarının gerekliliğini benimseyebilir, ancak çeşitli nedenlerle bunları işletmelerinde uygula(ya)mayabilir. Bu nedenle çalışmada ÇYM’nin “uygulanması” yerine “benimsenmesi” ifadesi kullanılmıştır. Çalışmanın diğer bir kısıtı ÇYM uygulamalarının benimsenmesini teşvik eden ve engelleyen teorilerin (kurumsal, paydaş, durumsal ve meşruiyet) belirli bir şekilde ele alınmamış olması, anket sorularının genel olarak ÇYM’nin benimsenmesine dönük oluşturulmuş olmasıdır. Buna bağlı olarak gelecekte konu ile ilgili yapılacak çalışmalarda; her bir teori ayrı ayrı ele alınabileceği gibi tamamı da ele alınabilir. Bu şekilde ÇYM uygulaması için ülkemizde işletmeler üzerinde etkili faktörlerin tespiti yapılabilecek ve ÇYM uygulamalarının benimsenmesi konusunda yapılacak çalışmalara ışık tutulabilecektir. Bunun yanında farklı endüstri türleri ve sektörlerde de çalışma gerçekleştirilebilir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu’nun 01/06/2022 tarih ve 07 numaralı kararı ile alınmıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve üç anonim hakeme teşekkür ederim.

Kaynakça

- Abd Razak, F. N., Ramli, A., & Rasit, Z. A. (2020). Organization isomorphism as determinants of environmental management accounting practices in Malaysian public listed companies. *Humanities and Social Sciences Letters*, 8(1), 110-122. <https://doi.org/10.18488/journal.73.2020.81.110.122>
- Abdulaziz, N. A., Senik, R., Yau, F. S., San, O. T., & Attan, H. (2017). Influence of institutional pressures on the adoption of green initiatives. *Int. Journal of Economics and Management*, 11(S3), 939-967. <http://www.econ.upm.edu.my/ijem>
- Agustia, D. (2020). Innovation, environmental management accounting, future performance: Evidence in Indonesia. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 9(3), 1005-1015. [https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3\(24\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(24))
- Akbaş, H. E. (2011). Çevresel yönetim muhasebesi: Özellikleri, unsurları ve kullanım alanları. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 3, 29-59. <https://eds.p.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=9aaa8fa4-48bb-428d-a535-913bf9cec0bc%40redis>
- Andriani, N., & Suhartini, D. (2020). Analysis of environmental management accounting reporting in creating sustainable development. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 12(2), 240-256.
- Ataman, G. (2003). Örgüt tasarımında yeni tekniklerin yayılım dinamikleri. *Öneri Dergisi*, 5(19), 13-19. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.682460>
- Berrone, P., Fosfuri, A., Gelabert, L., & Gomez-Mejia, L. R. (2013). Necessity as the mother of 'green' inventions: Institutional pressures and environmental innovations. *Strategic Management Journal*, 34(8), 891-909. <https://doi.org/10.1002/smj.2041>
- Brammer, S., Hojmosse, S., & Marchant, K. (2012). Environmental management in SME s in the UK: Practices, pressures and perceived benefits. *Business Strategy and the Environment*, 21(7), 423-434. <https://doi.org/10.1002/bse.717>
- Burritt, R. L., Hahn, T., & Schaltegger, S. (2002). Towards a comprehensive framework for environmental management accounting-Links between business actors and environmental management accounting tools. *Australian Accounting Review*, 12(27), 39-50. <https://doi.org/10.1111/j.1835-2561.2002.tb00202.x>
- Burritt, R. L., Herzig, C., Schaltegger, S., & Viere, T. (2019). Diffusion of environmental management accounting for cleaner production: Evidence from some case studies. *Journal of Cleaner Production* 224, 479-491. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.03.227>
- | 1050 | Büyükarıkan, U. (2021). Malzeme akış maliyet muhasebesinin tarım makineleri işletmesinde uygulanması. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 19-35. DOI: 10.46236/jvosst.951953
- Chathurangani, H. B. P., & Madhusanka, K. J. S. (2019). Environmental management accounting (EMA) adoption level among listed manufacturing companies in Sri Lanka: Institutional theory

perspective. *Research in Social Sciences*, 2(1), 1-12.
<https://academiansight.com/index.php/riss/article/view/11/11>

- Chaudhry, N. I., & Amir, M. (2020). From institutional pressure to the sustainable development of firm: Role of environmental management accounting implementation and environmental proactivity. *Business Strategy and the Environment*, 29(8), 3542-3554. <https://doi.org/10.1002/bse.2595>
- Chen, J. C., & Roberts, R. W. (2010). Toward a more coherent understanding of the organization–society relationship: A theoretical consideration for social and environmental accounting research. *Journal of business ethics*, 97(4), 651-665. <https://doi.org/10.1007/s10551-010-0531-0>
- Christ, K. L., & Burritt, R. L. (2013). Environmental management accounting: the significance of contingent variables for adoption. *Journal of Cleaner Production*, 41, 163-173. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.10.007>
- Colwell, S. R., & Joshi, A. W. (2013). Corporate ecological responsiveness: Antecedent effects of institutional pressure and top management commitment and their impact on organizational performance. *Business Strategy and the Environment*, 22(2), 73-91. <https://doi.org/10.1002/bse.732>
- Çevre Kanunu (2872 Sayılı) (1983). https://mevsu-api.csb.gov.tr/api/mevzuat/DosyaGetir?path=r_20130826005132322_fa8402ef-ca7b-4a60-b100-22627d310534.pdf
- da Rosa, F. S., Lunkes, R. J., & Mendes, A. C. (2020). Environmental management accounting and innovation in water and energy reduction. *Environmental Monitoring and Assessment*, 192(10), 1-15. <https://doi.org/10.1007/s10661-020-08586-7>
- Daddi, T., Testa, F., Frey, M., & Iraldo, F. (2016). Exploring the link between institutional pressures and environmental management systems effectiveness: An empirical study. *Journal of environmental management*, 183, 647-656. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2016.09.025>
- Delmas, M., & Toffel, M. W. (2004). Stakeholders and environmental management practices: An institutional framework. *Business strategy and the Environment*, 13(4), 209-222. <https://doi.org/10.1002/bse.409>
- Elhossade, S. S., Abdo, H., & Mas'ud, A. (2020). Impact of institutional and contingent factors on adopting environmental management accounting systems: The case of manufacturing companies in Libya. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 19(4), 497-539. <http://doi.org/10.1108/JFRA-08-2020-0224>
- Gibassier, D., & Alcouffe, S. (2018). Environmental management accounting: The missing link to sustainability? *Social and Environmental Accountability Journal*, 38(1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/0969160X.2018.1437057>
- Godschalk, S. K. B. (2008). Does corporate environmental accounting make business sense? İçinde S. Schaltegger, M. Bennett, R. L. Burritt, & C. M. Jasch (Eds.). *Environmental management accounting for cleaner production. Eco-Efficiency in industry and science*, 24. (ss. 249-265). Springer. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-1-4020-8913-8.pdf>

- Gunarathne, A. N., Lee, K. H., & Kaluarachchilage, P. K. H. (2021). Institutional pressures, environmental management strategy, and organizational performance: The role of environmental management accounting. *Business Strategy and the Environment*, 30(2), 825-839. <https://doi.org/10.1002/bse.2656>
- Hörisch, J., Schaltegger, S., & Freeman, R. E. (2020). Integrating stakeholder theory and sustainability accounting: A conceptual synthesis. *Journal of Cleaner Production*, 275, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124097>
- Iredele, O. O. Tankiso, O., & Adelowotan, M. O. (2020). The influence of institutional isomorphism and organizational factors on environmental management accounting practices of listed Nigerian and South African firms. *South African Journal of Accounting Research*, 34(3), 183-204. <https://doi.org/10.1080/10291954.2019.1675254>
- İstanbul Sanayi Odası (2021). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2020. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi, Mayıs 2021 Özel Sayı*. <https://www.iso500.org.tr/>
- Jaluludin, D., Sulaiman, M., & Ahmad, N. N. N. (2011). Understanding environmental management accounting (EMA) adoption: A new institutional sociology perspective. *Social Responsibility Journal*, 7(4), 540-557. <https://doi.org/10.1108/17471111111175128>
- Jamil, C. Z. M., Mohamed, R., Muhammad, F., & Ali, A. (2015). Environmental management accounting practices in small medium manufacturing firms. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 172, 619-626. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.411>
- Jasch, C. (2003). The use of environmental management accounting (EMA) for identifying environmental costs. *Journal of Cleaner production*, 11(6), 667-676. [https://doi.org/10.1016/S0959-6526\(02\)00107-5](https://doi.org/10.1016/S0959-6526(02)00107-5)
- Jasch, C., & Savage, D. E. (2008). The IFAC international guidance document on environmental management accounting. İçinde Schaltegger, S., Bennett, M., Burritt, R.L., Jasch, C. (eds.) *Environmental Management Accounting for Cleaner Production. Eco-Efficiency in Industry and Science*, 24, (ss. 321-336). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8913-8_17
- Jovanović, D., & Janković, M. (2013). Management accounting aspect of environmental costs. İçinde Verica Babić (edt.) *Contemporary Issues in Economics, Business and Management-EBM, Conference Proceedings*, 525-538.
- Karr, D. S. (2022, Temmuz 19). *Calculate your survey's minimum sample size*. <https://tr.martech.zone/anket-ornekleme-buyuklugunu-hesaplayici/>
- Kassim, C. K. H. C. K., Adnan, N. L., & Ali, R. (2021). Institutional pressures influencing environmental management accounting adoption by Malaysian local governments. *Journal of Accounting & Organizational Change* 18(3), 440-460. <https://doi.org/10.1108/JAOC-11-2020-0183>
- Kayış A. (2006). Güvenirlilik Analizi. İçinde Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (2. Baskı), (ss. 402-419). Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Latif, B., Mahmood, Z., San, O. T., Said, R. M., & Bakhsh, A. (2020). Coercive, normative and mimetic pressures as drivers of environmental management accounting adoption. *Sustainability* 2020, 12, 1-14. <https://doi.org/10.3390/su12114506>

- Le, T. T., Nguyen, T. M. A., & Phan, T. T. H. (2019). Environmental management accounting and performance efficiency in the Vietnamese construction material industry-A managerial implication for sustainable development. *Sustainability*, 11(19), 1-32. <https://doi.org/10.3390/su11195152>
- Liao, Z. (2018). Institutional pressure, knowledge acquisition and a firm's environmental innovation. *Business Strategy and the Environment*, 27(7), 849-857. <https://doi.org/10.1002/bse.2036>
- Marshall, R. S., Akoorie, M. E., Hamann, R., & Sinha, P. (2010). Environmental practices in the wine industry: An empirical application of the theory of reasoned action and stakeholder theory in the United States and New Zealand. *Journal of World Business*, 45(4), 405-414. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2009.08.009>
- Mistry, V., Sharma, U., & Low, M. (2014). Management accountants' perception of their role in accounting for sustainable development: An exploratory study. *Pacific Accounting Review*, 26(1/2), 112-133. <https://doi.org/10.1108/PAR-06-2013-0052>
- Özçelik, F. (2017). Çevre yönetim muhasebesi uygulamaları için yeni bir yaklaşım: Malzeme Akış Maliyet Muhasebesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, 927-948. <https://dx.doi.org/10.17130/ijmeb.2017433416>
- Öztürk, A. O., Kara, S., & Kara, H. T. (2019). Belirsizliklerin örgütlere etkisi: Yeni kurumsal kuram ekseninde bir değerlendirme. *Sayıştay Dergisi*, (114), 33-51. <https://dergipark.prg.tr/en/pub/sayistay/issue/61570/919295>
- Phan, T. N., & Baird, K. (2015). The comprehensiveness of environmental management systems: The influence of institutional pressures and the impact on environmental performance. *Journal of environmental management*, 160, 45-56. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2015.06.006>
- Qian, W., & Burritt, R. (2008). The development of environmental management accounting: An institutional view. İçinde S. Schaltegger, M. Bennett, R. L. Burritt, & C. M. Jasch (Eds.), *Environmental management accounting for cleaner production. Eco-efficiency in industry and science*, 24, (ss. 233-248). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8913-8_12
- Qian, W., Burritt, R., & Monroe, G. (2011). Environmental management accounting in local government: A case of waste management. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 24(1), 93-128. <https://doi.org/10.1108/09513571111098072>
- Qian, W., Hörisch, J., & Schaltegger, S. (2018). Environmental management accounting and its effects on carbon management and disclosure quality. *Journal of cleaner production*, 174, 1608-1619. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.11.092>
- San, O. T., Heng, T. B., Selley, S., & Magsi, H. (2018). The relationship between contingent factors that influence the environmental management accounting and environmental performance among manufacturing companies in Klang Valley, Malaysia. *International Journal of Economics and Management*, 12(1), 205-232. <https://core.ac.uk/download/pdf/187728942.pdf>
- Sari, R. N., Pratadina, A., Anugerah, R., Kamaliah, K., & Sanusi, Z. M. (2021). Effect of environmental management accounting practices on organizational performance: role of process innovation as a mediating variable. *Business Process Management Journal*, 27(4), 1296-1314. <https://doi.org/10.1108/BPMJ-06-2020-0264>

- Schaltegger, S., Viere, T., & Zvezdov, D. (2012). Paying attention to environmental pay-offs: the case of an Indonesian textile manufacturer. *International journal of global environmental issues*, 12(1), 56-75. www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJGENVI.2012.047856
- Tran, N. H., Hoang, T. H., & Nguyen, T. T. H. (2020). Environmental management accounting perception and implementation in the automobile industry in Vietnam. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(12), 941-949. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no12.641>
- Uzunsakal, E., & Yıldız, D. (2018). Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 14-28. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuusb/issue/38311/399621>
- van der Poll, H. M. (2015). Facilitating a greener environment through management accounting. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 4 (Special edition) https://www.ajhtl.com/uploads/7/1/6/3/7163688/article1_4_special_edition_2015-1.pdf
- van Der Poll, H. M. (2022). The barriers and drivers of environmental management accounting practices' adoption in developed and developing countries for sustainable development. *Sustainable Development*, 1-13. <https://doi.org/10.1002/sd.2312>
- Wang, S., Wang, H., & Wang, J. (2019). Exploring the effects of institutional pressures on the implementation of environmental management accounting: Do top management support and perceived benefit work? *Business Strategy and the Environment*, 28(1), 233-243. <https://doi.org/10.1002/bse.2252>
- Wilmshurst, T. D., & Frost, G. R. (2000). Corporate environmental reporting: A test of legitimacy theory. *Accounting Auditing & Accountability Journal*, 13(1), 10-26. <https://doi.org/10.1108/09513570010316126>
- Zandi, G., & Lee, H. (2019). Factors affecting environmental management accounting and environmental performance: An empirical assessment. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(6), 342-348. <https://doi.org/10.32479/ijeeep.8369>
- Zor, . (2018). KOBİ'lerde planlama ve kontrol uygulamaları: Durumsallık teorisi temelinde işletme performansına katkısı. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (78), 183-198. <https://doi.org/10.25095/mufad.412690>
- Zor, . (2019) Muhasebe araştırmalarında durumsallık teorisinin yeri. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 19(57), 237-246. <https://dergipark.org.tr/pub/mdbakis/issue/63888/967225>.

RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI HABERLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: SPUTNIK TÜRKİYE TWITTER HESABI ÖRNEĞİ

 Fikret YAZICI^a

 Canan APAK^b

Özet

Ülke çıkarları doğrultusunda haber üreten haber ajansları, pek çok ülkede ülkelerin kendine ait dilinde haber üretimini gerçekleştirmek ve o ülkede var olabilmek adına sosyal medya platformlarından biri olan Twitter'ı aktif olarak kullanır hale gelmiştir. Anında ve hızlı bir bilgi alışverişi sağlayan Twitter ile gündem belirlenerek pek çok içerik dolaşıma girmiştir. Rusya ve Ukrayna arasında başlayan savaş sürecinde duruma ilişkin bilgi ihtiyacı artmış ve Rusya'nın haber ajansı Sputnik, Türkiye Twitter hesabından düzenli bilgi paylaşımları yapmış ve bu paylaşımlar geniş bir kitleye ulaşmıştır.

Bu çalışmada, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın ilk başladığı gün 24 Şubat ile 24 Mart tarihleri arasındaki gerilimlerin en yüksek olduğu dönemde Sputnik Türkiye Twitter hesabı tarafından yapılan paylaşımlar incelenmiş, @sputnik_TR hesabının en çok hangi noktalara vurgu yaptığı, paylaşımların ne kadar etkileşim aldığı araştırılmış ve çalışmada içerik analizi veri analiz tekniği olarak tercih edilmiştir.

Belirlenen dönemde @sputnik_TR hesabı tarafından 540 adet paylaşım yapıldığı, bu paylaşımlarda savaşla ilgili paralel terimlerden sıklıkla söz edildiği gözlemlenmiştir. En çok kullanılan kelimelerin "müzakere" kelimesi olduğu ancak bu kelimenin paylaşımı diğer ülkelere mensup siyasilerin Rusya ve Ukrayna için çağrılar şeklinde yer bulduğu tespit edilmiştir. Bu kelimeyi savaş yerine kullanılması tercih edilen "operasyon" kelimesi izlerken üçüncü en çok kullanılan kelime ise "asker/ordu" kelimesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Rusya, Ukrayna, Twitter, Sputnik..

A REVIEW ON THE RUSSIA-UKRAINE WAR NEWS: THE EXAMPLE OF SPUNIK TURKEY TWITTER ACCOUNT

Abstract

News agencies that produce news in line with the interests of the country have started to actively use Twitter, which is one of the social media platforms, in order to produce news in the country's own language and to exist in that country. With Twitter, which provides an instant and rapid exchange of information, the agenda was determined and many contents were circulated. During the war between Russia and Ukraine, the need

^a Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, fyazici@erciyes.edu.tr

^b Öğr. Gör., Kayseri Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Elektronik ve Otomasyon Bölümü, Radyo ve Televizyon Teknolojileri Programı, cananapak@kayseri.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 15.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 03.08.2022

for information on the situation increased and Russia's news agency Sputnik shared information regularly on its Turkey Twitter account, and these shares reached a wide audience.

In this study, the posts made by the Sputnik Turkey Twitter account during the period when the tensions were highest between February 24 and March 24, the day the Russia-Ukraine War first started, were examined, it was investigated which points @sputnik_TR account most emphasized, how much interaction the posts received, and In the study, content analysis was preferred as a data analysis technique.

It has been observed that 540 posts were made by the @sputnik_TR account in the specified period, and parallel terms related to the war were frequently mentioned in these posts. It has been determined that the most used words are the word "negotiation", but the sharing of this word takes place in the form of calls by politicians from other countries for Russia and Ukraine. This word was followed by the word "operation", which was preferred to be used instead of war, and the word "soldier/army" was the third most used word.

Keywords: War, Russia, Ukraine, Twitter, Sputnik.

Giriş

Haber dağıtımını yapan uluslararası haber ajansları, sosyal medyanın getirdiği yenilikler sayesinde kitlelere ulaşma ve propaganda faaliyetlerini yürütme konusunda bu mecralar aracılığıyla büyük avantaj kazanmıştır. Laughey (2010, s. 120), haberlerde her ne kadar olayların tarafsız bir şekilde aktarıldığı belirtilse de, bir miktar gerçeklikle suni bir biçimde üretilen bir yapısı olduğuna dikkat çekmektedir ve aslında önemli olan noktanın haberin kendisini satabilmesi ve amaca uydurulması gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle yıllar boyunca kullanılan film, gazete, dergi, radyo, televizyon gibi propaganda araçları arasında haberler ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü diğer mecralara kıyasla haberlerin daha inanılır bir yapısı bulunmaktadır. Siyasi iktidarların habercilik alanındaki enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle taraftarlarını medya üzerinden bilgilendirmesi hızlanmıştır. Pek çok uluslararası haber ajansı da kuruldukları günden itibaren medyayı etkin bir propaganda aracı olarak kullanmaya başlamış ve televizyon, radyo, internet siteleri gibi mecraların yanı sıra sosyal medya uygulamaları aracılığıyla kendisini satabilen haberler üretir hale gelmiştir.

İnternetin yaygınlaşması ile sosyal medya platformlarının sunduğu yenilikler sayesinde iletişim ve haberleşme etkinlikleri bu mecralarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Pek çok ülke kendi haber ajanslarının ürettiği haberleri pek çok dilde ve ülkede yayılmasını sağlamıştır. Her ülke kendi haber ajansının sesini sosyal medya platformları aracılığıyla duyurmaya başlamış ve internetin getirdiği hız ve anıdalık özellikleri ile çeşitli yöntemler sayesinde uluslararası haber ajansları bu bilgileri tüketicilerine aktarmışlardır.

Haber ajanslarının hızlı ve anında bilgi aktarımı konusunda tercih ettiği platformlardan biri olan mecra Twitter olmuştur. Twitter, gündemin belirlendiği ve takip edildiği önemli bir platform haline gelmiştir. Haber ajansları, farklı siyasi görüşlere sahip çok çeşitli müşterilere hizmet vermeleri nedeni ile yorumları en aza indirme yoluyla "spot haberler" bildirmeye odaklanma eğiliminde olmuşlardır (Tiffen, 1976, s. 70).

Bu çalışmada, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlangıç tarihi 24 Şubat'tan itibaren Rusya'nın haber ajansı olan Sputnik'in Türkiye twitter hesabından yapmış olduğu paylaşımlardan yola çıkarak nasıl ve hangi ölçüde etkili bir sosyal medya iletişiminin gerçekleştirildiği incelenmiştir. Araştırma kapsamında, Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlangıç tarihi olan 24 Şubat 2022'den savaşın en yüksek gerilimlerinin yankı bulduğu 24 Mart 2022'ye kadar olan dönemde, Rusya'nın başlatmış olduğu savaşı Rusya'nın haber ajansı Sputnik'in Türkiye Twitter hesabından nasıl ve ne derecede yansıttığı @sputnik_TR kullanıcı adıyla oluşturulan ve aktif olarak kullanılan hesap aracılığıyla incelenmiştir.

A. ULUSLARARASI HABER AJANSLARI ve SOSYAL MEDYA

İnsanların çağlar boyunca iletişim ve iletişim araçlarına olan ihtiyaçları ve ilgileriyle, iletişim alanında gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle haber ajanslarının kurulması ile küresel boyutlarda gerçekleşen haber ajansı hareketleri, hızlı haber akışları sayesinde iletişimin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Boyd-Barrett (1998, s. 19), uluslararası haber ajanslarını; temel amacı basın kuruluşları, iş dünyası, finans kurumları ve hükümetlerin yararına dünya çapında haberleri toplamak ve satmak olan kuruluşlar olarak tanımlamaktadır. Haber ajansları, özellikle küreselleşme ile birlikte ürettikleri ve dünyaya pazarladıkları haberlerde kamuoyunu aydınlatmayı kendilerine görev olarak edinmişlerdir.

Dünyada ilk haber ajansı Paris'te 1835 yılında kurulan Havas olmuştur. Havas, II. Dünya Savaşı sonrası Agence France Press (AFP) adını almıştır. Daha sonraları ABD'den United Press International (UPI), Associated Press (AP), İngiltere'den Reuter, SSCB'den Tass haber ajansları faaliyetlerine başlamıştır (Tokgöz, Temel Gazetecilik, 1981, s. 38). Uluslararası alanda gücü elinde bulunduran bu ajanslar aracılığıyla haber akışı, merkezden çevre ülkelere şeklinde gerçekleşmiş ve enformasyon dengesizliği yaşanmıştır. Bu merkez-çevre modeline göre dünya egemen merkez ya da bağımlı çevre topraklara bölünmüştür; birincisinin ikincisine haber akışı üstünlüğü vardır, ikincisinin yani bağımlı çevre ülkelerinin uluslararası haber olanaklarından faydalanmak için hiçbir alternatifi olmamıştır (McQuail & Windahl, 2010, s. 269).

Daha sonra enformasyonu üretme, dağıtma, elde bulundurma gibi merkez-çevre ülkeler arasındaki dengesizlikleri önlemek adına NWICO (New World Information Communication Order) fikri ortaya atılmıştır. NWICO ile daha az gelişmiş ülkelerin Batılı ülkelerin oluşturduğu enformasyon emperyalizmi karşısında ayakta kalabilmeleri adına bu ülkelerde ulusal haber ajansları kurarak haber alışverişini dengelemek ve bu ülkelere yardımcı olmak amaçlanmıştır (Boyd-Barret, 2011, s. 89). Böylece enformasyon akışında daha adaletli bir ortam oluşturulmaya çalışılmıştır.

Haber ajansları, ulusal gereksinimlerle birlikte uluslararası ticaretin gelişmesi sonucunda kurulmaları sebebiyle de toplumsal yaşamın ekonomi, ticaret, kültür, siyaset gibi pek çok unsuru ile etkileşimde olan küreselleşmenin ilk örnekleri olmuşlardır (Girgin, 2002, s. 108). Kendi ülkelerini temsil eden uluslararası haber ajansları, küreselleşmesinde etkisiyle dünyaya yayılımı gerçekleşen fikirleri ile her dönemde bu süreci eklemlenerek ilerlemişler ve pek çok mecra aracılığıyla farklı ülkelerde propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir.

Ayrıca bu dönemde geniş propaganda faaliyetlerini içeren bir haber merkezi de kurulmuştur. Diplomatlar, bilim adamları ve gazetecilerin mensup olduğu 59 çalışanı bulunan "Doğu Haber Ajansı"

(*Nachrichtenstelle für den Orient*)" çeşitli kaynaklardan bilgi toplamak, cephede, Alman savaş esirleri kamplarında ve Müslüman bölgesinde Alman yanlısı propaganda çalışmalarını yaymak amacıyla savaş sırasında 24 dilde 3 milyon tirajlı toplam 1.012 farklı yayın (broşürler, kitaplar, gazeteler ve filmler, vb.) sunmuştur (Piper, 2014). Böylece propaganda, pek çok haber ajansı tarafından haber aktarma hususunda kullanılan yöntemlerden biri olmuştur.

Lippmann (1922, s. 253), başlangıçta kamuoyu denen bir gücün varlığının hafife alındığını, Amerikalı siyasi yazarların, hükümetin bu ortak iradeyi nasıl ifade edeceğini bulmakla ya da ortak iradeyi var olduğuna inandıkları hükümetin amaçlarını altüst etmekten/bozmaktan nasıl koruyacakları ile ilgilenmiş olduklarını ve geleneklerine göre ya fikirlerin ehlileştirilmesini ya da onlara itaat edilmesini temenni ettiklerini belirtmiştir.

Birinci dünya savaşı ile hükümet politikalarında kamuoyunun belirleyici bir faktör olduğu keşfedilmiş, sivillerin savaşa katılmasını gerektiren bir topyekun savaş halinde moralin önemli bir askeri unsur olduğu görülmüş ve propaganda kamuoyu üzerindeki kontrolün temel aracı ve ulusal cephanelikte de temel silah olarak ortaya çıkmıştır (Welch, 2019, s. 18). Böylece uluslar propagandayı çeşitli kitle iletişim mecraları ile aktif olarak kullanmaya başlamıştır.

İlk modern hükümet propaganda operasyonu, ABD başkanı Woodrow Wilson tarafından I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere yanlısı savaşa girmek için görevlendirilen Walter Lippman ve Edward Bernays'ın Creel Komisyonu'na katılması ve kamuoyunun fikirlerini yönlendirmek ve etkilemek üzere başlatılmıştır. Creel Komisyonu, Almanya'ya karşı kurulan bir hükümet propaganda komisyonudur. Dünyanın çoğunun düşüncesini yönetmeyi amaçlayan bu komisyonun çalışmaları, devlet propagandasının eğitimli sınıflar tarafından desteklendiğinde, ne kadar büyük bir etkiye sahip olunabileceğini gözler önüne sermiş ve Hitler gibi pek çok siyasi tarafından başvuru alan bir yöntem haline gelmiştir (Chomsky, 2002, s. 7).

Bektaş (2013, s. 160), ulusal propaganda ile ülkeyi güçlü ve iyi tanıtmanın amaçlandığını belirtmekte ve bir ülkenin uluslararası propagandasının amacı gereği sürekliliğine dikkat çekmektedir. Bu nedenle pek çok haber ajansı bu amaç doğrultusunda ürettiği içerikler açısından yoğun propaganda kullanımını sürdürmektedir.

Devletlerin kullanımının yanı sıra devletin fikirleriyle uyumlu bir şekilde faaliyet gösteren bazı bağımsız kuruluşlarda zaman zaman empoze edilmek istenen fikir ve düşünceleri yaymak amacıyla propanda tekniğini kullanmıştır. Sanders (1975, s. 119), İngiltere'de kurulan "Wellington House" olarak adlandırılan propaganda bürosunun İngiliz propaganda örgütünün ana merkezini oluşturduğunu ve bu büronun yaptığı çalışmalarda çok etkili olmasının yanı sıra bu çalışmaları gizli yürütmesinde, parlamentonun bile varlığından büyük ölçüde habersiz olduğunu vurgulamıştır. Çeşitli yöntemlere geliştirilen propaganda faaliyetleri sonraki yıllarda dönüşüme uğramış ve Joseph Nye tarafından yumuşak güç olarak tanımlanan kavram ile devletlerin başka devletlere güç kullanmadan istediğini yaptırabileceği düşüncesi gelişmiştir.

Nye (2004, s. 5-8), bir ülkenin dünya siyasetinde istediği sonuçları elde edebileceğini, gündemi belirleyerek dünya siyasetine diğerlerini dahil etmeyi yalnızca askeri güç ya da ekonomik yaptırımlarla

zorlayarak değil, ülkenin kendi iç uygulamalarıyla ve politikalarıyla belirlediği örneklerde kendi kültüründe ifade ettiği değerlerden ve başkalarıyla ilişkilerini ele alma biçiminden kaynaklanan yumuşak güç unsuru ile gerçekleştirildiğini belirtmiştir.

Bu bakımdan 1953 yılında ABD’de Enformasyon Ajansı (United States Information Agency-USIA) kurulmuştur. USIA, ABD’nin farklı ülkelerdeki kütüphanelerinin işleyişi, filmlerin, radyo programlarının, metinlerin ve makalelerin yerel medyalara yerleştirilmesi ve bu ajans tarafından üretilip basılan materyallerin dağıtımı gibi özellikle ABD’yi tanıtmak için gerçekleştirilen faaliyetleri yürütmüştür (United States Information Agency, 1978, s. 85). Farklı ülkeleri kapsayan USIA faaliyetleri ile uluslararası alanda gerçekleştirilen propagandalar böylece bir merkez tarafından yönetilmiştir. Devletlerin kurmuş olduğu bu kurumlar aracılığıyla sistematik bir şekilde yurtiçi ve yurtdışında propaganda faaliyetlerini yürütmek amaçlanmıştır.

Medya, güçlü bir kurum olarak kitleler tarafından doğru olarak kabul edilen söylemler yoluyla enformasyon ve bilgi dağıtımını yapmaktadır (Laughey, 2010, s. 115). Medyanın gücünün artması ve bu gücün farkedilmesi ile propaganda faaliyetleri ağırlıklı olarak kitle iletişim araçları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Kitle iletişim araçlarının ürünleri olan filmler, diziler, video klipler, haberler, belgeseller vb. ürünler uluslararası propagandalarda materyal olarak sıklıkla kullanılır hale gelmiştir.

ABD’de diğer ülkelerde olduğu gibi propaganda faaliyetlerini yürütmek amacıyla Office of War Information(OWI) kurulmuştur ve OWI radyo yayınları, gazeteler, posterler, filmler gibi medya ürünleri aracılığıyla cephe hakkında bilgileri sivil vatandaşlara ulaştırmıştır. OWI, daha sonraları yurtiçi ve yurtdışı olmak üzere iki şubeye ayrılmış, yurtiçi şube vatandaşlarını savaş ve savaşın gidişatı hakkında bilgilendirmeyi görev edinirken yurt dışı şube müttefik kamplarındaki sivilleri bilgilendirmenin yanı sıra düşman güçlerini terörize etmek için propaganda teknikleri ile psikolojik bir savaş yürütmüştür (Cory, 1943, s. 39).

OWI’nin yurt dışı şubesi tarafından II. Dünya Savaşı sırasında hazırlanan “*The Town (1945)*” isimli belgesel film 11 dakikalık bir propaganda filmi özelliği taşımaktadır. Bu film ile Amerika’nın Madison kasabasında yaşayan etnik açıdan farklı sakinlerin yer aldığı Amerika’nın kültürel değerlerini dünyaya pazarlamak amaçlanmıştır (Kotlowski, 2016, s. 79-80). “*Why The Fight*” isimli propaganda için kullanılan 7 filmlik bir dizi ile savaşta savaşan Amerikan askerlerini haklı göstermenin ve ABD halkının savaşı desteklemesini sağlamak amaçlanmış, savaş sırasında kullanılan en iyi propaganda biçimi olan radyoda ise Fireside Chat, dünya çapında yayınlanan “*This is War*” ve “*Our Secret Weapon*” isimli programlarla propaganda faaliyetleri sürdürülmüştür (Riddle, 2017) .

Sovyet Rusya’da da propaganda içeren materyaller pek çok kitle iletişim kanalı yoluyla pazarlanmıştır. Davranışta köklü değişikliklerin ve kitlesel dönüşümün gerçekleşmesi için kitlelerin, liderliğin ideolojisini (hedeflerini ve vizyonunu) kendilerinin fikirleriymiş gibi benimsemeleri için harekete geçilmiştir (Pisch, 2016, s. 111).

Başkan Roosevelt tarafından ABD’de “*Foreign Information Service (FIS)*” isimli dış bilgi servisinin kurulmasıyla Amerika’nın görüşlerini yurtdışına iletme amaçlanmış ve bu doğrultuda çalışmalar yapılmıştır. Amerikan kısa dalga istasyonları tarafından Avrupa’ya yayınlanmak üzere New York

City’de özel bir yer kiralanmış, Birleşik Devletler II. Dünya Savaşı’na girdikten iki aydan kısa bir süre sonra FIS ilk yayını BBC orta ve uzun dalga vericileri aracılığıyla Avrupa’ya göndermiş ve spiker William Harlan Hale “*Size Amerika’dan Sesler getiriyoruz. Bugün ve bundan sonra her gün sizinle Amerika ve savaş hakkında konuşacağız. Haberler bizim için iyi olabilir. Haberler kötü olabilir. Ama size gerçeği söyleyeceğiz.*” açılış konuşması ile Voice of America Almanya’ya ilk yayını açmıştır (VOA Through the Years, 2017). Amerika’dan Almanya’ya gerçekleşen yayın sonrasında devletler kendilerine ait haber ajanslarının farklı bölge ve ülkelerde temsilciliklerini kurmuş ve uluslararası alanda haber dağıtımını yapmaya başlamıştır.

İnternetin aktif olarak kullanılmasıyla birlikte, siyasal alanda da dijitalleşme başlamış ve pek çok siyasal içerik medya yoluyla dolaşıma girmiştir. Böylece yeni medya uygulamalarıyla birlikte siyasal katılım için yeni olanaklar ortaya çıkmış ve sıradan vatandaşlarda bu mecralarda aktif olarak katılım göstermeye başlamıştır. Bu konuda Rasmus Kleis Nielsen (2011), ABD’de iki kongre seçimleri kampanyasında yapmış olduğu etnografik araştırmada “*arama motoru, e-posta gibi sıradan internet araçlarının siyasal kampanyalarda kullanılmasının, gelişmiş hipermedyanın insanları yönetilen vatandaşlara dönüştürdüğü şeklindeki fikri zorlaştırdığı bunun yerine internet destekli aktivizm vatandaşlığın birlikte üretimi için bir teorileştirmeyi gerektirdiği*” önermesinde bulunmuştur.

Stephen Coleman ise (2005, s. 180), geleneksel medya ve dijital medya arasında bir ayrıma gider ve geleneksel medyayı ulusal ya da bölgesel bir megafon olarak yani monolojik, etkileşimsiz olarak nitelerken, dijital medyayı etkileşim içinde bir ortamı temsil etmesiyle radar metaforu ile örneklendirmekte ve dijital medyanın gönderici, alıcı, üretici ve tüketici arasındaki ikilikleri sonlandırdığını belirtmektedir.

Sosyal medyada bu amaca yönelik olarak bir siyasal iletişim aracı olarak günümüz teknolojisinde kamuoyu desteğinin sağlanması, bazı düşünce ve davranışların istenilen şekilde yönlendirilmesi, gündemin belirlenmesi gibi pek çok hususta kullanımı sağlanan önemli bir mecra haline gelmiştir. Sosyal medya uygulamaları arasında yer alan Twitter, 2006 yılında kurulması ile anlık mesajların paylaşımının kolaylığı sayesinde pek çok kişi tarafından kullanılmaktadır.

Twitter’ın da kuruluş amacı bir sohbet başlatmak, insanlar arasında bir etkileşim kurmak ve karşılıklı sohbet üzerine ilişkileri arttırmaktır. Murthy (2012, s. 1061), 140 veya daha az karakter kısıtlaması nedeniyle bir mikroblog hizmeti olarak tanımlanan Twitter’ı kullanıcıların belirli kullanıcılara yönlendirilsin veya yönlendirilmesin kısa, genel ve güncel mesajları yayımladıkları bir hizmet olarak tanımlamış ve bu mesajları kimin alabileceğinin karar verilememesinden dolayı birbirini takip etmenin iki yönlü olduğu çoğu sosyal platformdan farklı olduğunu belirtmiştir.

2011 yılının Mayıs ayında, Yunan sosyal medyasında doğruluğu kanıtlanmamış bir haber yayılımına girmiştir. İddiaya göre, İspanyollar tarafından Madrid’teki Sol Meydanı’nda alaycı bir şekilde yükseltilen bu pankart üzerinde “*Şşşş... sessiz olun. Yunanlıları uyandıracağız.*” mesajı yer almıştır (Simiti, 2014, s. 7). Yunan Meydan Hareketi kapsamında Facebook ve Twitter gibi sosyal ağlarda İspanyolların çağrısına karşılık vermek üzere pek çok paylaşım yapılmış ve pek çok insan bu mecralar aracılığıyla örgütlenerek bu protestolara katılım göstermiştir. Buna benzer bir örnek Türkiye’de yaşanan Gezi Parkı olayları sırasında olayların yaşandığı bölgeden haberlerin geniş kitlelere en çok aktarıldığı mecralardan Twitter

ile sosyal medya ortamlarının alternatif bir mecraya dönüşme süreci başlamıştır (Doğu vd., 2014, s. 92). Alternatif medya olarak etkisini pek çok örnek aracılığıyla gösteren sosyal medya mecraları pek çok ülke ve bölgede çeşitli amaçlarla kullanılmaya başlamıştır. Bu bakımdan ülke çıkarları doğrultusunda haberler üreten haber ajansları pek çok ülkede o ülkelere ait dilde haber üretimlerini gerçekleştirmek ve o ülkelerde var olabilmek adına Twitter mecrasını aktif olarak kullanarak kullanır hale gelmiştir. Bu ajanslardan biri çalışmanın örneklemini oluşturan Sputnik'tir.

B. SPUTNİK HABER AJANSI

Sputnik, Federal Devlet Üniter Kurumu "Rossiya Segodnya" Uluslararası Haber Ajansı (MIA Rossiya Segodnya) tarafından 10 Kasım 2014'te merkezi Moskova olarak kurulmuştur. 2013 yılında Rusya'nın uluslararası haber ajansı olan Sputnik'in başkanı Dmitry Kiselyov olmuştur. Başkan Kiselyov, Sputnik'in kuruluş amacını "daha nesnel haberler ile dünya çapında talep gören alternatif yorumlar sunmak" olarak açıklamıştır (Groll, 2014). Putin ise Sputnik'in kuruluş amacını "Anglo-Sakson küresel bilgi akışlarının tekelini kırmak" olarak tanımlamıştır (Rutenberg, 2017). Sputnik haber ajansı da diğer ajanslar gibi mevcut ortamda söz sahibi olabilmek adına propaganda faaliyetlerini farklı ülkelerde ve dillerde yürütmeyi amaçlamıştır. Bu bakımdan haber akış sistemleri, internet siteleri, sosyal medya hesapları, mobil uygulamalar, radyo yayını ve multimedya basın merkezleri gibi ürünlerle hizmet veren bir kuruluş olmuştur. Sputnik'in merkezi Moskova ve ABD (Washington), Çin (Pekin), Fransa (Paris), Almanya (Berlin), Mısır (Kahire) ve İngiltere (Londra ve Edinburgh) bölge ofislerinin bulunduğu ülkelerdir. 30'dan fazla dilde yayın yapan Sputnik'in Türkiye servisi ise Aralık 2014 tarihinden itibaren hizmet vermektedir. 14 Nisan 2016 tarihinde Sputnik'e erişimin Telekomünikasyon İletişim Bakanlığı tarafından idari tedbir kararıyla engellendiği bildirilmiş, 4 ay sonra bu erişim engelinin kaldırıldığı açıklanmıştır (Sputnik Türkiye, 2016).

Sputnik haber ajansı, dijitalleşen ortama uyum sağlayarak gelişen teknolojinin çıktlarından fayda sağlayan bir yayıncılık anlayışı yürütmektedir. Bu açıdan ürettiği içerikleri tek bir medya platformuna bağlı kalmadan Twitter, Youtube, TikTok, Telegram gibi çeşitli platformlardan kitlelere ulaştırmayı hedeflemektedir. Sputnik Koronavirüs, Türkiye, Dünya, Politika, Ekonomi, Savunma, Yaşam, Spor gibi konular hakkında haber içerikleri üretmekte ve FM, DAB/DAB+ gibi frekanslarla ve internet siteleriyle günlük yapmış olduğu radyo yayını hacminin 800 saatten fazla olduğu belirtilmektedir (Sputnik Türkiye, ty.).

Bu çalışmada Sputnik'in faaliyet gösterdiği medya platformlarından Sputnik Twitter hesabı incelenmek üzere ele alınmıştır. Sputnik'in twitter üzerinde 357.912 takipçisi bulunurken Türkiye'de faaliyet gösteren hesabının 1.038.746 takipçisi bulunmaktadır. Bu sayısal veriler, Rusya'nın Türkiye üzerinde yürütebileceği etkili bir propagandaya dair öngörü sunarken kendi ülkesinden başka bir ülkede daha etkin bir faaliyet yürütmesinin sonuçları açısından önemle üzerinde durulması gereken bir durumu da gözler önüne sermektedir.

C. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Rusya'nın Ukrayna'ya 24 Şubat günü başlattığı işgal operasyonu dünya çapında yankı uyandırırken Rusya kendi haber ajansı aracılığıyla bu durumun haklı gerekçelerini göstermeyi

hedeflemiştir. Bu hedefi doğrultusunda anlık haber akışının çok hızlı bir şekilde gerçekleştiği Twitter'da @sputnik_TR hesabı ile yer almaktadır. Sputnik'in Türkiye'deki hesabı Rusya'daki hesabından daha fazla takipçi ve etkileşim almaktadır. Bu araştırmada, Rusya-Ukrayna Savaşı sürecinde Sputnik'in Türkiye hesabı üzerinden yapmış olduğu paylaşımlar ve savaş durumuna yönelik hangi terimlerin ne sıklıkla yer aldığı içerik analizi yöntemiyle belirlenmiştir.

1. Araştırma Soruları

Araştırma kapsamında şu sorulara yanıt aranmıştır:

- 1) Rusya Ukrayna Savaşı sürecinde Sputnik Türkiye Twitter hesabı bu savaş durumunu nasıl yansıtmaktadır?
- 2) Sputnik Türkiye Twitter hesabında hangi konuları ve terimleri ne sıklıkla ön plana çıkarmıştır?
- 3) Savaşla ilgili en çok hangi temalar üzerinde durulmaktadır?
- 4) Sputnik Türkiye Twitter hesabı paylaşılan içeriklere göre ne kadar etkileşim almıştır?

2. Yöntem

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden olan içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. İçerik çözümlemesine yönelik pek çok tanımlama mevcuttur. İçerik çözümlemesi, yazılı bir materyalin veya görselin sistematik bir şekilde analiz edilmesi, sayılamayan materyallerin nicelleştirilmesi, yazılan ve söylenenlerin hazırlanan açıklayıcı bir yönerge doğrultusunda ne kadar sıklıkla söylendiğinin bulunması şeklindeki tanımlarına yer verilmektedir (Aziz, 2020, s. 121).

Araştırma kapsamında Rusya'nın haber ajansı Sputnik'in Türkiye'deki @sputnik_TR kullanıcı adıyla Twitter hesabı ele alınmıştır. Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlattığı savaşın resmi açıklanma tarihi olan 24.02.2022 ile 24.03.2022 tarihine kadar olan ilk bir aylık süreçte @sputnik_TR hesabından sadece Rusya- Ukrayna Savaşı'nı konu alan 540 adet Twitter paylaşımı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu paylaşımlarda sık kullanılan kelimeler, tweetlerin aldığı etkileşimler (beğeni, yorum, yeniden paylaşım) ve savaşın Rus haber ajansı tarafından nasıl yansıtıldığı incelenmiştir.

D. BULGULAR

Twitter 2006 yılında kurulması ile anlık mesajların paylaşımının kolaylığı sayesinde, siyasi partilerin, siyasi liderlerin, haber ajanslarının kullanmaya başladığı ve sıradan yurttaşlarla etkileşim içine girebilecekleri bir ortam oluşturmuştur. Twitter uygulamasında aktif olarak yer alan haber ajanslarının resmi hesapları tarafından sağlanan bilgi akışı ve etkileşim büyük bir öneme sahiptir. Her ülke bu mecralar aracılığıyla ülkesinin haberlerini kendi iletmek istemektedir. Çünkü her ülke kendi haber ajansı aracılığıyla diğer ülkelerdeki olaylarda nasıl yer alacağını belirlemek istemektedir. Rusya tarafından başlatılan Ukrayna Savaşı'nın Rus haber ajansı Sputnik tarafından nasıl ele alındığının incelenmesi de bu nedenle önem arz etmektedir. Bu bağlamda Sputnik Türkiye Twitter hesabının incelenmesi önemli veriler elde edilmesini sağlamıştır.

Tablo 1. Sputnik Twitter Hesabının Türkiye Twitter Hesabı ile Karşılaştırılması

Kullanıcı	Kullanıcı Adı	Twitter'a katılım tarihi	Takipçi Sayısı
Sputnik Türkiye	@sputnik_TR	Kasım, 2011	1.038.746
Sputnik	@SputnikInt	Nisan, 2009	357.912

Sputnik Twitter hesabının sloganı olan “*Telling The Untold*” Türkiye Twitter hesabında da “*Anlatılmayanları Anlatıyoruz*” olarak yer almaktadır. Bu sloganla haberciliğin tarafsızlığına ya da şeffaflığına yönelik bir çağrışım yapılıyor olsada @sputnik_TR hesabından yapılan paylaşımlarda Ukrayna Savaşına yönelik haber içeriklerinde bu şeffaflığın pek de sürdürülemediği gözlemlenmiştir.

Sputnik'e ait Twitter hesabının 2009 yılından itibaren aktif olmasına rağmen 357.912 takipçi sayısına ulaştığı ancak Türkiye'de aktif olan @sputnik_TR hesabının ise bir milyonun üzerinde takipçiye ulaştığı tespit edilmiştir. Bu durum Sputnik'in Twitter hesabının Türkiye'de haber alma konusunda kendi ülkesinden daha çok tercih edilen bir yapıya sahip olduğunu dolayısıyla ülkesinin propagandasını yapabileceği bir güce sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

Tablo 2. İçerik Türleri

	Metin ve GIF	Metin ve Görsel	Metin ve Video
<i>Tweet</i>	59	449	32
<i>Oran</i>	%10,92	%83,14	%5,92

Sputnik'in Türkiye Twitter hesabından 24.02.2022 ile 24.03.2022 tarihleri arasında Ukrayna Savaşını içeren 59 adet metin ve GIF (hareketli resim) içeren, 449 adet metin ve görsel içeren ve 32 adet metin ve video içeren toplam 540 paylaşım yapılmıştır.

Araştırma sınırlılıkları çerçevesinde belirlenen süreçte yapılan paylaşımların hepsi bir görsel, GIF ya da video ile desteklenmiş olup tek başına metnin yer aldığı bir paylaşım yapılmamıştır. Tek başına metin olabilecek paylaşımları görsel ile desteklemek için “Son Dakika” uyarısının yer aldığı sarı, siyah ve beyaz renklerin kullanıldığı bir GIF'ten faydalanılmıştır.

Resim 1. Metni desteklemek için kullanılan GIF

Sputnik Türkiye Twitter hesabından yapılan paylaşımlarda çoğunluğu görsel ekli paylaşımlar (%83,14) alırken ikinci sırada GIF destekli paylaşımlar yer almış ve video ekli paylaşımlar en az sayıda tercih edilmiştir.

Tablo 3. En Çok Kullanılan Kelimeler

Kullanılan Terimler	Sayısı	Oran
Müzakere	42	%7,77
Operasyon	40	%7,40
Asker/Ordu	31	%5,74
Silah	25	%4,62
Yaptırım	25	%4,62
Saldırı	23	%4,25
Barış	20	%3,70
Savaş	12	%2,22
Kriz	12	%2,22
İmha etmek	9	%1,66
Tehdit	6	%1,11
Soykırım	4	%0,74
TOPLAM	237	%43,88

540 tweet içerisinde 42 kez kullanılan “müzakere” kelimesi %7,77 oranla en çok kullanılan kelime olmuştur. “Bir konuyla ilgili fikir alışverişinde bulunma, olaşma” (TDK) anlamına gelen müzakere kelimesi paylaşımı yapılan tweetlerde diğer ülkelere mensup siyasilerin Rusya ve Ukrayna için çağruları şeklinde yer bulmuştur. Bu kelimeyi 40 kez kullanılan “operasyon” kelimesi %7,40 oranla izlerken üçüncü en çok kullanılan kelime ise %5,74 oranla 31 kez kullanılan “asker/ordu” kelimesi olmuştur. En çok kullanılan kelimelerden %7,40 oranla ikinci sırada yer alan “operasyon” kelimesinin, @sputnik_TR hesabı tarafından Rusya’nın Ukrayna’ya karşı başlattığı savaşta “savaş” kelimesi yerine durumu ifade etmek için sıklıkla tercih ettiği bir kelime olduğu tespit edilmiştir. Sputnik Türkiye Twitter hesabı tarafından en az kullanılan kelimeler ise “imha etmek”, “tehdit”, “soykırım” olmuştur.

Paylaşımlarda 25 kez kullanılan silah kelimesinin yalnızca 3 tanesinin silah bırakma çağrısı olarak yer aldığı geriye kalan 22 silah kelimesinin ise nükleer, biyolojik gibi kelimelerle birlikte tehdit içeren bir anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 4. Paylaşımların Etkileşim İstatistikleri

Toplam Paylaşım	Ortalama Paylaşım	Toplam Yanıt	Toplam ReTweet Edilme	Toplam Beğeni
540	18.6	5.223	5.387	25.180

Sputnik Türkiye’nin Twitter hesabından 24 Şubat 24 Mart tarihleri arasında günlük ortalama 18.6 tweet atılırken bu tweetler toplamda 5.223 yanıt, 5.387 retweet edilme ve 25.180 beğeni almıştır. En çok tweet paylaşımı savaşın 4. günü 28 Şubat tarihinde 47 kez yapılırken bu paylaşımlar toplam 514 yanıt, 594 Retweet edilme ve 3.345 beğeni almıştır.

Sputnik Türkiye'nin Twitter hesabından yapılan en çok beğeni alan paylaşımı Kuzey Kore lideri Kim Jong'un fotoğrafının yer aldığı ve Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlattığı savaşın esas nedeninin ABD'nin kibri ve başına buyrukluğu olduğunu açıkladığı tweet olmuştur. Bu paylaşım 625 beğeni alırken 86 kez retweet edilmiş ve 62 yanıt almıştır.

Resim 2. @sputnik_TR hesabının en çok etkileşim alan tweeti

Resim 3. @sputnik_TR hesabının en çok etkileşim alan video tweeti

Sputnik Türkiye'nin Twitter hesabından yapılan video paylaşımları arasından en çok izlenme sayısına ulaşan paylaşım, Ukrayna eski devlet başkanı Poroşenko'nun canlı yayında Rusya'yı tehdit ederken arkasında konumlanan bir askerin tüfeğinin şarjörünü yere düşürmesini içeren video olmuştur. Bu paylaşım 125.2 bin kişi tarafından görüntülenirken 138 yanıt, 67 retweet, 413 beğeni almıştır.

Tablo 5. Paylaşımlarda Yaptırım Kelimesi Kullanılmadan Yaptırım Vurgusu İçeren Tweetler

Tweet Tarihi	Tweet İçeriği
26.02.2022	Ukrayna'dan Apple'a "Rusya'ya ürün teslimatını durdur" çağrısı
26.02.2022	Moody's Rusya ve Ukrayna'yı incelemeye aldı
26.02.2022	İngiltere'den Rusya'nın Ukrayna'yla sınır bölgelerine ve Kuzey Kafkasya'ya ilişkin seyahat uyarısı
26.02.2022	S&P Rusya ve Ukrayna'nın kredi notunu düşürdü.
26.02.2022	DELL, Rusya ve Ukrayna satışlarını askıya aldı
26.02.2022	Bloomberg: ABD, Rusya Merkez Bankası'na yaptırım uygulamayı değerlendiriyor.
26.02.2022	İngiltere ve Hollanda başbakanları Rusya'yı SWIFT'den çıkarma olasılığını görüştü
26.02.2022	2022 Uluslar Ligi Voleybol maçları Rusya'dan alınacak.
27.02.2022	Bulgaristan, Polonya ve Çekya'dan havayolu şirketlerinin Rusya'ya uçuşları yasaklandı.
27.02.2022	Telegram kurucusu Drov: Servisimizi geçici olarak Rusya ve Ukrayna' da kısıtlayabiliriz
27.02.2022	Norveç Petrol Fonu, Ukrayna'daki durum nedeniyle, Rusya'daki 2.8 milyar dolar değerindeki yatırımlarını durdurma kararı aldı
27.02.2022	FIFA, Ukrayna'daki durum düzelmezse Rusya'yı turnuvalarından menedebilir
28.02.2022	Ukrayna, UNESCO'dan Rusya'yı üyelikten çıkarmasını istedi
01.03.2022	Apple, Ukrayna'daki olaylar nedeniyle ürünlerinin Rusya'daki satışını durdurma kararı aldığını duyurdu
02.03.2022	Ukrayna; Rusya ve Belarus'ta düzenlenen banka kartlarını yasakladı
03.03.2022	Dünya Bankası Ukrayna nedeniyle Rusya ve Belarus'taki tüm programlarını durdurduğunu açıkladı.
12.03.2022	Alman bankası Commerzbank, Ukrayna ile ilgili durum nedeniyle Rusya'daki faaliyetlerini durdurma kararı aldı.

Sputnik Türkiye'nin Twitter hesabından yapılan paylaşımlarda en sık kullanan terimler arasında "yaptırım" kelimesinin 25 kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak araştırma sırasında yapılan paylaşımlardan 17 tanesinin de siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan yaptırım vurgusunu içerdiği tespit edilmiştir. Bu 17 paylaşımdan yalnızca 3 tanesinin hem Ukrayna hem Rusya için yaptırım kararı içerdiği geriye kalan 14 tanesinin ise sadece Rusya'ya yönelik yaptırım kararını içerdiği gözlemlenmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Rusya-Ukrayna arasında 24 Şubat günü başlayan gerilimler dünya çapında büyük yankı uyandırmıştır. Günümüzde bilginin çok hızlı bir şekilde yayıldığı dijital iletişim araçları da duruma ilişkin artan bilgi ihtiyacının giderilmesinde sıkça tercih edilen bir araç haline gelmiştir.

Twitter'ın Rusya-Ukrayna Savaşı konusunda bilgi akışını sağladığı Türkiye twitter hesabı @sputnik_TR'den savaşın ilk başladığı gün 24 Şubat ile 24 Mart tarihleri arasındaki 29 günlük süreç incelemeye alınmıştır. Bu tarihler arasında yalnızca Rusya ve Ukrayna Savaşı'nı konu edinen 59 metin ve GIF, 449 metin ve görsel, 32 video paylaşımı içeren toplamda 540 adet paylaşım yapıldığı tespit edilmiştir.

Bu süreç içinde incelenen paylaşımlardan elde edilen bulguların binlerce kişi tarafından merakla beklendiği görülmüştür. Bireyler Rusya-Ukrayna arasında yaşanan savaş hakkında bilgi almak için @sputnik_TR hesabının ziyaret etmiştir. Hesabı takip eden bireyler, savaşla ilgili yapılan paylaşımları beğeni butonu ile desteklemişlerdir. Aynı zamanda bu paylaşımlara yapılan yorumlar aracılığıyla da fikir beyan etmişlerdir. Savaşın başladığı ilk günden itibaren günlük ortalama 18.6 tweet paylaşımı yapılarak gündem sıcak tutulmaya çalışılmıştır. Rusya'nın haber ajansı Sputnik tarafından twitter hesabı

propaganda yapmak, kendini Ukrayna karşısında güçlü göstermek, yaptırımlara rağmen hedefine odaklanan bir Rusya resmi göstermek amacıyla kullanılmıştır.

17-18 Mart tarihleri arasında @sputnik_TR hesabı tarafından 19 tweet paylaşımı yapıldığı tespit edilirken bu 19 paylaşımın 9 tanesinin sağlık tehdidi ile ilgili ABD'yi suçlayıcı içerikler olduğu gözlemlenmiştir. Bahsi geçen paylaşımlarda ABD'nin Ukrayna'daki biyolojik laboratuvarlar için 1.6 milyon dolarlık kaynak aktardığı ifade edilmiştir. Aynı gün ABD'nin desteklediği bu laboratuvarlarda insanlara yarasalar aracılığıyla hastalık bulaştırma yollarının arandığı iddia edilerek bir endişe hali yaratılmaya çalışılmıştır. Tüm bu bilgiler ışığında bu tür faaliyetlerin yürütüldüğü Ukrayna'nın aslında Pentagon'un en büyük projesi olduğuna dair ifadeler yer almıştır. Dolayısıyla Ukrayna, ABD'nin hizmetinde tehditkar projelere ortak olan ve Rusya'nın ilan ettiği savaşta bu savaşı kaybetmeye mahkum bir ülke olarak resmedilmeye çalışılmıştır.

Yapılan paylaşımlar arasından en çok etkileşim alan görsel ve video destekli tweetler incelendiğinde tweetlerden birinin bu savaşın sorumlusunun Rusya değil, ABD olduğunu içeren bir paylaşım olduğu görülmektedir. Bu paylaşımın Rusya'nın ilan ettiği savaşta Rusya'nın negatif algısının bir başka suçlu gösterilerek bu savaş ortamının zorunlu bir süreç olduğu çabasına yönelik bir propaganda yapıldığı söylenebilir. Etkileşimi en çok olan diğer paylaşımın ise Rusya'yı tehdit eden eski devlet başkanı arkasında konumlanan askerlerden birinin silahın şarjörünü düşürmesi ile alakalı paylaşım olduğu tespit edilmiştir. Bu paylaşımın daha silah tutamayan bir kitlenin, Rusya karşısında ülkesine sahip çıkmasının pek de mümkün olmayacağı alt metnini içerdiği söylenebilir. Dolayısıyla bu paylaşımın da Rus gövde gösterisi içeren bir propaganda yapıldığı ifade edilebilir. Dolayısıyla en çok kitle etkileşimine sebep olan bu paylaşımlarla @sputnik_TR hesabının Türkiye'de Rusya Ukrayna arasındaki savaşta kendini haklı ve güçlü gösterme propagandasını yürüttüğü, sloganındaki objektifliğini kendi çıkarları söz konusu olduğunda sürdürmediği görülmektedir.

Çalışmanın dikkat çeken sonuçlarından biri olan Rusya'nın Ukrayna'da başlattığı durumu "savaş" olarak nitelenmekten kaçınması ve bu kelime yerine %7.40 oranla "Güvenlik güçlerince suçluların yakalanması için düzenlenen dizi eylem" (TDK) anlamına gelen "operasyon" kelimesini tercih ettiği gözlemlenmiştir. Aslında burada tercih edilen "operasyon" kelimesi ile Ukrayna'nın yakalanması, hizaya getirilmesi gereken bir suçlu olarak nitelendirildiği, bu görevi yerine getirecek gücünde Rusya'nın kendisi olduğunu içeren bir anlamın vurgulanmak istendiği tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçları açısından değerlendirildiğinde;

- Rusya Ukrayna Savaşı sürecinde Sputnik Türkiye Twitter hesabının savaş halini kendi çıkarları doğrultusunda haklı bir gerekçe olarak "savaş" yerine bir "operasyon" şeklinde nitelendirerek yansıttığı,
- Sputnik Türkiye Twitter hesabında savaşla ilgili halkı kutuplaştıracak bir ifade ve dil unsurlarının kullanıldığı ve bu paylaşımların görselle desteklendiklerinde daha çok ilgi gördüğü,
- Savaşın askeri açıdan çok kültürel, ekonomik ve siyasi boyutları ve sonuçları üzerinde durulduğu belirlenmiştir.

Rusya Devlet Başkanı Putin'in "Amerikan kolonisi" olarak nitelendirdiği Ukrayna ile NATO üyeliği konusunda yaşadığı sorunlar, bu savaşın başlamasında temel sebep olarak görülmektedir. Bu süreçte Sputnik Türkiye'nin, twitter uygulaması üzerinden gerçekleştirdiği paylaşımlarla Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan durumu kendi çıkarları doğrultusunda aktardığı tespit edilmiştir. Yapılan paylaşımlarda Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlatmış olduğu savaşı bir zorunluluk olarak gösterme çabası olduğu gözlemlenmiştir. Bu zorunluluk kimi zaman ABD'nin Ukrayna' da yürüttüğü biyolojik laboratuvarlarında gerçekleşen sağlık tehditlerine karşı oluşturulan bir zorunluluk olarak kimi zaman da Ukrayna'nın saldırılarına karşı bir savunma olarak yer almıştır. ABD'nin Irak'ta yaşananlar için yaptırım, yargılama ve cezalandırmanın gerçekleşmediği halde Rusya'nın Ukrayna'da başlattığı savaşta Rusya'yı itham etmesi Sputnik Türkiye twitter hesabının yapmış olduğu paylaşım ile bir "delilik" olarak nitelendirilmiş ve yine kendi haklı gerekçeleri doğrultusunda bu savaşın kabul edilebilirliğinin propagandasını yürütmüştür.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Aziz, A. (2020). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri* (13 b.). Nobel Yayın.
- Bektaş, A. (2013). *Kamuoyu, iletişim ve demokrasi* (4. b.). Bağlam Yayıncılık.
- Boyd-Barret, O. (2011). Rethinking news agencies, national development and information imperialism. *Economic and Political Weekly*, 46(13), 85-94.
- Boyd-Barrett, O. (1998). 'Global' news agencies. İçinde O. Boyd-Barrett, & T. Rantanen (Dü), *The globalization of news* (ss. 19-34). Sage Publications.
- Chomsky, N. (2002). *Media control: The spectacular achievements of propaganda* (Second Edition).Seven Stories Press.
- Coleman, S. (2005). New mediation and direct representation: Reconceptualizing representation in the digital age. *New Media & Society*, 7(2), 177-198. <https://doi.org/10.1177/1461444805050745>
- Cory, J. M. (1943). Libraries and the office of war information. *ALA Bulletin*, 37(2), 38-41.
- Doğu, B., Özçetin, B., Bayraktutan, G., Binark, M., Çomu, T., Aydemir, A., & İslamoğlu, G. (2014). *Siyasetin yeni hali: Vaka-i sosyal medya*. Kalkedon Yayınları.
- Girgin, A. (2002). Haber ajansı. *Selçuk İletişim Dergisi*, 2(2), 107-116.
- Groll, E. (2014). Kremlin's 'Sputnik' newswire is the buzz feed of propaganda. *Foreign Policy*: <https://foreignpolicy.com/2014/11/10/kremlins-sputnik-newswire-is-the-buzzfeed-of-propaganda/>
- Kotlowski, D. J. (2016). Selling America to the world: the office of war information's "The town" (1945) and the "American Scene" Series. *Australasian Journal of American Studies*, 35(1), 79-101.
- Laughey, D. (2010). *Medya çalışmaları teoriler ve yaklaşımlar*. (Çev. A. Toprak). Kalkedon Yayınları.
- Lippmann, W. (1998). *Public opinion*. Transaction Publishers.
- McQuail, D., & Windahl, S. (2010). *Kitle iletişim çalışmalarında iletişim modelleri* (3. b.). (Çev.K. Yumlu). İmge Kitabevi.
- Murthy, D. (2012). Towards a sociological understanding of social media: Theorizing Twitter. *Sociology*, 46(6), 1059-1073.
- Nielsen, R. K. (2011). Mundane internet tools, mobilizing practices, and the coproduction of citizenship in political campaigns. *New Media&Society*, 13(5), 755-771. <https://doi.org/10.1177/1461444810380863>
- Nye, J. (2004). *Soft power, the means to success in world politics*. Public Affairs.
- Piper, G. (2014, July 26). Als Deutschland 1914 in den Dschihad zog. Germany. <https://www.heise.de/tp/features/Als-Deutschland-1914-in-den-Dschihad-zog-3366458.html?seite=all>
- Pisch, A. (2016). *The personality cult of stalin in soviet posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications*. ANU Press.
- Riddle, L. (2017, September 13). *American propaganda posters in World War II*. War History Online: <https://www.warhistoryonline.com/world-war-ii/american-propaganda-world-war-ii-mm.html>

- Rutenberg, J. (2017, September 13). *RT, Sputnik and Russia's new theory of war*. New York Times: <https://www.nytimes.com/2017/09/13/magazine/rt-sputnik-and-russias-new-theory-of-war.html>
- Sanders, M. (1975). Wellington House and British propaganda during The First World War. *The Historical Journal*, 18(1), 119-146.
- Simiti, M. (2014). Rage and protest: The case of the Greek indignant movement. *GreeSE- Hellenic Observatory European Institue*, 82, 1-35.
- Sputnik Türkiye. (2016, Ağustos 5). AA: Sputnik'e erişim engeli kaldırıldı. tr.sputniknews.com:https://tr.sputniknews.com/20160808/sputnik-tib-erisim-engeli.1024268110.html
- Sputnik Türkiye. (ty.). Hakkımızda. <https://tr.sputniknews.com/docs/hakkimizda.html>
- Tiffen, R. (1976). A new information order? International agencies and the flow of news. *Southeast Asian Journal of Social Science*, 4(2), 65-76.
- Tokgöz, O. (1972). Haber toplayan ve satan kuruluşlar: Haber ajansları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27(2). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001060
- Tokgöz, O. (1981). *Temel gazetecilik*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (ty.). *Türk Dil Kurumu sözlükleri*. sozluk.gov.tr: <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. (ty.). *Türk Dil Kurumu sözlükleri*. sozluk.gov.tr: <https://sozluk.gov.tr/>
- United States Information Agency. (1978). *Issue: A journal of opinion*, 8(2/3), 85-87. <https://doi.org/10.2307/1166664>
- VOA *Through the Years*. (2017, April 3). VOA public relations: <https://www.insidevoa.com/a/3794247.html>
- Welch, D. (2019). 'Pandora'nın kutusunu açmak': Propaganda, güç ve ikna. İçinde D. Welch (Ed.), *Propaganda güç ve ikna* (Çev. S. Sezer, ss. 13-38). İnkılap Kitabevi.

GÜNEY KORE'NİN SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS (SOKÜM) SÜRECİ VE KÜLTÜRLERİ KORUMA YÖNTEMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA *

 Gökçem BERKTAŞ^a

 Hatice KÖROĞLU TÜRKÖZÜ^b

Özet

Kore, coğrafi konumu nedeniyle Kore Savaşı (1950-1953)'nin gerçekleştiği yıllara kadar çevresindeki yakın ülkelerin sömürgeciliğe varan saldırılarına maruz kalmıştır. Sömürge altında yaşadığı dönemlerde toprağını sömüren ülkenin kültürlerini hatta yaşam biçimlerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Örneğin Çin'in etkisi altında kaldığı dönemlerde (M.Ö 109) Kore yarımadası, Çin'in dinini, dilini hatta siyasi düzenini bile benimseyerek yaşamıştır. Yakın tarihte Japon sömürgesi (1910-1945) altında yaşamış olan Kore, bu dönemde Japonya'nın çeşitli baskılarına maruz kalmıştır. Japonya'nın uyguladığı baskılarda amaç Kore halkının, kendi kültürüne karşı yabancılaşması ve Japon kültürünü yaygınlaştırmaktır. Bu nedenle Kore, sömürge dönemlerinde kendi geleneksel kültürlerinin değişime uğrayacağını düşünerek geleneksel soyut kültürlerini korumaya çalışmıştır. Bu amaçla çeşitli kurumların ve eğitim merkezlerinin açılmasına destek vermiştir. Güney Kore Hükümeti, 2005 yılında UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miraslar sözleşmesini imzalayarak soyut kültürel varlıklarının yerel ve uluslararası düzeyde bilirliliğini arttırmayı amaçlamıştır. Bu makale çalışmasında, Güney Kore Hükümeti'nin somut olmayan kültürel miraslarını korumak için kurduğu kurumlar, her yıl düzenli olarak gerçekleştirdiği festivaller ve programlar ele alınmıştır. Böylelikle Güney Kore Hükümetinin geleneksel somut olmayan kültürlerini nasıl korudukları hakkında genel bir araştırma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: UNESCO, SOKÜM, Güney Kore, Kültür, Somut olmayan kültür.

* Bu makale, birinci yazar tarafından ikinci yazarın danışmanlığında "Güney Kore'deki Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması ve Gelecek Nesillere Aktarılması Üzerine Bir İnceleme" başlıklı Yüksek Lisans tezinden hazırlanarak üretilmiştir.

This work was supported by the Core University Program for Korean Studies through the Ministry of Education of the Republic of Korea and Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS-2019-OLU-2250002).

^a Yük. Lis. Öğr., Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, gokcemberktas@gmail.com

^b Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı, Kore Dili ve Edebiyatı Bölümü, hkore@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 27.05.2022, Makale Kabul Tarihi: 05.08.2022

A STUDY ON THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE (ICH) PROCESS AND THE METHOD OF CONSERVATION OF CULTURES IN SOUTH KOREA

Abstract

Due to its geographical location, Korea has been exposed to colonial attacks by neighboring countries until the Korean War (1950-1953). During the colonial period, he had to accept the cultures and even the lifestyles of the country that exploited his land. For example, when it was under the influence of China (109), the Korean peninsula had to adopt China's religion, language, and even political order. The Korean people, who lived under the Japanese colony (1910-1945) in recent history, were exposed to various pressures from Japan in this period. Japan made these pressures to alienate the Korean people from their own culture and to spread the Japanese culture. The Korean peninsula tried to preserve its traditional abstract cultures, thinking that their traditional cultures would change during the colonial period. For this purpose, it supported the opening of various institutions and training centers. The South Korean Government has increased the awareness of intangible cultural assets at the local and international level by signing UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention in 2005. In this article, the institutions established by the South Korean Government to protect their intangible cultural heritage and the festivals and programs that it regularly organizes every year are evaluated. Thus, a general study was conducted on how the South Korean Government preserves their traditional intangible culture.

Keywords: UNESCO, ICH, South Korea, Culture, Intangible culture.

Giriş

Binlerce yıllık tarihi geçmişe sahip olan Kore, yarımada olma özelliğiyle hem denizde hem de karada çeşitli kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Örneğin dört bir yanı su ile çevrili olan Jeju adasında halk, geçimini denizden çıkardığı deniz ürünleri ile sağlamaktadır. Jeju adasındaki bu geçim çabası dalgıçlık kültürünü ortaya çıkarmıştır. Başlangıcına dair “ilk kayıtlara Üç Krallığın Tarihi (Samguk Sagi-삼국사기)¹ adlı kitaptan ulaşılan” (Kim & Yang, 2004, s. 23) bu kültür “2016 yılında UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) Temsili listesine eklenerek koruma altına alınan Kadın Dalgıçlar Kültürü (Jeju Haenyeo-제주해녀)dür” (UNESCO ve Heritage, 2022). Karada benimsenen kültürler ise genellikle sözlü gelenekler, gösteri sanatları, toplumsal ritüeller, el sanatları veya doğa ile ilgili olan uygulamalardır. Örneğin geleneksel bir müzik türü olan Pansori (판소리)², geleneksel saray dansı olan Cheoyong Dansı (Cheoyongmu-처용무), genellikle kadınlar tarafından düzenlenen Çember Dansı (Ganggangsullae-강강술래), Kore'nin garnitürü veya turşusu olarak bilinen Kimchi Yapımı ve Paylaşımı

¹ Üç Krallığa ait tarihi kaynakları içeren bir ansiklopedidir. Eski zamanlardan M.S 935 yılına kadar ki Kore Tarihini ele almaktadır. Klasik Çince ile yazılan eser Goryeo Hanedanlığının (고려 M.S 918-1392) Kralı In-Jong (인종)'un emriyle döneminin genç bilginleri hazırlanmış ve 1145 yılında tamamlanmıştır (Stephenson, 2013, s. 172).

² Kore'nin geleneksel bir müzik türü olarak iki ideogramdan oluşmaktadır. “Pansori terimini ortaya çıkaran iki ideogramdan biri olan Pan (판) birçok kişinin toplandığı yer anlamına gelirken Sori (소리) müzik anlamına gelir” (Kore Gerçeği, 2011, s. 70).

(Kimjang-김장) gibi çeşitli soyut kültürler geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmüş kara kültürlerinden birkaç tanesidir.

Kore, coğrafi konumu nedeniyle Kore Savaşı (1950-1953)'nin gerçekleştiği 1950'li yıllara kadar çevresindeki yakın ülkelerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu dönemlerde Kore hem ekonomi alanında hem siyasi hem de kültürel alanda büyük zararlar görmüştür. Özellikle sömürge altında kaldığı dönemlerde kendi kültürünü kaybetme tehlikesi yaşamıştır. Bunun nedeni de Kore'yi sömüren ülkelerin kendi kültürünü Kore'ye empoze etmiş olmasıdır. Kore, tarihi boyunca önce Moğolistan, ardından "Çin'den gelen çeşitli kültürleri benimserken, 19. yüzyıldan itibaren Japonya ve Amerika üzerinden gelen Batı kültürlerini de özümsemiştir. Batı kültürünün modernleşme adı altında geleneksel değerlere baskın çıktığı zamanlar da yaşanmıştır" (Kore Tarih Öğretmenleri Birliği (KTÖB), 2014, ss. 17-18). Bundan rahatsızlık duyan Kore, kültürlerini korumak ve gelecek nesillere aktarmak için çabalamıştır.

Hızla gelişip değişen dünyada bilim, eğitim ve kültür gibi alanlara öncülük edip çalışmalarda bulunan UNESCO (UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, 2022), "II. Dünya Savaşının ardından daha iyi bir dünya umudu ve inancı ile kurulmuştur. Amacı ise uluslararası bilgi alışverişi sağlama ve ülkelerin barış ve güvenliğine katkıda bulunmaktır. Bu nedenle bilimin, eğitimin ve kültürün yayılmasını teşvik ederek paylaşmaktadır" (Wanner, 1982, s. 420). Bilim, eğitim ve kültürün her alanı kendi içinde birimlere ayrılmıştır. Kültür alanında yapılan çalışmalardan biri soyut kültürleri korumak ve geliştirmek içindir. Bunun sonucunda 2003 yılında "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi" (Intangible Cultural Heritage, 2022) hazırlanmıştır.

UNESCO'nun geleneksel kültürleri koruma çalışmalarında bulunması Güney Kore Hükümeti'nin kendi geleneksel kültürlerini korumasına da yardımcı olmuştur. Yıllar içinde kaybolma tehlikesi yaşayan kültürlerin UNESCO çatısı altında korunup uluslararası birliğin artacağına dair olan düşünce ile Güney Kore Hükümeti, UNESCO'nun SOKÜM Sözleşmesini 2005 yılında imzalamıştır. Böylelikle soyut kültürlerini koruyarak gelecek nesillere aktarmayı amaçlamıştır. Güney Kore Hükümeti, sözleşmeyi imzaladığı yıldan itibaren 2022 yılına kadar toplam 21 soyut kültürünü koruma altına alarak uluslararası birliğini de arttırmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Güney Kore'nin kültürü ve SOKÜM süreci ele alınmıştır. Daha sonra da Güney Kore'nin SOKÜM temsili listesinde yer alan kültürlerin ne olduğu listeye alınma yılları ile birlikte kısaca anlatılmış ve bu kültürleri koruma amacıyla kurulan kurumlar ele alınmıştır. Böylelikle Güney Kore'nin tarih boyunca yaşadığı zor koşulların ardından somut olmayan kültürlerini korumak için ne tür çalışmalarda bulunduğu dair bir araştırma yapılmıştır. Türkiye'de bu konuda yapılan bir çalışma bulunmadığı için Güney Kore'nin geleneksel kültürlerini araştırıp bilgi sahibi olmak isteyenler için iyi bir kaynak olacağı düşünülmektedir.

A. GÜNEY KORE'NİN KÜLTÜRÜ VE SOKÜM SÜRECİ

Kore yarımadası, var olduğu yıllar boyunca çeşitli kültürlerle sahip olmuştur. Birçok ulusun yazıya geçiş öncesi yani klasik (sözlü) döneme ait kültürü ile ilgili yeterli kaynak olmadığı gibi Kore'nin de bu döneme ait kültüründe yetersiz ve belirsiz bilgiler mevcuttur. Yazının icadından ve bilgilerin kayıt altına

almasıyla birlikte Kore kültürü sözlü veya yazılı olarak aktarılmıştır. Sözlü geleneksel kültürlere Kore'nin müzikal tiyatrosu Pansori (판소리) veya Güney Kore Cumhuriyetinin Lirik Halk Şarkısı (Arirang-아리랑) örnek verilebilir.

Kore yarımada olarak "Asya'da bulunduğu stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca güçlü komşularının, denizaşırı güçlerin, saldırılarına ve işgallerine" (Haytoğlu, 2002, s. 76) maruz kalmıştır. Geçmiş yıllarda önce Moğolların sonra Çinlilerin akabinde Japonların sömürgesinde kalan Kore, sömürge altında olduğu dönemlerde ekonomik, politik hatta kültürel alanlarda özgürlüklerini kaybetme tehlikesi yaşamıştır. Özellikle Japon sömürgesinin gerçekleştiği 1910-1945 yıllarında "Japonlar sert sömürü politikasını yürürlüğe koymuş, Korece'yi yasaklamış, Korelilerin isimlerini Japon ismiyle değiştirmeye zorlamıştır" (Köroğlu Türközü, 2017, s. 77). Hatta Korelilerin kültürel faaliyetlerini kontrol altında tutarak Kore halkına geleneksel kültürlerini unutturmaya çalışmıştır. Kore halkı yıllarca bu baskıya ve fikre karşı savaşmış nihayetinde kendi geleneksel kültürlerini bugüne kadar yaşatmayı başarmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın gerçekleştiği yıllarda Japonya'nın savaşta mağlup olmasıyla Kore yarımadası özgürlüğüne tekrar kavuşmuştur. Fakat II. Dünya Savaşı sonrasında ideolojik olarak farklılıklar yaşayan Kore, 1950-1953 yılları arasında gerçekleşen bir iç savaş yaşamıştır. "Yalta Konferansı'nda oybirliği ile alınan kararla 38. Paralel sınır noktası kabul edilerek kuzey bölgesi Sovyetlere, güney bölgesi ise ABD'ye verilmiştir. Böylece ülke fiilen ikiye bölünmüştür" (Aksoy, 2019, s. 5). Kuzey Kore ve Güney Kore'nin ayrılmasından sonra birçok ülkenin de etkisi altında kaldığı Batı kültürü, Güney Korelilerin hayatında ve kültüründe Kore Savaşı sonrasında daha da etkili olmuştur. Batı kültürünün Güney Kore topraklarında yayılarak geleneksel Kore kültürünü arka planda bırakması Güney Kore Hükümetini endişelendirmiştir. Bu nedenle hükümet aldığı kararlar ile kendi kültürünü canlandırma ve geliştirme faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu çalışmalar makalenin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Birçok devletin yaşamış olduğu kültürlerinin gelecek nesil tarafından bilinmeyerek yavaş yavaş kaybolacağı düşüncesi Güney Kore Hükümetini de endişelendirmiştir. 21. yüzyılda hızla gelişen sanayi ve teknolojiyle tüm dünya kendi kültürlerini korumak için çalışmalar yapmaya başlamıştır. UNESCO olarak bilinen Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü de kültürel öğeleri korumakta olan bir kuruluştur.

Birleşmiş Milletlere bağlı bir kurum olarak merkezi Paris'te bulunan ve 1945 yılında kurulan UNESCO'nun temel işlevi, ortak paylaşımı bulunan değerlere dayalı olarak kültürler, medeniyetler ve insanlar arasında diyalog ortamının oluşturmaktır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022). UNESCO kurum içindeki işleyişini rahatlamak ve daha verimli çalışmalarda bulunmak amacıyla kendi içinde farklı birimler oluşturmuştur. Bu birimlerden biri olan kültür, soyut kültürlerin varlığını korumak ve geliştirmek için çalışmalarda bulunmuştur. Bunun sonucunda 2003 yılında "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi" hazırlanmış ve UNESCO üyeleri tarafından imzalanmıştır.

SOKÜM Sözleşmesi ile amaçlananlar aşağıda listelenmiştir. Bunlar:

"a) somut olmayan kültürel mirası korumak;

- b) ilgili toplulukların, grupların ve bireylerin somut olmayan kültürel mirasına saygı göstermek;
- c) somut olmayan kültürel mirasın önemi konusunda yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde duyarlılığı arttırmak ve karşılıklı değerbilirliği sağlamak;
- d) uluslararası iş birliği ve yardımlaşmayı sağlamak” (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021).

Bu amaçlardan yararlanarak kendi kültürünü gelecek nesillere aktarmayı düşünen Güney Kore, UNESCO'nun SOKÜM Sözleşmesini 2005 yılında imzalamıştır. 2005 yılından önce UNESCO, “1998 yılındaki 155. toplantısında İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Kültürel Mirasının Başyapıtlarının İlanı (İSSOMBİ) programını oluşturmuştur” (Oğuz, 2008, s. 6). “İSSOMBİ programında “yok olma tehlikesi altındaki kültürler UNESCO adı altında korunmaya alınırsa devlet, UNESCO'nun desteğiyle hem başyapıtlarını koruyacak hem de korunacak kültürler için mali ve teknik destek alacaktır” (Kültürel Miras İdaresi [CHA], 2022).

İSSOMBİ programının ilki 2001 yılında olmak üzere 2003 ve 2005 yıllarında üç kez yapılmış olup başyapıt ilanında toplam 90 başyapıt (Oğuz, 2008, s. 6) belirlenmiştir. Güney Kore Hükümeti İSSOMBİ programına sırasıyla her yıl bir soyut kültürünü başyapıt olarak belirlemiştir. 2001 yılında Joseon Hanedanlığı (M.S 1392-1897) döneminin anma töreni olan Jongmyo Tapınağı'ndaki Atalardan Kalma Kraliyet Ritüeli ve Müzikli İlahisi (Jongmyo Jerye-종묘제례), 2003 yılında dönemin duygularını yansıtan ve müzikle harmanlanan hem sözlü anlatımı hem de gösteri sanatını içeren Pansori (판소리), 2005 yılında Kore'nin en eski festivallerinden biri olan Gangneung Danoje Festivali (Gangneung Danoje-강릉단오제) başyapıt olarak belirlenen soyut kültürlerdir. “2003 yılında UNESCO'nun SOKÜM Sözleşmesinin kabul edilmesiyle başyapıt olarak açıklanmış üç somut olmayan kültür 2008 yılında bu sözleşmenin temsili listesinde birleştirilmiştir” (Kore Gerçeği, 2011, s. 69).

Güney Kore Hükümeti 2022 yılına kadar SOKÜM'ün temsili listesine 21 soyut kültürel varlığına eklemiştir. 2008 yılındaki soyut kültürler hariç 2009 yılında geleneksel bir saray dansı olan Cheoyong Dansı (Cheoyongmu-처용무), genellikle kadınlar tarafından düzenlenen Çember Dansı (Ganggangsullae-강강술래), bir grup erkeğin köy meydanında gerçekleştirdiği gösteri sanatı olan Namsadang Erkek Gezgin Eğlence Grupları (Namsadang Nori-남사당놀이), Jeju adasına özgü şaman ritüeli olan Rüzgâr Tanrıçaları için Jeju Ayinleri (Jeju Chilmeoridang Yeongdeunggut-칠머리당영등굿) ve son olarak Budist törenleri arasında oldukça önemi bir yere sahip olan Akbaba Tepesi Ayinleri (Yeongsanjae-영산재)'dir.

2010 yılında geleneksel vokal müzik türü olan Bir Orkestra Eşliğinde Söylenen Lirik Şarkı Döngüleri (Gagok-가곡), Kore'nin tarihi binalarını inşa etme geleneği ve ustabaşını ele alan Geleneksel Ahşap Mimarisi (Daemokjang-대목장) ve Şahinle Avlanma (Maesanyang-매사냥) olmak üzere 3 soyut kültür listeye dahil edilmiştir. 2011 yılında geleneksel performans sanatlarından biri olan Halat Yürüyüşü (Jultagi-줄타기), Geleneksel Kore Dövüş Sanatı (Taekkyeon-택견) ve Hansan Bölgesi'ndeki Mosi (İnce Rami) Dokumacılığı (Hansan Mosijjagi-한산모시짜기) temsili listeye dahil olmuştur.

2012 yılından 2020 yılına kadar her yıl bir tane soyut kültür temsili listeye eklenmiştir. Örneğin 2012 yılında Güney Kore Cumhuriyetinin Lirik Halk Şarkısı (Arirang-아리랑), 2013 yılında Kore'ye özgü

bir tür turşu veya garnitür olan Kimchi Yapımı ve Paylaşımı (Kimjang-김장), 2014 yılında müzik ve dansın bir arada olduğu Bando Toplulukları Müzikleri, Dansları ve Ritüelleri (Nongak-농악), 2015 yılında Halat Çekme Ritüelleri ve Oyunları (Juldarigi-줄다리기), 2016 yılında Jeju adasında ortaya çıkan ve Jeju halkının geçimini sağladığı Kadın Dalgıçlar Kültürü (Jeju Haenyeo-제주해녀), 2018 yılında ortak dayanışmayı teşvik eden Güreş (Ssireum-씨름) ve son olarak 2020 yılında başka bir Budist etkinliği olan Kore Cumhuriyeti'ndeki Fener Aydınlatma Festivali (Yeondeunghoe-연등회)'dir (Ulusal Kültürel Miras Portalı [UKMP], 2022) listede yer almıştır.

Bu somut olmayan kültürleri SOKÜM beş alt başlık altında toplayarak korumaya almıştır. SOKÜM'ün beş alanı ise şunlardır: "a) Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar; b) Gösteri sanatları; c) Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler; d) Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar; e) El sanatları geleneği" (UNESCO, 2022, s. 2).

Bu alanlar göz önünde bulundurulduğunda Güney Kore Hükümeti SOKÜM Temsili listesini Sözlü gelenekler ve anlatımlardan 2 tane, Gösteri sanatlarından 8 tane, Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenlerden 6 tane, Doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalardan 3 tane ve son olarak El sanatları geleneğinden 2 tane olmak üzere ayrılmış (UKMP, 2022) ve bu alanlarda incelemiştir. Güney Kore'nin SOKÜM temsili listesi sayesinde "halk arasında geleneksel kültüre ilginin artması dışında UNESCO aracılığıyla soyut kültürlerin uluslararası bilirliliğinin olması yabancılarında Kore'ye ilgi ve merak duymasına sebep olmuştur" (CHA, 2022).

B. GÜNEY KORE'NİN GELENEKSEL KÜLTÜRLERİ KORUMA YÖNTEMİ

Kore yarımadası, stratejik konumu nedeniyle yıllar içinde çeşitli savaflara sürüklenmiştir. Bu savaflar sırasında da savaştığı ülkenin kültürünü benimsemiştir. Örneğin "Çin'in M.Ö 109 yılında Gojoseon (고조선 M.Ö 2333)'u istila etmesiyle Çin'in egemenlik kurduğu bölgeler ekonomik olarak hayli sömürülse de Çin'in kültürel etkinliği, Korelilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Çin dili, felsefesi, siyasal düzenleri, toplumsal yapıları, yasaları ve de sanatı bu bölgelerde de yayılmıştır" (Nahm, 1998, ss. 14-15). Böylelikle Kore'nin Çin kültüründen etkilenme süreci başlamıştır. "Goryeo Hanedanlığı (고려 M.S 918-M.S 1392) döneminde de Çin etkisi devam etmiştir. Özellikle Budizm kültürünün gelişip Kore'de benimsenmesi bu dönemde olmuştur" (Nahm, 1998, s. 56). Güney Kore'nin somut olmayan kültürlerinden iki tanesi Budist kültürünün benimsenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri 2009 yılında korumaya alınan Akbaba Tepesi Ayinleri (Yeongsanjae-영산재), bir diğeri de 2020 yılındaki Kore Cumhuriyeti'ndeki Fener Aydınlatma Festivali (Yeondeunghoe-연등회)'dir.

Yakın geçmişte Kore yarımadası, Japonya tarafından 35 yıllık bir esaret dönemi yaşamıştır. "1905 yılındaki Rusya-Japonya Savaşı'ndan sonra Japonya, Kore'yi işgal etmiş ve bundan 5 yıl sonra Kore'nin bulunduğu yarımada'yı tamamen egemenliği altına almıştır" (Özen Kutanis & Tunç, 2010, s. 56). "1910-1945 yılları arasında Japonların kültürel siyaseti Joseon ulusalculuğunun ve de ırk bilincinin yok edilmesine yönelik olmuştur. Bu amaçla konuşma, basın ve toplanma özgürlüklerine kısıtlamalar getirilmiştir. Japonca resmi dil sayılmış ilk ve orta okullarda Japon dili ve tarihi dersleri zorunlu duruma gelmiştir" (Nahm, 1998, ss. 132-133). "Sömürge döneminde Japon dilinde verilen eğitiminden ötürü kültür ve

eğitim alanlarında daha az ilerleme kaydedilmiştir" (Nahm, 1998, s. 149). Bu nedenle Japon sömürgesinin olduğu 35 yıllık süreçte Kore, geleneksel kültürünün yok olma tehlikesi ile karşılaşmıştır. Japonya'nın, II. Dünya Savaşında mağlup olması Kore yarımadasındaki hakimiyetini azaltmıştır. Böylelikle Kore, 1945 yılında Japonya sömürgesinden kurtulmuştur.

Japonya sömürgesi ardından Kore yarımadasının kuzey bölgesi ve güney bölgesi arasında ideoloji farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ve kuzey bölgesinin başlattığı saldırıyla 1950-1953 yılları arasında Kore Savaşı meydana gelmiştir. Farklı ideolojileri benimseyerek ikiye ayrılan Kore, geleneksel kültürlerini korumak için birbirlerinden ayrı çalışmalarda bulunmuştur.

Kuzey Kore, Sovyetler Birliği, Çin ve öteki Sosyalist devletlerin desteğiyle siyasal, ekonomik hatta kültürel temellerini yeniden oluşturmuştur (Nahm, 1998, s. 183). "Kültürel açıdan bakıldığında Kuzey Kore, geleneksel halk türkülerini, şarkılarını ve danslarını kaldırdıktan sonra devrimci şarkı ve danslar yanında Kuzey Kore lideri olan İl-Sung Kim (김일성) ve akrabalarının başarılarına övgüler düzen şarkılar geliştirilmesini emretmiştir. Bu nedenle İl-Sung Kim'e özgü birçok şarkı yapılmıştır" (Nahm, 1998, s. 196).

Güney Kore, 1950-1953 yıllarında gerçekleşen savaşın ardından açlıkla ve yoksullukla uğraşırken Birleşmiş Milletler, ABD ve öteki demokratik ulusların yardımıyla Güney Kore halkı, toplumda belirli bir hızla ulusal kalkınmayı ve modern dönüşümü gerçekleştirmiştir (Nahm, 1998, s. 227). Demokratik uluslardan aldığı yardımlar sebebiyle Güney Kore, bu dönemlerde Batı kültürünün etkisi altında kalmıştır. Güney Kore'de Batılılaşma bu dönemlerde ivme kazanmıştır.

Dünya ülkelerinde genel olarak hissedilen küreselleşme ve sanayileşmenin etkisi ile toplumların kendi kültürel değerlerini yavaş yavaş kaybetmelerinden duyulan rahatsızlık ve bu yolla dünyadaki kültürel çeşitliliğin yok olacağı düşüncesi (Gürçayır, 2011, s. 7) Güney Kore Hükümetini de endişelendirmiştir. Bu nedenle hükümet kendi ulusal kültür varlıklarını canlandırıp geliştirmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Böylelikle "Kültür Bakanlığı bütçesini Ulusal Klasik Müzik Enstitüsü için arttırıp geleneksel müzik ve dans sanatçılarının uygulama düzeylerini yükseltmeyi amaçlamıştır. Okul eğitimlerinde de Eğitim Bakanlığı ilk ve orta öğrenim okullarında geleneksel müzik ve dans için bir öğretim izlencesi oluşturmuştur" (Nahm, 1998, s. 245).

Geleneksel kültürleri öğretecek eğitimci yetiştirilmiş ve Kore halkının da bu eğitimci aracılığıyla kültürlerini bilmesi amaçlanmıştır. Okullar dışında da özel kuruluşlar kurulmuştur. Örneğin "Kore Kültür ve Sanat Vakfı, Hoam Kültür Sarayı, Halk Sanatları Kukla Tiyatrosu ve öteki birçok özel kültür dernekleri geleneksel kültürün gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur" (Nahm, 1998, s. 246).

Geleneksel müzik ve dansın yanı sıra geleneksel resim sanatında da çeşitli çalışmalar yapılmıştır. "Geleneksel resmin yaşlı ustaları yeni başyapıtlar verip özel işliklerinde ya da sergi evlerinde genç sanatçıları yetiştirirken, seramik sanatçıları da yeni fırınlar kurup Goryeo Hanedanlığı (고려 M.S 918-M.S 1392) dönemindeki yeşil renkteki Seladon ve Kral Seong-Gye Yi (이성계 M.S 1335-1408)'nin dönemindeki mavi ve beyaz porselenlerin özgün biçimlerine bağlı kalarak eserler vermiştir" (Nahm, 1998, ss. 245-246). Sergi alanlarına gelip geleneksel resim ve seramikler hakkında bilgi sahibi olmak isteyen genç nesil, ustalar tarafından yetiştirilmiştir. 1950-1953 yılları arasında gerçekleşen Kore

Savaşı'nın ardından Kore Güzel Sanatlar Derneği ile Çağdaş Kore Sanatı Sergisi'nin kurulmasıyla hem dönemin eserleri özgün biçimlerini korumuş hem de geleneksel resim ve seramikler üretilerek bu sanatlara ilgi canlandırılmıştır.

Tiyatro alanında Güney Kore, geleneksel kukla oyunlarını ve maske danslarını ayakta tutmaya çalışarak geleneksel gösterileri geçmişten geleceğe taşıyıp halk arasında kabul edilebilirliklerini arttırmıştır. Bu alanlara ilgi duyan genç gruplar için topluluklar ve dernekler kurulmuştur. "Gösterilerin içinde kuklaların, maske dansçıların ve de gösteri sanatçılarının bulunduğu Kwangdae (광대), Namsadang (남사당) gibi çağların gerisinde kalmış oyunları geri getirerek Madang (마당) adı altında açık tiyatrolarda oynanmıştır" (Nahm, 1998, s. 246). UNESCO SOKÜM temsili listesinde Kwangdae gösterisi barındıran iki soyut kültür, Namsadang gösterisini de içeren bir soyut kültür vardır. Kwangdae gösterisini içinde barındıranlardan biri 2008 yılında SOKÜM temsili listesine eklenen Pansori (판소리) bir diğeri de 2011 yılında korumaya alınan Halat Yürüyüşü (Jultagi-줄타기)'dir. Namsadang gösterisi de Namsadang Erkek Gezgin Eğlence Grupları (Namsadang Nori-남사당놀이) adı altında 2009 yılında SOKÜM temsili listeye alınmıştır.

Güney Kore'nin kurumsallaşan Geleneksel Oyunlar Ulusal Festivali de farklı toplumların Kore kültürünü tanmasına öncülük etmiştir. "Bu yıllık uygulanan festivalde, taşralı temsilciler geleneksel müzik çalarak dans gösterilerini yaparlardı" (Nahm, 1998, s. 246).

Festivaller dışında da kültürel aktivitelere değer veren kuruluşlar oluşturulmuştur. Bunlardan biri olan Sejong Kültür Merkezi, Güney Kore'nin başkenti "Seoul'un temsili kültür ve sanat kurumudur. Seoul Büyükşehir Hükümeti tarafından 1978 yılında kurulmuştur. Sejong Kültür Merkezi, 1999 yılında vakıf halini almış ve gösteri sanatları için halen merkez olarak hizmet vermektedir" (Sejong Kültür Merkezi [SKM], 2022). Sanat severleri bir araya getiren Sejong Kültür Merkezi, Kore kültürünün ve sanatının küreselleşmesine yönelik adım atan kuruluşlardan biri olarak önemli bir yere sahiptir. "Sejong Kültür Merkezi içinde Seul Filarmonik Senfoni Orkestrası, Seul Geleneksel Müzik Orkestrası, Seul Kent Dans Birliği, Seul Kent Müzik Birliği, Seul Kent Korosu ve Seul Kent Çocuk Korosu yer almaktadır" (Nahm, 1998, s. 246).

Sejong Kültür Merkezi hem geleneksel kültürle hem de modern kültürle ilgilenmekte olup Kore halkına kültürlerini tanıtmada öncü olmuştur. Merkezin başkanı Ho-Sang Ahn (안호상) "Sejong Kültür Merkezi'nde dünya standartlarında performanslar, sergiler ve eğitimler sunan en iyi kültürel ve sanatsal cazibe merkezi olmak için sürekli çalıştıklarını" (SKM, 2022) dile getirmektedir.

Kore Hükümeti'nin destek verdiği bir başka kuruluşta Kore Kültür Merkezidir. Kore Kültür Merkezi de açılan diğer kuruluşlar ve topluluklar gibi Kore kültürünün devamlılığını sağlamak amacıyla kurulmuştur.

Güney Kore, kültürel çalışmalarını geliştirmek ve uygulamak için birkaç kuruluşa daha destek vermiştir. Örneğin Kore Uluslararası Kültürel Değişim Vakfı (KOFICE), Kore'yi ve diğer ülkeleri kültür aracılığıyla birbirine bağlamaya çalışan bir kuruluştur. "KOFICE, "Asya TV Drama Konferansı" ve "Asya Şarkı Festivali" gibi uluslararası etkinlikler aracılığıyla ülkeler arasında dostluk ve kültür

anlayışını artırmaya çalışmaktadır" (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2017, s. 13).

Kore Yaratıcı İçerik Ajansı (KOCCA), "ilk olarak 1999 yılında Oyun Endüstrisi Destek Merkezi olarak kurulmuştur. Daha sonra 2012 yılında misyonunu genişletmiştir" (UNCTAD, 2017, s. 13). Böylelikle Kore'nin müzikleri, oyunları, çizgi romanları, modası, kültür teknolojileri üzerine çalışmalar yaparak Kore'nin içerik endüstrisini denetleyen bir kurum haline gelmiştir. Kurumun amacı "Kore'nin dünya çapında kültürel içerik santrali olarak ileriye sıçramasının temellerini atmaktır. Ayrıca kültürel içerik ihracatının yeniden canlandırılması, kültürel içerik uzmanlarının yetiştirilmesi ve kültürel içerik teknolojisinin geliştirilmesi gibi temel projeleri bulunmaktadır." (Kore Kültür Ansiklopedisi, 2022).

Kore Kültür ve Bilgi Servisi (KOCIS)'de Kore'nin diğer ülkelerle kültürel alışverişi geliştirmek ve Kore'nin güzelliklerini tanıtmak için kurulan bir kuruluştur. Kuruluşun Müdürü Myeong-Sun Park (박명선) resmi KOCIS sayfasında amaçlarının "Kore mirasını ve sanatını tanıtarak Kore'nin sahip olduğu ulusal imajını daha da geliştirmek" (Korean Culture and Information Service, 2022) olduğu belirtmiştir.

1962'de yürürlüğe giren 'Kültürel Mirasın Korunması Yasası'ndan bu yana kendi topraklarındaki soyut kültürel mirası koruma görevini üstlenen Kültürel Miras İdaresi (CHA) adlı kuruluş da UNESCO için İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası ve Dünya Hafızası adaylarını listeleyip UNESCO'ya sunmakla sorumludur. Bunun sayesinde CHA, dünyanın dört bir yanındaki insanları Kore kültür mirasının değeri ve mükemmelliği konusunda uyandırmaya çabalamaktadır. Ayrıca, diğer ülkelerle kurduğu ortaklıklarla birlikte kültürel miras alanında uluslararası iş birliğini güçlendirmeye çalışmaktadır (Cultural Heritage Administration, 2022).

Kültürel mirasların belirlenme sürecinde yer alan CHA kuruluşu, önemli kültürel varlıkları yöneterek gelişmesine destek vermektedir. Kültürel varlıkları koruyarak araştırmalarda bulunmaktadır. Kültürel miras konusunda çalışmalarda bulunan Korea National University of Culture Heritage (KNUCH)'de Kore'de geleneksel kültür ve kültürel mirası ile ilgili eğitim veren tek ulusal üniversite olarak 2000 yılından itibaren faaliyet göstermektedir. Üniversitenin 2022 yılına ait ders müfredatında ilk dönem 16 dersten 3 zorunlu ders 13 seçmeli ders, ikinci dönem ise 18 dersten 1 zorunlu ders 17 seçmeli ders vardır.

Aşağıdaki Tablo 1 ve Tablo 2, Korea National University of Culture Heritage (KNUCH)'nin 2022 yılına ait ders müfredatıdır. Tablolar, resmi üniversite sitesindeki ders müfredatının Türkçeye çevrilmesiyle oluşturulmuştur.

Tablo 1. Birinci Dönem Müfredatı (2022)

Kategori	Ders Adı
1	Zorunlu Ders El Sanatları ve Somut Olmayan Kültürel Miras
	Seçmeli Ders Geleneksel Yaşam ve Kültür Tarihi Dünya'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası
2	Zorunlu Ders Kore Sanat Tarihi II *
	Seçmeli Ders Somut Olmayan Kültürel Miras Çalışması Somut Olmayan Kültürel Miras Yasası Doğu Klasiklerini Yorumlama* Kore Halk Kültürü
3	Zorunlu Ders -
	Seçmeli Ders Kore El Sanatları Tarihi * Kore Geleneksel Müziği Somut Olmayan Kültürel Miras Politikası Somut Olmayan Kültürel Miras Sergi Planlaması Geleneksel Gösteri Sanatları Somut Kültürel Miras Analiz Araştırması
4	Zorunlu Ders Mezuniyet Tezi Araştırması
	Seçmeli Ders Somut Olmayan Kültürel Miras Belgelerinin Yorumlanması
Toplam	16 Ders (3 Zorunlu/13 Seçmeli) *: Yarı alınması zorunlu dersler

Kaynak: Korea National University of Culture Heritage (2022).

Tablo 2. İkinci Dönem Müfredatı (2022)

Kategori	Ders Adı
1	Zorunlu Ders Kore Sanat Tarihi I*
	Seçmeli Ders Kültürel Miras ve Kore İdeolojisi Somut Olmayan Kültürel Miras Kaydı Uygulaması Kore Müzik Tarihi
2	Zorunlu Ders -
	Seçmeli Ders Kore Modern El Sanatlarının Tarihi Kore El Sanatları Edebiyatını Yorumlama Budist Sanat Tarihi Geleneksel Malzemeler ve Teknikler I Batı Sanat Tarihi
3	Zorunlu Ders -
	Seçmeli Ders Somut Olmayan Kültürel Miras ve Yerel Kültür Somut Olmayan Kültürel Miras Alan Araştırma Metodolojisi Geleneksel Malzemeler ve Teknikler II Somut Olmayan Kültürel Miras Eleştirisi Kültürel Miras ve Doğu Estetiği Maddi Kültür ve Somut Olmayan Kültürel Miras
4	Zorunlu Ders -
	Seçmeli Ders Somut Olmayan Kültürel Miras Semineri UNESCO Politikası ve Eğilimleri Kore El Sanatları Literatür Uygulaması
Toplam	18 Ders (1 Zorunlu/17 Seçmeli) *: Yarı Alınması Zorunlu Dersler

Kaynak: Korea National University of Culture Heritage (2022).

1080 | Geçmişteki tarihine ve kültürüne bağlı olan Güney Kore, geleneksel kültürü ve modern kültürünü müzik, sanat, edebiyat gibi alanlarla birleştirmiştir. Örneğin "16.yüzyılın bir kadın şair olan Chin-İ Hwang (황진이 1506-1560) tarafından yazılmış bir şijo³ tarzı şiir olan "Rüya", bir kompozitörün

³ Goryeo Hanedanlığı (고려 M.S 918-M.S 1392)'nın son dönemlerde ortaya çıkmış olan "Durumsal Nazım" olarak adlandırılan kısa şiir türüdür (Koroğlu Türközü, 2017, s. 36).

bestelediği bir şarkının sözlerini oluşturmuştur" (Nahm, 1998, s. 246-247). Böylelikle geçmişte kalan kültür ile günümüzün modern kültürü birleştirilmiştir.

2000'li yıllara gelindiğinde ortaya çıkan Kore Akımı (Hallyu-한류), Güney Kore'nin popüler kültürüne ilgiyi arttırmıştır. "Kore Akımı terimi ilk olarak 1999 yılının Kasım ayında Çin'de yayınlanan Beijing Youth gazetesi tarafından Kore'nin pop kültürel ürünlerini tanımlamak için kullanılmıştır" (Kim & Ha, 2016, s. 676). Kore Akımı, Çin'den yayılarak önce Asya ülkelerini daha sonra da diğer dünya ülkelerini etkisi altına almıştır. "Kore Akımının etkisi sadece popüler kültüre nüfuz etmekle kalmamış, aynı zamanda birçok Asyalı insan için olumlu yaşam tarzının bir ölçüsü olmuştur" (Lee, 2011, s. 86). Şöyle ki, Asyalıların çoğu Güney Kore hakkında birkaç basit bilgiye sahipti ve Güney Kore ile ilgili görüntüler genellikle olumsuz yöndeydi. Çünkü Asya ülkeleri Güney Kore'yi "Kore Savaşı, yoksulluk döngüleri ve siyasi istikrarsızlık gibi olaylarla" (Lee, 2011, s. 86) tanımaktaydı. Kore Akımı bu olumsuz görüntüleri yıkarak Güney Kore'nin pop kültürlerini ön plana çıkartmıştır. Kısacası Kore Akımı, "Kore'nin popüler kültürünü simgeleyen bir kültürel eğilim olarak kendini göstermiştir" (Lee, 2011, s. 85). Kore Akımı sayesinde dünya ülkeleri Kore'nin popüler kültürü hakkında bilgi sahibi olmuştur. Kore'ye hayran olan kişiler çeşitli sayfalar kurmuştur. Bu sayfalarda toplanan Kore hayranları her ne kadar farklı din ve düşüncelere sahip olsa da Güney Kore'nin popüler kültürünü yaymakta öncü olmuşlardır.

Sonuç

Güney Kore'nin kendi kültürüne sahip çıkarak uluslararası alanda geleneksel kültürünü tanıtmaya çabası geçmiş yıllardaki sömürge dönemlerinde hem Çin'in hem de Japonya'nın kendi kültürlerini Kore'ye empoze etmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Örneğin Çin'in tarihte bilinen ilk hanedanlık olan Gojoseon (고조선 M.Ö 2333)'u istila etmesiyle Kore yarımadası, Çin dilini, felsefesini, toplumsal yapısını ve de sanatını bu dönemlerde benimsemeye başlamıştır. Özellikle Goryeo Hanedanlığı (고려 M.S 918-M.S 1392) döneminde Çin dini olan Budizm'i benimseyen Kore, somut olmayan kültürel miraslarından iki tanesini de Budist kültürüyle ortaya çıkarmıştır.

Japonya'nın kendi kültürünü Kore topraklarında empoze etme politikası 1910-1945 yılları arasındaki 35 yıllık ilhak döneminde başlamıştır. Japonya'nın sömürgesi Kore halkının ulusalçılığını ve ırk bilincini yok etmesine yönelik olmuştur. Bu dönemlerde Japonya, Kore halkının kendi dillerini konuşmasını yasaklayarak Japon dili, Japon tarihi hatta Japon kültürü alanında eğitimler vermiştir. Bunun neticesinde Kore yarımadası, Japonya'nın egemenliğinde kaldığı dönemlerde kültür alanlarında daha az ilerleme kaydetmiştir. Japonya'nın II. Dünya Savaşında mağlup olması Kore yarımadasındaki gücünü kaybetmesine neden olmuştur. Böylelikle 1945 yılında Kore, Japonya sömürgesinden kurtulmuştur.

Kore yarımadası, 1945'deki kurtuluşun hemen sonrasında demokratik bir cumhuriyet kurmaya çabalarırken kuzey bölgesi ve güney bölgesinde benimsenen farklı ideolojiler gün yüzüne çıkmıştır. Farklı ideolojilerin sonucunda meydana gelen Kore Savaşı (1950-1953)'nin ardından ikiye bölünen Kore'nin kuzey bölgesi, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (Kuzey Kore) olarak sosyalist devletlerin desteğini

almıştır. Kuzey Kore lideri İl-Sung Kim (김일성) geleneksel kültürlerinde yer alan dansları, şarkıları, tiyatroları kaldırarak kendisinin ve akrabalarının başarılarına övgü içeren yeni şarkılar hazırlatmıştır.

Kore Cumhuriyeti olarak bilinen Güney Kore, Kore Savaşı ardından demokratik ulusların yardımını alarak ülkelerinin hızlı bir şekilde kalkınmasını sağlamıştır. Fakat aldığı yardımlarla Batı kültürünün de ülkesine girmesine izin vererek bu kültürün etkisinde kalmıştır. Sonuç olarak, Güney Kore’de Batılılaşma düşüncesi ve Batıya uyum sağlama Kore Savaşı ardından daha belirli bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fakat bu durumdan pek hoşlanmayan Kore Cumhuriyeti geleneksel kültürlerini açtığı kurumlar, topluluklar ve çeşitli festivaller aracılığıyla gelecek nesile aktarma çabasına girmiştir.

Kore Cumhuriyeti, geleneksel kültürleri doğru bir şekilde aktarabilmek için geleneksel kültürünün usta öğreticileriyle çalışmış ve kültürü bugüne getirmeye başarmıştır. Sadece geleneksel kültür değil modern kültür içinde çeşitli çalışmalar yapılarak geleneksel kültür ile modern kültür harmanlanıp gelecek nesillere aktarılmaya çalışılmıştır. Örneğin 16. yüzyılın kadın şairi Chin-İ Hwang (황진이 1506-1560)’ın “Rüya” şiiri bir besteci olan Seong-Tae Kim (김성태) tarafından bestelenmiştir. Böylelikle geçmişten gelen bu şiir günümüz çağında da hatırlanmıştır.

Kore Cumhuriyeti, geleneksel kültürlerini gelecek nesile aktarma sürecinde UNESCO’nun SOKÜM sözleşmesinden yararlanmıştır. Güney Kore, 2005 yılında bu sözleşmeyi kabul edip imzalayarak soyut kültürel varlıkların yerel ve uluslararası düzeyde bilirliliğini arttırmıştır.

Bu makalede, Güney Kore Hükümetinin geleneksel kültürlerini korumak için yaptığı çalışmalar genel bir araştırma altında toplanmıştır. Güney Kore’nin somut olmayan kültürleri koruma alanında gösterdiği çabalar geleneksel kültürlerinin kendi geçmişlerine ayna tutması açısından oldukça önemli bir yere sahip olmasındandır. Bu makale çalışması aracılığıyla da Güney Kore’nin UNESCO SOKÜM temsili listesinde koruma altına alınan soyut kültürlerine kısa bir bakış söz konusudur. Geleneksel kültürler, sadece UNESCO çatısı altında değil Güney Kore Hükümeti tarafından da koruma altına alınmıştır. Ayrıca Güney Kore Hükümetinin gelecek çalışmaları içerisinde de geçmişte kalmış kültürlerini gün yüzüne çıkarma çalışmaları bulunmaktadır.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları, aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Aksoy, M. (2019). Kore Savaşı'nın Türkiye'de demokrasinin gelişimine etkisi. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 1-12.
- Cultural Heritage Administration (2022, Şubat 20). Vision & Mission. [url: http://english.cha.go.kr/html/HtmlPage.do?pg=/aboutCha/vision_mission.jsp&mn=EN_04_02]
- Gürçayır, S. (2011). Somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesi üzerine eleştirel bir okuma. *Millî Folklor*, 92, 5-12.
- Haytoğlu, E. (2002). Kore Savaşı ve Denizli Kore şehitleri ile gazileri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 76-115.
- Intangible Cultural Heritage (2022, Ocak 03). What is intangible cultural heritage. [url: <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003>]
- Kim, S. J., & Ha, K. J. (2016). Investigating a theoretical background of the consumption of Korean tv programs in China: Focused on globalism, proximity, and modernity [중국내 한국 TV 프로그램 소비에 대한 이론적 배경 연구: 국제성, 근접성, 현대성을 중심으로]. *The Journal of the Korean Contents Association*, 16(4), 675-690.
- Kim, Y., & Yang, J. J. (2004). A history of ama divers and the factors to affect their seasonal migrant diving [잠수의 역사와 출가 물질의 요인. 초등교육연구]. *Elementary Education Research*, 8, 21-36.
- Kore Kültür Ansiklopedisi (2022, Mart 19). Kore Yaratıcı İçerik Ajansı [한국콘텐츠진흥원]. [url: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0074633#:~:text=한국문화콘텐츠진흥원의,기틀을%20다지는%20데%20있다>]
- Kore Kültür ve Enformasyon Ajansı. (2011). *Kore gerçeği* (Çev. N. Lee). Kore Kültür, Spor ve Turizm Bakanlığı Yayımı.
- Kore Tarih Öğretmenleri Birliği (KTÖB) (2014). *Uluslararası okurlar için Kore tarihi* (Çev. Ç. Çıdamlı). Notabene Yayınları.
- Korea National University of Culture Heritage (2022, Nisan 5). Department of Intangible Cultural Heritage-Curriculum. [url: <https://www.nuch.ac.kr/ichs/content.do?tplBaseId=TPL0000186&mnuBaseId=MNU0000409&topBaseId=MNU0000408>]
- Korean Culture and Information Service (2022, Mart 19). Greetings. [url: <https://www.kocis.go.kr/eng/openGreetings.do>].
- Koroğlu Türközü, H. (2017). *Modern Kore edebiyatı tarihi*. Likya Yayınları.
- Kültürel Miras İdaresi [CHA-문화재청] (2022, Şubat 20). Haberler bölümü. [url: https://www.cha.go.kr/multiBbz/selectMultiBbzView.do?id=59&no=60&bbzId=newpublic&pageIndex=193&mn=NS_01_01&strWhere=&searchWrd=&sdate=&edate=]
- Lee, S. J. (2011). The Korean wave: the Seoul of Asia. *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 2(1), 85-93.
- Nahm, A. C. (1998). *Kore tarihi ve kültürü* (Çev. A. R. Balaman). Ege Üniversitesi Basımevi.

- Oğuz, M. Ö. (2008). UNESCO ve insanlığın sözlü ve somut olmayan mirası başyapıtları. *Millî Folklor*, 78, 5-11.
- Özen Kutanis, R., & Tunç, T. (2010). Güney Kore örgüt kültürü: Konfüçyanizm'in etkileri açısından bir değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35, 55-75.
- Sejong Kültür Merkezi [SKM-세종문화회관] (2022, Mart 21). CEO'dan tanıtım mesajı. [url: <https://www.sejongpac.or.kr/organization/main/contents.do?menuNo=500078>]
- Stephenson, F. R. (2013). Astronomical records in the sangjuk sagi during the three kingdoms period: earliest times to A.D. 668. *Korean Studies*, 37, 171-224.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2021, Aralık 29). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (SOKÜM). [url: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-264414/somut-olmayan-kulturel-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>]
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022, Ocak 1). Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO). [url: <https://www.telifhaklari.gov.tr/Birlesmis-Milletler-Egitim-Bilim-ve-Kultur-Organizasyonu-UNESCO>]
- Ulusal Kültürel Miras Portalı [UKMP-한국의 인류무형문화유산] (2022, Şubat 02). Güney Kore'nin somut olmayan kültürel mirasları. [url: https://www.heritage.go.kr/heri/html/HtmlPage.do?pg=/unesco/korInCulHeritage.jsp&pageNo=5_3_2_0]
- UNESCO (2022, Ocak 05). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi. [url: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>]
- UNESCO Türkiye Millî Komisyonu (2022, Ocak 04). UNESCO hakkında. [url: <https://www.unesco.org.tr/pages/96/2/unesco>]
- UNESCO ve Heritage (2022, Nisan 04). Jeju Haenyeo Munhwa. [url: <https://heritage.unesco.or.kr/제주해녀문화/>]
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2017). Strengthening the creative industries for development in the Republic of Korea. *United Nations New York And Geneva*, 1-20.
- Wanner, R. E. (1982). UNESCO: An introduction to its education program. *Comparative Education Review*, 26(3), 420-434.

2010 ve 2018 ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARININ DEĞERLER EĞİTİMİ YAKLAŞIMLARI AÇISINDAN İNCELENMESİ*

 Ferda ASLAN^a

 Cemil OSMANOĞLU^b

Özet

Son yıllarda değerler ve eğitimine yönelik artan bir ilgi söz konusudur. Bu bağlamda birçok ülke değerlerin öğretiminin okuldaki yeri ve işlevi konusunda çeşitli teori ve pratikler geliştirmektedir. Okulların, okul öncesinde oluşmaya başlayan değer yönelimlerinin pekiştirileceği, değerlerle ilgili yanlış ya da eksik bilgilerin düzeltilebileceği, yeni değerlerin kazandırılabilmesi yerler olarak kabul edilmesi vb. düşünülünce değerlerin öğretiminin okulun amaçları arasında olması gerekeceği daha iyi anlaşılacaktır. Bununla birlikte değerler eğitiminin nasıl yapılması gerektiği, özellikle bu konuda okulun yeri, anlam ve önemi konusu tartışılmaya devam etmektedir. Geline noktada, değerler eğitimi konusunda dünya ölçeğinde birtakım yaklaşımlar oluşmuştur. Bu yaklaşımlardan biri de değerler eğitimi okul derslerine entegre biçimde yürütmektir. Türkiye’de birçok dersin bünyesinde değerler eğitimi yer almaktadır. Bu derslerden biri de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersidir. Bu çalışmada 2010 ve 2018 Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (ODKAB) öğretim programları değerler eğitimi yaklaşımları açısından karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Araştırmada 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programları değerlerin tanımı, öne çıkarılan değerler, değerler eğitimi bağlamında öğretmen ve öğrenciye bakış, değerler eğitiminde kullanılması öngörülen yöntem, teknik ve araç-gereçler vb. açılardan incelenmiştir. Elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuş, alan yazından faydalanılarak değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda söz konusu öğretim programlarında bütünüyle benimsenen bir değerler eğitimi yaklaşımı olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din kültürü ve ahlak bilgisi, Öğretim programı, Değerler eğitimi yaklaşımları.

* Bu çalışma ikinci yazarın danışmanlığında, birinci yazar tarafından hazırlanan "2010 ve 2018 ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programlarında yer alan değerler eğitimi anlayışlarının karşılaştırılması" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

^a Yük. Lis. Öğr., Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ferdaaslan@gmail.com

^b Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, cemilosmanoglu@hotmail.com

Makale Geliş Tarihi: 02.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 02.08.2022

EXAMINATION OF 2010 AND 2018 SECONDARY RELIGION CULTURE AND ETHICS LESSON PROGRAMS IN TERMS OF VALUES EDUCATION APPROACHES

Abstract

In recent years, there has been an increasing interest in values and education. In this context, many countries are developing various theories and practices about the place and function of teaching values in school. Schools should be accepted as places where value orientations that started to emerge in pre-school can be reinforced, wrong or incomplete information about values can be corrected, new values can be gained, etc. Considering this, it is better understood that teaching values will have to be among the aims of the school. However, how values education should be done, especially the place, meaning and importance of school in this regard continues to be discussed. At this point, there have been some approaches to values education. One of these approaches is to carry out values education in an integrated way into school lessons. Values education is included in many courses in Turkey. One of these courses is the Religion Culture and Ethics (DKAB) course. In this study, 2010 and 2018 Secondary Religion Culture and Ethics (ODKAB) curricula are discussed comparatively in terms of values education approaches. In accordance with the qualitative research approach, the 2010 and 2018 CEC curricula, the definition of value, the highlighted value, the view of the teacher and the student in the context of values education, the methods, techniques and tools that are envisaged to be used in values education, etc. examined from the angles. The data obtained were subjected to descriptive analysis and evaluated by making use of the relevant literature. As a result of the research, it has been seen that there is no values education approach that is fully adopted in the said curriculum.

Keywords: Religion culture and ethics lesson, Curriculum, Values education approaches.

Giriş

Her toplum yetişen nesle değerlerini öğretmeye çalışmaktadır. Bu anlamda değerler eğitiminin insanlıkla yaşıt olduğu söylenebilir. Tarihsel süreç içerisinde değerler eğitiminin nasıl yapılması gerektiği konusunda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Değerler eğitimi yaklaşımları ortaya çıktıkları toplumların tarihsel, felsefi, kültürel ve toplumsal yapılarıyla ilintilidir. Değerler eğitimiyle ilgili yapılan tartışmalar ile bu bağlamda gelişen yaklaşımların Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk bilimsel incelemeler 1900'lü yıllarda ABD'de, karakter eğitimi etrafında başlamıştır. Bu ülkede 1900'lü yıllardan önce karakter eğitimi dini eğitimle özdeş kabul edilmiş, kilise ve onunla ilgili kurumların temel işlevleri arasında düşünülen karakter eğitimine okul programlarında yer verilmemiştir. Daha sonraki zamanlarda karakter eğitiminin okulun sorumluluğu olarak düşünölmeye başlanması karakter eğitimi dini eğitimden ayırmaya başlamıştır (Akçin, 2016, s. 49). Büyük ölçüde din ve dini değerlerin etkisi altında şekillenip gelişen karakter eğitimi daha sonraki dönemde geleneksel karakter eğitimi olarak isimlendirilecektir. Geleneksel karakter eğitiminde toplum tarafından öne çıkarılarak benimsenen ahlaki değerlerin çocuklara doğrudan transfer edilmesi gerektiği düşüncesi öne çıkmıştır. Değerler eğitiminin okullarda görölmeye başlanmasına karşın, 1930'lü yıllarda yapılan araştırmalar, okullarda bilhassa karakter eğitimi bağlamında yapılan uygulamaların toplumsal problemlere çözüm üretmede yeterli olmadığını göstermiştir. 1930'lü yıllarda karakter eğitimine olan ilgi

düşmüş ve bu durum 1960'lı yılların ikinci yarısına kadar devam etmiştir (Demircioğlu & Tokdemir, 2008, s. 73). Özellikle ABD'de ahlak ve değerler alanındaki sorunlara çözüm bulmak amacıyla, okullarda uygulanabilecek değerler eğitimi arayışları devam etmiştir. Söz konusu arayışların, temelde dinden bağımsız, Aydınlanma düşüncesini felsefi temele alan bir duruş sergiledikleri, bireycilik kavramını öne çıkardıkları belirtilmiştir (Altıntaş, 2012, ss. 32-33). 1960'lardan 1990'lara kadar kendisini hissettiren anlayış farklılaşmaları, zamanla karakter eğitimi modeli ile geleneksel yaklaşımları da içeren bir bütüncül anlayışın yeniden gündeme gelmesini tetiklemiştir.

Bireycilik, değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımları ile 1970'li yıllarda okullara girmiştir (Kaymakcan & Meydan, 2011, s. 36; Zengin, 2017, s. 437). Bu yıllardan itibaren değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımları olarak ifade edilen ve hiçbir müdahale olmadan bireylerin kendi değerlerini kendilerinin inşa etmesi gerektiği görüşünü savunan değerler eğitimi yaklaşımları değer açıklama/belirginleştirme, değer analizi/çözümlemesi ve ahlaki muhakeme/ahlaki ikilem yaklaşımları olarak anılmaya başlanmıştır. Ayrıca 1970'li yılların başında telkine dayalı geleneksel değer aktarımına alternatif olarak Kohlberg ve arkadaşları tarafından adil topluluk okulları geliştirilmiş ve uygulanmaya başlanmıştır (Uygun, 2013, s. 265). 1960-1980 yılları arasında bilhassa ABD'deki okullarda yaygın olarak uygulanan değer gerçekleştirmeci/geliştirmeci yaklaşımlar bireye ve bireyselliğe fazlaca vurgu yapmaları sebebiyle okullardaki eğitimi olumsuz etkilemek ve genç nesilde yaygınlaşan ahlaki problemlerin kaynağı olmakla eleştirilmiştir. Bireysel değerlerin öne çıkmasıyla artış gösteren madde bağımlılığı, intihar gibi olaylar neticesinde aileler, eğitim kurumları ve toplumun ileri gelenleri okulda değerler eğitiminin yerini tekrar gündeme taşımaya başlamışlardır (Demircioğlu & Tokdemir, 2008, s. 73). 1980'li yıllardan sonra bireyi merkeze alan değer gerçekleştirmeci/geliştirmeci yaklaşımlar yerini tekrar evrensel değerleri işe koşan karakter eğitimi programlarına bırakmaya başlamıştır. Nitekim karakter eğitimi yaklaşımının 1960-1980 yılları arasında öne çıkan değer açıklama yaklaşımına alternatif olarak ortaya çıktığı görüşü yaygın olarak kabul edilmektedir (Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 187). 1990'lı yıllarda karakter eğitimi bireyin özerkliği ve bireysel değerler ile toplumun önemseydiği değerleri uzlaştırmaya çalışan daha bütüncül, sentezci bir yapıya kavuşmaya başlamıştır (Zengin, 2017, s. 437). Bu dönüşüm okul ve değerler eğitimi meselesinde farklı yaklaşımlarla bütünleşmiş, daha kuşatıcı ve uzlaşmacı yaklaşımları gündeme getirmiştir.

Değerler eğitiminde bireyi toplum tarafından doğru kabul edilen belli değerlerin pasif alıcısı konumunda gören değer aktarma yaklaşımları ile bireyin özerkliğini sağlamak için kimi zaman toplumu ve toplumsal değerleri göz ardı eden değer gerçekleştirme yaklaşımlarının aksine hem bireyi hem de toplumu esas alarak orta yolu bulmaya çalışan bütüncül değer eğitimi yaklaşımları oluşturulmuştur. 1970'lerde oluşturulan adil topluluk okulları ile 1990'lı yıllarda ivme kazanan karakter eğitimi yaklaşımları günümüzde bütüncül ya da uzlaşmacı yaklaşımlar olarak isimlendirilmektedir. Bu yaklaşımlarda toplum tarafından önemsenen değerlerin kazandırılmasında okulun önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu haliyle, bilhassa 1990'lı yıllarda gelişmeye başlayan karakter eğitimi yaklaşımı daha çok modern karakter eğitimi olarak isimlendirilmektedir.

Buraya kadar söz konusu yaklaşımların daha çok ABD'deki gelişim süreci özetlenmiştir. Ancak ABD dışında Asya, Avrupa ve Avustralya gibi pek çok bölgede ve farklı birçok ülkede de değerler

eğitimi yapılmıştır/yapılmaktadır (Meydan, 2014, s. 94). Meseleye dünya ölçeğiyle bakıldığında, değerler eğitiminin dünyada farklı isim, yöntem, muhteva ve statüde yapıldığı görülebilir. Nitekim günümüzde araştırmacılar söz konusu eğitimden söz ederken karakter eğitimi, değer(ler) eğitimi, vatandaşlık eğitimi, ahlak ve değerler eğitimi gibi birçok terkip ve adlandırma kullanmaktadırlar. Bunlar arasında değerler eğitimi kavramının daha fazla öne çıkarak tartışıldığı ve yaygınlık kazanma eğiliminde olduğu görülmektedir. Nitekim ülkemizde ahlak ve karakter eğitimiyle ilgili Milli Eğitim Şûralarında alınan kararların son yıllarda değerler eğitimi adı altında ele alındığı söylenebilir (Keskin & Yazar, 2018, s. 386).

Tarihsel süreç açısından bakıldığında, İslam toplumlarında aile ortamlarında, sıbyan ve mahalle mekteplerinde, cami ve medreselerde, ahilik teşkilatı vb. yapılardaki anlayışlar etrafında değerler eğitiminin yapıldığı bilinmektedir. Bunlar adab-ı muaşeret, edep ve ahlak gibi olgular etrafında işlenmiştir (Yıldırım & Demirel, 2019). Nitekim üretim-tüketim ahlakı ve buna ilişkin değerlerin Ahilik gibi ticari yapılarda, birçok edebi, askeri ve sanatsal erdem ya da değerlerin örneğinin Enderun gibi yapılarda öne çıktığına dair sayısız örnek vardır. Türkiye’de Milli Eğitim sistemi içerisinde 2003 yılından itibaren daha bilimsel bir anlayışla ele alınmaya çalışılan değerler eğitimi, 2010 yılından itibaren yeni bir ivme kazanmıştır (Meydan, 2014, s. 93). Bu bağlamda değerler eğitimine Millî Eğitim Bakanlığı’nın 2010/53 numaralı genelgesi ile 2010-2011 eğitim-öğretim yılından itibaren okullarda yer vermeye başlanmıştır. Söz konusu genelgede değerler eğitiminin kapsamı şu şekilde ifade edilmiştir: “Toplumsal hayatı oluşturan, insanları birbirine bağlayan, gelişmeyi, mutluluğu ve huzuru sağlayan, risk ve tehditlerden koruyan ahlaki, insani, sosyal, manevi değerlerimizin tüm bireylere kazandırılmasında en önemli etken eğitimidir. Bu kazanımlarımızın öğrencilerimize aktarılması da değerler eğitimini oluşturmaktadır” (MEB, 2010).

Günümüzde Türkiye’de devlet okullarında Sosyal Bilgiler, Hayat Bilgisi, Türkçe, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi gibi derslerin öğretim programlarında açık ve örtük olarak değerler eğitimine yer verilmektedir (Uygun, 2013, s. 266). Devlet okullarının yanı sıra özel okullarda da değerler eğitimi uygulamaları okul öncesinden başlayarak ilköğretim ve ortaöğretime kadar devam etmektedir (Boydak, 2019, s. 6). Müfredat bazında 2017-2018 öğretim yıllarında gerçekleştirilen yenileşme çalışmalarında yeni öğretim programlarında değer ve değerler eğitimine odaklanılarak, Türk Milli Eğitim sisteminin kök değerleri belirlenmiş, böylece eğitim sistemi içerisinde bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmıştır (Meydan, 2019, s. 13). Ayrıca 2019 yılından itibaren YÖK Kur tanumına göre, “Karakter ve Değerler Eğitimi” ismiyle çeşitli eğitim fakültelerinde seçmeli olarak değerler eğitimine ilişkin dersler konulmuştur (Özer, 2019). Bu durum değerler eğitiminin bir eğitsel gerçeklik olarak Türk eğitim sisteminde giderek yaygınlaşma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi ülkemizde değerler eğitiminin verildiği derslerden biri de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersidir. Bu dersin ortaöğretim kademesinde de birtakım değerlerin öğretilmesinin amaçlandığı görülmektedir. Bilindiği üzere bu kademe gençlerin kimlik ve aidiyet gelişimi yanında dini ve ahlaki gelişimlerinin belirgin bir ivme kazandığı, tercihlerin belirginleşmeye başladığı biyolojik, psikolojik ve sosyal açıdan hızlı değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. İçinde buldukları dönem itibarıyla öğrencilerin sorgulama ve eleştirilerinin oldukça güçlü olduğu böyle bir dönemde, gençlere verilen değerler eğitiminin öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve beklentileriyle uyumlu olması son derece önem

arz etmektedir. Bu kademedeki gençlere verilecek değerler eğitiminin öğrencilerin içinde buldukları gelişim özelliklerine dikkat edilerek bütünlüklü ve tutarlı bir şekilde verilmesi gerekmektedir. Elbette bunun olabilmesi için öğretim programlarında hangi değerlerin, nasıl bir anlayışla öğretime konu edileceği noktasında iç ve dış tutarlılığa sahip bir yaklaşımın üretilmesi kaçınılmazdır.

Türkiye gibi uzun ve sancılı bir modernleşme tecrübesi yaşayan, geleneksel olanla modern olanı bir araya getirme noktasında sınır ve uzlaşma sorunları yaşayan ülkelerde değerler eğitiminin hangi yaklaşımla yapılması gerektiği üzerinde sürekli düşünülmesi gereken bir konudur. Değerler eğitiminin din ve din eğitimiyle ilişkisi söz konusu olduğunda bu sancılı zemin daha sarsıcı birtakım etkiler doğurabilmektedir. Doğu- Batı, akıl- nakil, itaat- özgürlük, birey- aile gibi kimi zaman karşıtlıklar ekseninde işleyen, tartışmalı bir hafızayı da barındıran olguların bir değerler eğitimi müfredatında nasıl yapılandırılması gerektiği önemli bir inceleme konusudur. Son yıllarda giderek gündemde daha fazla kalmayı başaran değerler eğitimi olgusunun din eğitimi bağlamında ele alınması, ülkemizin üzerinde geliştiği Türk-İslam kültür havzası ile bu çerçevede oluşan kültürel miras düşünüldüğünde anlamlı görünmektedir. Bu noktada, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi ile değerler eğitimi arasında nasıl bir ilişkinin kurulduğu, bu ilişkinin nasıl içeriklendirildiği dikkate değer görülmektedir. Bu içeriklendirmenin nasıl bir anlayışa yaslandığı, özellikle son yıllarda yapılan güncellemelerin nasıl bir anlayış imlediği, bu dönüşümün belli bir tutarlılık ve anlamsal bütünlük ihtiva edip etmediği, yapılan düzenlemelerin bilimsel bir kaygıdan beslenip beslenmediği önemlidir. Bu noktada Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (ODKAB) öğretim programları değerler eğitimi yaklaşımları çerçevesinde incelenebilir. Bu yönde yapılacak bir inceleme değerler eğitimi konusunda söz konusu programların nerede durduğunu anlama yanında, konuyla ilgili yapılacak eğitim bilimsel çalışmaların niteliğini ve eğitimdeki verimliliği artırma hususunda yardımcı olabilir. Bu bilgiler ışığında bu araştırmanın temel problemini "2010 ve 2018 Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programlarının değerler eğitimi yaklaşımları açısından durumu nedir?" sorusu oluşturmaktadır. Bu soru ilgili programlarda değerlerin nasıl tanımlandığı, temellendirildiği ve sınıflandırıldığı, hangi değerlerin öne çıkarıldığı, bu kapsamda öğretmen ve öğrenciye nasıl yaklaşıldığı, değerlerin öğretiminde hangi yöntem teknikler ile araç gereçlerin kullanılmasının öngörüldüğü, ayrıca söz konusu eğitimin nasıl bir ölçme değerlendirme anlayışıyla ele alınmaya çalışıldığı gibi alt sorular etrafında irdelenmiştir.

A. YÖNTEM

Araştırmada 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarının içeriği değerler eğitimi yaklaşımları açısından incelenmiştir. Bu nedenle çalışma doküman analizi ve ilgili bilimsel literatürün incelenmesine dayalı olarak yürütülmüştür. Doküman analizi, araştırılması amaçlanan olgu veya olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. Doküman analizi tek başına bir araştırma yöntemi olabildiği gibi, diğer nitel yöntemlerin kullanıldığı durumlarda ek bilgi kaynağı olarak da işe yarayabilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 189). Araştırmada öncelikle değerler eğitimi alanında ortaya çıkan farklı yaklaşımlar taranmış, ardından bunların değerler eğitiminin yapı ve işleyişini nasıl düzenlediğine bakılmış, elde edilen bilgiler ışığında belli temalar oluşturulmuştur. ODKAB öğretim programları bu temalar altında karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmiş ve araştırmadan elde edilen bulgular ilgili literatürden faydalanılarak değerlendirilmiştir. Araştırmada 2010 ve 2018 ODKAB öğretim

programları değer tanımı, önemi, değerlerin sınıflandırılması, programlarda yer verilen değerler, değerler eğitiminde öğretmen ve öğrenciye bakış, değerlerin öğretiminde kullanılması öngörülen yöntem, teknik ve araç-gereçler açılarından incelenmiştir. Bu bağlamda, her iki öğretim programı baştan sona incelenmiş, programlarda hangi değerlere, nerelerde yer verildiği tespit edilmiştir. Böylece her iki öğretim programında değerler listesinde doğrudan verilen değerlerin yanı sıra değerler listesinde yer verilmediği hâlde programların farklı ünite ve başlıklarında bahsedilen değerlerin neler olduğu da tespit edilmiş ve çalışmamızda “dolaylı olarak verilen değerler” şeklinde ifade edilmiştir.

Türkiye’de konu alanıyla ilgili oluşan bilimsel literatüre bakıldığında, değerler eğitimini genel olarak, özellikle teorik düzlemde ele alan çalışmaların yanında Türkiye’de bu yöndeki uygulamaları, öğretim programı, ders kitabı, sınıf içi pratik bağlamında, zaman zaman öğretmen ve öğrenci gözüyle inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Cihan, 2014; Kart & Şimşek, 2020; Yıldırım & Demirel, 2019). Alan yazında öne çıkan yayınların bir bölümü değerler eğitimini, ahlak, din ve din eğitimi bağlamında işleyen çalışmalar olup bunların bir kısmı konuyu teorik olarak, bir bölümü ise saha verisine dayalı olarak incelemektedir (Bazarkulov, 2008; Kaymakcan & Meydan, 2011). Öğretim program ve ders kitaplarında öne çıkarılan genel olarak değerler, özelde örneğin kök değerlerle ilgili araştırmalar da bulunmaktadır. Bu kapsamda Osmanoğlu DKAB ders kitaplarında yer alan “hoşgörü” ve “bir arada yaşama” temalarını incelemiştir (Osmanoğlu, 2012). Bu kapsamda 7. sınıf DKAB ders kitabında kök değerlerin verilmesini inceleyen bir başka çalışmada, kitapta yer alan üniteler etrafında incelenmiş, değerlerin geçtiği sayfalar ile sıklık ve yüzdeleri verilerek en fazla-en az yer verilen değerler tespit edilmiş ve görselleştirilerek sunulmuştur (Ağca & Meydan, 2022). Değerler eğitimi ve din eğitimi bağlamında yürütülen çalışmaların daha çok ilköğretim DKAB derslerine odaklandığı söylenebilir. Bu çalışmalarda yer yer ilköğretim DKAB derslerindeki ahlaki değerler din eğitimi açısından incelenmiş; ilköğretim DKAB dersinde öğretmenlerin değer kavramı ve değer öğretimiyle ilgili görüşleri ele alınmış; kimi zaman da ilköğretim DKAB öğretim programında örneğin “saygı” değerine nasıl yer verildiği incelenmiştir (Cebeci, 2005; Altıntaş, 2014; Arıcı & Maden, 2018). Bunların yanında, Türkçe değerler eğitimi literatüründe, değerler eğitimi yaklaşımlarını inceleyen çeşitli çalışmalar da yapılmıştır (Korkmaz, 2019; Aydın & Gürler, 2012). Bu çalışmaların değerler eğitimi yaklaşımlarını genel hatlarıyla tanıttığı, öğretmen, öğrenci, program gibi boyutlarıyla tasvir ettiği söylenebilir. Özellikle Ortaöğretim düzeyinde DKAB öğretim programlarını değerler eğitimi yaklaşımları açısından inceleyen herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır.

B. TEMEL KAVRAMLAR

Değer kavramı felsefe, tarih, sosyoloji, matematik, hukuk vb. birçok alanda kullanılan bir kavram olması sebebiyle çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Değer kavramı genel olarak “bir nesne, varlık veya faaliyete ruhsal, ahlaksal, toplumsal ya da estetik yönden tanınan önem ya da üstünlük derecesi; birey veya küme için ilginç sayılan herhangi bir nesnenin niteliği” şeklinde tanımlanmaktadır (Öncül, 2000, s. 281). Değerin “kıymet” anlamı da bulunmaktadır. Sanatsal, nakdi ve arazi gibi şeylerin değerinden söz edilirken bu anlamda kullanılmaktadır. “Değerler” ifadesiyle de genellikle ahlaki ve etik değerler ifade edilmektedir (Power vd., 2018, s. 149). Bireyin eylemlerine yön vermenin yanı sıra başkalarının davranışlarını değerlendirme kriterleri olarak da işlev gören (Akin, 2011, s. 56; Zengin, 2017, s. 434)

değerler, “bir durumu diğerine tercih etme eğilimi” olarak da karşımıza çıkabilmektedir (Turan & Ulusoy, 2016, s. 5). Yapılan tanımlardan hareketle değeri, olay ya da durumları değerlendirirken düşüncelerimizi yansıtan ve davranışlarımıza yön veren inanç, eğilim ve tutumlar olarak tanımlayabiliriz.

Değerler eğitimi ile ilgili literatürde “değer öğretimi” ya da “değer(ler) eğitimi” şeklinde yaygın iki kavramsal kullanım olup bunların farklı biçimlerde işlendiği görülmektedir. Kimi araştırmacılar değer öğretimi kavramını tercih edip bunu “amaçlı, planlı, programlı bir şekilde öğrencilerin ahlaki değerlerle ilgili kalıcı izli davranış geliştirmelerini kılavuzlama süreci” olarak tanımlamaktadır (Altıntaş, 2016, s. 22). Kimi araştırmacılar ise “değer eğitimi” kavramını kullanmakta ve onu “değerler hakkında öğretim yapma çabası” şeklinde tanımlamaktadır (Ulusoy, 2010, s. 34). Bu çalışmada değerler eğitimi kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Bununla beraber alan yazında üzerinde uzlaşılan bir “değerler eğitimi” tanımı bulunmamaktadır (Bozkurt, 2019, s. 20). İlgili bilimsel literatürde değerler eğitiminin farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Bu tanımlardan birine göre değerler eğitimi, bireyin belirli değerlerin farkına varması, yeni değerler üreterek onları benimsemesi, kişiliğini değerlere göre şekillendirerek, değerleri davranışa dönüştürmesidir (Yeşil & Aydın, 2007, s. 71). Yaman’a göre ise değerler eğitimi, yaşam boyu devam eden bir değer kazanma ve kazandırma sürecidir (Yeşilyurt, 2019, s. 124). Görüldüğü gibi ilk tanımda birey, ikinci tanımda süreç öne çıkarılmıştır. Literatürde bu iki tanımın birleştirilerek yeni bir değerler eğitimi tanımının yapıldığı da görülmektedir. Nitekim değerler eğitimi, bireyin değerleri benimsemesi ve karakterinin temel unsuru hâline getirerek davranışa dönüştürmesi için verilen ve hayat boyu devam eden bir eğitim şeklinde de tanımlanmıştır (Kapkın vd., 2018, s. 183). Bu çalışmada değerler eğitimi kavramı, bireyin belli değerleri öğrenerek, yaşamında bu değerler çerçevesinde bir davranış değişikliği oluşturmasını sağlayacak faaliyetler anlamında kullanılmıştır.

Literatürde “değer eğitimi” ile “değerler eğitimi” şeklinde iki farklı kullanım şekli karşımıza çıkmaktadır. Değer eğitimi kavramının daha çok belli değerlerin bireye aktarılması anlamında kullanılırken; değerler eğitimi kavramının daha çok bireylerin duygularını, kendilerini anlamlandırma süreçlerini kullanarak değerlerini kazanmaları hatta bireylerin kendi değerlerini bizzat kendilerinin inşa etmesine fırsat oluşturma anlamında kullanılmaktadır (Bacanlı & Dombaycı, 2012). Her iki yapıda da bireylerin değerleri benimsemesini sağlamak amaçlanmasına rağmen yaklaşım tarzları ve yöntemlerinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Literatürde değerler eğitiminin ilgili birtakım yakın kavramlardan, örneğin karakter eğitiminden farklılıklar arz ettiği üzerinde de durulmuştur. Buna göre karakter eğitiminde bireyin toplumla uyum içerisinde yaşaması amaçlanırken; değerler eğitiminde hem toplumla uyumlu hem de çağın gereksinimlerini karşılayan bireyler yetiştirmenin amaçlandığı belirtilmektedir (Bozkurt, 2019, s. 20). Ayrıca karakter eğitimi yaklaşımlarıyla bireye ahlaki davranışlar kazandırmanın amaçlandığı; değerler eğitimi yaklaşımlarıyla farklı alanlarda belirlenen değerlerin bireye kazandırılmasının amaçlandığı ifade edilmiştir (Bozkurt, 2019, s. 22). Dolayısıyla karakter eğitimi daha çok ahlak alanına özgü sınırlı bir eğitimken, değerler eğitimi daha farklı alanları içine alan, daha kuşatıcı ve çok yönlü bir eğitim faaliyetidir, denebilir. Nitekim değerler eğitimi ile bireyin hayatı boyunca tercihlerini ve kararlarını etkileyecek, iyi bir yaşam sürdürebilmesi için gerekli olan bilgilerin aktarılacak

bireyi hayata hazırlayan, toplumdaki topluma hatta zaman ilerledikçe yaşamın gerektirdiklerine göre farklılaşacağı öngörülen bilgi ve değerlerle ilgili bir eğitimden bahsedilmektedir (Bozkurt, 2019, s. 20).

“Değerler eğitimi yaklaşımı” ifadesine bakıldığında, ilgili literatürde kimi zaman değer(ler) eğitimi belli boyutlarda yapılandırmaya dönük fikirleri, kaygıları, eleştirel değerlendirmeleri olan bakış açılarının, kimi zamansa belli uygulamaların ya da modellerin (okullar, projeler, programlar vb.) söz konusu edildiği görülmektedir. Kavramın tanımında yaşanan belirsizlik daha çok kavramda yer alan “yaklaşım” tabirinden kaynaklanmaktadır. Burada söz konusu “yaklaşım”ın değerler eğitimi kılavuzlayan birtakım ilkeler, tutumlar, bakış açılarından müteşekkil bir “felsefe” mi yoksa değerler eğitime dair somut bir süreç ya da bir takım uygulama adımları mı olduğu konusunda belirsizlikten söz edilmiştir (Korkmaz, 2019, ss. 52-53). Korkmaz’a göre değerler eğitimi yaklaşımı dendiğinde genel öğretim model ve stratejilerini içine alan daha genel bir adımlar ve ilkeler bütününden söz edilebilir. Bununla birlikte değerler eğitimi ya da öğretimi yaklaşımını, değer tanımıyla okulda öğretilme biçimine (ilgili program ve ders kitaplarına, öğretim yöntemlerinden araç gereçlere kadar), öğretmen ve öğrenciye bakıştan öğretim mekânlarının düzenlenmesine varan bir dizi ilke, tutum ve adımları içine alan genel öğretim yaklaşımı olarak kavramak anlamlı görünmektedir.

C. BULGULAR VE YORUMU

2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarında yer alan değer ve değerler eğitime dair öğelere biçimsel açıdan bakıldığında ilk programda söz konusu öğelerin daha belirgin biçimde yapılandırıldığı görülmüştür. Bu kapsamda örneğin 2010 ODKAB öğretim programında “Öğretmen Bilgi Notları” başlığında değer eğitimiyle ilgili belli yaklaşımlar ana hatlarıyla tanıtılmış (MEB, 2010, ss. 85-90), buna karşın 2018 ODKAB öğretim programında değerler eğitimi yaklaşımlarına tanıtım düzeyinde de olsa yer verilmemiştir.

2010 ODKAB öğretim programında değerler ayrı bir öğrenme alanı olarak belirginleştirilmiş ve farklı öğrenme alanlarıyla irtibatı açıkça vurgulanmıştır. 2018 ODKAB öğretim programında değerlerle ilgili böyle bir belirginlik bulunmamaktadır. Nitekim 2010 ODKAB öğretim programı inanç, ibadet, Hz. Muhammed (sav), vahiy ve akıl, ahlak ve değerler, din ve laiklik ile din, kültür ve medeniyet olmak üzere 7 öğrenme alanı çerçevesinde yapılandırılmıştır (MEB, 2010, s. 30). Ayrıca inanç, ibadet ve Hz. Muhammed öğrenme alanlarının “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanı ile ilişkilendirildiği belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 15-17). 2018 ODKAB öğretim programında öğrenme alanları kaldırılmış, “Konular” başlığı eklenmiş, “Ünite Açıklaması” şeklinde bir bölüm oluşturulmuştur. Bu bölümde konu başlıklarına yer verilmiş, ünite alt başlıklarının kazanım ve açıklamalardan hareketle kitap yazarları tarafından oluşturulmasına imkân tanındığı belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 11).

2010 ODKAB öğretim programının bütününde, her sınıf düzeyinde, bütün ünite ve öğrenme alanlarında, konuların tamamı işlenirken sorumluluk, saygı, bilimsellik gibi bazı değerlerin gözetilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu değerler 2010 ODKAB öğretim programında “... Kazanımlar, Etkinlik Örnekleri ve Açıklamalar” tablosunda “öncelikle verilecek değerler” olarak kodlanmıştır (MEB, 2010, ss. 32-59). Söz konusu öğretim programının öncelikli birtakım değerler üzerine inşa edilmesi, değerler eğitiminin programda sadece bir öğrenme alanıyla sınırlandırılmadığını, değerlerin programın geneline

yayıldığını ima etmektedir. 2010 ODKAB öğretim programında değerler eğitimini programın bütünüyle ilişkilendirerek bütüncül bir anlayış oluşturma şeklindeki hassasiyet 2018 ODKAB öğretim programında açık bir şekilde vurgulanmıştır. Nitekim 2018 ODKAB öğretim programında “Değerlerimiz, ayrı bir program veya öğrenme alanı, ünite, konu vb. olarak görülmemiş; öğretim programlarının her birinde ve her bir biriminde yer almıştır” ifadesine yer verilmiştir (MEB, 2018, s. 3). Bununla beraber, 2010 ODKAB öğretim programından farklı olarak 2018 ODKAB öğretim programında değerlere her üniteye yer verilmemiştir.

Değerler eğitimi bağlamında incelenen öğretim programlarında değer söyleminin ünite bazlı yapılandırılışında kimi belirgin farklılaşmalar oluşmuştur. Örneğin değerlerle ilgili ünitenin ismi değiştirilmiştir. Nitekim 2010 ODKAB öğretim programı 9. sınıf “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanındaki “Değerler” ünitesi, 2018 ODKAB öğretim programında 9. sınıf düzeyinde “Gençlik ve Değerler” şeklinde isimlendirilmiştir. Bu tür farklılaşmalara rağmen her iki programda da korunan ortak birtakım noktalar bulunmaktadır. Örneğin her iki öğretim programında da “kök değerler” ifadesi kullanılmıştır. Ancak, 2010 ODKAB öğretim programında kök değerler olarak İslam kaynaklı bütün dinsel oluşumları kuşatacak değerlerin öne çıkarıldığı belirtilirken 2018 ODKAB öğretim programında daha çok evrensel olarak nitelendirilebilecek değerler vurgulanmıştır. 2010 ODKAB öğretim programında İslam kaynaklı oluşumları bir araya getiren ve “kök değerler” olarak ifade edilen değerlerin neler olduğu açıkça belirtilmemiş, inanç, ibadet ve ahlak alanlarıyla ilgili kök değerlerin bütün Müslümanları birleştiren ortak paydalar olmasına özen gösterildiği ifade edilmiştir (MEB, 2010, s. 10). 2018 ODKAB öğretim programında verilen kök değerlerin hem kendi başlarına hem de ilişkili olduğu alt değerler ve diğer kök değerlerle birlikte ele alınarak hayat bulacağı belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 3). Alt değerler ve diğer kök değerler ifadesinden hareketle, değerlerin sadece belirtilen kök değerlerle sınırlandırılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte alt ve diğer kök değerlerin hangi değerler olduğu açıkça ifade edilmemiştir. Ayrıca programlarda kök değerlerin hangi ölçütlere göre seçildiği konusuna da bir açıklık getirilmemiştir. Ortaöğretim kademesinde DKAB dersinin yanı sıra tarih, coğrafya gibi derslerin 2018 öğretim programlarında da aynı kök değerlere (adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik) yer verilmiştir. Öğretim programlarında kök değerlerin belirlenmiş ve tüm programlarda ortaklaştırılmış olması ile eğitim sistemi içinde bütünlük oluşturulmaya çalışıldığı ifade edilmiştir (Meydan, 2019, s. 13).

1. Değerin Tanımı, Önemi ve Değerlerin Sınıflandırılması

Sosyokültürel olgular coğrafya ve kültüre göre farklılaşabilmektedir. Değer olgusu bu gerçekten bağımsız değildir. Değere bakışın farklı olması, değerler eğitimi yaklaşımlarını değerlerin tanımı ve öne çıkarılan değerler konusunda farklılaştırmıştır. Bu kapsamda, örneğin, değer aktarma yaklaşımlarına göre değerler, sosyal ve kültürel olarak kabul görmüş standartlar ya da davranış kurallarıdır (Yiğittir & Kaymakçı, 2012, ss. 50-51). Değer aktarma yaklaşımlarında birtakım değerlerin evrensel ve kesin olduğu düşüncesi öne çıkarılmaktadır. Bu sebeple öğrenciye kazandırılması gereken belli değerler listesi bulunmaktadır. Değer gerçekleştirme yaklaşımlarında bireyin kendi değerlerini bizzat kendisinin seçip inşa etmesi gerektiği düşüncesi öne çıkarıldığı için belli bir değer tanımı ve değer listesi

bulunmamaktadır. Bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarında ise belli değerler listesi bulunmakla birlikte, uygulama sürecinde değer aktarma yaklaşımlarından farklılaşmaktadır.

Araştırma kapsamında incelenen 2010 ODKAB öğretim programında ahlak ve değer kavramları ayrı ayrı tanımlanmış ve birbirleriyle ilişkileri üzerinde durulmuştur. Buna göre “Ahlak, bir toplum içinde kişilerin benimsedikleri, uymak zorunda buldukları davranış biçimleri ve kuralları”; değer ise “yüksek, yararlı ve manevi nitelikler” ya da “...bir sosyal grup veya toplumun kendi varlık, birlik, işleyiş ve devamını sağlamak ve sürdürmek için üyelerinin çoğunluğu tarafından doğru ve gerekli oldukları kabul edilen ortak düşünce, amaç, temel ahlaki ilke ya da inançlar” olarak tanımlanmıştır (MEB, 2010, ss. 17, 28). 2018 ODKAB öğretim programında ise değer kavramı “değerlerimiz” şeklinde ele alınarak, “... bizi biz yapan ...”, “temel insani özelliklerimizi oluşturan...”, “... bütün eğitim sürecinin nihai gayesi ve ruhu ...”, “... öğretim programlarının perspektifini oluşturan ilkeler toplamı”, “... toplumumuzun milli ve manevi kaynaklarından damıtılarak dünden bugüne ulaşmış ve yarınlarımıza aktaracağımız öz mirasımız” olarak işlenmiştir (MEB, 2018, ss. 2-3). Görüldüğü üzere 2010 ODKAB öğretim programında daha genel ve nesnel; 2018 ODKAB öğretim programında ise daha biz eksenli ve öznel bir değer vurgusu bulunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu programların değer kavramını doğrudan tanımlaması, değerleri tanımlama açısından programların değerleri telkin yaklaşımına yakın durduğu şeklinde anlaşılabilir. Nitekim değerleri telkin yaklaşımında değerlerin tanımı ve sınırları açık şekilde belirlenmektedir (Aslan, 2021, ss. 27-40).

2010 ODKAB öğretim programında birey ve toplum gelişiminde değerlerin önemli olduğu belirtilmiştir. DKAB dersi öğretim programının “Öğrencilerin haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren bir birey olarak yetişmesini önemseydiği”; “Öğrencilerin toplumsal sorunlara karşı duyarlı olmasını sağlamayı amaçladığı” belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 11). “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanıyla, öğrencilerin “... değerlerin ne olduğunu, dinin değerlerin oluşumundaki etkisini, kişilik ve toplumsal gelişimde değerlerin etkisini ...”; “... hak ve özgürlüklerin kullanımını, barış içinde yaşamayı, affetme ve bağışlamayı öğretmenin amaçlandığı” ifade edilmiştir (MEB, 2010, ss. 17-18). 2018 programında ise “değerlerimiz”, karşılaştığımız problemlerle baş etmek için harekete geçmemizi sağlayan gücün kaynağı olarak nitelendirilmiş; toplumun geleceğinin değerlerini benimsemiş bireylere bağlı olduğu ifade edilmiştir (MEB, 2018, ss. 2-3). Her iki programda da birey ve toplum açısından değerlerin önemli olduğu konusundaki düşüncenin devam ettirildiği görülmektedir. Söz konusu öğretim programlarında değerlerin öneminden bahsedilirken birey ve topluma eşit değerlikli bir perspektifle vurgu yapılmasından hareketle, programların bu yönüyle daha sentezci değerler eğitimi yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilir.

2010 ODKAB öğretim programında değerler milli, ahlaki, insani ve kültürel değerler şeklinde sınıflandırılmıştır (MEB, 2010, s. 11). Bununla birlikte programın vizyonunda “demokratik değerler” (MEB, 2010, s. 9); genel amaçlarında “evrensel değerler” (MEB, 2010, s. 13); 9. sınıf “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanı kazanımlarında “dini değerler” (MEB, 2010, s. 36) ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. 2018 ODKAB öğretim programında da değerler milli, manevi, ahlaki, insani ve kültürel değerler şeklinde sınıflandırılmıştır (MEB, 2018, ss. 8-9). Bunun yanı sıra “etik değerler” ifadesine de yer verildiği görülmektedir (MEB, 2018, s. 4). Aynı programda “ahlaki değerler” ve “etik değerler” ifadesinin birlikte

kullanılması dikkat çekici bir unsur olarak değerlendirilebilir. Çünkü ahlak ve etik kavramlarının bazen eş bazen de yakın anlamlı olarak birbirlerinin yerine kullanıldıkları ifade edilmektedir (Mahmutoğlu, 2009, s. 225; Yıldız, 2008-2010, s. 23). Ayrıca değerlerin sınıflandırılmasıyla ilgili milli, ahlaki, insani, kültürel şeklindeki sınıflandırmaya her iki öğretim programında da yer verilmiş olması, programlar arasında değerlerin sınıflandırılması konusunda bir devamlılık olduğunu ima edebilir. Bu durum 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu 2. maddesinde işaret edilen milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel şeklindeki sınıflandırmayla ilgili görülmektedir. Ayrıca 2010 ODKAB öğretim programında yer verilen demokratik değerler, evrensel değerler ve dini değerler ifadelerine 2018 ODKAB öğretim programında yer verilmeyerek, manevi değerlerden söz edilmesi ve etik değerlerden bahsedilmesi programlar arasında değerleri sınıflandırma konusunda farklılıklar olduğunu göstermektedir.

2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarında değerlerin sınıflandırılmasına yer verilmiş olmakla birlikte programlarda yer verilen değerlerin nasıl bir yaklaşımla gruplandırıldığı açık bir şekilde belirtilmemiştir. Değerleri daha kolay anlayabilme, değerler hakkında fikir üretebilme ve öğrenmeyi kolaylaştırma vb. açılardan değerlerin sınıflandırılması önemlidir. Bu sebeple değerlerin sınırlarının net bir şekilde belirlenmesi, hangi değerlerin milli, ahlaki, insani, kültürel vb. olduğunun açıklanması, buna ilişkin gruplandırmaların temellendirilerek yapılması, öğretmen ve öğrencilerin konuyu net olarak anlamalarına belli ölçülerde katkı sağlayabilir. Nitekim DKAB dersini alan ortaöğretim kademesindeki öğrencilerin görüşleri alınarak yapılan bir araştırmada öğrencilerin en az sahip oldukları kazanım olarak "Dini ve ahlaki değerlerin kişilik gelişimdeki etkisini açıklama" kazanımını söylemesi bu düşüncüyü destekler niteliktedir (Akto, 2010, ss. 111-112). Öğrencilerin bu kazanımı gerçekleştirme noktasında zorlanma sebeplerinden biri ahlaki ve dini değer derken hangi değerlerden söz edildiği ile ilgili net bir cevaba ulaşamamaları olabilir.

Özetle söylemek gerekirse, programlarda ahlaki, kültürel, evrensel vb. değerlere yer verilmesi, insan ve toplum vurgusunun daha da belirginleştirilmesi programlarda son yıllarda öne çıkarılmaya çalışılan çoğulcu yaklaşımın bir yansıması sayılabilir (Parlak, 2011, s. 137). Diğer yandan değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarının çoğulcu anlayışlara yakın olması sebebiyle 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarının değerleri sınıflandırma açısından değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilir. Bununla birlikte değerle ilgili yapılan doğrudan birtakım sınırlandırmalar söz konusu öğretim programlarını değer aktarma/değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımlarına yaklaştırmıştır.

2. Öne Çıkarılan Değerler

Değerler eğitimi yaklaşımlarına öğretim sürecinde öne çıkardıkları değerler açısından bakıldığında, değer aktarma yaklaşımlarında toplum tarafından benimsenen değerlerin öğrencilere kazandırılmaya çalışıldığı görülür. Burada her toplumun öne çıkardığı değerlerin farklı olması sebebiyle listelenen değerler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Buna karşın daha modern yaklaşımlardan olan örneğin değer geliştirme yaklaşımlarında ise değer listesi bulunmamaktadır. Bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarında adalet, sorumluluk, saygı, dürüstlük, eşitlik, yardımseverlik, hoşgörü ve demokrasi vb. değerler öne çıkarılmaktadır. Görüldüğü gibi yaklaşımlar bazında değerler listeleri sunup sunmama noktasında net bir konsensüs bulunmamaktadır.

İncelenen öğretim programlarında birtakım değerlerin açıkça zikredildiği ve program rehberliğinde nasıl işleneceğine dair aydınlatıcı bilgilere yer verildiği görülmektedir. Programlarda doğrudan verilen değerlerin yanı sıra dolaylı olarak da bazı değerlere yer verilmiştir. Programlarda dolaylı olarak yer verilen değerler, değerler listesinde verilmediği halde programın farklı kısımlarında bahsedilen değerlerdir. Örneğin 2010 ODKAB öğretim programında değerler listesinde “aile kurumuna önem verme” şeklinde doğrudan verilen değer, 2018 ODKAB öğretim programında 10. Sınıf “Din ve Hayat” ünitesi, “Kazanım ve Açıklamaları” başlığında verilmiştir (MEB, 2018, s. 22). 2018 ODKAB öğretim programında kök değerlerden biri olarak verilen “öz denetim” değeri, 2010 ODKAB öğretim programında 12. sınıf, “İnanç” öğrenme alanı, “Etkinlik Örnekleri” başlığında verilmiştir (MEB, 2010, s. 53). Söz konusu öğretim programlarında öğrencilere kazandırılması amaçlanan değerler şunlardır:

Tablo 1. Programlarda Yer Verilen Değerler

2010 ODKAB Öğretim Programında Verilen Değerler	Doğrudan	2018 ODKAB Öğretim Programında Verilen (Kök) Değerler	2010 ODKAB Öğretim Programında Dolaylı Olarak Verilen Değerler	2018 ODKAB Öğretim Programında Dolaylı Olarak Verilen Değerler
Adil olma	-	Adalet	-	-
Aile kurumuna önem verme	-	-	-	Aile kurumuna önem verme
-	-	Öz denetim	Öz denetim	-
Bağımsızlık	-	-	-	-
Bilimsellik	-	-	-	-
-	-	-	Tevekkül	-
Çalışkanlık	-	-	-	-
Dayanışma	-	-	-	-
-	-	-	Vefa	-
Ölçülülük	-	-	-	-
Yumuşak huyluluk	-	-	-	-
-	-	-	Affetme	-
-	-	-	Bağışlama	-
-	-	-	Merhamet	-
Güvenilir olmak	-	-	-	-
Kanaat	-	-	-	-
-	-	-	-	Hikmet
-	-	-	-	Şecaat
Cömertlik	-	-	-	-
Sabır	-	Sabır	-	-
Samimiyet	-	-	-	Samimiyet
Güven	-	-	-	-
Namuslu olmak	-	-	-	-
-	-	-	-	İffet
Alçak gönüllülük	-	-	-	-
Sözünde durmak	-	-	-	-
Emanete riayet etmek	-	-	-	-
Hakikat sevgisi	-	-	-	-
Kardeşlik	-	-	-	Kardeşlik
-	-	-	Arkadaşlık	Arkadaşlık
Duyarlılık	-	-	-	-
Doğruluk	-	-	-	-
-	-	Dostluk	Dostluk	-
Dürüstlük	-	Dürüstlük	-	-
Estetik duyarlılık	-	-	-	Estetik duyarlılık
Hoşgörü	-	-	-	-
Misafirperverlik	-	-	-	-

Tablo 1. Devamı

2010 ODKAB Öğretim Programında Doğrudan Verilen Değerler	2018 ODKAB Öğretim Programında Doğrudan Verilen (Kök) Değerler	2010 ODKAB Öğretim Programında Dolaylı Olarak Verilen Değerler	2018 ODKAB Öğretim Programında Dolaylı Olarak Verilen Değerler
Sağlıklı olmaya önem verme	-	-	Sağlık
Saygı	Saygı	-	-
Sevgi	Sevgi	-	-
Sorumluluk	Sorumluluk	-	-
Temizlik	-	-	-
-	-	Vatan	Vatan
-	-	Millet	Millet
-	-	Bayrak	Bayrak
-	-	Şehit	Şehitlik
-	-	Gazi	Gazilik
Vatanseverlik	Vatanseverlik	-	-
Yardımseverlik	Yardımseverlik	-	-
Paylaşımçı olmak	-	-	-
-	-	Diğergamlık	-
Fedakârlık	-	-	-

Tabloda görüldüğü üzere 2010 ODKAB öğretim programında 35 değer listelenmiştir (MEB, 2010, ss. 13-14). 2018 ODKAB öğretim programında ise 7 tanesi 2010 programında geçen aynı değerler olmak üzere toplamda 10 değere yer verilmiştir (MEB, 2018, ss. 3, 8). İlk programda “saygı” değeri detaylandırılmış; insana, düşünceye, hürriyete, ahlaki olana ve kültürel mirasa saygı din öğretiminde öncelikli olarak dikkat edilmesi gereken hususlar olarak zikredilmiş; öğrenciler bu çerçevede davranmaya teşvik edilmiştir. Bu detaylandırma 2018 ODKAB öğretim programından farklı olarak, 2010 ODKAB öğretim programında insanın değişen, düşünen, sorgulayabilen, özgür bir varlık olması şeklinde açıklanmış; insanın ahlaklı olmasının ve geçmişten alınan kültürel mirası anlamasının önemli olduğu vurgulanmıştır (MEB, 2010, ss. 5-6; MEB, 2018, s. 10). “Saygı” değerinin her iki programda da korunmuş olmasının, farklılıklarla bir arada yaşamayı öğrenmeyi, toplumda birlik ve beraberliği sağlamaya yönelik olduğu söylenebilir. Nitekim 2010 ODKAB öğretim programında öğrencilerin başka dinden olanlara karşı hoşgörülü ve anlayışlı davranmalarını, birlikte yaşama ve hoşgörü kültürünü özümsemelerini sağlamanın amaçlandığı ifade edilmiştir (MEB, 2010, ss. 11, 13). Nitekim “birlikte yaşama” ve “hoşgörü” kültürünün ayrımcılık, nefret, düşmanlık gibi toplumsal problemlerle mücadelede önemli olduğu söylenebilir (Osmanoğlu, 2012, s. 75). 2018 ODKAB öğretim programında farklı din, inanç ve yorumlara saygı duyan, farklılıklarla bir arada yaşama becerisi kazanmış bireyler yetiştirmenin amaçlandığı ifade edilmiştir (MEB, 2018, s. 9). Görüldüğü gibi 2010 ODKAB öğretim programında doğrudan ifade edilen “hoşgörü” değerine 2018 ODKAB öğretim programında dolaylı olarak yer verilmiştir.

2010 programında ünitelerin işlenişinde sadece “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanında değil, bütün öğrenme alanları ve ünitelerin “Açıklamalar” başlığında “öncelikle verilecek” değerler ile beceriler belirtilmiştir. 2018 ODKAB öğretim programında ise 11. ve 12. sınıf düzeylerinde verilen iki ünite dışındaki bütün ünitelerin “Kazanım ve Açıklamaları” başlığında, işlenen ünitelerde kazandırılması istenen becerilerin neler olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte 2010 ODKAB öğretim programından farklı olarak 2018 ODKAB öğretim programında değerlere her üniteye yer verilmemiştir. Bilindiği üzere

her toplumun benimseyerek öne çıkardığı değerlerde farklılıklar olabilir. Bununla beraber dürüstlük, adalet, sabır, sorumluluk gibi değerler tüm toplumlarda genel olarak iyi kabul edilen değerlerdir. 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarında da bu değerlere yer verilmiştir. Buradan hareketle her iki programda da evrensel olarak nitelendirilen değerlere yer verildiği söylenebilir.

2018 ODKAB öğretim programında “Programın Temel Felsefesi ve Genel Amaçları” başlığında öğrencilerin “İslam dininin; kültürümüz, dilimiz, sanatımız, örf ve âdetlerimiz üzerindeki etkisini fark etmeleri” ve “Türk-İslam kültürünün oluşmasına etki eden bazı önemli şahsiyetleri tanımalarının” amaçlandığı ifade edilmiştir (MEB, 2018, ss. 8-9). Ayrıca 9. sınıf “Gençlik ve Değerler” ünitesi kazanım açıklamalarında değerlerin oluşumunda din, örf ve âdetlerin etkisine yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 18). Geçmişten alınan miras olarak ifade edilen değerlerimizin köklerinin geleneklerimiz ve dünümüzün içinde olduğu, gövdesi ve dallarının bu köklerden beslenerek bugünümüze ve yarınlarımıza uzandığı belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 2). Gelenek ifadesi din, kültür, tarih, sanat vb. birçok alanı çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte din, örf ve âdet ile gelenek gibi kavramların öne çıkarılması sebebiyle her iki öğretim programında da değerler eğitimi bağlamında toplumsal hassasiyetlerin vurgulandığı söylenebilir.

İncelenen öğretim programlarında İslam dininin kültürümüz, örf ve âdetlerimiz vb. üzerindeki etkisiyle ilgili söylemin tekrarlanması programlar arasında bir devamlılık olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türk-İslam kültürünün öne çıkarılması kendi tarihsel sürecimizin dikkate alınarak, birlik ve beraberliğimizin devamını sağlamaya yönelik bir söylem olarak yorumlanabilir. Nitekim 2018 ODKAB öğretim programı 9. sınıf “Gençlik ve Değerler” ünitesinde İslam düşüncesinde öne çıkan ve temel değerler olarak nitelendirilen adalet, hikmet, iffet ve şecaat değerlerine yer verilmesi söz konusu öğretim programında değerlerin İslam diniyle bağlantılı olarak ele alındığı şeklinde yorumlanabilir. 2018 ODKAB öğretim programında 12. sınıf “Anadolu’da İslam” ünitesi “Kazanım ve Açıklamaları” başlığında Türklerin Müslüman olma süreci ile dini anlayış ve kültürümüzün oluşmasında etkili olduğu ifade edilen Ebu Hanife, Mevlâna, Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Ahi Evran gibi şahsiyetler “ortak değerimiz” olarak verilmiştir (MEB, 2018, s. 31). Bu tür hassasiyetler öğretim programlarını şekillendiren toplumsal gerçekliği anlama bakımından önemlidir. 2010 ODKAB öğretim programında 9. sınıf düzeyinde “İslamiyet ve Türkler” ünitesi işlenirken Türklerin Müslümanlaşma süreci, bu süreçte öne çıkan şahsiyetler, onların bıraktığı eserler farklı yönleriyle öğretime konu edilmiştir. Bu noktada öğretim sürecinde bu ünite “öncelikle verilecek değerler” bağlamında “kültürel mirasa saygı” etrafında işlenmiştir. Program hazırlayıcıların saygıyı ele alırken Türklerin Müslüman olma sürecinde yaşanan gelişmeleri, bu süreçte oluşan eserleri, isimleri ve onların bıraktığı mirası anlama konusunda saygıyı öne çıkarması, bu değerlerin çok yönlü ele aldığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

Programların toplumsal temellerini anlama noktasında öne çıkarılan önemli kavramların başında “kök değerler” söylemi gelmektedir. Nitekim her iki programda da kök değerler ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte 2010 ODKAB öğretim programında kök değerler olarak İslam kaynaklı bütün dinsel oluşumları kuşatacak değerlerin öne çıkarıldığı ifade edilirken, 2018 ODKAB öğretim programında daha çok evrensel olarak nitelendirilebilecek değerler vurgulanmıştır. Bununla birlikte, 2010 ODKAB öğretim programında İslam kaynaklı oluşumları bir araya getiren ve “kök değerler” olarak

ifade edilen ortak değerlerin neler olduğu açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak burada İslam dini ekseninde gelişen hassasiyetlerin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Nitekim 2010 ODKAB öğretim programı “Hz. Muhammed (sav)” öğrenme alanında Ehl-i Beyt sevgisi; “Vahiy ve Akıl” öğrenme alanında İslam düşüncesindeki itikadî ve fikhî yorumlarla, kültürümüzde etkili olan tasavvufî yorumlara; “Din, Kültür ve Medeniyet” öğrenme alanında Yunus Emre, Mevlânâ, Hacı Bektaş Veli vb. kişilere yer verildiği görülmektedir (MEB, 2010, ss. 63, 64, 67). Buradan hareketle farklı kesimlerin önemseydiği isimlerle, birleştirici İslami değerlerin bir araya getirilmesiyle “biz bilinci” oluşturulmaya çalışıldığı söylenebilir (Osmanoğlu, 2014, s. 218).

Söz konusu öğretim programında inanç, ibadet ve ahlak alanlarıyla ilgili olan kök değerlerin bütün Müslümanları birleştiren ortak paydalar olmasına özen gösterildiği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 10). “İnanç” öğrenme alanı, farklı sınıf düzeylerinde “öncelikle verilecek değerler” olarak bilimsellik, sorumluluk, güven, saygı, sevgi, tevekkül, sabır, vefa değerlerine yer verilmiştir. “İbadet” öğrenme alanı, farklı sınıf düzeylerinde “öncelikle verilecek değerler” olarak temizlik, duyarlılık, sorumluluk, samimiyet, güven, doğruluk, dürüstlük, sabır, diğergamlık, yardımlaşma, dayanışma, bağışlamak, affetmek, hoşgörü değerlerine yer verilmiştir. “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanı, farklı sınıf düzeylerinde “öncelikle yer verilecek değerler” olarak dayanışma, duyarlılık, hoşgörü, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, güven, adil olma, bağımsızlık, dayanışma, aile birliğine önem verme, kardeşlik değerlerine yer verilmiştir. Söz konusu öğrenme alanlarında yer verilen değerlerden saygı, sabır, hoşgörü ve kardeşlik değerlerinin İslam kaynaklı oluşumları bir araya getiren değerler olduğu düşünülebilir. Şu hâlde 2010 ODKAB öğretim programında “öğrenme alanları” bağlamında “öncelikle verilecek değerler” kavrayışında hem İslam eksenli oluşumları birleştirme hem de daha insani vurgularda birleşme kaygısı güdüldüğü söylenebilir.

2018 ODKAB öğretim programında verilen kök değerlerin hem kendi başlarına hem de ilişkili olduğu alt değerler ve diğer kök değerlerle birlikte ele alınarak hayat bulacağı ifade edilmiştir (MEB, 2018, s. 3). Alt değerler ve diğer kök değerler ifadesinden hareketle değerlerin sadece belirtilen kök değerlerle sınırlandırılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte alt ve diğer kök değerlerin hangi değerler olduğu açıkça ifadelendirilmemiştir. Ayrıca programlarda kök değerlerin hangi ölçütlere göre seçildiği konusuna da bir açıklık getirilmemiştir. Ortaöğretim kademesinde DKAB dersinin yanı sıra coğrafya, tarih gibi derslerin 2018 öğretim programlarında da aynı kök değerlere (adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik) yer verilmiştir. Öğretim programlarında kök değerlerin belirlenmiş ve tüm programlarda ortaklaştırılmış olması ile eğitim sistemi içerisinde bütünlük oluşturulmaya çalışıldığı ifade edilmiştir (Meydan, 2019, s. 13).

Söz konusu kök değerlerin derslerde ne ölçüde öğrenildiğine dair 2018-2019 eğitim-öğretim yılında Gümüşhane ve Trabzon illerinde farklı branşlarda görev yapan 67 öğretmenin görüşlerinin alındığı bir çalışma yapılmıştır. Araştırmaya katılan öğretmenler vatanseverlik, sevgi, dostluk, saygı, yardımseverlik ve adalet değerlerinin öğrencilere büyük oranda öğretildiği; sabır, sorumluluk ve dürüstlük değerlerinin kısmen verildiği; öz denetim değerinin öğretilmesinde ciddi anlamda eksiklik olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir (Topal, 2019, ss. 245, 253).

Sonuç olarak 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarında kök değerler kavrayışı etrafında, kimi dini-toplumsal hassasiyetlerle belirginleşen belli değerlerin listelenmiş olması sebebiyle söz konusu öğretim programlarının değer aktarma/değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımlarına yakın olduğu söylenebilir. Bununla birlikte programların öğrenci merkezli olması, değerler listesinde milli ve evrensel değerlere birlikte yer verilmesi, yani bir yandan Türk-İslam kültür ve medeniyet birikimini eksene alması diğer yandan evrensel insan gerçekliğinin gerektirdiği temel değerleri çok yönlü olarak öğretime konu etmeye çalışması sebebiyle bütüncül yaklaşımlara yaklaştırılması daha anlamlı görünmektedir.

3. Öğretmene Bakış

Öğretim programlarının uygulayıcısı öğretmenlerdir. Bu sebeple değerler eğitimi sürecinde, öğretim programlarında öğretmenin sahip olması gereken nitelikler, öğretmene verilen rol ve görevler ile öğretmenden beklenenlerin incelenmesi anlamlıdır. Bilindiği gibi değer aktarma/değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımlarında öğretmen merkezli bir değer öğretimi anlayışı öngörülmektedir. Öğretmen sınıfta mutlak otorite ve bilginin kaynağıdır. Değer, öğretmenin değer olarak belirttikleridir. Bu ilke öğretmenlerin, öğrencilerin tutum ve davranışlarında oldukça etkili olduğu, birçok öğretmenin değerleri aktarırken tarafsız davranamayacağı düşüncesiyle temellendirilmeye çalışılmaktadır (Aktepe & Tahiroğlu, 2016, s. 365; Turan & Ulusoy, 2016, s. 106). Değer aktarma yaklaşımlarından biri olan değerleri telkin yaklaşımında öğretmen, öğrencilerden belli değerleri öğrenerek benimsemelerini ister. Öğretmenin görevi, öğrencilerin kazanmasını istedikleri değerleri kabullenmelerini sağlayacak yaşantılar oluşturmaktır. Öğretmenler söz ve davranışlarıyla, kızmaları ya da gülümsemeleriyle, verdikleri ödül veya cezalarla hangi değere önem verdiklerini işaret ederler (Aktepe & Tahiroğlu, 2016, s. 365). Ayrıca öğretmenler yapılan hataları düzelterek doğruyu gösteren ve öğrencilerin kazanması gereken değerleri açıklayan konumundadır (Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 172). Buna karşın değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarında ise öğretmen rehber konumundadır. Öğretmenin görevi, öğrencilerin kendi değerlerini oluşturarak etkili bir insan olmalarını ve karşılaşacakları durumlarla baş edebilmelerini sağlamaya çalışmaktır (Akbaş, 2008, s. 12). Bütüncül yaklaşımlarda öğretmene ortam düzenleyici, model olma gibi rol ve görevler verilmektedir. Bütüncül yaklaşımlardan biri olarak nitelendirilen adil topluluk okullarında öğretmenin düşüncesi tek ölçüt değil, farklı düşüncelerden biri olarak sunulmalıdır. Öğretmenin görevi demokratik bir ortam oluşturmaktır (Aktepe & Tahiroğlu, 2016, s. 374). Bütüncül yaklaşımlardan bir diğeri olarak nitelendirilen karakter eğitimi yaklaşımında ise öğretmenin, değerlerin öğretiminde doğrudan ve etkin rol alması gerektiği düşüncesi savunulmuştur (Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 186).

2010 ODKAB öğretim programının uygulanışında, öğretmenin rehber konumunda olduğu belirtilmiştir. Öğretmenin rehberliği "... öğrencilere etkinliklerdeki bilgileri aktarırken, açıklarken ve onları hiyerarşik olarak daha üst düzeydeki düşüncelerle ilişkilendirirken rehberlik etmesi" şeklinde açıklanmıştır (MEB, 2010, s. 24). Bu rehberlik kapsamında öğrencilere kazandırılması gereken değer, bilgi ve becerileri öğretmenlerin önce kendisinin uygulaması gerektiği vurgulanmıştır. Bu kapsamda, örneğin "saygı" değeri çerçevesinde davranmaya öncelikle öğretmenin özen göstermesi gerektiği ifade edilmiştir (MEB, 2010, s. 10). Ayrıca "Öğretmen Bilgi Notları" başlığında yer verilen tartışma yönteminin uygulanışı esnasında öğretmenin her çeşit görüşe açık olması, sinirli ve sabırsız bir tutum sergilememesi

gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 94). Söz konusu öğretim programında listelenen değerler arasında “sabır” değerine yer verilmesi ile öğretmenden sabırlı olmasının istenmesi oldukça anlamlıdır. Bu durum programda öğrencilere kazandırılmak istenen değerleri öncelikle öğretmenin uygulaması gerektiği düşüncesini desteklemektedir. 2018 ODKAB öğretim programında da öğretmenin rehber konumunda olduğu ifade edilmiştir (MEB, 2018, s. 8). 2010 ODKAB öğretim programından farklı olarak 2018 ODKAB öğretim programında bir açıklamaya yer verilmiştir. Buna göre program hazırlanırken, program ve haftalık ders çizelgelerine yönelik öğretmen görüşlerinin toplanarak, öğretmenlerden oluşan bir grup tarafından değerlendirildiği belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 7). Öğretmenlerin görüş ve eleştirilerinin dikkate alınması, program hazırlayıcıların öğretmeni önemseydiğini göstermektedir.

2010 ODKAB öğretim programında ünitelerin işleniş sırası ve süresiyle ilgili olarak zümre öğretmenlerince öğrenci özellikleri, ortam ve çevre şartlarına uygun düzenlemelerin yapılabileceği belirtilmiştir. Öğrenci düzeyi ve çevre şartlarını dikkate almak şartıyla, etkinliklerde farklı ünitelerin birbirleriyle bağlantılı kazanımlarının beraber ele alınabileceği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 9). Abdest, teyemmüm, namaz gibi konularda mezheplerin farklı uygulamalarının ihtiyaç duyulması hâlinde öğretmenler tarafından açıklanabileceği ifade edilmiştir (MEB, 2010, s. 10). Ayrıca programda birer örnek ve öneri niteliğinde verildiği ifade edilen etkinliklerin öğretmenler tarafından aynen uygulanabileceği gibi, etkinliklerde ekleme ya da çıkarmalar yapılabileceği veya kazanım, içerik, öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarıyla, çevresel özelliklere dikkat etmek koşuluyla başka etkinlikler de yapılabileceği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 19). Görüldüğü gibi 2010 ODKAB öğretim programında öğretmenlere belli konularda esneklikler tanınmıştır. 2018 ODKAB öğretim programında da ünitelerin işleniş sırası ve süresiyle ilgili zümre öğretmenlerince öğrenci seviyesi ve çevre şartlarına uygun planlama yapılabileceği belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 10). Abdest, teyemmüm, namaz gibi ibadetlerin öğretiminde mezheplerin farklı anlayış ve uygulamalarıyla ilgili olarak ihtiyaç duyulması hâlinde öğretmenler tarafından açıklanabileceği ifade edilmiştir (MEB, 2018, s. 9). 2010 ODKAB öğretim programında öğretmenlere tanınan esnekliğin 2018 ODKAB programında da devam ettirildiği ve bu konuda programlar arasında bir devamlılık olduğu görülmektedir. Söz konusu öğretim programlarında ibadetler bazında oluşan uygulama farklılıkları noktasında öğretmen rehberliğine bırakılan konularda olduğu gibi, farklı bireysel ve toplumsal değerlerin işlenişinde öğretmenlerin yöntem ve teknik seçimi ile araç gereç kullanımında öğrenci merkezli anlayışların işe koşulmasına dönük esneklikler tanındığı söylenebilir.

2010 ODKAB öğretim programında öğretmenden öğrencilerin işini kolaylaştırması, kaynaklara ulaşma ve kaynaklardan yararlanmalarına katkı sağlaması, öğrencilerin kendi kendilerine öğrenmelerini sağlaması ve kendilerini değerlendirmeleri konusunda öğrencileri özendirme vurgusuna yer verilmiştir (MEB, 2010, s. 20). Öğretmenin öğrencilere yol gösteren, önerilerde bulunan, açıklamalar yapan, fikir veren, öğrenme sürecine öğrencilerin aktif katılımını sağlayan, öğrenmeyi kolaylaştıran olması gerektiği belirtilmiştir. Öğretmenin öğrencilere, öğrenmeyi öğrenecekleri ipuçları vermesi, uygun fırsatlar sağlaması, onları güdülemesi, pekiştiricilerle öğrenmenin kalıcılığını artırması ve öğrenciye dönüt vermesi gerektiğinden bahsedilmiştir (MEB, 2010, s. 21). Öğretmenin motive edici, öğrenmekten bıkmayan, sürekli araştıran özelliklere sahip olması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 24). Farklı sınıf ve öğrenme alanlarının “Etkinlik Örnekleri” başlıklarında öğretmenin yapması gerekenlere yer verilmiştir (MEB, 2010, ss. 35, 42, 55). Bu kapsamda farklı ünitelerin işlenişinde, öğretmenlerin hangi ayet

ve hadisleri kullanarak, nasıl ders işleyebileceğiyle ilgili birçok referans bilgi verilmiştir. “Öğretmen Bilgi Notları” başlığında yer verilen yöntem ve tekniklerin uygulanmasında öğretmenlerin yapması ve dikkat etmesi gerekenler belirtilmiştir. Burada değerlerle ilgili konuların işlenişinde öğretmenlere hangi yöntem ve tekniklerin nasıl kullanılacağıyla ilgili yönlendirici ve rehberlik niteliğinde bilgiler verilmiştir. Bu çerçevede programda öğretmenlere değerler eğitiminde kullanılmak üzere çeşitli değerler eğitimi yaklaşımları tanıtılmış ve buna ilişkin örnekler verilmiştir.

2010 ODKAB öğretim programında öğretmene kolaylaştırıcı, ortam düzenleyici, yol gösterici, teşvik ve motive edici roller verildiği görülmektedir. 2010 ODKAB öğretim programında öğretmene verilen rol ve görevlerden hareketle, söz konusu öğretim programının öğretmene bakış konusunda değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarına; demokratik öğrenme ortamı oluşturması noktasında öğretmene yüklediği nitelikler bakımından bütüncül yaklaşımlara yakın durduğu söylenebilir. Benzer biçimde 2018 programında da eğitim öğretim sürecinde çeşitliliğin sağlanmasında öğretmene öncelik verildiği belirtilmiş, bu kapsamda öğretmenden özgün ve yaratıcı olması beklendiği vurgulanmıştır (MEB, 2018, s. 5). Öğretmeden programın amaç ve kazanımlarını gerçekleştirme sürecinde gerekli ortam ve imkânları sunarak, öğrenme sürecine rehberlik etmesi istenmiştir. Gelişimin bir bütün olduğundan bahsedilerek öğretmenden, öğrencinin edindiği kazanımın gelişiminde başka bir alanı da etkileyeceği hususunu dikkate alması ve öğrencinin kritik dönemlerinde daha duyarlı olması gerektiği ifade edilmiştir (MEB, 2018, ss. 6, 11).

Görüldüğü gibi 2018 ODKAB öğretim programında öğretmenin, öğrenciyi tanıma noktasında öğrencilerin gelişim özelliklerini, ilkelerini, sınırlarını bilerek, öğretim sürecini bunlara dikkat ederek düzenlemesi, bunu yaparken de özgün olması gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu öğretim programı öğretmeni yenilikçi, dinamik ve gelişimi merkeze alan bir rehber olarak ele almıştır. Değer gerçekleştirme yaklaşımlarında öğretmen rehber konumunda; bütüncül yaklaşımlarından biri olan karakter eğitiminde ise öğretmen, değerleri kazandırma sürecinde aktif, rehber ve öğrenciyeye yol gösterici bir konumdadır. Bu sebeple programda öğretmene verilen rol ve görevlerden hareketle 2018 ODKAB öğretim programının öğretmen tasavvuru açısından, değerler eğitimi yaklaşımlarından değer gerçekleştirme yaklaşımları ile bütüncül yaklaşımlara yakın olduğu söylenebilir.

4. Öğrenciye Bakış

Yetiştirilmek istenen insan tasavvurunu göstermesi bakımından, değerler eğitimi yaklaşımlarının öğrenciye bakışının incelenmesi anlamlıdır. Çünkü değerler eğitimi yaklaşımlarının öğrenciye bakışı, değerler eğitiminin uygulanma sürecini etkileyen faktörlerden biridir. Değer aktarma ya da değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımlarında öğrenciler, toplum tarafından belirlenen değerlerin bir bakıma pasif alıcısı konumundadır. Öğrencilerden, toplum tarafından önemsenen, belli değerleri sorgulamadan, değer hakkında fikir üretmeden öğrenmeleri, değerlerle ilgili örnekleri bilip takdir etmeleri beklenmektedir (Meydan, 2014, s. 99). Buna karşın değer gerçekleştirme ya da değer geliştirme yaklaşımlarında öğrenci merkezli bir eğitim anlayışı öngörülmektedir. Bu yaklaşımda öğrenciler tartışma ve muhakeme yaparak kendi değerlerini bizzat inşa ederek benimserler. Bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarında ise öğrenciler kendi değerleriyle toplumun kararlarını karşılaştırırlar.

2010 ODKAB öğretim programında öğretmenin, her öğrenciyi kendi gerçekliği içerisinde “eşsiz” ve “biricik” olarak kabul etmesi gerektiği vurgulanmıştır (MEB, 2010, s. 22). Bu bağlamda programda çoklu zekânın dikkate alındığı belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 10). Öğrencilerin, bilgilerin aktarıldığı bir depo gibi görülmemesi gerektiği, bilgi ve becerilerin öğretmen tarafından öğrenciye bir paket olarak olduğu gibi aktarılamayacağı belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 12, 22). Öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması, öğretmenin etkinlik hazırlarken dikkat etmesi gereken hususlardan biri olarak ifade edilmiştir. Öğrencinin sadece öğretmeni dinleyerek ya da kitap okuyarak değil, arkadaşlarıyla sınıfta tartışarak, eleştirerek, kendi düşüncelerini açıklayarak, aktif şekilde öğrenme sürecine katılmaları gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 19-20). Öğrenme-öğretme etkinliklerinde bireyin özerkliğini sağlayacak pekiştiricilerle kişisel ilgi ve beklentileri yönünde ilerlemelerine yardımcı olmanın amaçlandığı; bunun için de öğrencilerin bireysel özellik ve farklılıklarına saygı gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 22). Ayrıca öğrencilerin ahlaki gelişim düzeyleri ile diğer gelişimsel basamaklarının göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 12).

2018 öğretim programlarının sadece bilgiyi aktaran bir yapıdan ziyade bireysel farklılıkları dikkate alan, beceri ve değer kazandırmayı amaçlayan bir yapıda hazırlandığı belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 1). 2018 ODKAB öğretim programında “Bireysel Gelişim ve Öğretim Programları” şeklinde bir başlığa yer verilmiş; bireylerin gelişim özelliklerinin, gelişimde kritik dönemlerin, hazır bulunuşluklarının ve bireysel farklılıklarının dikkate alınarak, öğretim programlarının yapılandırıldığı belirtilmiştir. Bu bağlamda programda çoklu zekâ yaklaşımının dikkate alındığı ifade edilmiştir (MEB, 2018, ss. 6, 8, 11).

Her iki öğretim programında da öğrencilerin bireysel farklılıklarına, ilgi ve ihtiyaçlarına dikkat edilmesi, öğrenme sürecine aktif katılımlarının önemsenmesi, çoklu zekâ yaklaşımına yer verilmesi açısından programlar arasında bir devamlılık olduğu görülmektedir. Öte yandan 2010 ODKAB öğretim programında öğrencilerin ders kitaplarında geçen ayet ve hadisleri ezberlemeye, yazmaya; dini uygulamalara zorlanmaması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 9-10). Benzer şekilde, 2018 ODKAB öğretim programında da öğrencilerin konularda geçen ayet ve hadisler ezberlemeye, dini duygu ve düşüncelerini açıklamaya ve bilgi sahibi oldukları dinin pratiklerini yerine getirmeye zorlanmaması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 10). Programların genel bir yaklaşım olarak öğrenci merkezliliği benimsediğini gösteren örnekler vardır. Nitekim 2010 ODKAB öğretim programında öğrencilerin öğrenme sürecine aktif olarak katılmaları, belli örnek problemler etrafında düşüncelerini açıklamaları, görüş ve çözüm önerilerini savunmaları gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 10, 12). Öğrencilerin problemlerle karşı karşıya getirildiği değerler eğitimi yaklaşımları, öğrenci merkezli bir eğitim anlayışını öngören değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi 2010 ODKAB öğretim programının öğrenci merkezli bir program olduğu ifade edilmiştir (MEB, 2010, s. 22). Tüm bu veriler göz önünde bulundurulduğunda söz konusu öğretim programının öğrenciye bakış açısından değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilir. Bununla birlikte hem öğrenci merkezli olması hem de belli değerler listesine yer verilmiş olması sebebiyle 2010 ODKAB öğretim programının bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarına yakın olduğunu söylemek de mümkündür. Benzer şekilde 2018 ODKAB öğretim programında, öğretim programlarının öğrencilerin gelişim özelliklerine, ön öğrenmelerine, bireysel farklılıklarına dikkat edilerek, öğrenci merkezli hazırlandığı ifade edilmiştir (MEB, 2018, ss. 6, 1, 8). 2018 ODKAB öğretim programında hem kök

değerlere yer verilmiş olması hem de programın öğrenci merkezli olduğunun belirtilmesi söz konusu öğretim programının değerler eğitimi yaklaşımları açısından eklektik bir yapı arz ettiğinin göstergesi sayılabilir.

5. Yöntem, Teknik ve Araç-Gereçler

Değerlerin öğretimiyle ilgili hangi yöntem, teknik ve araç-gereçlerin kullanılacağı konusunda literatürde bir uzlaşıdan söz etmek oldukça zordur (Alver & Kesicioğlu, 2019, ss. 172-173). Bununla birlikte alan yazında değerler eğitiminin hangi yöntem, teknik ve araç-gereçlerle yürütüleceği ile ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir. Değer aktarma/değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımlarında aileler, öğretmenler vb. doğru olduğunu düşündükleri değerleri ödül, ceza, günah, sevap, azarlama, olumlu/olumsuz pekiştirme vb. kullanarak kazandırmaya çalışmaktadırlar (Aktepe & Tahiroğlu, 2016, s. 365; Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 172). Ayrıca bu yaklaşımlarda sunuş stratejisi, anlatım, hikâye, alıştırma yapma, soru-cevap gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarında ise bireyin hangi değere sahip olduğundan daha çok o değeri elde etme yolu üzerinde durulmakta örnek olay, soru-cevap, problem çözme, tartışma vb. yöntemler öne çıkarılmaktadır. Bütüncül yaklaşımlarda ise demokratik bir öğrenme ortamında değerlerin daha kolay kazandırılabilmesi düşüncesi öne çıkarılmakta, tekrar, pekiştirme ve ödüllendirmenin yapıldığı sosyal ortamların oluşturulması gerektiği vurgulanmaktadır (Altıntaş, 2012, s. 39).

2010 ODKAB öğretim programında öğrenme-öğretme sürecinde uygulanacak etkinliklerde öğrenci seviyesi, eğitim ortamı ve çevre şartlarına göre, öğrenciyi aktif kılacak strateji, yöntem ve tekniklerin kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda programda aktif öğrenme, öğrenmeyi öğrenme, iş birliğine dayalı öğrenme, bağımsız öğrenme gibi uygulamalar öne çıkarılmıştır (MEB, 2010, ss. 9, 20). Öğrencilerin araştırma yapabilecekleri, problem çözebilecekleri, çözüm önerilerini tartışabilecekleri demokratik bir öğrenme ortamının oluşturulması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 10, 22). Ayrıca uygulanacak yöntem ve tekniklerin seçiminde öğrencilerin görüş ve önerilerinin değerlendirilmesi gerektiği de vurgulanmıştır (MEB, 2010, s. 21). 2010 ODKAB öğretim programının "Öğretmen Bilgi Notları" başlığında tartışma, drama, gezi-gözlem, örnek olay, problem çözme, beyin fırtınası, görüş geliştirme, altı şapkalı düşünme, ayet ve hadislerle çalışma, kavram haritaları vb. hakkında bilgiler verilmiştir (MEB, 2010, ss. 90, 93-109, 107, 110, 118).

Görüldüğü gibi 2010 ODKAB öğretim programında öğrenci merkezli, bireysel farklılıkların önemsendiği, öğrencilerin katılımıyla, onların ilgi ve beklentileri göre çeşitli yöntem ve tekniklerin kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Söz konusu öğretim programının geneliyle ilgili verilen yöntem ve tekniklerle ilgili bu bilgilerin değerlerin kazandırılma sürecinde de işe koşulması gerektiği söylenebilir. Yöntem seçiminde öğrencilerin görüşlerinin önemsenmesi, problem çözme, olası çözüm önerilerini değerlendirme, böylece eleştirel düşünme becerisi kazanabilmeyi sağlamaya yönelik çeşitli yöntem ve tekniklerin anlatılması, farklı araç-gereçlerin tanıtılması, demokratik bir ortam oluşturulması gerektiği vb. düşüncesinden hareketle, değerler eğitiminde kullanılan yöntemler noktasında 2010 ODKAB öğretim programının değer gerçekleştirme yaklaşımları ile bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilir.

2018 ODKAB öğretim programında da öğrencilerin gelişim düzeylerine, bilgi seviyelerine, eğitim ortamına ve çevre şartlarına dikkat edilerek, öğrenciyi aktif kılan strateji, yöntem ve tekniklerin kullanılması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 10). Söz konusu öğretim programında "... öğrenme sürecinde öğrencinin aktif katılımını sağlayan, öğretmenin rehberliğine imkân veren, öğrencilerin araştırma yapabilecekleri, problem çözebilecekleri, çözüm ve yaklaşımlarını paylaşıp tartışabilecekleri ..."; "... öğrenme sürecinde ön bilgileri harekete geçiren, anlamlı öğrenmelerin gerçekleşebileceği, farklı öğrenme stillerine uygun öğrenme ortamlarının sağlanması" gerektiği vurgulanmıştır (MEB, 2018, s. 8).

2010 ODKAB öğretim programında öğrenme sürecinde kullanılacak yöntem ve tekniklerin nasıl kullanılacağı detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Buna karşın 2018 ODKAB öğretim programında hangi yöntem ve tekniklerin nasıl kullanılması gerektiğiyle ilgili detaylı bir bilgi yer verilmemiştir. 2010 ODKAB öğretim programında ünitelerin işlenişinde hangi beyit ve naat'ın okunacağı belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 42, 48). 2018 ODKAB öğretim programında ünitelerde bulunan konuların özelliğın göre başta ayet ve hadisler olmak üzere şiir, hikâyeye, beyit, vecize, deyiş gibi metinlerden düzeye uygun olmasına dikkat edilerek yararlanılabileceği ifade edilmiştir (MEB, 2018, ss. 15-30). Değer aktarma yaklaşımlarında özlü sözler, hikâyeler, şiir vb. sıkça kullanıldığı ve her iki programda da hikâyelere vb. yer verilebileceği için programların değer aktarma yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilir. Bununla birlikte programlarda öğretmeni rehber, öğrenciyi aktif kılan yöntem ve tekniklere işaret edilmiş olması sebebiyle, yöntem bakımından tam anlamıyla geleneksel değerler eğitimi yaklaşımlarına da uymadığını, daha çok bütüncül yaklaşımlara yakın durduğunu göstermektedir.

6. Ölçme ve Değerlendirme

Her öğretim faaliyeti belli amaçlar etrafında yapılmaktadır. Ölçme değerlendirme, öğretim programlarında belirlenen hedeflerin ne ölçüde gerçekleştiğinin belirlenebilmesi, öğretim sürecindeki eksikliklerin tespit edilerek yapılan öğretimin niteliğini artırabileceği için önemlidir. Bu bağlamda değerler eğitimi konusunda da ölçme değerlendirme yapılmalıdır.

Değerler duyuşsal alana yöneliktir. Duyuşsal alanda başarı elde edebilmek için öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve beklentilerine dikkat edilerek, gelişim düzeylerine uygun yöntem, teknik ile araç-gereçlerin kullanılması gerekmektedir. Bu sebeple değerler eğitimi verildikten sonra öğrencilerin ailede, okulda, toplumda vb. söz ve davranışlarında olumlu değişiklik olup olmadığının gözlemlenmesi verilen eğitimin niteliğı konusunda fikir verebileceğı için anlamlıdır. Değerler eğitimi yaklaşımlarının nasıl bir ölçme değerlendirmeyi öngördüğü konusunda literatürde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber duyuşsal özelliklerin belirlenebilmesi için rol oynama, katılıyorum/katılmıyorum, tamamlanmamış hikâyeler vb. gibi pek çok test ya da test dışı yöntem tekniklerin duyuşsal alanla ilgili ölçme değerlendirmede kullanılabileceğı ifade edilmiştir (Tahiroğlu & Çetin, 2019, s. 307). Öğretim programlarında son zamanlarda genel olarak süreç odaklı ölçme değerlendirmenin öne çıkarıldığı görülmektedir.

2010 ODKAB öğretim programında "Açıklamalar" kısmında, her sınıf ve öğrenme alanında değerlendirmenin nasıl yapılacağıyla ilgili bilgi verilmiştir. Bir öneri niteliğinde olduğu belirtilen değerlendirme etkinlikleri yerine, öğrenci performansının en iyi ölçülebileceğı düşünölen başka

yöntemlerin de seçilebileceği ifade edilmiştir (MEB, 2010, ss. 29, 32-59). 2010 ODKAB öğretim programında öğretmenin, "... öğrencileri çalışkan, tembel gibi kategorik ve önyargılı bakış açılarıyla değerlendirmemesi ..." gerektiği vurgulanmıştır (MEB, 2010, s. 22). Öğrenme sürecinin öğrenciler arasında bir yarışma ve rekabet anlayışıyla değil, paylaşma, iş birliği, dayanışma atmosferi içinde, demokratik bir öğrenme ortamında gerçekleştirilmesi ve öğretmenin öğrencilerin yararına yeni ve özgün ortamlar hazırlayabilmesi gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2010, ss. 22, 24). 2010 ODKAB öğretim programında öğrencilerin bilgi ve becerilerini gösterebilecekleri çoklu değerlendirme fırsatları sunulması gerektiği, öğrenen merkezli, ölçme değerlendirme yöntem ve tekniklerinin ağırlıklı olarak kullanılmasının önemli olduğu belirtilmiştir (MEB, 2010, s. 205). Öğrencilerin başarılarını değerlendirirken birkaç yöntemin beraber kullanılması gerektiği vurgulanmıştır (MEB, 2010, s. 206).

2010 ODKAB öğrenme programında ölçme ve değerlendirme kapsamında çoktan seçmeli, kısa cevaplı, doğru yanlış gibi eşleştirmeli sorulara yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanında performansa dayalı değerlendirme kapsamında açık uçlu sorulara, öğrenci ürün dosyalarına, gözlem formlarına, performans görevlerine, posterler ve projelere yer verilebileceği ifade edilmiş ve örneklerle tanıtılmıştır. Ayrıca öğrenme süreçleri hakkında bilgi edinerek öğrencilere dönütler yapabilmek için öğrencilerle görüşmeler yapılabileceği de ifade edilmiştir. Çünkü sadece öğrenme ürünü değil, aynı zamanda öğrenme sürecinin de değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Böylece öğrencilerin kendi öğrenmelerinden sorumlu olmaları ve öğrendiklerinin farkında olmaları hedeflenmiştir (MEB, 2010, s. 206). Görüldüğü gibi 2010 ODKAB öğretim programında sonuç odaklı öğrenmeden çok süreç odaklı ve farklı araç-gereçler kullanarak ölçme ile öğrenci merkezli ölçme anlayışı önemslenmiştir.

Benzer vurguları 2018 programında da görmek mümkündür. Nitekim programda insanların birbirinden farklı olduğu vurgulanarak, tek tip ölçme değerlendirmenin uygun olmadığı, ölçme değerlendirme sürecinde azami çeşitlilik ve esneklik anlayışıyla hareket edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Öğretim programının ölçme değerlendirme sürecinde hangi yöntem ve araç-gereçlerin kullanılabileceği konusunda uygulayıcılara yol gösterici nitelikte olduğu, kesin sınırlar çizmediği ifade edilmiştir. Ölçme değerlendirme çalışmalarının öğretim programının bütün bileşenleriyle uyumlu olması, tercih edilen ölçme değerlendirme yöntem ve tekniklerinde akademi standartlara uyulması gerektiği, kazanım ve açıklamaların sınırlarının esas alınması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2018, s. 5). 2010 ODKAB öğretim programından farklı olarak 2018 ODKAB öğretim programında ölçme değerlendirme örneklerine yer verilmemiştir. Tüm bu verilerin ışığında incelenen her iki programda da söylem olarak ölçme değerlendirmenin öğrenci merkezli, çeşitli güncel araç-gereçlerle, süreç içerisinde yapılması gerektiği vurgulandığı anlaşılmıştır. Programın tüm ünite ve konu alanlarına yönelik bu tür kılavuz vurgularının değerlerin duyuşsal boyutu da göz önüne alındığında değer öğretimi bağlamında daha etraflıca yorumlanması ve örneklendirilmesi gerektiğine dikkat çekmek anlamlı olabilir.

Bu araştırmada Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde kullanılmış son programlar olan 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarında değerler eğitime dair unsurların nasıl yapılandırıldığı değerler eğitimi yaklaşımları açısından incelenmiştir. 2010 öğretim programına göre 2018 öğretim programının içerdiği değerler ve bunların öğretimi noktasında daha sadeleştirilmiş, ders

kitabı yazarlarına ve öğretmenlere belli ölçülerde esneklikler tanıyan, daha çerçeve bir yapı arz ettiği görülmüştür. Bu tür bir sadeleştirme ve esneklik çabasının son yıllarda, diğer öğretim programlarında da göze çarpması (bkz. Yıldırım, 2018; Aktay & Çetin, 2019), çerçeve esnek program anlayışın Türk milli eğitim sistemindeki yeri hakkında fikir vermektedir.

İncelenen her iki programda da değer tanımı doğrudan verilmesi, belli değerlerin öğretilmesi gerektiği noktasında kimi bireysel ve toplumsal kaygılardan hareketle somut değer listelerinin düzenlenmesi, değerlerin -kimi problemleri yönleri bir yana- belli şekillerde sınıflandırılmaya çalışılması ya da bu yönde belli eğilimler oluşması neticesinde, programların değer aktarma ya da değerlerin doğrudan öğretimi yaklaşımlarına yaklaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, temel eğitimin farklı kademesindeki birçok öğretim programına yakındır. Bununla birlikte listelenen değerler bağlamında programlarda farklılıklar bulunduğu, programların satır aralarında öğretilecek değerlerin listelenen değerlerle sınırlı kalmadığı görülmüştür. Bu sebeple programların değer aktarma yaklaşımlarının ötesinde farklı uygulamaları da içerdiğini ve diğer değerler eğitimi yaklaşımlarıyla da belli ölçülerde ilintili olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda örneğin, değerler ve değerler eğitiminin anlam ve önemi temellendirilirken hem bireye, bireysel hak ve gelişime hem de toplumsal yapıya birlikte vurgu yapılması, aynı şekilde programları bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarına yaklaştırmıştır.

2018 ODKAB öğretim programında “kök değerler” şeklinde yer verilen değerlerle ilgili farklı sınıf düzeylerinde yapılan araştırmalarda, bazen DKAB ders kitaplarındaki okuma metinlerinde kök değerlerin yer alma durumu bazen de DKAB ders kitabı kök değerlere yer verme açısından incelenmiştir (Eker & Ünlü, 2020; Ağca & Meydan, 2022). Yapılan araştırmalarda en fazla ve en az yer verilen değerlerde farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Buna göre 5. sınıf DKAB ders kitabında incelenen ünitelerde en fazla yer verilen kök değer “sevgi”, en az yer verilen kök değerlerin ise “dostluk” ve “sabır” olduğu ifade edilmiştir (Eker & Ünlü, 2020, s. 71). 7. sınıf DKAB ders kitabında en fazla yer verilen kök değer “adalet”, en az yer verilen kök değer ise “sorumluluk” değeri olduğu belirtilmiştir (Ağca & Meydan, 2022). Bir başka çalışmada ise 2018 sonrası güncellenen DKAB öğretim programlarında değerler eğitimi konusunun kazanımlarda yeterince vurgulanmadığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda 9 ve 10. sınıf kazanımlarında daha az, 11 ve 12. sınıf kazanımlarında değerler eğitimiyle ilişkilendirilebilecek daha fazla kazanım bulunduğu belirtilmiştir (Yürük & Düzenli, 2021, s. 737).

İncelenen öğretim programlarında öğretmene rehber, yol gösterici, ortam düzenleyici gibi rol ve görevler verildiği görülmüştür. Öğretmene yüklenen görevlerden hareketle programların öğretmene bakış anlamında değer gerçekleştirme ve bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarına yakın durduğu söylenebilir. Her iki öğretim programında değerlerin öğretimi sürecinde kullanılacak yöntem, teknik ve araç-gereçlerle ilgili olarak problem çözme, örnek olay, beyin fırtınası, gezi-gözlem, drama vb. kullanılacağı belirtilmiştir. Bu durum söz konusu öğretim programlarının yöntemsel bileşenler bakımından değer gerçekleştirme yaklaşımlarına yakın durduğu şeklinde anlaşılabilir. Bu veri, temel eğitimin farklı kademelerinde yer alan farklı öğretim programlarının değerler eğitimi yaklaşımları noktasında kimi benzerlikler ihtiva ettiğini göstermektedir (Sosyal bilgiler dersi için bkz. Yiğittir & Kaymakçı, 2012). 2018 programında, özellikle öğrencilerin konuyu analiz edebilecekleri çalışmalar ya da etkinliklere yer verilmesinin istenmesi, söz konusu öğretim programını değer gerçekleştirme

yaklaşımlarına; hikâye, şiir vb. kullanılabilmesinin belirtilmesi değer aktarma yaklaşımlarına; ayet ve hadislere yer verilebileceğinin ifade edilmiş olması bütüncül değerler eğitimi yaklaşımlarına yaklaştırmıştır. Öğretim programlarında öğrenci merkezli, süreç odaklı ve çeşitli ölçme değerlendirme araçlarının kullanılmasının istenmesi, yine tümleşik yaklaşımlar bağlamında anlamlı görülmektedir.

Sonuç olarak incelenen öğretim programlarında değer tanımı, önemi, programlarda yer verilen değerler, öğretmen ve öğrenciye bakış, değerlerin kazandırılmasında işe koşulan yöntem teknik ve araç-gereçler vb. konularda bütünüyle esas alınan bir değerler eğitimi yaklaşımı bulunmamaktadır. Bu durum bir perspektif yokluğu olarak adlandırılabilir. Alan yazında temel eğitim kademesindeki farklı derslerin öğretim programlarında da benzer bir perspektif yokluğundan söz edilmiştir (Öztürk & Kafadar, 2020). Bununla beraber 2010 ODKAB öğretim programında değer gerçekleştirme/geliştirme yaklaşımlarının; 2018 ODKAB öğretim programında ise karma/bütüncül yaklaşımların izlerinin yoğunlukta ya da belirgin olduğu söylenebilir. Genel olarak bakıldığında, 2010 ve 2018 ODKAB öğretim programlarında daha çok çeşitli değerler eğitimi yaklaşımlarına dönük bir arayış ve sentez çabası olduğu görülmüştür. Burada, din öğretiminde değerler eğitimine yer açarken belli bir yaklaşım yerine farklı yaklaşımları birlikte işe koşma ya da sentezleme çabasına girilecekse, bu sentez çabasının eğitimsel ve din bilimsel temellerinin iyi tartışılmasının anlamlı olacağı vurgulanabilir. Değerler eğitimi din eğitimi bağlamında ele alırken, özellikle Türk toplumunun tarihsel, kültürel geçmişine dikkat edilmesi, Türkiye’de yaşanan İslam gerçekliğini özümsemiş, özgün bir değerler eğitimi anlayışının geliştirilerek tartışılması ve sistematik hâle getirilmesi anlamlı olabilir.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları, aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ağca, C. & Meydan, H. (2022). Yedinci sınıf din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitabının kök değerlerin öğretimi açısından incelenmesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 94-116. <https://doi.org/10.34086/rteusbe.1114158>
- Akbaş, O. (2008). Değer eğitimi akımlarına genel bir bakış. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27.
- Akçin, B. (2016). Ortaokullarda verilen karakter eğitimi ve uygulamalarının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. Bartın Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Akın, M. H. (2011). *Toplumsallaşma sözlüğü*. Çizgi Kitabevi.
- Aktay, S. & Çetin, H. S. (2019). 2015, 2017 ve 2018 hayat bilgisi dersi öğretim programları, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Özel sayı), 577-600.
- Aktepe, V., & Tahiroğlu, M. (2016). Değerler eğitimi yaklaşımları ve etkinlik örnekleri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 42, 361-384. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2941>
- Akto, A. (2010). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programındaki kazanımların ahlak ve değerler öğrenme alanına göre farklılaşması (Van ili örneği). *Mukaddime*, 3, 93-113.
- Altıntaş, M. E. (2012). Bireycilik ve toplumculuk tartışmaları bağlamında değerler eğitimi yaklaşımları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 10(24), 31-54.
- Altıntaş, M. E. (2014). Öğretmenlerine göre ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde değer öğretimi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altıntaş, M. E. (2016). Öğretmenler gözüyle değerler eğitimi (1. Baskı). Damla Ofset.
- Alver, M., & Kesicioğlu, O. S. (2019). Karakter ve Değer Eğitimi. İçinde M. Kağan, & N. Yılmaz (Eds.), *Karakter ve değer eğitimi yaklaşımları ve uygulamaları*, ss. 155-174. Pegem Akademi.
- Arıcı, İ., & Maden, K. (2018). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programında saygı değeri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(1), 237-256.
- Arslan Parlak, E. (2011). *Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatında ahlak ve değerler eğitimi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, F. (2021). 2010 ve 2018 Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programlarında yer alan değerler eğitimi anlayışlarının karşılaştırılması. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, M. Z. & Akyol Gürler, Ş. (2013). *Okulda değerler eğitimi* (2. Basım). Nobel Akademi.
- Bacanlı, H., & Dombaycı, M. A. (2012). Değer eğitiminde değer boyutlandırma yaklaşımı. *II. uluslararası değerler ve eğitimi sempozyumunda sunulan bildiri, değerler ve eğitimi II*, ss. 889-912. Dem.
- Bazarkulov, S. (2008). *Değer öğretimi ve dinden öğrenme*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boydak, K. (2019). Öğretmen ve öğrenci görüşlerine göre özel liselerde yürütülen değerler eğitimi uygulamalarının değerlendirilmesi (Kayseri örneği). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bozkurt, E. (2019). Karakter Eğitimi ve Değerler Eğitimi İle İlgili Temel Kavramlar. İçinde B. Özer (Ed.), *Karakter ve değerler eğitimi*, ss. 1-26. Pegem Akademi.
- Cebeci, A. (2005). *İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde ahlaki değerlerin eğitimi ve öğretimi*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cihan, N. (2014). Okullarda değerler eğitimi ve Türkiye'deki uygulamaya bir bakış. *Turkish Studies*, 9(2), 429-436.

- Demircioğlu, İ. H. & Tokdemir, M. A. (2008). Değerlerin oluşturulma sürecinde tarih eğitimi: amaç, işlev ve içerik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(15), 69-88.
- Eker, C. & Ünlü, S. (2020). Din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitabının kök değerleri içermesi bakımından incelenmesi. *Inesjournal Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 25(7), 71-88. <http://dx.doi.org/10.29228/INESJOURNAL.47190>
- Kapkın, B., Çalışkan, Z., & Sağlam, M. (2018). Türkiye'de 1999-2017 yılları arasında değerler eğitimi alanında yapılmış lisansüstü çalışmaların incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 16(35), 183-207.
- Kart, M., & Şimşek, H. (2020). Türk eğitim sisteminde değer arayışı: Yenilenen (2017) ilköğretim programları hangi değerleri kazandırıyor? *Değerler Eğitimi Dergisi*, 18(40), 9-44. <https://doi.org/10.34234/ded.623787>
- Kaymakcan, R., & Meydan, H. (2011). Din kültürü ve ahlak bilgisi programları ve öğretmenlerine göre değerler eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9(21), 29-55.
- Kaymakcan, R., & Meydan, H. (2016). *Ahlak, değerler ve eğitimi* (2. Baskı). Dem.
- Keskin, İ., & Yazar, T. (2018). Milli eğitim şûralarında değer, ahlak ve karakter eğitimi ile ilgili alınan kararların değerlendirilmesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 386-405.
- Korkmaz, M. (2019). Değerler Eğitimi Yaklaşımları. İçinde M. Köylü (Ed.), *Teoriden pratiğe değerler eğitimi*, ss. 37-61. Nobel Akademi.
- Mahmutoğlu, A. (2009). Etik ve ahlâk; benzerlikler, farklılıklar ve ilişkiler. *Türk İdare Dergisi*, 225-249.
- MEB. (2010). 18. Milli eğitim şurası kararları. [url: https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf]
- MEB. (2010). 2010/53 sayılı genelge. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB. (2010). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı. [url: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=319>]
- MEB. (2018). Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretim programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. sınıflar). [url: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=319>]
- Meydan, H. (2014). Okulda değerler eğitiminin yeri ve değerler eğitimi yaklaşımları üzerine bir değerlendirme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 93-108.
- Meydan, H. (2019). *Akademide değerler eğitimi (Tezler ve makaleler/1989-2017)*. Dem.
- Osmanoğlu, C. (2012). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarında hoşgörü ve birlikte yaşama kültürü. *ERUIFD*, 2(15), 55-78.
- Osmanoğlu, C. (2014). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi (dkab) öğretim programında ve ders kitaplarında çoğulculuk. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öncül, R. (2000). *Eğitim ve eğitim bilimleri sözlüğü*. MEB.
- Özer, B. (2019). *Karakter ve değerler eğitimi*. Pegem Akademi.
- Öztürk C., & Kafadar, T. (2020), 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programının değerlendirilmesi, *Trakya Eğitim Dergisi*, 10(1), 112-126.
- Power, F. C., Nuzzi, R. J., Narvaez, D., Lapsley, D. K., & Hunt, T. C. (2018). *Değerler eğitimi ansiklopedisi kavramlar kişiler kuramlar* (Çev. C. Şeker). Edam.

- Tahiroğlu, M., & Çetin, T. (2019). Sosyal bilgiler dersinde değerler eğitimi ve diğer duyuşsal süreçlerde ölçme ve değerlendirme: sorunlar ve çözüme yönelik etkinlik örnekleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(38), 295-331.
- Topal, Y. (2019). Değerler eğitimi ve on kök değer. *Mavi Atlas*, 7(1), 245-254. DOI:10.18795/gumusmaviatlas.543521
- Turan, R., & Ulusoy, K. (2016). *Farklı yönleriyle değerler eğitimi*. Pegem Akademi.
- Ulusoy, K. (2010). Değer eğitimi: Davranışçı ve yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan tarih programlarında değer aktarımı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 32-51.
- Uygun, S. (2013). Değerler eğitimi program tasarılarının değerlendirilmesi (Antalya örneği). *Mediterranean Journal of Humanities*, III/2, 263-277.
- Yeşil, R., & Aydın, D. (2007). Demokratik değerlerin eğitiminde yöntem ve zamanlama. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 65-84.
- Yeşilyurt, E. (2019). Değerler eğitimine uygunluğu açısından öğretim yöntem ve tekniklerinin incelenmesi: Bir derleme çalışması. *EKEV Akademi Dergisi*, 23(77), 121-146.
- Yıldırım, S. G., & Demirel, M. (2019). Türk tarihinde değerler ve değerler eğitimi üzerine bir inceleme. *EKUAD JETPR Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 92-99.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, T. (2018). 2007 ve 2017 tarih dersi öğretim programlarının karşılaştırılması, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1), 993-1019.
- Yıldız, N. (2008-2010). Etik ile ahlak ayırımı. *Felsefe Arkivi*, 35, 23-36.
- Yiğittir, S., & Kaymakçı, S. (2012). Sosyal bilgiler dersi öğretim programı uygulama kılavuzunda yer alan etkinliklerin değer eğitimi yaklaşımları açısından incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 13(2), 49-73.
- Yürük, T. & Düzenli, A. (2021). Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programlarının kazanımlarının değerler eğitimi açısından incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2), 715-740.
- Zengin, M. (2017). Herkes için geçerli uygun değerleri belirlemek ve öğretmek mümkün mü? Değer eğitimi yaklaşımları bağlamında bir değerlendirme. *Original Article/Özgün Araştırma*, 7(2), 432-445.

SANATIN İYİLEŞTİRİCİ GÜCÜ: GÜZELYURT İLÇE DEVLET HASTANESİ SERAMİK DUVAR PANOSU ÖRNEĞİ

 Nilüfer Nazende ÖZKANLI^a

Özet

Geçmişten günümüze kadar insanoğlu, yaşadığı mekanların ihtiyaçları doğrultusunda, fiziki şartlarının yerine getirilmesi yanında, estetik ihtiyacının da karşılamasına yönelik çalışmaları olmuştur. Burada sanatın çok önemli bir rolü vardır. Mimari yapılarda sanat eserlerinin kullanımı ile insan ve mekân arasında duygusal bir bağ kurulmaktadır. İnsan hayatının en önemli mekânı olan hastaneler, sağlık ihtiyacını karşılamak için yapılmış önemli yapılardır. Genellikle kişilerin sağlıkla ilgili yaşadıkları problemleri olduğu zaman zorunlu olarak gittikleri hastaneler, toplum içerisinde olumsuz çağrışımları olan mekanları içermektedir. Bu bağlamda son yıllarda bu algının kırılması için hastane yapılarında tasarım ve sanatsal çalışmalar boyutunda önemli değişimler olduğu gözlenmektedir. Sanatın iyileştirici gücünün olduğu yapılan araştırmalarda kanıtlanmıştır. Seramik duvar panoları da günümüzde birçok hastanelerin bekleme salonlarında ve çeşitli bölgelerinde estetik ifade dili olarak yerini almaktadır. Bu çalışmanın amacı sanatın iyileştirici gücünün temel alınarak bu alanda yapılan araştırmaların literatür taraması yapılarak, sanat eserlerinin ve özellikle seramik duvar panoların, ülkemizde ve yurt dışından örneklerini sunmaktır. Bu çalışma kapsamında örnek olarak Aksaray Güzelyurt İlçe Devlet Hastanesine seramik duvar panosu tasarım ve uygulama süreci değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Seramik, Sağlık.

THE HEALING POWER OF ART: GUZELYURT DISTRICT STATE HOSPITAL CERAMIC WALL PANEL EXAMPLE

Abstract

From the past to the present, human beings have been endeavoring to fulfill their aesthetic needs in addition to satisfying their physical conditions in accordance with the requirements of the locations they live. Art plays a substantial part in there. An emotional connection is established between human and space with the use of works of art in architectural structures. Hospitals, which are the most important places of human life, are important structures built to meet the health needs. Hospitals, where people visit compulsorily when they have health-related problems, include places and locations that have negative connotations within the society. In this context, it has been observed that there have been significant changes and alterations in the design and artistic endeavors in hospital premises for the purpose of impairing and eliminating this perception in recent years. Research have proven the healing power of arts. Ceramic wall panels also take their place as aesthetic

^a Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Güzelyurt Meslek Yüksekokulu, El Sanatları Bölümü, erenlernazende@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 05.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 15.08.2022

expression language in the waiting rooms and various locations and spaces of many hospitals today. The aim of this study is to present examples of artworks and especially ceramic wall panels in our country and abroad by conducting a literature review of the research in this field based on the healing power of art. In the context of this study, the ceramic wall panel design and application process in Aksaray Güzelyurt District State Hospital, serving as an example, have been assessed accordingly.

Keywords: Art, Ceramic, Health.

Giriş

Hastaların teşhis, tedavi ve hizmet almak için, doktor hemşire ve diğer sağlık personelini de içinde barındırdığı mekanlar hastane olarak tanımlanmaktadır. Dünya Sağlık Teşkilatı (WHO) hastaneleri, müşahede teşhis, tedavi ve rehabilitasyon olmak üzere gruplandırılabilir sağlık hizmetleri veren, hastaların uzun veya kısa süreli tedavi gördükleri, yataklı kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır (Eceoğlu, 2010). Genellikle kişilerin sağlıkla ilgili yaşadıkları problemleri olduğu zaman zorunlu olarak gittikleri hastaneler, toplum üzerinde olumsuz etkileri olan mekanları içermektedir. Mekân kelimesinin tanımlamasında çok çeşitli tanımları vardır. Hasol (2021) insanı çevreden belli bir ölçüde ayıran ve içinde eylemlerini sürdürmesine elverişli olan boşluk olarak tanımlanmıştır. Mekân kavramı; kişiyi/kişileri örten, koruyan, ait hissettiren, kucaklayan ve benzeri hisleri içeren kimliği ile, insan zihninde bıraktığı tanıdık bir imaj oluşturmaktadır (Özgen, 2020). Bu tanımlamalar bağlamında mekân kavramı içerisinde değerlendirilen hastaneler hasta, doktor ve diğer sağlık çalışanlarının buldukları ortamda kendilerini rahat, huzurlu ve aitlik duygusuna sahip olmaları gerekmektedir.

Yaratıcılığın ve hayal gücünün ifadesi olarak tanımlanan sanat insanoğlunun geçmişten günümüze kadar hayatının önemli bir parçası olmuştur. İlk yerleşim birimleri olarak görülen mağaralardaki duvar resimlerine sanat eseri demek mümkün değilse bile onlar sayesinde yadsınamayacak bir gerçek açığa çıkmıştır: İnsanoğlunun kendini ifade etme ihtiyacı (Özçelik vd., 2017). İlk mağara resimlerini incelediğimizde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ilkel insanın, hayvanların resimlerini yaparak gerçek hayvanlardan kendilerini korudukları inandıkları görülmektedir. Sanat eseri tarih boyunca günümüze kadar farklı amaçlar doğrultusunda mekân içerisinde yerini almıştır. Bu bağlamda hastanelerde de sanat eseri kullanımı son yıllarda yeni bir olgu olarak düşünülmekte ve sanatın iyileştirici gücü olarak faydalarına ilgi artmıştır. Sanat, bir bina veya mekânı süslemek olarak değil, mimari yapının tasarımıyla bir bütün olarak görülmesini sağlamaktır.

Mimariye bağlı olarak gelişen ve hammaddesi kil olup çeşitli tekniklerde üretilip, dekoratif, sanatsal veya işlevsel pişmiş ürünler seramik duvar panoları olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmanın amacı hastanelerde sanat eserlerinin varlığı üzerine yapılan araştırmaların literatür taraması yapılmış ve ülkemizde ve yurt dışında sanatsal uygulamalardan örnekler verilerek sanatın iyileştirici gücünün üzerinde durulmuştur. Ayrıca yapılan araştırmalar doğrultusunda Aksaray ilinin Güzelyurt İlçesinde bulunan İlçe devlet hastanesine seramik duvar panosu uygulaması yapılmıştır. Çalışmanın içeriğinde uygulaması yapılan seramik duvar panosunun tasarım aşamaları ve uygulama aşamaları da çalışmanın içeriğini oluşturmaktadır.

A. SANAT ESERİ VE HASTANE

Hastanelerde sanat eserlerinin kullanımı her ne kadar son yıllarda öncem kazansa da Avrupa'da 14. yüzyılın başlarında kullanıldığı görülmektedir. Kiliselerin o dönemlerde hastane olarak kullanıldığı ve sanat eserinin de varlığı ile, hastaların ölüme yani son yolculuğa hazırlamada bir yöntem olarak kullanıldığı görülmektedir. O dönemlerde psikolojik doyumu sağlayan ortamların iyileştirici etkisinin olduğunun ve fiziksel ve psikolojik sağlığının birlikte yürütülmesine inanılmıştır. Florence Nightingale, 1859'da 'Hemşirelik üzerine notlar -nedir ne değildir' de şöyle yazmıştır: "İnsanlar etkinin sadece zihinde olduğunu söylüyor. Etki aynı zamanda vücuttadır. Biçim, renk ve ışıktan etkilenmemizin yolunu çok az bilmemize rağmen şunu biliyoruz ki üzerimizde gerçek fiziksel etkileri vardır. Hastalara sunulan oyelerdeki biçim çeşitliliği ve renk parlaklığı iyileşmenin gerçek yöntemleridir" (Erenoğlu vd., 2007). Amerika'da 1980'li yıllarda hastanelerde sanat eserlerinin kullanımı sadece dekoratif amaçlı kullanılmasına karşın 1990'ların başlarında, sanatın daha fazla öneme sahip olduğu düşüncesi ilgi görmeye başlamıştır. Bu doğrultuda günümüzde ülkemizde ve bütün dünyada sanat eserlerinin iyileştirici gücüne önem verilmektedir.

Son yıllarda yapılan Son yıllarda yapılan araştırmalar, hastane ortamlarının hastaların iyileşme süreci ve zihinsel durumları üzerinde etkili olduğu kanıtlanmıştır. Kanıtlar tedavi sürecinde sadece hastaların hasta olan bölgenin değil aynı zamanda psikolojik durumlarının da hastane ortamının önemli olduğunu göstermektedir. Hastaneye gelen çocuk ya da yetişkin ve onlarla birlikte refakatçılar ilk olarak mekan ve çevresini görür. Bu nedenle ferah, temiz ve doğayla bir bütün olarak düşünülmesi hastaların psikolojik durumları için önemlidir. Ayrıca hastaneye yerleştirilen sanat eserleri yerinde ve doğru kullanıldığında sonuç daha olumlu olacaktır. Mimar Kızılcın ise hastane giriş ve lobilerin ferah temiz ve aydınlık olması gerektiğini belirtmiştir.

Cohen-Mansfield ve Werner yapmış oldukları araştırmalar doğrultusunda hastanelerin dış mekanla olan ilişkilerinin olduğunu, manzara gibi doğal ortamın ağrı, korku endişe gibi duyu durumlarında hastalar üzerinde olumlu etkileri olduğunu (Mansfield vd., 1999) belirtmişlerdir. Eğer hastane içerisinde doğal ortam ve manzara sağlanmadığı takdirde sanat eserlerinin varlığı ile bu mümkün olabilmektedir.

Görsel 1. Ortak mekan penceresinden dış mekan görünüşüne katkı sağlaması için düşünülmüş sanat eseri, Hermanos Laulhé, İspanya

Kaynak: Özgen, 2014, s. 141.

Ulrich ve Gilpin ise yaptıkları araştırmalarda doğru ve yerinde kullanılan sanat eserlerinin ağrıyı azalttığını ancak tersi olduğunda da olumsuz etkisi olduğu görüşündedirler (Ulrich vd., 2003). Totaforti, Connellan ve arkadaşları hastanelerde doğal ışık, iç mekan tasarımı ve sanat eserlerinin önemi üzerinde durmuşlardır.

Yetişkinler için hastaneler ötesinde çocuk hastaneleri için de sanat eseri ve ortam çok önemlidir. Çocuk hastaneleri hasta çocukların hasta oldukları ve hastanede kaldıkları dönemde psikolojik durumları olumsuz yönde etkilenmektedirler. Bu durum bazen kalıcı etkilere neden olabilmektedir. Bu nedenle çocuk hastaneleri içinde sanatsal oluşumların çok fazlasıyla önemlidir. Çocuk hastanelerine yerleştirilecek sanat eserlerinin, çocukların ilgisini çekecek renkler ve nesnelere oluşması gerekmektedir. Özellikle son dönemlerdeki çizgi kahraman resimleri veya heykelleri onların ilgisini çekecek ve hastanede geçirdikleri zaman onlar için eğlenceli hale dönüştürebilecektir.

University College London Hastaneleri'nde çeşitli ve teşvik edici bir sanat programı kullanarak tüm hastalar, doktorlar ve sağlık personeli için misafirperver, canlandırıcı bir ortam sağlamaktadır. Hastane ortamında sanat galerisi oluşturularak dönüşümlü sergiler düzenlenmektedir. Bunu yaparken, hasta refahını iyileştirmeyi, personelin moralini yükseltmeyi ve sanata erişimi genişletmeyi amaçlamaktadır. Noble, (2011) hastanelerde sanat eserinin kullanımı ve hastalar ve tıp öğrencilerinin etkileri üzerine yaptığı bir araştırmasında bu hastaneyi pilot hastane olarak belirlemiştir. Performing Medicine projesi ayrıca görsel sanatları kullanarak "sağlıkla ilgili kültürel/etik konuları sorgulayan" etkinlikler düzenlemektedir. İç Hastalıkları Dergisi'nde yayınlanan araştırmalar, resmi sanat gözleminin tıp öğrencilerinin görsel tanı becerilerini geliştirdiğini bulmuştur. Aynı hastanede ayrıca fotoğraf sanatçısı Tom Leighton yapmış olduğu sanatsal projede hastane ortamında iyi üretilmiş, düşünceli bir şekilde tasarlanmış sanat eserlerinin, hastalık ve sağlıkla ilgili kaçınılmaz endişelerden bir nebze olsun kaçış sağlayabileceğini düşünmektedir.

Görsel 2. University College London Hastanesi

Kaynak: Tom Leighton, 2022.

Amerika'da Nashville, TN'deki Vanderbilt Üniversitesi Tıp Merkezi ve Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesi Tıp Merkezi gibi birçok hastane, sanat eserlerinin sergileneceği gerçek galerilere sahiptir.

Görsel 3. Üç boyutlu bir gemi, Anchorage AK'deki Alaska Yerli Hizmet Hastanesi'ndeki bir duvarı süslüyor.

Kaynak: Wikoff, 2004, s. 4.

Jane Macnaughton, (2007) İngiltere'de James Cook Üniversitesi Hastanesi'nde (JCUH) hastane tasarımı üzerine yapmış olduğu araştırmasında büyük bir üçüncül alanda mimariye, sanata ve tasarıma planlı bir yaklaşımın ne ölçüde değerlendirileceği, hastaların ve ziyaretçilerin hastane deneyimi ve hasta ve personel refahı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir şeklinde ifade etmektedir.

Ülkemizde bazı üniversite hastanelerinde hastaların da rahatça dolaşabilecek mekanlarda sanat galerileri oluşturulmuş ve dönüşümlü olarak sergiler sayesinde sanat ve hasta ilişki sağlanmış olmaktadır. Hacettepe Hastanesi Ahmet Göğüş Sanat Merkezi buna güzel bir örnektir.

Görsel 4. Hacettepe Hastanesi Ahmet Göğüş Sanat Merkezi

Kaynak: Hacettepe Üniversitesi Kültür Merkezi (2022).

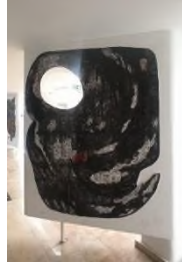
B. HASTANELERDE UYGULANAN SERAMİK DUVAR PANOLARI

Hammaddesi kil olan ve su ile birleşerek, çeşitli yöntemlerle şekillendirilip, fırınlanması sonucu oluşan yapıya seramik denilmektedir. Üzerinde yaşadığımız Anadolu toprakları binlerce yıllık geçmişe sahip birçok kültürü barındırır ve bu kültürlerden bize miras olarak kalan seramik sanatı, insanın kendisini ifade etmede kullandığı bilinen en eski sanatlardan biridir ve birçok kültürün de sanatsal ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Neolitik dönemden günümüze kadar gelişme gösteren seramik sürekli kendisini yenileyen ve farklı yapılarda hayatımızın her aşamasında önemli bir malzeme olarak yer almaktadır.

Seramik artık maddi yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olduğu kadar, yaşanan ortamda bireye yeni duygular veren ve aynı zamanda da onun estetik duygularını okşayan bir içerik de taşımaktadır (Kacar, 993). Seramik yapı malzemesi olarak farklı dönemlerde ve farklı yüzeylerde, üretim ve kullanımına yönelik çeşitlilik göstermektedir. Kil yapı malzemesi olarak ilk önceleri kerpiç, daha sonraları tuğla olarak kullanılmıştır. Süsleme amaçlı kullanımı ise yüzeylerin sırlanarak oluşturulan renkli ve bezemeli yüzeyler görülmektedir. Seramiğin mimari yapılarıdaki kullanım alanlarından biri olan seramik panolar, ilk olarak Mısır ve Mezopotamya'da yapıların yüzeylerini dış etkilerden korumak ve süsleme amacıyla kullanılmıştır. Renkli tuğlalar bu anlamda ilk seramik pano örnekleri olarak kabul edilebilir (Mutlu, 2016). Mezopotamya'da Yeni Babil İmparatorluğu kralı Nebukadnezar tarafından yaptırılan İhtar Kapısı en güzel örneğidir. Anadolu'da mimaride seramik panoların süsleme amaçlı kullanımı ilk olarak 12. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu Selçuklu Döneminde, sırlı tuğla ve çeşitli yöntemlerde üretilen çinilerin kullanıldığı görülmektedir Beylikler ve Osmanlı döneminde çini üretimi gelişmiş ve 18. yüzyılın sonlarına kadar çini, mimaride seramik kullanımı olarak yerini almıştır. 18. yüzyıldan sonra ise gerileme dönemi başlamış ve günümüze geldiğimizde ise çağdaş seramik pano olarak mimaride yerini almıştır. Seramik duvar panoları mimaride birçok kamu özel mekanlarda izleyicisi ile buluşmaktadır. Seramik duvar panolarının yapılış amacı ise mekâna estetik bir değer katmak ve izleyicisinin mekanda kaliteli zaman geçirmesini sağlamaktır

Ülkemizde çağdaş seramik duvar panoları 1970'li yıllarda başladığı görülmektedir. Bu yıllarda mimar ve sanatçı arasında iş birliğini başladığı, mimari yapılar için seramik pano yarışmalarının düzenlendiği görülmektedir. Bu dönemde Füreyya Koral, Hamiye Çolakoğlu, Atilla Galatalı, Sadi Diren Mustafa Tunçalp ve Jale Yılmazbaşar gibi seramik sanatçıları, seramik duvar panoları uygulamalarıyla öncü isimler olmuştur Seramik panoların, iç ve dış mekanlarda kullanımı mimari yapıya anlam kazandırmakta ve mekanla bütünleşerek farklılık yaratmaktadır. Kamusal alanlarda kullanımı sayesinde Sanatın toplumla bütünleşmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda hastane iç ve dış mekanlarda uygulanan seramik panoların hasta ve sanat eseri arasında bir iletişim başlar, bu iletişim ile hasta kendisini yalnız hissetmez, dokunarak ya da onunla birlikte fotoğraf çekerek bir şekilde temas kurar. Aynı zamanda hastanenin soğuk ve kasvetli havasını değiştirerek hasta üzerinde olumlu etkiler gösterir. Özellikle çocuk hastanelerinde çocuklarını ilgisi çekecek türde yapılan duvar panoları çocukların hastanede geçirdikleri süre içerisinde onlar için oyun ve eğlenceye dönüşebilmektedir.

Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin çeşitli bölümlerinde Füreyya Koral, Atilla Galatalı, Cemil Eren ve Cevdet Altuğ, Ömür Bakırcı ve Hüseyin Özçelik' e ait seramik duvar panoları yer almaktadır. Uygulaması yapılan panoların ortak dili parlak ve canlı renklerin kullanılmasıdır. Panolar genellikle soyut kompozisyonlardan oluşmakta, her biri sanatçıların kendi ifade dillerinde farklı anlamlar yüklenerek şekillendirilmiştir. Her biri farklı sanatçılara ait panoların hastanelerin çeşitli bölümlerinde yer almasıyla da mekâna özgün bir değer katmaktadır. Bu panolar izleyici olarak hasta ve refakatçılar üzerinde farklı iletiler vermektedir. Hacettepe Çocuk Hastanesi bekleme salonlarında yer alan duvar panoları bu konuda çok güzel bir örnektir.

Görsel 5, 6. Füreyâ Koral, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Görsel 7, 8. Atilla Galatalı, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Görsel 9, 10. Cevdet Altuğ, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Görsel 11. Hüseyin Özçelik, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Ankara Gülhane Eğitim Araştırma Hastanesi Yönetim binasının girişinde bulunan Cevdet Altuğ'a ait seramik duvar panosu farklı boyutlarda tekrarlayan dairesel formlardan oluşan bir kompozisyon içermektedir.

Görsel 12. Cevdet Altuğ, Gülhane Eğitim ve Araştırma Hastanesi

Kaynak: Can, 2018, s. 113.

Görsel 13. Tüzüm Kızılcın, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi

Kaynak: Coşar, 2017 s. 80.

Ege Üniversitesi Tıp Fakültesinde Tüzüm Kızılcan imzalı duvar panosu geometrik ve dairesel kompozisyonundan oluşmaktadır. Panoda parlak ve canlı renkli sırlar kullanılmıştır.

Bengütay Hayırsever'e ait olan seramik duvar panosu Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi hastanesinde yer almaktadır. Pano Selçuklu'nun geometrik geçme motiflerinden esinlenerek tasarlanmış ve renkleri de Selçuklunun izlerini taşımaktadır.

Görsel 14. Bengütay Hayırsever, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Serdar Mutlu imzalı seramik duvar panosu Malatya Darende İlçe Devlet Hastanesine uygulanmıştır. Çalışma şamotlu kilden şekillendirilerek dairesel ve geometrik kompozisyonundan oluşmaktadır. Parlak ve canlı renklerden oluşan sır kullanılmıştır.

Görsel 15. Hikmet Serdar Mutlu, Darende Devlet Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

C. GÜZELYURT İLÇE DEVLET HASTANESİ SERAMİK DUVAR PANOSU

Güzelyurt (Gelveri), Aksaray iline bağlı, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış, 1924'te Mübadeleyi yaşamış Kapadokya bölgesinde yer alan bir ilçedir. Güzelyurt'ta yerleşimin Hristiyanlıkla başladığı düşünülmese de, bölgede yapılan son arkeolojik kazılarda ele geçen seramik buluntular Kalkolitik Döneme tarihlendiğini göstermektedir. Hristiyanlıkla başladığı düşünülmese de, bölgede son dönemde yapılan arkeolojik kazılarda seramik buluntular sayesinde, Kalkolitik dönemine tarihlenmektedir. Güzelyurt tarihi kültürel dokusu ile zengin bir konuma sahiptir.

Seramik duvar panosu 2022 yılında Güzelyurt İlçe Devlet Hastanesi danışma ve bekleme salonuna tasarlanıp uygulanmıştır. Yaklaşık 3 metrekare alana uygulanan çalışma Aksaray Üniversitesi, Güzelyurt Meslek Yüksek Okulu Mimari Restorasyon Programı öğrencileri ile alanlarında uygulama konusunda tecrübe kazanmaları için birlikte çalışılmıştır.

Görsel 16. Güzelyurt İlçe Devlet Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Görsel 17, 18. Güzelyurt İlçe Devlet Hastanesi Uygulama Aşaması

Kaynak: Kişisel Arşiv

Tasarım sürecinde, Güzelyurt İlçesi Kapadokya bölgesinde yer almasından dolayı, ilçede genellikle taş dokusu ve mat renkler hakimdir. Genellikle ilçede yaşayan hastaların yoğun olarak geldikleri bir hastanedir. Sanatın iyileştirici gücü temel hedef alınarak hastaneye girdiği anda hastayı karşılayan bir mekan olarak danışmada seramik duvar panosu uygulanmıştır. Danışmada hastalar üzerinde korkutucu etkisi olmayan ve misafirperver bir etki yaratması ve yaşadığı stresi azaltması için düşüncesiyle ayrıca kendilerini farklı bir renk ve dokuyla karşılamaları için tasarımda canlı ve parlak renkler kullanılmıştır. Çalışma kompozisyon ve içerik olarak iki farklı şekilde irdelendiğinde, kompozisyon üç dairesel form, dairesel formları birbiri ile bağlantısını sağlayan dikey ve yatay dikdörtgen formlardan meydana gelmektedir. Güzelyurt'un tarihine baktığımızda üç farklı dönem görülmektedir. Tarih öncesi Dönem, Rumların ve Türklerin iç içe yaşadığı Mübadele Öncesi Dönem ve Mübadele Sonrası Dönem. İçerik olarak üç daire ayrı ayrı dönemleri temsil etmektedir. Dairelerin içindeki yuvarlak şekiller ise insanları temsil etmekte ve her bireyin farklı kişilikleri olmasına rağmen

hasta olduklarında aynı acıyı yaşamaları ve hastaneye gelme nedenlerinin aynı olması sağlıklarına kavuşma istekleri. Bu nedenle de yuvarlak şekiller aynı formdadır. Dikey ve yatay formlar hastaneyi temsil etmek ve dairelerin etrafını sararak hastanenin sağlık problemleri çözebilecek her türlü organizasyona sahip olduğunu, hastayı güvende hissettirme düşüncesi yer almaktadır.

Görsel 19. Montaj, Güzelyurt İlçe Devlet Hastanesi

Kaynak: Kişisel Arşiv

Seramik duvar panosu artistik kesim duvar panosu olup, şamotlu kil kullanılmıştır. Her bir form için ayrı ayrı yaklaşık 3 cm kalınlığında plakalar açılarak şekillendirmeye başlanmıştır. Yüksek kısımlar için ayıca kil ilave edilip, çukur yerler için kazıma yöntemi uygulanmıştır. Deri sertliğine gelen dairesel formlar ise kompozisyonu bozmayacak şekilde kesilerek kurutma işlemine geçilmiştir. İlk pişirim yapıldıktan sırlama yapılmıştır. Şeffaf sır içerisine belirli oranda demir oksit konularak hazırlanan bir sır ve kobalt mavisi sır uygulanmıştır. Sır pişiriminden sonra duvara seramik yapıştırıcı ile montajı yapılmıştır. Şekillendirme aşamasından montaj aşamasına kadar öğrenciler ile birlikte yürütülen çalışma aynı zamanda öğrenciler için bir uygulama alanı olmuş ve tecrübe kazanmalarını sağlamıştır.

Sonuç

Sanat insanlığın en başından bir iletişim aracı olarak, mağara duvarlarına yapmış olduğu resimlerle kendisini ifade etmiştir. Her ne kadar asıl amacı sanat olmasa da duvara çizmiş oldukları resimlerle kendilerince anlam yükleyip psikolojik tatmin sağlamışlardır. Bu şekilde ilk mekân olan mağaralarda sanatın büyüünden faydalanmışlardır.

İlk çağlardan günümüze kadar hastalıklarla mücadele eden insanoğlu yaşadıkları tecrübeler doğrultusunda ilkel anlayıştan, modern tıp anlayışına geçiş sağlamıştır. Hastalıklarla mücadele ederken mekan kavramı olarak hastaneler insanlığın vazgeçilmez bir merkezi olmuştur. Hastanelerinin temel kullanıcılar hastalar, refakatçileri ve çalışanlarından oluşmaktadır. Günümüz hastane yapılarında teknolojik gelişmelerin sağladığı yeniliklerden faydalanmanın yanı sıra, sanat eserlerinin de hasta psikolojisinin üzerinde nasıl algılandığını ve nasıl yorumladığını unutmamak gerekmektedir. Bu yeni modern bakış açısı sanat eserlerinin hastane yapılarında hastalar üzerindeki faydasını gözler önüne sermektedir.

Bu çalışmada hastane yapılarında sanat eserlerinin hastalar üzerinde etkileri ile ilgili araştırmalar örneklerle incelenmiştir. Plastik sanatların bir alanı olan seramik ise bu çalışmada merkez alınmış ve yer verilen örnekler hem ulusal hem de uluslararası önemli sağlık merkezlerinden seramik duvar panoları örnekleri sunulmuştur.

Üzerinde yaşadığımız Anadolu topraklarında seramik sanatı ilk çağlardan beri sürekli kendini yenilemiş ve farklı biçimlerde karşımıza çıkmıştır. Mimari yapılarda kullanımı ise Anadolu Selçuklularla ve daha sonrasında Osmanlılar döneminde doruk noktasına ulaşan çini sanatı seramiğin mimaride kullanımının temeli olmuştur. Günümüzde çağdaş seramik sanatçıları zengin kültürel geçmişi kendi kişisel yorumlarıyla birleştirerek kamu ve özel kuruluşlarda yapmış oldukları duvar panolarıyla kent estetiğine katkıda bulunmuşlardır.

Hastane yapılarındaki seramik duvar panolarına baktığımızda ülkemizde bulunan çok önemli t üniversite hastanelerinde çok özel isimlerin imzalarını attıkları duvar panolarını görmekteyiz. Bu duvar panolarının ortak dili ise mekana estetik değer katmaları yanı sıra sanatsal bir iletişim aracı görevi üstlenmiş olmalarıdır. Mekanın bir sağlık yapısı olması nedeniyle sanatın hastalar üzerinde iyileştirici etkisi göz önünde bulundurulduğu zaman pozitif bir enerji vererek hayatlarına renk katmaktadır.

Çalışmada Güzelyurt İlçe Devlet Hastanesinin giriş bölümündeki duvar panosunun tasarım ve uygulama aşamasına da yer verilmiştir. Hastanelerin giriş bölümleri hastanelerin en önemli birimidir. Hastane gelen hastanın, acı, korku, endişe gibi duygu durumları içerisinde iken estetik bir değerle karşılanmaları onların bu duygu durumundan az da olsa uzaklaşmalarını sağlamaktadır.

Bu çalışmada çok önemli üniversite hastanelerindeki seramik duvar panolarından ve küçük bir ilçe devlet hastanesinden örnek verilmiştir. Sanat toplumumuzda sadece büyük kentlerde ve sanat galerilerinde değil, toplumun ulaşabileceği küçük ilçe hastanelerinde de yerini alması gerekmektedir. Toplumun her kesiminden insanların gittiği ilçe hastanelerinde sanat eserinin yer almasının hastalar üzerindeki iyileştirici etkisinin yanı sıra kültürel bir zenginlik olarak da geleceğe yansiyacaktır.

Etik Kurul İzni (Gerekliyse)

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Can, Ö. C. (2018). *Ankara'da kamusal alanlardaki seramik duvar panoları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Coşar, M. Y. (2017). *Artistik yüzey seramiklerinin mekan ve çevreye uygunluğu*. (Yayımlanmamış sanatta yeterlik uygulama tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Eceoğlu, A. (2010). *Değişen kullanım ihtiyaçları karşısında hastane yapılarında giriş mekanlarının şekillenmesi*. (Yayımlanmamış sanatta yeterlik tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Erenoğlu Sungur, A., & Aytuğ, A. (2007). Sağlık kurumlarında değişen paradigmlar ve iyileştiren hastane kavramının mimari tasarım açısından irdelenmesi. *Megaron*, 2(1), 44-63. <https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TnpReE1UTXo>
- Hacettepe Kültür Merkezi (2022, Haziran 28). Hacettepe Kültür Merkezi Ahmet Göğüş Sanat Galerisi. http://www.kulturmerkezi.hacettepe.edu.tr/tr/fotogaleri/ahmet_gogus_sanat_galerisi-17
- Hasol, D. (2021). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü* (19. Baskı). Yem Yayın.
- Leighton, T. (2022, Haziran 28). Artwork commission for arts heritage at university college london hospitals. <https://www.tleighton.com/tom-leighton-projects-exhibitions-news/artwork-commission-for-arts-heritage-uclh>
- Macnaughton, J. (2007). Art in hospital spaces: The role of hospitals in an aestheticised society. *International Journal of Cultural Policy*, 13(1), 85-101. <https://doi.org/10.1080/10286630701201962>
- Mansfield, J., & Werner, P. (1999). Outdoor wandering parks for persons with dementia: a survey of characteristics and use. *Alzheimer disease and associated disorders*, 13(2), 109-117. DOI: 10.1097/00002093-199904000-00009
- Mutlu, H. S. (2016). Çağdaş kent mimarisinde seramik panolar ve önünü üniversitesi kongre ve kültür merkezi uygulaması. *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 6(14), 1-12. DOI: <http://dx.doi.org/10.16950/iüstd.81252>
- Mutlu, H. S. (2022). Darendede Devlet Hastanesi.
- Noble, G. (2011, Şubat 17). Heritage in hospitals: Using museum objects to teach communications skills. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/9354/32.pdf?sequence=1>
- Özcelik, H., İcemer, P., & Yonuk, A. (2017). Ceramic wall panels in architectural in the frame of work named "evrenim". *International Journal of Innovative Research in Education*, 4(3), 142-147. DOI: 10.18844/ijire.v4i3.2552
- Özgen, E. (2014). *Sağlık yapılarının genel mekân tasarımlarının kullanıcılar üzerindeki etkisi ile Hacettepe Tıp Fakültesi Hastanesi 7 no.' lu kapı girişinin düzenlenmesine bir öneri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Özgen, E. (2020). Sağlık yapıları iç mekân tasarımı: Kuram ve uygulama pratikleri bağlamında tartışma. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 5(2), 603-614. DOI: 10.26835/my.751732

Ulrich, R. S., & Gilpin, L. (2003). Healing arts: Nutrition for the soul. Putting patients first: Designing and practicing patient-centered care, 117-146.

Wikoff, N. (2004, Kasım). *Cultures of care: a study of arts programs in US hospitals*. American for the Arts. https://www.americansforthearts.org/sites/default/files/Arts%20and%20Healthcare%20Nov2004_0.pdf

KÜLTÜREL SERMAYENİN KARIYER BAŞARISINDAKİ ROLÜ*

 Ayşe ÜSTÜNOLDU KANDEMİR^a

Özet

Bu çalışma, kültürel sermayenin kariyer başarısındaki rolünü incelemektedir. Kariyer başarısını etkileyen hususlar, yazında çoğunlukla demografik, beşerî sermaye, sosyal sermaye ve yapısal faktörler ekseninde ele alınmış ancak bireyin erken çocukluk döneminden itibaren edinmeye başladığı kültürel sermayenin etkisi yeterli ilgiliyi görmemiştir. Yapılmış sınırlı çalışma, kültürel sermayenin işe girişte destekleyici bir unsur olduğunu savunmakla birlikte kişinin kariyer başarısında nerede durduğuna yönelik sonuçların bulanık olduğu görülmektedir. Nicel veri toplama yönetiminin tercih edildiği araştırmada, İletişim Danışmanlığı Şirketleri Derneği'ne (İDA) bağlı şirketlerde çalışan 126 halkla ilişkiler profesyoneline ulaşılmıştır. Ayrıca, kolayda örnekleme tekniği ile diğer sektörlerde çalışan 199 uzmana ölçekler uygulanmış ve elde edilen veriler analiz edilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre, Türkiye'deki çalışanların kültürel sermayeleri ile kariyer başarıları (nesnel ve öznel) arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Bununla birlikte halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermaye düzeyleri diğer çalışanlara göre yüksek olsa bile söz konusu kültürel kaynakların kariyer başarısı üzerindeki etkisinin diğer çalışanlara göre çok daha sınırlı olduğu bulgulanmıştır. **Anahtar Kelimeler:** Kariyer başarısı, Kültürel sermaye, Halkla ilişkiler mesleği.

THE ROLE OF CULTURAL CAPITAL ON CAREER SUCCESS

Abstract

This research paper examines the role of cultural capital on career success. Career success were mostly discussed in the literature on the axis of demographic, human capital, social capital and structural factors, but the effect of cultural capital, which the individual started to acquire from early childhood, received limited attention. Although it has been argued that cultural capital plays role during the recruitment phases of professional service careers, it is unclear that whether it plays a role in career success. Quantitative data collection method was preferred in this study. 126 public relations professionals working in companies affiliated to the Communication Consultancy Companies Association (IDA) and with the convenience sampling technique 199 experts working in other sectors were reached. The results have indicated that, there is a positive and significant relationship between the cultural capital of the employees and their career success (objective and subjective). However, even though the cultural capital levels of public relations experts are

*Bu makale, Marmara Üniversitesi Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı'nda devam etmekte olan doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

^aBaşuzman Araştırmacı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), TUSSIDE, ayse.kandemir@tubitak.gov.tr

Makale Geliş Tarihi: 23.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 16.08.2022

higher than those of other employees, it has been found that the effect of these cultural resources on career success is much more limited than that of other employees.

Keywords: Career success, Cultural capital, Public relations profession.

Giriş

Kariyer başarısı yazında farklı bireysel (kişilik özellikleri, beşerî sermaye vb.), yapısal (örgütün büyüklüğü, kademe ilerleme vb.), davranışsal yaklaşımlar (networking, kendini aday gösterme vb.) ekseninde incelenmiş olsa da (Ballout, 2007, s. 743) kişinin sahip olduğu kültürel sermayenin etkisi yeteri kadar tartışılmamıştır. Kültür sosyologları sınırlı da olsa söz konusu boşluğu doldurmaya çalışmış ancak iş hayatında kültürel sermayenin rolünü belirlemek genellikle elit profesyonel meslekler, yönetici sınıflar ve büyük şirketlerde yapılan çalışmalarla sınırlı kalmıştır. Dahası kültürel sermaye çalışan pek çok araştırmacı, kültürel sermayenin farklı çalışma ortamlarında, mesleklerde, farklı toplumlarda, endüstrilerde ve farklı pozisyonlarda nasıl deneyimlendiğine yönelik daha fazla araştırma yapılması yönünde çağrıda bulunmaktadır (Erickson, 1996, s. 249; Rivera, 2012, s. 1016-1017; Stuber, 2005, s. 162). Rivera (2012, s. 1016) çalışmasında işe alım sürecinde kültürel sermayenin devreye girdiğini ancak kişi işe girdikten sonra ne derece rol oynayıp oynamadığının araştırılmaya değer olduğunu belirtmektedir. Kişinin kariyer hayatında kültürel sermaye ne derece etkili olmaktadır, hangi mesleklere ve koşullara bağlı olarak önemi artmakta ya da azalmaktadır soruları, hem yapılan sınırlı araştırmaların sonuçlarının gelişmesi hem de ampirik olarak yeteri kadar sınanmadığı için tartışmalıdır.

Stainback vd. (2010, ss. 229-241) bireylerin sıklıkla kültürel bilgilerine, statülerine ve geçmiş deneyimlerine dayanarak örgütlerdeki kaynaklar üzerinde hak iddia ettiklerini belirtmekte ancak kültür ve sınıf eksenli çalışmaların örgüt literatüründe çok az ilgi gördüğünün altını çizmektedir. Öte yandan kariyer araştırmacıları, kariyerlerin tek bir disiplin içinde incelenmesinin tehlikeli olabileceğini belirterek, kariyerlerin çok katmanlı ve boyutlu olduğundan hareketle interdisipliner yaklaşım içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Arthur, 2014; Guan vd., 2019; Spurk & Dries, 2019).

Bu çalışma, yazındaki söz konusu açığın kapatılmasına katkı sunmak ve kariyer yazınının genişletilmesi anlamında özgün bir nitelik taşımaktadır. Halkla ilişkiler (Hİ) danışmanlık şirketleri çalışanlarını ve farklı sektörlerden uzmanları örneklemine alan bu çalışma, teoride farklı bir meslek, iş ortamı ve toplum ekseninde Bourdieu'nun kültürel sermaye kavramının kariyer başarısı literatüründe nerede durduğuna yönelik katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Pratikte ise halkla ilişkiler mesleğinde yer edinmek isteyen ve daha önemlisi yükselmek isteyenlerin mesleğin kişinin kendi dokusuna ve kültürel donanımına ne kadar uygun olduğunu bir daha düşünmesi ve sorgulaması bakımından önemlidir. Ayrıca, ağırlıklı olarak nitel çalışmalara konu olan kültürel sermaye kavramı bu çalışma kapsamında bir ölçüm aracına dönüştürülmüş ve ilk kez kariyer başarısı ile ilişkisi disiplinler arası bir yaklaşımla irdelenmiştir. Son olarak Edwards (2008, s. 371) halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermayelerinin farklı ülkelerde ve kültürel bağlamlarda da ele alınmasını önermektedir. Bu doğrultuda Türkiye'deki halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermaye düzeyleri bu çalışma ile ilk kez inceleme altına alınmıştır.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı, kültürel sermaye ile kariyer başarısı arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının irdelenmesidir. Ayrıca belli bir mesleki alanı işgal edenlerin (bu çalışmada halkla ilişkiler uzmanları) kültürel sermaye düzeyinin diğer sektör çalışanlarına göre farklılaşım farklılaşmadığını ortaya koyarak mesleki bir alanda kültürel sermayenin rolünü tartışmaya açma gayreti taşımaktadır.

Bu çalışma, söz konusu boşlukların doldurulmasına yönelik Fransız sosyolog Bourdieu'nun kültürel sermaye teorisini takip ederek iki araştırma sorusuna yanıt aramaktadır:

- Kariyer başarısında kültürel sermaye rol oynamakta mıdır?
- Türkiye'de belli bir mesleki alanın temsilcilerinin kültürel sermayeleri farklılaşmakta mıdır?

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde çalışmada yer alan yapıların tanımlarına, konuyla ilgili araştırmalara ve hipotezlere yer verilmiştir. Yöntem bölümünde çalışmada kullanılan ölçekler, örneklem yöntemi ve analiz süreci aktarılmıştır. Son olarak analiz sonucu elde edilen bulgular sunulularak tartışmaya açılmış, nihayetinde kısıtlar ve önerilere yer verilmiştir.

A. LİTERATÜR TARAMASI

1. Kariyer Başarısı

Kariyer başarısı, kişinin kariyer deneyimlerinin çıktısı olarak tariflenebilir (Arthur vd., 2005, s. 178). Yazında "kariyer başarısı"nın içeriğinin bir dizi içsel/öznel (subjective) ve dışsal/nesnel (objective) çıktılara odaklanarak tanımlandığı ve ölçüldüğü görülmektedir (Seibert vd., 2001).

Geleneksel kariyer anlayışında kariyer başarısı, örgüt kademelerinde yükselmeyi (terfi) ve daha fazla para kazanmayı içeren, genellikle maddi ve dışsal çıktılar olarak tanımlanmaktadır (Gattiker & Larwood, 1986; Akt. Budak & Gürbüz, 2017, s. 88). Yazında nesnel kariyer başarısı olarak da geçen bu yaklaşım, bireyin kariyer durumunun az çok somut göstergelerine odaklanan dışsal bir perspektif sunar (Arthur vd., 2005, s. 179). Yeni kariyer yaklaşımı ise hiyerarşik ilerlemeden çok kariyerin zaman ve mekâna dayalı esnek, hudutsuz (boundaryless) ve farklı örgütler, meslekler, sektörler arasında gerçekleşen bir süreç olduğunu öne sürer (Arthur vd., 2005, s. 177). Söz konusu hudutsuz kariyerde, kişinin kendi değerleri ve kariyer hedefleri doğrultusunda kariyer başarısını nasıl değerlendirdiği öne çıkmaktadır (Budak & Gürbüz, 2017, s. 88). Böylece, öznel kariyer başarısı, "bireylerin kariyerleri hakkındaki algısal değerlendirmeleri ve duygusal tepkileridir" (Ng & Feldman, 2014, s. 120). Kimisi için özel yaşam-ış yaşamı dengesi öncelikli iken, kimisi için işin anlamlı olması ya da farklı işler dolayısıyla deneyim kazanması, öğrenmeye açık işlerde yer alması veya işinden sadece memnun olması gibi pek çok kişisel değer ve eğilimler önemli olabilir.

Yazında kariyer başarısının öznel ve nesnel boyutunun birbiriyle ilişkili ancak farklı yapılar olduğu (Wayne vd., 1999) ve her ikisinin de önemini koruduğu çünkü birinin geleneksel başarı standardını ölçerken (ücret, terfi, statü) diğerinin bireyin kariyer başarısına ilişkin kişisel beklentilerini ve değerlerini (aile mutluluğu, huzur, anlamlı iş, takdir görme vb.) ölçtüğü belirtilmektedir (Judge vd.,

1995; Seibert vd., 1999). Kariyer başarısının hem öznel hem de nesnel özellikler gösterebileceği ve birbirini tamamlayabileceği önerilmektedir (Arthur vd., 2005, s. 180). Bu doğrultuda, bu çalışmada kariyer başarısının hem nesnel hem de öznel boyutu dikkate alınmıştır. Nihayetinde kariyerinde belli maddi koşulları sağlamakta zorlanan kişilerin öznel beklenti ve ihtiyaçlarını da karşılaması zor olabilir.

2. Kültürel Sermaye

Bourdieu (1984) bir dışlama aracı olarak işlev gören sosyal ve kültürel kaynakları “sermaye” üzerinden açıklar ve bireyin sosyal dünyada ayakta kalmak için kullandığı pratik aracın yani kültürün, aynı zamanda sosyal hiyerarşileri belirlediğini ileri sürer. Bourdieu’ya göre sermaye, “elinde tutan kişiye avantaj sağlayan, biriktirelebilen ve miras yoluyla devredilebilen kaynaklardır” (Bennett & Silva, 2011, s. 430). Bourdieu, üç tip sermaye biçimi tanımlar: Ekonomik sermaye, bireyin sahip olduğu paraya çevrilebilir mal, mülk, materyal sahipliğidir. Sosyal sermaye ise kısaca toplumsal ilişkiler ağıdır, kimin kimi tanıdığı ile ilintilidir (Silva & Edwards, 2004, s. 2). Bourdieu, görüşlerinin temeline yerleştirdiği kültürel sermayeyi ise dilsel yatkınlık, eğitim yoluyla edinilen bilgi/donanım ve aynı zamanda kültürel tutumlar, tercihler ve davranışlar olarak tanımlamaktadır (Bourdieu & Passeron, 1990; Akt. Stuber, 2005, s. 141). Böylece, sınıfsal eşitsizlikler belli bir alanda başarı sağlamak için gerekli olan yeterli kültürel sermaye donanımına sahip olmayan bireyleri dışlayarak, yeniden üretilir. Kişi mücadele ettiği “alan”ın gerektirdiği sermaye tipinin yoğunluğuna ve sermaye karmasına (kültürel, ekonomik, sosyal) bağlı olarak hareket eder. Alanın sınırları dominant pozisyonlar tarafından belirlenir ve şekillenir (Swartz, 1997, s. 137).

Bourdieu (1986) kültürel sermayenin üç farklı biçimde bulunduğunu belirtir. İçselleştirilmiş kültürel sermaye, bir kişinin sosyalizasyon sürecinde öğrendiği ya da kişiyi yakından etkileyen tercihler, tutumlar ve pratiklerdir. Kültürel sermayenin içselleştirilmiş hali erken çocukluk döneminde ebeveynlerin ya da profesyonel eğitimcilerin çocuğa zaman yatırımı ile başlar. Bireylerin aileden farkında olmadan kendilerine geçen kültürel ve sosyal ehililik okul sıralarından işe alım tercihlerine ve eş seçimine kadar geniş bir alanda kendini gösterir ve bu durum sınıflar arası farklılıkları belirginleştirir (Bourdieu, 1984, s. 14). Kültürel sermayenin içselleştirilmiş hali, aslında kişinin beğenilerini ve yargılama yeteneğini içeren habitusa işaret etmektedir. Arun’un (2009) sınıfsal terbiye olarak tariflediği habitus, bireyin dünyaya karşı görüşünü ve onunla nasıl baş edeceğini belirleyen, erken yaşlarda alınan ve sosyal olarak oluşturulmuş meyiller setidir (Bourdieu, 1990, ss. 66-79).

Nesneleşmiş kültürel sermaye, “kültürel ürünlerde kendini bulur” (Bourdieu, 1986, s. 243), örneğin kitap koleksiyonu ya da müzik enstrümanları gibi. Ancak bunların kullanımı belli kültürel becerilere ehililik geliştirmeyi yani içselleştirilmiş kültürel sermayeyi gerektirir. Örneğin bir tablonun anlaşılması, okunması ya da bir romanın hakkının verilmesi ancak söz konusu kültürel ürünlerin nasıl tüketileceğine yönelik bir anlayış ile gerçekleşebilir (Bourdieu, 1997, s. 50). Son olarak, kurumsallaşmış kültürel sermaye, bir kişinin içselleştirilmiş sermayesini çoğaltan ya da destekleyen derecelerde ve diplomalarda kendini gösterir (Sullivan, 2003, s. 18). Bourdieu özellikle yükseköğretime önem verir çünkü eğitimin yaygınlaşmasıyla eğitim belgeleri pazarı yaratılmış ve böylece sosyal sınıf yapıları yeniden üretilmiştir. İş pazarında istenilen pozisyonlara erişmek için eğitim belgeleri istenir hale gelmiş ve böylece aileler de çocuklarını okutmak için daha yoğun çabaya girmiştir. Bu süreç ekonomik

sermayenin kültürel sermayeye dönüşümünü içermektedir ki bu strateji de ekonomik olarak güçlü olan aileleri daha avantajlı noktaya taşımaktadır. Bourdieu'ya göre, kültürel sermaye giderek (tarihsel açıdan) daha çok sosyal farklılaşmanın temelini oluşturmaktadır. Kurumsallaşmış ve nesneleşmiş kültürel sermayenin sınıflar arası adaletsiz dağılımı, Bourdieu'ya göre modern toplumlardaki sosyal eşitsizliğin ana boyutlarından biridir (Swartz, 1997, s. 78-79).

Bourdieu'nun kültürel sermaye kuramı çerçevesinde temel savı şudur: Eğitim belgeleri gibi kültürel kaynaklar, bir tür sermaye işlevi görür ve böylece modern toplumlardaki farklılaşmanın yeni ve belirgin kaynağını oluşturur. (Swartz, 1997, s. 136). Bununla birlikte kültürel sermaye tezinin iş hayatında çok az sınındığını, yapılan çalışmalarda ise değer gören bir kaynak olup olmadığı meselesinin bulanık olduğu belirtilmelidir.

3. Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar ve Hipotezlerin Geliştirilmesi

Kariyer başarısının örgütsel yazında genel olarak demografik (yaş, cinsiyet), beşerî sermaye (örneğin, teknik ve sosyal beceriler, iş deneyimleri), sosyal sermaye (örneğin, sosyal bağlantılar), iş-yaşam, motivasyon, kişilik özellikleri, organizasyon ve endüstri etrafında incelendiği görülmektedir (Bertrand & Mullainathan, 2004; Brymer vd., 2013; Eagly & Carli, 2007; Fernandez & Mors, 2008; Greenhouse vd., 1990; Judge vd., 1999; Lin, 2000; Seibert vd., 2001; Smith 2002; Vallas, 2003). Bununla birlikte iş gücü piyasasındaki farklılaşma çerçevesinde kültürün oynadığı rol, bir süredir tartışılmaktadır (Rivera, 2012). Tartışmalar ağırlıklı olarak kültür alanında çalışan sosyologlardan gelmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların iddiası kültürel kaynakların arzu edilen mesleklere, işlere erişimde ve işte başarıda önemli bir araç olabileceği yönündedir. Buna göre, kültürel sermaye sahipliği kişiye belli alanlarda avantaj sağlar, özellikle mesleki ve statü yarışında (Bennett & Silva, 2011, s. 430). Bununla birlikte yapılan araştırmalara bakıldığında, araştırmacıların bir kısmı iş hayatında (Fitzsimmons vd., 2014; Kay & Hagan, 1998; Santos vd., 2018) kültürel sermayenin avantaj sağladığını belirtirken; bir kısmı dezavantaj da yaratabileceğini belirtmiştir (Purcell, 2007; Stuber, 2005). Ancak bu çalışmalar "kariyer başarısı" odaklı olmayıp nitel çalışmalardır ve kariyer başarısı terfi, promosyon gibi hususlar üzerinden tartışılmıştır. Sadece Santos vd. (2018) yapmış oldukları nicel çalışmada iş performansını ele almış ve kültürel sermayenin de en az sosyal sermaye kadar iş performansı üzerinde etkili olduğunu bulgulamıştır. Alanda yapılan çalışmaların bir kısmı ise yoğun rekabet ortamındaki iş hayatında yüksek kültürel sermaye donanımının çok da bir anlam taşımadığı yönündedir. Kültürel hepçillik¹ tezinin bir nevi iş hayatında sınındığı bu çalışmaların temel argümanı, iş hayatında ince beğeniler içeren kültürden (highbrow culture) ziyade herkese açık popüler kültürün daha makbul olduğu ve iş kültürünün ağır bastığı yönündedir (Budak, 2015; Erickson, 1996; Lizardo, 2006; Michael, 2017).

Bourdieu'nun kültürel sermaye ve diğer kavramları ekseninde ilerleyen sınırlı sayıdaki çalışmalarda kültürel sermayenin hangi mesleklerde daha öne çıktığı ve kariyer başarısındaki yerinin muğlak olduğu söylenebilir. Fitzsimmons vd. (2014), Avusturyalı 30 erkek ve 30 kadın CEO ile yaptığı görüşmelerde, CEO'ların üst düzey yöneticiliğe ulaşmada izledikleri kariyer yolunu çocukluk, okul ve

¹ Kültürel hepçillik, kısaca birçok kültürel tarza dair fikir sahibi olmak anlamında kullanılmaktadır.

iş deneyimlerinden yola çıkarak toplumsal cinsiyet düzleminde Bourdieu'nun habitus, alan, kültürel sermaye kavramları ekseninde incelenmişlerdir. Buna göre, erkek ve kadın CEO'larda çocukluk deneyimlerinden başlanarak habitus, sermaye birikimi ve yoğunluğunun kadınlar aleyhine işlediği bulgulanmıştır. Purcell (2017, s. 33) Amerika'da uluslararası bir bilişim firmasında yaptığı yerinde gözlem ve görüşmelerle kültürel sermayenin başarı ve terfi için önemli bir kaynak olduğunu bulgulanmıştır. Ancak aynı zamanda sınıf ekseninde iş yerindeki etnik ve cinsiyete dayalı eşitsizliğin yeniden üretimine katkı sağladığı ve bazıları için dezavantaj yarattığı belirtilmiştir. Kay ve Hagan (1998) ise nitel çalışmalarında Kanadalı avukatlar arasında erkeklerin kadınlara göre neden daha kolay ortaklık statüsüne yükseldiğini araştırmıştır. Buna göre erkek avukatların sosyal ve kültürel sermaye eğilimleri ortaklığa gitme şanslarını yükseltmekte, kültürel sermayenin alanda erkek hukukçulara avantaj sağladığı belirtilmektedir.

Santos vd. (2018) ise kamu ve özel sektördeki farklı mesleklerden kişilerle yaptıkları nicel çalışmada kültürel sermaye, psikolojik sermaye ve sosyal sermayenin kişinin iş performansı üzerindeki etkisini incelemişler ve kültürel sermayenin de en az sosyal sermaye kadar iş performansı üzerinde etkisi olduğunu bulgulanmışlardır. Oysa Michael (2017), Kuzey Batı Avrupa'da iş hayatına yeni atılmış seçkin beyaz yakalıların kültürel beğenilerini (sadece müzik ve görsel sanatlar alanında) araştırdığı çalışmasında, kültürel sermayenin değişen yapısına işaret etmekte ve kültürel tüketimin profesyonellerin yaşamlarında oldukça mütevazı bir role sahip olduğunu, sosyal ve profesyonel yaşamlarında sosyallik ve iş ahlakının daha önemli olduğunu bulgulanmıştır. Erickson (1996) ise özel güvenlik şirketleri sahipleri ve yöneticileri ile yapmış olduğu çalışmada avantajlı bağlantılara ve daha prestijli işlere sahip kişilerin daha zengin ve daha iyi sosyal ağlara sahip olduğunu belirterek ailenin "kader" olmadığını ve kültürel sermayenin hayatın farklı dönemlerinde kazanılabileceğini ifade etmektedir (Erickson, 1996, s. 222). Öte yandan "bireysel sermaye"ye doğru evrilen habitusun, özellikle iş gücü piyasasındaki eğitim ve sertifika belgeleri enflasyonu arasında daha da değerli olduğunu belirtilmektedir (Brown vd., 2016, s. 208). Yazarlar İngiltere ve Fransa'da özellikle elit mesleklere yönelik istihdamda, dünyadaki etik meselelere ilişkin karar verme ve rekabetin daha iyi bir dünya için nasıl yaşanması gerektiği üzerinden iyi bir karakter inşa etmenin, kişisel gelişimin ve bireysel etkinin giderek daha çok önem kazandığını belirtmektedir. Bu noktada Erickson'un (1996) aksine Brown vd. (2016) "doğduğunuz ev kaderinizdir" demektedir.

Ülkemizde iş hayatında kültürel sermayenin izlerini arayan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Bu çalışmanın amacına görece yakın olan tek çalışmada² Budak (2015), İzmir'deki 30 orta sınıf finans sektörü çalışanı³ ile yaptığı görüşmeler sonucunda esnek istihdam koşullarının çalışanla kültür arasındaki bağı kopardığını belirtmektedir. Buna göre, "dar çerçevede tanımlanmış kültürel elitizm yerini çeşitlilik sahibi ve zaman zaman popüler öğeleri de kapsayan bir kültürel sermaye anlayışına bırakmaktadır" (Budak, 2015, s. 140).

² Onur Uca (2016), "Türkiye'de Orta Sınıfın Fotoğrafı: Akışlar ve İlişkiler" adlı kitabında sınırlı da olsa orta sınıfın gündelik iş yaşam pratiklerine değinmektedir.

³ Budak, örnekleme aldığı kitleyi "kapitalist yöneticiler sınıfı" olarak adlandırdığı sosyoloji doktora çalışmasında söz konusu mesleki grubun kültürel angajmanını anlamaya çalışmaktadır.

Özetlemek gerekirse, kültürel sermayenin iş hayatında ve kariyer başarısında tam nerede durduğunun ve hangi mesleki alanlarda daha kıymetli olabileceğinin tartışmalı olduğu söylenebilir. Belli meyiller setini güçlü diplomalar ve kültürel nesnelere ile donatan çalışanlar, sektörde daha ayrıcalıklı bir konum elde edebilir, özellikle nesnel kariyer başarıları pozitif yönde etkilenebilir. Böylece, belli maaşlara ve pozisyonlara daha kolay sabitlenebilirler. En geniş anlamıyla kültürün bir güç kaynağı olabileceği (Swartz, 1997, s. 43 ve s. 75) dikkate alınır, söz konusu güç kendini iştigal olunan meslekten bağımsız olarak pozisyonel güç ve maddi güç olarak (nesnel kariyer başarısı) sergileyebilir. Öte yandan, öznel kariyer başarısı “yaşamaya değer bir hayata sahip olma” (Hall, 1996; Akt. Budak & Gürbüz, 2017, s. 88) olarak tanımlanıyorsa bu durumda kişinin bireysel değerlendirme şemalarının oluşmasında, kişinin öylesine, farkında olmadan ailesinden aldığı ve zamanla geliştirdiği sosyal ve kültürel faktörler de mesleki bağlamdan bağımsız olarak öznel kariyer başarısında etkili olabilir.

H1. Kültürel sermaye ile nesnel kariyer başarısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

H2. Kültürel sermaye ile öznel kariyer başarısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

Swartz (1997, s. 82), değerli kültürel kaynaklarını ekonomik ödüllere dönüştürebilecek bireylerin belki de medya, sanat ve akademi alanlarındaki belirli mesleklere daha uygun olabileceğini belirtmektedir. Bu araştırmada mercek altına alınan halkla ilişkiler mesleğinin “ilişki yönetimi” ile çok güçlü bir bağının olması, yapılan işin doğası gereği üst düzey işverenler, medya ve kamu gibi farklı alanların önemli aktörleri ile temasa açık olması, kültürel sermayenin daha öne çıkmasını sağlayabilir. Halkla ilişkiler, mesleki donanımın yanında kendini iyi ifade etmeyi (duruş, dış görünüş, iletişim becerisi vb.), iştigal edilen işin bağlamına aşikâr olmayı ve dolayısıyla doğuştan itibaren belli meyiller setine sahip olmayı gerektirebilir⁴. Nitekim araştırmaya konu olan halkla ilişkiler danışmanlık şirketleri ağırlıklı olarak patron şirketleridir ve söz konusu patronların sınırlı ekonomik sermayeleri bulunmakla⁵ birlikte sosyal ve kültürel sermaye donanımı bakımından zengin oldukları söylenebilir. Nitekim Rivera'nın (2012) nitel çalışmasının da ortaya koyduğu gibi işe alım süreci sadece becerilerin analiz edildiği bir süreç değildir. Aynı zamanda adaylar, değerlendiriciler ve firmalar arasında kültürel eşleşme sürecini de içerir. Bu durumda patronların/yöneticilerin kültürel benzerlikleri dikkate alarak kendilerine benzer hakla ilişkiler uzmanlarını işe alma eğilimi taşıyabilecekleri söylenebilir. Bu noktada araştırmaya konu halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermayelerinin diğer sektör çalışanlarına göre daha yüksek olması beklenebilir. Nitekim Edwards (2008) İngiltere’de halkla ilişkiler uzmanlarının (N=178) kültürel sermayelerini İngiltere genelinde yapılan çalışma⁶ ile kıyaslayarak halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermaye birikimlerinin ortalamasının üstünde olduğunu bulgulamıştır.

⁴ Köklü halkla ilişkiler şirketlerinden birinin sahibi ile araştırmacının yaptığı mülakattan bir alıntı: “Hayatında bir otelin kapısından içeri girmemiş birinin bu işi yapmasını bekleyemezsiniz”. Ayrıca, araştırmacının geçmiş mesleki deneyimi de söz konusu ifadeyi destekler niteliktedir.

⁵ <http://www.halklailiskiler.com/turkiyede-nasil-bir-pr-is-kulturu-olustu.html>

Yazısının devamı için lütfen bkz: <http://www.ida.org.tr/turkiye-pr-sektorunun-tarihinde-kisa-bir-gezinti/>

⁶ Bennett, Savage ve Ward'e'nin (2009) İngiliz toplumunun sınıf ve kültür haritalarını çıkardıkları çalışmadır.

H3. Halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermayeleri diğer sektör çalışanlarının kültürel sermayelerinden daha yüksektir.

Halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermaye düzeylerinin daha yüksek olduğunun öne sürülmesi aynı zamanda söz konusu mesleği icra eden uzmanların kültürel sermayelerinin gerek nesnel ve gerekse öznel kariyer başarılarındaki etkisinin diğer sektör çalışanlarından farklılaşabileceğini gündeme getirmektedir. Bu durumda Hİ çalışanları arasında kültürel sermayenin öznel ve nesnel kariyer başarıları üzerindeki etkisi daha iyi gözlemlenebilir. Bu doğrultuda;

H4. Kültürel sermaye ile nesnel kariyer başarısı arasındaki ilişkide halkla ilişkiler uzmanları ile diğer sektör çalışanları arasında fark vardır.

H5. Kültürel sermaye ile öznel kariyer başarısı arasındaki ilişkide halkla ilişkiler uzmanları ile diğer sektör çalışanları arasında fark vardır.

B. YÖNTEM

1. Örneklem ve Veri Toplama

Araştırmanın örneklemini iletişim danışmanları ile farklı sektörlerde çalışan uzmanlar oluşturmaktadır. Halkla ilişkiler uzmanlarına, İletişim Danışmanlığı Şirketleri Derneği'ne (İDA) üye Hİ şirketleri aracılığıyla ulaşılmıştır. Bu kapsamda Şubat-Temmuz 2019 tarihleri arasında 14 halkla ilişkiler şirketine anketler online veya elden ulaştırılmış, 8 tanesinden geri dönüş alınmış ve toplamda 131 kişiye ulaşılmıştır. Eksik ve hatalı olduğu düşünülen anketlerin elenmesinin ardından 126 anket analize dahil edilmiştir.

Ülkemizde belli bir meslek grubunun kültürel sermaye seviyelerini ülke örneklemini ile kıyaslayabilecek geniş ölçekli çalışmalar olmadığı için⁷; çalışma kapsamında ayrıca rastgele örneklem yöntemi ile ağırlıklı olarak hizmet sektöründe yer alan profesyonellere ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmaya sadece özel sektörde çalışan profesyoneller dahil edilmiş ve nihayetinde 199 anket analize dahil edilmiştir. Pilot çalışma sonucu anket ifadeleri değiştiği ya da çıkarıldığı için pilot çalışmada yer alan 46 anket nihai analizlere dahil edilmemiştir.

Çalışmada toplam 325 kişi yer almıştır. Bunun %38,5'ini iletişim uzmanları, %13,5'ini finans, %7'sini bilişim, %6,5'ini enerji, %5'ini sağlık hizmetleri, %5,2'sini iş ve yönetim danışmanlığı, %3,7'sini elektrik-elektronik, %3,1'ini eğitim, %2,8'ini kimya ve geri kalan %15'ini ise gıda, ulaştırma-lojistik, metal sanayi, otomotiv, tekstil, cam-çimento, perakende sektörlerinde çalışanlar oluşturmaktadır.

2. Ölçüm Araçları

2.1. Kariyer Başarısı

Bu çalışmada kariyer başarısının her iki boyutuna (öznel ve nesnel) da yer verilmiştir. *Öznel kariyer başarısında*, Shockley ve arkadaşlarının (2015) geliştirdiği ölçek dikkate alınmıştır. Bu ölçeğin tercih

⁷ Bennett vd., 2009-İngiltere; Bennett vd., 1999- Avusturya; Prieur vd., 2008 – Danimarka'da yapılan çalışmalar ülke genelinde yapılmış çalışmalar olup belli aralıklarla tekrarlanmaktadır.

edilmesinin sebebi, günümüzün değişen iş koşullarını dikkate alarak çok boyutlu tasarlanması ve yakın zamanda geliştirilmiş olmasıdır. Ölçek ayrıca, Budak ve Gürbüz (2017) tarafından Türkçe'ye de uyarlanmıştır. 24 ifadeden oluşan ölçek, 8 boyuttan oluşmaktadır: Tanınma/takdir görme (3), kaliteli iş (3), anlamlı iş (3), etki (3), gerçeklik (3), kişisel yaşam (3), büyüme ve gelişme (3), memnuniyet (3). Budak ve Gürbüz'ün (2017, s. 94) çalışmasında iki farklı örnekleme uygulanan ölçeğin toplam Cronbach alfa katsayısı .91 ve .94 çıkmıştır.

Çalışmada kullanılan kariyer başarıları ölçeğinin güvenilirliğini test etmek ve ölçek ifadelerini önceden sınamak için pilot çalışma (N=46) gerçekleştirilmiştir. Analizler sonucunda, kariyer başarıları ölçeği orijinal ölçekte olduğu gibi 8 faktörlü çıkmamış, bazı ifadelerin birden fazla boyuta girmesi sonucunda ölçek 4 boyuta indirgenmiştir. Faktör analizi sonuçlarına göre 3 ifade, "iş-yaşam dengesi"; 7 ifade "takdir görme ve kaliteli iş"; 3 ifade "anlamlı iş" ve 2 ifade "etki" olarak adlandırılan boyutlar altına girmiştir. Pilot çalışmadaki ölçeğin, cronbach alfa güvenilirlik katsayısı 0.927'dir.

Ana çalışmada (N= 325) öznel kariyer başarılarına ilişkin 15 ifade üzerinden yapılan faktör analizi 4 boyutlu değil, 3 boyutlu bulunmuştur. Ölçeğe uygulanan analizde KMO ve Bartlett's Testi katsayısı .934, açıklanan varyans %72,5 ve Cronbach alfa değeri .934 bulunmuştur. Söz konusu analizde "kaliteli iş", "takdir görme", "etki" olarak adlandırılan boyutlara ait ifadelerin bir boyut altında (işini iyi yapma) toplanmasının nedeni, söz konusu boyutlar altındaki ifadelerin birlikte algılanması, söz konusu örneklem ve kültürel farklılıklar kaynaklı olabilir. Tablo 1, öznel kariyer başarısının boyutlarını, açıklanan varyansları ve Cronbach alfa değerlerini vermektedir. Nihai çalışmada öznel kariyer başarıları ölçeğinin alfa güvenilirlik katsayısı .942'dir.

Tablo 1. Öznel Kariyer Başarıları Özet Faktör Analizi Sonuçları

Toplam Açıklanan Varyans (%72,513)	Boyutlar		
	İşini iyi yapma	Anlamlı iş	İş-yaşam dengesi
Açıklanan Varyans	%36,44	%20,69	%15,38
Cronbach alfa değerleri	.946	.888	.773
Madde Sayısı	9	3	3

Nesnel kariyer başarıları ise yazında genel olarak alınan maaş ve/veya kişinin o kurumda ne kadar terfi aldığı ile ölçülmektedir (Ng vd., 2005, s. 375). Bununla birlikte yazında kişinin mesleki statüsünün (Bretz & Judge, 1992; Judge vd., 1999) ya da maaşındaki yıllık değişimin de (Stumpf & Tymon Jr., 2012, s. 348) kariyer başarısının nesnel formu içerisinde değerlendirilebileceği belirtilmektedir. Kişinin o kurumda aldığı terfi sayısı, hem halkla ilişkiler danışmanlık şirketlerindeki personel devir oranının yüksekliği hem de terfi olanaklarının sınırlı olmasından dolayı dikkate alınmamıştır. Sonuç olarak, bu çalışmada nesnel kariyer başarıları, kişinin maaşı ve bulunduğu pozisyon üzerinden ölçülmüştür. Bireysel beyana dayanan maaş ve pozisyon arasındaki ilişki ayrıca irdelenmiş ve aralarında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r=.602$, $p < 0.001$). Ayrıca, maaş ve pozisyonu içeren nesnel kariyer başarısının cronbach alfa güvenilirlik katsayısı 0.737'dir.

2.2. Kültürel Sermayenin Ölçümü

Kültürel sermayenin ölçüm meselesi yazında oldukça tartışmalıdır. Araştırmacıların amacına, örnekleme ve içinde bulunduğu topluma göre kültürel sermayenin içeriği de değişmektedir. Örneğin, Purcell (2007) şirket kültüründe nelere değer verildiği üzerinden; Kay ve Hagan (1998) mesleki donanım ve eğilimler üzerinden, Fitzsimmons vd. (2004) çocukluk deneyimlerinden, Michael (2017) kültürel beğeni olarak müzik ve görsel sanatlar üzerinden, Santos vd. (2018) kurumsallaşmış ve içselleştirilmiş sermaye üzerinden kültürel sermayeyi ölçmeye ya da anlamaya çalışmışlardır. Türkiye’de ise yapılan çalışmalar incelendiğinde (Arun, 2012; Avcı & Yaşar, 2014; Cansız vd., 2018; Karademir vd., 2016; Misci Kip, 2010; Rankin & Ergin, 2017; Seyfi, 2017; Tezcan, 2019) bu çalışmanın amacına ve örnekleme uygun bir ölçüm aracına rastlanmamıştır. Kısacası Savage vd.’nin (2005, s. 12) de belirttiği gibi kültürel sermayeyi nicel olarak ölçen ve herkes tarafından kabul edilmiş güçlü bir enstrüman yok denebilir. Bununla birlikte kültürel sermayenin yazında genellikle kültürel katılım ve/veya beğeni patikaları ekseninde ölçüldüğü görülmektedir. Bu noktada Katz-Gerro ve Yaish (2008, s. 1) her ikisinin de kültürel sermayenin ölçümünde önemli olduğu üzerinde durmaktadır. Nitekim gerek Bennett vd. (2009) ve gerekse Rankin ve Ergin’in (2017) çalışmalarının hem beğeni hem de katılım eksenli olduğu görülmektedir.

Literatür taraması sonucu çalışmanın kapsamına uygun bir ölçek bulunamadığı⁸ için profesyonel çalışanların kültürel sermaye düzeylerini ölçmeye yönelik bir enstrüman geliştirilmeye çalışılmış ve hem beğeni hem de katılım boyutuna dikkat edilerek ifadeler geliştirilmiştir. Bunun için öncelikle yazındaki tüm ölçekler incelenmiş⁹, gerektiğinde e-posta yoluyla istenmiş¹⁰, karşılaştırılmış ve bu çalışmanın kapsamı dahilinde incelenmiştir. Özellikle Bennett vd.’nin (2009) ölçeği çok uzun olsa da (70 sayfa) beğeni, katılım, tutum, bilgi gibi farklı boyutları ele aldığı için araştırmacı tarafından detaylı irdelenmiştir. Söz konusu ölçeğin, Türkiye’ye ve alana uyarlanmasında öne çıkan kültürel alanların, kültürel aktörlerin ve kişilerin kültürel sermayeye yaklaşımını anlamak ve ifade havuzu oluşturmak üzere görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda her biri 3 kişiden oluşan 2 adet yüz yüze odak grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. Gruplardan biri 40’lı yaşlar ve diğeri ise 30’lu yaşlardaki meslek sahibi kişilerden oluşmaktadır¹¹. Araştırmacı, odak grup görüşmelerinde konuya “Boş zamanlarınızda ne yaparsınız?”, “Kültürlü insanlar deyince ne anlıyorsunuz?” gibi genel sorularla başlamış ve ardından

⁸ Yazına bakıldığında sınırlı sayıda ölçüm aracı dikkat çekmekle birlikte ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliğine ilişkin taranan makalelerde (öğretmenlere yönelik ölçekler hariç) hiçbir ibarenin bulunmadığı, sadece bazı makalelerde daha önce kimler tarafından kullanıldığına yönelik atıfların olduğu görülmektedir. Çünkü oluşturulan ölçekler o ülkeye has ölçeklerdir ve genellikle araştırmacılar kendi ölçeklerini kendi araştırma desenlerine, örnekleme göre genel olarak ele alınan kültürel pratiklerden (yeme-içme, müzik, sahne sanatları vb.) seçerek oluşturmuşlardır.

⁹ Eğitim camiası içinde ele alınan makalelerden ziyade, iş dünyası ve kültürel sermaye ekseninde ilerleyen makaleler oldukça yol gösterici olmuştur: David A. Purcell (2007), Erickson (1996), Lamont & Lareau (1998), Stuber (2005), Swartz (1997)

¹⁰ Örneğin Tony Bennett, İngiltere’de gerçekleştirilen çalışmanın ölçeğini iletmiştir.

¹¹ Görüşmede yer alan 30’lu yaşlardaki katılımcılar: Biri, Sahne ve Gösteri Sanatları mezunudur ve freelance çalışmaktadır (Kadın-31 yaş). Bir diğeri katılımcı, Amerika’da yaşamaktadır ve bilimsel konferanslar düzenleyen bir şirketin sahibidir (Erkek-31 yaş). Bir diğeri katılımcı ise İzmir Ticaret Borsasında 7 senedir uzman olarak çalışmaktadır (Erkek-33). Görüşmede yer alan 40’lı yaşlardaki katılımcılar: Yazılım mühendisi (48), öğretmen (42) ve dişiçi (44).

ifade edilenlerden yola çıkarak kültürel alanlara ilişkin sorularını derinleştirmiştir. Bu görüşmelerin ana amacı, Türkiye’de çalışan beyaz yakalıların genel olarak kültürel angajmanını anlamaktır. Son olarak Türkiye’de uzun yıllardır halkla ilişkiler danışmanlık şirketinin başında olan, sektörde neredeyse 50 yıllık deneyimi bulunan bir profesyonelle 2,5 saat süren derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme, halkla ilişkiler danışmanlık sektörü ve gelişimi, alanın kimlere açık olduğu, hangi kültürel kodlara önem verildiği üzerinden ilerlemiştir.

Yazın taraması ve yapılan görüşmelerin ardından, sosyal paylaşım siteleri dahil olmak üzere web sayfalarından, gazetelerin hafta sonu kültür eklerinden ve röportajlardan beyaz yakalı çalışanlar ve iletişim sektörü üzerine okumalar yapılmış, bloglar takip edilmiş, ilgili videolar izlenmiştir. Nihayetinde elde edilen tüm bilgilerden yola çıkılarak ifade havuzu oluşturulmuştur. İfadeler, özel sektörde çalışan 3 kişi ile (daha önceki görüşmecilerden bağımsız) bir odak grup toplantısı ile gözden geçirilmiştir. Geliştirilen ölçek aralarında iletişim sektöründe de çalışan 5 kişiye uygulanmış, anlaşılmayan ya da hatalı ifadeler varsa tekrar gözden geçirilmiştir. Son olarak, araştırma yöntemleri konusunda uzman bir araştırmacı tarafından tüm ölçekte yer alan ifadeler tek tek gözden geçirilmiştir. Ölçekte kültürel sermayenin üç formu da (içselleştirilmiş, nesnel ve kurumsal) dikkate alınmaya çalışılarak beğeni ve katılım eksenli sorulara yer verilmiş ve tartışmalı ifadeler konunun uzmanlarına sorulmuştur. Örneğin nesneleşmiş kültürel sermaye altında değerlendirilen “tablo” sorusu, sanat yönetimi danışmanı ile konuşularak nihai haline (Evinizde bulunan sanat eserlerine ilişkin aşağıdaki değerlendirmelerden hangisi söylenebilir?) getirilmiştir. Ayrıca, sosyoloji bölümü mezunu ve saha tecrübesi bulunan bir sosyoloğa ölçeğin geliştirilmesi sürecinde belli aralıklarla başvurulmuştur.

Çalışmada beğeni (Örneğin, bağımsız sinemayı severim, iyi bir müzik zevkine sahip olduğumu düşünüyorum vb.) ve katılım (Örneğin, yabancı dizileri yakından takip ederim, tiyatro, opera ve bale gösterilerine giderim) eksenli ifadeler karma olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Yazında habitus ve/veya içselleştirilmiş sermaye kapsamında değerlendirilen ailenin kültürel sermaye donanımını yakalamaya yönelik ifadeler de yer verilmiştir (Örneğin; çocukluğumda eğitim hayatımın dışında kültürel, sanatsal ve sportif etkinliklerle uğraşmamı ailem desteklemiştir. Çocukken ailemle yurtdışı gezilerine katılırdım). Yine içselleştirilmiş sermaye ekseninde ebeveynlerin ve dedelerin eğitim seviyelerine de ölçekte yer verilmiştir. Son olarak kurumsallaşmış kültürel sermaye kapsamında ise katılımcının en son aldığı diploma ve mezun olduğu lise türü sorgulanmıştır.

Pilot çalışma kapsamında toplamda 54 ifadeden oluşan kültürel sermaye ölçeğine faktör analizi uygulanmış, kültürel katılım ve beğeni eksenli ifadeler, 6 boyut altında (kültürel katılım, ailenin kültürel yatırımı, kişisel görünüm, dış mekân kullanımı, izleme alışkanlıkları, müzik) toplanmıştır. Bununla birlikte faktör analizi sonucunda önemli bazı ifadelerin ölçeğin dışında kaldığı görülmüştür (örneğin; tutkuyla bağlı olunan hobiler, tiyatroya gitme, müzeye gitme). Faktör analizinde birbirine yakın çıkan ifadelerden biri elenmiş ve ölçekten çıkmaması gerekenler eklenerek kültürel sermaye ölçüm aracı, ebeveynlerin eğitim düzeyleri, oturulan muhit, enstrüman sahipliği, yabancı dil bilgisi, yurtdışı gezi, evdeki sanat eserleri, mezun olunan lise, en son alınan diploma ifadeleri ile (toplam 28 ifade) son haline getirilmiştir. Santos vd. (2018, s. 1364) çalışmasında kültürel sermayenin cronbach alfa değeri .73, Avcı ve Yaşar’ın (2014, s. 72) öğretmenlere yönelik geliştirdiği ölçeğin alfa değerinin ise .948 olduğu

belirtilmektedir. Bu çalışmada toplam 28 ifadeden oluşan kültürel sermaye endeksinin cronbach alfa güvenirlik katsayısı ise .887'dir.

Çalışmada, katılımcıların kültürel sermaye düzeylerini (düşük-orta-yüksek) belirlemek için ölçeğe yer alan her bir ifadenin ne derece önemli olduğu (1=önemli değil; 2=orta derece önemli; 3=çok önemli) tespit edilmiştir. Bunun için, yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik statü gibi kriterlere dikkat edilerek 6 kişilik bir değerlendirme grubu oluşturulmuştur. Gruptaki iki kişi toplumsal olarak dikey hareketli, 2 kişi üst düzey sınıfa ait ve 1 kişi ise orta sınıfa ait olup biri hariç (sosyolog) özel sektörde çalışmaktadır. Araştırmacı, ölçeğe yer alan 28 kültürel sermaye ifadesinin her birinin "bir kişinin kültürel sermaye düzeyinin belirlenmesinde" ne derece önemli olabileceğini 1'den 3'e kadar katılımcılardan puanlamalarını istemiştir. Söz konusu değerlendirme her bir değerlendirici ile ayrı ayrı ve yüz yüze yapılmıştır. Öncesinde ise çalışmanın amacı ve kültürel sermayenin ne anlama geldiği değerlendiricilere aktarılmıştır. Çalışmada bilinçli olarak örneklemden bağımsız uzman bir gruba sorulmamış, tam tersi örneklem grubuna yakın bir hedef kitle seçilerek onların gözünden bir indeks oluşturulmaya çalışılmıştır. Nihayetinde her bir kültürel sermaye ifadesinin katsayısı oluşturulmuş ve her bir ifadenin 1 ila 5 arasında puanlandığı dikkate alınarak normalize edilmiş ve her ifadenin skoru belirlenmiştir. Söz konusu skorların dikkate alınması sonucunda 100 üzerinden her bir anket katılımcısının kültürel sermaye puanı hesaplanarak düzeyi (düşük, orta ve yüksek) tespit edilmiştir.

3. Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler IBM SPSS Statistics 22 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Likert tipi, çoktan seçmeli ve açık uçlu sorular üzerinden analizler yapılmıştır. Verilerin analizinde, ölçeklerin faktör yapılarını tespit etmek için döndürülmüş (varimax) temel bileşenler (principal components) faktör analizi uygulanmıştır. Değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını test etmek için basit doğrusal korelasyon tekniklerinden olan Pearson korelasyon katsayısı dikkate alınmış ve basit korelasyon analizi uygulanmıştır. Çalışmada ayrıca bağımsız değişkenin (kültürel sermaye), bağımlı değişkenin (kariyer başarısı) anlamlı bir yordayıcısı olup olmadığını anlamak için basit doğrusal regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. Bunun için değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal olup olmadığı saçılma diyagramı (scatterplot) ile tespit edilmiş, "tek adımda giriş" (enter) analiz yöntemi seçilerek analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada son olarak kültürel sermaye sahipliği, örneklemden Hİ çalışanları ile diğer sektör çalışanları arasındaki frekans ve yüzde dağılımı çapraz tablo istatistik analizi ile, çalışanlar arasında (Hİ ve diğer sektör çalışanları) kültürel sermayenin farklılaşma farklılaşmadığını test etmek için ise ki-kare testi uygulanmıştır. Veri analizinde 43 ifadeden oluşan ölçeğin toplam cronbach alfa güvenirlik katsayısı .912'dir.

C. BULGULAR

1. Demografik Bulgular

Araştırma örnekleminde yer alan Hİ uzmanlarının yaklaşık %71'i kadın iken diğer sektör katılımcıları arasında bu oran %46'dır. Söz konusu oran halkla ilişkiler sektörünün kadın çalışan ağırlıklı bir sektör olması ile ilintilidir. Hİ sektöründeki profesyonellerin %34'ü uzman pozisyonunda iken %32'si üst düzey yöneticidir. Diğer sektör çalışanlarının ise %35'i uzman, %31'i üst düzey yöneticidir.

Dolayısıyla her iki örneklemin pozisyon açısından birbirine yakın olduğu söylenebilir. Hİ sektöründeki çalışanların %73'ü yerli firmalarda çalışırken %20'si uluslararası firmalarda çalışmaktadır. Diğer sektörlerde çalışanlarda sırasıyla söz konusu oranlar %59 ve %25'tir. Toplam deneyim açısından bakıldığında Hİ uzmanlarının %39'u 5 yıl ve altı sektörde deneyim sahibidir, aynı oran diğer sektör çalışmalarında %32'dir. Hİ sektöründe 16-20 yıl deneyimlilerin oranı %16, 21 yıl ve üzeri deneyimlilerin oranı ise %6 iken, aynı oranlar diğer sektör çalışanlarında sırasıyla %11 ve %20'dir. Hİ uzmanlarının sadece %15,2'si aylık maaş olarak 13.500 TL ve üzeri alıyorken diğer sektör çalışanlarında söz konusu oran %26,6'dır. Son olarak kurumsallaşmış kültürel sermayenin de bir parçası olan eğitim düzeyine bakıldığında, Hİ çalışanları ile diğer sektör çalışanları arasında anlamlı bir fark olduğu dikkat çekmektedir ($p=0.001$ $p < 0,05$). Buna göre Hİ çalışanları arasında yüksek lisans sahipliği yaklaşık %21, doktora sahipliği ise %1 bile değilken, söz konusu oranlar diğer sektör çalışanları arasında %26 ve %8'dir.

2. Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular

H1 ve H2 hipotezlerini test etmek için öncelikle Pearson Korelasyon analizi yapılmıştır. Tablo 2 incelendiğinde kültürel sermayenin hem öznel kariyerin (iş-yaşam dengesi, anlamlı iş, işini iyi yapma) hem de nesnel kariyerin (pozisyon, aylık net gelir) tüm boyutları ile pozitif yönde anlamlı bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Sadece "iş yaşam dengesi" boyutu ile pozisyon arasında bir ilişki bulunmamaktadır ($p=0.407$). Değişkenler arasındaki ilişkilerin gücüne bakıldığında kültürel sermayenin nesnel kariyer başarıları boyutları ile ilişkisinin daha zayıf olduğu dikkat çekmektedir ($r= .124$, $r=.167$). İşini iyi yapma ile anlamlı iş arasındaki ilişkinin ise en yüksek değeri aldığı söylenebilir ($p=.000$, $r=.688$).

Tablo 2. Kültürel Sermaye ve Kariyer Başarısı Değişkenleri Arasındaki Korelasyon

N= 325		1	2	3	4	5	6
Pozisyon (1)	Pearson Korelasyon	1					
	Anl. (2 kuyruk)						
Aylık net gelir (2)	Pearson Korelasyon	,602**	1				
	Anl. (2 kuyruk)	,000					
İs yaşam dengesi (3)	Pearson Korelasyon	,046	,151**	1			
	Anl. (2 kuyruk)	,407	,007				
Anlamlı iş (4)	Pearson Korelasyon	,216**	,247**	,455**	1		
	Anl. (2 kuyruk)	,000	,000	,000			
İşini iyi yapma (5)	Pearson Korelasyon	,350**	,392**	,560**	,688**	1	
	Anl. (2 kuyruk)	,000	,000	,000	,000		
Kültürel sermaye (6)	Pearson Korelasyon	,124*	,167**	,287**	,193**	,295**	1
	Anl. (2 kuyruk)	,026	,003	,000	,000	,000	

**Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlı. * Korelasyon 0.05 düzeyinde anlamlı (2-kuyruk)

Araştırmanın amacı, kültürel sermayenin genel olarak kariyer başarıları üzerindeki olası etkisini tespit etmek olduğu için basit doğrusal regresyon analizleri ile söz konusu etki incelenmeye çalışılmıştır.

H1 hipotezi yani kültürel sermayenin nesnel kariyer başarıları üzerinde pozitif yönde bir etkisinin olup olmadığına yönelik regresyon analizi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir. Buna göre kültürel sermaye ile nesnel kariyer başarılarının boyutları (aylık net gelir $\beta=.167$; pozisyon $\beta= .124$; $p < 0.05$) arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Ancak kültürel sermayenin nesnel kariyer başarılarının her iki boyutunu

da açıklama gücünün oldukça düşük olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla aylık net gelire ilişkin toplam varyansın sadece %2,8'inin, pozisyonun ise sadece %1,5'unun kültürel sermaye ile açıklandığı ifade edilebilir. Bu noktada kültürel sermaye ile nesnel kariyer başarısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ve H1 hipotezinin kabul edildiği söylenebilir.

Tablo 3. Kültürel Sermaye ile Nesnel Kariyer Başarısı Değişkenleri Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız değişken	Bağımlı değişkenler	B	T	Sig. (Anl.)	F	R ²
Kültürel sermaye	Aylık net gelir	,167	3,044	,003	9,264	,028
	Pozisyon	,124	2,240	,026	5,019	,015

H2 hipotezini test etmeye yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları ise Tablo 4'te verilmektedir. Buna göre, kültürel sermayenin öznel kariyer başarısının bütün boyutlarını (iş yaşama dengesi $\beta=,287$; anlamlı iş $\beta=,193$; iyi iş çıkarma $\beta=,295$; $p < 0,05$) anlamlı bir şekilde pozitif yönde etkilediği söylenebilir. Bununla birlikte Tablo 5 dikkate alındığında kültürel sermayenin "iş yaşam dengesinin" yaklaşık %8,2'sini, "işini iyi yapmanın" %8,7'sini ve "anlamlı iş" boyutunun ise sadece %3,7'sini açıkladığı görülmektedir. Sonuç olarak kültürel sermaye ile öznel kariyer başarısının tüm boyutları arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu için H2 hipotezi kabul edilebilir.

Tablo 4. Kültürel Sermaye ile Öznel Kariyer Başarısı Değişkenleri Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız değişken	Bağımlı değişken (Öznel kariyer başarısı)	β	T	Sig. (Anl.)	F	R ²
Kültürel sermaye	İş yaşam dengesi	,287	5,376	,000	28,905	,082
	Anlamlı iş	,193	3,526	,000	12,431	,037
	İşini iyi yapma	,295	5,514	,000	30,400	,087

H3 hipotezini yani Hİ çalışanlarının kültürel sermayelerinin çalışmanın örnekleminde yer alan diğer sektör çalışanlardan farklılaşıp farklılaşmadığını anlamak için çapraz tablo istatistik analizleri yapılmış ve ki-kare bağımsızlık testi uygulanmıştır (Tablo 5). Analiz sonucu 5'ten küçük beklenen gözlem sayısının %20'yi geçmesinden dolayı (%33) Fisher Exact testi gerçekleştirilmiştir. Bu sonuca göre, p değeri .000 bulunmuştur. Buna göre Hİ uzmanlarının kültürel sermayelerinin diğer sektör çalışanlarına göre daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Tablo 5 incelendiğinde çalışmada yer alan Hİ uzmanlarının %42'si yüksek kültürel sermaye düzeyine sahipken bu oran diğer sektör uzmanlarında %19,1'dir. Örnekleme yer alan diğer sektör çalışanlarının ağırlıklı olarak orta düzey kültürel sermayeye sahip olduğu söylenebilir (%76,9). Bu doğrultuda, halkla ilişkiler uzmanları ile diğer sektör çalışanları arasında kültürel sermaye bakımından anlamlı bir fark olduğu için H3 hipotezinin kabul edildiği söylenebilir.

Tablo 5. Çapraz Tablo İstatistik Sonuçları ve Ki-Kare Testi

		Kültürel Sermaye Düzeyi			Toplam
		Düşük	Orta	Yüksek	
Halkla İlişkiler	Sayı	0	73	53	126
	% Hİ çalışanları içindeki payı	0,0%	57,9%	42,1%	100,0%
	% Genel toplam içindeki payı	0,0%	22,5%	16,3%	38,8%
Diğer sektör	Sayı	8	153	38	199
	% diğer sektör çalışanları içindeki payı	4,0%	76,9%	19,1%	100,0%
	% Genel toplam içindeki payı	2,5%	47,1%	11,7%	61,2%
Toplam	Sayı	8	226	91	325
	%	2,5%	69,5%	28,0%	100,0%

Ki-kare Testi				
	Değer	Df	Asymp. Sig. (iki-kuyruk)	Exact Sig. (iki-kuyruk)
Pearson Ki-Kare	23,584*	2	,000	,000
Olasılık Oranı	25,978	2	,000	,000
Fisher's Exact Test	23,448			,000
Geçerli Sayı	325			

*Beklenen değeri 5'ten küçük olan hücre sayısı2 (%33,3). Min. beklenen sayı 3,10.

H4 hipotezinde, kültürel sermayenin nesnel kariyer başarısı ile ilişkisinin Hİ uzmanları ve diğer sektör çalışanları arasında farklılaşıp farklılaşmadığı irdelenmiştir. Buna göre, diğer sektör çalışanları arasında kültürel sermaye ile sadece aylık net gelir arasında anlamlı bir ilişki olduğu ($\beta = ,243$ $p=.001$) görülmektedir (Tablo 6). Dolayısıyla kültürel sermayenin nesnel kariyer başarısına etkisi bakımından Hİ uzmanlarının diğer sektör çalışanlarından kısmen de olsa farklılaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda H4 hipotezinin kısmen kabul edildiği söylenebilir. Öte yandan Hİ uzmanlarının kültürel sermayeleri ile nesnel kariyer başarısı arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir.

Tablo 6. Halkla ilişkiler ve Diğer Sektör Çalışanları Kültürel Sermaye ile Nesnel Kariyer Başarısı Değişkenleri Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız değişken	Gruplar	Bağımlı değişkenler	β	T	Sig.	F	R ²
Kültürel Sermaye	Hİ Uzmanları	Aylık net gelir	,094	1,052	,295	1,106	,009
		Pozisyon	,102	1,141	,256	1,302	,010
	Diğer Sektör	Aylık net gelir	,243	3,521	,001	12,398	,059
		Pozisyon	,090	1,272	,205	1,617	,008

H5 hipotezinde, kültürel sermaye ile öznel kariyer başarısı arasındaki ilişkide halkla ilişkiler uzmanları ile diğer sektör çalışanları arasında fark olup olmadığı analiz edilmiştir. Çalışmadaki örneklemin tümü dikkate alındığında (N=325) kültürel sermayenin öznel kariyer başarısını güçlü bir oranda olmasa da yordadığı söylenebilir (Tablo 4) ancak Hİ uzmanları ile diğer sektör çalışanları kıyaslandığında aralarında farklılık olduğu görülmektedir. Buna göre Hİ uzmanlarının kültürel sermayelerinin öznel kariyer başarısı boyutlarının sadece birini (iş yaşam dengesi $p=.036$; $p < 0,05$) çok düşük düzeyde açıkladığı (%3,6), diğer boyutlar ile aralarında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte diğer sektör çalışanlarının kültürel sermayelerinin öznel kariyer başarısının üç boyutunu (iş yaşam dengesi $\beta=.351$; anlamlı iş $\beta=.352$; işini iyi yapma $\beta=.348$; $p < 0,05$) da etkilediği söylenebilir. Buna göre, kültürel sermayenin öznel kariyer başarısının boyutlarının yaklaşık

%12'sini açıkladığı görülmektedir (Tablo 7). Sonuç olarak H5 hipotezi kabul edilmekle birlikte analiz sonuçları, beklenenin aksine diğer sektör çalışanları arasında kültürel sermaye ile öznel kariyer başarısı arasında daha güçlü bir ilişki ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Halkla ilişkiler ve Beyaz Yakalı Uzmanların Kültürel Sermaye ile Öznel Kariyer Başarısı Değişkenleri Arasındaki Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız değişken	Gruplar	Bağımlı değişkenler	β	T	Sig.	F	R ²
Kültürel sermaye	Hİ uzmanları	iş yaşam dengesi	,187	2,124	,036	4,510	,036
		anlamli iş	,030	0,339	,735	0,115	,001
		İşini iyi yapma	,153	1,690	,094	2,856	,023
	Diğer sektör	iş yaşam dengesi	0,351	5,267	,000	27,745	,123
		anlamli iş	0,352	5,284	,000	27,917	,124
		İşini iyi yapma	0,348	5,209	,000	27,14	,121

Tartışma

Bu çalışmada kültürel sermaye ile kariyer başarısı arasındaki ilişki ilk kez incelenmiş ve ayrıca mesleki bir grubun söz konusu değişkenler açısından farklılaşıp farklılaşmadığı irdelenmiştir.

Örneklemin geneli dikkate alındığında bu çalışmada kültürel sermaye ile kariyer başarısı arasında anlamli bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu noktada öznel kariyer başarısına ilişkin varyansın (iş yaşam dengesi %8,2; anlamli iş %3,7 ve iyi iş çıkarma %8,7) düşük de olsa kültürel sermaye ile açıklanabileceği bulgulanmıştır (Tablo 7). Aynı değişkenleri içermese de bu çalışmanın sonuçlarının, Santos ve arkadaşlarının (2018) kültürel sermayenin iş performansını etkilediğine yönelik çalışması ile uyumlu olduğu söylenebilir. Öte yandan, kültürel sermaye ve nesnel kariyer başarısı arasındaki ilişkinin anlamli olmakla birlikte daha zayıf olduğu görülmektedir (Tablo 6). Kültürün kendine özel uygulama yasaları ile sermaye gibi işlev gören farklı bir güç biçimi olduğu ve sıklıkla ekonomik sermayeye ya da örgütlerdeki pozisyonel güce dönüşebileceği belirtilmektedir (Swartz, 1997, ss. 123-126). Bu noktada kültürel sermayenin aslında ekonomik sermayenin “dönüşüme uğramış, kılık değiştirmiş” şekillerinden biri olduğu belirtilmektedir (Silva & Edwards, 2004, s. 2). Bununla birlikte nesnel kariyer başarısında “elde edilen aylık gelirin” ekonomik sermayenin¹² bir parçası olduğu düşünülürse söz konusu ilişkinin, bu çalışmada zayıf kaldığı görülmektedir. Benzer şekilde pozisyon olarak da ilişki anlamli olsa bile ilişkinin gücünün düşük olduğu görülmektedir.

Türkiye’de belli bir mesleki alanın kültürel sermaye düzeyinin diğer mesleki gruplardan ayrışıp ayrışmadığı analiz edildiğinde Hİ uzmanlarının kültürel sermaye düzeylerinin, çalışmanın örnekleminde yer alan diğer profesyonel meslek gruplarından (diğer sektör çalışanları) daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Buna göre, çalışmada yer alan Hİ çalışanlarının yaklaşık %42’si yüksek düzey kültürel sermayeye sahipken söz konusu oran diğer sektör çalışanlarında %19 düzeyindedir. Düşük kültürel sermaye sahipliği diğer sektör çalışanları içerisinde %4 düzeyindeyken, Hİ çalışanları arasında

¹² Ekonomik sermaye, yazında aylık gelirin yanı sıra, toplam hane geliri, sahip olunan ev, mülk, ederi, kalan miras ve ederi gibi farklı parametreler üzerinden de ölçülmektedir (Friedman vd., 2016, Yaish M., Katz Gerro, 2010; Savage vd., 2009; Savage vd., 2013).

düşük kültürel sermaye sahipliğine (%0) rastlanmamaktadır. Sonuçların, Edwards'ın (2008) 176 halkla ilişkiler uzmanı ile yaptığı çalışmanın sonuçları ile örtüştüğü söylenebilir. Bununla birlikte Edwards (2008) İngiliz halkla ilişkiler uzmanlarının kültürel sermaye donanımlarının ülkedeki baskın (elit) sosyal grupların (işverenler, yöneticiler, profesyoneller, yüksek eğitilmiş gruplar) sahip olduğu düzey¹³ ile çok benzer olduğunu bulgulamıştır. Bu çalışmada ise Hİ uzmanlarının sadece diğer sektörlerde çalışan sınırlı örneklerdeki beyaz yakalılar ile kıyaslandığı ve kültürel sermaye düzeylerinin toplumsal düzlemde hangi mesleki ve toplumsal gruplara denk geldiğinin bilinmediği belirtilebilir. Bu noktada Türkiye'de vatandaşların kültürel sermaye düzeyini yansıtan geniş ölçekli bir çalışmanın olmadığı ve kıyaslama yapmaya olanak sağlayacak veri setlerinden yoksun olduğumuz bir kez daha dile getirilebilir.

Hİ uzmanlarının kültürel sermaye sahipliği örnekleme yer alan diğer sektör çalışanlarına göre yüksek çıksa da sahip oldukları kültürel sermayenin kariyer başarılarını açıklamada yeteri kadar etkili olmadığı görülmektedir. H4 ve H5 hipotezleri kabul edilse bile yapılan regresyon analizi sonuçları incelendiğinde Hİ uzmanları arasında istatistiki olarak kültürel sermaye ile kariyer başarısının boyutları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (öznel kariyer başarısının "iş yaşam dengesi" boyutu hariç). Bu noktada Hİ uzmanlarının kültürel sermayelerini kariyer başarılarına yeteri kadar transfer edemedikleri ya da her ne kadar diğer çalışanlara göre kültürel sermaye düzeyleri yüksek olsa bile Hİ alanındaki hem öznel hem de nesnel kariyer başarıları için söz konusu düzeyin yeteri kadar yüksek olmadığı söylenebilir. Bu noktada her ne kadar pozisyon anlamında Hİ ile diğer sektör çalışanları benzer olsa da alınan maaşlar bakımından iki grubun farklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Hİ uzmanlarının sahip oldukları kültürel sermayeyi söz konusu mesleki alanda ekonomik sermayeye dönüştürmekte zorlandıkları söylenebilir. Bir diğer husus, kültürel sermaye ile öznel kariyer başarısı arasındaki ilişkinin diğer sektör çalışanları arasında daha güçlü çıkmış olmasıdır. Hİ çalışanlarının öznel kariyer başarısı boyutları ile diğer sektör çalışanları kıyaslandığında "anlamlı iş" boyutunda iki örneklem arasında anlamlı fark olduğu görülmektedir (p=0.017). Buna göre, Hİ çalışanları diğer sektör çalışanlarına göre işlerini daha az anlamlı bulmaktadır. Bu noktada, kariyer başarısını etkileyen mesleki ve sektörel bağlamlar, kültür ile kariyer başarısı arasındaki ahengi bozuyor olabilir. Örneğin, Hİ danışmanlık şirketlerinde çalışanların KOBİ statüsündeki küçük ve ağırlıklı olarak patron şirketlerinde çalışıyor olmaları¹⁴ söz konusu etkenlerden biri olabilir. Öte yandan diğer sektör çalışanları arasında da kültürel sermaye ile öznel ve nesnel kariyer başarısı arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olsa bile ilişkinin gücünün düşük olduğu dikkat çekmekte ve "niçin" sorusunu gündeme getirmektedir.

Bourdieu'nun çizdiği hattı takip eden kültür sosyologları, kültürel kaynakların işe alım (Ashley & Empson, 2016; Cook vd., 2012; Rivera, 2012) ve mesleki başarıda rol oynayabileceğini (Purcell, 2007) tartışmaya açsa da Batı ülkelerine göre "orta sınıfları" oldukça genç olan, hareketlilik ekseninin heterojen olduğu, bu anlamda katmanlaşma yapısının çok dinamik olduğu bizim gibi ülkelerde (Karademir Hazır vd., 2016, s. 79) kültürel sermaye, iş hayatında beklenen etkiyi göstermiyor olabilir. Ya da söz konusu

¹³ Bennett, Savage ve Warde'nin (2009) İngiliz toplumunun sınıf ve kültür haritalarını çıkardıkları çalışmanın sonuçları ile kıyaslanmıştır.

¹⁴ Örneğin kariyer başarısında "işini iyi yapma" boyutundaki ifadelerin Hİ çalışanları arasında yüksek ortalamaya sahip olmasının sebebi çalıştıkları şirketlerin niteliği dolayısıyla kaliteli iş çıkarma baskısını üzerinde hissediyor olmaları olabilir.

etkinin gözlemleneceği bir alan seçilmemiş olabilir. Öte yandan Türkiye gibi geç modernleşmiş (Rankin & Ergin, 2017) ülkelerde ve geçmişi henüz 50 seneyi bulan halkla ilişkiler mesleğinin çalışanlarının da toplumsal konumlanışları farklılık gösterebilir. Nitekim Karademir Hazır vd.¹⁵ (2016) Ankara merkezli yaptıkları çalışmada ülkemizde orta sınıfların kendi içinde farklı fraksiyonlara ayrıldığını, yukarı hareketli bireylerin kişisel çabalarla, aldıkları eğitimle orta sınıf mesleklere yerleşebildiklerini; bunun ise iş piyasasında orta düzey işlere denk geldiğini ve dolayısıyla da orta sınıfın ancak uçlarında yer alabildiklerini belirtmektedir. Bu noktadan hareketle araştırmacılar, Türkiye ulusal bağlamında orta sınıflardaki mesleki ayrışmanın daha detaylı incelenmesi gerektiğinin altını çizmektedir (Karademir Hazır vd., 2016, s. 101). Budak (2014, s. 160) da doktora çalışmasında yaptığı görüşmelerle finans sektöründe çalışan beyaz yakalıların kültürel elitizm yerine çeşitlilik gösteren, popüler öğeleri de içeren kültürel sermayeyi benimsediklerini ve %80'inin yerleşmiş burjuva köklerine sahip olmadığını belirtmiş ancak farklı mesleki alanlara açık kapı bırakmıştır. Dolayısıyla, bu çalışma söz konusu çağrılara bir yanıt olarak, en azından halkla ilişkiler mesleğini icra edenlerin kültürel sermayelerinin öznel ve nesnel kariyer başarılarında oldukça sınırlı bir etkiye sahip olduğunu serimlemesi bakımından önemlidir.

Kısıtlar ve Öneriler

Bu çalışma, kültürel sermaye ile kariyer başarısının öznel ve nesnel boyutları arasında belli bir mesleki alanda ilişkinin olup olmadığını ortaya koyması bakımından önemli olmakla birlikte bazı kısıtlar da içermektedir. Öncelikle örneklemin sınırlı kalmış olması (iletişim danışmanları N= 126; beyaz yakalılar N= 199) ve Hİ sektörü dışındakilerin rastgele örnekleme seçilmiş olması, çalışmanın kısıtlarından biridir. Bu noktada rastgele örnekleme olduğu için beyaz yakalıların çalıştıkları şirketlerin niteliğinin dikkate alınmadığı belirtilmelidir. Bununla birlikte çalışmanın amacı yapılar arasındaki ilişkilerin anlaşılması olduğu için söz konusu eksiklik göz ardı edilebilir.

Kültürel sermayenin üzerinde çalışılan alanla bağlantılı olduğu (Priour & Savage, 2011, s. 570) dikkate alındığında, bu çalışmada Hİ sektöründeki makbul kültürel pratikler göz önünde bulundurulmakla birlikte, diğer çalışanlarla kıyaslama yapılacağı için alana özgü spesifik kodlara yer verilememiştir. Öte yandan çalışmanın pandemi öncesi yapılması (Şubat- Temmuz 2019) kültürel sermaye soruları içerisinde yer alan "katılım" eksenli ifadelerle ilişkin gerçekçi yanıtların alınması bakımından önemlidir. Bununla birlikte özellikle pandemi dönemi gibi özel kısıtlamaların olduğu durumlarda kültürel sermayenin içeriğinin ne ile doldurulacağı ayrıca tartışma konusudur. Bu minvalde, bu çalışma kapsamında geliştirilen ölçeğin farklı mesleki bağlamlarda ve farklı örneklemler üzerinde tekrar tekrar sınanarak geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarının sağlanması önerilmektedir.

Son olarak, her anket çalışmasında olduğu gibi kişilerin kendi görüşleri doğrultusunda yaptıkları işaretlemelerin gerçeği yansıttığı dikkate alınarak analizler yapılmıştır. Daha da önemlisi yazında sınırları oldukça tartışmalı bir kavram olan kültürel sermayenin etkisi tek kanal (anket) yoluyla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bundan sonraki çalışmalarda, kültürel sermaye ve kariyer başarısı arasındaki

¹⁵ Araştırmacılar yaptıkları kümelenme analizinde orta sınıf içerisinde 5 kategori bulmuştur. Bu kategorilerin 3 tanesinin (toplamın %54,35'i) yukarıya doğru toplumsal hareketlilik yoluyla orta sınıflara dahil olduğu belirtilmektedir.

ilişkinin “nasıl” ve “neden” gibi sorularla zenginleştirilerek derinlemesine görüşmeler yoluyla ve hatta saha gözlemleri ile derinleştirilmesi önerilmektedir. Bu noktada kültürel sermaye ile kariyer başarısı arasındaki ilişkinin incelikli ayrıntılarının çok daha iyi yakalanacağı ve belki de söz konusu etkinin çok farklı boyutlarının ortaya çıkarılabileceği düşünülmektedir. Bu noktada “halkla ilişkiler” çalışanlarının özellikle “iyi iş çıkarma” boyutuna ilişkin ifade ortalamaları yüksek iken “anlamli iş” boyutuna ilişkin ifadelerin diğer çalışanlara nazaran düşük değer alması, mesleki alanların birey-yapı eksenli kariyer yaklaşımları çerçevesinde ele alınmasının önemine dikkat çekmektedir. Bu noktada Hİ çalışanlarının kariyer patikalarının ayrıca irdelenmesi, kültürel sermayeleri yüksek olsa bile bunu kariyerlerine ne derece entegre edebildikleri, hangi durumlarda ve nasıl aktifleştirebildiklerinin nitel araştırma yöntemleri ile ele alınması önerilmektedir. Ayrıca, kültürel sermayenin yanı sıra sosyal ve ekonomik sermayenin de kariyer başarısı üzerindeki etkisinin araştırılması tavsiye edilmektedir.

Son olarak uluslararası yazında özellikle hukuk ve yönetim/finans danışmanlığı gibi profesyonel hizmetler kategorisinde yer alan mesleklerin kültür ve sınıf ekseninde herkese açık olmadığına yönelik çalışmalara sıklıkla rastlanmaktadır (Asley & Empson, 2017; Cook vd., 2012; Rivera, 2012). Ülkemizde aynı kategoride kabul edilen¹⁶ “iletişim danışmanlığı” mesleği bu çalışmada ilk kez ele alınmış ancak kültürel sermaye ve kariyer başarısı arasında sınırlı bir ilişki bulgulanmıştır. Dolayısıyla iş gücü piyasasında kültürel sermayenin ne kadar geçerli bir akçe olduğunun belki daha üst sınıflara hitap ettiği düşünülen diğer mesleki alanlarda da test edilmesi önerilmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışmanın sahası 2020 yılından önce gerçekleştirildiği için Etik Kurul Beyanı sunulmamıştır.

¹⁶ Amerika Ticaret Departmanı Finans, denetim, reklamcılık, halkla ilişkiler, hukuk hizmetleri, yönetim, danışmanlık hizmetleri profesyonel hizmetler kapsamına alınmıştır (US Department of Commerce, 1993). Ayrıca Empson ve arkadaşlarının kitabında da (The Oxford Handbook of Professional Service Firms, 2015) halkla ilişkiler danışmanlık şirketleri, profesyonel hizmet sektörü içerisinde yer almaktadır.

Kaynakça

- Arthur, M. B. (2014). The boundaryless career at 20: where do we stand, and where can we go? *Career Development International*, 19(6), 627-40. <https://doi.org/10.1108/CDI-05-2014-0068>.
- Arthur, M. B., Khapova S. N., & Wilderom C. P. M. (2005). Career success in a boundaryless career world. *Journal of Organizational Behaviour*, 26, 177-202.
- Arun, Ö. (2009). Yaşlı bireyin Türkiye serüveni: Türkiye’de yaşlı bireyler arasında kültürel sermaye dağılımı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 77-100.
- Arun, Ö. (2012). Cultivated citizens? cultural capital, class, gender and generations in contemporary Turkey. *METU Studies in Development*, 39, 283-302.
- Ashley, L., & Empson, L. (2016). Understanding social exclusion in elite professional service firms: field level dynamics and the ‘Professional Project’. *Work, Employment & Society*, 31(2), 211-229.
- Avcı, Y. E., & Yaşar, M. (2014). Kültürel sermaye ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *International Journal of Social Science Research*, 3(4), 65-76.
- Ballout, H. I. (2007). Career success: the effects of human capital, person-environment fit and organizational support. *Journal of Management Psychology*, 22(8), 741-765.
- Bennet, T., Savage, M., Silva, E., Warde, A., Gayo-Cal, M., & Wright, D. (2009). *Culture, class, distinction*. Routledge.
- Bennett, T., & Silva, E. (2011). Introduction: cultural capital- histories, limits, prospects. *Poetics*, 3, 427-443.
- Bertrand M., & Mullainathan, S. (2004). Are Emily and Greg more employable than Lakisha and Jamal? A field experiment on labor market discrimination. *American Economic Review*, 94(1), 991-1013.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. İçinde J. J. Richardson (Ed.). *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1990). *In other words: essays towards a reflexive sociology*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1997). The forms of capital. İçinde A. S. Wells (Ed.). *Education: Culture, economy, society*. (ss. 46-68). Oxford University Press.
- Bretz, Jr, R. D., & Judge, T. A. (1992). Person-organization fit and the theory of work adjustment: implications for satisfaction, tenure and career success. *Journal of Vocational Behavior*, 44(1), 32-54.
- Brown, P., Power, S., Tholen, G., & Allouch, A. (2016). Credentials, talent and cultural capital: a comparative study of educational elites in England and France. *British Journal of Sociology of Education*, 37(2), 191-211.
- Brymer, R. A., Molloy, J. C., & Gilbert, B. A. (2014). Human capital pipelines: competitive implications of repeated interorganizational hiring. *Journal of Management*, 40(2), 483-508.
- Budak, G., & Gürbüz, S. (2017). Öznel kariyer başarısı: Bir ölçek uyarlama çalışması. *İş ve İnsan Dergisi*, 4(2), 87-99.
- Budak, Ö. (2014). Esnek istihdam toplumunda kültürel sermaye. *Cogito*, 76, 152-163.

- Budak, Ö. (2015). *Türkiye’de kapitalist yöneticiler sınıfı*. Ayrıntı Yayınları.
- Cansız, M., Özbaylanlı, B., & Çolakoğlu, M. H. (2018). Türkiye’de kültürel sermayenin öğrenim başarısı üzerine etkisi. *Journal of Economy Culture and Society*, 58, 127-152.
- Cook, A. C. G., Faulconbridge, J. R., & Muzio, D. (2012). London’s legal elite: recruitment through cultural capital and the reproduction of social exclusivity in city professional service fields. *Environment and Planning*, 44, 1744-1762.
- Eagly, A. H., & Carli L. L. (2007). *Through the labyrinth: the truth about how women become leaders*. Harvard Business School Press.
- Edwards, L. (2008). PR practitioners’ cultural capital: an initial study and implications for research and practice. *Public Relations Review*, 34, 367-372.
- Erickson, B. H. (1996). Culture, class and connections. *American Journal of Sociology*, 102(1), 217-251
- Fernandez, R. M., & Mors, M. L. (2008). Competing for jobs: labor queues and gender sorting in the hiring process. *Social Science Research*, 37(4), 1061-1080.
- Fitzsimmons T. W., Callan V. C., & Paulsen, N. (2014). Gender disparity in the C-Suite: do male and female CEOs differ in how they reached the top?. *The Leadership Quarterly*, 25, 245-266.
- Greenhouse J. H., Parasuraman, S., & Wormley, W. M. (1990). Effects of race on organizational experiences, job performance evaluations, and career outcomes. *Academy of Management Journal*, 33(1), 64-86.
- Guan, Y., Michael B. A., Khapova, S. N., Hall, R. J., & Lord, R. G. (2019). Career boundarylessness and career success: a review, integration and guide to future research. *Journal of Vocational Behavior*, 110, 390-402. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2018.05.013>.
- Judge, T. A., Cable, D. M., Boudreau, J. W., & Bretz, R. D., Jr. (1995). An empirical investigation of the predictors of executive success. *Personnel Psychology*, 48, 485-519.
- Judge, T. A., Higgins, C. A., Thoresen, C. J., & Barrick, M. R. (1999). The big five personality traits, general mental ability, and career success across the life span. *Personnel Psychology*, 52(3), 621-652.
- Karademir Hazır, I., Kalaycıoğlu S., & Çelik, K. (2016). “Orta Sınıf”ların farklı kesitleri: Sınıf geçmişi, kültür ve mesleki statü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 64-107.
- Katz-Gerro, T., & Yaish, M. (2008). Cultural capital: Between taste and participation. *Consumers, Commodities & Consumption*, 9(2).
- Kay, F. M., & Hagan J. (1998). Raising the bar: the gender stratification of law-firm capital. *American Sociological Review*, 63, 728-743.
- Lin, N. (2000). Inequality in social capital. *Contemporary Sociology*, 29(6), 785-795.
- Lizardo, O. (2006). The puzzle of women's “highbrow” culture consumption: integrating gender and work into Bourdieu's class theory of taste. *Poetics*, 34(1), 1-23.
- Michael, J. (2017). Highbrow culture for high-potentials? cultural orientations of a business elite in the making. *Poetics*, 61, 39-52.

- Misci Kip, S. (2010). *Kültürel sermaye ve televizyon izleme alışkanlıkları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ng, T. W. H., & Feldman, F. C. (2014). Subjective career success: a meta-analytic review. *Journal of Vocational Behaviour*, 85(2), 169-179.
- Ng, T. W. H., Eby L. T., Sorensen K. L., & Feldman D. C. (2005). Predictors of objective and subjective career success: a meta-analysis. *Personnel Psychology*, 58, 367-408.
- Prieur, A., & Savage, M. (2011). Updating cultural capital theory: a discussion based on studies in Denmark and in Britain. *Poetics*, 39, 566-580.
- Purcell, D. A. (2007). *Race, gender, and class at work: Examining cultural capital and inequality in a corporate workplace* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of Cincinnati.
- Rankin, B., & Ergin, M. (2017). Cultural omnivorousness in Turkey. *Current Sociology*, 65(7), 1070-1092.
- Rivera L. A. (2012). Hiring as cultural matching: the case of elite professional service firms. *American Sociological Review*, 77(6), 999-1022.
- Santos A. S., Neto M. T. R., & Verwaal, E. (2018). Does cultural capital matter for individual job performance? A large-scale survey of the impact of cultural, social and psychological capital on individual performance in Brazil. *International Journal of Productivity Performance*, 67(8), 1352-1370.
- Savage, M., Gayo-Cal M., Warde A., & Tampubolon G. (2005). *Cultural capital in the UK: A preliminary report using correspondence analysis*. CRESC Working Paper Series, No.4.
- Seibert, S. E., Kraimer M. L., & Liden, R. C. (2001). A social capital of career success. *The Academy of Management*, 44(2), 416-427.
- Seyfi, M. (2017). Sosyal medyada kültürel sermaye ölçeği: ölçek geliştirme çalışması. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 183-194.
- Shockley, M. K., Ureksoy, H., Rodopman, O. B., Poteat, F. L., & Dullaghan, R. T. (2015). Development of a new scale to measure subjective career success: A mixed-methods study. *Journal of Organizational Behavior*, 37(1), 128-153.
- Silva, E. B., & Edwards, R. (2004). Operationalizing Bourdieu on capitals: A discussion on the construction of the object. *ESRC Research Methods Programme Working Paper*, 8.
- Smith, R. A. (2002). Race, gender, and authority in the workplace: Theory and research. *Annual Review of Sociology*, 28(1), 509-542.
- Spurk, D., & Dries N. (2019). Antecedents and outcomes of objective versus subjective career success: Competing perspectives and future directions. *Journal of Management*, 45(1), 35-69. <https://doi.org/10.1177/0149206318786563>.
- Stainback, K., Devey D. T., & Skaggs, S. (2010). Organizational approaches to inequality: inertia, relative power and environments. *Annual Review of Sociology*, 36, 225-247.
- Stuber, J. (2005). Asset and liability? the importance of context in the occupational experiences of upwardly mobile white adults. *Sociological Forum*, 20(1), 139-166.

- Stumpf A.S., Tymon Jr., W. G. (2012). The effects of objective career success on subsequent subjective career success. *Journal of Vocational Behaviour*, 81(3), 345-353. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2012.09.001>.
- Sullivan, A. (2003). *Cultural capital, rational choice and educational inequalities* (Yayımlanmamış Doktora tezi). Oxford University.
- Swartz, D. (1997). *Culture and power: the sociology of Pierre Bourdieu*. The University of Chicago Press.
- Tezcan, M. A. (2019). *Türkiye'nin toplumsal dönüşümü ve akademi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vallas, S. P. (2003). Rediscovering the color line within the work organizations. *Work and Occupations*, 30(4), 379-400.
- Wayne S. J., Liden, R. C., Kraimer, M. L., & Graf, I. K. (1999). The role of human capital, motivation and supervisor sponsorship in predicting career success. *Journal of Organizational Behavior*, 20, 577-595.

KUYUMCULUKTA DÖKÜM TEKNİĞİ (KAYIP MUM TEKNİĞİ) İLE YAPILAN ÜRÜNÜN ÜRETİM AŞAMALARI

 Birsen ERGÜN^a

Özet

Kuyumculuk sanatında seri üretim yapmamızı sağlayan döküm tekniği(kayıp mum tekniği) ve bu teknikle üretimi gerçekleştirilen ürünün yapım aşamaları bu çalışmada ele alınmıştır. Araştırmanın amacını; kuyumculuk döküm tekniğinin tarihçesi, kuyumculuk döküm tekniği ile üretim yaparken uygulanan aşamalar, kullanılan araç gereçlerin neler olduğu oluşturmaktadır. Ayrıca döküm tekniği ile üretilmiş takılarda kullanılan malzemeler, motifler ve bezeme türleri gözlem formu ile incelenmiştir. Döküm tekniği uygulama aşamaları, döküm yaparken kullanılan malzemeler ve yöntemler hakkında bilgi, döküm yapan bir atölyede ustalarla görüşme yöntemi uygulanarak, yerinde yapılan gözlem ve incelemelerle sağlanmıştır. Bu gözlem ve incelemeler fotoğraf ve video çekilerek belgelenmiş, dijital ve basılı kaynak araştırmaları ile bilgi desteklenmiştir. Döküm tekniğinde; yapılmak istenilen modelin mumdan ya da reçine malzemeden modelinin oluşturulması, sonra bu modelin bir alçı ile kaplanması, alçının donup mum model etrafında kalıplaşması, kalıbın ısıtılması ile mum modelin erimesi ve kaybolması ilk işlem basamaklarıdır. Bu aşamada mumun eriyerek kaybolmasından dolayı tekniğe kayıp mum tekniği de denilmektedir. Döküm tekniği kuyumculuk alanında ticarete rekabet açısından seri üretimi sağlayarak zamandan ve masraftan tasarruf sağlandığı için alanla ilgili önemli bir tekniktir. Bir tasarımdan istenilen sayıda kısa bir sürede, modelde hiçbir değişiklik olmadan ve aynı anda üretebilmek tek tek elle üretimde mümkün değildir. Döküm tekniğinin bu kolaylığı sağladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Döküm, Kuyumculuk, Mum ağacı, Silikon kalıp.

PRODUCTION STAGES OF THE PRODUCT MADE WITH THE CASTING TECHNIQUE (LOST WAX TECHNIQUE) IN JEWELRY

Abstract

The casting technique (lost wax technique), which enables us to make mass production in the art of jewellery, and the production stages of the product produced with this technique are discussed in this study. The purpose of the research; The history of the jewelry casting technique, the stages applied while producing with the jewelry casting technique, and the tools used. In addition, the materials, motifs and decoration types used in the jewelry produced with the casting technique were examined with the observation form. Information about the application stages of casting technique, the materials and methods used in casting were obtained through on-site observations and examinations by applying the method of interviewing the craftsmen in a

^a Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi, Bpzkurt Meslek Yüksekokulu, bergun@kastamonu.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 02.08.2022, Makale Kabul Tarihi: 29.08.2022

casting workshop. These observations and examinations were documented by taking photographs and videos, and information was supported by digital and printed resource research. Lost candle technique; It consists of creating a model of the desired model from wax or resin material, then covering this model with a plaster, freezing the plaster around the wax model, heating the mold and melting and disappearing the wax model. The technique was given this name because of the melting of the wax. Molten metal is poured into the gap left by the lost candle in the mold. After the metal freezes and solidifies, cleaning and leveling operations are carried out from the plaster. The desired model is obtained. If a large number is desired, the number of products can be increased by printing candle models of the same model.

Casting technique is an important technique in the field of jewellery, as it saves time and expense by providing mass production in terms of competition in trade. It is not possible to produce the desired number of designs in a short time, without any change in the model and at the same time in one-handed production. It is seen that the casting technique provides this convenience.

Keywords: Candlewood, Casting, Jewelry, Silicone mold.

Giriş

İnsanların çevresini, kendisini, eşyalarını güzelleştirme istekleri süsleme sanatlarını geliştirmiştir. Bu da çini, seramik, hat, tezhip, bakırcılık, kilimcilik, kuyumculuk gibi farklı pek çok dalda eserlerin oluşmasını sağlamıştır. İnsanların bedenlerini süsleme istekleri, bunun dışında korunma amaçlı takılar takmaları, ayrıca statü göstergesi olarak takı takma isteği bu alanda eserlerin üretiminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Takılar bize toplumların inancı, dünya bakışı, sosyal yaşamı gibi konularda bilgi veren, kültürel belge özelliği taşıyan sanat eserleridir.

Kuyumculuk sanatı; farklı teknikler ile metale doku, şekil verilerek, değerli, yarı değerli taşların metallere mihlanması ile takıların oluşturulmasını sağlayan el sanatlarımızdan biridir. Bir kuyumcu, altın ve diğer değerli metallerle çalışma konusunda uzmanlaşmış bir metal işçisidir. Antik çağlardan beri bir kuyumcunun teknikleri sırayla çok az gelişmiştir. Tarihsel olarak kuyumcular ayrıca sofrta takımları, tabaklar, kadehler, dekoratif ve kullanışlı mutfak eşyaları ve törensel veya dini öğeler de yapmışlardır, ancak değerli metallerin yükselen fiyatları bu tür ürünlerin yapımını büyük ölçüde kısıtlamıştır. Kuyumcular, metali eğeme, lehimleme, testereyle kesme, dövme, döküm ve cilalama yoluyla metal şekillendirme konusunda yetenekli olmalıdır. Geleneksel olarak, bu beceriler çıraklık yoluyla aktarılmıştır (Sampson & Needham, 2012).

Bugün müzelerimiz tarafından en çok değer verilen takılar, tasarım ve işçilikte, zekânın kullanılan malzemedan çok daha değerli olduğu, yüzyıllar önce yapılmış olan eserlerdir. Pek çok zanaatkâr malzemede tasarım yapar, çizim olmadan yolunu hisseder. Benvenuto Cellini'nin dediği gibi "çoğu kişi çizim yapmadan sanatı icra etmiş olsa da, en iyi işi ilk yapanlar yapmıştır" (Rose & Cırino, 1917).

Kuyumculuk takı çeşitleri konusunda bilgilerimiz, İ.Ö. 7. Yüzyılın sonuna doğru çoğalır. Bunun nedeni hem buluntuların hem de Antikçağ yazılı kaynaklarının çok olmasıdır. Kuyumculuk teknolojisi ile takıların biçim ve isimlerini; yazılı kaynaklardan, Antik vazo resimlerinden, sikkeler ve heykeller

üzerindeki takı betimlerinden öğreniyoruz. Kazılardan çıkan takılarla, arkeolojik belgeler ve yazılı kaynakların bilgileri birleşince birçok bilinmeyen, kuşkusuz daha kolay aydınlanabilmektedir (Meriçboyu, 2001).

Paleolitik ve Mezolitik devirlere ait takı malzemelerine pek rastlanmamaktadır. Bu durum, büyük ihtimalle o dönem insanların henüz yerleşik hayata geçmemiş olması ve buna bağlı olarak toplumsal yaşamın, dinsel ritüellerinin henüz kökleşmemiş olmasıyla açıklanabilir. Kalkolitik Çağ'ın en önemli özelliği, alet yapımında bakır kullanımının artışıdır. Doğal, saf bakırın nadir bulunması nedeniyle artan talebi karşılamak için, Kalkolitik Çağ'ın ortalarında ergitme yoluyla bakırın ayrıştırılması ve dökümle şekillendirilmesi tekniği geliştirilir. Bu tekniği Yakındoğu'da kurşun, kalay ve bakırın indirgenmesi izler. Altın, zaten doğada saf biçimde veya gümüşle alaşımı olan elektron biçiminde bulunan ve kolay işlenen bir metaldir. Teknoloji alanında önemli gelişmelerden biri de çömlekçi çarkıdır. Seri üretim imkânı sağlayan ve yatay dönen bir diskten oluşan çark, sert süs taşlarının aşındırılıp parlatılmasında da kullanılmış olmalıdır. Takı ve statü objelerinin yapımındaki artış ve gelişim bu teknikle bağlantılı olabilir.

Bakır, Kalkolitik Çağ süresince alet yapımında çok kullanılmasına rağmen yumuşak bir metal olduğu için çok işlevsel değildi. M.Ö. 4000'lerin sonlarına bakır, arsen bileşimi arsen bronz bulunur. M.Ö. 3000 başlarında ise, yüzde on kalayla alaşımı olan gerçek bronzun keşfiyle metalurji önemli bir aşamaya gelir. Döküm için uygun özelliklere sahip olan bronzla birlikte, Kalkolitik Çağ'ın açık kalıba dökerek kabaca şekillendirdikten sonra, dövme yöntemiyle biçimlendirme terk edilir. Yerini parçalı ve kapalı kalıpla döküm tekniği alır. Yeni bulunan "kaybolan mum tekniği" ile de en karmaşık formların yapımı gerçekleştirilir. Böylece metal işçiliğinde seri ve standart üretim başlar (Türe, 2011).

Teknolojinin gelişmesi ile kuyumculuk sanatında kullanılan, yapılan ürünün tekrarı gerektiğinde bize kolaylık sağlayan döküm tekniği de gelişmiştir. Bu teknikle ustaların günlerce uğraştıkları modeller kısa zaman içinde istenilen sayıda üretilebilmektedir. Mum gibi yumuşak bir malzemenin şekillendirilerek modelin elde edilmesi metalde yeniden üretilmesi zor olan türden ayrıntılı çalışmalar bu teknikle çok daha kolay yapılabilmektedir. Aynı zamanda döküm kitlesel pazar için ya da örneğin, aynı halkalara sahip zincirler yapmak için birçok özdeş parçanın yapılabileceği bir tekniktir (McGrath, 1995).

A. DÖKÜM TEKNİĞİ ÖNCESİ MODEL OLUŞTURMA İŞLEM BASAMAKLARI

Tasarımı yapıp dökümüne karar verilen ürünün döküm aşamasına gelmeden önce mutlaka bir mum ya da silikon modelinin elde edilmesi gerekir. Bunun için üç farklı yol vardır. Birincisi model bir usta tarafından metal işlenerek elde edilir. Elde edilen metal model kauçuk kalıba alınır (bknz. Resim 2). Kalıptan mum modeli basılır ve mum ağacına dizilir. Bu kalıp bozulana kadar istenilen sayıda mum modeli basılarak ağaca dizilebilir. Bundan sonraki aşama döküm işlem basamaklarıdır. İkinci yol kuyumculukta kullanılan mum malzemenin kuyumcu malzemeleri yardımı ile modelin elde şekillendirilmesi ile elde edilir (bknz. Resim 1). Mum model mum ağacına yerleştirilip döküm işlemine geçilir. Üçüncü yol CNC, 3D yazıcı makinelerinde reçine veya mum malzemenin işlenmesi ile bir model oluşturulur (bknz. Fotoğraf 1). İşlenen mum ya da reçine modelden daha çok yapılmak istenirse döküm işlemi sonrası elde edilen metal modelin kauçuk kalıba alma işlemlerinin tekrarlanması gerekir. Yani

geleneksel döküm yöntemi ya da diğer adıyla kayıp mum tekniği ile model çoğaltılacaksa hangi yöntemle yapılırsa yapılsın bir metal modele ve bu modelin kauçuk kalıbına ihtiyaç vardır.

Resim 1. Kuyumculuk aletleri ile mum modelin şekillendirilmesi işlemi (25 Ayar.com, 2018).

Artık bu iki teknikten biri kullanılarak elde edilen metal modelin kauçuk kalıbı alınarak döküm tekniği işlem basamakları ile model istenilen sayıda çoğaltılabilir. Bir adet model yapılacak ise mum modelinin işlenmesi, daha çok sayıda yapılacak ise işlenen mum modelin dökülüp kauçuk kalıbının alınması önerilir (bknz. Resim 2).

			
1.Kalıbı alacak yüzük modeli	2.Yüzüğün kauçuk malzemeye yerleştirilmesi	3. Kauçuk malzeme ile yüzüğün üstünün kapatılması	4. Pişirme işlemi için üstünün metal kapakla kapatılması
			
5. Kalıbın makineye yerleştirilmesi ve pişirilmesi	6. Pişen kalıbın kesilmesi ve modelin çıkarılması işlemi	7.Kauçuk ve modelin ayrılmış görüntüleri	8. Mumun kalıba basılmış hali
			
9. Modelin kauçuk kalıptan çıkarılması			

Resim 2. Kauçuk kalıba alma işlem basamakları (Ergün, 2013).

Kauçuk kalıp yapımında kullanılan araç gereçler şunlardır; metal model, vulkanize olmamış kauçuk, pişirme kalıpları, kauçuk pişirme presi, kesmek için neşter. Kauçuk pişirme kalıbına vulkanize olmamış kauçuk yerleştirilir ve model ortalanarak konulur (bkz. Resim 2.2.). Ardından modelin üstü de kauçuk malzeme ile doldurulur(bkz. Resim 2.3). Üretici firmanın belirlediği ısıda pişirme işlemi yapılır(bkz. Resim 2.5). Pişen kauçuk neşter yardımı ile modele zarar vermeden kesilir.

Resim 3. Kauçuk kalıba mum basım işlemi (Market Square Jewelry, 2019).

Kauçuk kalıba mum basmak için mum kazanı kullanılır (bkz. Resim 3). Kazanın içine uygun mum yerleştirilerek kazana elektrik verilir ve mumun uygun akışkanlıkta olması için üretici firmanın belirttiği sıcaklığa getirilir. Basım işlemi öncesi mum kazanının içindeki basınç kontrol edilir. Kauçuk kalıp basım işleminden önce kalıptan mum modelin rahat ayrılması için pudralanarak, baskının eşit dağılımını sağlayan alt ve üst flaşlar arasında sıkıştırılarak mum enjeksiyonu yapılır (Sopcak J.E, 1986).

Kauçuk kalıba mum basılması ile elde edilen mum modeller mum ağacına bir havya yardımı ile boyutlarına göre uygun bir biçimde dizilir (bkz. Fotoğraf 3). Dizilen modeller alçıya alınır (bkz. Fotoğraf 6). Alçılama işlemi sonrası alçı pişirme işlemine geçilir. Bu işlem bittikten sonra döküm işlemi gerçekleştirilir. Döküm sonrası alçıdan kurtarma ve tesviye işlemleri gerçekleştirilir.

Günümüzde döküm 3D yazıcı makinelerinde reçine ya da mum modeller işlenip makinelerde kauçuk kalıba gerek kalmadan direk dökümü yapılmaktadır. Kalıp modelleri oluşturmakta ışığa duyarlı reçinenin seçici olarak ışığa maruz bırakılması prensibiyle çalışan VP yazıcılar kullanılabilir. Sıvı reçineyi ışık ile katı hale getirerek üretim yaptıklarından ötürü, çok yüksek çözünürlüklü modeller üretebilirler. VP yazıcılar ile mum kalıp üretiminde, az kalıntı bırakan, süblimleşme özelliğine sahip özel sentetik reçineler kullanılır. Bunun yanı sıra, geleneksel mum kalıp çoğaltma tekniklerini uygulama amaçlı negatif kalıplar veya silikon kalıp alma amaçlı modeller, yüksek ısı dayanımı olan reçineler kullanılarak hazırlanabilmektedir. Bu da maliyetlerin düşmesi ve kauçukta yapılamayan içi boş, birleştirilmesi zor olan modellerin ana kalıba gerek kalmadan üretilmesini sağlamaktadır (Mutlu, 2020).

Kuyumculuk ürünlerinin seri üretimi gerektiğinde önemi büyük olan döküm tekniği ya da diğer adı ile kayıp mum tekniği bu araştırmada ele alınmış ve bu alanda çalışanlara kaynak olması açısından değerlendirilmiştir.

B. DÖKÜM TEKNİĞİ (KAYIP MUM TEKNİĞİ) İLE YAPILAN ÜRÜNÜN ÜRETİM AŞAMALARI

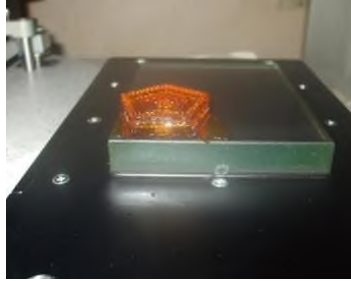
Önceden hazırlanmış olan modellerin, oluşturulmuş olan alçı kalıp boşluğu içerisine sıvı haldeki metal ya da metal alaşımlarını dökerek yapılan şekillendirme işlemine döküm yöntemiyle şekillendirme denir (World Gold Council, 2000).

Kuyumculuk döküm tekniğinin amacı yapılmış bir ürünün istenilen sayılarda üretimi yapılacağı zaman gerekli zamandan tasarruf sağlamaktır. Tasarlanan modelin bir kalıbı oluşturulur ve daha sonra döküm işlemi gerçekleştirilir. Daha sonra aynı modelden tekrar yapılmak istendiğinde modelin kauçuk kalıbı alınarak istenilen sayıda üretimi gerçekleştirilebilir.

Kayıp mum tekniğinde döküm için öncelikle bir modele ihtiyaç vardır. Model; döküm boşluğunun oluşturulması için ahşap, seramik, metal veya mumdaki yapılan, imal edilecek parçaya denir (Vitello, 1995). Döküm işleminde kullanılan kalıp malzemesini sınırlaması ve dağılmasını önlemesi için derece(fanus) denilen kaplar ve derece alt lastikleri gerekir. Fanusların fırından çıkarılması ve döküm aşamalarında taşınmasında fanus maşaları kullanılır. Vibrovakum ünitesi, vakumlu döküm makinesi, otomatik açılama makinesi, buharlı mum indirme cihazı, alçı pişirme fırını, santrifüj döküm makinesi, alçı temizleme kabini, basınçlı suyla alçı temizleme makinesi kayıp mum tekniği uygulamasında gerekli makinelerdir.

1. Modelin Reçine Kalıbının Oluşturulması

Belirlenen üründen elde mum şekillendirilerek ya da CNC, 3D yazıcı makineleri kullanılarak reçine veya mum malzemenin işlenmesi ile bir model oluşturulur (bkz. Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1. Reçine modelin 3D yazıcı da işlenmesi aşaması (Kreatif Döküm, 2009).

Fotoğraf 2. Reçine modele lehim aletiyle yolluk ismi verilen mum ağacına dizim işleminde kullanılan mum sapın lehimlenmesi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 3. Reçine modelin lehim aleti yardımı ile mum ağaca eklenmesi (Nil Döküm, 2009).

2. Reçine Modeli Alçıya Alma İşlemi

Modeller mum ağacına dizildikten sonra fanus ismi verilen çelik bir kaba yerleştirilir. Daha sonra fanusun üst sınırına alçının taşmaması için bant yapıştırılır. Çünkü alçı bekleme esnasında çekeceği için fanusu aşana kadar alçı dökülmesi gerekir bu süreçte de alçının taşmaması için bantlama yapılır(bknz. Fotoğraf 4). Böylece alçı çekse dahi ağacın üstündeki modeller açıkta kalmaz. Alçıya alma işlemine geçilmeden önce vakum makinesinde hava alma işlemi gerçekleştirilir(bknz. Fotoğraf 5). Alçı, fanusu aşana kadar doldurulur. Alçıda hava kabarcıkları kalmaması için fanus vakumlanır. Bir saat kadar beklemeye alınır (bknz. Fotoğraf 6).

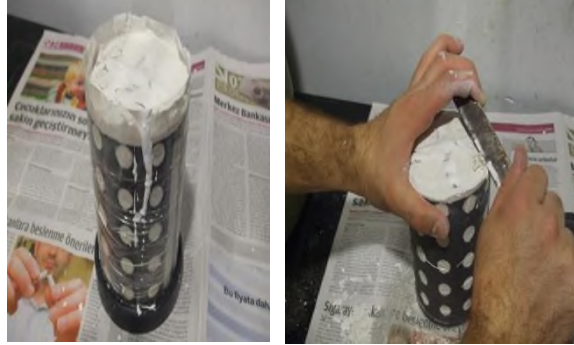
Fotoğraf 4. Mum modellerin olduğu ağacın alçıya alma işlemi öncesi fanusa yerleştirilmesi işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 5. Fanusun alçılama öncesi vakum makinesinde havasının alınma işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 6. Alçının dökülmesi ve fanusun vakum makinesinde havasının alınma işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 7. Alçılama sonrası alçının donması için bırakılması ve üst fazlalığın alınması işlemi (Nil Döküm, 2009).

3. Alçının Fırınlanma İşlemi

Alçıda kalan suyu uzaklaştırmak ve mumu indirmek için alçı pişirilir. 100°C derecede su uzaklaşır. Mumda bu süreçte erimiştir. Mumun tamamen erimesi ve karbon atıkların imhası için pişirme işlemi fırın 750°C'ye ulaşana kadar devam edilir. Isınma işleminin kademeli olması gerekir. Sıcaklık önce 1 saat boyunca 100°C'nin altında daha sonra 200 ila 250°C arası 2 saat; 450°C de bir buçuk saat; en sonunda sıcaklık 750°C'ye yükseltilir. Malzeme, eşit bir şekilde ısınması için bu sıcaklıkta 2,5-3 saat bekletilir.

Fotoğraf 8. Alçı fırınlama işlemleri (Nil Döküm, 2009).

4. Döküm İşlemleri

Vakumlu döküm işlemlerinde alçılı derece, döküm esnasında hareket etmez. Alçı kalıbın içerisindeki hava, vakum yoluyla emilir, böylece basınç farkı oluşur. Bu döküm yönteminde basınç farkı sıvı metali, kalıbın en ince boşluklarına kadar dolmasına yardımcı olur (Özer, 2004).

Ağaç dizimi gerçekleştirildikten sonra mum ağacının kaç gr geldiği tartılır. Plastik altlığın ağırlığı tartımdan çıkarılır. Elde edilen saf mum ağırlığı dökümde kullanılacak alaşımın özgül ağırlığı ile çarpılarak maden miktarı bulunur.

Özgül ağırlık değerleri; Gümüş ise 10.5 g/cm^3 , 14 ayar altın ise $13,4 \text{ g/cm}^3$, 18 ayar ise 15 g/cm^3 22 ayar ise 17 g/cm^3 tür.

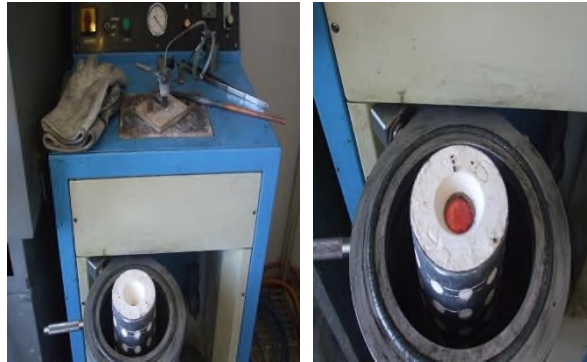
Fotoğraf 9. Alaşımın ayarlanıp potada eritilmesi işlemleri (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 10. Eriyen metalin oluklu şideye dökülmesi işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 11. Dökümde kullanılacak metalin döküm makinesine eritmek üzere atılması işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 12. Alçı fanusun döküm makinesine yerleştirilmesi ve metalin fanusa döküldükten sonraki görüntüsü (Nil Döküm, 2009).

5. Döküm Sonrası Temizleme İşlemleri

Fotoğraf 13. Döküm işlemi sonrası alçı temizleme işlemi; sıcakken soğuk suya batırılır. Fanusun kalan alçılardan tamamen temizlenmesi için alçı temizleme makinesinde basınçlı su uygulanması işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 14. Alçıdan temizlenmiş modeller ve nitrik asitli suya atılarak ağartılması işlemi (Nil Döküm, 2009).

Fotoğraf 15. Modellerin tesviye yapılmak üzere ağaçtan makas yardımıyla ayrılması işlemi (Nil Döküm, 2009).

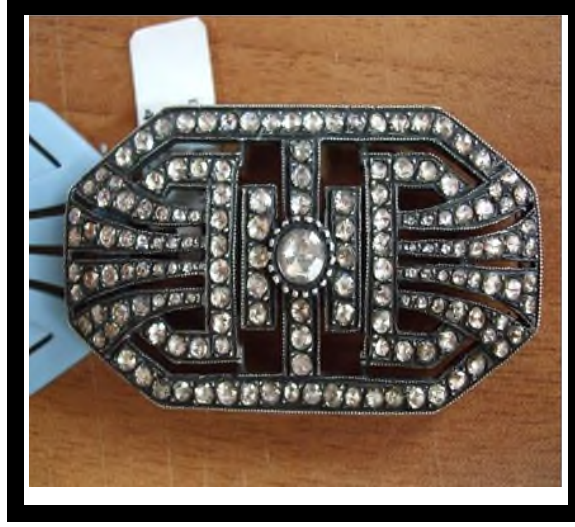
Fotoğraf 16. Tesviye işlemleri biten modelin kullanıma hazır görüntüsü (Nil Döküm, 2009).

C. DÖKÜM TEKNİĞİ (KAYIP MUM TEKNİĞİ) İLE YAPILAN ÜRÜNLERİN GÖZLEM FORMU İLE İNCELENMESİ

Örnek No	: 1
Fotoğraf No	:17
İlgili Koleksiyon Mehmet Halef ÇİÇEK	: Halef Gold Mollafenari sk. İner han No:10/4 Cağaloğlu / İstanbul.
İnceleme Tarihi	: 2009
Ürünün Türünü	: Alaturka Broş
Ürünün Yapılış Tarihi	: 2008
1160 Ürünün Teknik Özellikleri	: Gümüş üzerine ayıklama mihlama tekniği uygulanarak elmas ve ametist mihlanarak oksitlenmiştir
Kullanılan Malzemeler	: 8ayar altın, 925 ayar gümüş, elmas, ametist ve oksitleyici
Kullanılan Motif	: Bitkisel motif

Kompozisyon : 8ayar kalem işlemeli altının üzerine gümüş kaynatılıp broş iğnesi takılıp cilalandıktan sonra mihlanıp oksitlendi ve bir daha cilalandı.

Örnek No : 2

Fotoğraf No : 18

İlgili Koleksiyon : Halef Gold Mollafenari sk. İner han No:10/4 Cağaloğlu / İstanbul.
Mehmet Halef ÇİÇEK

İnceleme Tarihi : 2009

Ürünün Türünü : Alaturka Broş

Ürünün Yapılış Tarihi : 2008

Ürünün Teknik Özellikleri : Gümüş üzerine ayıklama mihlama tekniği uygulanarak yapılmıştır

Kullanılan Malzemeler : 8ayar altın alt kapak , 925 ayar gümüş, elmas, broş iğnesi ve oksitleyici kullanılmıştır.

Kullanılan Motif : Geometrik motif

Kompozisyon : 8 ayar kalem işlemeli altının üzerine gümüş kaynatılıp broş iğnesi takılıp cilalandıktan sonra mihlanıp kenarlara tırtır çekildi, oksitlendi ve bir daha cilalandı.

Örnek No : 3

Fotoğraf No : 19

İlgili Koleksiyon : Halef Gold Mollafenari sk. İner han No:10/4 Cağaloğlu / İstanbul.
Mehmet Halef ÇİÇEK

İnceleme Tarihi : 2009

Ürünün Türünü : Alaturka Broş

Ürünün Yapılış Tarihi : 2008

Ürünün Teknik Özellikleri : Gövde birbiri içinden geçen 3 parçadan oluşmaktadır. Alta imame konulmuş üste ise yıldız şeklinde inci yuvası ve broş iğnesi kaynatılmıştır.

Kullanılan Malzemeler : 8ayar altın, 925ayar gümüş, inci ve yakut

Kullanılan Motif : Soyut Motif

Kompozisyon : İncinin ve alt imamenin bulunduğu yer oralardaki açıklığı kapatacak şekilde tasarlanmış. Sadece zümrüt ve inci kullanımı oldukça eski bir ürün olduğu izlenimini vermektedir.

- Örnek No : 4
- Fotoğraf No : 20
- İlgili Koleksiyon : Halef Gold Mollafenari sk. İner han No:10/4 Cağaloğlu / İstanbul.
Mehmet Halef ÇİÇEK
- İnceleme Tarihi : 2009
- Ürünün Türünü : Alaturka Broş
- Ürünün Yapılış Tarihi : 2008
- Ürünün Teknik Özellikleri : Tek parça broşun tüy kısımlarına altın yaldız yapıp orta şeride ayıklama mıhlama yapıp oksitlenmiştir.
- Kullanılan Malzemeler : 925ayar gümüş, elmas ve altın yaldız
- Kullanılan Motif : Hayvansal Motif
- Kompozisyon : Tüy kısmının gelişi güzel yapılışı, altın yaldız yapılışı, orta şeridin ayıklama yapıldıktan sonra süs tırnaklarının çıkarılıp kontur çekilmesi modele çok eski yıllarda yapıldığı izlenimini vermektedir.

Örnek No : 5

Fotoğraf No : 21

İlgili Koleksiyon : Halef Gold Mollafenari sk. İner han No:10/4 Cağaloğlu / İstanbul.
Mehmet Halef ÇİÇEK

İnceleme Tarihi : 2009

Ürünün Türünü : Alaturka Gerdan

Ürünün Yapılış Tarihi : 2009

Ürünün Teknik Özellikleri : Değişik ara parçalar halkalarla bir araya getirilerek gövde oluşturulmuş ve devamında da s'li parçalardan oluşan su yolu yapılarak model oluşturulmuş.

Kullanılan Malzemeler : 8ayar altın, 925ayar gümüş, elmas, oksitleyici

Kullanılan Motif : Bitkisel Motif

Kompozisyon : Su yolu dahil toplam 4 değişik parça kullanılarak yapılmış bir gerdanlıktır. Parçalar bir simetri oluşturacak şekilde dizildiği için ortaya güzel, sade ve türüne göre estetik bir model ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Bu araştırma kapsamında ele alınan kuyumculukta döküm tekniğinin(kayıp mum tekniği) bu işin ticareti ile uğraşanlar için çok önemli bir teknik olduğu görülmektedir. Bu teknik sayesinde bir üründen istenilen sayıda üretim kısa sürede yapılabilir. Üreticiler zaman tasarrufu ile elde yapılan üretime göre maliyetleri azaltmaktadır. Ayrıca elde tek tek üretimle aynı kaliteyi yakalamakta zorlanılırken döküm tekniğini ile standart ürün yapılabilir. Bu doğrultuda kuyumculukla uğraşan üreticilerin bu tekniğin inceliklerini bilmeleri kusursuz ürün çıkarma ve masrafları düşürme adına önem taşımaktadır. Örneğin bir modelin ilk üretimi ve kalıbının alınması işlemleri dikkatli bir şekilde çalışılmaz ise üründe ve kalıpta oluşacak sorunlar çoğaltılan tüm ürünlerde görülmektedir. Buda geri dönüşü olmayan bir maliyet kaybına sebep olmaktadır.

Günümüzde kayıp mum tekniği ile döküm devam etmektedir. Fakat teknolojik gelişmeler sayesinde dökümde kullanılan ekipman ve makinelerde gelişmekte bu da yapılan işin kalitesini artırıp, fire oranını aza indirmektedir. Kullanılan makinaların daha hassas çalışması, bir zamanlar hayal olan 0.20mm kalınlığındaki ürünlerin dökümü günümüzde uygun şartlarda rahatça yapılabilmektedir. Tasarımın bilgisayarda çizim programlarında, mum işleme gibi işlemlerin yine teknolojinin sağladığı 3D yazıcı makinelerinde yapılması döküm sonrası tesviye işlemlerini azalttığı görülmektedir. Reçinelerin ve mumların döküm kaliteleri artıp fiyatları azaldıkça piyasada yaygınlaşmaktadır. Kauçuk kalıba alınamayan ve birbirlerine pimle bağlı bileklik saat kordonu, kolye parçaları içi boş parçalar 3D yazıcılarda mum veya reçine olarak üretilip döküm mumu gibi dökülebilmektedir. Geçmiş yıllarda makine mumu ve reçinenin yapısı döküm mumundan farklı olduğu için aynı derecede dökülemiyordu. Teknolojik ve metalürjik gelişmelerle her türlü reçine, makine mumu ve döküm mumu aynı derece içerisinde sorunsuz bir şekilde dökülebilmektedir. Gözlem formu ile incelen takılarda, elle şekil verilmesi oldukça güç, ayrıntıların çok olduğu tasarımların dahi mum, reçine gibi yumuşak malzemelerin elle ya da makinelerle işlenerek döküm tekniği ile elde edilebilir olduğu görülmektedir. Buda tasarım konusunda daha özgür çalışmayı sağlamaktadır.

Dökümcülük sürekli gelişen bir branştır. Üretim sürecinde kayıp mum tekniğini kullanan kuyumcuların bu konuda doğru bilgilendirilmesi üretimde kaliteyi artırır. Bu aşamada kamu ya da özel kesimin yapacakları girişimler önem taşımaktadır. Ayrıca teknolojik gelişmelerin yakından takibi üreticilere büyük kolaylık ve kazanç sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve iki anonim hakeme teşekkür ederim.

Kaynakça

- Ergün, V. (2013). *İstanbul'da kuyumculukta kullanılan kalıp çeşitleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Market Square Jewelrs (2019, February 21). *The jewelry casting process: lost-wax casting*. <https://www.marketsquarejewelers.com/blogs/msj-handbook/the-jewelry-casting-process-lost-wax-casting>
- Mcgrath, J. (1995). *The encyclopedia of jewelery making techniques*. Running Press.
- Meriçboyu, Y. (2001). *Antik çağda Anadolu takıları*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 69.
- Mutlu, G. (2020). *Üç boyutlu yazıcıların kuyumculuk alanında kullanımının incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Özer, H., Büyükboğa, Ö., & Altay, R. (2004). *Kuyumculuk meslek bilgisi*. M.E.B. Yayınevi.
- Rose, A.F., & Cirino, A. (1917). *Jewelry making and design*. Metal Crafts Publishing.
- Sampson O., & Needham A. (2012). *Jewelry making, jewelry designing and metal working*. Academic Pages.
- Sopcak J. E. (1986). *Lost wax or investment casting*. Gem Guides Book Company.
- Türe, A. (2011). *Dünya kuyumculuk tarihi-1 eski çağlardan orta çağa*. İstanbul Kuyumcular Odası Yayınları.
- Vitiello, L. (1995). *Modern teknik ve pratik kuyumculuk*. M.E.B. yayınevi.
- World Gold Council (2000). *Altın takı üretim teknik el kitabı*. İstanbul Kuyumcular Odası.
- 25 Ayar.com (2018, Aralık 20). *Mücevher ve takıda mum model yapım eğitimi*. Mahreç Sanatevi. <https://25ayar.com/sektorel/mucevher-ve-takida-mum-model-yapim-egitimi>

Kaynak Atölyeler

- Kreatif Takı (2009). *Kuyumcukent*. İstanbul.
- Nil Döküm (2009). *Kuyumcukent*. İstanbul.

İKLİM İLE İLİŞKİLİ HUSUSLARIN FİNANSAL ETKİSİ VE FİNANSAL RAPORLARDA SUNUMU: BİR HAVAYOLU İŞLETMESİ ÖRNEĞİ

 Hakan CAVLAK^a

Özet

İklim ile ilişkili hususların (iklim değişikliği, iklim krizi) oluşturduğu riskler ya da fırsatlar, sadece çevresel değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik etkilere de sahiptir. Bu etkilerin doğal olarak ekonominin en büyük aktörleri olan işletmelerin; faaliyetleri (üretim, tedarik zinciri, insan kaynakları vb.) ve finansal göstergeleri üzerinde de sonuçları olmaktadır. Dolayısıyla yatırımcılar başta olmak üzere birçok işletme paydaşı iklim ile ilişkili veya diğer muhtelif finansal olmayan hususların işletmenin faaliyetleri üzerindeki etkileri hakkındaki bilgilerin finansal raporlar içerisinde sunulmasını talep etmektedirler. İklim ile ilişkili hususların finansal açıklamalara dahil edilmesi konusunda artan bu talebi karşılamak adına uluslararası kurumlar (TCFD, CDSB, EFRAG vb.) son yıllarda birtakım çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmaların oluşturduğu karmaşık ve çoklu yapının IFRS Vakfı'nın Uluslararası Sürdürülebilirlik Standartları Kurulu'nu (ISSB) kurduğunu ilan etmesi ile birlikte daha sade hale geleceği öngörülmektedir. Kurul, konu hakkında IFRS S1 Sürdürülebilirlik ile İlişkili Finansal Bilgilerin Açıklanması için Genel Koşullar ve IFRS S2 İklim ile İlişkili Açıklamalar isimli iki standardı en kısa sürede sonuçlandırıp işletmelerin kullanımına sunmayı planlamaktadır. Böylelikle IFRS Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren IASB ile finansal raporlamada sağlanan uluslararası standartlaşmanın ISSB ile finansal olmayan raporlamada da sağlanması öngörülmektedir. Uluslararası alanda bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'deki işletmelerin iklim ile ilişkili hususlara yönelik açıklamaları finansal raporlarında nasıl yapacakları konusunda ise bir boşluk bulunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu boşluktan hareket edilmiş olup konu ile ilgililere hem bir kavramsal çerçeve sunulmuş hem de konunun somut olarak anlaşılması için bir havayolu işletmesi örnek olayı üzerinden iklim ile ilişkili hususların zincirleme şekilde işletmenin finansal raporlarını nasıl etkilediği ve bu etkinin raporlarda nasıl sunulabileceği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal rapor, Finansal raporlama, İklim, Örnek olay, Havayolu.

FINANCIAL IMPACT OF CLIMATE-RELATED MATTERS AND PRESENTATION IN FINANCIAL REPORTS: A CASE OF AN AIRLINE COMPANY

Abstract

Climate-related (climate change, climate crisis) risks and opportunities have not only environmental but also social and economic effects. These effects, of naturally, have an impact on the operations (production, supply

^a Arş. Gör. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, hcavlak85@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 20.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 22.08.2022

chain, human resources, and so on) and financial indicators of the economy's major actors, the businesses. As a result, many business stakeholders, including investors, demand that financial reports contain information regarding the impact of climate-related or other non-financial issues on business operations. In recent years, international institutions (TCFD, CDSB, EFRAG, and others) have conducted studies in order to meet the growing demand for climate-related concerns to be included in financial disclosures. The IFRS Foundation's announcement that it has established the International Sustainability Standards Board (ISSB) is expected to simplify the complex and several structures created by these studies. The Board intends to finalize and make available to businesses the two standards, IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information and IFRS S2 Climate-related Disclosures, as soon as possible. Thus, the international standardization provided in financial reporting by the IASB operating within the IFRS Foundation is expected to be provided in non-financial reporting by the ISSB. While these developments are evolving on a global basis, there remains a gap in how Turkish businesses will report on climate-related issues in their financial reports. This study fills that gap by presenting a conceptual framework to those who are interested in the subject, as well as demonstrating how climate-related issues affect the financial reports of the enterprise in a chained manner and how this effect can be presented in the reports using an airline company case study for a concrete understanding of the subject.

Keywords: Financial report, Financial reporting, Climate, Case study, Airline.

Giriş

İklim değişikliği günümüzde insanlığın karşılaştığı en büyük ve karmaşık problemlerden bir tanesidir (Kadioğlu, 2012). Daha geniş bir açıdan bakıldığında iklim değişikliği insanlık için varoluşsal bir tehdittir (World Economic Forum, 2021). Covid-19 pandemisinin odak noktasında olduğu 2020 yılında çok gündeme gelmeyen ancak risk ajandalarının bir numaralı başlığında kalmaya devam eden iklim değişikliği, 2021 yılı ile artan bir ivmede ulusal ve uluslararası politikalara yön vermeye devam etmektedir (Pehlivanlı, 2021). Eğer gerekli önlemler alınmaz ve uluslararası düzeyde iş birliği yapılmaz ise geri dönülemez bir durum ile karşı karşıya kalınacaktır (United Nations, 2021).

İklim değişikliği çevresel bir mesele olmasının yanı sıra sürdürülebilir kalkınmayı da yakından etkileyen bir husustur (Kadioğlu, 2012). Dolayısıyla iklim ile ilişkili hususlar (iklim değişikliği, iklim krizi, iklim riski), temel açıdan çevresel olmakla birlikte aynı zamanda toplumsal ve ekonomik etkilere de sahiptir. Ekonominin temel aktörü olan işletmelerin iklim ile ilişkili tüm hususlardan bir risk ya da fırsat unsuru olarak etkilenmesi kaçınılmazdır (Colas vd., 2019). Nitekim, iklim değişikliğinin bir işletmenin stratejisi, rekabet gücü, risk yönetimi, itibarı ve dayanıklılığı üzerinde muhtelif etkileri vardır. Birçok işletme, iklim değişikliğinin operasyonlar, finansal sonuçlar ve gelecekteki değer yaratma beklentileri üzerindeki etkisini şimdiden hissetmektedir (Willis & Keyes, 2017). Aynı zamanda iklim ile ilişkili hususların işletmeyi nasıl ve hangi düzeyde etkilediğine dair açıklamaların işletme paydaşları tarafından giderek daha fazla talep edilmesi, işletmelerin paydaşlarına hesap verme sorumluluğunu daha da artırmakta ve bu konuda açıklamalarda bulunulması gönüllükten ziyade zorunluluk haline gelmektedir (Brunelli vd., 2021).

The Economist İstihbarat Birimi'ne göre 2100 yılına kadar iklim ile ilişkili hususların oluşturacağı risklere maruz kalan varlıkların toplam değerinin 43 trilyon ABD dolarına ulaşacağı tahmin edilmektedir. İlaveten, Copernicus İklim Değişikliği Servisi'nden Dr. Samantha Burgess de (Euronews, 2021): *“Ne yazık ki iklim değişikliğinin finansal etkileri henüz doğru şekilde değerlendirilip raporlanarak toplumla paylaşılmıyor. Mevcut ve potansiyel riskleri değerlendirmek amacıyla iklim verilerini kullanmak için en iyi uygulama esaslarını geliştirmek, gelecekteki yatırımların sürdürülebilir olması açısından son derece önemlidir.”* diyerek konu hakkında hem ülkelerin hem de işletmelerin yeterli düzeyde açıklama ya da raporlama yapmadıklarını ve bu alanda standardizasyonun sağlanması gerekliliğini vurgulamaktadır.

İklim ile ilişkili hususların başında gelen iklim değişikliğinin, işletmelerin faaliyetleri üzerindeki sonuçları ile ilgili son yıllarda artan sayıda birçok çalışma yayınlanmasına rağmen, finansal ve finansal olmayan hususları birleştiren bütüncül bir anlayış hala eksiktir (Sakhel, 2017). Bununla birlikte iklim ile ilişkili hususlara ilişkin açıklamalar, ağırlıklı olarak finansal tablolar ve finansal raporlar dışında yapılmaktadır (Li vd., 2019). Bu çalışmada yukarıda ifade edilen literatürdeki söz konusu boşluktan hareket edilmiş ve oluşturulan araştırma sorularına cevaplar verilerek konu hakkındaki boşluğun giderilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda araştırma soruları, *“Etkisini her alanda artan bir şekilde hissettiren iklim ile ilişkili hususlar (iklim değişikliği, iklim krizi, iklim riski), işletmelerin finansal raporlarını nasıl etkileyecektir?”* ve *“Bu hususlara ilişkin bilgiler, finansal raporlarda ne şekilde yer alabilir?”* olarak belirlenmiştir. Araştırma sorularının cevaplandırılmasında önce literatürde yer alan çalışmalardan hareketle kavramsal çerçeve oluşturulmuş, konu hakkında çalışmalar yapan uluslararası kurumların düzenlemelerine yer verilmiş, son olarak da finansal raporlarını Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) kapsamında oluşturan bir havayolu işletmesi üzerinden bir örnek ile iklim değişikliğinin finansal raporlarda sunulan bilgilerde nasıl bir değişime yol açtığı ve bu raporlarda ne şekilde ilgililere sunulabileceği detaylı olarak gösterilmiştir. Çalışmanın konu hakkındaki farkındalığı artırması, araştırmacılara ve uygulayıcılara farklı bir bakış açısı sunması beklenmektedir. Bu doğrultuda çalışma üç kısım (kavramsal çerçeve, araştırmanın yöntemi ve uygulama) olarak tasarlanmıştır.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde konuya ilişkin kavramsal çerçevenin oluşturulması amacı ile finansal raporlama ve finansal olmayan bilginin artan önemi, iklim ve finansal açıklamalar, güncel gelişmeler ve ISSB'nin kurulması alt başlıklarında bilgiler verilmektedir.

1. Finansal Raporlama ve Finansal Olmayan Bilginin Artan Önemi

Kurumsal raporlarda, özellikle de finansal raporlarda sunulan bilgiler ve açıklamalar, işletme paydaşlarının alacakları kararlarda akıllarına gelen pek çok soruya yanıt bulmasında yardımcı olmaktadır (Fraser & Ormiston, 2016). Finansal raporlar, finansal piyasalara şeffaflık ile hesap verebilirlik getiren uluslararası kabul görmüş muhasebe standartlarının bir sonucu olarak olgunlaşmıştır (CDP vd., 2020). Bu standartlar, yatırımcılara bir varlığın altında yatan temelleri daha iyi anlamalarını sağlayarak riskleri ve spekülasyonları en aza indirmelerine yardımcı olmakta (Thistlethwaite, 2015) ve esas olarak finansal tabloların ilgililere işletmenin gelirleri, giderleri, kârları, sermayesi, nakit akışları dahil olmak üzere finansal kaynaklarının doğru bir tasvirini sunmak için kullanılmaktadır. Böylece yatırımcıların

güveni arttırılmakta, daha doğru sermaye kararları alınmakta ve ekonomik büyüme sağlanmaktadır (Lessambo, 2018).

Finansal tablolar uzun bir süre boyunca işletme performansının değerlendirilmesinde yegâne kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak yaşanan küresel ekonomik krizler ve işletme skandalları sadece finansal raporlar üzerinden yapılan değerlendirmelerin işletme performansına ilişkin tüm resmi sunmakta yetersiz kaldığını göstermiştir. Dünyanın herhangi bir noktasında yaşanan afetlerin diğer yerlerdeki üretimi aksatması ya da durdurması, çevreye zarar veren uygulamaların artması, azalan doğal kaynakların hammaddeleri tehdit etmesi gibi çevresel ve sosyal değişimler, finansal tablolarda yer almayan risklerin işletmeler için finansal sonuçlara yol açabildiğini göstermiştir. Bu tür olayların işletmelerin sürdürülebilirliğini etkilediğini gören yatırımcılar da işletmelerden finansal olmayan performanslarına ilişkin bilgi talep etmeye başlamışlardır (Aras & Sarıoğlu, 2015).

Yukarıda ifade edilen talep yanında iklim değişikliği, küresel salgın (Covid 19) ve sürdürülebilirlik performansı ile finansal risk ve getiri arasındaki giderek netleşen bağlantı, dünya çapında kabul görmüş kapsamlı bir kurumsal raporlama sisteminin (finansal ve finansal olmayan bilgiyi içeren ve bunları dengeleyen) geliştirilmesi için itici güçler olmuştur (CDP vd., 2020). Bununla birlikte muhasebe ve finansal raporlama, işletme ve paydaşları arasındaki iletişimi sağlamasından dolayı iklim değişikliğinin etkilerine ilişkili risklerin açıklanmasında da önemli bir role sahiptir (Linnenluecke vd., 2015). Bu çerçevede uluslararası alanda konu ile ilgili birçok kurum çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bunlardan birisi olan İklim Saydamlık Standartları Kurulu (CDSB-Climate Disclosure Standards Board), Aralık 2020'de yayımladığı "*Accounting for climate - integrating climate-related matters into financial reporting*" (İklim için muhasebe: iklim ile ilişkili hususları finansal raporlamaya entegre etmek) isimli kılavuz ile aşağıdaki üç temel soruya cevap aradığını belirtmiştir (CDSB & KPMG, 2021):

- İklim ile ilişkili hususlar finansal raporlama ile ilgili midir?
- İklim ile ilişkili hususlar bir işletmenin finansal raporlamasına nasıl dahil edilmelidir?
- İşletmeler, iklim ile ilişkili hususları finansal raporlamaya entegre etmek için hangi adımları atabilir?

Bu sorular ile işletmelerin; iklim ile ilişkili hususların finansal tabloları önemli ölçüde etkileyip etkilemediği hakkında değerlendirme yapmalarının gerekliliği ortaya konmuştur (CDSB & KPMG, 2021).

2. İklim ile İlişkili Hususlar ve Finansal Açıklamalar

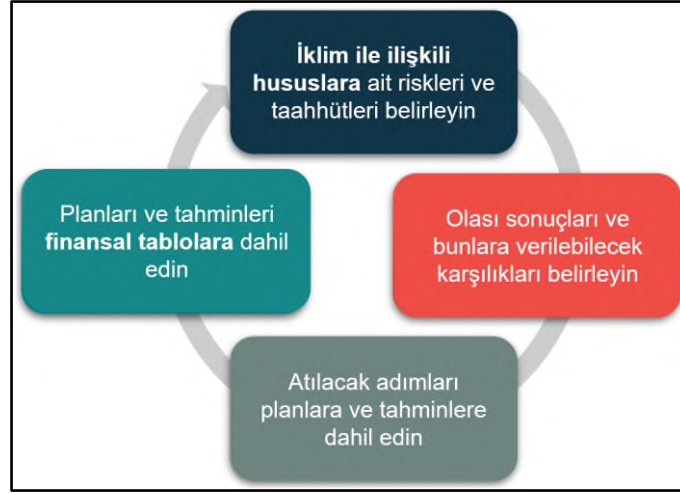
İklim değişikliği, yatırımcılar açısından işletmenin finansal tablolarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilecek bir unsurdur (IAASB, 2020) ve iklim değişikliğinin finansal sonuçları olmadığına dair artık şüphe bulunmamaktadır (Peihani, 2017). Ancak bununla birlikte iklim ile ilişkili açıklamalarda bulunan işletmelerin, ilgili açıklamaları tutarlı değildir ve çoğu zaman da finansal raporlamaya dahil edilmemektedir (Ahmad, 2017). İklim ile ilgili açıklamaların çoğu şu anda başta çevresel, sosyal sorumluluk ve sürdürülebilirlik raporları olmak üzere daha farklı kurumsal raporlarda yapılmaktadır. Finansal tablolarda iklimle ilgili riskler hakkında neredeyse hiç bilgi yoktur. Bunun yanında finansal ve

finansal olmayan raporlar arasında çevresel konulara ilişkin çapraz referans da bulunmamaktadır (Efimova & Rozhnova, 2020).

İklim ile ilişki hususların oluşturduğu riskler (iklim riski), bir işletmeye yönelik diğer tüm maddi riskler gibi dikkate alınması gereken bir risk türüdür (CDSB, 2020). Son yıllarda iklim riskleri konusunda artan bir farkındalık olmuştur ve yatırımcılar başta olmak üzere birçok paydaş, iklim riskinin finansal tabloları nasıl etkilediği hakkında bilgi talep etmeye başlamıştır (Jarrah vd., 2021). Yatırımcıların iklim risklerini karar verme süreçlerine dahil etmeleri ve iklim riskleri ile ilgili talepleri, işletmelerin finansal olmayan bilgileri de içine alan daha kapsamlı finansal açıklamalar yapmalarına yol açmıştır (PRI, 2021). Bunun bir sonucu olarak da uluslararası düzeyde faaliyet gösteren Sorumlu Yatırım İlkeleri (Principles for Responsible Investment-PRI), Birleşmiş Milletler Çevre Programı Finans Girişimi (UN Environment Programme Finance Initiative-UNEP FI), İklim Değişikliği Yatırımcı Grubu (Investor Group on Climate Change-IGCC) gibi kuruluşlar da işletmeleri iklimle ilgili riskleri finansal raporlarına yansıtmasını çağırısında bulunmaktadır (Reynolds vd., 2020). Bu çağruların temel amacı ise iklim ile ilişkili hususlara ait finansal açıklamaların, finans sektöründeki yatırım ve kredi kararlarını yönlendirmek adına şeffaflığı artıracaktır (Friederich vd., 2021).

Bir işletmenin iklim ile ilişkili hususların etkilerini iş modelinde nasıl değerlendirdiğini ve iklimle ilgili hususların şimdi ve gelecekte finansal tablolar üzerindeki etkilerini raporlaması önemlidir. Ayrıca bu raporlama, işletmenin karşı karşıya olduğu ve oluşturulmasına yardımcı olmayı amaçladığı geleceği anlamalarına da yardımcı olabilir (FRC Financial Reporting LAB, 2020). Ancak bunun olması için finansal tablolarda iklim ile ilgili konularda önemli varsayımlar ve yargılara ilişkin yapılan açıklamaların açık ve şeffaf olması gerekir. Ayrıca bu tür bilgilerin diğer kurumsal raporlarda (faaliyet raporu, sürdürülebilirlik raporu vb.) sunulan bilgiler ile uyumlu olması ve birbirini tamamlaması önemlidir (KPMG, 2021).

Finansal tabloların iklimle ilgili konularda kapsamlı bir bilgi kaynağı olması beklenmemekle birlikte, iklim ile ilişkili hususların etkilerinin finansal tablolar için giderek daha önemli hale geldiği de açık bir şekilde görülmektedir (ICAEW, 2021). Birçok işletme için iklimle ilgili konuların iş modelleri, nakit akışları ve finansal performansları üzerinde potansiyel olarak önemli etkileri vardır (IFAC, 2021). Diğer taraftan da bu hususlar işletmenin kârlılığını, sermaye maliyetini ve sürekliliğini sürdürme kabiliyetini etkileyebilir. Örneğin, iklim değişikliğine neden olan en önemli unsur olarak gösterilen karbon salınımının, yakın bir tarihte işletmelerin en büyük finansal yükümlülüklerinden biri olacağı ifade edilmektedir (Eccles & Mulliken, 2021). Bu durum da dolaylı olarak iklim ile ilişkili bir hususun işletmelerin finansal raporlamalarındaki yansımalarıdır. Bu nedenle de işletmelerin, söz konusu risklerin ve iklimle ilgili taahhütlerin finansal tablolar ve dipnotlar üzerindeki finansal etkilerini sürekli olarak değerlendirmeleri gerekmektedir (Carbon Tracker Initiative & PRI, 2021). Bu değerlendirme için ise basit olarak Şekil 1'deki gibi bir süreç izlenebilir.

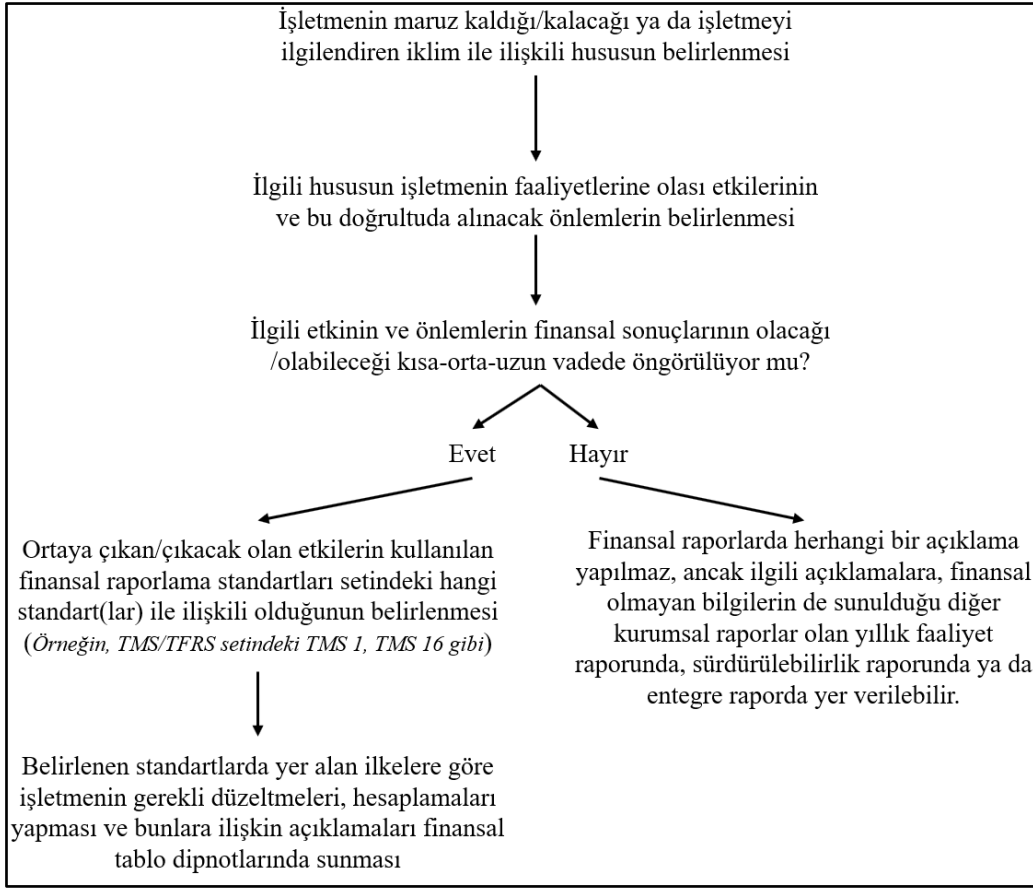

Şekil 1. İklim ile ilişkili Hususların Finansal Tablolara Aktarım Süreci

Kaynak: Carbon Tracker Initiative & PRI (2021).

Şekil 1’de görüleceği üzere işletmeler iklim ile ilişkili hususlara ait riskleri ve bu konudaki taahhütlerini finansal tablolara dahil ederken önce bu riskleri ve risklere karşı alacakları önlemleri belirlemeli, daha sonra bunları planları ile tahmin ve varsayımlarına entegre edip finansal tablolarında sunmalıdırlar. Bu sunumda iklim ile ilişkili hususlar genel olarak finansal tablolardaki tutarların belirlenmesinde kullanılan değer düşüklüğü testi, varlıkların faydalı ekonomik ömürleri ve kalıntı değerleri (FRC, 2021), dolayısıyla da işletmenin gelir ve giderler, nakit akışları gibi finansallar üzerinde değişime neden olabilmektedirler (CDP vd., 2020). İşletmeler, faaliyet raporları gibi bazı kurumsal raporlarında iklim ile ilgili riskleri hesaba kattıklarını ifade etmektedirler, ancak işletmelerin bu riskleri finansal tablolarına ya da varlık ve yükümlülüklerinin ilgili hesaplamalarına nasıl uyguladıkları konusunda net açıklamalar bulunmamaktadır. Dolayısıyla işletmenin söylemleri ile uygulaması arasındaki bir açıklama boşluğu oluşmaktadır (Carbon Tracker Initiative & PRI, 2021). Şekil 2’de ilgili boşluğun nasıl giderileceğine dair bu çalışmanın bir çıktısı olarak finansal raporlama standartları çerçevesinde bir yol haritası sunulmaktadır.

Şekil 2’de görüleceği üzere iklim ile ilişkili hususların kısa, orta ya da uzun vadede işletmenin finansalları üzerinde etkili olabileceği düşünülüyorsa, öncelikle söz konusu hususun uygulanan finansal raporlama standartları setinde (bu çalışmada Türkiye’de bağımsız denetime tabi olan işletmelerce kullanılan TMS/TFRS seti baz alınmıştır) hangi standart(lar) ile ilişkili olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Daha sonrasında ise ilgili standartta yer alan düzeltme, hesaplama ya da açıklamaları yapması ve bunları gerekiyor ise dipnotlarında açıklaması gerekmektedir. Bununla birlikte işletmenin değerlendirmeye aldığı iklim ile ilişkili hususun oluşturabileceği etkinin ya da bu etkiye yönelik alınacak önlemlerin kısa, orta ya da uzun vadede finansal etkilerinin olması öngörülüyor ise işletme, konu ile ilgili açıklamaları finansal raporlarından ziyade finansal olmayan bilgilerin sunulduğu diğer kurumsal raporlarında (yıllık faaliyet raporu, sürdürülebilirlik raporu, entegre rapor) yapması daha uygundur.

Şekil 2. İklim ile İlişkili Hususların Finansal Raporlama Standartları ile İlişkisinin Belirlenmesi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İklim ile ilişkili hususlara ilişkin belirsizlikler, yönetimin nakit akışı tahminlerinde veya bu nakit akışlarının elde edilmesiyle ilişkili risk düzeyinde değişikliklere neden olabilir. Bu durumda söz konusu hususlar, kullanım değeri veya gerçeğe uygun değer değerlendirmesinin bir parçasını oluşturmaktadır. Diğer taraftan iklim ile ilişkili hususlar, bir varlığın fiziksel olarak beklenenden daha önce kullanılmaz hale gelebileceğini gösterebilmektedir. Bu tür faktörler de bir varlığın faydalı ömrüne veya kalıntı değerine ilişkin değerlendirmeye dahil edilmelidir. Yukarıda verilen örneklerden hareketle işletmeler, iklim ile ilişkili hususların özellikle orta ve uzun vadeli etkilerini dikkate almalı ve bunlara ilişkin varsayımları temel varsayımlar olarak açıklamadır (Deloitte, 2020). İklim ile ilişkili hususlar işletmenin gelirlerini ve maliyetlerini nasıl etkileyebilir? Bu soruya verilebilecek olası bazı cevaplar şunlardır (Willis & Keyes, 2017):

- İşletme faaliyetlerinin çevresel etkilerinin (sera gazı emisyonu gibi) algılanma şekli nedeniyle mal ve hizmetlere yönelik tüketici talebindeki değişiklikler,
- Yenilikçi düşük karbonlu teknolojilerin satın alımı veya lisansları,
- Yeşil tahvil ihracından elde edilen gelirler,

- İklim değişikliği kaynaklı kurumsal yeniden yapılanmalardan kaynaklanan değişiklikler,
- Düşük karbonlu ürünler ve hizmetler için yeni pazarların yaratılması vb.

Bu doğrultuda iklim ile ilişkili hususların finansal tablolara olası etkileri ve bu çerçevede işletmenin sunması istenen bilgilerden bazıları şunlardır (Anderson, 2019; EY, 2021; FRC, 2019):

- Değer düşüklüğü testi modellerinde kullanılan fiyatlandırma ve talep varsayımları,
- Faydalı ekonomik ömrü etkilenebilecek varlıkların amortisman oranları ve/veya bu varlıkları hizmetten çıkarma yükümlülükleri,
- Gelecekteki nakit akışı tahminlerinde kullanılan temel varsayımlar,
- Karşılıklar, koşullu yükümlülükler ve koşullu varlıklar,
- Krediler ve diğer finansal varlıklar için beklenen kredi zararlarındaki değişiklikler vd.

Yukarıda da belirtildiği üzere iklim ile ilişkili hususlar finansal tabloları muhtelif şekillerde etkileyebilir. Bu gibi durumlarda iklimle ilgili potansiyel etkilerin (örneğin; karbon fiyatlandırma düzenlemelerinin etkileri, değişen tüketici tercihleri vb.) bir sonucu olarak nakit çıkışlarının miktarı veya zamanlaması hakkındaki belirsizlikler oluşabilir. Bunlar da işletmenin muhasebeleştirme, ölçüm ya da finansal açıklamaları üzerinde değişimler meydana getirebilir (CPA, 2019). Dolayısıyla bu hususların dikkatli bir şekilde değerlendirilip farklı iklim senaryolarının işletmenin kârlılığı, net varlıkları, ürünleri, müşterileri, tedarikçileri vb. üzerindeki potansiyel etkilerine dair ilgili yerlerde (muhtelif kurumsal raporlarda ya da finansal raporların dipnotlarında) açıklama yapılması gerekmektedir (ACCA, 2021). Yapılacak değerlendirmede son yıllarda sıklıkla dile getirilen “çift önemlilik (*double materiality*)” kavramı devreye girmekte ve bu kavram hangi açıklamaların yapılacağında kilit bir rol üstlenmektedir.

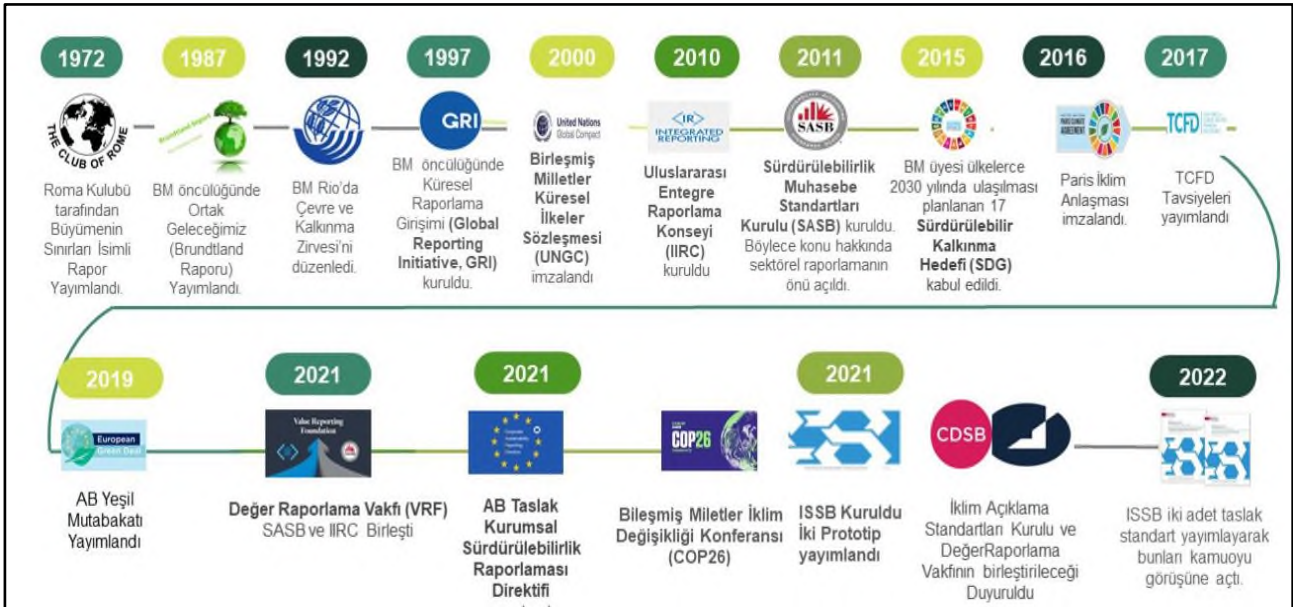
İşletmeler tarafından çift önemlilik doğrultusunda yapılacak değerlendirmede iklim ile ilişkili riskler için finansal raporlama gerekliliği, işletmeden işletmeye değişiklik gösterecek, bu değerlendirmeler işletmenin faaliyet alanı ve içinde bulunduğu sektör gibi çeşitli faktörlere bağlı olacaktır. Çoğu sektör, iklim değişikliğinden etkilenmiştir veya bu sektörlerin etkilenmesi muhtemeldir. Bununla birlikte bazı işletmelerin, endüstrilerin ve faaliyetlerin iklim değişikliğinden diğerlerinden daha fazla etkileneceği de aşikardır (IFRS, 2020). Sonuçta da iklim ile ilişkili bazı riskler, finansal tablolarda raporlanan ve açıklanan tutarları ve/veya bilgileri doğrudan etkileyebilirken, bazıları finansal tablolarda yer alan veya açıklanan bilgileri yalnızca dolaylı olarak etkileyebilecek, bazılarının ise finansal tablolar üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktır (CAQ, 2021).

3. Güncel Gelişmeler ve ISSB'nin Kurulması

İklim değişikliğinin fiziksel veya geçiş risklerine ait etkilerinin boyutu ile bunların ne zaman meydana gelebileceği belirsizdir. Bu durum, iklim ile ilişkili hususlara ait riskleri ölçmek ve yönetmek, dolayısıyla da bu tür risklerin nasıl raporlanabileceği konusunda bir zorluk teşkil etmektedir. Ancak ne kadar zorlu olursa olsun, işletmeler artık iklim ile ilişkili hususları ait riskleri ya da fırsatları dikkate almaktan ve raporlamaktan kaçınamazlar (CDSB, 2020). Bununla birlikte halihazırda işletmelerin

konuyla ilgili yaptıkları raporlamaların, paydaşlardan gelen bilgi taleplerini yeterli düzeyde karşılayamadığı da bilinmektedir (BDO, 2020). Bunun temel nedeni ise iklim ile ilişkili finansal açıklamaların geliştirilmesinin öneminin giderek daha fazla kabul görmesine rağmen, bu alanda önemli bir uygulama boşluğu olması ve pratik rehberliğe ihtiyaç duyulmasıdır. Düzenleme eksikliği, uyumlaştırma ve güvenilirlik, veri tutarsızlığı, mevcut açıklamaların eksikliği ve açıklamalarda sunulan rakamların hesaplanmasında kullanılan metodolojilerdeki farklılık işletmeler tarafından sağlanan bilgilerin yararlılığını azaltmakta ve bir rehberliğe duyulan ihtiyacın daha fazla hissedilmesine neden olmaktadır (UNCTAD Sekretariat, 2020).

Şekil 3'te sadece iklim ile ilgili değil daha geniş çerçevede oluşturulan ve sürdürülebilirlik ile ilgili uluslararası alanda yaşanan önemli düzenlemelerin tarihsel gelişimi gösterilmektedir (KGK, 2022). Bu çalışmanın konusu (iklim ile ilişkili hususların finansal raporlarda gösterimi) düşünüldüğünde en önemli kurumların 2007'de kurulan İklim Saydamlık Standartları Kurulu (Climate Disclosure Standards Board-CDSB) ile 2015'te kurulan İklimle İlgili Finansal Açıklamalar Görev Gücü (The Task Force on Climate-related Financial Disclosures-TCFD) olduğu ifade edilebilir. CDSB'nin yayımladığı çerçeve ile Finansal İstikrar Kurulu (Financial Stability Board-FSB) tarafından, iklimle ilgili riskleri ve fırsatları uygun şekilde değerlendirmek ve fiyatlandırmak adına yatırımcıların, borç verenlerin ve kredi verenlerin ihtiyaç duyduğu bilgileri belirlemeye yardımcı olmak için bir görev gücü olarak oluşturulan ve iklimle ilgili finansal açıklamalar geliştirmekle görevlendirilen TCFD 2017 yılında yayımladığı tavsiyeler (TCFD Tavsiyeleri), bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur (CRD, 2019). Ancak buna rağmen düzenlemelerin ve bu düzenlemelerin uygulanma düzeyinin tam olarak istenilen seviyeye ulaşamadığı da otoriteler tarafından ifade edilmektedir ki 2021 yılında IFRS Vakfı tarafından yeni bir kurulun oluşturulması da bu tespiti doğrulamaktadır.

Şekil 3. Sürdürülebilirlik ve İklim ile İlgili Önemli Düzenlemelerin Tarihsel Gelişimi

Kaynak: KGK (2022).

İklim değişikliği, mevcut raporlama standartlarının henüz yeterince ölçmediği ve yatırımcılara iletmediği bir risktir. Bu eksikliğe yanıt olarak ortaya çıkan girişimler (TCFD, CDSB vb.) umut verici olmasına rağmen, oldukça parçalıdır ve iklim değişikliğinin işletmeler ile finansal piyasalar üzerindeki etkilerini yeterince ölçmek ve ilgililere sunmak için gerekli uygulamalardan yoksundur (Thistlethwaite, 2015). Örneğin, tüm dünyada geniş bir uygulama alanı olan Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) seti iklim ile ilişkili konulara açıkça atıfta bulunmamaktadır. Ancak işletmelerin, finansal tablolar bağlamında bu hususların etkisinin önemli olduğu durumlarda (önemlilik kavramı gereğince), UFRS setini uygularken iklim ile ilişkili hususları dikkate almaları ve bu hususlara ilişkin ek açıklamalar yapmaları gerekebilir (IFRS, 2020). UFRS setinde yer alan çoğu ilke, önemlilik değerlendirmesine gerek kalmadan işletmelerin finansal tablolarında hangi bilgilere yer vermeleri gerektiğini açıklamaktadır. Ancak, finansal tabloları doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen finansal olmayan bilgilere ilişkin hangi açıklamaların yapılması gerektiğine karar verirken önemlilik değerlendirmesi devreye girmektedir. İklim ile ilişkili hususlara ait riskler, ağırlıklı olarak finansal tabloların dışında yer almaktadır. Ancak, önemlilik ilkesi gereği, işletmenin faaliyet gösterdiği sektör ve yatırımcı beklentileri gibi faktörler bu tür riskleri önemli hale getirebilmekte ve finansal tablolarda (özellikle dipnotlarda) açıklama yapılmasını gerektirebilmektedir (Anderson, 2019).

UFRS setini uygulayanlar için iklim ile ilişkili hususlara yönelik yukarıda ifade edilen boşluk, IFRS Vakfı tarafından dikkate alınmış ve 2021’de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı’nda (COP26) Uluslararası Sürdürülebilirlik Standartları Kurulu’nun (International Sustainability Standards Board-ISSB) oluşturulduğu ilan edilmiştir. Sürdürülebilirlik ve iklim ile ilişkili açıklamalar açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülen bu gelişmenin, Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (International Accounting Standards Board-IASB) tarafından yayımlanan finansal raporlamanın bir tamamlayıcısı olması beklenmektedir. ISSB;

- *IFRS S1 Sürdürülebilirlik ile İlişkili Finansal Bilgilerin Açıklanması için Genel Koşullar* ve
- *IFRS S2 İklim ile İlişkili Açıklamalar* başlıklı iki adet taslak standart yayımlamıştır.

Kurul, 2022’nin sonuna kadar standartların nihai halini yayımlamayı hedeflemektedir. Bu standartların kurumsal raporlamadaki karmaşıklığı azaltacağı ve finansal olmayan bilginin raporlanmasındaki standartlaşmayı hızlandıracağı öngörülmektedir.

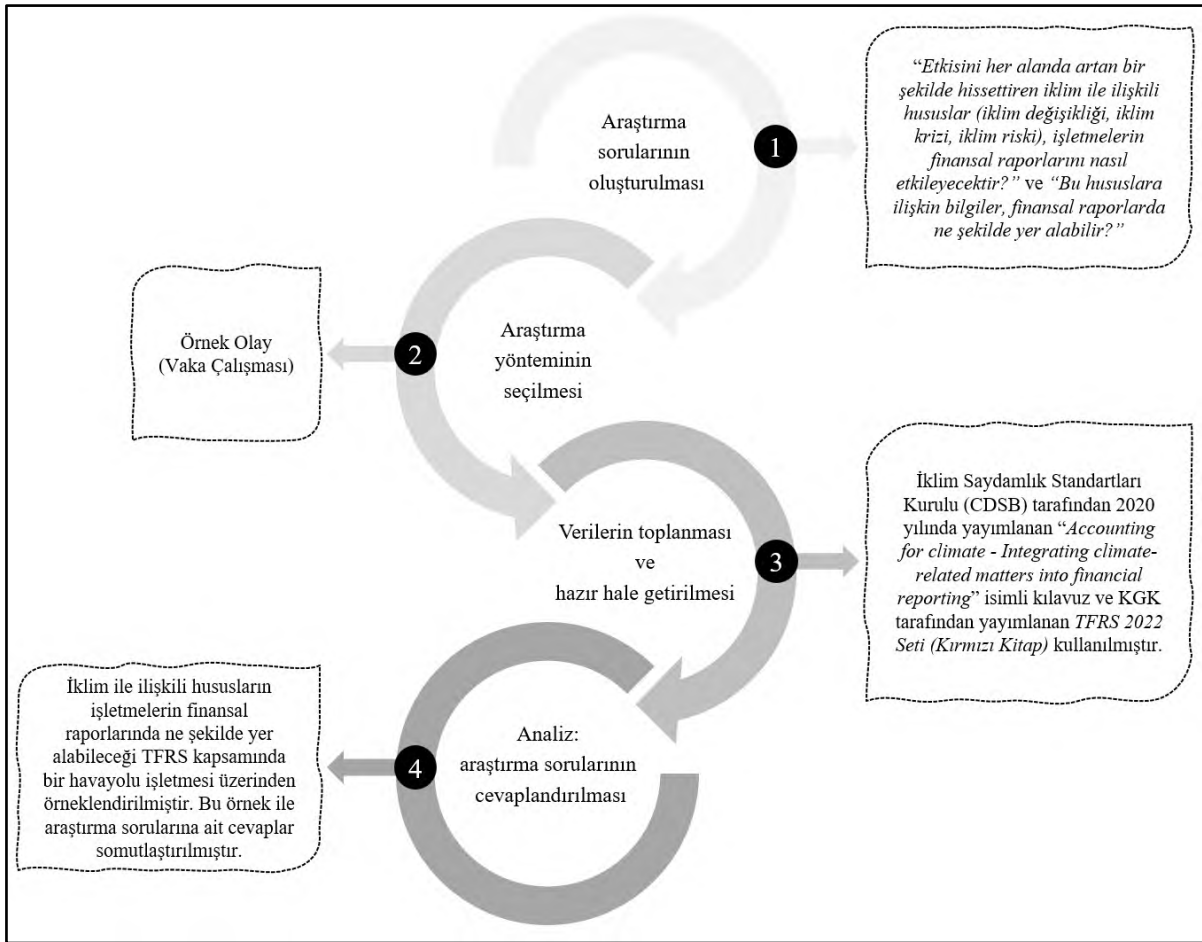
İklim ile ilişkili hususlara ilişkin yapılacak finansal açıklamalara yönelik uluslararası düzeyde etkileri olacak diğer önemli gelişmeler;

- Avrupa Komisyonu’nun iklim krizi ile mücadele başta olmak üzere sürdürülebilirlik konularında kararlılığını ortaya koyan “*AB Taksonomisi İklim Yasası*” ve bununla bağlantılı olarak Nisan 2021’de sunulan “*Kurumsal Sürdürülebilirlik Raporlama Direktifi*” (Corporate Sustainability Reporting Directive-CSRD) (Aras, 2021) ile Avrupa Finansal Raporlama Danışma Grubu-EFRAG tarafından Nisan 2022’de sunulan, 2023’te yürürlüğe girmesi planlanan “*Avrupa Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları E1: İklim değişikliği*” (ESRS E1: Climate change) (Eccles, 2022) ve

- ABD Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (SEC) tarafından Mart 2022’de yayımlanan iklimle ilgili riskler, net-sıfır geçiş planları vb. açıklamaların yapılmasını sağlayacak “Yatırımcılar için İklimle İlgili Açıklamaları Geliştirme ve Standartlaştırma” (The Enhancement and Standardization of Climate-Related Disclosures for Investors) önerisidir (U.S. SEC, 2022).

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma sorularının cevaplandırılması adına bu çalışma için örnek olay (vaka çalışması) yönteminin kullanılması tercih edilmiştir. Şekil 4’te araştırmada izlenen süreç yer almakta olup ayrıca araştırma yönteminin nasıl ve hangi aşamada belirlendiği gösterilmektedir.

Şekil 4. Araştırmada İzlenen Süreç

Şekil 4’te de görüleceği üzere bu çalışmada seçilen araştırma yöntemi örnek olay incelemesidir. Örnek olay yöntemi, sosyal bilim araştırma yöntemleri arasında fazla ilgi görmese de sosyal bilim araştırmasının önemli bir türüdür (Yin, 2003). Ampirik bir yöntem olan örnek olay, bir konu ile ilgili önemli bağlantılar oluşturarak konunun anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır (Yin, 2018). Dinleyenlerin ya da katılımcıların bir konunun teorik çerçevesini aldıktan sonra bunu gerçek yaşam ile bağdaştırmaları

zor olabilmektedir. Bu noktada örnek olay yöntemi devreye girmekte ve teori ile gerçek yaşam arasındaki bağlantıyı daha somut hale getirmektedir (Midgley & Burns, 1972). Örnek olay yöntemi, işletme alanında ise genellikle gerçek hayata dayanan işletmecilik durumlarını yansıtır (Yücel, 2015) ve ilgili vakanın yaşandığı kuruluşun ismi değiştirilerek veya aynen korunarak eğitim malzemesi olarak kullanılır (Yücel, 2016). Bu çalışmada da doğrudan finansal olmayan bir konuyu içeren iklim ile ilişkili hususların Türkiye’de faaliyet gösteren bir havayolu işletmesinin finansal raporunda nasıl yer alacağına dair bir örnek olay çalışması yer almaktadır.

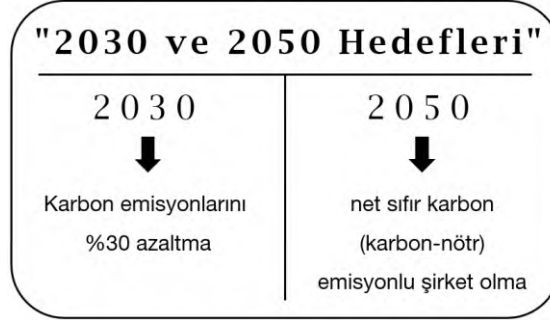
C. UYGULAMA: BİR HAVAYOLU İŞLETMESİ ÖRNEK OLAYI

Çalışmanın bu bölümünde, yukarıda sözü edilen hususların uygulamada nasıl gerçekleşeceğine dair bir havayolu işletmesi örneğine yer verilmektedir. Örnek, CDSB tarafından 2020 yılında yayımlanan “*Accounting for climate - integrating climate-related matters into financial reporting*” isimli kılavuzda yer alan açıklayıcı örneklerden hareketle tasarlanmış olup yazar tarafından şekillendirilmiş ve detaylandırılmıştır. Ayrıca örnekte, Kamu Gözetimi Kurumu (KGK) tarafından yayımlanan TFRS 2022 Seti (Kırmızı Kitap) kullanılmıştır. Örnek, işletmelerin iklim ile ilişkili dikkate alması gerekebilecekleri hususları, muhasebe değerlendirmelerini ve bunları finansal raporlarına nasıl yansıtabileceklerine dair bir başlangıç noktasını temsil etmektedir. Örnekteki muhasebe değerlendirmeleri ve ilgili açıklamalar diğer sektörlerdeki işletmeler için de geçerlilik teşkil edebilir (CDSB, 2020).

Dünyayı en çok kirleten sanayi kollarının gemi taşımacılığı, havacılık ve demir-çelik üretimi olduğu belirtilmektedir. Bu üç sanayi kolu atmosfere senede yaklaşık 6 milyar ton karbon gazı bırakmaktadır. İklim değişikliğinin kalıcı hale gerek iklim krizine dönüşmesinin arkasındaki önemli etkenlerden biri havacılık sektörü olarak görülmektedir. Her ne kadar Covid-19 pandemisinin etkisi ile bir azalma meydana gelse de uçuş ve yolcu sayısının artacağı öngörüsü sorunun daha da ciddileşeceğini göstermektedir. IATA-Uluslararası Hava Taşımacılığı Derneği’ne göre, iklim değişikliği ile etkili bir mücadele gösterilmek isteniyorsa bu sektöre küresel bir yaklaşım olmalı ve sektörde yer alan işletmeler bu konuda aksiyon almalıdır (Euronews 2021, Ruhun Doysun 2019, UTİKAD 2009).

1. “ROSE Havayolları A.Ş.” Örnek Olayı

ROSE Havayolları A.Ş. (“Şirket” ya da “İşletme”), 2010 yılında kurulmuş olan İstanbul merkezli bir havayolu işletmesidir. İşletme, üç büyükşehir olan İstanbul, Ankara ve İzmir’den Amsterdam, Basel, Brüksel, Dublin, Düsseldorf, Helsinki, Kopenhag, Paris, Stockholm, Viyana ve Zürih olmak üzere 11 yurt dışı destinasyona seferler düzenlemektedir. İşletme, 31 Aralık 2019 tarihi itibarıyla 25’i kendisine ait, 5’i ise satın alma opsiyonlu kiralama olmak üzere 30 adet uçak ile faaliyetlerini sürdürmektedir (2018: 25 adet). İşletmenin 31 Aralık 2019 tarihi itibarıyla tam zamanlı çalışan sayısı 700’dür (2018: 535 kişi).

İşletme, sadece Avrupa ülkelerine seferler gerçekleştirmesinden dolayı kıtada çıkan yasal düzenlemeleri takip etmekte ve faaliyetlerini sürdürebilmek adına bunları uygulamaktadır. 2019 yılında kabul edilen Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) da bunlardan biridir. Mutabakatta ortaya konulan hedefler işletmenin ileriye dönük planlamalarında özellikle de 2030 ve 2050 yıllarına yönelik stratejilerin de değişikliğe neden olmuştur. Bu stratejiler çerçevesinde işletme tarafından oluşturulan en temel hedefler aşağıdaki gibidir. İşletme ayrıca bu konuda kamuoyuna taahhütte bulunmuştur.

İklim değişikliği, havacılık sektöründe önemli etkilere sahiptir. Bunun temel nedeni, geçmiş teknoloji ile üretilen uçakların yüksek sera gazı emisyonlarına sahip olmasıdır. İşletme, faaliyet gösterdiği havacılık sektöründe net sıfır hedefini açıklayan ilk işletme olması nedeniyle duyurunun ardından paydaşlarından olumlu geri dönüşler almıştır. Bununla birlikte işletmenin kamuoyu nezdinde bulunduğu taahhüt ve paydaşlardan gelen olumlu tepkiler, işletme sorumluluklarını artırmış ve hedeflere ulaşılmasında somut adımların atılmasını hızlandırmıştır. İşletme, bu doğrultuda ilk olarak yeni bir uçak filosuna yatırım yapmıştır. Daha sonra ise filosundaki en çok karbon emisyonu gerçekleştiren uçaklarını aşamalı olarak devre dışı bırakmayı planlamaktadır. İşletme, önümüzdeki on yıl içinde yüksek oranda karbon salınımı yapan uçakların kullanımını önemli ölçüde azaltma adına beş yıl önce satın alınan uçakların 2030 yılına kadar kullanımdan kaldırılmasına karar vermiştir. İşletme bunları yaparak başta müşterileri olmak üzere tüm paydaşlarına ROSE Havayolları ile uçmayı daha da çevreci hale getireceklerini taahhüt etmektedir.

İşletme, AYM doğrultusunda güncellediği hedeflerini, sunduğu ilk yıllık finansal raporundaki finansal tablo dipnotlarında aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

ROSE HAVAYOLLARI A.Ş. VE BAĞLI ORTAKLIKLARI

**31 ARALIK 2020 TARİHİ İTİBARIYLA
KONSOLİDE FİNANSAL TABLOLARA AİT DİPNOTLAR**

(Tutarlar aksi belirtilmedikçe Türk Lirası ("TL") olarak belirtilmiştir.)

NOT 2 – FİNANSAL TABLOLARIN SUNUMUNA İLİŞKİN ESASLAR

İklim ile İlişkili Hususlar ve Avrupa Yeşil Mutabakatı

Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal), Aralık 2019'da Avrupa Birliği (AB) tarafından Avrupa kıtasının 2050 yılına kadar dünyanın ilk iklim nötr kıtası olmasını amaçlayan bir paket olarak sunulmuştur. Mutabakat, 2050 yılına kadar net sera gazı emisyonlarının sıfırlanması, ekonomik büyümenin kaynak kullanımına bağlılığının sona erdirilmesi, hiç kimsenin ve hiçbir bölgenin geride bırakılmaması temel hedeflerini içeren yeni bir büyüme stratejisi olarak tanımlanmaktadır.

Şirket, iklim ile ilişkili hususların (iklim değişikliğinin ya da iklim krizinin) neden olduğu etkilerin asgari seviyeye indirilmesi ya da sıfırlanması konusunda tüm iş birliklerine açık olduğunu ve bu çerçevede alınacak tüm tedbirlerin uygulanmasında hiçbir şekilde taviz verilmeyeceğini temin etmektedir. Bu doğrultuda şirket, 2030 ve 2050 yılı hedeflerine ulaşmak ve kendi üstüne düşen sorumlulukları yerine getirme adına Şubat 2020'de 2030 (karbon emisyonlarını %30 azaltma) ve 2050 (karbon-nötr emisyonlu şirket olma) yılı stratejik hedeflerini kamuoyu ile paylaşmıştır. Hedefler doğrultusunda gerçekleştirilecek faaliyetler ise çevreye duyarlı yeni nesil bir uçak filosuna yatırım (bkz. NOT 15) ve 2030'a kadar mevcut filoda yer alan yüksek karbon salınımı yapan uçaklarını aşamalı olarak devre dışı bırakmak (faydalı ömür değişikliği ile bkz. NOT 9) olarak belirlenmiştir.

İşletme ayrıca TMS 1 madde 112 (c)'de belirtilen "Dipnotlar: Finansal tabloların başka bir yerinde sunulmayan ancak finansal tabloların anlaşılması açısından ihtiyaca uygun olan bilgileri sağlar." ilkesi gereği, önem attığı iklim ile ilişkili hususlar ve Avrupa Yeşil Mutabakatı hakkında dipnotlarında aşağıdaki gibi bir taahhütte bulunmuştur. İşletme söz konusu açıklamaları, kullanıcılar için önemli (önemlilik kavramı gereğince yapılan değerlendirilmede) olduğuna inandığı için gerçekleştirmiştir.

ROSE HAVAYOLLARI A.Ş. VE BAĞLI ORTAKLIKLARI

**31 ARALIK 2020 TARİHİ İTİBARIYLA
KONSOLİDE FİNANSAL TABLOLARA AİT DİPNOTLAR**

(Tutarlar aksi belirtilmedikçe Türk Lirası ("TL") olarak belirtilmiştir.)

NOT 2 – FİNANSAL TABLOLARIN SUNUMUNA İLİŞKİN ESASLAR

İklim Taahhütleri

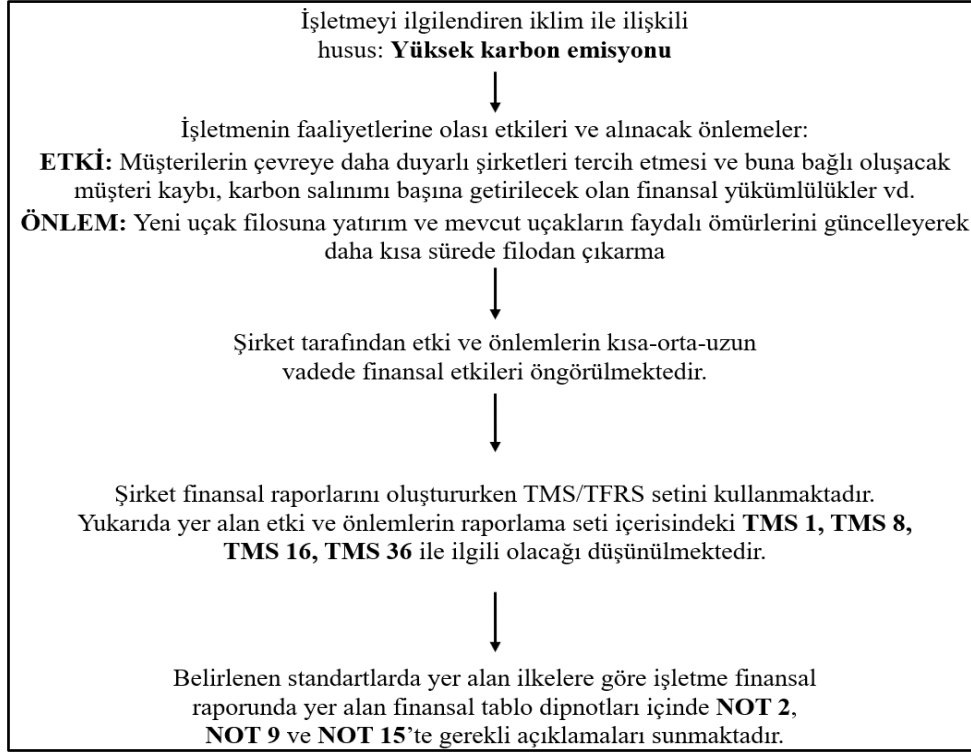
"İklim değişikliğine ilişkin oluşturduğumuz stratejimizin bir parçası olarak Şubat 2020'de, 2050 yılına kadar net sıfır karbon emisyonlu şirket olma hedefini açıkladık. 2050'den önce, ilk aşamada 2030 yılına kadar karbon emisyonlarını %30 azaltmaya ve çevreye duyarlı yeni nesil uçakları filomuza katmak için yatırım yapmaya odaklanıyoruz. Hedefimize ulaşmak adına 2030'dan sonra, karbon ayak izimizi azaltıcı önlemler almaya devam edeceğiz ve bu konuda taviz vermeyeceğiz."

İşletme, bu kararından önce kamuoyuna sunduğu 2019 yılı finansal raporunda uçakların faydalı ömürlerine ve hurda değerlerine ilişkin aşağıda yer alan açıklamayı yapmıştır. İşletme, daha önceden belirlediği muhasebe politikası gereği, uçakları maliyet bedeli üzerinden raporlamakta, tahmini hurda değeri %10 olan ve 25 yıllık beklenen faydalı ömre sahip uçaklarını faydalı ömrü boyunca doğrusal amortismanına tabi tutmaktadır. Dolayısıyla da uçakların amortisman tutarı ve net defter değeri bu hesaplamalara bağlı olarak belirlenmekte, finansal tablolardaki tutarlar da buna göre oluşmaktadır. Bu

varsayım ve oranlardaki değişimler, zincirleme bir şekilde önce amortisman tutarını sonra ilgili varlığın net defter değerini sonuçta ise finansal tabloları etkilemektedir.

ROSE HAVAYOLLARI A.Ş. VE BAĞLI ORTAKLIKLARI	
31 ARALIK 2019 TARİHİ İTİBARIYLA	
KONSOLİDE FİNANSAL TABLOLARA AİT DİPNOTLAR	
(Tutarlar aksi belirtilmedikçe Türk Lirası ("TL") olarak belirtilmiştir.)	
NOT 9 – MADDİ DURAN VARLIKLAR	
Maddi duran varlıklara ilişkin faydalı ömürler aşağıdaki gibidir:	
	<u>Faydalı ömür</u>
Uçak	25 yıl
Motor ve parçaları	18 yıl
Gövde ve gövde bakımı	8 yıl
Komponent ve tamir edilebilir yedek parçalar	5 yıl
Makine ve teçhizatlar	7 yıl
Döşeme ve demirbaşlar	7 yıl
Taşıtlar	5 yıl
Simulatör	7 yıl
Özel maliyetler	6 yıl veya kiralama süresi
Şirket, uçakların hurda değerlerini belirtilen dönemdeki aynı model yeni bir uçağın piyasa değerinin %10'u olacak şekilde belirlemiştir.	

Ancak işletme, 2020 yılında AYM çerçevesinde belirlediği 2030 ve 2050 yılı hedeflerine ulaşmak adına hem yeni bir uçak filosuna yatırım yapmış (nakit ve kredi finansmanı ile) hem de sahip olduğu mevcut uçaklarının kalan faydalı ömürlerini 20 yıldan 10 yıla, hurda değerini ise %10'dan %5'e düşürerek revize etmiştir. İlgili revizyon işletme için bir muhasebe politikası değişikliğini ifade etmekte ve finansal raporların oluşturulduğu TMS/TFRS setinde yer alan ilkelere göre gerekli düzeltmelerin ve açıklamaların yapılmasını gerektirmektedir. İşletmeyi ilgilendiren maruz kaldığı iklim ile ilişkili hususa bağlı olarak finansal raporlarında yapması gereken açıklamaları nasıl belirlediğine dair izlediği yol aşağıdaki gibidir.

İşletme, temel olarak havacılık sektörünün iklim değişikliğine olumsuz anlamda katkı sağlayan yüksek karbon salınımı yapmaktadır. Bu noktada önlem alınmaması durumunda; işletmenin müşteri tercihlerinde ve davranışlarında değişikliklere bağlı olarak müşteri kaybı yaşayacağı ve özellikle AB nezdinde yapılacak uçuşlara ilişkin işletmelere bir ton karbon salınımı başına 100-150 € arasında getirilecek finansal yükümlülüğün de işletmeye olumsuz yansıtacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda işletme sözü edilen önlemleri almayı ve olası etkileri en aza indirmeyi planlamaktadır. Bu etkilerin ve önlemlerin işletmeye kısa, orta ve uzun vadede finansal sonuçları olacağı düşünülmektedir. Ayrıca işletme, ilgili finansal etkilere dair kullandığı standart seti çerçevesinde hangi standartları kullanacağını belirlemiş ve standartlarda yer alan ilkelere göre ilgili dipnotlarda gerekli açıklamaları paydaşlarına sunmuştur.

TMS 1 Finansal Tabloların Sunuluşu standardı madde 125 ve 129'a göre: "İşletme, varlık ve yükümlülüklerin defter değerinde bir sonraki hesap döneminde önemli bir düzeltme yapılırsa gerektirebilecek önemli bir risk taşıyan geleceğe yönelik olarak yaptığı varsayımlar ve raporlama dönemi sonunda mevcut olan tahminlerdeki belirsizliğin diğer ana kaynakları hakkındaki bilgileri açıklar..." ve "İşletme, finansal tablo kullanıcılarının, geleceğe ve tahminlerdeki belirsizliğin diğer kaynaklarına ilişkin yönetimin yargularını anlamalarına yardımcı olacak şekilde 125'inci paragraftaki açıklamaları sunar. Sunulan bilginin niteliği ve kapsamı, yapılan varsayımın niteliğine ve diğer koşullara göre değişiklik gösterir." İşletme bu ilkeler çerçevesinde, faydalı ömür ve kalıntı değer güncellemesine bağlı olarak gerçekleşecek amortisman tutarı değişikliği ile ilgili olarak gelecek dönemlerde beklenen etkiyi açıklamalıdır. Bu açıklamaların, işletmenin performansı üzerinde önemli bir etkisi olabileceğinden işletme devam eden faaliyetlerden elde edilen kâr, vergi sonrası kâr ve hisse başına kazanç gibi kalemler üzerinde oluşabilecek etkiler

hakkında da değerlendirmeler sunmalıdır. Örneğin, işletmenin 2030 taahhüdüne uygun olarak, havayolunun havayı en çok kirleten uçaklarının faydalı ömürleri azalacak ve bu nedenle her dönem amortisman tutarı faydalı ömrün düşürülmesine bağlı olarak artacaktır. Bunun da nihai kâr tutarları üzerinde etkileri olacaktır.

TMS 8 Muhasebe Politikaları, Muhasebe Tahminlerinde Değişiklikler ve Hatalar standardı madde 39'a göre: "İşletme, cari döneme etkisi olan veya gelecek dönemlere etkisi olması beklenen muhasebe tahminindeki bir değişikliğin niteliğini ve tutarını açıklar. Ancak gelecek dönemler üzerindeki etkinin tahmin edilmesinin mümkün olmaması durumunda işletme, bu etkiyi açıklamaz." İşletme bu ifade çerçevesinde uçakların beklenen faydalı ömürlerindeki ve kalıntı değerlerindeki değişikliğin nedenini finansal tablo dipnotlarında açıklamak zorundadır. İşletmenin 2020 yılında sunduğu finansal raporunda yukarıdaki standartlarda yer alan ilkeler uyarınca ilgili varlıkların faydalı ömürlerine ilişkin aşağıdaki gibi değişiklik yapmıştır.

ROSE HAVAYOLLARI A.Ş. VE BAĞLI ORTAKLIKLARI	
31 ARALIK 2020 TARİHİ İTİBARIYLA	
KONSOLİDE FİNANSAL TABLOLARA AİT DİPNOTLAR	
(Tutarlar aksi belirtilmedikçe Türk Lirası ("TL") olarak belirtilmiştir.)	
NOT 9 – MADDİ DURAN VARLIKLAR	
Maddi duran varlıklara ilişkin faydalı ömürler aşağıdaki gibidir:	
	<u>Faydalı ömür</u>
Uçak	15 yıl
Motor ve parçaları	18 yıl
Gövde ve gövde bakımı	8 yıl
Komponent ve tamir edilebilir yedek parçalar	5 yıl
Makine ve teçhizatlar	7 yıl
Döşeme ve demirbaşlar	7 yıl
Taşıtlar	5 yıl
Simulatör	7 yıl
Özel maliyetler	6 yıl veya kiralama süresi
Şirket, uçakların hurda değerlerini belirtilen dönemdeki aynı model yeni bir uçağın piyasa değerinin %5'i olacak şekilde belirlemiştir. Şirket, uçakların faydalı ömürleri ile hurda değerini, Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde ortaya koyduğu 2030 ve 2050 yılı hedeflerine ulaşmak adına güncellemiştir.	

TMS 16 Maddi Duran Varlıklar standardı madde 50 ve 51'e göre: "Bir varlığın amortismanına tabi tutarı yararlı ömrü boyunca sistematik olarak dağıtılır. Bir varlığın kalıntı değeri ve yararlı ömrü en azından her hesap dönemi sonunda gözden geçirilerek, beklentilerin önceki tahminlerden farklı olması durumunda, değişiklik(ler) TMS 8 Muhasebe Politikaları, Muhasebe Tahminlerindeki Değişiklikler ve Hatalar uyarınca muhasebe tahmininde değişiklik olarak muhasebeleştirilir." İşletme 2020 yılına ilişkin finansal raporunu hazırlarken TMS 16'nın yukarıda yer alan ilkesi gereği maddi duran varlıklarından biri olan uçaklarının faydalı ömrünü gözden geçirmiş ve daha önce ifade edilen nedenlere bağlı olarak uçakların faydalı ömrünü yukarıdaki gibi

güncellemiştir. Ayrıca işletme, TMS 16 madde 53'e göre: "Bir varlığın amortismanına tabi tutarı, kalıntı değeri düşülerek belirlenir..." ifadesi ile önem arz eden ve madde 51'e göre gözden geçirilen hurda değeri de ilgili nedenlere bağlı olarak güncellemiştir.

Sözü edilen ilkeler dışında TMS 36 Varlıklarda Değer Düşüklüğü standardı madde 12'de: "İşletme, varlığın değer düşüklüğüne uğramış olabileceğini gösteren herhangi bir belirtinin bulunup bulunmadığını değerlendirirken, en azından aşağıdaki belirtileri dikkate alır: ... (f) İşletmede, varlığın mevcut veya gelecek kullanım yöntemini etkileyecek, önemli olumsuz değişiklikler meydana gelmiş veya bunların yakın gelecekte meydana gelmesi beklenmektedir. Bu değişiklikler şunları içerir; varlık kullanım dışıdır, varlığın dahil olduğu faaliyetin sona erdirilmesi veya yeniden yapılandırılması planları vardır, varlığın beklenen tarihten önce elden çıkarılması planlanmaktadır, varlığın yararlı ömrünün sınırsız değil sınırlı olduğu sonucuna varılmıştır." ifadesi yer almaktadır. İşletmenin bu ilkelere göre ilgili uçaklarda değer düşüklüğü testi yapması gerekebilir. Test sonucunda bir değer düşüklüğü tespit edilirse, TMS 36 uyarınca muhtelif açıklamalar yapılması gerekir. Ayrıca değer düşüklüğüne ilişkin yapılacak herhangi bir düzeltme nakit akış tablosunda işletme faaliyetlerinden nakit akışları altında gösterilecektir. Bununla birlikte işletme, 2020 yılı finansal raporunda aşağıdaki açıklamayı yapmıştır.

ROSE HAVAYOLLARI A.Ş. VE BAĞLI ORTAKLIKLARI

31 ARALIK 2020 TARİHİ İTİBARIYLA KONSOLİDE FİNANSAL TABLOLARA AİT DİPNOTLAR

(Tutarlar aksi belirtilmedikçe Türk Lirası ("TL") olarak belirtilmiştir.)

NOT 2 – FİNANSAL TABLOLARIN SUNUMUNA İLİŞKİN ESASLAR

İklim ile İlişkili Hususlar ve Değer Düşüklüğü Analizi

Diğer taraftan Şirket, 31 Aralık 2020 tarihi itibarıyla iklim ile ilişkili hususların etkilerine bağlı olarak maddi duran varlıklar (ağırlıklı olarak uçaklar) üzerinde herhangi bir değer düşüklüğü riskinin bulunup bulunmadığını değerlendirmiş ve varlıkların kullanım değerinin tespitine ilişkin yaptığı analizler sonucunda herhangi bir değer düşüklüğü tespit etmemiştir. Şirket bu analizleri düzenli olarak yapmaya devam edecektir.

İşletme, mevcut filosundaki uçakların faydalı ömürleri ve hurda değerleri hususunda yaptığı değişiklikler dışında ortaya koyduğu hedeflere ulaşmak adına yeni nesil uçakları filosuna katma konusunda da yatırımlarda bulunmaktadır. İşletmenin buna dair dipnotlarında yaptığı açıklama aşağıdaki gibidir. Söz konusu açıklama genel olarak TMS 1'de yer alan "yönetim yargılarının anlaşılması" ifadesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca söz konusu alımın nakit ve kredili gerçekleştirilmesi işletmenin finansal tabloları üzerinde de önemli etkilere neden olacaktır. İşletme uçak alımına ilişkin yapacağı yatırımlar hakkında aşağıdaki gibi taahhüt açıklaması yapmıştır.

ROSE HAVAYOLLARI A.Ş. VE BAĞLI ORTAKLIKLARI		
31 ARALIK 2020 TARİHİ İTİBARIYLA		
KONSOLİDE FİNANSAL TABLOLARA AİT DİPNOTLAR		
(Tutarlar aksi belirtilmedikçe Türk Lirası ("TL") olarak belirtilmiştir.)		
NOT 15 – TAAHHÜTLER		
Alım Taahhütleri		
	31 Aralık 2020	31 Aralık 2019
Uçak alım taahhüdü	46.725.836.945	6.586.842.735
	46.725.836.945	6.586.842.735

Şirket, Avrupa Yeşil Mutabakatı doğrultusunda ortaya koyduğu 2030 ve 2050 yılı hedeflerine ulaşmak adına yeni bir uçak filosuna yatırım yapacağını açıklamış ve bu çerçevede uçak alım taahhüdünde bulunmuştur. Şirket, detayları kamuoyu ile paylaşılan çevreye duyarlı yeni nesil uçaklardan 2021 yılı içerisinde 5 adet, 2022 yılı içerisinde 7 adet, 2023 yılı içerisinde 9 adet uçak teslim alacaktır. Uçak alım taahhütleri, liste fiyatları üzerinden hesaplanmış olup gerçekleşecek fiyatlar çoğunlukla liste fiyatlarının altındadır.

Görüldüğü üzere ROSE Havayolları A.Ş., sadece Avrupa ülkelerinde faaliyet göstermesine ve kıtada iklim değişikliğinin neden olduğu ve olacağı olumsuz etkileri en az düzeye indirme amacı ile oluşturulan Avrupa Yeşil Mutabakatı'na bağlı olarak 2030 ve 2050 yıllarına ilişkin hedeflerini karbon emisyonlarını azaltmak ve karbon-nötr bir işletme olmak şeklinde belirlemiştir. Bu hedeflere ulaşılması için işletme, karbon emisyonuna neden olan uçakların faydalı ömürlerini düşürerek daha kısa sürede filodan çıkarmayı ve modern teknolojiler çerçevesinde üretilen çevreye duyarlı yeni nesil uçakları filosuna katmayı planlamaktadır.

İşletmenin kendisini ilgilendiren iklim ile ilişkili hususlara yönelik yaptığı planlama sonucunda işletmenin finansalları da etkilenmektedir. Özetle, iklim değişikliği ile başlayan süreç önce işletmenin faaliyetlerini daha sonra ise bu faaliyetlerin finansal sonuçlarını etkilemekte ve hazırlanan finansal tablolar ile finansal raporlarda kendini göstermektedir. İşletme, ifade edilen önlemler yanında iklim değişikliğinin fiziksel etkilerinden, özellikle giderek artış gösteren şiddetli hava olaylarından kaynaklanan aksamaların neden olduğu önemli ek maliyet riskleri üzerinde de kapsamlı çalışmalar yapmakta, sürdürülebilir havacılık yakıtı (çevreci yakıt) kullanımını artırma, kabin atıklarını ayrıştırarak geri dönüşüme kazandırma gibi konularda da çalışmalar yürütmektedir. İşletme ilerleyen süreçte sunacağı ara dönem ve yıllık finansal raporların dipnotlarında şeffaf bilgi sunmak adına söz konusu uygulamalar ile ilgili olarak açıklamalar yapmaya hazırlanmaktadır.

Sonuç

Günümüzde iklim değişikliğinin ekonomi üzerinde geniş kapsamlı etkileri bulunmakla birlikte bu etkileri kurumsal raporlamaya yansıtma giderek daha önemli hale gelmektedir (Deloitte & Kusche, 2022). İklim ile ilişkili hususların; finansal tablolara, kurumsal stratejiye ve iş modeline ait önemli göstergeleri etkilediği ilgili otoriteler tarafından son yıllarda daha fazla ifade edilmektedir (Efimova & Rozhnova, 2020). Dolayısıyla kuruluşların iklim ile ilişkili hususlara ait riskleri artık yalnızca bir kurumsal sosyal sorumluluk meselesi olarak ele almamaları ve bunları finansal tabloları bağlamında da

dikkate almaları gerekmektedir (Li vd., 2019). Ayrıca işletmelerin iklim ile ilgili konuları finansal raporlarına nasıl yansıttığına dair sorular, yatırımcılar başta olma üzere işletmenin tüm paydaşları tarafından giderek daha fazla gündeme getirilmektedir (ICAEW, 2021). Bu nedenle de iklim değişikliğinin finansal raporlar ve finansal tablolar bağlamında dikkate alınması bir tercihten ziyade bir zorunluluk haline dönüşmektedir.

İşletmeler ister gönüllü olarak ister yasal zorunluluk gereği iklim ile ilişkili hususlara ait riskleri ya da fırsatları kurumsal ya da finansal raporlarında açıklamak isteseler de konuya ilişkin henüz uluslararası düzeyde geniş çapta kabul edilmiş bir standart, rehber ya da çerçeve bulunmamaktadır. Ancak bununla birlikte farklı kurumlar tarafından son yıllarda artan sayıda çalışmalar yürütülmektedir. İklim ile ilişkili hususların finansal açıklamalarda yer edinmesine ilişkin ilk kapsamlı çalışmalar CDSB ile TCFD tarafından oluşturulan çerçeve ve tavsiyelerdir. Bu kurumların çalışmaları ile birlikte zaman içinde daha fazla işletmenin iklim ile ilişkili bilgileri, finansal raporlarına veya diğer yıllık rapor türlerine dahil ettiği gözlemlenmektedir (Ahmad, 2017) birlikte bu açıklamaların yeterli düzeyde olmadığı da ifade edilmektedir. Bunun bir neticesi olarak ve artan paydaş baskıları nedeni ile finansal raporlama standartlarında uluslararası düzeyde söz sahibi olan IFRS Vakfı da sürdürülebilirlik ve iklim ile ilişkili açıklamalara yönelik çalışmalar yürütmüş, Kasım 2021’de gerçekleştirilen COP26’da ISSB’nin kurulduğunu ilan etmiştir. İlgili alanda önemli bir dönüm noktasını temsil eden bu gelişme, alandaki karmaşık yapıyı oluşturan kurumların (CDSB, VRF-Değer Raporlama Vakfı) ISSB bünyesi altında faaliyet göstermesi ile birlikte daha düzenli hale gelmiştir. ISSB tarafından halihazırda taslak olarak sunulan IFRS S1 Sürdürülebilirlik ile İlişkili Finansal Bilgilerin Açıklanması için Genel Koşullar ve IFRS S2 İklim ile İlişkili Açıklamalar standartlarının nihai hale gelmesi ve işletmelerin kullanımına sunulması ile birlikte IASB düzenlemeleri ile finansal bilgilerin raporlanmasında (UFRS tam seti) sağlanan uluslararası geçerliliğin ISSB düzenlemeleri ile finansal olmayan bilgilerin raporlanmasında da sağlanacağı öngörülmektedir. Böylelikle ISSB, IFRS Vakfı’nın bir diğer kurulu olan IASB ile birlikte kurumsal raporlama (finansal ve finansal olmayan raporlama) standartlarını belirleyen uluslararası bir düzenleyici olacaktır.

ISSB’nin söz konusu standartları yayımlamasından ve uygulamaya koymasından önce ise işletmelerin iklim ile ilişkili hususlara ilişkin finansal açıklamaları nasıl yapması gerektiğine dair özellikle Türkiye’de yer alan işletmelere yönelik bir örnek bulunmamaktadır. İlgili boşluktan hareketle oluşturulan bu çalışmada bir havayolu işletmesi örnek olay (vaka çalışması) yöntemi ile ele alınmış olup ilgililere iklim ile ilişkili hususların bir işletmenin finansallarını nasıl etkiyebileceği ve bu etkinin finansal tablolarda ne şekilde sunulabileceği basit bir şekilde aktarılmaktadır. Çalışmada sunulan konuya ilişkin kavramsal çerçevenin ve örnek olayın, sürdürülebilirlik ve iklim ile ilişkili hususların finansal raporlarda sunumu konusunda hem muhasebe meslek mensuplarının hem de konu hakkında çalışma yapacak kişilerin farkındalığını arttıracığı ve ilgili tüm taraflara fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- ACCA Web Sitesi (2021). Climate-related disclosures and investor focus. <http://accaglobal.com/my/en/student/exam-support-resources/professional-exams-study-resources/strategic-business-reporting/technical-articles/climate.html> (Erişim tarihi: 15.04.2022)
- Ahmad, F. M. (2017). Beyond the horizon: Corporate reporting on climate change. <https://www.c2es.org/wp-content/uploads/2017/09/beyond-horizon-corporate-reporting-climate-change.pdf> (Erişim tarihi: 12.04.2022)
- Anderson, N. (2019). *IFRS Standards and climate-related disclosures*. IFRS in Brief. <https://cdn.ifrs.org/-/media/feature/news/2019/november/in-brief-climate-change-nick-anderson.pdf>
- Aras, G. (2021, Temmuz 1). *Stratejik odak ve geleceğe yönelim başkanının mesajı*. ERTA E-Bülten. <http://www.entegreraporlamatr.org/tr/mailling/01072021/Baskanin-Mesaji.aspx> (Erişim tarihi: 10.04.2022)
- Aras, G., & Sarioğlu, G. U. (2015). *Kurumsal raporlamada yeni dönem: entegre raporlama*. TÜSİAD Yayınları.
- BDO Web Sitesi (2020). Sustainability and climate change reporting - now a key issue. <https://www.bdo.co.uk/en-gb/insights/audit-and-assurance/uk-gaap-and-narrative-reporting/sustainability-and-climate-change-reporting-now-a-key-issue> (Erişim tarihi: 08.04.2022)
- Birleşmiş Milletler (2021). *United Nations climate change annual report 2020*.
- Brunelli, S., Falivena, C., Carlino, C., & Venuti, F. (2021). Accountability for climate change: a research synthesis through the lenses of the integrated thinking approach. *Meditari Accountancy Research*, 29(4), 1005–1038. <https://doi.org/10.1108/MEDAR-01-2020-0682>
- CAQ Web Sitesi (2021). Audited financial statements and climate-related risk considerations. https://www.thecaq.org/wp-content/uploads/2021/09/caq_climate-related-risk-consideration_2021-09.pdf (Erişim tarihi: 28.04.2022)
- Carbon Tracker Initiative Web Sitesi (2021, 16 Eylül). Flying blind - the glaring absence of climate risks in financial reporting. <https://carbontracker.org/reports/flying-blind-the-glaring-absence-of-climate-risks-in-financial-reporting>
- CDP, CDSB, GRI, IIRC, and SASB (Carbon Disclosure Project, Climate Disclosure Standards Board, Global Reporting Initiative, International Integrated Reporting Council, Sustainability Accounting Standards Board) (2020). Reporting on enterprise value Illustrated with a prototype climate-related financial disclosure standard.
- CDSB Websitesi (2020, Aralık). Accounting for climate - Integrating climate-related matters into financial reporting. https://www.cdsb.net/sites/default/files/cdsb_climateaccountingguidance_d_110121.pdf
- CDSB, & KPMG (2021, Ekim). Accounting for climate (supplementary paper 1). https://www.cdsb.net/sites/default/files/cdsb_climateaccountingguidance_2021_v5_pages.pdf
- Colas, J., Khaykin, I., & Pyanet, A. (2019). Climate change: Managing a new financial risk. *Credit Risk Measurement and Management: Disruption and Evolution*.
- CPA (2019). *Disclosing the impacts of climate change - a process for assessing materiality*. Toronto.

- Deloitte (2020). *International GAAP Holdings Limited - model financial statements for the year ended 31 December 2020*.
- Deloitte, & Kusche, N. (2022). Corporate reporting and climate change. <http://www2.deloitte.com/ch/en/pages/audit/articles/zusammenspiel-von-unternehmensberichterstattung-und-klimawandel.html>
- Eccles, R. G. (2022). A Comparative analysis of three proposals for climate-related disclosures. *Forbes - Sustainability*. www.forbes.com/sites/bobeccles/2022/06/11/a-comparative-analysis-of-three-proposals-for-climate-related-disclosures/?sh=3bbab91b4e89 (Erişim tarihi: 13.06.2022)
- Eccles, R. G., & Mulliken, J. (2021). Carbon might be your company's biggest financial liability. *Harvard Business Review*. <https://hbr.org/2021/10/carbon-might-be-your-companys-biggest-financial-liability>
- Efimova, O., & Rozhnova, O. (2020). Financial reporting and climate-related disclosures. *Journal of Digital Science*, (1), 67–75. https://doi.org/10.33847/2686-8296.2.1_6
- Euronews Web Sitesi (2021, 18 Ekim). Dünyayı en çok kirleten sanayi kolları neler? COP26'da 7 endüstriden 300 iş insanı bir araya gelecek. <https://tr.euronews.com/green/2021/10/18/dunyay-en-cok-kirleten-sanayi-kollar-neler-cop26-da-7-endustriden-300-is-insan-bir-araya-g>
- Euronews Websitesi (2021, 10 Mart). İklım verisi: finansal karar süreçlerinde yeni bir gösterge. <https://tr.euronews.com/green/2021/03/10/iklim-verisi-finansal-karar-sureclerinde-yeni-bir-gosterge> Erişim tarihi: 08.04.2022
- EY Websitesi (2021). Climate related risks in financial statements. https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/en_au/topics/ifrs/climate-related-risks-in-financial.pdf Erişim tarihi: 06.04.2022
- Fraser, L. M., & Ormiston, A. M. (2016). *Understanding financial statements*. Pearson Education Limited.
- FRC (2019). *Climate-related corporate reporting - where to next?* <https://www.frc.org.uk/getattachment/22ee8a43-e8ca-47be-944b-c394ecb3c5dd/Climate-Change-v9.pdf> (Erişim tarihi: 05.04.2022)
- FRC (2021). *Annual review of corporate reporting: 2020/21*. https://www.frc.org.uk/getattachment/8430f391-6f44-4ec3-b1f8-c3d6b00c9a1e/FRC-CRR-Annual-Review_October-2021.pdf (Erişim tarihi: 06.04.2022)
- FRC Financial Reporting LAB (2020). *FRC climate thematic reporting – How are companies developing their reporting on climate-related challenges?*
- Friederich, D., Kaack, L. H., Luccioni, A., & Steffen, B. (2021). Automated identification of climate risk disclosures in annual corporate reports. *Tackling Climate Change with Machine Learning Workshop at ICML 2021*. <https://arxiv.org/pdf/2108.01415.pdf> (Erişim tarihi: 05.04.2022)
- IAASB (2020). *The consideration of climate-related risks in an audit of financial statement*. Staff Audit Practice Alert. <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/IAASB-Climate-Audit-Practice-Alert.pdf> (Erişim tarihi: 06.04.2022)
- ICAEW (2021). *How to reflect climate risks in the financial statements*. <https://www.icaew.com/insights/viewpoints-on-the-news/2021/dec-2021/how-to-reflect-climate-risks-in-the-financial-statements> (Erişim tarihi: 05.04.2022)

- IFAC (2021). *Corporate reporting: climate change information and the 2021 reporting cycle*. <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/contributing-global-economy/discussion/corporate-reporting-climate-change-information-and-2021-reporting-cycle> Erişim tarihi: 06.04.2022
- IFRS. (2020). *Effects of climate-related matters on financial statements*. <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/supporting-implementation/documents/effects-of-climate-related-matters-on-financial-statements.pdf> (Erişim tarihi: 08.04.2022)
- Jarrah, A., Woo, C. M., & Dobson, P. (2021). *Climate risk and financial statement impacts*. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/au/Documents/risk/deloitte-au-risk-climate-risk-financial-statement-impacts-200720.pdf> (Erişim tarihi: 10.04.2022)
- Kadioğlu, M. (2012). *Türkiye’de iklim değişikliği risk yönetimi*. Ankara.
- KGK (2022). TFRS 2022 Seti (Kırmızı Kitap). [https://www.kgk.gov.tr/DynamicContent/Detail/10379/TFRS-2022-Seti-\(K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1-Kitap\)](https://www.kgk.gov.tr/DynamicContent/Detail/10379/TFRS-2022-Seti-(K%C4%B1rm%C4%B1z%C4%B1-Kitap)) (Erişim tarihi: 05.04.2022)
- KGK (2022). *Uluslararası Standartlarla Uyumlu Haziran 2022 Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartlarının Belirlenmesi ve Yayımlanması*. Ankara. [https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS/T%C3%BCrkiye%20S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirlik%20Raporlama%20Standartlar%C4%B1n%C4%B1n%20Belirlenmesi%20ve%20Yay%C4%B1mlanmas%C4%B1%20-16_06_2022%20-%20v2%20\(1\).pdf](https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS/T%C3%BCrkiye%20S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirlik%20Raporlama%20Standartlar%C4%B1n%C4%B1n%20Belirlenmesi%20ve%20Yay%C4%B1mlanmas%C4%B1%20-16_06_2022%20-%20v2%20(1).pdf) (Erişim tarihi: 16.06.2022)
- KPMG (2021). *How might climate-related risks impact the financial statements? - 10 questions for audit committees*. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/au/pdf/2022/climate-change-risks-financial-statements-10-questions.pdf> (Erişim tarihi: 06.04.2022)
- Lessambo, F. I. (2018). Overview of financial statements. İçinde F. I. Lessambo (Ed.), *Financial Statements: Analysis and Reporting* (ss. 3–22). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-99984-5_1
- Li, A., Michaelides, M., Rose, M., & Garg, M. (2019). Climate-related risk and financial statements: implications for regulators, preparers, auditors and users. *Australian Accounting Review*, 29(3), 599–605. <https://doi.org/10.1111/auar.12296>
- Linnenluecke, M. K., Birt, J., & Griffiths, A. (2015). The role of accounting in supporting adaptation to climate change. *Accounting & Finance*, 55(3), 607–625. <https://doi.org/10.1111/acfi.12120>
- Midgley, K., & Burns, R. G. (1972). *Accounting Case Studies: The Application of Accounting Information for Control and Decision-making*. London: Palgrave Macmillan.
- Pehlivanlı, D. (2021). *Türkiye risk raporu 2021*. İstanbul.
- Peihani, M. (2017). *Disclosure of climate-related financial information: time for Canada to act (No. 119)*. CIGI Policy Brief. https://www.cigionline.org/documents/1266/PB%20no.119_FINAL%20FOR%20PRINT.pdf (Erişim tarihi: 05.04.2022)
- PRI (2021). *Accounting for climate change*. <https://www.unpri.org/sustainability-issues/accounting-for-climate-change> (Erişim tarihi: 05.04.2022)
- Reynolds, F., Thallinger, G., Usher, E., Pfeifer, S., Herd, E., Mikula-Wright, R., & Mund, J. (2020). *Investor groups call on companies to reflect climate-related risks in financial reporting*.

- Ruhun Doysun. (2019). *Uçakla seyahatin iklim üzerindeki etkileri*. <https://www.ruhundoysun.com/yazilar/ucaklaseyahat> (Erişim tarihi: 15.04.2022)
- Sakhel, A. (2017). Corporate climate risk management: are European companies prepared? *Journal of Cleaner Production*, 165, 103–118. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.07.056>
- Thistlethwaite, J. (2015). *The challenges of counting climate change risks in financial markets*. CIGI Policy Brief.
- U.S. SEC (2022). *SEC Proposes Rules to Enhance and Standardize Climate-Related Disclosures for Investors*. www.sec.gov/news/press-release/2022-46 (Erişim tarihi: 06.04.2022)
- UNCTAD Secretariat (2020). *Climate-related financial disclosures in mainstream entity reporting: good practices and key challenges*. https://unctad.org/system/files/official-document/ciisard94_en.pdf (Erişim tarihi: 06.04.2022)
- UTİKAD (2009). *Havayolları iklim değişikliğine ilişkin önlemler getirdi*. https://www.utikad.org.tr/De_tay/Sektor-Haberleri/4072/havayolları-iklim-degisikligine-iliskin-onlemler-getirdi (Erişim tarihi: 12.04.2022)
- Willis, A., & Keyes, S. (2017). *Climate change briefing - questions for directors to ask*. https://www.nrcan.gc.ca/sites/www.nrcan.gc.ca/files/energy/energy-resources/Climate_Change_Briefing_Questions_for_Directors_to_Ask_-_August_2017.pdf Erişim tarihi: 06.04.2022
- World Economic Forum. (2021). *The global risks report 2021*.
- Yin, R. K. (2003). *Applications of case study research*. Sage Publications, Inc.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications - design and methods*. SAGE Publications.
- Yücel, G. (2015). *Muhasebe vak'aları 2015*. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü.
- Yücel, G. (2016). *Vak'alar 2016*. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü.

NAHİV USULÜNDE İSTİHSAN DELİLİ

 Tahsin YURTTAŞ^a

Özet

Bu makalede bir nahiv usulü delili olan istihsan incelenmiş, tanımı, türleri ve kaynak değerinden bahsedilmiştir. İstihsan özel bir delile binaen kıyasa dayalı asıl kuraldan ayrılarak cüzi bir meselede istisnai hüküm vermektir. Bu bağlamda istihsan, dil meselelerinde benzerlerinden farklı bir hüküm vermeyi içermektedir. Bu tanım fıkıh usulünden alınmıştır. İstihsan akli bir delil olarak kabul edilir ve nahiv kaynaklarında pek çok örneği bulunmaktadır. Nahiv usulünde istihsan deliline, kıyasın ya da asıl kuralın dışında dilsel bir kullanım ya da lugavî bağlamın gerektirdiği durumda başvurulur. Dilciler istihsanın geliş şekillerini bir illeti tahsis etmek, okunuşu hafif olanı bırakıp ağır olanı tercih etmek, kelimenin asıl babına işaret etmek, bir delilden dolayı asıl kıyası terk etmek, semâ delilini bırakıp istisnai hükmü kabul etmek gibi gerekçelerle izah etmişlerdir. Bu delil, düzenli ve genellenebilir olmaması bakımından dilciler tarafından zayıf görülmüştür; fakat yine de makbul bir delil sayılmıştır. İstihsan delilini ayrı bir başlıkta ilk vurgulayanın İbn Cinnî (ö. 392/1002) olduğu düşünülmektedir. Ona göre bu delil zayıf olmakla birlikte söze bir genişlik katmakta ve dilsel akıl yürütmede bir açıklama modeli sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Nahiv, Usul, Delil, İstihsan.

EVIDENCE OF İSTİHSÂN IN NAHİV METHOD

Abstract

In this article, istihsân, which is an evidence of nahiv method, is examined and its definition, types and source value are mentioned. İstihsân is to make an exceptional judgment in the judgment of a minor issue based on specific evidence. İstihsân is to oppose an open syllogism. This definition is taken from the fiqh method. In this context, istihsân includes making an exceptional judgment on language issues, unlike its counterparts. İstihsân is accepted as a mental evidence and there are many examples in nahiv sources. In the nahiv method, the evidence of istihsân is used when a linguistic use other than the syllogism or the original rule requires it. Linguists have explained the origins of istihsân with reasons such as allocating a malady, preferring the heavy one instead of the light one, pointing out the main word of the word, abandoning the main analogy due to an evidence, leaving the sema evidence and accepting the exceptional provision. This evidence was seen as weak by linguists as it is not regular and generalizable; but it is considered as an acceptable evidence even if it is of secondary nature. It is thought that İbn Jinnî (d. 392/1002) was the first to emphasize this evidence under a

^aDr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati, yurttastahsin@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 28.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 22.07.2022

separate title. According to her, although this evidence is weak, it adds a breadth to the speech and offers an explanatory model in linguistic reasoning.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Syntax, Method, Evidence, Istihşân,

Giriş

Arapçada temel dil ilimlerinden sayılan nahiv, doğru cümle kurma yollarını, cümlenin öğelerini ve çeşitlerini konu edinen bir ilimdir. Nahiv, kelime sonlarının hallerinin bilindiği bir ilim olarak da tanımlanır. Geniş manasıyla nahiv, Arapça gramer anlamında kullanılır. Bu ilimde sözdizim kuralları ve i'rab olgusu önem arz etmektedir. Nahvin temel amacı kişiyi konuşma ve yazmada hatalardan korumaktır (Asutay, 2020; Durmuş, 2006, c. 32, s. 300-306; Rummânî, 1421/2001, s. 435). 'Nahiv usulü, nahvin kaynaklarını icmâli olması yönüyle bu delillerin nasıl kullanılacağını ve delili getirenin durumunu inceleyen bir ilimdir' şeklinde tanımlanır (Süyûtî, 1409/1989, s. 25). Nahiv usulü ilminin gayesi ise nahiv illetlerini belirlemek ve delillerini toplu bir şekilde ortaya koymaktır. Buna göre nahiv usulü Arap dilinin yöntem, kaynak ve delillerini tespit eden bir metodoloji ilmi olmaktadır (Çıkar, 2007, s. 45; Süyûtî, 1409/1989, s. 16-28; Üşmûnî, 1998, c. 1, s. 19).

Nahiv usulünün delilleri nakil (Semâ) ve akıl olmak üzere ikiye ayrılır. Kur'ân-ı Kerîm, Hadîs-i Şerîf, Arap şiiri ve nesri nakilden sayılırken; kıyas, icma, istishâb gibi deliller daha çok akla yani bir tür istidlale dayanır. Kıyas, icmâ ve istishâb birincil dereceden akli delillerden sayılır. İstihşan ise ikincil dereceden kabul edilen akli delillerdendir. Akli delillerden hangisinin öncelikli ve makbul olduğu hususu tartışmalı olmakla beraber istihşanın zayıf derecede kabul edilen bir istidlal yöntemi oluşunda ittifak vardır (Halîl, 1428, ss. 331-362; Hasan, t.y. c. 3, s. 190 ; İbn Cinnî, 1403/1983, c. 2, s. 459; Süyûtî, 1409/1989, s. 77; Terzi, t.y., ss. 79-82; Yurttaş, 2020, ss. 300-318).

İstihşan delili fıkıh usulünden alınmış bir istidlal yöntemidir. Fıkıhta Ebû Hanife (ö. 150/767) ve takipçisi olan alimler onunla amel etmiştir. Fakat İmam Şâfiî (ö. 204/819) onunla amel etmeyi kabul etmemiş ve bu delilin kullanılmasını yermiştir. İbn Cinnî (ö. 392/1002) bu delili ilk kullanan dilci olarak kabul edilmektedir (Efğânî, t.y., ss. 135-139; el-Hulvânî, 1983, s. 124; Yemenî, 1999, c. 3, ss. 449-450).

İstihşan Arapın ve dil alimlerinin istihşanı olarak iki türdür. İstihşan kavramıyla pratik bir dil olgusu kast edildiğinde Arapların bu kavramı gündelik dilde nasıl işlevsel hale getirdikleri anlaşılır. Arapların istihşanı kullanması nahivcilerde olduğu gibi dile bilinçli bir müdahaleyi ya da bir istidlal türünü içermekten çok dil selikasının yatkınlıklarıyla ilgilidir. Bu yatkınlıklar genellikle dile kolay ya da zor gelen kelimelerin okunuşlarıyla ifade edilir (Dayf, t.y., s. 268; F. R. Râcihî, 1426/2005, s. 15; Ukberî, 1416/1995, c. 2, s.197).

Araplar gündelik dilde kelimeleri kullanırken bazen hafif okuyuşları ve basitleştirmeyi bazen de dile ağır gelen okuyuşları tercih etmişlerdir. Onlar bazı yerlerde özellikle zor olandan hafif okuyuşa meyletmişler ve bunu güzel görmüşlerdir. Bazen de özellikle zor olanı tercih etmişlerdir. Bu konudaki tercihleri, yerine ve kelimesine göre değişmektedir. Örneğin ح-ي-ي kökünden gelen حَيَّوْنَ kelimesinde yâ

harfi vâv'a kalb edilmiştir. Bu işlemin görünüşteki sebebi, birinci yâ'nın ikincisine katılarak şeddeli okunmasından kaçınılmak istenmesidir. Son kök harfinin değiştirilerek iki harfi birbirinden farklılaştırmak dile ağır gelse de Araplar bu kelimeyi böyle okumuşlardır (İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, ss. 257-258).

Bu örnekte dilde hafifliği tercih eden genel temayülün tersi bir gerekçe etkili olmuştur. Araplar bazen -örnekte olduğu gibi- zor okuyuşu tercih etmişler ve idgâmlı olan okuyuşu tercih etmemişlerdir. Bunun sebebi Arapların kullanımı ve kelimelerin okuyuşunda güzel gördüklerini tercih etmeleridir. Genel uygulama ve kullanımın aksine bu çok çeşitli yönelimlerin ve istisnai hükümlerin tek mantıklı açıklaması ise istihsan olmaktadır. Çünkü burada belli bir kıyasa ya da genel kurala başvurmadan -hatta onlara aykırı olarak- farklı bir hükümde bulunmaktadırlar. Buna göre istihsan deliline başvurulması genellikle kelimelerin okunuşu ve bu kelimelerin ilâl, kalb ve ibdâl kurallarına göre değişmesiyle ilgili meselelerde görülmektedir.

İbn Cinnî ve İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181) bu delili kullanmakla birlikte tanımlamamışlar ama örnekler vererek konuyu açıklamışlardır. İbn Cinnî istihsanı tanımlamasa da onunla ilgili ayrı bir başlık açmış ve bu delilin hüccet değeri, kullanım alanları ve örnekleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Nahivciler istihsanı fıkıh usulündeki anlamını esas alarak örneklendirmişlerdir. es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise istihsanı *el-İktirâh* adlı eserinde doğrudan kullanmış ve açıklamıştır (Efgânî, t.y., ss. 133-136; Hasan, t.y., c. 1, s. 547; İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s. 134; İbnü'l-Enbârî, 1377/1957; Süyûtî, 1409/1989, s. 141).

Nahivciler istihsanı kıyas, ıstihâb ve icmâ gibi akli delillerden görmüşler; fakat onu düzensiz, zayıf bir illet olarak kabul ettikleri için ikincil derecede saymışlardır. Nahivciler istihsan söz konusu olduğunda Araplardan rivayet edilen asıllara muhalif hükümleri içerse de yine de ona müracaat etmişlerdir. Çünkü istihsan nahiv usulünde bazı lügat ve nahiv meselelerine bir açıklama modeli sunabilmektedir (F. R. Râcihî, 1426/2005, s. 15). Bu yönüyle istihsan işlevsel bir delildir.

A. İSTİHSANIN SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

1. İstihsanın Sözlük Anlamı

İstihsan (الاستِحْسَان) iyi ve güzel anlamlarındaki ن - س - ح kökünden gelen ve *istifâl* babından olan mastar bir isimdir. Sözlüklerde maddi ya da manevi olsun bir şeyi güzel saymak, uygun bulmak, onay vermek, şahsi karar verme yetkisi gibi anlamlara gelmektedir. Zıddı, bir şeyi kötü görmektir (الاستِقْبَاح) (Cürcânî, 1403/1983, s. 18; Ebû Habîb, 1408/1988, s. 89; Kalacî & Kuneybî, 1408/1988, s. 59; Kefevî, 1998, s. 107; Yemenî, 1999, s. 89). İstihsan klasik sözlüklerde "kıyası terk ederek insanlar için en uygun olanı almak" (İbn Manzûr, 1414/1994, c. 4, s. 165) şeklinde de tanımlanır ve onunla gizli kıyas kast edilir (Kefevî, 1998, s. 713).

2. İstihsanın Terim Anlamı

Nahiv usulünde istihsandan bahsedebilmek için mutlaka fıkıh usulündeki tanımına müracaat etmek gerekir. Çünkü fıkıh usulü ve delilleri nahiv usulünü etkilemiştir ve istihsan nahiv ilminde fıkıh usulündeki anlamıyla kullanılmıştır (Şihâb & Hûrşîd, 2016, ss. 233-234).

Fıkıh usulünde istihsan, özel bir delile binâen genel kuraldan ya da külli asıldan ayrılarak cüzi bir meselenin hükmünde istisnai hüküm vermek ve açık yapılan kıyasın hükmüne muhalefet etmektir (Zuhaylî, 1419/1999, s. 86). Diğer bir deyişle istihsan fıkihta, özel gerekçelerle açık kıyastan, genel ve yerleşik kuraldan ayrılıp olayın özelliğine uygun çözüm bulma metodunu ifade eden şer'î delildir (Bardakoğlu, 2001, c. 23, ss. 339-347). Dilcilerin fıkıh usulünün bu tanımından etkilenerek istihsanı "herhangi bir şeyi güzel ve yerinde bularak benzerlerinden ayrı/istisnâî karar vermek ve bir delilden dolayı bilinen kıyasa aykırı hüküm vermek" şeklinde gördüklerini ifade edebiliriz. Diğer bir deyişle onlar istihsanı açık olan kıyasa aykırı ve istisnai olarak getirilen bir delilden ibaret saymışlar ve örnekleri bu bağlamda getirmişlerdir (İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s.134; İbnü'l-Enbârî, 1377/1957, ss.133-136; F. R. Râcihî, 1426/2005, s. 15; Süyûtî, 1409/1989, ss. 141-144; Hân, 2012, s. 14).

Arap dünyasında modern dil araştırmalarının öncülerinden Temmâm Hassân (1918-2011) istihsanı şu şekilde tanımlamaktadır: "Güçlü bir illet olmaksızın söze bir genişlik ve tasarruf imkanı sağlamasından dolayı bir hükmü bırakıp diğer bir hükmü tercih etmektir" (Hassân, 1420/2000, s. 186). Bu tanıma göre Hassân istihsanı bir tercih olarak görmektedir.

Nahiv usulünde istihsana dair meseleler ve bunlara dair verilen hükümler de yukarıda zikredilen tanımlara uygundur.

B. İSTİHSAN BAĞLAMINDA FIKIH USULÜNÜN NAHİV USULÜNE ETKİSİ

1. Fıkıh Usulünde İstihsan

İslam ilim tarihinde din ilimleri ile dil ilimleri sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Özellikle nahiv ilminin erken dönemde teşekkülü dini ilimleri etkilemiştir. Bununla birlikte fıkıh gibi temel dini ilimler de nahvi ve onun usulünü etkilemiştir. Bu bağlamda nahiv alimleri kendi usullerini fıkıh usulüne bağlamış hatta ona dayandırmıştır (Nahle, 1407/1987, ss. 9-27; Çıkar, 2017, ss. 45-47). Nahiv usulündeki istihsan delilinin fıkıh usulünden alınması dini ilimlerle dil ilimleri arasındaki ilişkiyi açıkça göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu açıdan hem fıkıh usulünde hem de nahiv usulünde istihsan, kendisiyle içtihadın yapıldığı akli delillerden biridir (Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye, t.y.-b, s. 213; Şihâb & Hûrşîd, 2016, ss. 215-244).

İstihsan genel olarak tümel kurallarla ilgilidir ve müçtehit özel durumla ilgili daha güçlü bir başka delile dayanarak onu genel kaideye ait hükmün kapsamından çıkarır. O bunu yaparken nassa ya da akli bir delile (icmâ, kıyas, istishâb vs.) başvurabilir. Fıkıhta temel kuraldan istisna şeklinde varılan yargılar aslında Şâri'nin bir maslahata dayalı olarak verdiği istihsan hükümleri olmaktadır. Müçtehit ise Şâri'nin bu hüküm ve gayelerini dikkate alarak istisnai bir hükümde bulunur. İstihsan delili hayatın taibatına uygun olarak vaz edilmiştir. Naslar ve genel kuralın dışına çıkılıp özel şart ve durumların hukuki bir gerekçeye dayanarak istisna edilmesi ve bu hallerde başka bir hüküm verilmesi istihsan delilinin bir gereğidir. Burada dinen bir güçlüğü ve zorluğu ortadan kaldırmak, bir ortak yararı gerçekleştirmek gibi gayeler güdülür (Önder, 2006, ss. 181-208; Özen, 2003, ss. 31-57).

Fıkıh usulünde istihsan genel olarak 'iki delilden güçlü olanı almak' şeklinde tanımlanır. Bu terim genellikle Hanefilerde kullanılır ve daha çok gizli kıyasla ilişkilendirilir. Onlara göre 'istihsan, zayıf olan

kıyastan vaz geçerek daha güçlü olanını tercih etmektir.’ Başka bir deyişle benzeri bir delille çatışan ve o delile tercih edilen şerî bir delil olarak ifade edilir. Hanefilere göre kıyas haramlığı, istihsan ise mubahlığı gerektirir. Örneğin icâre akdinde sözleşmeye konu olan şey henüz var olmayan (madûm) bir şeydir ve bu durum -yani olmayan şeyi satmak- açık kıyasa aykırıdır. Fakat bu satışa, “İşçiye teri kurumadan ücretini veriniz.” (İbn Mâce, 1403/1983, ksm. İM2443, Rühûn, 4.) hadisiyle istihsan deliline göre ve nasla cevaz verilmiştir. İstihsan, nas, icmâ, zaruret, maslahatla birlikte görülebilir (Dayf, t.y., s. 268; Hanbelî, 2010, ss. 308-309; Şihâb & Hûrşîd, 2016, ss. 217-218; Zuhaylî, 1419/1999, ss. 86-87). Yukarıda zikredilen fıkıh meselesinde açık bir kıyastan kapalı bir kıyasa meyletmek ve genel bir kuraldan tikel bir meseleyi istisna etmek söz konusudur. Yani hüküm istihsana binaen verilmiştir. Ayrıca istihsan hükmü bir maslahatı gaye edinerek uygulanmıştır.

Ebû Hanîfe ve takipçilerine göre istihsanın tam olarak ne olduğu tartışmalıdır. Ayrıca İmam Şâfi istihsanı keyfi bir yorum olarak gördüğü için bu delili batıl sayar. Bazıları ise Hanefilerde istihsanın kıyasa aykırı hüküm vermeyi içerdiğini iddia eder. Bununla birlikte Ebû Hasan Kerhî'nin istihsan tanımı bu iddialara cevap olması bakımından oldukça kapsayıcıdır: ‘İstihsan, asıl görüşten dönmeyi gerektiren daha kuvvetli bir görüşten dolayı bir meseleye benzerlerine verdiği hükmü vermekten müçtehidin kaçınmasıdır’. Bu tanımda istihsanın düzenli/genel bir kaideye muhalif olarak gelmesi, verilen hükmü şeriata daha yakın kılması, kıyasla istidlalden daha güçlü bir illeti içermesi vurgulanmıştır. Ayrıca istihsan tanımında onun kıyasın aksine daima tikel meselelerde uygulandığı görülmektedir. Çünkü fakih, şeriata ruhundan uzaklaşmak istemediği için özellikle bazı cüzi meselelerde istihsana başvurur. Hanefiler gizli kıyasa da istihsan derler. Ayrıca sünnet, icmâ, örf, maslahat ve zaruret nedeniyle de istihsana başvurmuşlardır (Bardakoğlu, 2001, c. 23, ss. 339-347; Ebû Zehra, 2021, ss. 375-382; İzmirli, 2008, 149-160).

2. Nahiv Usulünde İstihsan

Nahiv usulü istihsan delilini fıkıh usulünden almıştır. Bu bağlamda İbn Cinnî, İbnü'l-Enbârî ve Süyûtî'nin istihsana dair verdikleri örnekler fıkıh usulündeki tanıma uygun ve fikhî meselelere benzer olarak getirilmiştir (Dayf, t.y., s. 268; Efğânî, t.y., ss. 152-157). Bu örneklerle bir sonraki başlıkta değinilecektir. İstihsan nahiv usulünde de ‘kıyasa ve genel kurala aykırı olarak verilen istisnai hüküm’ olarak görülür. Ayrıca istihsan, dil meselelerinde tikelin hükmü olarak karşımıza çıkar ve delil genel bir kurala ve asıl kıyasa atf yapmadan işletilir. Bu yöntem, fıkıh usulündeki istihsan delilinin uygulama biçimine mutabıktır (Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye, t.y.-a, s. 307; F. R. Râcihî, 1426/2005, ss. 15-18; Süyûtî, 1409/1989, s. 374). İstihsan, nasıl ki fıkıh usulünde kıyas ve icmadan sonra gelen bir delilse nahiv usulünde de böyledir. Dolayısıyla istihsan nahiv usulünde düşük derecede bir delil ve istidlal türü sayılmaktadır (Şihâb & Hûrşîd, 2016, ss. 232-235). Nahiv usulünde dilcinin istihsana başvurma gayesi, genel kurala ve kıyasa dayanmayan özel bir durumun güçlüğünü gidermek, bir dil meselesini istisnai bir hükümle vuzuha kavuşturmadır. Bu türden bir istidlal dilsel bir maslahatı getirmekte ve sözün ifadesini kolaylaştırmaktadır. İstihsan lügat ve nahiv meselelerine dilsel bir açılım getirmeyi hedefler. Dolayısıyla nahiv usulündeki istihsan delili gayesi bakımından da fıkıh usulündeki delile benzemektedir.

C. İSTİHSANIN GELİŞ ŞEKİLLERİ VE ÖRNEKLERİ

Nahiv ve usul alimleri istihsana birbirinden farklı örnekler vermiştir. Onlar istihsanın geliş biçimlerini, okunuşu hafif olanı bırakıp ağır olanı tercih etmek, kelimenin asıl babına işaret etmek, bir delilden dolayı asıl kıyası terk etmek, bir illeti tahsis etmek gibi gerekçelerle izah etmişlerdir (Şihâb&Hûrşîd, 2016, ss. 234-235). Burada örnekleriyle beraber istihsanın bu geliş şekillerine değinmek yararlı olacaktır.

1. Dile Ağır ya da Hafif Geleni Tercih Etmek

Araplar bazı kelimeleri birbirinden ayırt etmek için kök harfini değiştirerek okurlar. Nahiv alimleri bu özel kullanımlara bazı açıklamalar getirmiştir. Örneğin النَّقْوَى ve الشَّرْوَى kelimelerinde son harfleri olan yâ'lar vâv'a dönüştürülmüştür. Bu iki kelimenin asılları نَقْيَا ve شَرْيَا'dır. Bunların fiil olarak asılları ise وَقَى - يَقِي ve يَشْرِي - يَشْرِي'dir. Burada kalb işlemi yapılmıştır ve bu değişimi gerekli kılacak aslen ve kıyasen güçlü bir nahiv delili ise bulunmamaktadır. Bu dönüştürme işleminin gerekçesi sıfatla isim arasındaki farkı belirtmektir. Yani kalb işleminin gerekçesi istihsan olmaktadır. Fakat bu da güçlü bir delil değildir. Çünkü Araplar her zaman bu şekilde isim ve sıfat arasındaki farkı belirtmemişler, ayrıca pek çok benzer kelimedede vâv'ı yâ harfine dönüştürmek için bir delil de getirmemişlerdir. Fakat onlara göre yapılan işlemde bir kolaylık ve tasarruf genişliği söz konusudur. Bu istisnâî telaffuzu -kıyasa aykırı olarak söylemelerinin nedeni budur (İbn Cinnî, 1403/1983, c. 2, s. 232; Süyûtî, 1409/1989, s. 373).

Bu örnekte gerçekleşen değişikliğin (kalb) nedeni sadece istihsandır. Nahivciler burada نَقْوَى şeklindeki bir isimle صَدْبًا gibi bir sıfatı birbirinden ayırmak için kalb yapmışlar ve isimdeki vâv harfini yâ'ya dönüştürmüşlerdir. Burada belirtilen isimle sıfat arasındaki farkın gerçekleşmediği pek çok yer ve örnek kelime olduğu için delil güçsüz bulunmuştur. Nitekim dilciler bazı kırık çoğul olan kelimelerde isim ve sıfatı cem etmişlerdir. Örneğin جَبَلٌ/dağ kelimesi isimdir ve çoğulu جِبَالٌ/dağlar'dır; yine حَسَنٌ/güzel sıfatının çoğulu حَسَنَاتٌ/güzeller'dir. Bu iki örnekte kelimenin tekiliyle çoğulu -yukarıdaki ilk örnektekinin aksine- isimle sıfat arasındaki farkı belirtmek üzere getirilmemiştir. Benzer şekilde بَاغِيٌّ/bağışlayıcı kelimesi sıfat anlamını çağrıştırırken düzensiz çoğulu olan بَاغِيَّاتٌ/bağışlayıcılar kelimesi isim olması yönüyle belirlemektedir. Fakat 'tekili için sıfattır çoğulu için isimdir' denilemez. Çünkü bu örnekler ve kelimelerin yapısından yola çıkılarak sıfat ve isimlerin farkını belli edecek genel kurallara ulaşamaz (el-Hulvânî, 1983, ss. 124-125; Süyûtî, 1409/1989, ss. 389-390). Bu sebeple yukarıda النَّقْوَى ve الشَّرْوَى kelimeleriyle ilgili verilen hüküm istisnai kalmakta ve sadece bu iki kelime için makul bir izah tarzı olmaktadır. Bu örneklerde 'mübtedânın merfû olması', 'mefûlün mansûb' olması gibi bir genel hükme ya da güçlü bir illete de ulaşamaz (Yavuz, 1996, s. 177). Dolayısıyla istihsanın işlevselliği de ancak bu sınırlı sayıdaki mesele ve örnekler bağlamında açığa çıkmaktadır.

Yine benzer olarak bir ismin kök harflerinden yâ'nın kalb edilerek vav harfine dönüşmesi de bu bağlamda ele alınmalıdır. قَنِيَّةٌ kelimesinin aslı قَنْوَةٌ'dür. صَبِيَّةٌ kelimesinin aslı صَبْوَةٌ ve عَذِيٌّ kelimesinin aslı عَذْوٌ şeklindedir. Kelimedeki orta harf olan vâv harfinin yâ'ya dönüşmesinin nedeni istihsan delili nedeniyledir. Fakat bu hükme ulaşmak için güçlü bir delil yoktur (İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s.138). "Çünkü bu gibi kelimelerdeki orta harfler vâv'dır; ancak ilk harflerle orta harfler arasındaki sessizler yok kabul edilip, yukarıdaki şekilleriyle kullanılmışlardır." (Yavuz, 1996, s. 177) Dolayısıyla Arapların bu kelimelerin telaffuzunda kalbe başvurmalarının kıyastan veya nakilden kaynaklı güçlü bir delili söz

konusu değildir. Ayrıca bu okuyuş kıyasa da aykırıdır. Fakat onlar delili zayıf olsa da bu okuyuşu güzel ve kolay buldukları için (müstahsen) tercih etmişler nahivciler de bu kullanımları esas alarak istisnai bir hüküm vermişlerdir. Bununla birlikte verilen hükümlerde genellikle bir nahvî illete dayanılmıştır.

2. Bir İletin Tahsisi Olarak İstihsan

Nahiv alimlerinden bazıları istihsanı bir delil nedeniyle kıyasın asıllarını terk etmek olarak görürken kimileri de onu bir illetin tahsisi olarak ele almışlardır. Birinci görüşe muzâri fiilin nasb ve cezm eden âmillerden hali olarak merfû olması örnek verilirken; ikinci görüşe yani bir illetin tahsis edilmesine *أَرْضُ/yer yüzü* kelimesinin *أَرْضُونَ/yerler* şeklinde nûn ve vav harfiyle cemi yapılması örnek verilmiştir. Buna göre kelimenin müenneslik tâ'sının hafzedilmesi ve onun yerine bu iki harfin geçmesiyle cemi yapıldığı söylenmiştir. Aslına bakılırsa bu kelimenin müfredi ve çoğulu müennes câmid bir cins isimdir. Buna göre kelimenin çoğulu asla göre ve müennesliğe işaret edecek şekilde *أَرْضَةٌ* şeklinde gelmeliydi. Çünkü kapalı tâ harfi lafzi bir bir alamettir. Fakat istihsan gereği cemî müzekker sâlimin hükmünü yani bu genel kuralın illetini hususi kılmak üzere (*أَرْضُونَ* şeklinde) gelebilmiştir. Burada verilen hükmün illeti düzensiz ve kuralsızdır. Araplar, bu örneğe has olarak, kelimenin sonundaki müenneslik alametinin hafzedilmesi nedeniyle onu göstermek için cemî müzekker vâv'ı getirmeyi uygun görmüşlerdir. Yoksa diğer benzer kelimelerde bu türden bir çoğul yapma işlemi görülmemektedir. Örneğin *شَمْسٌ/güneş* kelimesinin çoğulu *شَمْسَةٌ* dır. Kelime *شَمْسُونَ* şeklinde çoğul yapılmaz. Yine *قَنْزٌ/tencere* kelimesi *قَنْزَةٌ* şeklinde, *دَارٌ/ev* kelimesi de *دَارَةٌ* şeklinde çoğul yapılır; yani bu kelimeler *أَرْضٌ* kelimesinde olduğu gibi cemî müzekker vâv'ı ile çoğul yapılmazlar (Halebî, 1428/2007, c. 1, s. 364; İbnü'l-Enbârî, 1377/1957, s. 133; Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye, t.y.-b, s. 214; F. R. Râcîhî, 1426/2005, s. 16; Useymin, 1434/2012, c. 1, s. 308).

3. Muzâri Fiilin İleti Meselesi

Asıl olan kıyas deliline aykırı olması bağlamında muzâri fiilin merfû olma nedeni tartışılmıştır. Nahivciler tarafından muzâri fiilin merfû olmasının temel gerekçesi onun nasb ve cezm eden edatlardan hâli olması olarak kabul edilir. Yani 'muzâri fiilin bir etken olmaksızın yalın halde gelmesi durumu' onun merfû olması için asıl sebep olarak kabul edilir. Bununla birlikte bazı dilciler onun merfû oluşunu fiilin başında gelen dört zâid harf (أ - ت - ي - ن) olarak görür. Bu ise asıl görüş olan kıyasa aykırıdır. Çünkü bu harfler sadece muzâri fiilden bir parçadır ve bir sîga ya da âmîl nedeniyle hafzedilebilirler. Fakat bu farklı görüşte olanlar istihsan deliline göre hüküm vermişlerdir (Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye, t.y.-a, 214; Süyûtî, 1409/1989, s. 308).

Müteahhir dönemden ve klasik nahiv alimlerinden sayılan Ebü'l-Bekâ el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) bazı meselelerde istihsan deliline başvurduğu görülmektedir. Örneğin o muzâri fiilin i'rabını gerekçelendirmek için istihsan delilini kullanır. Ona göre muzâri fiil hem sîgasında hem de bir zamana delalet etmesinde ism-i fâile benzemektedir. Fakat muzâri fiilin i'rabı isimlerin aksine farklı manalara delalet edecek şekilde yapılmaz (el-Hulvânî, 1983; Ukberî, 1428/2007, ss. 120-121, 1406/1986, s. 177).

4. Tekit Nûn'u Bitişen İsm-i Fail

İbn Cinnî istihsanı, mısrasında eksik olan recez bahrinden bir şiiri örnek verir:

أَرَيْتَ إِنْ جَاءَتْ بِهٖ أُمَّلُودَا

مُرَجَّلاً وَيَلْبَسُ الْبُرُودَا

أَقَائِلُنَّ أَحْضِرُوا الشُّهُودَا

(Cariyen) sana bir körpe çocuk getirirse

Saçları taranmış ve elbise giyinmiş halde

Yoksa şahitleri getir mi diyeceksin?

(İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s. 137).

Şiirde geçen altı çizili أَقَائِلُنَّ kelimesi ism-i fâil kalıbındadır. Bu ismin sonuna tekit nûn'u getirilmiştir. Bilinen kurala göre tekit nûn'u isme değil muzâri fiilin sonuna gelir. Fakat illeti zayıf olmasına ve bir asla dayanmamasına rağmen burada ism-i fâilden sonra tekit nûn'unun gelmesi istihsan deliline dayanmaktadır. Burada İbn Cinnî'ye göre kelimenin aslı أَقَائِلُونَ şeklindedir ve ism-i fâil أَتَقُولُونَ fiilinin yerine ihdas edilmiştir. Onun bu örnekte istihsanı delil getirmesinin nedeni ism-i fâilin muzari fiile benzerliğidir. Yani kıyasa ve genel kurala aykırı da olsa ism-i fâil أَتَقُولُنَّ şeklinde tekitli gelen muzari fiile benzerliği dolayısıyla böyle okunmuştur. Aynı zamanda bu kullanım şazdır (E.V. Z. Ezherî, 1421/2000, c. 1, s. 35; İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s. 137, 1421/2000, c. 2, s. 447; İbn Hişâm, 1421/2000, c. 4, 443; İbn Mâlik, 1410/1990, c. 1, s. 14). İbn Cinnî burada -benzerlik dışında- güçlü bir delil getirmemiştir. Çünkü ism-i fâilin sonuna tekit nûnu getirmek Arapların sözlerinde devamlı kullandıkları bir üslup değildir. Örneğin Araplara göre ؟ اَمُنَطِلْفُنَّ يَا رَجَالَ /Ey adamlar kesin geliyor musunuz? cümlesindeki hitap şekli ve ism-i fâilin tekit nûn'u ile gelmesi sık kullanılan bir hitap biçimi değildir (F. R. Râcihî, 1426/2005, s. 19). Bu örneklerde ismin muzâri fiile benzeme illeti ve kullanılan delil istihsan babındandır.

Nahivciler yukarıda ism-i fâil örneğini farklı açılardan tartışmışlardır. Bazıları burada istihsan delilinin işletilmediğini söylemiştir. Onlara göre أَتَقُولُنَّ şeklinde gelen tekitli gelen muzâri fiilin aslı + أَقَائِلُنَّ şeklindedir. Hemze tesadüfen hazfedilmiş, ilk kelimedeki tenvin اِنَّا kelimesindeki nûn'a idgâm edilmiştir. Tıpkı اَلِكِنَّا هُوَ اللهُ رَبِّي "Fakat O Allah benim Rabbimdir."¹ ayetindeki اَلِكِنَّا kelimesindeki nûn harfleri gibi. Dolayısıyla bu görüşe göre istihsan delili işletilmemiştir. Diğer bazı dilciler ise bu izah tarzına karşı çıkmıştır. Çünkü ism-i fâilin sonuna bu ziyade eklenseydi kelimenin açılımı أَقَائِلُونَا şeklinde olurdu (Demâmînî, 1403/1983, c. 1, s. 88; C. A. E. İbn Hişâm, t.y., c. 1, ss. 49-50; F. R. Râcihî, 1426/2005, ss. 16-17). Dolayısıyla ikinci olarak zikredilen görüşe dayanarak benzerlik illeti ve istihsan delilinden dolayı burada ism-i fâile tekit nûn'unun bitişmesinin caiz görülebileceği ifade edilmiştir.

5. İ'lâl Kurallarının Aşılması

İbn Cinnî *el-Hasâis* adlı eserinde ve yine ondan alıntı yaparak Süyûtî *el-İktirâh*'ta اِسْتَحُوْدُ fiilinin il'lâl kuralları gereği sakın okunması gerekirken asıl kök harfi olan vâv'ın fetha ile yazılıp okunmasının istihsan gereği olduğunu ifade etmektedir. Aslında genel kurala göre fiil اِسْتَحَادَ şeklinde okunmalıdır. Yani kıyas, vâv'ın harekesinin sakine dönüşmesini gerektirir. Nitekim اِسْتَحَادَ fiilinde sülâsî kök harflerden (ح - ذ - و) olan vâv fethalı, önceki harf sakın geldiği için hâ harfi ona işaret olarak orta harfin fethasını almış

¹ Kehf: 18/38

ve vâv harfi sakin med harfine dönüşmüştür. Fakat ilk durumda bu genel kuralın aşılarak fiilin asıl kök harfi ile okunması Arapların istisnai kullanımına bağlıdır. Dolayısıyla bu ve benzer birkaç fiilde Araplardan işitilen okuma biçimine itibar edilerek genel kural uygulanmaz (Endelûsî, t.y., c. 6, s. 266; Halebî, 1428/2007, c. 8, s. 985; İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s. 144; Süyûtî, 1409/1989, s. 374). “Nahivciler اسْتَحْوَذَ fiilinin okunuşunda asıldan çıkıldığını ifade etmişlerdir” (Zebîdî, 1406/1986, c. 9, s. 402). Yine bu fiilin Kur’ân-ı Kerîm’de اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ “Şeytan onları hakimiyeti altına alıp...”² şeklinde kök harf olan vâv ile gelmesi de istisnâî bir durumdur ve ayetteki ifade istihsan görüşünün nastan bir illeti olmaktadır. Aynı istisnai hüküm أَجَادَ , أَطَابَ , أَطْوَلَ , أَطَيْبَ , أَجَادَ fiilleri için de geçerlidir. Bu fiillerin de normal kurala uygun olarak أَجَادَ , أَطَابَ şeklinde gelmeleri gerekirdi; fakat Arapların istisnai kullanımlarına dayanarak bu şekilde okunmalarına cevaz verilmiştir (İbn Cinnî, 1373/1954, s. 276; Müberred, 1382/1963, c. 3, s. 134).

Bazı nahiv kaynaklarında cahiliye şairi olan İyâz b. Ümmi Dürre et-Tâî’den bir beyit nakledilerek istihšana örnek verilir:

جَمِي لَا يُحَلُّ الدَّهْرَ إِلَّا بِإِذْنِنَا ... وَلَا نَسْأَلُ الْأَقْوَامَ عَقْدَ الْمِيَاتِقِ

İznimiz olmadıkça zamanı geçemez, biz koruruz!

Ve hiçbir topluluktan anlaşmasını beklemeyiz!

(Şürrâb, 1427/2007, c. 2, s. 188).

Çoğul olan المِيَاتِقِ kelimesinin müfredi المِيَاتِقُ’tır; fakat kök harflerine göre aslı مَوَاتِقُ’tır. Kesradan sonra gelen vâv harfi sakin olduğu için yâ’ya dönüşmüş ve مِيَاتِقُ olmuştur. Nahiv kaynaklarında مِيَاتِقُ kelimesinin çoğulunun yaygın olarak مَوَاتِقِ şeklinde geldiği/gelmesi gerektiği belirtilir. Kelimenin aslındaki (و - ث - ق) vâv harfine itibar edildiği ve ayrıca müfredindeki kesranın (مِيَاتِقُ) vâv’ı yâ’ya kalb etmesini gerektiren illeti yok olduğu için böyle (مَوَاتِقِ) olması gerekir. Fakat şair ve sonraki ravileri, burada illet zail olsa da kalbe uğrayan kelimenin hükmünü baki bırakmış ve kelimeyi المِيَاتِقِ şeklinde çoğul yapmayı uygun görmüştür. Burada ortadan kalkan illet, ‘cemi olan bir kelime ilâl yapılırken müfredine tabidir’ kuralı olmaktadır. Asıl olan bir hükmün illetine bağlı kalmasıdır, yani illet zail olursa hüküm de zail olmalıdır; fakat örnekte bu asıl kurala aykırı istisnai bir durum söz konusudur. Yani illet zail olsa da hüküm zail olmamıştır. Böylece kelimenin çoğulu farklı bir şekilde getirilebilmiştir. Bu hüküm şair tarafından sağlam ve güçlü bir delilden dolayı değil istihšana binaen verilmiştir (İbn Cinnî, 1403/1983, c. 3, s. 160; İbn Ya’îş, 1422, c. 3, s. 408; Şâtîbî, 1428/2007, c. 7, s. 360).

6. Gayr-ı Munsarîf Kuralının Aşılması

Arapçada tenvin almayan ve cer halinde kesre yerine fetha ile harekelenen isimlere gayr-ı munsarîf denir. Buna kısaca cer ve tenvin almayan isim de denilir. Örneğin نَامَ أَحْمَدُ/Ahmet uyudu cümlesinde fail olan Ahmet ref halinde tenvinsiz bir damme almıştır. أَكْرَمْتُ أَحْمَدَ/Ahmet’e ikram ettim cümlesinde ise meful konumunda olan Ahmet ismi nasb halinde fethayı tenvinsiz almıştır. Bu öğelerin tenvin almamasının sebebi gayr-ı munsarîf olmasıdır (Çörtü, 1998, s. 432). Eğer نُوحٌ , هُنْدٌ , نُوحٌ gibi üç harfli bir özel ismin orta harfi sakinse kıyas gereği bu kelimelerin gayr-ı munsarîf sayılması gerekir. نُوحٌ isminin gayr-ı munsarîf

² Mücâdele: 58/19.

sayılmasının nedeni özel isim ve yabancı kelime olması iken هُنْد kelimesinin gayr-ı munsarîf kabul edilmesinin gerekçesi müennes ve özel isim olmasıdır. Fakat bu genel kurala muhalefet edilmiş, ‘okunuşu kolay olanı tercih (tahfif/hiffet)’ gerekçesiyle bu iki isim munsarîf kabul edilmiştir. Yani bu durumda bahsedilen özel isimler cer ve tenvin kabul edebilmektedir. Buna göre kelimeler هُنْدًا-هِنْدًا ve هُنْدٌ-هِنْدٌ şeklinde tenvinli de okunabilmektedir. Özel olarak verilen bu hususi hükmün illeti istihsandır. Orta harfi sakin, yabancı (ucme) ya da müennes olan özel isimler için verilen bu istisnai hükmün illeti ‘dile hafif gelme’ gerekçesi olduğu için burada istihsan delili işletilmiştir. Bu kelimelerin tenvinli de okunabilmesine dile hafif gelme dışında sadece orta harfinin sakin olması veya Araplardan böyle işitilmesi de gerekçe olarak ifade edilmiştir; fakat her hâlükârda bu meselede genel kurala muhalefet edilmiş ve belirli gerekçelerle kıyasa aykırı olan istisnai bir hüküm verilmiştir (Çörtü, 1998, ss. 434-435; İbn Ya’îş, 1422, c. 1, s. 194; ‘Abdüh Râcihi, 1420, s. 194; Sâyiğ, 1424/2004, c. 2, s. 759; Süyûtî, 1409/1989, s. 376).

7. Amil-Mamul İlişkisinde İstihsan

Arap dili alimi olan İbn Vellâd (ö. 332/944) *el-İntişâr li-Sîbeveyhi ale'l-Müberred* adlı eserinde (Özel, 2020) nidâ konusunu anlatırken istihsana يَوْمَ عَبْدِ اللَّهِ قَائِمًا / *Seninle Abdullah’ın ayakta olduğu gün görüştüğümüz* cümlesini örnek verir (‘Useyrî, 1421/2000, s. 126). O bu örnek bağlamında şu açıklamayı yapar: “Senin يَوْمَ عَبْدِ اللَّهِ قَائِمًا sözünde fiil يَوْمَ kelimesinde amel etmiştir fakat عَبْدِ اللَّهِ kelimesinde amel etmemiştir. Eğer sen قَائِمًا kelimesini لَقَيْتُكَ fiilindeki ك ve ت ‘den dolayı hâl yaparsan bu caizdir; çünkü fiil ikisinde de amel etmiştir. Böylece o ikisinin hâlinde amel etmesi güzel (istihsan) olur. Bu meselede قَائِمًا kelimesi عَبْدِ اللَّهِ kelimesinden dolayı hâl olmaz. Eğer قَائِمًا kelimesini عِنْدَ اللَّهِ kelimesine bağlamak istersen bu sefer cümleyi يَوْمَ عِنْدَ اللَّهِ قَائِمًا şeklinde söylerdin” (İbn Vellâd, 1416/1996, s. 155).

D. İSTİHSANIN KAYNAK DEĞERİ

Fıkıhçılar gibi nahivciler de istihsan delilini kabul etme ve işlevsel olarak meselelerde kullanma hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı nahivciler onunla delil getirmeyi kabul etmemişlerdir. Çünkü onlara göre istihsan ile amel etmek kıyası terk etmeyi ve ona muhalefet etmeyi gerektirir. Bu ise caiz değildir. Bu görüşe göre kıyas, asıl hükmü veren temel bir istidlaldir ve aşılamaz. Diğer bazıları ise istihsanı ayrı bir istidlal türü olarak benimsemişlerdir. İstihsanı kabul eden nahivciler onun bir hükmü tahsis mi ettiği yoksa bir delilden dolayı kıyasa aykırı bir hüküm mü koyduğu hususunda farklı görüştedirler. Bununla birlikte istihsanın ayrı bir delil olduğunda ve nahiv meselelerinde yeni bir hüküm koyduğunda anlaşılır (İbnü'l-Enbârî, 1377/1957, ss. 133-134; Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye, t.y.-b, s. 213).

1. Nahiv Usûlü Açısından İstihsanın Hüccet Oluşu

İbn Cinnî istihsanın delil oluşunun zayıf olduğunu, asıldan kaynaklanmadığını; fakat akli bir delil getirme yöntemi olması ve söze bir tür serbestlik ve kolaylık vermesi bakımından kıymetli olduğunu ifade etmektedir (İbn Cinnî, 1403/1983, s. 372). “Konunun benzerlerinde verilen hükümden bir sebepten dolayı vazgeçip daha farklı bir hüküm vermek anlamında olan istihsan, nahivde zayıf ama ufuk açıcı bir delil olarak kabul edilmiştir.” (Taşdelen, 2015, s. 98).

İbn Cinnî’ye göre istihsanın hükme delaleti zayıftır; ayrıca bu delil düzensiz ve kuralsızdır. Süyûtî de bu görüşü olduğu gibi nakleder Bununla birlikte her iki alime göre de istihsan nahiv usulünde

kullanılan makbul bir delildir (Efğânî, t.y., s. 152; Hasan, t.y., c. 1, s. 547; İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s. 134; İbnü'l-Enbârî, 1377/1957, s. 133-136; Süyûtî, 1409/1989, s. 141). Bazı nahivciler bu delilin illetlerini ortaya koymuş ve buna göre ilgili meselelerde hüküm vermişlerdir. Onlar istihsana göre hüküm vermenin uygun olduğunu düşünmektedir (Ezherî, 2001, c. 4, s. 80; İbn Manzûr, 1414/1994, c. 4, s. 165). Nitekim İbn Cinnî ayrı bir istihsan başlığı açarak bu delille ilgili örnekler vermiştir (İbn Cinnî, 1403/1983, c. 1, s. 134). Yine İbnü'l-Enbârî nahiv bilginlerinin bu delilin hücciyeti konusunda ihtilaf ettiklerini ifade eder. Ona göre bazıları istihsanı muteber bir delil olarak kabul ederken bazıları etmez; fakat İbnü'l-Enbârî'ye göre bu delil muteberdir (İbnü'l-Enbârî, 1377/1957, s. 133).

Çoğunluk dilcilere göre Arapçada -fıkıhta olduğu gibi- açık kıyastan vaz geçildiğinde istihsan deliline başvurarak hüküm vermek caizdir. Diğer bir deyişle nahiv usulünde istihsan bir delile dayanması ya da bir illeti tahsis etmesi şartıyla hüccettir ve ayrı bir delil olarak kabul edilir. İletti tahsisle kast edilen istihsanın genel geçer bir kural vermemesi ve düzensiz bir delil olmasıdır. Sağlam olmasa da istihsanda mutlaka bir delile dayanma olmalıdır (Şihâb & Hûrşîd, 2016, s. 233). Eğer delil olmaksızın sırf bir insanın güzel gördüğü şeye istihsan denilirse ve bununla amel etmek caiz görülürse böyle bir delile ve tanıma güven olmaz (İbnü'l-Enbârî, 1377/1957, s. 133). Buna göre nahiv usulünde istihsan, meşruiyetini mutlaka nahvi bir delile dayanması gerekliliğinden alır; çünkü bir kıyastan ancak bir delille vaz geçilebilir (Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye, t.y.-b, s. 214).

Hassân da hüküm vermede keyfî olan yapısından dolayı istihsan delilinin nahivciler tarafından zayıf deliller içinde sayıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte nahivciler asla muhalefet olmasına rağmen farklı dilsel gerekçelendirmeler nedeniyle bu delili işlevsel olarak kullanmışlardır. O istihsana أَكْرَمَ fiilinin muzârîsi olan بَأْكْرَمُ nun بَأْكْرَمُ şeklinde okunabilmesini örnek verir (Hassân, 1420/2000, s. 186).

Bu yaklaşımlar esas alındığında istihsanın nahiv usulünde en azından kabul edilen ve nahiv kuralıyla (kıyas) ilgili özel meselenin durumunu uzlaştıran bir delil olduğu söylenilebilir. Fakat istihsan, nahiv usulünde zayıf ve ikincil bir akli delil olarak kabul edilir. Bu bağlamda istihsan semâ ya da kıyas ve icmâ gibi sürekli geçerliliği olan ve asla dayanan bir delil değil, nahiv aliminin ilgili meseledeki uzman görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş, o kuralda ya da kelimenin okunuşunda kıyastan vaz geçerek ayrı bir hüküm vermeyi içermektedir. İstihsan, sözde tasarruf etme, okunuşu kolay kılma ve delil getirme yönteminde genişlik babında kullanılan bir delildir. Bununla birlikte hükme medar olması bakımından zayıf kabul edilir. Ayrıca istihsan delilini kullanmak için mutlaka bir delil de getirmek gerekir; çünkü buna göre hüküm verildiğinde kıyastan vazgeçilmiş olmaktadır.

Sonuç

İstihsan nahiv usulünde sadece belirli örnek ve meselelerde işlevsel olan istisnai bir akıl yürütme delili olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda kıyas, istishâb ve icmâ gibi diğer akli delillere nispetle nahiv ilmindeki etki alanı ve oranının sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bu ilk deliller tümel olanı ve genel kuralı verirken istihsan özel bir meselede tikel bir bilgi verir. Yani istihsan 'fail merfûdur' gibi asıldan beslenen bir nahiv kuralını vermez. Ayrıca istihsanla ulaşılan bir hükme göre kıyas da yapılamaz. Bu anlamda o, düzensiz ve genelleştirilemeyen bir delildir. Zayıf bir illet ve düzensiz bir delil olmasına rağmen İbn Cinnî, İbnü'l-Enbârî ve Süyûtî gibi bazı dilciler onu pek çok dil meselesinde kullanmışlardır.

Özellikle ilk iki alime göre istihsan dile bir esneklik, söze genişlik kazandırması ve mantıklı bir izah tarzı olması yönleriyle muteber bir delil kabul edilir.

Nahiv usulünde istihsanın tanımı, uygulama biçimleri ve istidlal mantığı bütünüyle fıkıh usulünden ve daha çok Hanefilerde görülen istihsan delilinden alınmıştır. Diğer delillerde olduğu gibi fıkıh usulü istihsan delilinin teşekkülünde de nahvi ve nahiv usulünü etkilemiştir. Fıkıh usulü nahiv usulüne istihsan ile akli bir istidlal türü daha kazandırması bakımından farklı bir açılım getirmiştir. Özellikle Arap dilinde kıyasa, genel kurala ve bilinen kullanımlara uymayan meselelerde mantıklı bir izah tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da İbn Cinnî'nin vurguladığı üzere söze bir genişlik ve hüküm ortaya koymada bir rahatlık sağlamıştır. Ayrıca nahiv usulünde de kıyasın hükmü istihsanla çatıştığında istihsanın hükmü kabul edilir.

Nahiv usulünde istihsanın esası hükmün düzenli ve genel bir kurala muhalif olarak gelmesidir. Bununla birlikte kıyasa aykırı olarak geldiği pek çok örnek durum da bulunmaktadır. İstihsan ister illeti tahsis için isterse de kıyasa aykırı olarak getirilsin mutlaka nahvi bir delile dayanmak durumundadır. İstihsanı akli bir istidlal türü kılan ve onun hüccet kabul edilmesini sağlayan da bu şarttır. Aksi durumda -bir uzman nahivcinin bile olsa- bir nahiv meselesinde keyfi yorumları, kişisel kanaatleri istihsan olarak görülebilir ki bu onu nahiv usulünde istihsan delili kapsamında değerlendirmeye yetmeyecektir. İfade edilen örneklerde istihsana güvenilmesi aslında tikel meselede kıyasla istidlalden daha güçlü bir illet ve nakil delili önerilmesinden kaynaklanmaktadır. Bazı kelimelerin kıyasa aykırı olarak okunuşu buna örnek verilmiştir. Bununla birlikte istihsan delili nahivde uygulanırken kıyastan farklı olarak sadece cüzi meselelerde yapılmıştır. Böylece istihsanın genel kural veremeyen hususi yapısı onun nahiv usulünde ikincil nitelikli akli bir istidlal türü olmasını gerektirmiştir.

Bu açıklamalardan hareketle istihsanın muteber bir nahiv usulü delili olduğunu, hüccet kabul edildiğini söyleyebiliriz. Bunun sebepleri şunlardır: 1. İster bir hükmü ispat için isterse de bir illeti tahsis ya da tercih etmek için olsun istihsanın bir delile dayanma zorunluluğunun olması onu muteber kılmaktadır. 2. Bazı nahiv alimleri onu muteber bir delil saymışlardır. İbn Cinnî ve İbnü'l-Enbârî gibi bazı alimlerin ona ayrı bir başlık açmaları; ayrıca kıyastan farklı bir bahiste değerlendirmeleri istihsanı önemli kılmaktadır. 3. İstihsanın temelde İslam fıkının usulünden bir istidlal yöntemi olarak kabul edilmesi ve nahiv usulündeki istihsanın şeklen fıkıh usulünden alınmış olması onun meşru ve makbul bir delil olduğunu göstermektedir. 4. Nahiv usulünde kıyas, icma istishâb gibi akli delillerde olduğu gibi istihsanın da tanımı türleri, geliş şekilleri ve kaynaklarda geçen pek çok örneği mevcuttur. Zikredilen bu sebeplerden ötürü istihsan delilinin nahiv usulünde makbul sayıldığı ve hüccet kabul edildiği görülmektedir. Bu sebeplere istihsanın, tikel bir meselede gizli bir kıyas formunu içermesi de eklenebilir.

Etik Kurul İzni

| 1202 | Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Asutay, M. M. (2020). *Kavram atlası: arapça I*. Gazi Kitapevi.
- Bardakoğlu, A. (2001). İstihsan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, ss. 339-347). TDV Yayınları.
- Cürcânî, E. H. A. B. M. (1403/1983). *Et-ta'rîfât*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Çıkar, M. Ş. (2007). *Kıyas bir nahiv usul ilmi kaynağı*. Ahenk Yayınevi.
- Çıkar, M. Ş. (2017). *Nahivciler ile mantıkçılar arasındaki tartışmalar*. İSAM Yayıncılık.
- Çörtü, M. M. (1998). *Arapça dilbilgisi nahiv*. İFAV Yayınevi.
- Dayf, Ş. (t.y.). *El-medârisü'n-naḥviyye*. Dâru'l-Ma'ârif.
- Demâmînî, M. B. B. E. B. Ö. (1403/1983). *Ta 'lîku'l-ferâid 'alâ teshîli'l-fevâid* (C. 1-4).
- Durmuş, İ. (2006). Nahiv. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 300-306). TDV Yayınları.
- Ebû Habîb, S. (1408/1988). *El-kâmûsü'l-fıkhî* (2. bs). Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Ebû Zehra, M. (2021). *Ebû Hanîfe* (Çev. O. Keskioglu). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayıncılık.
- Efğânî, S. (t.y.). *Min târîhi'n-naḥvi'l-'arabî*. Mektebetü'l-Fellâh.
- el-Hulvânî, M. H. (1983). *Usûlü'n-naḥvi'l-'arabî*. Nâşir el-Atlasî.
- Endelûsî, E. H. (t.y.). *Et-tezyîl ve't-tekmûl fi şerhi kitâbi't-tezyîl*. Dâru'l-Kalem.
- Ezherî, E.V. Z. (1421/2000). *Şerhu't-taşriḥ 'ale't-tavzîḥ* (C. 1-3). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ezherî, M. B. A. (2001). *Tehzîbü'l-luğa*. Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî.
- Halebî, M. B. Y. B. A. M. (1428/2007). *Temhîdü'l-kavâ'id bi-şerhi teshîli'l-fevâid*. Dâru's-Selâm.
- Halîl, Â. F. M. (1428). İstişâbü'l-hâl beyne usûli'l-fıkhî ve'n-naḥv. *Mecelletü Câmîati Ümmi'l-Kurâ*, 18(36), 331-362.
- Hân, M. (2012). *Usûlü'n-naḥvi'l-'arabî*. Câmî'atü Muhammed Haydar.
- Hanbelî, Ş. (2010). *Fıkıh usûlü* (Çev. M. Yıldırım). İzmir İlahiyat Fak. Yayınları.
- Hasan, A. (t.y.). *En-naḥvü'l-vâfi* (3. bs). Dâru'l-Ma'ârif.
- Hassân, T. (1420/2000). *El-uşûl*. Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Cinnî, E. F. O. (1403/1983). *El-hasâis* (C. 1-3). 'Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Cinnî, E. F. O. (1421/2000). *Sirru şina'âti'l-i'râb*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hişâm, E. M. (1421/2000). *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb* (C. 1-7). el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb.
- İbn Hişâm, E. M. (t.y.). *Evdâḥu'l-mesâlik ilâ elfiyeti İbn Mâlik*. Dâru'l-Fikr.
- İbn Mâce, E. A. M. (1403/1983). *Es-sünen* (C. 1-2).
- İbn Mâlik, E. A. C. M. B. A. (1410/1990). *Şerhu't-teshîl*. Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr.
- İbn Manzûr, E. F. C. (1414/1994). *Lisânü'l-'arab* (3. bs). Dâr-u Sâdır.
- İbn Vellâd, E. A. A. B. M. (1416/1996). *El-intişâr li-Sîbeveyhi 'ale'l-Müberred*. Müessesetü'r-Risâle.

- İbn Ya'îş, E. B. M. (1422). *Şerhu'l-mufaşşal li'z-Zemaşserî* (C. 1-6). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Enbârî, E. B. K. A. B. M. (1377/1957). *El-iğrâb fi cedeli'l-i'râb ve lüme'ü'l-edille fi usûli'n-naħv*. Matbaatü Câmîati's-Sûriyye.
- İzmirli, İ. H. (2008). İcma, kıyas ve istihsanın esasları (Çev. A. Duman). *Hikmet Yurdu*, I(1), 149-160.
- Kalacî, M. R., & Kunejbî, H. S. (1408/1988). *Mu'cemü'l-luğati'l-fukahâ* (2. bs). Dârü'n-Nefâis.
- Kefevî, E.B. E. B. M. (1998). *El-külliyât*. Müessesetü'r-Risâle.
- Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye. (t.y.-a). *Usûlün'naħv-1*. Câmî'atü'l-Medîne.
- Menâhicü Câmîati'l-Medîneti'l-Âlemiyye. (t.y.-b). *Usûlü'n-naħv-2*. Câmî'atü'l-Medîne.
- Nahle, M. A. (1407/1987). *Usûlü'n-naħvi'l-'arabî*. Dâr-u'l-Ulûmi'l-Arabiyye.
- Önder, M. (2006). İstihsan kavramlarının ortaya çıkışı. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 7, 181-208.
- Özel, A. (2020). İbn Vellâd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*: C. EK-1 (2. bs, ss. 604-605). TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2003). Hicrî II. yüzyılda istihsân ve maslahat kavramları. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)*, III(1), 31-57.
- Râcihî, A. (1420). *Et-tatbîku'n-naħvî*. Mektebetü'l-Me'ârif.
- Râcihî, F. R. (1426/2005). *Usûlü'n-naħv 'inde'l-Bağdâdî*. Meclisü'n-Neşri'l-İlmî.
- Rummânî, E.-H. (1421/2001). *El-ħudûd fi'n-naħv*. el-Câmî'atu'l-İslâmiyye.
- Sâyîğ, M. B. H. (1424/2004). *El-lemħa fi şerhi'l-mülîħħa*. 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmî'ati'l-İslâmiyye.
- Süyûtî, C. A. (1409/1989). *El-iktirâh fi usûli'n-naħv*.
- Şâtîbî, E. İ. İ. B. M. (1428/2007). *El-mekâsîdüş-şâfiyye fi şerhi'l-ħulâşati'l-kâfiyye*. M'ahedü'l-Buhûsi'l-İlmiyye.
- Şihâb, M. C., & Hürşîd, M. M. (2016). el-İstihsân beyne usûli'n-naħvi ve usûli'l-fıkhî. *Mecelletü Câmî'ati Tikrît li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye*, 23(10), 215-244.
- Şürrâb, M. B. M. H. (1427/2007). *Şerhu şevâhidi'ş-şî'riyye fi ümmehâti'l-kütübî'n-naħviyye*. Müessesetü'r-Risâle.
- Taşdelen, H. (2015). Belâgat ilmi ve tarihi. İçinde İsmail Güler (Ed.), *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. İSAM Yayınları.
- Terzi, F. H. (t.y.). *Fî usûli'l-luğati ve'n-naħv*. Dârü'l-Kütüb.
- Ukberî, E. B. (1416/1995). *El-lübâb fi 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb* (C. 1-2). Dârü'l-Fikr.
- Ukberî, E. B. (1406/1986). *Et-tebyîn 'an mezhebi'n-naħviyyîn el-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Ukberî, E. B. (1428/2007). *Mesâ'il ħilâfiyye fi'n-naħv*. Mektebetü'l-Âdâb.
- 1204 | Useymin, M. B. S. (1434/2012). *Şerhu elfiyeti İbn Mâlik* (1. bs, C. 1). Mektebetü'r-Rüşd.
- 'Useyrî, İ. B. A. M. (1421/2000). *Uşûlü't-tefkîri'n-naħviyyi 'inde İbn Vellâd* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Câmîatü Ümmî'l-Kurâ.
- Üşmûnî, A. B. M. N. (1998). *Şerhu'l-üşmûnî 'alâ elfiyeti İbn Mâlik*. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- Yavuz, M. (1996). *İbn Cinnî: hayatı ve arap gramerindeki yeri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yemenî, N. B. S. H. (1999). *Şemsu'l- 'ulûm ve devâu kelâmi'l- 'arabi mine'l- kelûm*. Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır.
- Yurttaş, T. (2020). Bir nahiv usûlü delili olarak icmâ olgusu ve hüccet değeri. *Journal of Analytic Divinity*, 4(1), 300-318.
- Zebîdî, E. F. M. (1406/1986). *Tâcü'l- 'arûs min cevâhiri'l- kâmûs* (C. 1-40). Matba'atü Hükûmeti'l-Kuveyt.
- Zuhaylî, V. (1419/1999). *El-vecîz fî uşuli'l- fikh*. Dâru'l-Fikr.

ULUSLARARASI İNSANCIL TEAMÜL HUKUKUNUN GELİŞİMİNDE DEVLET DIŞI SİLAHLI AKTÖRLERİN ROLÜ

 Berkant AKKUŞ^a

Özet

Silahlı çatışmaların değişen doğası neticesinde, günümüzde silahlı çatışmalar devlet ile devlet dışı silahlı gruplar arasında ya da devlet dışı silahlı grupların birbiri ile savaştığı şekilde gerçekleşmektedir. Uluslararası insancıl hukuk, devlet dışı silahlı aktörlerin aktif olarak yer aldığı uluslararası nitelikte olmayan çatışmaları düzenlemekte yetersiz kalmaktadır. Teamül hukuku bu hukuki boşluğu doldurmak için etkili bir araç olarak kullanılabilir. Uluslararası insancıl hukukun teamül kuralları hem devletler hem de devlet dışı silahlı aktörler için bağlayıcıdır ancak uluslararası insancıl hukukun teamül kuralları belirlenirken sadece devletlerin uygulamaları dikkate alınmaktadır. Teamül hukukunun oluşumunda yer almayan devlet dışı silahlı aktörler bu kuralları sahiplenme duygusundan uzaktır. Bu yüzden, bu makalede ele alınacak ana tartışma konusu, uluslararası insancıl hukukun teamül hukuku kurallarına uyumu arttırmak için devlet dışı silahlı aktörlerin nasıl oluşum sürecine katılabileceğidir. Makale üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde uluslararası teamül hukukunun oluşumu incelenecektir. İkinci bölümde silahlı grupların teamül hukukunun oluşum sürecine katılmasını engelleyen sorunlar ele alınacaktır. Son bölümde hukuki çözüm yolları önerileri yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Devlet dışı silahlı aktörler, Teamül hukuku, Uluslararası insancıl hukuk.

THE ROLE OF NON-STATE ARMED ACTORS IN THE DEVELOPMENT OF CUSTOMARY INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Abstract

As a result of the changing nature of armed conflicts, armed conflicts today take place between state and non-state armed groups or between non-state armed groups fighting each other. International humanitarian law is insufficient to regulate non-international conflicts in which non-state armed actors are actively involved. Customary rules of international humanitarian law are binding on both states and non-state armed actors, but only the practices of states are taken into account when determining customary rules of international humanitarian law. Non-state armed actors who are not involved in the formation of customary law lack a sense of ownership of these rules. The main topic of discussion in this article is how non-state armed actors can participate in the formation of customary international humanitarian law in order to increase compliance with its rules. The article consists of three main parts. The first part examines the formation of customary

^a Öğr. Gör., Girne Amerikan Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, berkantakkus91@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 02.08.2022, Makale Kabul Tarihi: 29.08.2022

international law. In the second part, the problems that prevent armed groups from participating in the process of customary law formation will be discussed. The last section will provide suggestions for legal solutions.

Keywords: Non-state armed actors, Customary law, International humanitarian law.

Giriş

Birkaç on yıl öncesine kadar savaş yürütmek egemen devletlerin ayrıcalığı olarak görülürken, (Rodenhäuser, 2018, s. 19) günümüzde silahlı çatışmaların çoğu devletler ile devlet dışı silahlı gruplar arasında veya devlet dışı silahlı gruplar arasında yaşanan çatışmalardır (Bellal, 2019, s. 32). Tıpkı uluslararası silahlı çatışmalar gibi, uluslararası olmayan silahlı çatışmalar da insan hakları ihlallerine ve insani acılara neden olmaktadır. Bu durum, devlet dışı silahlı grupların eylemlerinin etkili bir şekilde düzenlenmesini gerektirmektedir (Sivakumaran, 2006, s. 373).

Halihazırda uluslararası olmayan silahlı çatışmalar 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri Ortak Madde 3, 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri Ek 1977 tarihli Protokol II ve uluslararası teamül hukuku kuralları ile düzenlenmektedir. Bu kurallar gerekli etkin düzenlemeyi sağlıyor mu? Ortak Madde 3 bazen minyatür bir sözleşme olarak anılsa da (Diplomatic Conference for the Establishment of International Conventions for the Protection of Victims of War, 1949), sadece asgari yükümlülükleri içermektedir (Sassòli, 2019, s. 214). Ek Protokol II uluslararası olmayan silahlı çatışmalar için daha detaylı bir düzenleme sağlamaktadır. Ancak, sadece bazı çatışmalara uygulanabilir olmasının yanı sıra,¹ devletlerin egemenliklerine ilişkin korkularından da etkilenmiştir. Bu korkular iki ana eksenle incelenebilir. İlk olarak küresel güneyin yeni bağımsız devletleri kendi ulusal kurtuluş savaşları, uluslararası silahlı çatışmalara dahil edildikten sonra Ek Protokol II'ye olan tüm ilgilerini kaybetmişler ve isyancıları koruyan ayrıntılı hükümlerin yeni kazandıkları egemenliklerini ve toprak bütünlüklerini zayıflatmak için kullanılabileceğinden korkmuşlardır. İkinci olarak bu hükümlerin devlet dışı silahlı grupların tanınması anlamına geleceği düşüncesi hakimdir.

Antlaşma hukuku dışında, uluslararası insancıl teamül hukukunda düzenlemeler bulunabilir. Teamül hukuku, doğası gereği, devletlerin fiili uygulamalarına dayandığı için en esnek ve gerçekçi kaynak olsa da (Henckaerts & Debuf, 2017, s. 165), aynı durumun uluslararası olmayan silahlı çatışmaların teamüli uluslararası insancıl hukuku için de geçerli olup olmadığı tartışmalıdır. Uluslararası insancıl teamül hukuku kuralları yalnızca devletlerin uygulamalarına dayanmaya devam ederken, bu tür çatışmaların taraflarının en az yarısının yani devlet dışı silahlı grupların uygulamaları göz ardı edilmektedir. Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna dahil edilmesine yönelik bazı adımlar atılmasına rağmen (McCorquodale, 2004, s. 17), bunlar henüz pratikte uygulanmaktan uzaktır.

¹ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (signed 12 December 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 UNTS 609, Article 1(1).

Bunun en önemli nedeni uluslararası hukukun devlet merkezli olmaya devam etmesidir: hukuk devletler tarafından yapılır ve öncelikle devletlere hitap eder (Sassòli, 2010, s. 3). Bu durum, devlet egemenliği ile çok daha fazla ilgisi olan diğer hukuk dallarında haklı görülebilir. Bununla birlikte, uluslararası insancıl hukuk tarafların savaş alanındaki davranışlarını düzenlerken, Henri Dunant'ın öngördüğü gibi, silahlı çatışmaların neden olduğu insan ıstırabını hafifletmek olan amacını akılda tutmak önemlidir (Gasser, 1994, s. 88).

Genel olarak uluslararası hukukun ve özel olarak da uluslararası insancıl hukukun gelişimine yönelik değişim, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından en iyi şekilde ifade edilmiştir: Devlet egemenliği odaklı yaklaşım yerini yavaş yavaş insan odaklı bir yaklaşıma bırakmaktadır (Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 1995, s. 97). Böyle bir yaklaşımın tam anlamıyla hayata geçirilebilmesi için egemenlikle ilgili değerlendirmelerin yerini, silahlı çatışmalardan etkilenen insanlar için en iyisinin ne olduğuna ilişkin değerlendirmelere bırakması gerekmektedir. Silahlı çatışmalardan etkilenen insanlar, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuk kurallarına daha iyi uymalarından fayda sağlayacaktır; bu da devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılımıyla önemli ölçüde geliştirilebilir. Bu durum Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından da teyit edilmiştir: Uluslararası insancıl hukuka ve insan hakları hukukuna daha iyi uyum sağlanması, devlet dışı silahlı gruplarla sistematik ve tutarlı bir angajmana girilmemesi ve bunun gerekliliğinin kabul edilmemesi halinde her zaman uzak bir ihtimal olarak kalacaktır (United Nations Security Council, 2010, s. 52).

Dolayısıyla, mevcut araştırma makalesinin konusu ilk bakışta teorik gibi görünse de, sonuçlarının pratik bir etkiye sahip olması hedeflenmektedir. Bu araştırmanın amacı, uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşturulmasında devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının dikkate alınmasıyla ilgili temel zorlukları tespit etmek ve olası çözümleri aramaktır. Genel amaç, olumsuz sonuçlardan daha ağır basacak ve devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukuna katılımına izin verecek ve sonuç olarak devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuk kurallarına uyumunu artıracak çözümler bulmaktır.

A. ULUSLARARASI TEAMÜL HUKUKUNUN OLUŞUMUNDA DEVLET DIŞI SİLAHLI AKTÖRLERİN ROLÜ NEDİR?

Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılımıyla ilgili zorluklara ve olası çözümlere geçmeden önce bazı ön noktalara değinmek gerekir. İlk olarak, daha ileri araştırmalar için bir çerçeve oluşturmak amacıyla, genel olarak uluslararası teamül hukukunun oluşumuna ilişkin mevcut durumu ve devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılımına ilişkin algıyı anlamak önemlidir. İkinci olarak, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna kabul edilmesinin olumlu ve olumsuz sonuçlarının ana hatlarıyla ortaya konması gerekmektedir. Bu, olası olumsuz sonuçlara karşı ihtiyatlı davranarak ortaya çıkan zorluklara çözüm aramayı mümkün kılmaktadır.

Uluslararası Adalet Divanı Statüsü Madde 38(1)(b)'de tanımlandığı şekliyle² bir uluslararası teamül iki unsurdan oluşur. Bu iki unsur Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun da belirttiği üzere genel uygulama ve bu uygulamanın hukuk olarak kabul edilmesidir. (United Nations International Law Commission, 2018, s. 2).

Bununla birlikte, Statü oldukça devlet merkezli bir bağlamda kaleme alınmış olmasına rağmen, 38. Maddede devlet uygulamalarından açıkça bahsedilmemesi tuhaftır. Son zamanlarda, bazı akademisyenler genel olarak hukuk yapımına ve özellikle de teamül hukukunun oluşumuna diğer aktörlerin nasıl dahil edilebileceğine dair iyi tartışılmış öneriler ortaya koymuştur (Roberts & Sivakumaran, 2012). Önerilerden biri, uluslararası insancıl hukukun oluşumunda kuralların muhataplarının uygulamalarının ve görüşlerinin (*opinio juris*) dikkate alınması gerektiğidir (Sassòli, 2019, s. 50). Bu argüman doğru olsaydı, uluslararası olmayan silahlı çatışmalara ilişkin uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumunda devlet dışı silahlı grupların rolünü otomatik olarak kabul ederdi.

Ancak, konuyla ilgili tartışmanın mevcut durumu bu görüşü desteklemiyor gibi görünmektedir. 1995 yılında Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, uluslararası olmayan silahlı çatışmaların uluslararası insancıl teamül hukukunda bir teamül normunun var olup olmadığını değerlendirirken devlet dışı silahlı grupların uygulamalarını dikkate alarak büyük bir adım atmış gibi görünüyordu (Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 1995, s. 107). 2005 yılında Uluslararası Kızıl Haç Komitesi bu tür uygulamaların önemini belirsiz olduğuna atıfta bulundu (Beck & Henckaerts, 2005, s. 42). Son olarak, Uluslararası Hukuk Komisyonu yakın zamanda en açık ifadelerle, devletlerin ve uluslararası örgütlerin uygulamaları dışında, belirli durumlarda, diğer aktörlerin davranışlarının uluslararası teamül hukuku kurallarının oluşmasına veya ifade edilmesine katkıda bulunan uygulamalar olmadığını belirtmiştir (United Nations International Law Commission, 2018).

Dolayısıyla, şu anda devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumunda herhangi bir rolü bulunmamaktadır. Ancak bu durum yakın gelecekte değişime uğrayabilir. Bu tür bir katılımın, bir sonraki bölümde tartışılan nedenlerle uluslararası insancıl hukuka uyumu geliştireceği bu makalede ileri sürülmektedir.

B. TEAMÜL HUKUKUNUN GELİŞİMİNE MÜDAHİL OLMAK

Bu makalenin özüne geçmeden önce, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna dahil edilmesinin olumlu ve olumsuz yönlerini ele almak gerekir. Uluslararası

² "1. Kendisine sunulan uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözmekle görevli olan Divan:

a. anlaşmazlık halinde bulunan devletlerce açık seçik kabul edilmiş kurallar koyan, gerek genel gerekse özel uluslararası antlaşmaları;

b. hukuk olarak kabul edilmiş genel bir uygulamanın kanıtı olarak uluslararası teamül kurallarını;

c. medeni uluslarca kabul edilen genel hukuk ilkelerini;

d. 59. Madde hükmüne bağlı olmak koşulu ile, hukuk kurallarının belirlenmesinde yardımcı araç olarak yargı kararları ve çeşitli ulusların en yetkin yazarlarının öğretilerini uygular." Statute of the International Court of Justice, 1945, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/sicj/icj_statute_e.pdf, Erişim Tarihi: 26.08.2022.

insancıl teamül hukukunun oluşumuna yeni aktörlerin dahil edilmesi, mevcut sistemde zorunlu olarak ayarlamalar yapılmasını gerektirecektir. Bu katılımın gerçekleşme şansının olması için, bu katılımın avantajları, bu tür bir uyarılmanın olumsuz sonuçlarından daha ağır basmalıdır.

Uluslararası silahlı çatışmalar ile uluslararası olmayan silahlı çatışmalar arasındaki büyük farklılıklara rağmen, iki çatışma türünü düzenleyen hukuk birbirine yakın bir şekilde gelişmiştir. Uluslararası olmayan silahlı çatışmaları düzenleyen normlar nadiren özel olarak iç çatışma durumları için geliştirilmiştir. Daha ziyade bu tür bir genişlemenin mümkün olduğu uluslararası silahlı çatışmaları düzenleyen kurallara benzetilerek geliştirilmiştir (Sivakumaran, 2012, s. 525). Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi haklı olarak uluslararası silahlı çatışmalarda savaşı şiddet, tecavüz, işkence veya hastanelerin, müzelerin, kiliselerin tahrip edilmesine karşı korumanın altında yatan mantığın uluslararası olmayan silahlı çatışmalar için de geçerli olduğunu belirtmiştir (Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 1995, s. 97). Ancak aynı durum, örneğin uluslararası silahlı çatışmalarda gözaltında tutmayı düzenleyen uluslararası insancıl hukuk teamül kuralı (Beck & Henckaerts, 2005) için geçerli değildir. Bu kuralın uluslararası olmayan silahlı çatışmalara uygulanması, devlet dışı silahlı grupların yasa çıkarmasını ve *habeas corpus* işlemleri başlatmasını gerektirecektir (Sassòli, 2010, s. 14).

Dahası, uluslararası olmayan silahlı çatışmalar için özel olarak tasarlanmış olan kurallar bile öncelikle devletlerin kapasitelerini dikkate almaktadır. Uluslararası olmayan silahlı çatışmaların devletler ve devlet dışı silahlı gruplar olmak üzere iki tarafı olmasına rağmen, sadece bir taraf ciddiye alınmaktadır. Devlet dışı silahlı gruplar, uluslararası insancıl hukuk alanı dışında sıklıkla suçlular ve teröristler olarak anılmalarının yanı sıra (Cassese, 2012, s. 519), uluslararası insancıl hukuk alanı içinde de sıklıkla ikincil statüde muamele görmekte ve göz ardı edilmektedir. Aynı zamanda, devlet dışı silahlı grupların uluslararası teamül hukuku (Somer, 2007, s. 661) kuralları ile bağlı olduğu kabul edilmekte ve sıklıkla bu kurallara uymaları istenmektedir. Devlet dışı silahlı grupların uymaması durumunda ise eleştirilmekte, ancak nadiren uymaları için teşvik edilmektedirler (Sivakumaran, 2012, s. 530).

Bu iki faktör, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuk kurallarına uyumunu zorlaştıran iki önemli soruna yol açmaktadır. Birincisi, uluslararası olmayan silahlı çatışmaları düzenleyen kurallar, başlangıçta devletlerin davranışlarını düzenlemek için tasarlandıklarından, devlet dışı silahlı gruplar için her zaman gerçekçi değildir. İkinci olarak, devlet dışı silahlı gruplar genellikle uluslararası teamül hukuku kurallarıyla bağlı olmayı reddederler, çünkü bu kuralların oluşturulmasına katılmamışlardır ve dolayısıyla bu kurallara ilişkin bir sahiplik duygusuna sahip değildirler (Sassòli, 2007, s. 64).

Devlet dışı silahlı grupların uluslararası olmayan silahlı çatışmalara ilişkin uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna dahil edilmesi bu sorunların çözümüne katkıda bulunacaktır. İlk olarak, devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının dikkate alınması, uluslararası toplumun devlet dışı silahlı grupların hangi normlara uymakta zorlandığını daha iyi anlamasını sağlayacaktır. Böylelikle kurallar, gerçek hayat uygulamaları ile uyum gösterecek hale gelecektir. İkinci olarak, kendi uygulamalarından oluşan teamül hukuku normlarını devlet dışı silahlı gruplar benimseyecek ve uyum konusunda rahat bir şekilde ikna olacaktır. Son olarak, devlet dışı silahlı grupların katılımı onlarla iletişim kanalları

kurulmasına yardımcı olacaktır. Bu tür kanallar uluslararası topluma daha sonraki bir aşamada insani konularda angajman için grupla temas noktaları sağlayacaktır. Bu avantajlar birlikte ele alındığında, daha büyük ölçekte, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuka uyumunu artırmaya katkıda bulunacaktır.

Olası itirazlar da çok sayıdadır. İlk olarak, devletlerin yapması muhtemel itirazlardan biri, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukuna katılımının kabul edilmesinin onları devletlerle eşit bir konuma getireceğidir (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 133). İkinci olarak, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku kurallarının oluşumuna kabul edilmesinin uluslararası insancıl hukukun gerilemesine yol açacağı ileri sürülebilir (Ryngaert, 2011, s. 289). Üçüncü olarak, devlet dışı silahlı grupların katılımı kaçınılmaz olarak mevcut sistemde değişiklik ihtiyacını doğuracaktır, bu da teamül oluşumunu bozabilir (Scobbie, 2007, s. 47).

Tüm bu olası karşı argümanlara bir sonraki bölümde değinilecek ve devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukukun teamül hukuku oluşumuna katılımının olası avantajlarının, çoğu hafifletilebilecek olan olası dezavantajlarından çok daha ağır bastığı gösterilecektir.

C. ORTAYA ÇIKAN ZORLUKLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Bu bölüm, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılmaları kabul edildiğinde ortaya çıkan sorunları tespit etmeyi ve mümkünse bunları ortadan kaldırmak veya etkilerini hafifletmek için olası çözümler sunmayı amaçlamaktadır. Yalnızca hukuki bir bakış açısı yerine, bölgesel politika da inceleme kapsamında olacaktır.

1. Sınıflandırma Sorunu

Uluslararası insancıl hukuk, barış zamanında uygulanan sınırlı sayıda kural haricinde, yalnızca silahlı çatışma zamanlarında uygulanır. Bununla birlikte, silahlı çatışma olmasa bile, devletler çatışmayla ilgili konularda *opinio juris* ifade edebilir. Belirli antlaşma yükümlülüklerini üstlenerek veya yasal ya da idari düzenlemeler yaparak ilgili uygulamayı oluşturabilirler (United Nations International Law Commission, 2018). Öte yandan, devlet dışı silahlı gruplar, uluslararası olmayan bir silahlı çatışma çıkmadıkça belirli bir konuda uygulama oluşturamazlar. Bu, devlet dışı silahlı grupların uluslararası olmayan silahlı çatışmalara ilişkin uluslararası teamül hukukunun oluşumuna ancak bir çatışma durumu, uluslararası olmayan bir silahlı çatışma olarak nitelendirildiğinde katkıda bulunabileceği anlamına gelir.

Dolayısıyla şu sorular ortaya çıkmaktadır. Bir devlet uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın varlığını reddederse ya da bir çatışmayı uluslararası silahlı çatışma olarak sınıflandırırsa ne olur? Böyle bir ret, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumundaki rolünü nasıl etkiler? Devlet dışı silahlı grupların pratiklerinin göz ardı edilmesine yol açar mı? Bu araştırma soruları üzerinden bu bölüm şekillenecektir.

İlk olarak, bir silahlı çatışmanın niteliğini ve bir devletin buna dahil olup olmadığını belirlemede, son sözü kimin söylediğine bakmamız gerekir. Bu belirlemeleri yapmak günümüzde devletlerin egemenliği altındadır. Ancak, aynı zamanda, bu tespit en büyük menfaate sahip olan da devletlerdir

(Chatham House, 2012, s. 6). Son yıllardaki eğilim, uluslararası insancıl hukukun uygulanabilirliğini reddetmekten tam tersine doğru kaymış olsa da (Fortin, 2017, s. 121), bu durum devletlerin manipülasyon yapma ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Uluslararası Kızılhaç Komitesi bu konuda net bir açıklama yapmıştır; buna göre uluslararası olmayan silahlı çatışmaların varlığının tespiti devletler tarafından kötü niyetli bir yoruma tabi tutulamaz (International Committee of Red Cross, 1971, s. 41). Ayrıca, iç çatışma mağdurlarına insani yardım konusunu incelemekle görevlendirilen Uzmanlar Komisyonu, objektif kriterlerin karşılanması halinde uluslararası olmayan silahlı çatışmaların varlığının inkar edilemeyeceği sonucuna varmıştır (International Review of the Red Cross, 1962, s. 82). Dolayısıyla, bir devlet ile devlet dışı silahlı gruplar arasındaki bir çatışma objektif kriterleri karşıladığında, uluslararası insancıl hukuk bu tür bir çatışmaya uygulanacaktır (Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Opinion and Judgment Trial Chamber II, 1997, s. 562). Ayrıca, bir devletin uluslararası olmayan silahlı çatışmaların varlığını reddeden açıklamalarının çatışmanın sınıflandırılmasıyla çok az ilgisi olduğu görüşü Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından desteklenmiştir (Prosecutor v Boskoski and Tarculovski, Trial Judgment, Trial Chamber, 2008, s. 191). Bu durum devletlerin silahlı çatışmaları kendi çıkarları doğrultusunda yorumlaması olasılığını bir dereceye kadar azaltmaktadır, ancak uluslararası insancıl hukukun belirli bir duruma ne zaman uygulanmaya başlayacağına karar verebilecek bir organın yokluğunda bu olasılığı ortadan kaldırmamaktadır.

Uluslararası Kızılhaç Komitesi, bazen belirli silahlı çatışmaların sınıflandırılmasına ilişkin görüşlerini yayınlasa da, uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda yer alan devletlerle ilişkilerini tehlikeye atabileceği için düzenli olarak belirleyici bir organ rolünü üstlenmeyi sakıncalı görmektedir (International Committee of Red Cross, 1971, s. 41). Bu nedenle, yetkili sınıflandırmalar çoğunlukla yargısal organlar tarafından, ancak nadiren ve *post factum* olarak yapılmaktadır (Chatham House, 2012, s. 7). Günümüzde silahlı çatışmaların nasıl sınıflandırılacağı konusunda genellikle BM Güvenlik Konseyi ve sivil toplum kuruluşları aktif olarak rol almaktadırlar. (Fortin, 2017, s. 123). Ancak, uluslararası hukuk sisteminde, bir aktör tarafından yapılan sınıflandırmalar diğerlerine dayatılamaz (Sassòli, 2019, s. 169).

Bu durumun devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna dahil edilmesi açısından ne gibi sonuçları vardır?

Uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın varlığının, çatışmaya taraf olan bir devlet tarafından inkâr edilmesi, uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumunda devlet dışı silahlı grupların uygulamalarını dışlayamaz. Bu tespit öznelidir ve uluslararası nitelikte olmayan bir silahlı çatışmanın ölçütleri karşılandığında, devlet dışı silahlı grupların uygulamaları ve *opinio juris*leri dikkate alınmalıdır. Aksi bir sonuç, devlet dışı silahlı grupları teamül hukuku oluşturma sürecine dahil etme sürecine zarar verecektir. Eğer bir devletin uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın varlığını reddetmesi devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının dışlanması üzerinde bir etkiye sahip olacaksa, devletler bunu kendi çıkarları doğrultusunda bir araç olarak kullanabilir. Bu durumda uluslararası teamül insancıl hukuk kuralları devlet dışı silahlı gruplar için gerçekçi olmayacak ve devlet dışı silahlı grupların uluslararası teamül insancıl hukukunun oluşumuna dahil edilmesinin gerekçesi azalacaktır.

Devletlerin silahlı çatışmaları kendi çıkarları doğrultusunda nitelendirmelerinin nedenlerini açıklamak gerekirse. Uluslararası silahlı çatışma hukuku ile uluslararası olmayan silahlı çatışma hukuku

arasında normatif bir uçurum vardır. Uluslararası olmayan silahlı çatışma hukuku, uluslararası silahlı çatışma hukukuna kıyasla çok daha az gelişmiştir.

1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ortak 3. Maddesi ve Ek Protokol II, uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın tüm taraflarınca uyulması gereken asgari standartların ana hatlarını çizmektedir. Ancak, özellikle Ek Protokol II ile ilgili olarak, hukuki uygulamanın değişken bir yapısı vardır; tüm devletler Ek Protokol II'ye taraf değildir ve Ek Protokol II'nin hükümleri Ek Protokol I ile karşılaştırıldığında oldukça az gelişmiştir.

Ek Protokol I ve Ek Protokol II arasındaki uçurum göz önüne alındığında, uluslararası olmayan silahlı çatışma durumlarında muharip statüsü ve muharip dokunulmazlığı gibi konular çözümsüz kalmaktadır.

Örneğin, Afganistan'daki silahlı çatışma 2002 yılında uluslararası bir silahlı çatışma olmaktan çıkıp uluslararası olmayan bir silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Ancak, idari kontrolü Kabil'in ötesine geçmeyen bir hükümetin emrinde elli devletten 130,000 yabancı personel olduğu göz önüne alındığında, uluslararası olmayan silahlı çatışma olarak sınıflandırma mantık dışı görünebilir.

Diğer devletlerin dahil olduğu silahlı çatışmaların sınıflandırılması, çatışmanın taraflarının yürürlükteki hukuku ihlal edip etmediklerini değerlendirmek açısından kritik önem taşır. 2006 İsrail-Lübnan çatışmasıyla ilgili olarak, çatışmanın coğrafi kapsamının uluslararası bir sınırı aşması nedeniyle silahlı çatışmanın uluslararası silahlı çatışma olarak sınıflandırılıp sınıflandırılmayacağı veya çatışmanın İsrail ile devlet dışı bir silahlı grup olan Hizbullah arasında olması nedeniyle uluslararası olmayan bir silahlı çatışma olup olmadığı konusunda belirsizlik vardı.

Uluslararası silahlı çatışmalar ile uluslararası olmayan silahlı çatışmaları düzenleyen hukuk arasındaki boşluğu doldurmak için çaba sarf edilmesi güvenilirlik ve kesinlik açısından çok önemlidir. Bu uçurumu kapatmanın en zor yollarından biri, uluslararası silahlı çatışma ve uluslararası olmayan silahlı çatışma hukukunu tek bir maddi belgede birleştiren yeni bir antlaşmanın akdedilmesi olacaktır. Uzun vadede daha faydalı olmakla birlikte, böyle bir belgenin müzakere edilmesi ve yürürlüğe girmesi uzun yıllar alacaktır.

Yeni bir maddi hukuk oluşturmak yerine, ikinci bir olasılık, devletlerin uluslararası silahlı çatışma ve uluslararası olmayan silahlı çatışmayı düzenleyen mevcut hukuku birleştiren bir protokol müzakere etmesi ve taslağını hazırlamasıdır. Alternatif olarak, devletler tek taraflı deklarasyonlar yoluyla uluslararası silahlı çatışma ve uluslararası olmayan silahlı çatışmanın hukuki yapısını birleştirmeye çalışabilirler. Aynı durum devletlerin mevcut uluslararası olmayan silahlı çatışmaları uluslararası silahlı çatışma olarak sınıflandırdığı durumlar için de geçerlidir. Ancak bu ayrımı belirlemede kesin bir karar merci bulunmamaktadır. Aslında, ülkesel olmayan bir devletin başka bir devletin topraklarındaki devlet dışı bir silahlı grup üzerindeki kontrolü, çatışmayı vekaleten uluslararası silahlı çatışma olarak sınıflandırmak için yeterli bir standarda ulaşmazsa ve uluslararası olmayan silahlı çatışma kriterleri objektif olarak karşılanırsa, devlet dışı silahlı grubun uygulamaları dikkate alınmalıdır.

2. Seçim Sorunu

Devlet dışı silahlı gruplar tarafından uluslararası teamül hukukunun oluşturulmasıyla ilgili en büyük zorluklardan biri, uygulamayı oluşturma ve *opinio juris* ifade etme kapasitesine sahip grupların nasıl tespit edileceği sorusudur. Bu soru sadece devlet dışı silahlı gruplarla ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Devletler büyüklük bakımından farklılık gösterebilir ve siyasi yelpazenin karşıt taraflarında yer alsalar da, bazı temel tek tip özellikleri paylaşırlar ve devlet dışı silahlı gruplardan çok daha az çeşitlilik gösterirler (Sassòli, 2019, s. 50). Egemen eşitliği vurgulayan BM Şartı'nın 2 Maddesi devletlerin tek tip ve türdeş yapısına katkıda bulunur. Buna karşılık, devlet dışı silahlı gruplar heterojendir ve kapasiteleri, bir toprak üzerindeki kontrolleri, operasyonel uygulamaları, ana devlet ve üçüncü devletlerle ilişkileri, amaçları ve uluslararası insancıl hukuka saygı gösterme eğilimleri bakımından farklılık gösterirler (Sassòli, 2010, s. 10). Dolayısıyla, hangilerinin uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna kabul edileceği belirsizdir. Belirsizliği gidermek için çözüm yolları önermek bu bölümün amacı olacaktır.

Kritik sorunlardan en belirginini seçim sorunudur. Uyumu arttırmak amacıyla sorunun çözümüne yanlış bir bakış açısı getirmekten kaçınılmalıdır. Çözüm için yine devletlerin bakış açısı dikkate alınmalıdır. Gerçekçi olmak gerekirse, uluslararası hukukun devlet merkezli olduğu bir sistemde, uluslararası hukuk yapımına kimlerin kabul edileceğine dair yeni kuralları kabul edenler devletlerdir (Gunning, 1991, s. 215). Bu nedenle sorunu çözebilmek için devletlerin kabul edip etmeyeceği belirlenmelidir.

Sorunu çözenin bir yolu, yalnızca, sorumlu komuta altında örgütlenmelerini ve bir devletin topraklarının bir bölümünü kontrol etmelerini gerektiren Ek Protokol II'nin 1. maddesinin gereklerine uyan grupları dikkate almaktır. Bu görüş, devlet dışı silahlı grupların tüzel kişiliğine ilişkin görüşlerden birinden kaynaklanmaktadır. Bu görüşe göre, devlet dışı silahlı gruplar bir toprak parçası üzerinde kontrol sahibi olduklarında ve normalde devletler tarafından yerine getirilen sorumlulukları yerine getirdiklerinde tüzel kişiliğe sahip olurlar (Fortin, 2017, s. 155). Böyle bir yaklaşımın olumlu tarafı, uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılımları, toprak parçasını kontrol edenlere kıyasla daha fazla pratik zorluk yaratacak olan daha az örgütlü devlet dışı silahlı grupları dışlamak olacaktır. Roberts ve Sivakumaran bu yaklaşımı kabul etmemektedir. Yazarlar, devletlerin, devlet dışı silahlı grupların hukuk yapımında rol oynamaları gerektiğini kabul etmekte daha isteksiz olduklarını, zira bu rolün toprakları kontrol etmelerine veya hükümet benzeri işlevler yerine getirmelerine dayandırılacağını, çünkü bunun yasal statülerini yükseltmek olarak görülebileceğini belirtmektedir (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 133). Bu görüş kanaatimizce temelden yoksundur. Silahlı gruplara hukuk yapımında rol verilmesi statülerini devletlerinkine benzer bir seviyeye yükseltmeyecektir. Tıpkı uluslararası örgütlere antlaşma yapma hakkı verilmesinin onları devletlerle eşit hale getirmemesine benzer şekilde. Hangi grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun ortaya çıkış sürecine dahil edileceğini; sadece bir toprak parçası üzerinde, devlet dışı silahlı aktörlerin etkili kontrolüne dayandırmak problemleri bir yaklaşım olacaktır. Böyle bir seçim kriteri sadece devletler tarafından değil, devlet dışı silahlı gruplar tarafından da iyi karşılanmayacaktır. Bir bölgeyi kontrol etmeyen grupların dışlanması, bu gruplar arasında memnuniyetsizliği besleyebilir ve sonuç olarak uyumsuzluğa yol

açabilir. Dahası, bu gruplar için bölgeyi kontrol etmek için çaba göstermeleri yönünde bir teşvik yaratacaktır.

Bir başka olası öneri de, belirli özelliklere sahip grupların uygulamalarını göz önünde bulundurmak olabilir; bunlardan en belirgin olanı, bir grubun siyasi bir gündemi takip etmesidir. Bir grubun amaçlarının değeri, uluslararası olmayan silahlı çatışmanın unsurları bağlamında tartışılmıştır (Diplomatic Conference for the Establishment of International Conventions for the Protection of Victims of War, 1949, s. 99). Silahlı çatışmaların uluslararası olmayan olarak nitelendirilmesi için siyasi bir amacın varlığının gerekliliği öneri olarak sunulmuştur. Siyasi bir amacı olan bir grubun, bir ülkeyi yönetmek istediği için, tamamen cezai bir amaç güden bir gruba kıyasla uluslararası insancıl hukuka saygı gösterme konusunda daha fazla teşvike sahip olduğu belirtiliyordu (Sassòli, 2019, s. 182). Ancak, Uluslararası Kızılhaç Komitesi ve Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, bir grubun siyasi motivasyonunun uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın varlığı için bir ön koşul olduğu önermesini reddetmiştir. Uluslararası Kızılhaç Komitesi, bir grubun motivasyonlarının değerlendirilmesinin tartışmalı olduğuna işaret etmektedir. Silahlı bir grubun çatışma motivasyonu sadece siyasi hedefler düzeyine indirgenip değerlendirilemez (Dörmann, 2016, s. 451). Uluslararası teamül hukukunun oluşturulmasına katılmak üzere devlet dışı silahlı grupların seçimine sübjektif bir seçim kriteri getirmek de aynı şekilde bir grubun siyasi bir hedefi olup olmadığına dair spekülasyonlara kapı açacaktır. Dahası, uluslararası olmayan bir silahlı çatışmada siyasi olmayan bir amacı olan devlet dışı bir silahlı grup, tıpkı siyasi bir amacı olan gruplar gibi, silahlı kuvvetler mensuplarını veya sivilleri alıkoymak, belirli savaş araç ve yöntemlerini kullanmak gibi belirli bir konuda bir uygulama oluşturma kapasitesine sahipse, bu uygulamaları resmi bir sübjektif kritere dayanarak göz ardı etmek için hiçbir neden yoktur.

Bu nedenle, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılmaları için seçilmelerinin yalnızca silahlı çatışmanın varlığına dayandırılması önerilmektedir. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin *Tadic* kararında (Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Opinion and Judgment Trial Chamber II, 1997, s. 526) belirttiği gibi, belirleyici kriterler, devlet dışı silahlı bir grubun yeterli düzeyde örgütlenmesi ve belirli bir şiddet yoğunluğu seviyesi olacaktır (Rodenhäuser, 2018, s. 112). Bu aslında, yalnızca uluslararası olmayan silahlı çatışmalara katılan devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının dikkate alınacağı anlamına gelecektir. Böyle bir seçim, devlet dışı silahlı grupların dahil edilmesi amacına en iyi şekilde hizmet edecektir. Birincisi, bu kriterler özünde nesnelidir, bu da devletlerin bunları manipüle etmesi için daha az fırsat olduğu ya da en azından olması gerektiği anlamına gelmektedir. İkincisi, bu tür bir seçim uluslararası insancıl hukuk kurallarının tüm muhataplarının yani silahlı çatışmanın tarafları uygulamalarının dikkate alınmasını sağlayacaktır ki bu da devlet dışı silahlı grupların dahil edilmesinin amacına en iyi hizmet eden şeydir, uluslararası insancıl hukuk kurallarına uyumu arttırmak için. Üçüncü olarak, devlet dışı silahlı grubun tek tip bir tanımının olmaması halinde, uluslararası olmayan silahlı çatışmanın varlığına ilişkin iki kriterin kullanılması, seçim sürecini pratik düzeyde kolaylaştıracaktır.

3. Aykırı Uygulama Sorunu

Uluslararası teamül hukukunun oluşumuna katılmak üzere devlet dışı silahlı grupları seçme kriterlerine ilişkin olarak bir önceki bölümde önerilen görüş benimsenirse, şu soru ortaya çıkmaktadır:

uluslararası olmayan bir silahlı çatışmaya katılan her grup uluslararası teamül insancıl hukukunun oluşumuna kabul edilirse, sistematik olarak insancıl olmayan nitelikteki uygulamaları sürdüren gruplarla nasıl mücadele edilmeli? Uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda yer alan tüm silahlı grupların insancıl hukukun oluşumuna katılmasının, bu hukuku artık amacına hizmet etmeyen insancıl olmayan bir hukuka dönüştürmemesini nasıl sağlayabiliriz? Bu bölüm, bu tür olumsuz etkileri azaltmanın olası yollarını ana hatlarıyla belirterek, bu sorulara cevap aramaktadır.

Bazı devlet dışı silahlı gruplar uluslararası insancıl hukuka ısrarla karşı çıkmakta ve silahlı bir çatışmaya girdiklerinde hiçbir kısıtlama uygulamamaktadır (Jo, 2015, s. 47). Bu bağlamda Ryngaert, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna dahil edilmesi sonucunda oluşan kuralların, uluslararası insancıl hukukun gerilemesine yol açacağını belirtmektedir (Ryngaert, 2011, s. 289). Bu, devlet dışı silahlı grupların angajmanına yönelik en sık yapılan eleştirilerden biri olmaya devam etmektedir. Bu nedenle, bu tür gruplarla ve uygulamalarıyla nasıl başa çıkılacağını yollarının belirlenmesine ihtiyaç vardır. Doğru bir şekilde ele alınmadığı takdirde bu sorun, uluslararası insancıl hukuk teamül kurallarının oluşum sürecine gerçekten katılmak isteyen ve uluslararası insancıl hukuka uyma motivasyonuna sahip olanlar da dâhil olmak üzere, devlet dışı silahlı grupların kabul edilmesinin önünde bir engel teşkil edebilir.

İki muhtemel çözüm yolu önerilebilir. İlk seçenek, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuk teamüllerine katılımını uluslararası insancıl hukuka uyumlarına bağlamaktır.

Sassòli, uluslararası insancıl hukuk kurallarına uyumlarını artırmak için devlet dışı silahlı gruplarla etkileşim olasılığını tartışırken, gerçek bir silahlı çatışmaya dahil olan tüm gerçek silahlı gruplarla angaje olmayı önermektedir (Sassòli, 2010, s. 10). Dışlama konusunda ise, bu kararı grubun kendisine bırakmayı önermektedir. Devlet dışı silahlı aktör, sistemi kötüye kullanmayı seçtiğinde, hukuk sistemi tamamen dışlandığında, bir propaganda aracına dönüştürdüğünde günümüz uluslararası toplumundan kendi kendini de dışlamış olacaktır. Umutsuz ya da ciddi olmayan grubu belirlemenin zor olduğunu, çünkü grubun uymaya istekli olup olmadığını ancak süreç içinde kanıtlanabileceğini ve bunun bir ön koşul olamayacağını vurgulamaktadır. Bu öneri, uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna hangi grupların kabul edileceği sorusuna uygulanabilir bir çözüm sunmaktadır, ancak bazı yönleri daha da detaylandırılabilir.

Pratik düzeyde durumu daha iyi anlamak için, pratikte uymama ile uymayı reddettiğini beyan etme arasındaki ayrımı başvurmak faydalı olacaktır (Scott, 1990, s. 203). Bu ayrım, uymak isteyen ancak uyamayan grupları dışlamamak için dışlamaya daha ihtiyatlı yaklaşmaya izin vermektedir. Mevcut uluslararası insancıl hukuk kurallarının bir kısmı devlet dışı silahlı gruplar için gerçekçi değildir, özellikle de çekimserlikten ziyade eylem gerektiren kurallar. Bu nedenle, maddi kaynakların nesnel yetersizliği nedeniyle mevcut uluslararası insancıl hukuka uyamayan grupların bu hukukun oluşumuna katılmadan dışlanması ters etki yaratacaktır. Aynı zamanda, mevcut kuralları göz ardı ettiğini açıkça beyan eden devlet dışı silahlı gruplar da dışlanmalıdır. Bu ayrımı açıklamak için iki uyumsuzluk örneği vermek faydalı olacaktır. Frente Farabundo Marti para la Liberacion Nacional'in (FMNL) mahkemelerde görev alanlara uygun eğitim vermemesi (Sivakumaran, 2009, s. 491) uluslararası insancıl hukuk teamülleri kapsamında sağlanan adil yargılanma gerekliliklerine uyulmadığını göstermektedir (Beck &

Henckaerts, 2005, s. 100). Ancak, bu başarısızlığı Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) üyeleri tarafından gerçekleştirilen ve sosyal medya ağlarında yayınlanan çok sayıda kafa kesme eylemiyle karşılaştırmak gerekir (Friis, 2019, s. 91). İlki pratikte uyulmadığını, ikincisi ise uyulmadığının beyan edildiğini temsil etmektedir. Böyle bir ayrımın kullanılması, bir grubun kendisini uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumundan kendi kendine dışlayıp dışlamadığının analizi için yararlı olacaktır, çünkü grubun uymayı reddettiğini açıkça beyan etmesi, grupların uyumunun öznel değerlendirmesine kıyasla dışlama için nesnel bir gerekçe sağlayacaktır.

Uluslararası toplumdaki dışlama sürekli olarak devam etmeyecektir. Yaklaşımı değiştirme gücü davranışını değiştirme şansına sahip devlet dışı silahlı aktörlerdedir. Değişim, gelen baskılar veya iyi bir örnek olabilme yoluyla gerçekleşebilir (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 130). İkinci olarak, diğer devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna katılımı, daha gerçekçi kuralların oluşmasına yol açarak, diğer grupların bunlara uyma teşvikini güçlendirebilir.

Ancak bu yaklaşımın dezavantajları da vardır. Bu tür bir dışlamanın hukuken mevcut olmadığı iddiasına dayanarak buna nitelikli seçim denebilir. Bu itiraz, sorunun tartışılmasını başka bir yöne çevirecektir. Özellikle ikinci seçenek, belirli gruplarla nasıl başa çıkılacağından, onların aykırı uygulamalarıyla nasıl başa çıkılacağına geçmektir.

Devletlerin uygulamalarında aykırı uygulamaların nasıl değerlendirileceği belirsizdir (Kyriakopoulos, 2016, s. 49). Devlet dışı silahlı grupların uygulamaları mevcut bir uluslararası teamül hukuku kuralıyla çeliştiğinde çok az tartışma ortaya çıkmaktadır. Uluslararası Adalet Divanı'nın *Nikaragua* kararındaki ilgili açıklamasına göre, bu tür aykırı uygulamalar genellikle halihazırda oluşmuş bir teamül kuralının ihlali anlamına gelecektir (Case Concerning the Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States) (Judgment), 1986, s. 186). Ancak sorun, bir uluslararası teamül hukuku kuralının yeni oluşmaya başladığı, yani oluşum sürecinde olduğu ve mevcut uygulamanın tartışmalı olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, aksi yönde bir uygulamanın varlığına rağmen, hiçbir devlet işkenceye izin verildiğini iddia etmediği için, işkenceye yönelik bir teamül yasağının var olduğu sonucuna varmıştır (Prosecutor v Anto Furundzija, Trial Judgment, Trial Chamber, 1998, s. 138). Ancak bu tür bir gerekçe, uyumsuz devlet dışı silahlı gruplar söz konusu olduğunda işe yaramayacaktır. Devlet dışı silahlı gruplar, yasaklanmış bazı uygulamalara izin verildiğini açıkça iddia edebilirler (Jo, 2015, s. 48). Dolayısıyla, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin argümanı takip edilirse, aksi yönde bir uygulamanın yasal olarak kabul edilmesiyle birlikte değerlendirilmesi gerekir. Bu yaklaşım, yeni uluslararası insancıl teamül hukuk kurallarının oluşumunu engelleyebilir ya da insanlık dışı uygulamaların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir.

Ancak, böyle bir durumda bile, silahlı grupların uygulamalarının devletlerin ve diğer silahlı grupların uygulamaları ile birlikte dikkate alınması halinde, aykırı uygulamanın etkisinin azalacağı ileri sürülebilir (Fortin, 2017, s. 327). Devletler yasal normları ihlal ederken, bu tür açıklamaların siyasi olarak kabul edilemezliği ve antlaşma taahhütleri nedeniyle bu tür ihlallerin yasal olduğunu iddia etme olasılıkları daha düşüktür. Ancak bu argüman, sadece devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının birlikte ele alındığı senaryoyu dikkate almaktadır ki bu da devlet dışı silahlı grupların

yasa yapımına dahil edilmesinin tek yolu değildir. Devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının birlikte ele alınması durumunda bile insani olmayan normların oluşma riski göz ardı edilemez.

Bu analiz, uyumsuz grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumunu bir grubun kendisi ya da aykırı uygulamaları yoluyla kabul etmelerinin ele alınmasının gerçekten de bir dizi zorluk içerdiğini göstermektedir. İlk yaklaşım uluslararası insancıl hukukun gerilemesine yol açma riski taşımadığı için tercih edilebilir gibi görünse de, bazı grupların hukuken gerekçelendirilmeden dışlanmasına yol açabilir. İkinci yaklaşım ise uluslararası insancıl hukukun dar yorumlanarak geriletilmesine sebebiyet verecektir. Bununla birlikte, seçeneklerden herhangi birinin uygulanması, uluslararası insancıl teamül hukukunun seviyesinin düşürülmesinin olumsuz etkilerinin azaltılmasına imkan verecektir.

Bununla birlikte, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna katılımının her zaman kuralların gerilemesine yol açmayacağını da belirtmek gerekir. Özellikle, devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının uluslararası insancıl hukukun gerekliliklerine aykırı olduğu çok sayıda durum varken, devlet dışı silahlı grupların devletlerinkinden daha yüksek yükümlülükler üstlendiği durumlar da vardır, örneğin anti-personel mayınlara ilişkin Cenevre Çağrısı Taahhüt Sözleşmesi kapsamındaki yükümlülükler Ottawa Sözleşmesi kapsamındakilerden daha ileri gitmektedir (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 138). Devlet dışı silahlı grupların hukuk yapımına katılımına ilişkin tartışmada da bu hususun altı çizilmelidir.

4. Tanımlama Sorunu

Uluslararası insancıl hukuk teamül kurallarının belirlenmesi, diğer hukuk dallarındaki teamül kurallarının belirlenmesinden daha zor bir iştir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Devlet uygulamaları genellikle savaşan taraflardan biriyle sınırlıdır, genellikle ihmallerden oluşur ve şeffaflık eksikliği tarafların niyetlerini belirlemeyi zorlaştırır (Sassòli, 2019, s. 47).

Bu sorunlar devlet dışı silahlı gruplar söz konusu olduğunda daha da büyük bir şekilde ortaya çıkar mı? Devlet dışı silahlı bir grubun yaptıklarının o grup için bir kural olduğu nasıl tespit edilebilir? Bu bölümde, devlet dışı silahlı grupların uygulama ve içtihatlarının belirlenmesi ve biriktirilmesi sorununa pratik çözümler bulmak amacıyla bu sorulara cevap aranacaktır.

Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun konuyla ilgili çalışmalarının bir sonucu olan ve yakın zamanda yayınlanan Uluslararası Örf ve Adet Hukukunun Saptanmasına İlişkin Taslak Sonuçlar, devletler ve uluslararası örgütler dışındaki aktörlerin davranışlarını teamül kurallarının oluşturulması için genel uygulama gerekliliğinin kapsamı dışında bırakmaktadır (United Nations International Law Commission, 2018). Dahası, Uluslararası Hukuk Komisyonu, uluslararası teamül hukuku kuralının geleneksel formülünü teyit etmektedir (Arajärvi, 2010, s. 5); bu formül, her biri aynı kaynaktan çıksa da ayrı ayrı tespit edilmesi gereken devlet uygulaması ve *opinio juristen* oluşmaktadır. Uluslararası Hukuk Komisyonu, belirli durumlarda birinin diğerine üstün gelebileceğini kabul etmiyor gibi görünmektedir. Komisyon bu görüşünü desteklemek için *Nikaragua* davasını kullanmaktadır. İki devletin belirli bir kuralı bir antlaşmaya dahil etmeyi kabul ettiği durumlarda, anlaşmaları, bu kuralı yasal bir kural haline

getirmek ve onları bağlayıcı hale getirmek için yeterlidir; ancak uluslararası teamül hukuku alanında, kural olarak gördüklerinin içeriğine ilişkin olarak tarafların ortak görüşü yeterli değildir. Mahkeme, devletlerin *opinio juris* olarak kuralın varlığını uygulama ile teyit ettiklerinden emin olmalıdır. (Case Concerning the Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States) (Judgment), 1986, s. 97)

Ancak böyle bir görüşün izleri yargı uygulamasında sürülebilir. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi *Kupreskic* davasında uluslararası insancıl hukukun *opinio iuris sive necessitates*'in *usus*'tan çok daha büyük bir rol oynayabileceği bir alan olduğunu ve uluslararası insancıl hukuk ilkelerinin, devlet uygulamasının yetersiz veya tutarsız olduğu durumlarda bile, insanlığın taleplerinin veya kamu vicdanının emirlerinin baskısı altında teamüsel bir süreç yoluyla ortaya çıkabileceğini tespit etmiştir (The Prosecutor v Kupreskic, Trial Judgment, Trial Chamber, 2000, s. 527). Mahkemenin görüşü büyük oranda kabul görmemiştir. Bölümdeki analizler bu yüzden iki unsura da aynı oranda odaklanacaktır.

İlk bakışta, uygulamaların tespitine ilişkin zorlukların devlet dışı silahlı gruplarla ilgili olarak daha büyük olduğu düşünülebilir. Rondeau'ya göre durum her zaman böyle değildir ve gerçek hayattaki uygulamaların toplanması sorunu, hem devletler hem de devlet dışı silahlı gruplar için ciddi boyutlardadır (Rondeau, 2011, s. 668). Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin, uygulamaların toplanmasındaki zorlukların, Uluslararası Kızıl Haç Komitesi de dahil olmak üzere bağımsız gözlemcilerin fiili çatışma alanına erişimindeki zorluklar, tarafların bilgi vermemesi ve yanlış bilgilendirmeye başvurması ile ilgili olduğuna karar verdiğini aktarmaktadır (Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 1995, s. 99). Bu zorluklar gerçekten de her iki taraf için de eşit derecede geçerlidir.

Devlet dışı silahlı aktörlere özgü sorun ise olgusal ve yasal çeşitlilikleri nedeniyle, bir sınıf olarak grupları temsil eden uygulamalarını tespit etmenin çok daha zor olmasıdır (Fortin, 2017, s. 327).

Devlet dışı silahlı grupların fiili uygulamalarının toplanmasına ilişkin olası çözümlerden biri, devlet dışı silahlı grupların sahadaki davranışlarına ilişkin raporları ve diğer katkıları içeren sistemli bir veri tabanının oluşturulması olabilir. Sivil toplum kuruluşlarının bu alanda aktif rol alması doğru bir yaklaşım olacaktır. Kaynaklar çeşitlendirilebilir. Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuka uyumuna ilişkin bir veri tabanı örneği Silahlı Gruplar ve Uluslararası Hukuk veri tabanıdır (Heffes & Fortin, 2022). Bu veri tabanı devlet dışı silahlı grupların uyumuna ilişkin çalışmalar için sağlam bir temel sağlamaktadır. Bir veri tabanının oluşturulması ve yönetimi için şüphesiz büyük çaba sarf edilmesi gerekecektir. Sistemin kurulmasındaki amaç, verilerin güvenilirliğini arttırmak ve devlet dışı silahlı aktörlere ilişkin doğru bilgilere ulaşmayı sağlamak olacaktır.

Bir teamül kuralının ikinci unsuru olan *opinio juris*in tespitine gelince, bunun devlet dışı silahlı gruplar tarafından ifade edilmesini tespit etmek devletlere kıyasla gerçekten de daha zor bir iş olabilir.

İlk olarak, *opinio juris* belirli bir uygulamanın hukuk olarak kabul edilmesi anlamına geldiğinden, normların oluşumuna katılmadıkları gerekçesiyle teamül kurallarının kendileri üzerindeki bağlayıcılığını reddeden devlet dışı silahlı gruplar için hukukun gerçekte ne anlama geldiği açık değildir.

Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Taslak Sonuçlarına göre, devlet uygulamalarına uluslararası teamül hukuku tarafından izin verildiği, gerekli kılındığı veya yasaklandığı inancı eşlik etmelidir (United Nations International Law Commission, 2018). Devlet dışı silahlı aktörler, teamül hukuku oluşum sürecinde yer almadıkları için kurallara bağlılık hissinden uzaklaşacaklardır. Başka bir düşünce yapısıyla, sadece teamül hukukunun oluşumuna katkı verdikleri için bağlı olmayı kabul edecek olmalarını beklemek ise bir sorunsal yaratmaktadır.

Dolayısıyla, *opinio juris* ifadesi bağlamında devlet dışı silahlı gruplar için hukuk algısının nasıl anlaşılması gerektiğini yeniden düşünmek gerekebilir.

İkinci olarak, hiyerarşik yapıları belirgin olmayan devlet dışı silahlı aktörlerin, *opinio juris* oluşturma sürecinde kimin temsil kabiliyetine güveneceğinin belirlenmesi gerekir. Temsil eden kişinin gerekli ehliyete sahip olup olmadığı, grup hiyerarşisindeki konumu her bir olaya özel incelenerek tespit edilmelidir.

Üçüncü olarak, devlet dışı silahlı aktörlerin kendilerini ifade ederek *opinio juris* oluşturma süreci devletlere nazaran oldukça kısıtlıdır. Devletler örneğin uluslararası platformlarda görüşlerini ifade edebilirler. Ancak devlet dışı silahlı grupların *opinio juris*i, örneğin devlet dışı silahlı gruplar tarafından verilen resmi taahhütlerden, devlet dışı silahlı grupların davranış kurallarının analizinden mevcut ve erişilebilir olduğunda ve hatta sosyal ağların kullanımından çıkarılabilir (Jo, 2015, s. 49).

Genel olarak, devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının ve içtihatlarının belirlenmesi zorlu bir süreç olsa da imkansız değildir. Teamül kurallarının oluşumuna yeni aktörlerin kabul edilmesi kaçınılmaz olarak mevcut düzende bazı değişiklikler yapılmasını gerektirecektir. Değişikliklerin insancıl hukukun temel felsefesi doğrultusunda, silahlı çatışmalardan zarar görenleri koruma amacına yönelik hedefleri gerçekleştireceği ve insancıl hukuka uyumu arttıracığı açıktır.

5. Geçici Karakter Sorunu

Devletler ve devlet dışı silahlı gruplar arasındaki temel farklardan biri, ikincisinin geçici karakteridir. Devletler siyasi rejimlerinde değişiklikler yaşayabilirken, devletlerin kendileri dağılmadıkları sürece değişmeden kalırlar (Dabone, 2012, s. 87). Devlet dışı silahlı gruplar tabiatları gereği idealleri için varlık gösterirler. Kazanılan bir zafer ya da yenilgi sonucunda faaliyetlerine son verirler, bu yüzden geçicidirler, sürekliliğe sahip değildirler.

Uluslararası insancıl hukuk teamüllerinin oluşumu bağlamında, devlet dışı silahlı grupların geçici karakteri iki temel soruna yol açmaktadır. Birincisi, bir teamül kuralının oluşumu geleneksel olarak belirli bir düzeyde süreklilik ve tekrar gerektirdiğinden (Shaw, 2017, s. 56), bu gerekliliğin geçici olarak var olan devlet dışı silahlı gruplara uygulanıp uygulanmayacağı ve bu gerekliliği nasıl yerine getirebilecekleri belirsizdir. İkinci olarak, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna kabul edilmesinin amaçlarından biri normları sahiplenme duygularını artırmak olduğundan, bugünün gruplarının uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna kabul edilmesinin yarının gruplarına sahiplenme duygusu verip vermeyeceği tartışılabilir (Fortin, 2017, s. 327). Bu bölümde alternatif çözüm yollarına ulaşmaya çalışılacaktır.

Sassòli'ye göre, devletlerin istikrarı ve sürekliliği, uygulamayı tekrarlama ve kuralların yararlanıcıları ve muhatapları olma olasılıkları olanı uygulamayı olması gerekene yasaya dönüştüren teamül sürecinin bileşenleridir (Sassòli, 2019, s. 50). Devlet dışı silahlı grupların varlığının zamanla sınırlı olmasının, uluslararası insancıl teamül hukuku oluşum sürecine katılmalarını ciddi şekilde engelleyeceği ileri sürülebilir. Ancak, bunun neden böyle olmadığına dair birkaç argüman ileri sürülebilir. İlk olarak, uluslararası teamül hukuku kurallarının oluşum sürecine kabul edilebilmek için bir grubun uluslararası olmayan bir silahlı çatışmaya dahil olması gerekmektedir. Uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın varlığı için gerekli olan belirli bir şiddet derecesi şartı, söz konusu grubun taktiklerinde belirli bir sürekliliğe ve silahlı çatışmalara katılımında devamlılığa sahip olmasını gerektirir (Dabone, 2012, s. 87). İkinci olarak, uluslararası hukukun diğer dallarıyla karşılaştırıldığında, uluslararası insancıl hukuk için silahlı çatışma karakteri, tarafların her gün olmasa bile en azından çatışmanın sona ermeyeceği sıklıkta savaşla ilgili uygulamalarda buldukları anlamına gelir. Bu çoğu durumda, devletlerin deniz sınırlarının belirlenmesine ilişkin uygulamalarından daha sık olacaktır. Dolayısıyla, uluslararası insancıl hukukun kendine özgü karakterine tabi olarak, devlet dışı silahlı grupların geçici karakteri, süreklilik ve tekrarlama gerekliliğini yerine getirmelerine engel teşkil etmeyecektir.

İkinci sorunla ilgili olarak Fortin haklı olarak, silahlı çatışmalar daha korunaklı hale gelirken, devlet dışı silahlı grupların yaşam sürelerinin devletlerinkiyle kıyaslanamayacak kadar uzun olduğuna işaret etmektedir (Fortin, 2017, s. 328). Sonuç olarak, normların sahipliği sorunu çözülemeyebilir, çünkü yarının grupları bugünün gruplarının katkıda bulunduğu normların sahipliğini hissetmeyebilir. Bellal ve Heffes, Fortin'in argümanına cevap verirken, birçok durumda farklı devlet dışı silahlı grupların kendi iç hukuk kaynaklarını diğer grupların davranış kurallarına veya kamuya açık beyanlarına dayandırdığına dikkat çekmektedir (Bellal & Heffes, 2018, s. 126). Bu durum, Sassòli'nin de belirttiği gibi, bireylerin benzer sorunlarla karşılaşan bireylerin katılımıyla ortaya çıkan kuralları kabul etme ve bunlara saygı gösterme eğiliminde olduğu psikolojik unsurdan kaynaklanmaktadır (Sassòli, 2010, s. 17). Ayrıca, devlet dışı silahlı grupların katılımıyla oluşturulan kuralların onlar için daha gerçekçi olması beklendiğinden, bu durum yarının gruplarına bu tür uluslararası insancıl teamül hukuku kurallarına uymaları için bir başka teşvik sağlayacaktır.

Devlet dışı silahlı grupların geçici karakterinin, bu tür grupların katılımıyla uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşturulmasında önemli zorluklar yaratmayacağı görülmektedir. Zorluklar uluslararası insancıl hukuk sisteminin yapısı ve devlet dışı silahlı aktörlerin birbiri ile etkileşimi sayesinde ortadan kalkacaktır.

6. Uyum Sorunu

Uluslararası teamül hukuku oluşturma sürecine yeni aktörlerin kabul edilmesi, kaçınılmaz olarak bu aktörlerin sisteme nasıl uyum sağlayacağı sorusunu gündeme getirecektir. Eğer devlet dışı silahlı grupların uluslararası hukuk yapımına katılımı kabul edilirse, bu süreç sonucunda ortaya çıkan hukuk evrensel olur mu? Bağlayıcılık niteliği silahlı gruplar ve devletler için geçerli olur mu? Teamül hukukuna ihtiyaç sona mı erer? Tüm bu sorular, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşum sürecine katılabilmelerini sağlamak açısından hayati pratik öneme sahiptir. Bu bölümde, mevcut sistemin yeni aktörleri en iyi şekilde nasıl barındırabileceğine ilişkin öneriler özetlenecektir.

Uluslararası insancıl hukuk teamül kurallarının oluşumunda yer almayan devlet dışı silahlı aktörler için bu kuralların bağlayıcı olmadığı fikri kabul edilemez. Devlet dışı silahlı aktörlerin hukukun oluşum sürecindeki rolü net bir şekilde belirlenmelidir. Kanaatimizce bu sürece aktif olarak dahil olmalıdırlar. Roberts ve Sivakumaran, devlet dışı silahlı grupların hukuk yapma sürecine kabul edilmesinin önemli insani korumanın sürdürülmesi ile dengelenmesine izin vereceği için ilk yaklaşımın lehine olduğunu savunmaktadır (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 141). Hukuki olarak, argümanlarını, oluşturulmalarına katılmamış olmalarına rağmen teamül kurallarına bağlı kalan yeni ortaya çıkan devletlerle bir analogi kullanarak inşa etmektedirler (Tesón, 2017, s. 89). Yazarlar tarafından öne sürülen hukuki argümanların yanı sıra, bu tür bir pozisyon, devlet dışı silahlı grupların hukuki bir boşlukta faaliyet göstermesini engelleyeceği için politika açısından da tercih edilebilir olacaktır.

İkinci mesele, devlet dışı silahlı grupların katılımıyla oluşturulan uluslararası insancıl hukuk teamül kurallarının sadece devlet dışı silahlı gruplar için mi bağlayıcı olması gerektiği yoksa devlet dışı silahlı grupların ve devletlerin uygulama ve görüşlerinin birlikte ele alınıp değerlendirilerek her ikisini de bağlayıp bağlamayacağıdır.

İlk seçenek aslında sadece silahlı gruplar arasında var olan bir hukuk olacaktır. Bu, spor kulüpleri ve organizasyonları tarafından geliştirilen spor hukukuna veya tacirler tarafından geliştirilen *lex mercatoria*'ya benzer bir ulus ötesi hukuk şeklini alacaktır. Bu yaklaşımın yaratacağı ilk ve en büyük problem, savaşan tarafların eşitliği ilkesini ortadan kaldırması olacaktır. Uygulamaları ayrı ayrı ele almak, ortak bir payda aramaya gerek kalmayacağından, devletler için kurallar ile devlet dışı silahlı gruplar için kurallar arasında önemli bir boşluk yaratılmasına neden olacaktır. Dahası, devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların farklı yükümlülüklerle sahip olması gibi bir sonuç bile ortaya çıkabilir. İkinci olarak, sadece silahlı gruplar arasında var olan sistem herhangi bir kısıtlamaya tabi olmayacaktır: böyle bir sistemde, devlet dışı silahlı grupların aykırı uygulamaları, devletlerinkinden ayrı olarak ele alındığında, insani olmayan yeni kuralların yaratılmasına yol açabilir. Üçüncü olarak, devlet dışı silahlı gruplara kendi özerk hukuki rejimlerini geliştirme fırsatı verilmesi, silahlı grupların bir tür meşrulaştırılması olarak görülebilir. Spor kulüpleri ve tacirlerle karşılaştırıldığında, silahlı gruplar devletler tarafından yasadışı kabul edilmektedir (Sassòli, 2019, s. 51). Dolayısıyla devletlerin bu seçeneği kabul etme ihtimali çok düşüktür.

İkinci seçenek, devletlerin ve silahlı grupların görüşlerinin, uygulamalarının beraber uluslararası insancıl hukuk teamül kurallarının oluşum sürecine dahil olmasıdır. Sonuç olarak, kurallar devletleri ve devlet dışı silahlı grupları eşit derecede bağlayacaktır. Yaklaşımın olumlu yönlerini ele aldığımızda savaşan tarafların eşitliğinin korunduğunu belirleyebiliriz. İkinci olarak, devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının birlikte ele alınması, kuralların devlet dışı silahlı grupların insani olmayan uygulamalarını yeni bir kurala dönüştürmemesini sağlayacaktır. Üçüncü olarak, hem devletlerin hem de devlet dışı silahlı grupların uygulamalarını birlikte ele almak, devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların görüşlerinin esas olarak ayrıştığı alanları analiz etmek ve belirlemek için daha iyi bir fırsat sağlar. Tekrarlanan bir şekilde, iki tarafça ihlal edilen hukuk kurallarının belirlenmesi normun gerçeklere uygun olmayan yapısını ortaya çıkaracaktır (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 139).

Günümüzün karmaşık hukuk yapısıyla kıyaslandığında, argümanın eleştirilmeye en açık yönü devlet için ilkel kuralların oluşumuna sebebiyet vermesidir. Öneri olarak, devletler uluslararası insan hakları hukuku yükümlülüklerine bağlı kalmaya devam edecek, bu da bir koruma güvenlik ağı işlevi görecektir. Uluslararası insan hakları hukuku kuralları, silahlı çatışma durumlarındaki problemleri çözmekten uzaktır ve yetersiz kalmaktadır. Kurallarda farklılaşmaya, değişime izin vermek diğer bir öneri konusudur. Uluslararası insancıl hukukun mevcut bazı kuralları yerleşik bir farklılaştırmaya örnek teşkil edebilir; örneğin tarafları kapasitelerinin sınırları dahilinde, mümkün olan en geniş ölçüde veya koşullar elverdiğinde belirli bir şekilde hareket etmekte yükümlü kılan kurallar. Devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının, devletlere kıyasla devlet dışı silahlı grupların sınırlı kapasiteleri nedeniyle farklılaştığı durumlarda kurallarda bu tür marjların bırakılması, her bir taraftan bu taraf için mümkün olan en yüksek ölçüde yükümlülüklerin yerine getirilmesini talep etmeye izin verecektir. Belirli durumlarda bazı devlet dışı silahlı gruplar, bazı devletlere kıyasla daha iyi olmasa da daha organize olabilirler. Bu çözüm, daha iyi organize olmuş devlet dışı silahlı grupların daha fazla yükümlülük yerine getirmesini talep etmeye de izin verecektir. Bununla birlikte, bu tür bir yaklaşımın, yükümlülüklerin altına inilemeyecek insani bir asgari seviyenin belirlenmesini gerektireceğini belirtmek önemlidir (Sassòli, 2011, s. 430).

Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumunda kuralların düzeyini geriletmeden nasıl yer alabileceğine dair önerilerden biri de yarı teamül oluşturulmasıdır (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 151). Yazarlara göre bu tür bir teamül hem devletlerin hem de devlet dışı silahlı grupların uygulamalarını dikkate alacak, ancak devletlerin rızasına belirleyici bir rol verecek ve devlet uygulamalarına daha fazla ağırlık tanıyacaktır (Roberts & Sivakumaran, 2012, s. 151). Uluslararası hukuk yapısında devletler merkezi konumda bulunmaktadır. Bu önerinin uygulanmasındaki pratik zorlukların yanı sıra, devlet dışı silahlı grupların sürece dahil edilmesinin amaçladığı işlevi yerine getiremeyebilir, sadece teamül kurallarının belirlenmesini daha karmaşık bir egzersiz haline getirebilir. Bu durum, devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının devletlerin uygulamalarıyla eşit düzeyde değerlendirilmesinin, uygulamaların uluslararası insancıl hukukun amacı ışığında özellikle savaş durumlarının neden olduğu acıları sınırlandırmak değerlendirilmesi koşuluyla, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna dahil edilmesi hedefine en iyi şekilde hizmet edeceğini kanıtlamaktadır.

Bu, devletlerin ve devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının pratik düzeyde nasıl analiz edileceği sorununun çözmektedir. Bir teamül kuralının oluşması için uygulamanın yaygın, temsili ve tutarlı olması gerekir (Evans, 2018, s. 93). Tutarlılık konusu zaten tartışılmış olsa da, diğer gereklilikler de dikkate alınmayı hak etmektedir. Yaygın uygulama gerekliliği ölçülemez ve koşullara bağlı olacaktır. Uygulamanın temsil kabiliyeti, uygulamanın coğrafi, ekonomik ve jeopolitik olarak farklı devletler tarafından takip edilip edilmediğinin araştırılmasını gerektirir.

Bu gerekliliklerin devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşturma sürecine katıldıkları duruma uygulanması, belirli bir uygulamanın hem farklı devletler hem de devlet dışı silahlı gruplar tarafından takip edilmesi anlamına gelecektir. Devlet dışı silahlı gruplar doğaları gereği çok çeşitli olduklarından, bu tür bir analiz çoğunlukla coğrafi olarak farklı grupların

uygulamalarının analizine dayanmalıdır. Yaygın uygulama gerekliliğinin değerlendirilmesi, koşullara ve söz konusu meseleye bağlı olacaktır. Ancak, uygulanacak yöntem artan devlet dışı silahlı aktörler nedeniyle, devletler ile bu grupları birbiri ile eş değerlendirmeye tabi tutmak olmamalıdır. Bunun yerine, uygulamanın ne kadar yaygın olduğuna önce devletler grubu ve devlet dışı silahlı gruplar grubuna göre ayrı ayrı karar verilmeli ve söz konusu uygulama her iki grupta da yaygınsa, daha sonra birlikte analiz edilmelidir.

Değerlendirilmesi gereken önemli bir sorun ise devlet dışı silahlı aktörler tarafından sadece belirli bir bölgede bulunan bir kuralın yani bölgesel bir teamülün oluşma ihtimalinin var olup olmadığıdır.³ Pratikte böyle bir kuralın varlığını tespit etmek, örneğin aynı devlet dışı silahlı grubun farklı bölgelerde faaliyet göstermesi nedeniyle daha zor olsa da, teoride bölgesel bir teamülün devlet dışı silahlı grupların katılımıyla açıklığa kavuşturulacağı sonucuna varmak için hiçbir neden yok gibi görünmektedir.

Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşumuna kabul edilmesi, uluslararası insancıl teamül hukukunun iki seviyesinin (Arend, 1999, s. 177) yaratılması anlamına gelecektir: bir seviyede, hem devletlerin hem de devlet dışı silahlı grupların uygulamalarından oluşan ve dolayısıyla her ikisi için de bağlayıcı olan kurallar bulunurken, diğer seviyede sadece devletler tarafından oluşturulan ve onlar için bağlayıcı olan kurallar bulunacaktır. Özellikle uluslararası insancıl hukukta bu tür bir farklılaşma, iki seviye arasında net bir sınır çizgisi olacağından, diğer hukuk dallarında ortaya çıkabilecek zorluklara yol açmayacaktır. Sınır çizgisinden anlaşılması gereken, iç çatışmalar ve uluslararası silahlı çatışmalar arasında bulunan ayrımıdır. Aynı kurallar uluslararası olmayan bir silahlı çatışmanın her iki tarafı için de bağlayıcı olacağından, bu durum savaşı tarafların eşitliğinin sona ermesine yol açmayacaktır. Ancak kaçınılmaz olarak uluslararası silahlı çatışma ve uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda, uluslararası teamül hukuku kurallarının ayrılmasına yol açacaktır, çünkü uluslararası olmayan silahlı çatışma kuralları devletlerin uygulamaları ile devlet dışı silahlı grupların uygulamalarından oluşacaktır ki bu da açıklandığı üzere olumsuz bir eğilim değil, aksine arzu edilen bir sonuçtur.

Sonuç

Uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşum sürecine, devlet dışı silahlı aktörlerin katılım aşamasında yaşanan sorunlar bu makalenin ana amacıdır. Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna kabul edilmeleri halinde ortaya çıkacak altı sorun tespit edilmiştir. Bu sorunlar, uluslararası insancıl teamül hukukunun oluşturulması amacıyla devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının dikkate alınmasını savunmanın zorlu bir görev olduğunu ortaya koymaktadır.

³ Bölgesel hukuki ihtiyaçlar doğrultusunda, iki devleti ya da bir grup devleti bağlayacak bölgesel teamüller ortaya koymak mümkündür. Uluslararası Adalet Divanı; *Right of Passage over Indian Territory* davasında yalnızca iki devlet arasından mevcut olan bölgesel bir teamülün varlığını, Portekiz'in egemenliğindeki ülkelerle kuşatılmış bölgeleri arasında, Hindistan üzerinden geçiş hakkı bulunduğunu teyit etmiştir. Divan gerekçesinde Hindistan ve Portekiz arasında serbest geçiş olanağı tanıyan uygulamanın varlığını hukuk olarak kabul edilip, karşılıklı yükümlülükler yarattığını açıklamıştır. ICJ Reports, 1960, s. 40.

Makalede yapılan öneriler doğrultusunda devlet dışı silahlı grupların teamül hukuku oluşum sürecine katılabilmesi önündeki engeller azaltılabilir ancak bu süreç devletler tarafından konunun tartışılmaya açılmasını gerektiren adımlar atılmasını gerektirmektedir. En önemlisi, zorlukların ortadan kaldırılması ve hafifletilmesi uluslararası hukukçuların sürekli olarak tekrarlamak ve düşüncelerini etrafında ifade etmek üzere eğitildikleri düşünce kategorilerinin unutulmasını gerektirecektir.

Devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl teamül hukuku oluşumuna kabul edilmesiyle birlikte ortaya çıkacak zorluklar, bu makalede sıralananlarla sınırlı değildir. Ayrıca, devlet dışı silahlı grupların hukuk yapımına katılımına ilişkin algıdaki değişikliklere bağlı olarak, önerilen çözümler daha da detaylandırılabilir. Mevcut araştırmanın sonuçları, konuyla ilgili daha ileri çalışmalar için de kullanılabilir.

Aralarında Sassòli, Sivakumaran, Roberts, Fortin, Bellal, Heffes'in de bulunduğu bir dizi yazar, devlet dışı silahlı grupların uluslararası insancıl hukuka uyumunun, diğerlerinin yanı sıra, devlet dışı silahlı grupların uygulamalarının uluslararası insancıl hukukun teamül hukuku oluşumunda dikkate alınması yoluyla artırılması tartışmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak, bu tür bir birleşmeden kaynaklanan sorunları tespit etmeyi ve bunlara olası çözümler bulmayı amaçlayan özel bir araştırma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın sonuçları böyle bir açığın kapatılmasına katkıda bulunmaktadır.

Devlet dışı silahlı grupların uluslararası hukuka uyduklarına dair beyanlar da dahil olmak üzere uluslararası hukuku içeren pek çok uygulama ve görüş örneği bulmak mümkün olsa da, bu belgeler genellikle siyasi niteliktedir ve hukuki önemden yoksundur. Devlet dışı silahlı grupların bu belgelerden herhangi birinin kendileri için hukuki yükümlülükler yaratma niyetiyle hazırlandığına dair hiçbir işaret yoktur. Dolayısıyla, devlet dışı silahlı grupların uygulamaları ve *opinio juris*leri uluslararası teamül hukukunun oluşumuna ancak dolaylı bir şekilde katkıda bulunabilir; bu da devlet dışı silahlı grupların uygulamalarıyla, devletlerin davranışlarını ve dolayısıyla uluslararası teamül hukukunun oluşumunu etkileyebileceği anlamına gelir. Devlet dışı silahlı grupların eylemlerinin uluslararası hukukun oluşum sürecine doğrudan dahil edilmesi gerektiğini gösteren pek çok argümana rağmen, bu grupların uluslararası teamül hukukunun oluşumuna doğrudan dahil edilmesi, uluslararası insancıl hukuk normlarının etkinliğini ve devletlerin bazı devlet dışı silahlı aktörlerle olan çatışmalarında uluslararası barış ve güvenliği korumak için kullanabilecekleri araçları azaltacaktır.

Kendi kendini üreten karakteri neticesinde meşruiyet kazanan uluslararası teamül hukuku oluşumuna, devlet ve devlet tarafından yetkilendirilmiş kuruluşlar dışında katılım mümkün olmamalıdır. Hukuk yapma yetkisinin, devlet dışı silahlı aktörlerle paylaşılıp paylaşılmayacağı konusunda devletler son sözü söyleme hakkına sahiptir. Bu durum bir statüko haline gelmiştir ve devletler ile devlet dışı silahlı aktörler arasındaki ayrım ortadan kalkmadığı sürece meşruiyet sorunu devam edecektir. Devlet dışı silahlı grupların uygulamaları uluslararası teamül hukukunun oluşumunda dolaylı bir rol oynasa da, bu süreçle doğrudan ilgisi kabul görmemiştir. Uluslararası hukuk açısından, egemen eşitliği prensibi doğrultusunda devletlerin rızası olmadan hiçbir yükümlülük yaratılamaz. Devlet dışı silahlı aktörler antlaşmalara katılamazlar, devlet dışı silahlı aktörlere sorumluluk yüklenebileceği konusunda fikir birliği bulunmamaktadır. Devletler tarafından devlet dışı silahlı

grupların yetkilendirilmesi mümkün değildir ve oluşturulamazlar. Topraklardaki mevcudiyetleri hukuk dışıdır.

Devlet dışı silahlı aktörlerin fikirlerini beyan edebilecekleri, normları kabul etmediklerini belirtebilecekleri, etkili itirazlarda bulunabilecekleri bir teamül hukuku oluşturma süreci bulunmamaktadır. Dünyanın pek çok farklı bölgesinde faaliyet gösteren çok sayıda devlet dışı silahlı aktör bulunmaktadır. Bunların hepsiyle ya da büyük bir kısmıyla temasa geçmek mümkün görünmemektedir. Bu aktörlerin bir temsilci göndermesi gerçekçi bir beklenti değildir. Devletlerin aksine, bu aktörler geçici bir süre varlıklarını sürdürecektir. Bugün var olan bir silahlı grup hukukun oluşumuna katkıda bulunsa bile, gelecekte ortaya çıkacak silahlı grupların bu normları sahiplenmeme ve uymama olasılığı yüksektir.

Aksi görüş doğru olarak kabul edilse bile; devlet dışı silahlı aktörlerin uygulamaları teamül hukuku olarak kabul edilecek olursa, devlet uygulamaları ile devlet dışı silahlı aktörlerin uygulamaları arasındaki hiyerarşi nasıl belirlenecektir, kavramsal bir ayrım olması şarttır. Devlet dışı silahlı aktörlerin uygulamalarının, teamül hukuku oluşumuna katkıda bulunabileceği kabul edilirse; bu durumda devlet dışı aktörlerin uygulamaları, sadece devlet dışı aktörlerin davranışlarını düzenleyecek olan teamül hukuku ile ilgili olabilir. Devletlerin ve devlet dışı silahlı aktörlerin uygulamalarının eşit muamele görmesi ve eşit değerlendirilmesi doğru değildir. Bu gerekçelerle uluslararası örgütler dışındaki devlet dışı aktörlerin, uluslararası teamül hukukunun oluşumuna katkıda bulunmaları mümkün değildir.

En önemlisi, devlet dışı silahlı grupların uluslararası teamül hukuku oluşumuna katılımına ilişkin tartışmaya, mevcut uluslararası hukuk sistemini bozmak için bir araç olarak değil, uluslararası olmayan silahlı çatışmaların mağdurlarının acılarının hafifletilmesini etkileme potansiyeli açısından yaklaşılması gerektiği bir kez daha vurgulanmalıdır.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve iki anonim hakeme teşekkür ederiz.

Kaynakça

- Arajärvi, N. (2010, Mayıs 04). *From state-centricism to where the formation of (customary) international law and non-state actors*. <https://papers.ssrn.com/>: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1599679>.
- Arend, A. (1999). *Legal rules and international society*. Oxford University Press.
- Beck, L. D., & Henckaerts, J. M. (2005). *Customary international humanitarian law*. Cambridge University Press.
- Bellal, A. (2019). *The war report armed conflicts in 2018*. The Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.
- Bellal, A., & Heffes, E. (2018). Yes, I do: binding armed non-state actors to IHL and human rights norms through their consent. *Human Rights & International Legal Discourse*, 12(1), 120-136.
- Case Concerning the Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States) (Judgment), ICJ Rep 392 (International Court of Justice 06 27, 1986).
- Cassese, A. (2012). Should rebels be treated as criminals some modest proposals for rendering internal armed conflicts less inhumane. İçinde A. Cassese (Ed.), *Realizing utopia: The future of international law* (s. 519). Oxford University Press.
- Chatham House. (2012). *International law meeting summary classification of conflicts: the way forward*. Chatham House.
- Dabone, Z. (2012). *Le droit international public relatif aux groupes armés non étatiques*. Schulthess.
- Diplomatic Conference for the Establishment of International Conventions for the Protection of Victims of War. (1949). *Diplomatic Conference for the Establishment of International Conventions for the Protection of Victims of War, Final Record of the Diplomatic Conference of Geneva of 1949 Article 2A*. UN.
- Dörmann, K. (2016). *Commentary on the first geneva convention convention (I) for the amelioration of the condition of the wounded and sick in armed forces in the field: Part of commentaries on the 1949 geneva conventions*. Cambridge University Press.
- Evans, M. (2018). *International law*. Oxford University Press.
- Fortin, K. (2017). *The accountability of armed groups under international law*. Oxford University Press.
- Friis, S. (2019). Beyond anything we have ever seen beheading videos and the visibility of violence in the war against ISIS. *International Affairs*, 91(4), 737.
- Gasser, H. (1994). International humanitarian law an introduction. *International Review of the Red Cross*, 88.
- Gunning, I. (1991). Modernizing customary international law the challenge of human rights. *Virginia Journal of International Law*, 31(2), 215.
- Heffes, E., & Fortin, K. (2022, Ağustos 01). *Armed groups and international law*. <https://www.armedgroups-internationallaw.org/>: <https://armedgroups-internationallaw.org>.
- Henckaerts, J. M., & Debuf, E. (2017). The ICRC and the clarification of customary international humanitarian law. İçinde B. Lepard (Ed.), *Reexamining customary international law* (s. 165). Cambridge University Press.

- International Committee of Red Cross. (1971). *Conference of government experts on the reaffirmation and development of customary international humanitarian law applicable in armed conflicts - report on the protection of victims of non-international armed conflicts*. International Committee of Red Cross.
- International Review of the Red Cross. (1962). *Humanitarian aid to the victims of internal conflicts. Meeting of a commission of experts in Geneva*. International Review of the Red Cross.
- Jo, H. (2015). *Compliant rebels*. Cambridge University Press.
- Kyriakopoulos, G. (2016). Formation of international custom and the role of non-state actors. İçinde P. Pazartzis (Ed.), *Reconceptualising the rule of law in global governance, resources, investment and trade* (s. 49). Hart Publishing.
- McCorquodale, R. (2004). An inclusive international legal system. *Leiden Journal of International Law*, 17(3), 17.
- Prosecutor v Anto Furundzija, Trial Judgment, Trial Chamber, ICTY-IT-95-17/1-T (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 06 05, 1998).
- Prosecutor v Boskoski and Tarculovski, Trial Judgment, Trial Chamber, IT-04-82-T (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 07 10, 2008).
- Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, IT-94-1-AR72 (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Appeals Chamber 10 02, 1995).
- Prosecutor v Dusko Tadić a/k/a 'Dule', Opinion and Judgment Trial Chamber II, IT-94-1-T (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 07 14, 1997).
- Roberts, A., & Sivakumaran, S. (2012). Lawmaking by non-state actors engaging armed groups in the creation of international humanitarian law. *Yale Journal of International Law*, 37(1), 37.
- Rodenhäuser, T. (2018). *Organizing rebellion non-state armed groups under international humanitarian law, human rights law, and international criminal law*. Oxford University Press.
- Rondeau, S. (2011). Participation of armed groups in the development of the law applicable to armed conflicts. *International Review of the Red Cross*, 93(883), 668.
- Ryngaert, C. (2011). Non-state actors in international humanitarian law. İçinde J. d'Aspremont (Ed.), *Participants in the International Legal System: Multiple Perspectives on Non-State Actors in International Law* (s. 289). Routledge.
- Sassòli, M. (2007). The implementation of international humanitarian law current and inherent challenges. *Yearbook of International Humanitarian Law*, 10(1), 64.
- Sassòli, M. (2010). Taking armed groups seriously ways to improve their compliance with international humanitarian law. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*, 1(1), 3.
- Sassòli, M. (2011). Introducing a sliding-scale of obligations to address the fundamental inequality between armed groups and states? *International Review of the Red Cross*, 93(882), 430.
- Sassòli, M. (2019). *International humanitarian law rules, controversies, and solutions to problems arising in warfare*. Edward Elgar Publishing.

- Scobbie, I. (2007). The approach to customary international law in the study. İçinde E. Wilmshurst, & S. Breau (eds.), *Perspectives on the ICRC study on customary international humanitarian law* (s. 47). Cambridge University Press.
- Scott, J. (1990). *Domination and the arts of resistance hidden transcripts*. Yale University Press.
- Shaw, M. (2017). *International law*. Cambridge University Press.
- Sivakumaran, S. (2006). Binding armed opposition groups. *International and Comparative Law Quarterly*, 55(2), 369-394.
- Sivakumaran, S. (2009). Courts of armed opposition groups fair trials or summary justice? *Journal of International Criminal Justice*, 7(3), 489-513.
- Sivakumaran, S. (2012). How to improve upon the faulty legal regime of internal armed conflicts. İçinde A. Cassese (ed.), *Realizing utopia: The future of international law* (s. 525). Oxford University Press.
- Somer, J. (2007). Jungle justice passing sentence on the equality of belligerents in non-international armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 89(867), 655-690.
- Tesón, F. (2017). Fake custom. İçinde B. Lepard (ed.), *Reexamining customary international law* (ss. 86-110). Cambridge University Press.
- The Prosecutor v Kupreskic, Trial Judgment, Trial Chamber, ICTY-IT-95-16-T (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia 01 14, 2000).
- United Nations International Law Commission. (2018). *Draft conclusions on identification of customary international law, with commentaries*. United Nations.
- United Nations Security Council. (2010). *Report of the secretary-general on the protection of civilians in armed conflict*, UN doc. S/2010/579. UN.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ARDAHAN İLİNDE SÜT VE BAL ÜRETİMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

 Özlem EŞTÜRK^a

Özet

Küresel iklimde meydana gelen değişiklikler küresel gıda arzı istikrarını tehdit eden unsurlar arasında yer almaktadır. Tarım sektörünün önemli bileşenlerinden olan yağış ve sıcaklık üretimi doğrudan etkilerken, yaşanan sıcaklık artışları, kuraklık ve ani hava olaylarına bağlı gerçekleşen doğal afetler tarım sektörüne yönelik kaygıları artırmaktadır. İklim, tarımsal üretimin ve verimliliğin sağlanmasında en belirleyici faktörlerden biridir. İklim değişikliğinden kaynaklı tarımsal üretim üzerindeki olumsuzlukları önlemek ve tarımsal üretimin iklim değişikliğine adaptasyonunun artırılması, sürdürülebilir gıda güvencesinin sağlanması hükümetlerin öncelikleri arasında yer almalıdır. Bu çalışmada, 1995-2020 zaman periyodunda, Ardahan ilinde küresel iklim değişiminin tarım sektörü üzerine etkilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaçla Ardahan ekonomisi için önemli olan süt ve bal üretimleri ile ortalama sıcaklık ve toplam yağış miktarı arasındaki ilişki doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre yıllık toplam yağış süt ve bal üretimini azaltırken, ortalama sıcaklıkların süt ve bal üretimi üzerinde anlamlı bir etkisi görülmemiştir.

Anahtar Kelimeler: İklim değişikliği, Tarımsal üretim, Süt, Bal.

EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON MILK AND HONEY PRODUCTION IN ARDAHAN PROVINCE

Abstract

Changes in the global climate are among the factors threatening the stability of the global food supply. Precipitation and temperature are important components of the agricultural sector directly affecting the production. However, factors such as temperature increases, drought and sudden weather events due to natural disasters increase the concerns in the agricultural sector. Climate is one of the most determining factors in agricultural production and productivity. Preventing the negative effects of climate change on agricultural production, increasing the adaptation of agricultural production to climate change and ensuring sustainable food security should be among the priorities of the governments. In this study, it is aimed to reveal the effects of global climate change on the agricultural sector in Ardahan province for the time period of 1995-2020. For this purpose, the relationship between milk and honey production, important in Ardahan economy, with average temperature and total precipitation was examined by linear regression analysis. According to the

^aDr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ozlemesturk@ardahan.edu.tr
Makale Geliş Tarihi: 29.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 30.08.2022

findings, while annual total precipitation decreased milk and honey production, average temperatures did not have a significant effect on milk and honey production.

Keywords: Climate change, Agriculture production, Milk, Honey.

Giriş

Genel olarak insan faaliyetleri sonucu atmosfere salınan gazların sera etkisi yaratarak yerkürenin yüzey sıcaklığının artması küresel ısınma ve bu ısınmadan kaynaklanan değişikliklere küresel iklim değişikliği denilmektedir (Dellal vd., 2011). Küresel ısınma süreci devam etmekte ve 2100 yılı sonuna kadar bu artışın 0.9-3.5°C olacağı tahmin edilmektedir (Chakraborty vd., 2000).

Küresel iklimde yaşanan gelişmeler, günümüz dünyasında bilim adamları ve politikacılar açısından çözülmesi gereken zor kritik konuların başında gelmektedir. Ancak iklimde meydana gelen değişimler yerkürenin bazı bölgeleri ve ekonomik sistemlerini olumlu yönde etkilerken, bazı bölgelerde kayıplar yaşanmaktadır (Ninan & Satyasiba, 2012). İklim değişikliğinin tarımsal üretim üzerinde etkilerinin incelendiği çalışmalarda genel olarak araştırmacıların vurguladığı iklim değişikliğinin gelecekte tarımsal üretim üzerinde önemli miktarda verimlilik kaybına uğratacağıdır (Bruinsma, 2017; Cline, 2007). Özellikle Afrika, Asya ve Latin Amerika gibi bölgelerin iklim değişikliğine karşı daha kritik düzeyde etkileneceği tahmin edilmektedir (Ciscar vd., 2012).

Türkiye’de bulunduğu coğrafya itibariyle iklim değişikliğine karşı duyarlılığı yüksek ülkeler arasında yer almaktadır (Kapluhan, 2013). Yüksek sıcaklıklara bağlı olarak özellikle Güney Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgeleri kuraklık tehdidiyle karşı karşıya kalırken, yeterli suya sahip olmayan Ege ve Akdeniz Bölgeleri’nin de kuraklık tehlikesi vardır (Öztürk, 2002). Seyhan Nehri havzasında 2070-2100 yıllarında yağışların önemli oranlarda azalacağı bu nedenle buğday, mısır gibi temel ürünlerin ekim/dikim dönemleri değişebileceği gibi ekim bölgelerinin değişebileceği tahmin edilmektedir (Kanber vd., 2007). Türkiye’de iklim değişimleri genel olarak yaz kış sıcaklıklarının artması ve yağışların azalması beklenirken söz konusu değişikliklerin tarımsal üretimde azalmaya yol açması beklenmektedir (Varol & Ayaz, 2012). İklim değişikliğinin neden olduğu etkileri saptamak, iklim değişikliğine adaptasyon stratejilerinin geliştirilmesi bu kapsamda fayda sağlayacaktır.

Artan dünya nüfusu tarımsal üretime yönelik talep üzerinde baskı yaratmaktadır. 2050 yılına kadar artan talep artışını karşılamak için tarımsal üretimin iki katına çıkarılması gerekebilir (Ray vd., 2013; Tilman vd., 2011). Gıda güvencesine ilişkin yapılan çalışmalar göstermiştir ki sürdürülebilir gıda üretimi için daha fazla tarım alanına ihtiyaç duyulmaktadır (Godfray vd., 2010). Her geçen gün tarımsal arazilerin azaldığı yeryüzünde üretim artışının sağlanabilmesi ancak verimlilik artışı ile mümkündür. İklim değişikliği ile birlikte tarımsal verimliliği artırmak daha güç hale gelmiştir. Tarımsal ürün verimliliği özellikle aşırı iklim olayları, sosyoekonomik durumu tehlikeye atmakla birlikte gelecek için daha iyi afet riski planlamaya ve daha iyi politika oluşturmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

İklim değişikliğinden tüm sektörler etkilenirken tarım sektörü bunlar arasında en hassas olanıdır. İklim değişkenleri (sıcaklık, yağış vb. gibi) doğrudan tarım sektörünü girdilerini oluşturmaktadır; tıpkı toprak, su, tohum gübre gibi. Bununla birlikte iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı tarımsal teknolojiden uzak geri kalmış ülkeler daha kırılgan bir yapı sergilemektedirler. Dolayısıyla bu bölgelerde yer alan ülkelerde gıda güvencesi ve yoksulluğun azaltılması önem taşımaktadır.

Literatürde gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün insanların temel geçim kaynağı olduğu amprik olarak da doğrulanmıştır. Söz konusun bölgelerde tarımsal verimliliğin iyileştirilmesi yoksulluk seviyesinin azaltılmasında kritik düzeyde önem taşımaktadır (Christiaensen vd., 2006). Bu kapsamda Türkiye genelinde ve Türkiye'nin kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarımsal üretimi teşvik etme ihtiyacı gıda arzının sürdürülebilirliği ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasında katalizör görevi görecektir. Bölgenin gelecekte iklim değişikliğinin yol açacağı değişken tarım koşullarına hazırlaması gerekmektedir. Meteorolojiden elde edilen bilgilere göre gelecekte sıcaklık artışlarının yaşanacağı ve yağış rejiminin değişeceğine ilişkin tahminler yapılmaktadır. Yeni sıcaklık ve yağış rejimine uygun tarımsal üretim sistemlerinin bölge çiftçilerinin uyum kapasitelerini artırıcı eylemlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmanın odak noktası tarımsal üretimde iklim değişikliğinin Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Ardahan ilinde iklim değişkenlerinin etkisini incelemek olmuştur.

A. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde, iklim değişikliğinin gıda güvencesini tehdit etmesi tahmin edilmektedir. Öngörülen iklim projeksiyonlarında 21. Yüzyılın ortalarında ve sonlarında tropikal ve ılıman bölgelerde buğday, mısır ve pirinç için değişikliğe adaptasyon olmadan iklim değişikliğinin tarımsal üretimi olumsuz etkileyeceği beklenmektedir. Öngörülen 4 °C'lik sıcaklık artışının yüzey sularında azalmaya neden olacağı beklentisiyle, küresel gıda güvencesi için büyük riskler oluşturmaktadır. Küresel buğday üretimi her santigrat derece için %6 oranında düşeceği tahmin edilmektedir (Asseng vd., 2015).

Ochieng vd. (2016) tarafından yapılan çalışmada, Kenya'da iklim değişikliğinin tarımsal üretimi etkilediği ancak bu etkilerin ürünler arasında farklılık gösterdiği görülmüştür. Sıcaklık değişkeninin mısır üzerinde olumsuz çay üzerinde olumlu etkileri görülürken, yağışta meydana gelen değişimlerin çay üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Sıcaklığın tarımsal üretim üzerinde yağıştan daha fazla olumsuz etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Kenya üzerine yapılan bir başka çalışmada (Fischer & van Velthuisen, 1996), iklim değişikliğinin Kenya'da gıda üretimi üzerindeki etkisinin olumlu olacağını ancak sonuçların bölgeye göre değişeceğini belirtmişlerdir. Özellikle yağışların ve sıcaklık artışlarının olumlu yönde tarımsal üretimi etkileyeceğini saptarken, Jones & Thornton (2003) Afrika ve Latin Amerika'daki mısır üretiminin 2055 yılına kadar %10 oranında azalacağını vurgulamışlardır.

İklim değişikliği bölgeleri farklı düzeyde etkilerken, tarımsal ürün grupları üzerindeki etkileri de farklı düzeylerde olmaktadır. Şöyle ki, Sugiura vd. (2012), Japonya'da 47 ilde sıcaklık artışlarının tarımsal

üretim üzerindeki etkilerini ölçen bir anket uygulamışlar ve elde ettikleri sonuçta küresel ısınmanın bitkisel ve hayvansal üretim üzerinde etkilerinin olduğu ancak bahçe bitkileri ve pirinç üretiminin diğer tarım ürünlerine kıyasla daha fazla etkileneceği sonucuna ulaşmışlardır .

İklim değişikliğinin doğrudan etkilerinin yanı sıra dolaylı etkilerinin de olacağı görülmüştür. (Abou-Shaara, 2016), Mısır'da yaptığı çalışmada, iklim değişiminin gelecekte bal arıları için en büyük tehdit olduğunu belirtmiştir. Sıcaklık değişimlerinin Mısır'da 2070 yılı tahminlerine göre arılar için özellikle yaz aylarında sorun olacağı beklenmektedir. Arılar üzerindeki olumsuz etkiler, arıların tozlaşma faaliyetlerinin azalmasına yol açacaktır. Bitki verimliliği açısından son derece önemli olan tozlaşma faaliyetlerinin azalması bitkisel verim kayıplarını gündeme getirecektir. Bu duruma ilişkin, iklim değişikliğinin arıların tozlaşma faaliyeti üzerine yapılan bir çalışmada Rader vd. (2013), karpuz üzerinde çalışmış ve arıların iklim değişimine bağlı olarak arı tozlaşmasının azalması yoluyla 2099 yılına kadar %14 oranında karpuz veriminde düşüşe neden olacağı tahmin edilmiştir. Bu durumun biyoçeşitlilik üzerinde olumsuz etkileri olacağı saptanmıştır.

Mauger vd. (2015) yaptıkları çalışmada Amerika Birleşik Devletlerinde iklim değişikliğinin süt endüstrisi üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bugünkü kayıplarının %1.9 olarak tahmin edilirken bu kayıpların 21.yüzyılın sonunda %6.3'e çıkacağı beklenmektedir. Üretim kayıplarında coğrafi farklılıkların önem taşıdığı daha sıcak iklimlerde yer alan ülkelerin daha fazla etkilenme potansiyeline sahip olacağını tahmin edilmiştir.

Fodor vd. (2018) tarafından Birleşik Krallıkta iklim değişiminin süt üretimi üzerindeki etkisi kontrol edilmiştir. Çalışmada sıcaklık stresinin sonucu olarak ineğin doğrudan etkileyecek olan iklim değişikliği nedeniyle büyük zorluklarla karşılaşılacağı tahmin edilmiştir. 2090'larda en sıcak dönemde ortalama bir ineğin süt üretimi %17 azalacağı bulgusuna ulaşılmıştır. Hatta Güney Batı İngiltere'nin iklim değişikliğine karşı en savunmasız bölge olduğu sonucuna varılarak iklim değişikliğinin yıllık gelir kaybının 13.4 Milyon Sterline, aşırı sıcak yıllarda ise 33.8 Milyon Sterline ulaşabileceği hesaplanmıştır.

B. YÖNTEM

Çalışmada Ardahan ili genelinde iklim değişikliğinin hayvansal ürün üretimi üzerindeki etkisi 1995-2020 dönemi itibariyle araştırılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setine ilişkin bilgi Tablo1'de verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı

Değişken	Tanım	Kaynak
LHU	Büyükbaş hayvan süt üretimi (ton)	TUİK
LB	Bal üretimi (ton)	TUİK
LOS	Ortalama Sıcaklık	MGM
LTY	Toplam Yağış	MGM

L, serilere logaritmik dönüşüm uygulandığını göstermektedir.

Bağımlı değişken olarak büyükbaş hayvan süt üretimi ile bal üretimi verilerinden, iklim değişikliğine yönelik açıklayıcı değişken olarak ise yıllık ortalama sıcaklık (LOS) ve yıllık toplam yağış (LTY) verilerinden yararlanılmıştır. Çalışmada serilere ait zaman serisi özellikleri PP, KPSS ve Zivot-

Andrews birim kök testleri ile araştırılmıştır. Birim kök analizi sonuçlarının ardından değişkenler arasındaki ilişki çoklu doğrusal regresyon analizi ile incelenmiştir. Kurulan modellere ilişkin bilgi aşağıdaki denklemlerde verilmiştir.

$$LHU_t = \beta_0 + \beta_1 LOS_t + \beta_2 LTY_t + \beta_3 Trend_t + \beta_4 D1_t + \varepsilon_t$$

$$LB_t = \alpha_0 + \alpha_1 LOS_t + \alpha_2 LTY_t + \alpha_3 Trend_t + \alpha_4 D2_t + v_t$$

C. BULGULAR

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin araştırılmasına geçilmeden önce serilerin birim kök içerip içermedikleri araştırılmıştır. Bu amaçla ilgili seriler ADF, PP ve kırılma dönemlerini dikkate alan ZA birim kök testleri kapsamında incelenmiştir. Tablo 2’de yer alan KPSS ve PP birim kök testi bulgularına göre büyükbaş hayvan süt üretimi, bal üretimi, yıllık ortalama sıcaklık ve yıllık yağış değişkenleri seviyede (I(0)) durağan olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2. Birim Kök Analizi

Değişkenler	KPSS		PP	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
LHU	-0.7407***[3]	0.0793 [0]	-0.3305 [4]	-4.4566***[2]
DLHU	0.1915 [8]	0.1518** [9]	-13.3732***[10]	-13.3287***[10]
LB	0.3499*[3]	0.1407 [2]	-1.6017 [3]	-2.2496 [2]
DLB	0.3222 [11]	0.2905***[13]	-4.4952***[9]	-5.1891***[10]
LOS	0.4548*[3]	0.1618**[2]	-3.2538**[2]	-4.1575**[1]
DLOS	0.3341 [15]	0.5000***[24]	-15.4835***[23]	20.1577***[14]
LTY	0.1830 [2]	0.1830**[2]	-4.0745***[1]	-3.9512**[1]
DLTY	0.2674 [6]	0.1670**[9]	-11.6840***[10]	-27.3968***[23]

Parantez içindeki değerler Bartlett Kernel kriteri kullanılarak NeweyWest’e göre seçilen bant genişlikleridir. *** ve ** sırasıyla serinin %1 ve %5 anlamlılık seviyesinde durağan olduğunu göstermektedir. D ise serilerin birinci farklarının alındığını ifade etmektedir.

Tablo 3’te ZA birim kök testinin A ve C modellerine ilişkin bulgular raporlanmıştır. Yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre de tüm değişkenler seviyede (I(0)) durağan olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. ZA Birim Kök Testi

	Model A		Model C	
	t	TB	t	TB
LHU	-5.0265**(0)	2006	-5.3484**(0)	2006
DLHU	-7.5709***(0)	2014	-7.5632***(0)	2014
LB	-5.6068***(0)	2012	-5.5884***(0)	2012
DLB	-6.7049***(1)	2011	-6.6504***(1)	2011
LOS	-5.8614***(0)	2010	-6.8255***(0)	2010
DLOS	-7.1094***(2)	2013	-5.3789**(1)	2012
LTY	-6.3248***(0)	2002	-6.2885***(0)	2002
DLTY	-5.0849**(2)	2006	-5.2226**(1)	2009

Parantez içindeki değerler optimal gecikme uzunluklarıdır. ***, ** ve * sırasıyla serinin %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde durağan olduğunu göstermektedir. D serilerin birinci farklarının alındığını ifade etmektedir.

Çalışmada kullanılan serilerinin düzeyde (I(0)) durağan olmaları değişkenler arasındaki statik ilişkinin doğrusal regresyon analizi ile araştırılmasına yönelmiştir.

Tablo 4’de büyükbaş hayvan süt üretimi (LHU) ve bal üretimi (LB) denklemlerine ait tahmin sonuçları raporlanmıştır. Her iki modele ait diagnostik testler modellerin uygun model olduğunu göstermektedir. LHU modeli için elde edilen bulgular incelendiğinde, yıllık toplam yağışların (LTY) büyükbaş hayvan süt üretimini negatif yönde etkilediği görülmektedir. Buna göre yıllık toplam yağışlarda meydana gelecek %1’lik bir artışın büyükbaş hayvan süt üretimini %0.2196 oranında azaltması beklenmektedir. Yıllık ortalama sıcaklık (LOS) değişkeni katsayısının 0.1452 ile istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Buna göre yıllık ortalama sıcaklıkları büyükbaş hayvan süt üretimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. ABD’de yapılan bir çalışmada sıcaklıkta meydana gelen artışların süt verimini düşürdüğü gözlenmiştir (Clark vd., 2012; Ravagnolo vd., 2000). İklim değişikliğinin etkileri bölgeler arası farklılıklar gösterebilmektedir. Bu kapsamda ABD’deki süt üretimindeki düşüşlerin Avrupa’ya göre daha önemli miktarda olacağı tahmin edilmektedir (Klinedinst vd., 1993; Mader vd., 2009). Hindistan’da ise artan sıcaklık ve yağış rejimindeki değişiklikler süt verimini olumsuz etkilemiştir (Kumar, 2012).

Tablo 4. Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

	Bağımlı Değişken: LHU			Bağımlı Değişken: LB		
	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık
LTY	-0.2196	-2.3224	0.0303	0.7266	3.4216	0.0026
LOS	0.1452	1.2113	0.2392	0.1486	0.7316	0.4725
C	12.6580	20.9742	0.0000	1.3369	1.0403	0.3101
Trend	0.0574	13.9261	0.0000	-0.0331	-2.9508	0.0076
D1	0.2155	7.4331	0.0000	-	-	-
D2	-	-	-	-0.6111	-4.9922	0.0001
F-İstatistiği	60.6748 (0.000)			3.6614 (0.0205)		
R ²	0.92			0.41		
Durbin-Watson	1.8006			0.9975		
Breusch-Pagan-Godfrey Testi	3.0207 (0.5544)			5.0436 (0.2829)		
LM(1)	0.1887 (0.6640)			6.7301 (0.0095)		
Jarque-Bera	0.4289 (0.8069)			3.8677 (0.1446)		

D1 ve D2 sırasıyla 2006 ve 2012 yılları için oluşturulan kukla değişkenleri göstermektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir. Katsayılara ilişkin standart hatalar değişen varyans ve ardışık bağımlı tutarlı (Heteroskedasticity and Autocorrelation Consistent-HAC) dirençli standart hatalardır (Newey-West, 1987).

Diğer yandan LB modeli tahmin sonuçları incelendiğinde LTY değişkenine ait katsayının 0.7266 ile %1 hata düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre, yıllık toplam yağışlarda meydana gelecek %1’lik bir artış toplam bal üretimini %0.7266 oranında arttırmaktadır. Tablo 4’den izleneceği üzere yıllık ortalama sıcaklıkların bal üretimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Türkiye’de iklim değişikliğinin bal verimi üzerine etkileri ile ilgili yapılan çalışmada ortalama sıcaklık ve bal verimi arasında negatif bir ilişki tespit edilirken, ortalama yağış değişkeni ile pozitif bir ilişki tespit edilmiştir (Duru & Parlakay, 2021). Nijerya’da sıcaklık ve yağış değişkenlerinin bal verimi üzerine yapılan çalışmada ise sıcaklık ve yağış rejimindeki değişikliklerin bal verimini olumsuz etkilediği saptanmıştır (Onabe vd., 2019). Nijerya’da bal verimine ilişkin yapılan bir başka çalışmada ise yağış miktarının, sıcaklığa göre bal veriminde daha etkili olduğu gözlenmiştir (Nyunza, 2018).

Sonuç

İklim değişikliği tarım sektörünün tüm kesimlerini ilgilendirmekle birlikte, sıcaklık artışları ve yağış rejimindeki değişiklikler önemli bir endişe kaynağıdır. İklim değişikliği öncelikli olarak doğa koşullarına bağlı risk seviyesi yüksek tarım sektörünün kırılabilirliği açısından tehdit oluşturmaktadır. Tarımsal üretim, küresel gıda talebini karşılayan sektör olarak sürdürülebilir tarımın stratejik önemini artırmaktadır.

Dolayısıyla, tarımsal ürün verimliliğinin artırılmasında iklim faktörü göz önüne alınması gereken temel değişkenlerden biridir. Tarım sektöründe meydana gelebilecek potansiyel olumsuz etkiler göz önüne alındığında iklim değişikliğinin yarattığı etkileri daha derinlemesine ölçmek, dünyada ve ülkemizde gelecekte karşılaşılabilecek sorunların boyutunu görebilmek ve politika oluşmasına zemin hazırlamak için önemli hale gelmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgular ışığında sıcaklık değişimlerinin henüz Ardahan ilinde süt ve bal üretimi üzerinde etkilerinin görülmediği, ancak yağış değişkeninin süt ve bal üretimini etkilediği saptanmıştır. Sıcaklık artışlarının etkisi doğrudan görülmesi de bölgede dolaylı etkileri gözlenmektedir. Özellikle son yıllarda ilde yaz yağışlarının azalması ve sıcaklık artışları ile beraber bölgede kuraklık görülmektedir. Kuraklık etkisi, meraların verimlerini düşürmekle birlikte, otlatma dönemini kısaltmaktadır. Meralardan yeteri kadar fayda sağlanamadığından, yem ihtiyacının dışardan temini maliyet artışlarına yol açarak bölge hayvancılığının geleceğini tehdit etmektedir.

İklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin uzun vadede daha fazla hissedileceği yapılan çalışmalarda görülmektedir. Devletin olası olumsuz iklim koşullarına uyum sağlamasına yönelik farkındalık çabalarının artırılması için tarımsal yayım ve politikalar uygulanmalı, iklim koşullarına uyum maliyetlerinin artması nedeniyle tarımsal teşvikler yeniden gözden geçirilmelidir. Tarım teknolojilerine yönelik araştırma faaliyetleri geliştirilmeli ve tarımsal araştırmaları teşvik edecek tarım enstitüleri kurulmalıdır. Ardahan ili ekonomisinin hayvancılığa dayanıyor olması bölgede hayvancılık enstitüsünün kurulması ve saha çalışmalarının yaygınlaşması bölge ekonomisi açısından önem taşımaktadır. Kurulacak enstitü ile bölgenin ihtiyacına yönelik araştırma geliştirme faaliyetleri ile gelişmiş yem, iklim değişikliğine adaptasyonu yüksek tohumlar, modern üretim yöntemleri, gerçekleştirilebilir.

Ardahan ili tarımsal yüksek üretim kapasitesine sahip bir il olmakla birlikte, bölge çiftçileri özellikle arıcılık faaliyetinde yer alan üreticilerin farkındalıkları yüksek ve gelişmeye açık olmaları il için hedeflerin gerçekleşmesinde avantaj sağlayacaktır. Sonuçta küresel ısınma ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini azaltmada çiftçilerin adaptasyonları, teknolojik gelişmeler ve kurumsal değişiklikler açısından adaptasyon önlemleri önemli etkiye sahip olacaktır.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Abou-Shaara, H. (2016). Expectations about the potential impacts of climate change on honey bee colonies in Egypt. *Journal of Apiculture*, 31(2), 157-164. <https://doi.org/10.17519/apiculture.2016.06.31.2.157>
- Asseng, S., Ewert, F., & Zhu, Y. (2015). Rising temperatures reduce global wheat production. *Nature Climate Change*, 5(2), 143-147. <https://doi.org/10.1038/nclimate2470>
- Bruinsma, J. (2017). *World agriculture: towards 2015/2030: an FAO perspective*. Earthscan Publications Ltd.
- Chakraborty, S., Tiedemann, A. V., & Teng, P. S. (2000). Climate change: potential impact on plant diseases. *Environmental Pollution*, 108(3), 317-326. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0269-7491\(99\)00210-9](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0269-7491(99)00210-9).
- Christiaensen, L. J., Demery, L. & Khl, J. (2006). *The role of agriculture in poverty reduction: An empirical perspective*. World Bank Publications Working Paper 4013.
- Ciscar, J.-C., Iglesias, A., Perry, M., & van Regemorter, D. (2012). *Agriculture, climate change and the global economy*. Working Paper Version15. Institute For Prospective Technological Studies (IPTS), Edificio Expo, Spain.
- Clark, A. J., Nottage, R. A. C., & Cowie, B. (2012). Impacts of climate change on land-based sectors and adaptation options. Clark, A.J.; Nottage, R.A.C. (eds). *Technical Report to the Sustainable Land Management and Climate Change Adaptation Technical Working Group*, Ministry for Primary Industries, 408 p.
- Cline, W. R. (2007). *Global warming and agriculture: Impact estimates by country*. Center For Global Development And Peterson Institute For International Economics. Washington, DC.
- Dellal, İ., McCarl, B. A., & Butt, T. (2011). The economic assessment of climate change on Turkish agriculture. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 12(1), 376-385.
- Duru, S. & Parlakay, O. (2021). Türkiye’de iklim değişikliğinin bal verimine etkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Mustafa Kemal Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 26(3), 791-800. <https://doi.org/10.37908/mkutbd.1000097>
- Fischer, G. & van Velthuisen, H. T. (1996). Climate change and global agricultural potential project: A case study of Kenya. *International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, Austria*, 96.
- Fodor, N., Foskolos, A., & Foyer, C. H. (2018). Spatially explicit estimation of heat stress-related impacts of climate change on the milk production of dairy cows in the United Kingdom. *PLOS ONE*, 13(5), e0197076. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0197076>
- Godfray, H. C., Beddington, J. R., & Toulmin, C. (2010). Food security: the challenge of feeding 9 billion people. *Science*, 327(5967), 812-818. <https://doi.org/10.1126/science.1185383>
- Jones, P. G., & Thornton, P. K. (2003). The potential impacts of climate change on maize production in Africa and Latin America in 2055. *Global Environmental Change*, 13(1), 51-59. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0959-3780\(02\)00090-0](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0959-3780(02)00090-0)
- Kanber, R., Kapur, B., & Koç, D. L. (2007). İklim değişiminin tarımsal üretim sistemleri üzerine etkisinin değerlendirilmesine yönelik yeni bir yaklaşım: ICCAP projesi. TMMOB 2. Su Politikaları Kongresi, (ss. 83-94). İstanbul.

- Kapluhan, E. (2013). Türkiye’de kuraklık ve kuraklığın tarıma etkisi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (27), 487-510.
- Klinedinst, P. L., Wilhite, D. A., Hahn, G. L., & Hubbard, K. G. (1993). The potential effects of climate change on summer season dairy cattle milk production and reproduction. *Climatic Change*, 23(1), 21-36. <https://doi.org/10.1007/BF01092679>
- Kumar, P. S. (2012). Impact of climate change and adaptation measures in dairy sector of Sikkim. İçinde M. L. Arrawatia & S. Tambe (Eds.), *Climate change in sikkim patterns, impacts and initiatives* (pp. 219-232). Information and Public Relations Department, Gangtok.
- Mader, T. L., Frank, K. L., & Nienaber, J. A. (2009). Potential climate change effects on warm-season livestock production in the Great Plains. *Climatic Change*, 97(3), 529-541. <https://doi.org/10.1007/s10584-009-9615-1>
- Mauger, G., Bauman, Y., Nennich, T., & Salathé, E. (2015). Impacts of climate change on milk production in the United States. *The Professional Geographer*, 67(1), 121-131. <https://doi.org/10.1080/00330124.2014.921017>
- Ninan, K. N., & Satyasiba, B. (2012). *Climate change, agriculture, poverty and livelihoods: a status report*. <https://ideas.repec.org/p/sch/wpaper/277.html>
- Nyunza, G. (2018). Anthropogenic and climatic factors affecting honey production: The case of selected villages in Manyoni District, Tanzania. *Journal of Agricultural Biotechnology and Sustainable Development*, 10, 45-57. <https://doi.org/10.5897/JABSD2017.0292>
- Ochieng, J., Kirimi, L., & Mathenge, M. (2016). Effects of climate variability and change on agricultural production: The case of small scale farmers in Kenya. *NJAS-Wageningen Journal of Life Sciences*, 77, 71-78.
- Onabe, M. B., Ikutal, A., Edet, A. E., & Ubi, G. M. (2019). Strategies for mitigating climate change effect on honey bee productivity in Southern Nigeria. *Annual Research & Review in Biology*, 33(3), 1-9. <https://doi.org/doi.org/10.9734/arrb/2019/v33i330123>
- Öztürk, K. (2002). Küresel iklim değişikliği ve Türkiye’ye olası etkileri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(1), 47-65. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gefad/issue/6766/91033>
- Rader, R., Reilly, J., Bartomeus, I., & Winfree, R. (2013). Native bees buffer the negative impact of climate warming on honey bee pollination of watermelon crops. *Global Change Biology*, 19(10), 3103-3110. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/gcb.12264>
- Ravagnolo, O., Misztal, I., & Hoogenboom, G. (2000). Genetic component of heat stress in dairy cattle, development of heat index function. *Journal of Dairy Science*, 83(9), 2120-2125. [https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302\(00\)75094-6](https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302(00)75094-6)
- Ray, D. K., Mueller, N. D., West, P. C., & Foley, J. A. (2013). Yield trends are insufficient to double global crop production by 2050. *PLOS ONE*, 8(6), e66428. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0066428>
- Sugiura, T., Sumida, H., Yokoyama, S., & Ono, H. (2012). Overview of recent effects of global warming on agricultural production in Japan. *Japan Agricultural Research Quarterly: JARQ*, 46(1), 7-13. <https://doi.org/10.6090/jarq.46.7>

Tilman, D., Balzer, C., Hill, J., & Befort, B. L. (2011). Global food demand and the sustainable intensification of agriculture. *Proceedings of The National Academy of Sciences*, 108(50), 20260-20264. <https://doi.org/doi:10.1073/pnas.1116437108>

Varol, N., & Ayaz, M. (2012). Küresel iklim değişikliği ve zeytincilik. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* (1), 11-13. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/derleme/issue/35085/389116>

62 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİNE GÖRE İSTANBUL'UN İAŞESİ VE MEMNU' META (1587-1588)*

 Ömer Orhan GÜNDÜZ^a

 Mehmet İNBAŞI^b

Özet

Bu makale iki kısımdan müteşekkil olup ilk kısımda İstanbul'a iaşe (beslenme) temini ile iaşe temini sırasında yaşanan sıkıntılar üzerinde durulmuştur. İkinci kısımda ise memnu meta (ihracı yasak mallar) konusu ele alınmıştır. Osmanlılar, ülke dâhilinde gereksinim duyulan ürünlerin temin edilmesi noktasında piyasayı çok sıkı bir biçimde takip etmişlerdir. Ayrıca temel tüketim maddelerinin kesintisiz bir biçimde karşılanması adına düzenli bir organizasyon tesis etmişlerdir. Bu organizasyon çerçevesinde, üretim bölgelerinin ihtiyaçları tam olarak karşılandıktan sonra ürünlerin kalan kısmı idari ve nüfus açısından ayrı bir konuma sahip olan İstanbul için ayrılmıştır. Ancak temel tüketim maddeleri başkente getirilirken zaman zaman bazı sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunların arasında stokçuluk, karaborsacılık ve kaçak zahire ticareti başta gelmiştir. Devlet, memnu meta denilen ve yüksek kazanç peşinde koşan kimselerin stratejik açıdan önemli birtakım maddeleri yabancı tüccarlara kanunsuz bir şekilde satmalarını da yasaklamıştır. Yine devlet, teftişler icra edip bu yasaklara uymayan kimseleri şiddetle cezalandırmıştır. Makalede, özellikle 1587-1588 yıllarında Osmanlı Devleti'nin, İstanbul'a iaşe temin ederken ne gibi yollar izlediği ve hangi sorunlarla karşılaştığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mühimme defteri, İaşe, İstanbul, Memnu meta.

ACCORDING TO THE MUHIMME REGISTER NO. 62 THE PROVISIONISM OF ISTANBUL AND PROHIBITED GOODS (1587-1588)

Abstract

This article is in two parts, and in the first part, the introduction of the necessary foodstuffs to Istanbul and the problems experienced during the transportation of these foodstuffs were focused on. In the second part, the subject of prohibited goods is discussed. The Ottomans followed the market very strictly in terms of supplying the products needed within the country. In addition, they have established a regular organization for the uninterrupted supply of basic consumer goods. Within the framework of this organization, after the needs of

* Bu makale, "62 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H.995-996/M.1587-1588) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-134)" isimli yayınlanmamış yüksek lisans tezine göre, İstanbul'un iaşesi ve memnu meta ile ilgili hükümler esas alınarak hazırlanmıştır.

^a Yük. Lis. Öğr., Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, omrorhngndz@gmail.com

^b Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, minbasi@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 02.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 02.08.2022

the production zones have been fully met, the remaining part of the products has been allocated primarily to Istanbul, which has a separate position in terms of administrative and population. However, while the basic consumer goods were brought to the capital, there were some problems from time to time. Among these problems, stockpiling, black market and the sale of items as contraband are the main ones. The state has also banned those who pursue high earnings from illegally selling certain goods that are of strategic importance and are prohibited from being exported to foreign merchants. Those who do not comply with these prohibitions have been identified and severely punished as a result of the inspections carried out. In the article, in particular, in 1587-1588, it was tried to reveal what ways the Ottoman State followed and what problems it encountered when bringing articles of need to Istanbul.

Keywords: Mühimme register, Provisionism, Istanbul, Prohibited goods.

Giriş

Anadolu coğrafyası, tarih boyunca Doğu ile Batı arasında gerçekleşen ticarete bir nevi köprü vazifesi görmüştür. Nitekim Osmanlı Devleti de Doğu-Batı ticaretinin kesintiye uğramadan devam etmesini sağlamıştır. Yine Avrupalı tüccarların Karadeniz sahilleriyle olan münasebetlerinde de herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Osmanlı ülkesi, sahip olduğu avantajlı konumu itibarıyla tarihi *ipek ve baharat* yolları üzerinde bulunuyordu. İstanbul ise bu ticaret yollarının düğümlendiği oldukça önemli bir şehirdi. Osmanlı Devleti'nin, bilhassa XV. ve XVI. asırlarda gerçekleştirdiği fütuhat hareketlerinin neticesinde hızlı bir şekilde toprakları büyümeyle kalmamış, aynı zamanda hem siyasi, hem de ekonomik bir güç haline gelmiştir. Osmanlılarda iç ticaretin koşulları ise kanunnamelerle ortaya konulmuştur. Ayrıca gümrük tarifeleri de tespit edilip ticari hayatta nizam sağlanmıştır. Ticaret, en önemli refah sebeplerinden birisi olarak görüldüğü için devlet, ticaretin kesintisiz bir biçimde sürdürülebilmesi adına ticaret yollarına oldukça önem vermiştir. Yine devlet, Avrupalılarla aralarındaki ticarete daha çok tarım ürünleri ihraç ederken Avrupalı tüccarlar ise işlenmiş birtakım maddeleri Osmanlılara satmışlardır.

XVI. asrın ikinci yarısına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nde yaşanan hızlı nüfus artışı, gıda fiyatlarının aşırı bir şekilde yükselmesi, uzun süren Safevî (İran) ve Nemçe (Avusturya) savaşları ve Avrupa'daki fiyat hareketlilikleri gibi etkenler, tedarik sisteminde birtakım aksaklıklar yaşanmasına yol açmışlardır. Bunlara kuraklık ve kıtlık hadiseleri de eklenince ülke genelinde kaçakçılık ve karaborsacılık gözle görülür bir biçimde artmıştır. Devlet, iaşe temini konusunda özellikle İstanbul'un zahiresine büyük önem vermiştir. Bunun yanında uyguladığı narh sistemi ile piyasayı sıkı bir denetime tabi tutan devlet, rekabeti ve ürünlerin pahalı fiyatlara satılmasını da engellemiştir. Zira buna müsaade edildiği takdirde, üretimin artmasından çok üreticilerin vurgunculuk yapacağı ve bu durumun da tüketicilere olumsuz yönde yansıtacağı düşünülmüştür. Yine devlet, tüccarların bazı ürünleri daha fazla kar elde etmek için imparatorluk dışına satmalarını da haksız kazanç olarak niteleyip kaçak yapılan bu ticarete mani olmaya çalışmıştır

Başkent olması yanında, sahip olduğu kalabalık nüfusu ile büyük bir tüketim merkezi konumunda bulunan İstanbul'un, temel tüketim maddelerinin karşılanması noktasında bir önceliğe sahip olduğu görülmektedir. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde bulunan ihtiyaç fazlası ham, yarı mamul ve mamul

maddeler, ilk olarak bu kente gönderilirdi (Göktepe, 2017, s. 858). Devletin tayin etmiş olduğu görevliler ve tüccarlar tarafından başkente gelen bu ürünler, sarayın, ordunun ve İstanbul halkının tüketimi için ilgili birimlere sevk edilirdi.

Ortaçağlardan başlamak üzere gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan devletler, stratejik açıdan değerli bazı maddelerin ihracını birbirlerine yasaklamışlardı. Bundan dolayı Avrupalı tüccarlara, Osmanlı ülkesinde kanunnamelerle ticareti kesin bir şekilde yasaklanan maddeler asla satılamazdı. İhracı yasaklanan maddeler arasında hububat, kurşun, barut, silah, at, pamuk (penbe), pamuk ipliği (rişte-i penbe), balmumu (şem'-i asel), donyağı, meşin, gön, sahtiyan ve zift vardır (Arıkan, 1991, s. 283). Avrupalı devletler ise Osmanlı Devleti tarafından uygulanan bu yasaklara karşı misilleme yapmışlardır. Hatta Papa, Müslüman devletlere konulan ambargoyu delen devletleri ve kişileri aforoz edip lanetlemekle tehdit etmiştir. Bununla beraber bazen iki taraftan da bu yasaklara uymayıp kanunsuz bir şekilde memnu meta (ihracı yasak mallar) ticareti yapan kimseler de olmuştur. Nitekim gerek Osmanlı ve gerekse Avrupalı bazı tüccarların yasadışı olarak memnu meta ticareti yaptıkları, incelenen 1587-1588 yıllarına ait 62 numaralı Mühimme Defteri'ndeki hükümlere de yansımıştır.

A. BAŞKENT İSTANBUL'UN İAŞESİ MESELESİ

İstanbul'u dar anlamıyla tanımlamak gerekirse sınırları Haliç, Marmara ve Theodosius surlarını kapsayan bir yarımadadır. "Sur içi" de denilen bu dar kapsamlı alan, zamanla *Bizans*, *Konstantinopolis*, *Kostantiniyye*, *Âsitâne*, *Dersââdet*, *İslambol* gibi birçok isimle anılmıştır. Geniş manasıyla ise her biri ayrı kadınlıklar aracılığıyla yönetilen Galata, Eyüp ve Üsküdar'ın (Bilâd-ı Selâse) sınırlarının içerisinde olduğu bir kenttir (Tabakoğlu, 2014, s. 99). Tarihi süreç içerisinde İstanbul'un iâşesi, Bizans İmparatorluğu'ndan itibaren çözülmesi gereken mühim meseleler arasında yerini korumuştur. Nitekim Bizans devrinde, gerek siyasi ve gerekse idari ayrıcalığı elinde bulunduran İstanbul şehrinde, üretilen gıda maddeleri hiçbir zaman kendi nüfusunu doyurmaya yeterli gelmemiştir. Bundan dolayı başta buğday olmak üzere İstanbul'un ihtiyaçları doğrultusunda gereken birçok ürün, çeşitli bölgelerden buraya nakledilmiştir (Tabakoğlu, 2014, s. 99).

Osmanlılar da İstanbul'a iâşe temini hususunda benzer durumları yaşamışlardır. XVI. asırda Osmanlı Devleti, toprakları geniş bir coğrafya üzerinde oldukça verimli arazilere sahip güçlü bir devlet konumundaydı. Fakat böylesine münbit ve değerli arazilere sahip olunmasına rağmen iâşe temini noktasında zaman zaman bazı aksaklıklar meydana gelmiştir. Bu aksaklıklar bilhassa iklim koşulları, askerî seferler, isyanlar, ürün nakliyatında yaşanan zorluklar ve iktisadi birtakım sorunlardan kaynaklanmıştır. Devlet, bu ve benzeri durumlar karşısında üretimin tüm aşamalarını, yani toprak (land), işgücü (labor) ve sermayeyi (capital) devamlı kontrol altında tutabilecek bir politika izlemiştir (Türk, 2017, s. 7). Nitekim 1500 ile 1800 yılları arasında iktisadi hayatla ilgili olarak alınan kararlarda üç ana ilke, yani iâşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve gelircilik (fiskalizm) ilkeleri etkili bir şekilde uygulanmıştır (Genç, 2012, s. 45).

İâşe kelimesi kısaca "yaşatma, geçindirme, canlılığını sürdürme" gibi manaları taşıyan "maaş" ve "maişet" sözcüklerinden gelmektedir (Sami, 2015, s. 107). Osmanlı Devleti'nde iâşeye verilen önemin anlaşılabilmesi için ilk olarak Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel ilkelerinden olan iâşe ilkesinin

anlaşılması gerekmektedir. Bu ilke, bir kazada üretilen ürünlerin öncelikle o kazanın ihtiyaçlarına tam olarak yetmesi esasına dayanan iktisadi bir ilkedir. İktisadi faaliyetler, üreticiler ve tüketiciler olmak üzere iki farklı açıdan değerlendirilir. Üretici açısından asıl amaç kar elde etmek iken tüketici, mal ve hizmetlerin mümkün olduğunca ucuz, kaliteli ve bol miktarda olmasını talep etmektedir. Bu noktada iaşe ilkesi, iktisadi faaliyetlere tüketici tarafından bakmaktadır (Genç, 2012, s. 45). Bu ilkeye göre üretim, devlete bir kazanç sağlamak amacıyla değil, tam aksine halkın ve merkezin ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmaktadır. Kazanın tüketim ihtiyaçları karşılandıktan sonra ürünler, tüccar eliyle devletin merkezi olan İstanbul'a sevk edilmektedir. Bu dönemde İstanbul, oldukça kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapan büyük bir şehirdir. Buraya gelen ihtiyaç fazlası ürünler, öncelikle saray ve ordunun tüketimine tahsis edilir, ardından kalan kısım İstanbul halkının istifadesine sunulurdu. Devlet, ülke dâhilindeki ihtiyaçlar tamamen karşılanmadan tüccarın ürünleri ihraç etmesine de asla izin vermezdi. Nitekim burada asıl amaç, piyasadaki mal arzını olabildiğince en yüksek seviyeye çıkarmaktır (Bozpinar, 2018, s. 23). Neticede bu durum, ihracat üzerinde kimi engel ve kısıtlamalara, ithalat üzerinde ise birtakım teşvik ve kolaylıklara neden olmuştur.

XVI. asır boyunca İstanbul'un iaşesi için tahsis edilen ürünler, genel olarak beş hisseye ayrılmış ve bunun üç hissesi İstanbul bakkallarına tevzi edilirken iki hisse de Galata, Eyüp ve Üsküdar bölgelerine dağıtılmıştır. Osmanlı Devleti, çeşitli bölgelerde üretilen ürünlerin başkente kesintisiz bir biçimde sevk edilebilmesi için taşımacılık, eşyanın pazarlanması, fiyatların denetimi ve ihtikârın (vurgunculuk) engellenmesi gibi birçok hususu kapsayan geniş bir organizasyon ağı kurmuştur (Göktepe, 2017, s. 860). Zirai üretim neticesinde elde edilen ürünlerin, kaza merkezinden satın alınması, işlenmesi ve tüketiciye satılması kasabada bulunan esnafın tekelinde idi. Devlet, üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak amacıyla her mal ve hizmete birbirinden ayrı loncalar oluşturup esnafı örgütlemiştir. Üretici ve tüketici için oldukça önemli olan bu loncalar, kadılık kurumu tarafından sürekli olarak takip edilmiştir. Yine kazada bulunan esnafın sayısı da kadı tarafından tespit edilmiştir. Ayrıca devlet, ürünlerin kalitesi ve fiyatının belirlendiği "narh" adı verilen sistem ile tekelciliğin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu sistem üzerinden esnaf, muhtesip aracılığıyla denetime tabi tutulmuştur (Kütükoğlu, 2006, s. 390). Böylece piyasadaki fiyatların, halkın alım gücünün üzerine çıkması engellenmiştir. Ancak XVI. asrın ikinci yarısından itibaren narh fiyatları, piyasa fiyatlarından daha düşük tutulduğu için birtakım sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim 1570 senesinden sonra özellikle istifçilik ve vurgunculuk bir hayli artmıştır (Türk, 2017, s. 11). Bununla birlikte uzun kıyı şeritlerinde bulunan ve yeterince denetlenemeyen limanlar, kaçakçılık hareketlerine ister istemez uygun bir ortam sağlamıştır.

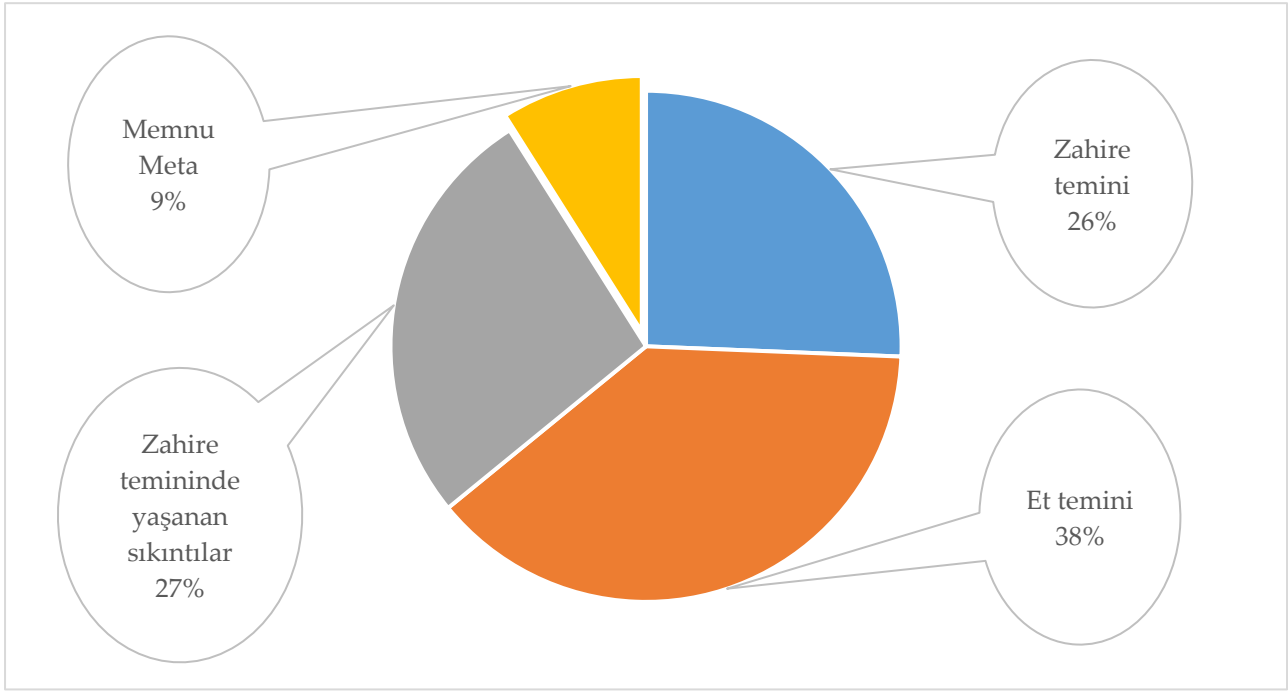
Padişahın da bizzat takip ettiği İstanbul'a iaşe temini meselesinde, merkezde ve taşrada birçok kimse görev almıştır. Padişahın mutlak vekili konumunda bulunan *veziriazam*, iaşe temininde birinci derecede mesul ve sorumlu tutulmuştur. Çarşamba günleri veziriazam başkanlığında, İstanbul kadısı ile birlikte Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılarının da katılımıyla bir divan kurulmuştur. İstanbul'un meselelerinin konuşulduğu bu divanın ardından veziriazam, İstanbul kadısı ve yeniçeri ağası beraberinde olmak üzere oldukça kalabalık bir maiyetle çarşı ve pazarları gezip esnafı ve fiyatları kontrol etmiştir. Bu teftiş için "kol gezmek" veya "kola çıkmak" tabiri kullanılmıştır (İpşirli, 2008, s. 417). Yine bu teftişlerde bilhassa hububat stoklarının durumuna ve ekmeğin kalitesine çok dikkat edilmiştir. Ayrıca padişah da tebdil-i kıyafet ile halkın arasına karışıp ekmeği belirlenen narhın üzerindeki bir fiyata satan

esnafı cezalandırmıştır (Aslan, 2017, s. 26). Nitekim tarih boyunca ekmeğe darlık çekilmesi, geniş halk kitlelerinin hareket ve davranışlarında olumsuz etkiler bıraktığı gibi, birtakım toplumsal kargaşaların yaşanmasına da ortam hazırlamıştır (Göktepe, 2017, s. 866).

İaşe temini hususunda, *İstanbul kadısı*na da birtakım görevler düşmekte idi. İstanbul kadısının adli ve idari görevleri yanında iktisadi ve beledi görevleri de bulunmaktadır. Bunlar belediyenin iktisadi denetimi, çarşı ve pazarların kontrolü, her sene ürün ve hizmetlere muhtesip, yiğitbaşı, esnaf şeyhi ve kethüdasıyla narh tespit edilmesi gibi görevlerdir (Tabakoğlu, 1987, s. 122). İstanbul'un iaşesinde kadıya yardımcı olan ve "ihtisap ağası" veya "ihtisap emini" olarak da anılan *muhtesibin*, görev ve yetkileri kanunnamelerde etraflı bir şekilde belirtilmiştir (Kazıcı, 1998, s. 143). Özellikle halkın iaşesini zamanında ve eksiksiz olarak temin etmek ve iktisadi alanlarda alınan kararları derhal uygulamak başlıca vazifeleri arasındadır. Ayrıca İstanbul muhtesibi, iaşe hususunda öylesine geniş yetkilere sahipti ki, taşradan ürün temin edilmesi sırasında muhtesip tezkiresi olmadan ürün getirilmesine asla izin verilmezdi. Bunların dışında muhtesibin önemli bir diğer görevi ise kontrol ve denetlemedir. Muhtesip, veziriazamın maiyetinde şehirleri dolaşıp genel teftişlere katıldığı gibi, kendisi de emrindeki personel ile birlikte sık sık esnafı denetlerdi. Yine o, stokçuluk ve karaborsacılık faaliyetlerini de engellemeye çalışmıştır. Muhtesip, kola çıkacağı zaman kendisine subaşı ve asesbaşı da yardımcı olmuştur (Tabakoğlu, 2014, s. 129).

Kentin iaşesi, geniş bir organizasyon ağı içinde bulunan emanetler, çarşılar, divanhaneler ve ambarlar halinde örgütlenmiştir. Belirli bir ürünün gerek temini ve gerekse vergi ve dağıtım işlerinin düzenlenmesi için padişah tarafından ilgili konularda yetki verilmiş bir emin tayin edilirdi. Bu eminlerden birisi olan *Arpa Emini*, hububatın İstanbul'a sevki ve ambarlarda depolanmasını sağlamak, İstabl-ı Amire olarak bilinen has ahırlar ile orduya arpa ve diğer birtakım önemli malzemeler tedarik etmekle görevliydi (Göktepe, 2017, s. 862). İaşe hususunda önemli görevi bulunan eminlerden bir diğeri de sarayın iaşesinden sorumlu *Matbah-ı Amire Emini*'dir. Bu emin, sarayın iaşesini doğrudan üretim bölgelerinden ya da İstanbul piyasasından temin ederdi (Bilgin, 2003, s. 118). İstanbul'un iaşesinde zahire haricinde önemli bir diğer ihtiyaç maddesi olan koyun etinin temin edilmesi ve İstanbul'a dağıtılmasında ise Koyun Emini görevlendirilmiştir.

İstanbul'un iaşesinin temin edilmesi noktasında, merkezde teşkil edilen bu yapılanmanın dışında, taşrada da mühim bir organizasyon ağının varlığına işaret etmek gerekir. Taşrada oluşturulan bu organizasyonun en yetkili ismi ise hiç şüphesiz *kadı*lardır (Göktepe, 2017, s. 863). İstanbul'a ürün tedarik eden kadıların, iaşeyle ilgili önemli görev ve sorumlulukları vardı. Bunlar merkezden gelen talimatlar çerçevesinde zahirelerin yerinden temin edilip sorunsuz bir şekilde depolanması ve bu zahirelerin İstanbul'a nakledilmesi sırasında yapılacak sevk ve koordinasyon görevleridir. Taşrada iaşe teminini takip etmek amacıyla sevk kapasitesi yüksek olan bölgelere *zahire mübaşiri* olarak anılan geniş yetkilerle donatılmış bir kimse de tayin edilmiştir. Bu mübaşirin görev ve sorumlulukları arasında fiyatların denetlenmesi, tüccarların teftiş edilmesi ve iskelede toplanan zahirelerin sorunsuz bir şekilde ilgili yerlere gönderilmesi bulunmaktadır (Tabakoğlu, 2014, s. 111).

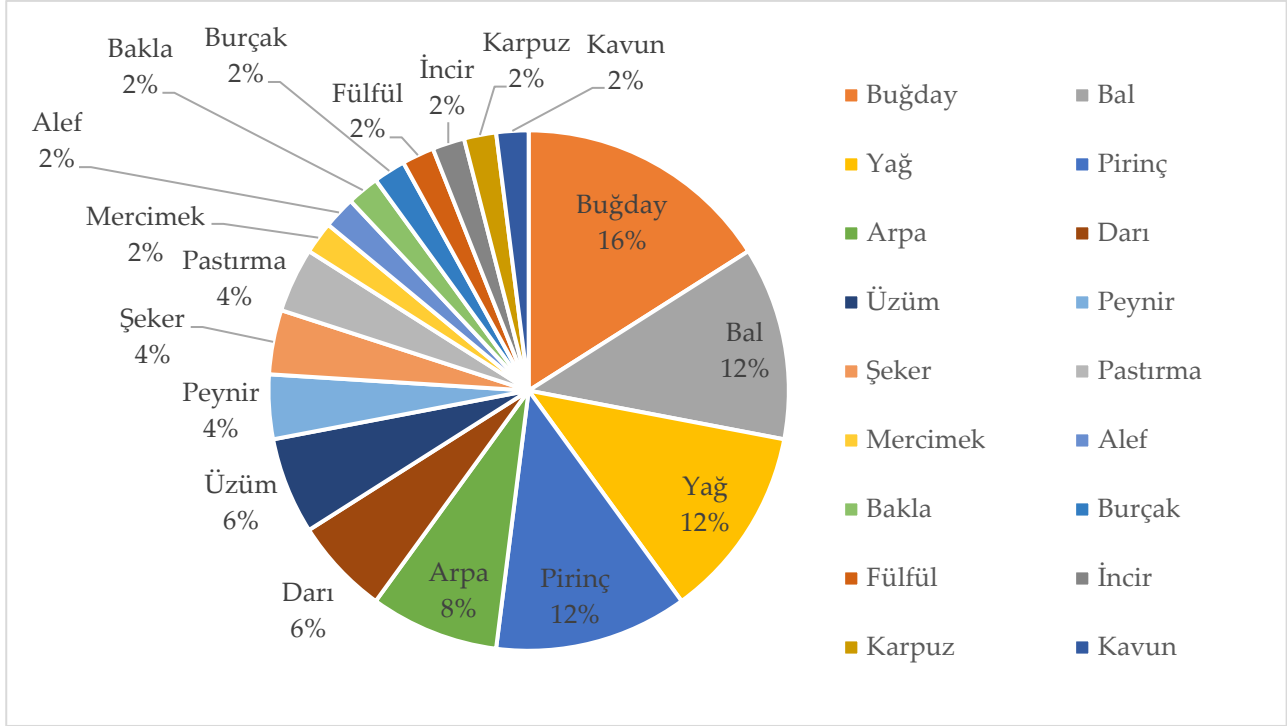

Grafik 1. 62 numaralı Mühimme Defteri'nde İstanbul'un iaşesi ile ilgili yazılan hükümlerin konu başlıklarına göre yüzdelik dağılımı

İstanbul'un iaşesi, 1587-1588 yılları arasındaki döneme ait olan defterdeki hükümlerden hareketle "İstanbul'a Zahire Temini", "İstanbul'a Et Temini" ve "İstanbul'a Zahire Temininde Yaşanan Sıkıntılar" olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Ayrıca "Memnu Meta (İhracı Yasak Mallar)" konusu da ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

1. İstanbul'a Zahire Temini

Osmanlı başkenti için temin edilmesi gereken muhtelif ihtiyaç maddeleri, 62 numaralı Mühimme Defteri'nde "İstanbul zahiresi" adı altında zikredilmiştir. Yine İstanbul'un zahiresi konusunda yazılan hükümlerde, "*zehâ'ir husûsî ehemmi mühimîtdandır*" ifadesinin sürekli vurgulanmış olduğu göze çarpmıştır. Bu ifade Osmanlıların, İstanbul zahiresinin temini konusuna atfetmiş oldukları hassasiyet ve değeri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca hükümlerde, "*varan gemileri eğlendürmeyüp zahireyi ale't-ta'cîl mahrûse-i İstanbul'a irsâl eylesün*" şeklindeki ifadeler de sıklıkla yer alıp zahirelerin bekletilmeden gemilere yüklenmesi ve bir an önce İstanbul'a gönderilmesi yönünde üst düzey yöneticilere fermanlar yazılmıştır. İstanbul'un iaşesi, büyük ölçüde deniz yoluyla, özellikle de Mısır'dan gelen zahirelerle temin edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Eflak, Boğdan, Rumeli ve Batı Anadolu'dan da zahire tedarik edildiği olmuştur.

Grafik 2. 62 numaralı Mühimme Defteri'ne göre muhtelif bölgelerden İstanbul'a gelen zahirelerin yüzdeleri dağılımı

Grafik 2'de de görüldüğü üzere incelenen defterde en fazla buğday temini ile ilgili hüküm bulunmaktadır. Ayrıca bal, yağ ve pirinç ile ilgili 6, arpa ile ilgili 4, darı ve üzüm ile ilgili 3, peynir, şeker ve pastırma ile ilgili 2, mercimek, alef, bakla, burçak, fülfül (karabiber), incir, karpuz ve kavun ile ilgili birer hüküm tespit edilmiştir.

Hububat (Buğday, Arpa, Darı, Alef ve Burçak)

Osmanlı Devleti'nin teminine en fazla önem verdiği zahireler içerisinde buğday dolayısıyla ekmek başta gelmiştir. Devlet, XVI. asrın sonlarına doğru nüfusu yarım milyona ulaşan İstanbul'un ekmek ihtiyacını karşılamak için bazı tedbirler almıştır. Bunlar arasında hububat ticaretinin sadece izin verilen tüccarlar tarafından yapılması sıkı bir biçimde uygulanan tedbirlerden olmuştur (Korkmaz, 2019, s. 7). Yine devlet, hububat ticareti yapma konusunda izin verdiği tüccara *temessük* adı verilen bir belge de vermiştir. Bu belge ile tüccar getireceği malın cinsi, miktarı ve teslim tarihini taahhüt etmiştir (Kütükoğlu, 2011, s. 413). Hububatın satış fiyatları ise üretim bölgelerinde bulunan kadılar tarafından belirlenirdi. Osmanlılarda zahire ticaretiyle daha çok *kapan tüccarları* meşgul olmuşlardır. Bu tüccarlar, özel sermaye sahibi olan kimselerdir. Buğday ve arpa gibi zahireler, daha çok un kapanı tüccarları tarafından temin edilmiştir (Aynural, 2001, s. 338).

Rumeli, Batı Anadolu ve Mısır Osmanlıların hububat tedarik ettikleri en önemli bölgelerdir. 30 Ağustos 1587 tarihinde Varna, Brayıl (İbrail), Köstence, Tuzla, Balçık, Ahyolu ve Tuna yalılarında bulunan kadılara gönderilen fermada, İstanbul'a zahire temin etmek üzere o taraflara doğru gelen rençber gemilerine buğday ve arpa temin etmeleri emredilmiştir (Mühimme 62, s. 83/ Hüküm, 184). 14

Ekim 1587 tarihinde Arslan Çavuş'a yazılan bir başka hükümde ise Tırhala, Ağrıboz, Çatalca, Veletin ve Karaferye taraflarından İstanbul kilesiyle 100 bin kile buğday ve 30 bin kile arpa tedarik edilmesi bildirilmiştir (Mühimme 62, s. 114/ Hüküm, 251). İstanbul'un iaşesi için buğday ve arpanın dışında zaman zaman darı, alef ve burçağın da talep edildiği olmuştur. Nitekim Eflak voyvodası için 9 Ağustos 1587 tarihinde kaleme alınan hükümde, İstanbul zahiresi için 40 bin kile buğday, 6 bin kile arpa ve 20 bin kile darı, alef ve burçağın temin edilmesi istenmiştir (Mühimme 62, s. 87/ Hüküm, 193).

Pirinç ve Şeker

XV. asırda lüks tüketim maddeleri arasında yer alan pirinç ve şeker, ancak XVI. asrın ikinci yarısından sonra ülke dâhilinde yaygın bir şekilde tüketilmeye başlanmıştır. Anadolu'dan zamanla Balkanlara taşınan pirinç, ilk kez Filibe'den getirilmiştir. Yine bu asrın sonlarına doğru pirincin Mısır'dan tedarik edilmeye başlandığı görülmektedir (Aslan, 2017, s. 70). Yenişehir, Filibe, Drama, Siroz, Zağra-i Atik, Zağra-i Cedid, Sofya, Yergöğü ve Hezargrad kadılarına 14 Kasım 1587 tarihinde yazılan hükümde, kiler-i amire için pirinç, buğday, bal ve yağ tedarik edilip bir an önce İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (Mühimme 62, s. 118/ Hüküm, 262).

Hükümler arasında İstanbul'a gelen şekerin özellikle Kıbrıs'tan temin edildiği görülmektedir. Kıbrıs Adası, Akdeniz ticareti için oldukça önemli bir yere sahipti. Adada bol miktarda üretilen ve satışı yapılan şeker, daha çok saray mutfağı olan matbah-ı amireye gönderilmiştir (Bilgin, 2000, s. 229). Kıbrıs beylerbeyi ve defterdarı için kaleme alınan 14 Mart 1588 tarihli fermanında, "...500 kantar şekeri bî-kusûr tahsîl ü tekmi'l idüp..." kiler-i amireye göndermeleri hususunda emir verilmiştir (Mühimme 62, s. 215/ Hüküm, 484).

Bakliyat (Mercimek ve Bakla)

İncelenen hükümlerde bakliyat olarak mercimek ve bakla yer almıştır. İstanbul'un iaşesi için talep edilen bu ürünler bilhassa Mısır ve Batı Anadolu'dan tedarik edilirdi. 20 Şubat 1587 tarihli Gelibolu kadısı için yazılan hükümde, Mısır ve İzmir taraflarından İstanbul'un iaşesi için gelen mercimek, pirinç ve keten gibi zahirelerin iskelelere yanaştırılmaması ve derhal İstanbul'a gönderilmesi talep edilmiştir (Mühimme 62, s. 11/ Hüküm, 36). Gelibolu kadısına 30 Ağustos 1587 tarihinde yazılan bir diğer hükümde ise Girid tüccarından olan bir kimsenin İstanbul'da zahire hususunda sıkıntı yaşandığı bir dönemde bakla, gön, sahtiyan, balmumu ve donyağı gibi ürünleri Kilidü'l-bahr kalesinde sakladığı belirtilmiştir. Hükümün devamında Gelibolu kadısından bir an önce bu zahireleri kaleden çıkartıp başkente sevk etmesi istenmiştir (Mühimme 62, s. 83/ Hüküm, 183).

Peynir, Bal (Asel), Yağ (Revgan) ve Pastırma

İstanbul'a muhtelif yerlerden gelen hububat, bakliyat, pirinç ve şekerin dışında halkın ihtiyaç duyduğu bazı ürünler de zaman zaman başkente getirildi. Bu ürünler içerisinde peynir, bal (asel), yağ (revgan) ve pastırma gibi yiyecekler bulunmaktadır. Bu yiyecekler özellikle balkapanı ve yağkapanına bağlı tüccarlar tarafından temin edilmiştir (Kolay, 2016, s. 179). 29 Ağustos 1587 tarihinde Haslar kadısı için yazılan fermanında, Rumeli taraflarından İstanbul zahiresi için gelen peynir ve bal gibi ürünlerin henüz yolda iken Çatalca, Çekmece, İnceğiz, Baba Nakkaş ve Eyüp ahalisinden bazı kimesnelerce satın

alındığı belirtilmektedir. Aynı hükmün devamında İstanbul için gelen zahirelerin yollarda asla satın alınmaması ve zahirelerin derhal İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (Mühimme 62, s. 76/ Hüküm, 169). Osmanlılarda tatlıların vazgeçilmez malzemesi olan bal, imparatorluğun dört bir yanından temin edilip balkapanına sevk edilirdi. Arslan Çavuş'a 14 Ekim 1587 tarihinde gönderilen hükümde, İstanbul'a "...Atina'dan 500 kantâr asel..." gönderileceği ifade edilmektedir (Mühimme 62, s. 114/ Hüküm, 251). Yemek yapımında kullanılan sadeyağ saray mutfaklarında en fazla tercih edilen yağ idi. Sadeyağ, İstanbul pazarından alındığı gibi, bu dönemde Rumeli taraflarından da temin edildiği olmuştur. Yine pastırma da İstanbul zahiresi için tedarik edilen önemli ürünlerdendi.

Meyve (Üzüm, İncir, Kavun ve Karpuz)

Anadolu'da öteden beri meyvelerin çeşitliliği ve bolluğu bilinmekle beraber birçok seyyah da bu durumdan eserlerinde hayranlıkla söz etmişlerdir. Meyve açısından bir ambar niteliği taşıyan Batı Anadolu, başkentin meyve ihtiyacının neredeyse tamamını tek başına karşılamaktaydı (Arıkan, 1991, s. 295). Bu bölgeden İstanbul'un zahiresi için talep edilen ürünler arasında özellikle kara üzüm, incir, kavun ve karpuz başta gelmiştir. Nitekim 30 Ağustos 1587 tarihinde İzmir ve Ayazmend kadıları için kaleme alınan hükümde, madrabazlar tarafından mahzenlerde tutulan kara üzüm, rezaki ve incirin mahzenlerden çıkartılıp derhal İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (Mühimme 62, s. 76/ Hüküm, 168). Kildü'l-bahr-Gekbuze (Gebze) arasındaki bölgede bulunan kadılar için yazılan diğer bir fermana ise bu bölgede hâsıl olan üzüm, kavun ve karpuzun İstanbul'a gönderilmeyip gayrimüslimlere satıldığı ve şarap üreticilerine de üzüm verildiği belirtilmektedir. Hükmün devamında, bu durumun İstanbul'da meyvelere olan talebin artmasına neden olduğu vurgulanmaktadır. Bunun üzerine merkez, bağ sahiplerinin şarap üreticilerine üzüm satmaması ve bu ürünlerin bir an önce başkente gönderilmesi yönünde emir vermiştir (Mühimme 62, s. 84/ Hüküm, 185).

Baharat (Fülfül)

"Yükte hafif, pahada ağır" olma özelliği ile uzun mesafeli ticaretin en önemli kalemlerinden biri olan baharat, özellikle Mısır bölgesinden Anadolu'ya getirilmekteydi. Bu dönemde en fazla tüketilen baharat türü ise fülfül, yani karabiberdi (Bilgin, 2000, s. 247). Nitekim Gelibolu kadısına 20 Şubat 1587 tarihinde yazılan hükümde, Mısır'dan tedarik edilen fülfülün hemen İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (Mühimme 62, s. 11/ Hüküm, 36).

2. İstanbul'a Et Temini

İstanbul'a et temini hususunda yazılan hükümlerde, sığır etinden çok koyun etinin tercih edilmiş olduğu görülmektedir. XVI. asırda, İstanbul'a sürüler halinde gelen koyunların gerek kontrolünden ve gerekse koyunların kasaplara teslim edilip kentte dengeli bir şekilde dağıtılmasından *Koyun Emmini* sorumlu tutulmuştur (Türkhan, 2020, s. 253). Koyunlar daha çok Rumeli'nin sağ kolundan, yani Filibe, Üsküp, Ustrumca, Manastır, Avrethisarı gibi şehirlerden İstanbul'a getirilmiştir. Yine Eflak ve Boğdan'dan tedarik edilen "kıvırcık" türü koyunların, İstanbul piyasasında oldukça önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca her sene sayıları 200 bini aşan koyunun başkente getirildiği ve bu koyunların İstanbul dışındaki herhangi bir bölgeye satılmasına da asla izin verilmediği göze çarpar (Tabakoğlu, 2014, s. 126).

İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması ise celepler (sürücüler) ve kasaplar tarafından sağlanırdı. Celep kelimesi sözlükte "sığır, daha çok koyun getirterek kasaplara satan büyük tüccar" şeklinde yer almıştır (Devellioğlu, 2015, s. 147). Devlet, öncelikle kurmuş olduğu *celep-keşan* denilen sistemle nüfusu gün geçtikçe artan İstanbul'un et ihtiyacını düzenleme yoluna gitmiştir (Uzun, 1997, s. 7). Başkente canlı hayvanların getirilmesinden celepler sorumlu tutulmuştur. Celepler, taahhüt etmiş oldukları koyunları, belirlenen zaman içerisinde İstanbul'a ulaştırmakla yükümlüdürler. Koyun hizmetinin takip edilmesinde ise, özellikle yerel kadınlara büyük sorumluluklar düşüyordu. Celepler, şahsen ya da bir grup halinde koyun sürülerini başkente getirirlerdi. Daha sonra bu sürüler, İstanbul kadısı ve muhtesibin yardımıyla görevli çavuşlara teslim edilirdi. Bu görevliler de koyunları salhanelere sevk ederek koyunların kesim işlemleri tamamlanırdı. Bunun ardından etin kasaplara narh üzerinden satışı yapılır ve İstanbul halkı da belirli bir nizamla göre et satışı yapan esnaflardan kendi ihtiyaçlarını temin ederlerdi (Türkhan, 2020, s. 254).

Osmanlı Devleti'nde celep olarak yazılabilmek için belli şartlar bulunmaktaydı. Nitekim subaşı, sipahi, voyvoda, kömürcü, derbentçi, menzilci, madenci, müselleme, voynuk, küreci, ulakçı, eşkinci gibi görevlilerin celep olarak yazılması mümkün değildi. Bu hususta 17 Şubat 1587 tarihinde İznepol kadısına yazılan hükümde, celep tahrir olunduğu zaman voynuk, küreci ve yağcı olan bazı kimselerin celep olarak deftere kaydedildiği belirtilmekle beraber bu durumun incelenmesi ve bunların celep defterinden derhal ihraç edilmeleri emredilmiştir (Mühimme 62, s. 5 / Hüküm, 20).

İstanbul'a koyunların getirilmesi ise dört dönemde gerçekleştirilmiştir. Bunlar koyunların getirildiği bölgeler ve mevsimlerle ilgili olan bahar, Deliorman (Divaneorman), kırcan ve müzayaka dönemleridir. Bahar dönemi kuzu kesimine de müsaade edilen 6 Mayıs'ta, yani ruz-ı hızırda başlar ve yaz mevsimine kadar sürerdi. Deliorman dönemi yaz mevsimini kapsar ve Deliorman bölgesini içine alan bir coğrafyadan koyun getirilirdi. Kırcan dönemi sonbaharı içine alan dönemdi. Son olarak müzayaka dönemi ise yavaş yavaş koyunların azaldığı sonbahar sonlarında başlayıp kış mevsiminde son bulurdu (Türkhan, 2020, s. 254-255). İncelenen defterin suret kayıtlarında, hangi dönemde kimlerin koyun sürme hizmetine getirildiğine dair bilgiler mevcuttur. Hükümler arasında 19 Mayıs 1587 tarihli Zihne, Drama, Yenice-i Vardar, Timurhisar, Avrathisar, Karaferye, Ustruca, Menlik, Nevrekob ve Ağustos kadıları için kaleme alınan fermanda, müzayaka mevsimi koyunlarını sürme görevinin Beşir Çavuş'a verildiği zikredilmektedir (Mühimme 62, s. 240 / Hüküm, 538).

İstanbul'a et temininde kasaplar da, celepler kadar önemli rol üstlenmişlerdir. Bu kelime aslında Arapça *kassâb* olup "hayvan kesme işini devamlı surette yapan, bunu meslek edinen kimse" anlamına gelmektedir (Bozkurt, 2001, s. 534). Osmanlılar, kasap ve celep olarak kaydedilen kimselerin, varlıklı ve sermaye sahibi kimseler olmalarına oldukça dikkat etmişlerdir. Nitekim hükümlerde bu göreve gelecek kimselerin varlıklı ve zengin olmaları gerektiğine atıfla "mün'im ü mütemevvil", "mütemevvil u mâldâr" ve "taze vü tuvana vü maldâr" gibi birtakım tabirler kullanılmıştır. Öyle ki, ekonomik güce sahip olmayan kimselerin bu vazifeye getirilmesi, başkente ciddi manada et sıkıntısı çekilmesine yol açabilirdi. Bundan dolayı kasap ve celeplerin seçiminde en az 100 bin akçe sermayeye sahip olmak koşulu aranmıştır (Pamuk, 1999, s.91). XVI. asırda bu denli sermayeye sahip olan kimselerin her sene 150 ila 200 adet koyunu başkente getirmesi zorunlu idi (Türkhan, 2020, s. 254). 28 Haziran 1587 tarihinde İstanbul

kadısına yazılan hükümde, İstanbul'da yaşayan kasapların çoğunun vefat ettiği ve kasaba ziyade ihtiyaç olup Küçük Alaaddin Çelebi denilen bir kimsenin sermaye sahibi olarak bilindiği ifade edilmektedir. Bunun üzerine "...bi'z-zât ahvâlin sen görüp gayrıya i'timâd eylemeyesin..." denilerek bu kimsenin varlıklı olup olmadığının araştırılması istenmektedir (Mühimme 62, s. 59 / Hüküm, 133). Hükümler arasında gayrimüslimlerin de İstanbul'da kasaplık hizmetinde istihdam edildiklerine dair birçok örneğe tesadüf edilmiştir. Nitekim İstanbul kadısına 5 Ocak 1588 tarihinde gönderilen bir başka hükümde, İstanbul'da kasaba derhal ihtiyaç olup Ankara tüccarından Körepe isimli bir gayrimüslimin zengin olduğunun bildirilmesi üzerine "...mezbûr iki yüz bin akçaya mâlik ise Südde-i Sa'âdet'ümde Koyun Emînine teslim eylesin..." şeklinde emir verilmiştir (Mühimme 62, s. 163 / Hüküm, 361).

İstanbul'un et ihtiyacının temini hususunda kalem alınan bir ferman da oldukça dikkat çekicidir. 14 Kasım 1587 tarihinde İstanbul Kadısı ile Koyun Emîni olan Ömer Çavuş'a yazılan bu fermana göre, Edirnekapı dışında kurulan sığır pazarında celeplerin, öncekinin aksine öğleden sonra da satış yaptıkları ve kasapları zarara uğrattıklarından bahsedilmektedir. Bunun üzerine merkezden verilen emirde, celeplerin öğleden sonra satış yapmaları kesinlikle yasaklanmış ve emre uymayan kimselerin de derhal cezalandırılmaları istenmiştir (Mühimme 62, s. 121 / Hüküm, 265).

3. İstanbul'a Zahire Temininde Yaşanan Sıkıntılar

İstanbul'a zahire temini sırasında zaman zaman birtakım sıkıntılar baş göstermiştir. Bu sıkıntılar arasında özellikle stokçuluk, karaborsacılık ve kaçak zahire ticareti önemli bir yer işgal etmiştir. Bazı tüccarlar İstanbul'a zahire getirmek bahanesiyle almış oldukları zahireleri ya imparatorluk dâhilindeki farklı bölgelere ya da harice satıyorlardı (Gündüz, 2022, s. 45). Nitekim 20 Şubat 1587 tarihli Gelibolu kadısına yazılan hükümde, Mısır ve İzmir taraflarından İstanbul zahiresi için gelen gemilerin Gelibolu tarafında bulunan iskelelere yanaşıp pirinç, mercimek, keten ve fülful gibi muhtelif ihtiyaç maddelerini iskelelere çıkarttıklarından söz edilmektedir. Bunun üzerine merkez tarafından Gelibolu kadısı şiddetli bir şekilde uyarılıp bunlara asla fırsat verilmemesi ve zahire gemilerinin bir an önce İstanbul'a gönderilmesi yönünde emir verilmiştir (Mühimme 62, s. 11 / Hüküm, 36). Cezayir Beylerbeyi olan İbrahim Paşa'ya 4 Temmuz 1587 tarihinde yazılan bir başka hükümde ise defalarca emir verilmesine rağmen hâlâ derya kenarında bulunan kadılıkların zahire ihraç ettiklerinden ve Frenk tüccar gemilerinin de o taraftaki bazı kadılıklardan diledikleri kadar zahire alıp Frengistan'a gittiklerinden bahsedilmektedir. Merkezden gönderilen emirde, izinsiz zahire ticareti yapılmaması ve ayrıca bu hususta Akdeniz yalılarındaki kadılara ferman yazılıp onların da uyarıldıkları ifade edilmektedir (Mühimme 62, s. 68 / Hüküm, 150).

Osmanlı Devleti'nde kaçak zahire ticareti yapan kimselerin daha yüksek kazançlar elde etmeyi amaçladıkları görülmektedir. Ancak bu durum başkentte fiyatların aşırı bir şekilde yükselmesine ve zahire hususunda kimi zaman darlık ve kıtlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 29 Ağustos 1587 tarihinde Haslar kadısı için kaleme alınan fermanında, Rumeli'den İstanbul zahiresi için gelen bal ve peynir gibi zahirelerin Çatalca, Çekmece, İnceğiz ve Baba Nakkaş semtlerinde yaşayan bazı kimselerce satın alınması üzerine İstanbul'da bu zahirelere olan talebin arttığına dikkat çekilmektedir (Mühimme 62, s. 76 / Hüküm, 169). İstanbul ve Haslar kadılarına 21 Kasım 1587 tarihinde yazılan bir başka hükümde, zahire yüklü arabaların taşradan İstanbul'a doğru geldikleri sırada Eyüp, Çatalca, Çekmece ve Silivri'den

bazı madrabazların bu arabaları durdurdukları ve bunlardan zahireleri ucuz fiyata satın alıp sonradan pahalı fiyata sattıklarından söz edilmektedir (Mühimme 62, s. 129 / Hüküm, 288). 30 Ağustos 1587 tarihinde Gelibolu kadısına gönderilen bir diğer hükümde ise Girid tüccarından olan bir kimsenin Kilitü'l-bahir kalesinin dizdarı ile birlikte kalede zahire sakladıkları ve İstanbul'da zahire noktasında darlık çekilmesine yol açtıklarından bahsedilmektedir (Mühimme 62, s. 83 / Hüküm, 183).

İstanbul'a zahire temini hususunda yaşanan bir başka sıkıntı ise kapıkulu ocağına mensup birtakım kimselerin askerlik işleri dışında piyasaya açılıp esnafılık ve pazarcılık yapmalarıdır (Beydilli, 2013, s. 458). Ayrıca bu kimselerin zahireleri mahzenlerde bekletip İstanbul'da zahire hususunda darlık yaşanması üzerine mahzenden çıkarttıkları zahireleri oldukça yüksek fiyatlara sattıkları da göze çapmaktadır (Gündüz, 2022, s. 45). Nitekim İstanbul kadısına 16 Ağustos 1587 tarihinde yazılan bir hükümde, İstanbul'da narh hususunun bozulup yeniçeri, cebeci ve topçu taifesinden bazı kimselerin pazarcılık yaptıkları ve "...fukarâ, zu'afâ, sıbyân ve marîz meyve yüzün görmez olmuşdur..." denilerek fukaranın meyve bile alamadıklarından söz edilmektedir (Mühimme 62, s. 75 / Hüküm, 166). Bir başka hükümde ise, yeniçeri, cebeci ve topçu taifesinin çoğunun madrabazlık yaptıkları ve İstanbul'a gelen zahire gemilerinden zahireleri ucuza alıp mahzenlerde bekleterek Yahudilere gizli bir şekilde sattıkları ve yaşlı, hasta ve çocukların pahalılıktan dolayı bu zahireleri satın alamadıklarına dair İstanbul fukarasının şikâyetlerinden bahsedilmektedir (Mühimme 62, s. 75 / Hüküm, 167).

Osmanlı Devleti, yaşanan bu sıkıntılar karşısında gerek İstanbul'un zahire darlığı çekmemesi ve gerekse fiyatların belirli bir alım seviyesinde tutulması için birtakım tedbirler almıştır. Bilhassa merkezden müfettişler görevlendirilerek mahzenlerin denetlenmesi ve zahirelerin ortaya çıkarılması uygulanan tedbirler arasındadır. Nitekim 16 Ağustos 1587 tarihinde İstanbul kadısına gönderilen fermanda, Haslar kazasını teftiş eden Hasan Ağa'nın aynı zamanda İstanbul için gelen zahirelerin nezaretinde bulunmak görevine de tayin edildiği ve bu yeni görevinde Hasan Ağa'ya kendisinin de yardımcı olması yönünde emir verilmiştir (Mühimme 62, s. 75 / Hüküm, 166). Aynı tarihte Hasan Ağa'ya yazılan hükümde, yalılarda olan odalar ile gayrimüslimlere ait evler madrabazlar tarafından mahzen olarak kullanılıp geceleyin zahireleri buralara getirip sakladıkları ve yabancı tüccarlara arzu ettikleri fiyatlara sattıklarından bahsedilmektedir. Merkez, Hasan Ağa'dan bu mahzenlerin teftiş edilmesini ve bulunan zahirelerinin narha göre iskelelerde halka satılmasını emretmiştir (Mühimme 62, s. 75 / Hüküm, 167). Devletin uygulamış olduğu bir diğer tedbir ise gemilere yüklenen zahire miktarının kayıt altına alınması ve bu gemilerin muhafazasını sağlamak üzere yeterli miktarda asker tayin edilmesidir. İstanbul'a zahire temin etmek üzere görevlendirilen Arslan Çavuş için kaleme alınan hükümde, "...her sefineye ne mikdâr tereke tahmül olunduğın defter ve sicill itdürüp ve içine husâr-erlerinden yarar âdem koyup..." şeklinde geçen ifadelerden de anlaşıldığı üzere zahire taşıyan gemilere asker yerleştirilip gemilere ne miktar zahire yüklendiğinin deftere yazılması istenmektedir. Ayrıca Arslan Çavuş'un İstanbul'a zahire yüklü gemilerle gönderdiği reislerinin zahireleri başkente teslim ettikten sonra elinde temessük bulunmayan reislere yeniden zahire yükletmemesi konusunda uyarıldığı görülmektedir (Mühimme 62, s. 114 / Hüküm, 251).

Osmanlı Devleti, uyguladığı bu tedbirler sayesinde İstanbul için gelen zahirelerin mahzenlerde tutulması ve zahirelerin imparatorluk dışına satılmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak bütün bu

tedbirlere rağmen kaçak zahire ticareti tamamen engellenebilmiş değildir. Nitekim Akdeniz yalılarında bulunan kadılara gönderilen fermanında, Mısır tarafından İstanbul'a gelen zahire gemilerinin reislerce başka iskelelere götürülüp satıldığı ve o taraflarda zahire ihracına kesinlikle izin verilmemesi yönünde emir verilmiştir (Mühimme 62, s. 40 / Hüküm, 89). Bu durum karşısında merkezden derya beylerine gönderilen hükümlerde, İstanbul için gelen zahire gemilerinin devletin belirlemiş olduğu iskelelere ulaşana kadar gemilere nezaret edilmesi ve bu gemilerin korsanlardan muhafaza edilmesi bildirilmiştir. Bu hususta, derya beylerinden olan Cafer Paşa'ya yazılan hükümde, Mısır'dan ve diğer yerlerden zahire ile gelen gemilerin muhafaza edilmesi istenmiştir (Mühimme 62, s. 85 / Hüküm, 191).

Merkez tarafından üst düzey yöneticilere gönderilen hükümlerde, bu görevlilerin İstanbul'a zahire temininde daha fazla dikkatli olmaları konusunda şiddetli bir şekilde uyarıldıkları görülmektedir. Yine İstanbul zahiresini mahzenlerde saklayıp daha fazla kazanç sağlamak uğruna yabancı tüccarlara satan kimseler ise çok ağır cezalara çarptırılmışlardır. Bu cezalar arasında hapis, siyaset (ölüm), dirliklerin ve ulufelerin kesilmesi gibi cezalar bulunmaktadır. Akdeniz yalılarında bulunan kadılara yazılan bir hükümde, daha önce uyarılmalarına rağmen gemi reislerinin o tarafta bulunan iskelelere yanaştıkları ve hâlâ zahire çıkartmaya devam ettikleri belirtilmektedir. Bunun üzerine merkezden verilen emirde, reisleri himaye eden kadıların şiddetle cezalandırılması ve ayrıca "...zahîre çıkaran re'îsler gemilerinin serenlerine celb olunmak fermânnum olmuştur..." denilerek iskelelere zahire çıkaran reislerin kendi gemilerinin direklerine asılması yönünde hükme varılmıştır (Mühimme 62, s. 40 / Hüküm, 89). 20 Şubat 1587 tarihinde İstanbul muhtesibi olan Mehmed Çavuş'a gönderilen bir diğer hükümde, zahire yüklü gemileri İstanbul'a getirmeyip Mudanya İskelesi'ne ve başka iskelelere götüren reislerin derhal hapsedilip gemilerine el konulması bildirilmiştir. Ayrıca bunlar asker taifesinden ise isimleriyle birlikte merkeze arz edilmesi istenmiştir (Mühimme 62, s. 11 / Hüküm, 35). 16 Ağustos 1587 tarihinde Hasan Ağa için kaleme alınan fermanında ise yeniçeri, cebeci ve topçu taifesine mensup kimselerin pazarlık yapmalarına asla izin verilmemesi ve pazarlık yapmaya devam eden kimselerin de derhal ulufelerinin kesilmesi emredilmiştir (Mühimme 62, s. 75 / Hüküm, 167).

Osmanlı Devleti'nde narh uygulaması, piyasadaki fiyatların nasıl bir seyir takip ettiğinin bilinmesi açısından oldukça önemlidir. "Getirici" denilen toptancı ile "oturakçı" ya da "mukim" denilen perakendecilerin fiyatları arasında elbette fark vardır. Birçok üründe bu iki fiyat ayrı ayrı gösterilmiştir. Esnafın yasal olarak kazancı ise %10-15 arasında değişmiştir (Kütükoğlu, 2006, s. 390). Defterde İstanbul ve Haslar kadılarına 21 Kasım 1587 tarihinde gönderilen hüküm oldukça dikkat çekicidir. Bu hükümde, normalde kazalardan İstanbul'a gelen zahireleri getiren tüccarların getirici narhı ile bu ürünleri esnaflara, esnaflar da oturakçı narhı ile bu ürünleri halka satıp geçindiklerinden söz edilmektedir. Ancak hükmün devamında getiricilerin dükkân tuttıkları ve mallarını oturakçı narhı ile halka satıp esnafları zarara uğrattıkları belirtilmiştir. Bu durum üzerine merkezden verilen emirde, getiricilerin dükkân tutmaları ve oturakçı narhı ile halka mal satmaları kesin bir şekilde yasaklanmıştır (Mühimme 62, s. 129/ Hüküm, 288).

B. MEMNU META (İHRACI YASAK MALLAR)

Hristiyan ve Müslüman devletler, erken modern dönemlerde devamlı olarak birbirleriyle mücadele içerisinde olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, yeni birtakım teknolojileri ve askerî yenilikleri

birbirlerinden saklama gereği duymuşlardır. Neticede harp için gereken hammadde ve silahların bir başka devlete satışına yasaklamalar getirmişlerdir. Bu durum Arapça kaynaklarda *memnû'ât*, Latince kaynaklarda ise *merces prohibita* şeklinde geçmektedir. Ticareti yasaklanan maddeler arasında özellikle silah, metal, kereste, keten bezi, at ve zahire bulunmaktaydı. Bilhassa stratejik açıdan mühim bir madde olarak görülen hububat, Bizanslılar, Türkiye (Anadolu) Selçuklularını, Beylikler ve Osmanlılar döneminde ticareti siyasette bir koz olarak kullanılmıştır (Türk, 2017, s. 37-45). Tüm bu yasaklara rağmen kar amacı güden Hristiyan ve Müslüman tüccarlar, yasaklı madde ticaretini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde, bazı üreticiler ya da elinde zahire bulunan bazı kimseler, yabancı tüccarların yüksek fiyat teklifleri karşısında yemeklik ve tohumluk zahirelerini bile satmışlardır (Tabakoğlu, 2014, s. 116). Nitekim 3 Temmuz 1587 tarihinde Akdeniz yalılarında bulunan kadılara gönderilen fermanda, harice zahire satılmaması yönünde daha önce emir verilmesine rağmen hâlâ yabancı tüccarlara yemeklik zahirelerin dahi satıldığından söz edilmektedir. Ayrıca hükmün devamında bir önceki seneden beri reislere ve rençber gemilerine ne miktar zahire verildiği ve bu zahirelerin nereye alınıp götürüldüğü hakkında defter tutulması emredilmektedir (Mühimme 62, s. 70/ Hüküm, 153).

Osmanlılar da tıpkı Avrupalı devletler gibi, stratejik açıdan önemli bazı maddelerin ihracına yasaklamalar getirmiştir. Özellikle kıtlık ve savaş dönemlerinde hububat fiyatlarının aşırı bir şekilde yükselmesi, buğday ihracının yasaklanmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in seyhülislamı Molla Hüsrev silah, at ve demir gibi maddelerin sulh zamanlarında bile ticareti yasak maddeler arasında olması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun nedeni kendisine sorulduğunda, bu maddelerin savaş zamanlarında Müslümanlara karşı kullanılabileceğini ifade etmiştir (Türk, 2017, s. 40). Devlet tarafından ihracı yasaklanan mallar, muhtelif Hristiyan devletleriyle imzalanan sulh muahedelerinin muhtevalarında da yer almıştır. Bunun yanında seyyahlar da eserlerinde bu durumdan kimi zaman söz etmişlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti, kendilerine tabi olan devletlerin tüccarlarını da, bu tür yasaklı maddeleri harice satmamaları konusunda uyarmıştır. İmparatorluk dâhilinde elde edilen tarımsal ürünlerin ve çıkarılan madenlerin kayıtsız-şartsız yabancı bir tüccara satılması söz konusu değildi. Bir başka deyimle öteden beri bazı maddelerin yasak kapsamına girdiğini yabancı tüccarlar da biliyorlar ve ancak kendileri "*deryaya gitmesi memnû' olan esbâp vü metâ'dan gayri*" ürünleri satın alabiliyorlardı (Arıkan, 1991, s. 283). Arıkan'a göre uygulanan bu yasakların temel sebebi, üretimin yetersiz kalmasından, iç alım-satım ve üretim dengesinin bozulması endişesinden ve en nihayetinde birtakım stratejik nedenlerden kaynaklanmaktaydı.

XVI. asırda Fransa ile siyasi açıdan bir yakınlaşma olması, iki devlet arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin kurulmasına bir nevi zemin hazırlamıştır. Fransa'ya ticari kapitülasyonlar verilmesiyle birlikte Fransız tüccarlarının, Osmanlı sınırları içerisinde serbestçe ticarete bulunmalarına olanak sağlanmıştır. İngilizler ise bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin en önemli tedarikçilerinden birisi idi. Nitekim 1578-1590 seneleri arasında vuku bulan Osmanlı-Safevî (İran) Savaşı ile yine uzun müddet süren Nemçe (Avusturya) seferi esnasında devlet, geçici olarak baruta ihtiyaç duymuş ve bu ihtiyacını özellikle İngilizlerden karşılamıştır. Öyle ki bazı İngiliz tüccarlar, ticareti yasak olmasına rağmen bu ve bunun gibi birçok önemli maddeyi, Osmanlı limanlarına kadar getirip burada satmışlardır. 1579 senesine gelindiğinde William Harborne adında bir İngiliz'in kendisiyle beraber üç İngiliz tüccarı için Osmanlılardan almış olduğu icazet, Kraliçe I. Elizabeth'in girişimleri sonucu tüm İngiliz tüccarlarını

kapsayacak şekilde genişletilmesine vesile olmuştur (İnbaşı vd., 2013, s. 219). Aynı senede İngiliz tüccarlarına verilen namede, “*deryadan gelür iken ve gider iken gemilere rast gelinürse gemilerün ve yüklerün içinde yat, yarağ ü tereke ve sair memnû’ olan metâ’ olmayup*” şeklinde ifadeler geçip burada memnu metaların isimlerine de yer verildiği görülmektedir (Arıkan, 1991, s. 300). Bu şekilde Osmanlı Devleti, İngiltere’ye de ilk ticari imtiyazları vermiş oluyordu.

İncelenen defterde, memnu meta ile ilgili olarak 8 adet hüküm tespit edilmiştir. Söz konusu bu hükümlerde ihracı yasak olan maddeler arasında at, sahtiyan, pamuk (penbe), pamuk ipliği (rişte-i penbe), zift, yağ, buğday, et ve silah gibi maddelerin isimleri zikredilmiştir. Merkez tarafından üst düzey yöneticilere gönderilen fermanlarda, yabancı tüccarlarla memnu meta ticaretinin kesinlikle yapılmaması hususunun özellikle altı çizilmektedir. Nitekim 20 Nisan 1588 tarihinde, Belgrad, Rusçuk ve Niğbolu kadıları için kaleme alınan fermanında, “...Macar’a ve Lih’e at, sığır ve koyun virilmeye diyü muhkem tenbîh olunmak için mü’ekked hükm-i şerîf buyurıldı” şeklindeki ifadelerden adı geçen kadıların şiddetli bir şekilde uyarıldıkları anlaşılmaktadır (Mühimme 62, s. 24-1 / Hüküm, 65). Yine memnu meta ile ilgili yazılmış hükümlerde, “*defe’âtle evâmîr-i şerîfe gönderilmiş iken yine tenbîh olmayup*” ifadesinin sıklıkla yer aldığı göze çarpmaktadır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere merkez tarafında daha önce defalarca uyarılmasına rağmen hâlâ memnu meta ticaretinin sürdürüldüğü görülmüştür. Trablusşam defterdarına 31 Ekim 1587 tarihinde yazılan bir başka hükümde ise Trablus iskelesine gelen Frenk tüccar gemilerinin imparatorluk dâhilinde ticareti yasak olan ürünlerden almamaları yönünde daha önce emir verilmesine rağmen Frenk tüccarlarının bu yasaklara uymadıkları ve memnu metadan alıp gittikleri ifade edilmiştir (Mühimme 62, s. 107 / Hüküm, 235).

Memnu meta konusunda yazılan hükümler arasında dikkat çeken bir husus ise devlet görevlisi olan bazı kimselerin de memnu meta ticareti yapmış olmalarıdır. Öyle ki, Sakız kadısına 14 Ekim 1587 tarihinde gönderilen fermanında, “*Dergâh-ı Mu’allâ’m çavuşlarından Mustafâ Çavuş yedinden (elinden) küffâr-ı hâksâra virilmesi memnû’ olan metâ’dan*” hangi reisin gemisinde meta bulunursa derhal İstanbul’a gönderilmesi bildirilmiştir. Yine aynı hükmün devamında, İstamad adlı bir reisin gemisinde “...sekiz yüz on altı kıt’a cild cadis ve üç bin altı yüz cild kav ve altı yüz cild kavgirde ve iki yüz cild kavsale (kösele) ve altmış bir denk sahtiyân...” olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine geminin içinde ne kadar yasaklı madde varsa defter edilip mühürlenmesi ve “...kifâyet mikdârı yarar u mu’temedün-aleyh âdemler bulup zikr olan defterler ma’an Südde-i Sa’âdet’e...” gönderilmesi emredilmiştir (Mühimme 62, s. 107 / Hüküm, 236).

Osmanlı Devleti, üretimin bol olduğu zamanlarda yasak uygulanan bazı maddelerin ihracına müsaade ettiği olmuştur. Ayrıca siyasi münasebetler ile anlaşmalara ilave edilen birtakım özel izinler de bu yasakların kapsamının daraltılması ve genişletilmesi noktasında etkili olabilmektedir. Nitekim kapitülasyon ve imtiyaz sahibi bazı devletlere bilhassa deri, balmumu, pamuk ve pamuk ipliği gibi maddelerin ticareti hususunda ayrıcalıklar tanınmıştır. Bunun nedeni ise kapitülasyon verilen devletler ile anlaşma yapıldığı esnada bu maddelerin stratejik açıdan önemli maddeler arasında görülmemiş olmasıdır (Türk, 2017, s. 41). Bu hususta Trablusşam’da bulunan hazine defterdarı için 23 Kasım 1587 tarihinde kaleme alınan hükümde, belirlenen miktar pamuk ve pamuk ipliğinin sadece İngiliz gemilerine satılması bildirilmiştir (Mühimme 62, s. 133 / Hüküm, 298).

Merkez tarafından ihracı yasaklanan mallarla ilgili olarak yazılan hükümlerde, memnu meta ticareti yaptıkları iddia edilen kimseler için *"hafiyyeten tettebbu' ü tecessüs idüp"* ifadeleri kullanılıp bunlar hakkında gizli bir şekilde araştırma yapılması istenmektedir. Bu şekilde yapılan araştırma neticesinde kanunsuz olarak imparatorluk haricine yasaklı maddeleri sattıkları kesinleşen kimselerin *"isimleri ve resimleri ile virdükleri meta' ne ise aslı ve sıhhati üzre yazılup"* merkeze bildirilmesi emredilmektedir. 2 Aralık 1587 tarihinde Trablusşam beylerbeyine gönderilen fermanda, Trablus iskelesine gelen yabancı tüccar gemilerine, Mahmud ve Kohen oğlu Yasef'in ticareti yasak mallardan et, zahire, yağ, silah ve buğday gibi maddeleri yüksek fiyatlara sattıkları belirtilmiştir. Merkezden gönderilen emirde, bu durumun gizli olarak araştırılması ve kanunsuz memnu meta ticareti yapan kimselerin bildirilmesi istenmiştir (Mühimme 62, s. 152 / Hüküm, 339).

Osmanlı Devleti'nin, ticareti kesin bir şekilde yasaklanan maddeleri ihraç eden kimselere ağır cezalar uyguladığı görülmektedir. Hükümlerde de geçtiği üzere *"emr-i şerîfûme muhâlif metâ' aldıkları istimâ' olına anların haklarından gelinüp"* denilerek memnu meta ticareti yapanların haklarından gelineceği belirtilmiştir. Ayrıca üst düzey devlet görevlilerinin ihmalleri bulunmaları durumunda *"aslâ özrinüz makkûl olmayup azille konulmayup mu'âteb ü mu'âkab olmanız mukarrerdür"* şeklinde ifadeler kullanılıp onların da cezalandırılacağı vurgulanmıştır.

Sonuç

Osmanlılar, özellikle 1500 ile 1800 yılları arasında iktisadi hayatla ilgili aldıkları kararlarda iaşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve gelircilik (fiskalizm) ilkelerini istikrarlı bir şekilde uygulamaya çalışmışlardır. Devlet, iaşe sistemi doğrultusunda temel tüketim maddelerinin kurulacak düzenli bir organizasyon tarafından karşılanması konusunu mühim bir mesele olarak görmüştür. Bu organizasyon çerçevesinde üretim bölgelerinin ihtiyaçları karşılandıktan sonra ürünlerin kalan kısmı öncelikle başkent İstanbul'a sevk edilmiştir. İstanbul'un ihtiyaçları tam olarak karşılanmadan da bir başka bölgeye bu ürünlerin gönderilmesi pek mümkün olmamıştır. Osmanlı Devleti, uygulamış olduğu narh sistemi ile piyasadaki mevcut kalitenin ve fiyat istikrarının sürdürülmesini amaçlamıştır. Yine bu sistemle tekelliliğin önünün alınması hedeflenmiştir.

İncelen defterde bilhassa zahire ve et temini hususlarında üst düzey yöneticilere yazılan hükümler, İstanbul'un iaşesinin temelini teşkil etmiştir. Nitekim İstanbul, kendi nüfusuna yetebilecek bir üretimi tek başına temin edememiş ve dışarıdan gelecek zahireye de sürekli ihtiyaç duymuştur. Öyle ki, temel tüketim maddelerinden herhangi birisinin eksikliği, tarihsel süreç içerisinde daima siyasi, sosyal ve ekonomik birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda merkez, hükümlerde de görüldüğü üzere *"zahire hususu ehem-i mühimmattandır"* yani zahire konusu oldukça önemlidir ifadesini kullanarak muhataplarından iaşe hususunda gereken özeni göstermelerini istemiştir. İstanbul'a zahire ve et temininde başta veziriazam, olmak üzere İstanbul kadısı, muhtesip, koyun, matbah-ı amire ve arpa eminleri, celep (sürücü) ve kasaplar, kapan tüccarları, taşrada yine kadılar ve zahire mübaşiri gibi birçok kişi görev üstlenmiştir. İstanbul'un iaşesi bilhassa Mısır, Batı Anadolu, Rumeli, Eflak ve Boğdan'dan temin edilmiştir. İstanbul'a gelen zahireler arasında buğday, arpa, darı, alef, burçak, pirinç, şeker, mercimek, bakla, bal, peynir, yağ, pastırma, üzüm, incir, kavun, karpuz ve fülful yer almıştır.

Ayrıca bu dönemde İstanbul'da sığır etinden ziyade koyun etinin tercih edildiği ifade edilebilir. Özellikle koyunlar Rumeli, Eflak ve Boğdan taraflarından başkente getirilmiştir.

XVI. asrın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde yaşanan hızlı nüfus artışları ve buna eklenen kuraklık ve kıtlık hadiseleri temel tüketim maddelerine ulaşmayı bir hayli zorlaştırmıştır. Aynı asrın sonlarına doğru devlet, gerek doğuda ve gerekse batıda uzun yıllar sürecektir mücadelelere girişmiştir. Bu durum hazineye oldukça ağır bir yük getirmiş ve ilk kez devalüasyon yaşanmıştır. Devletin fiyatlarla ilgili iktisadi hayata yapmış olduğu müdahaleler, zaman zaman iase teminini daha müşkül durumlara sokmuştur. Zira İstanbul'da narhın tüketiciyi korumak maksadıyla oldukça düşük tutulması, kaçakçılık ve vurgunculuk faaliyetlerinin artmasına ve bazı tüccarların da ürünlerini başka pazarlara sevk etmesine neden olmuştur. Bu dönemde İstanbul için zahire getiren reislerin, İstanbul'a gelmek yerine gemilerini farklı iskelelere yanaştırıp zahireleri yüksek fiyatlara sattıkları görülmektedir. Bunun yanında kapıkulu ocağına mensup birtakım kimselerin de askerlik işleri dışında pazarlık yapmaya başladıkları göze çarpmaktadır. Yine bunların zahireleri mahzenlerde saklayıp sonradan yabancı tüccarlara satmış oldukları da hükümlerde sıklıkla vurgulanmaktadır. Bütün bunlar İstanbul'da zahire hususunda sıkıntı çekilmesine neden olmuştur. Özellikle kaçakçılık hareketleri kıyı bölgelerinde yoğunluk kazanmıştır. Nitekim devlet, burada bulunan ve sayıları oldukça fazla olan küçük iskeleleri yeterince sıkı kontrol edememiş ve kaçakçılık hareketleri daha çok bu iskeleler üzerinden yapılmıştır. Merkez, bu tür hukuksuz faaliyetlerin önüne geçebilmek adına üst düzey görevlileri devamlı ikaz etmiştir. Aynı zamanda gerek İstanbul'un zahire sıkıntısı yaşamaması ve gerekse fiyatların belirli bir alım seviyesinde tutulması adına birtakım önlemler almıştır. Bilhassa merkezden müfettişler görevlendirilerek mahzenlerin denetlenmesi ve zahirelerin ortaya çıkarılması, gemilere yüklenen zahirelerin kayıt altına alınması ve bu gemilerin emniyetini sağlamak üzere asker görevlendirilmesi uygulanan tedbirler arasındadır. Bunların dışında merkez, derya beylerinden İstanbul için gelen zahire gemilerinin farklı iskelelere yanaşmaması ve gemilerin korsanlardan muhafaza edilmesi için başkente ulaşana kadar zahire gemilerine refakat etmelerini istemiştir. Ayrıca devlet, verilen emirlere uymayıp hâlâ kaçak zahire ticareti yapmayı sürdüren kimseleri de şiddetle cezalandırmıştır.

XVI. asrın ikinci yarısında, Osmanlı ve Avrupalı tüccarlar arasında memnu meta (ihracı yasak mallar) ticaretinin hayli artmış olduğu görülmektedir. Bu dönemde ticareti yapılması kesinlikle yasak olan maddeler arasında sahtiyan, pamuk (penbe), pamuk ipliği (rişte-i penbe), zift, yağ, buğday, et, silah ve at gibi maddeler vardır. İncelenen defterdeki hükümlerden de anlaşıldığı üzere bilhassa memnu meta ticareti ile ilgili merkezden ciddi uyarıların yapıldığı ve bu uyarılara rağmen bu hususta verilen emirlerin kimi zaman yerine getirilmediği göze çarpar. Nitekim üst düzey yöneticilere hitaben yazılan birçok hükümde, defalarca emir yazılmasına rağmen memnu meta ticaretinin bir türlü engellenememiş olduğuna yönelik atıflar sıklıkla yer almaktadır. Osmanlı Devleti, her ne kadar kanunsuz bir şekilde yapılan bu ticareti önlemeye çaba göstermiş olsa da, başta timar ve zeamet sahipleri olmak üzere beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar, yeniçeriler ve bunun gibi birçok üst düzey yönetici ve asker bu karlı ticaretten paylarına düşeni alma çabasına düşmüşlerdir. Bilhassa sahil bölgelerinde zahire stoklayan vurguncular kaçak zahire ve meta ticareti yaparak zengin olmayı amaçlamışlardır. Neticede bu kaçakçılık hareketleri, İstanbul'da zahire ve meta sıkıntısı yaşanmasına ve halkın temel ihtiyaç maddelerine zamanında ulaşamamasına yol açmıştır.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Arıkan, Z. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ihracı yasak mallar (memnu meta)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Aslan, E. (2017). *Mısır'dan Osmanlı Sarayı'na zahire sevkiyatı (1650-1700)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aynural, S. (2001). Kapan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 338-339. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Beydilli, K. (2013). Yeniçeri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, 450-462. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Bilgin, A. (2000). *Osmanlı sarayının iaşesi (1489-1650)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgin, A. (2003). Matbah-ı Amire. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, 115-119. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Bozkurt, N. (2001). Kasap. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 534-535. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Yayınları.
- Göktepe, K. (2017). İstanbul'un iaşesinin temini meselesi ve İstanbul'un iaşesine katkı sağlayan bir merkez: Tekirdağ kazası (XVIII.-XIX. yüzyıllar). *Bellekten*, 81(292), 857-916.
- Gündüz, Ö. O. (2022). *62 numaralı mühimme defterinin (H.995-996/M.1587-1588) transkripsiyon ve değerlendirilmesi (1-134)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnbaşı, M., Gülsoy, E., & Yağcı, Z. G. (2013). Güçlü sultanlar dönemi. İçinde T. Gündüz (Ed.), *Osmanlı tarihi el kitabı* (ss. 208-226). Grafiker Yayınları.
- İpşirli, M. (2008). Sadrazam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35, 414-419. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Kazıcı, Z. (1998). Hisbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18, 143-145. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Kolay, A. (2016). *İstanbul'un iaşesinde deniz ulaşımının önemi*. İstanbul Yayınları.
- Korkmaz, A. (2019). *16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un iaşesinde Rodos'un yeri ve adanın iaşesinin temini (mühimme defterlerine göre)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kütükoğlu, M. S. (2006). Narh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32, 390-391. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Kütükoğlu, M. S. (2011). Temessük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, 413-414. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Pamuk, Ş. (1999). *Yüz soruda Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914*. Gerçek Yayınevi.

- Sami, Ş. (2015). *Kamus-ı Türki*. Şifa Yayınevi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âsafi. Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.) Nu: 62.
- Tabakoğlu, A. (1987). Osmanlı ekonomisinde fiyat denetimi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43, 111-150.
- Tabakoğlu, A. (2014). *Osmanlı döneminde İstanbul'un iaşesi*. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Türk, M. (2017). *Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki memnu meta ticareti (1550-1600)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkhan, M. S. (2020). Celep. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-1, 253-255. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.
- Uzun, A. (1997). *İstanbul'un et ihtiyacının sağlanması: Ondalık ağnam uygulaması (1783-1858)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

COVID-19 PANDEMİSİ DÖNEMİNDE İMALAT SANAYİNDE E-PAZARLAMA YÖNELİMİ: CİRONUN DÜZENLEYİCİLİK ROLÜ*

 Begüm ŞAHİN^a

 Rıza BAYRAK^b

Özet

E-pazarlama yönelimi dijital çözümlerin pazarlama faaliyetlerine entegre olduğu yeni dönem pazarlama anlayışıdır. Bu bütünlük pazarlama anlayışı Covid-19 pandemi döneminde pek çok işletme için tercih edilen bir yaklaşım olmuştur. E-pazarlama aktivitelerinin maliyet avantajı ve erişim kolaylığı ile pandemi krizinde ortaya çıkan finansal daralmaya çözüm sunabileceği düşünülmektedir. Bu amaçla çalışmada Ankara ili OSTİM Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet gösteren 100 firmanın Covid-19 pandemi süreci ile birlikte e-pazarlama faaliyetlerine yönelimi incelenmiştir. Aynı zamanda e-pazarlama yöneliminin firmaların karlılığı üzerindeki etkisi ve firma cirolarının bu ilişkideki rolü araştırılmıştır. Bu kapsamda firmalardan anket yöntemiyle kesitsel olarak veri toplanarak nicel analizler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre e-pazarlama yönelimi ve kârlılık arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki görülürken; cironun bu ilişki üzerinde düzenleyicilik rolü olduğu ortaya çıkmıştır. Düşük ciroya sahip firmalarda e-pazarlama yöneliminin etkisi daha yüksek iken; yüksek cirolu firmalar da bu etki daha düşük seviyededir. Çalışma ile ortaya konan dikkat çekici sonuçların hem alan araştırmacıları hem de pazarlama yöneticilerine katkı sunması arzu edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 pandemisi, E-pazarlama, İmalat sanayi, Ciro, Kârlılık.

E-MARKETING ORIENTATION IN THE MANUFACTURING INDUSTRY DURING COVID-19 PANDEMIC: THE MEDIATOR ROLE OF TOTAL SALES REVENUE

Abstract

E-marketing orientation is a new era of marketing where digital solutions are integrated into marketing activities. This integrated marketing approach has been the preferred approach for many businesses during the Covid-19 pandemic. It is believed that e-marketing activities can provide a solution to the financial contraction caused by the pandemic crisis with cost advantage and ease of access. For this purpose, the study examined the orientation of 100 companies operating in OSTİM Organized Industrial Zone of Ankara province to e-marketing activities together with the Covid-19 pandemic process. At the same time, the effect of e-

* Bu araştırma TÜBİAK 1001 destekli "SOBAG: 220K052 numaralı ve "COVID-19 Krizi'nin İmalat Sanayi Verimliliği Üzerindeki Etkisi: OSTİM Sanayi Bölgesinde Bir Uygulama" projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

^aDr., beggums@gmail.com

^bDoç. Dr., Ostim Teknik Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, riza.bayrak@ostimteknik.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 31.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 07.09.2022

marketing orientation on the profitability of firms and the role of firm turnover in this relationship were investigated. In this context, quantitative analyses were carried out by collecting cross-sectional data from companies using the survey method. According to the results obtained, while there is a positive and significant relationship between e-marketing orientation and profitability, it has been revealed that turnover has a mediator role on this relationship. While the effect of e-marketing orientation is higher in companies with low turnover; this effect is also lower in companies with high turnover. It is desirable that the remarkable results revealed by the study contribute to both field researchers and marketing managers.

Keywords: Covid-19 pandemic, E-marketing, Manufacturing industry, Total sales revenue, Profitability.

Giriş

Covid-19 pandemi süreci tüm dünya ekonomisini etkisi altına almış, işletmeleri olumsuz yönde etkilemiştir. Firmaların yanı sıra müşteriler de korku ve tedirginlik yaratan bu sürecin etkisi altında kalmış, satın alma davranışlarını sınırlamıştır (Chatterjee vd., 2019). Risk ve belirsizlik artışının ortaya çıktığı bu dönemde pazar dinamikleri de değişim içerisine girmiştir. Yeni dünya düzeni ile pek çok sektör zarara uğramış, bazıları ise bu durumu avantaja çevirebilmiştir. Hala etkisini sürdüren bu süreç analiz edildiğinde; pek çok ülkenin ekonomik büyüme rakamları düşüşe geçerken, küresel bir krizin yaşanması söz konusu olmuştur (Tran, 2021).

İki yıldan uzun bir süredir karşı karşıya kalınan bu süreç işletmeleri farklı fırsatları değerlendirmeye itmiştir. Pazarlama kararlarında ise dijital çözümlere adaptasyon süreçleri hızlandırılmış, firmalar maliyet avantajı ve erişim kolaylığı sağlayan yöntemlere uyumlanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Covid-19 pandemisinin firmalar üzerinde yarattığı zararın, e-pazarlama yönelimi ile giderilmesi bir çözüm önerisi olabilir. Müşteri odaklı bu yaklaşım, dijital araçlar ile pazarlamayı entegre eden dinamik bir pazarlama anlayışı şeklinde tanımlanabilir.

Bu çerçevede, çalışmada OSTİM Organize Sanayi bölgesinde imalat sanayinde faaliyet gösteren firmalarının Covid-19 pandemi dönemi ile birlikte e-pazarlama faaliyetlerine yöneliminin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu yönelim ile firmalarının karlılığındaki değişim ve e-pazarlama yönelimi ile karlılık arasındaki ilişkide cironun etkisi incelenmektedir. Böylelikle OSTİM imalat sektöründeki firmaların kriz durumunda izlemiş oldukları pazarlama tutumu, benzer yapıdaki firmaların olası kriz durumlarında yaşanacak zararı minimum seviyeye düşürebilmesi için yol gösterici olacaktır. Aynı zamanda dijital çözümlere uyumlanma sürecinin, firmaların ciro bazlı büyüklüğüne göre fark edilip edilmediği ortaya konacaktır. Elde edilen sonuçlar ile hem gelecek dönemde gerçekleşecek akademik çalışmalara hem de sektör temsilcilerine yönelik öneriler oluşturacaktır.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. E-Pazarlama Yönelimi

Teknolojik gelişmeler işletmelerin müşteri iletişimini ve entegrasyonunu doğrudan etkilemiş, pazarlama kararlarının da evrilmesine neden olmuştur. Müşteri ile kurulan iletişim şekli değişmiş, işletmeler pazarlama faaliyetlerinde yenilikçi yöntemleri tercih etmeye başlamıştır. Modern pazarlama yaklaşımında en önemli çıktı, müşteri için değer yaratmak ve böylece uzun soluklu bir ilişki kurmaktır (Armstrong & Kotler, 2015; Kotler & Keller, 2016). Pazar odaklı olan bir işletme, müşteri odaklı bir işletmedir. Daha açık bir ifade ile bu işletmeler pazarlama stratejisini erişmiş olduğu müşteri bilgisinden faydalanarak geliştirmektedir (Day, 1994; Desphande, 1993; Kohli & Jaworski, 1990; Narver & Slater, 1990). Pazar bilgisi içinde işletme dışındaki çevresel faktörler de önemli rol oynamaktadır. Bu dinamiklerin gösterdiği değişim, özellikle kriz döneminde ortaya çıkan yeni koşullar, pek çok işletme için bir fırsata da dönüşebilir. Pazarlama karması kararları bu dönemde tekrar gözden geçirilerek, pazarın sunmuş olduğu yeni dengeye uyumlaştırılmalıdır. Covid-19 pandemisinin küresel boyutta yaratmış olduğu kriz, günümüz işletmelerinin pazarlama kararlarını gözden geçirmesine neden olan bir dönemi de beraberinde getirmiştir.

Pazarlama literatüründe davranışsal pazar yönelimi (Kohli & Jaworski, 1990) ve kültürel pazar yönelimi (Narver & Slater, 1990) şeklinde iki ayrı başlıkta yer alan yaklaşımların ortak yönü, müşteri istek ve ihtiyaçlarını maksimum düzeyde karşılamaktır. Pazar yönelimli işletmeler rakiplerinden daha üstün değer yaratabilen işletmelerdir ve bu nedenle daha tercih edilendir (Narver vd., 2004). Bugünün müşterisi istek ve ihtiyaçları karşılanırken kendini değerli hissetmek istemektedir. Bugünün tüketicisinde sunulan ürün ve hizmetlerin ona özel ve tek olması beklentisi söz konusudur (Armstrong & Kotler, 2015; Kotler vd., 2016). Bu duyguyu yakalayan müşteri, tecrübesini paylaşarak işletmelerin potansiyel müşterilerine de olumlu referans olmaktadır. Bu sayede yeni müşteriler kazanan işletme, mevcut müşterisi ile sağlam bir ilişkinin temelini atar. Uzun soluklu bu ilişki müşteri sadakatinin de ortaya çıkmasına neden olur (Kotler vd., 2016). Pazar yönelimi olmayan işletmeler ise uzun soluklu müşteri ilişkisi sağlayamamaktadır, tek başına teknolojiye odaklanan bir işletme pazar dinamiklerini gözden kaçırmaktadır. Üstün değer yaratmak için müşteri odaklı olmak gerekmektedir (Narver vd., 2004).

Günümüzde müşteri ile kurulan ilişkinin tek taraflı olmaması, tutundurma bileşenini pazarlama iletişimi kavramına dönüştürmüştür. Teknolojik gelişmeler ile ortaya konan başta sosyal medya olmak üzere pek çok farklı mecra, bu iletişime katkı sağlayarak bütünleşik bir yapı oluşturmuştur (Haddara & Constantini, 2017). Bütünleşik pazarlama iletişimi sonucunda pek çok kanal sayesinde müşteri ile interaktif bir iletişim ortaya çıkmıştır (Trainor vd., 2014). Müşterilerin pazarlama karması kararlarına dahil olduğu bu süreç sayesinde sık ve yoğun bir etkileşim söz konusudur.

E-pazarlama yönelimi, teknolojik gelişmelerin bütünleşik pazarlama iletişiminde aktif rol oynayan yeni pazarlama anlayışının başında gelmektedir. İnternet başta olmak üzere mobil cihazlar ve diğer elektronik araçlar üzerinden müşteri erişimi sağlanan e-pazarlama faaliyetleri, işletmelere pek çok avantaj sağlamaktadır (Florés, 2014). Örgütsel davranışlar, e-pazarlama yönelimini şekillendirmede önemli bir etkidir. Kohli ve Jaworski (1990) ile Deng ve Dart'ın (1994) tanımladığı örgütsel oryantasyon ile davranışsal bileşen aynı temele dayanmaktadır. Daha açık bir ifade ile firmanın pazarlama

faaliyetlerinde e-pazarlama yöneliminin görülmesi, bu etkileşime örnek teşkil etmektedir (Deng & Dart, 1994; Kohli & Jaworski, 1990).

E-pazarlama aktivitelerinin düşük maliyetli olması ve müşteriye kolayca erişmesi bu avantajların başında gelmektedir. Maliyet avantajı işletmelerin geleneksel pazarlama anlayışından e-pazarlama yönelimine geçişinde en önemli etkidir (Zhao & Zhu, 2010). Bir diğer güçlü yön ise e-pazarlama taktikleri arasında müşterinin ilgisini ve dikkatini çekmek için gerçekleştirilen aksiyonlar gelir. Bu sayede işletmeler geleneksel pazarlamadaki itme stratejisinden, çekme stratejisine kaymaktadır (Opreana & Vinerean, 2015). Etkileşimde olan müşteri ise işletme ile daha sağlam ve güçlü bir bağ kurar (Kotler vd., 2016; Strauss vd., 2014) e-pazarlamanın üstün özelliklerini düşük maliyet başta olmak üzere; izleme, ölçme, küresel erişim, kişiselleştirme, doğrudan pazarlama, müşteri ile sınırsız iletişim ve daha yaratıcı kampanyalar şeklinde sıralamaktadır. Bununla birlikte; mobil pazarlama, sosyal medya pazarlaması ve içerik pazarlaması ise e-pazarlama yönelimi sonucunda ortaya çıkan yeni nesil pazarlama kavramlarının başında gelmektedir.

2. Kârlılık ve Ciro

İşletmelerin firma performansına etki eden pazar yönelimi yaklaşımı ve bu ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma, pazar yönelimi kavramının ortaya konduğu 90'lı yılların başında gerçekleşmiştir. Bu çalışmaların öncüleri Jaworski ve Kohli (1993), Deshpandé vd. (1993), Slater ve Narver (1994), Pelham ve Wilson (1995), Li ve Calantone (1998), Han vd. (1998), Slater ve Narver (2000) ve Pelham (2000)'ın araştırmalarıdır. Çalışmalar pazarlama yönelimi yüksek olan işletmelerin, firma performansının da aynı şekilde artış gösterdiğini ortaya koymuştur. Yüksek pazarlama yönelimi ile artan firma performansının bileşenleri arasında ise kârlılık yer almaktadır (Kohli & Jaworski, 1990; Narver & Slater, 1990). Kârlılık, satış oranını ve bu sayede ciroyu pozitif yönlü bir artışa yönlendirmektedir (Narver, 2004; Shoham vd., 2005).

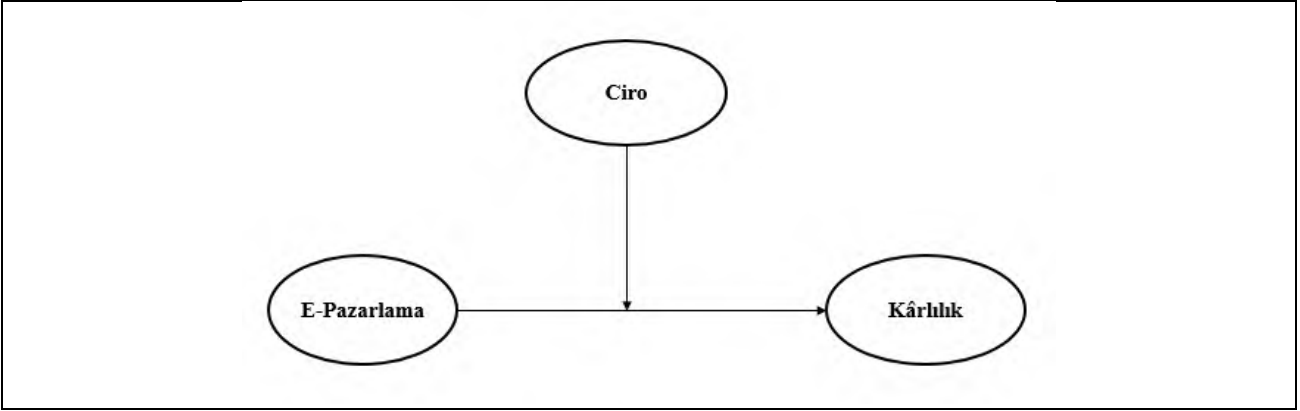
Literatürde kârlılık ve cironun bileşen olarak yer aldığı firma performansı ölçümlerinde maliyet temelli yaklaşım ve gelir temelli yaklaşım olarak iki farklı bakış açısı söz konusudur. Bu yaklaşımlar gerçek verilerle ilerlenmesine neden olurken, aynı zamanda maliyetin dikkate alınmasını esas kılar. Bu noktada en önemli husus işletmelerin cirosu artış gösterirken, kâr artışının her zaman için ortaya çıkmamasıdır. Bu durumu yaratan en önemli etken ise maliyettir. Maliyetin yanı sıra işletmelerin sektörü, büyüklüğü ve firma performansını ölçme yöntemi gibi unsurlar, pazar yönelimi-firma performansı ilişkisinin yoğunluğuna etki eden faktörler arasında yer almaktadır (Kırca vd., 2005).

E-pazarlama yönelimi kapsamında gerçekleştirilen pazarlama faaliyetlerinin en önemli avantajı düşük maliyetli olmasıdır (Zhao & Zhu, 2010). Düşük maliyete imkân veren e-pazarlama, işletmelerin özellikle kriz dönemlerinde tercihlerinin arttığı ya da yönelim gösterdiği pazarlama yaklaşımları arasında gelmektedir. Böylece e-pazarlama faaliyetleri, işletmenin firma performansına katkı sağlarken, satış oranının da artmasına neden olacaktır. Bir diğer ifadeyle düşük maliyet, ciro artışı ile birlikte kârlılığın da artmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla özellikle düşük ciroya sahip işletmeler için, kriz dönemini fırsata dönüştürmek söz konusu olacaktır.

Çalışmada bu kapsamda OSTİM İmalat Sanayi Sektöründeki orta ve büyük ölçekte firmalardan toplam 100 firmanın Covid-19 kriz dönemindeki e-pazarlama yönelimi ölçülmüştür. Firma performansı bileşenlerinden kârlılık ile e-pazarlama yönelimi arasındaki ilişkiyi ölçmek için geliştirilen ilk araştırma hipotezi aşağıda belirtilmektedir. İkinci hipotez ile cironun bu ilişkideki düzenleyici rolü incelenmiştir.

Hipotez 1: İşletmelerin Covid-19 dönemi e-pazarlama yönelimlerinin kârlılıkları üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

Hipotez 2: İşletmelerin Covid-19 dönemi e-pazarlama yönelimleri ile kârlılıkları arasındaki ilişkide Cironun düzenleyici rolü vardır.

Şekil 1. Araştırma modeli.

Araştırma modeli çerçevesinde e-pazarlama faaliyetlerine yönelimin firmaların karlılığı üzerindeki değişimi ve e-pazarlama yönelimi ile karlılık arasındaki ilişkide cironun etkisi incelenmektedir.

B. YÖNTEM

Kesitsel araştırma yöntemi ile anketler üzerinden toplanan veri nicel analize dayalı olarak incelenmiştir. Araştırmanın katılımcıları OSTİM İmalat Sanayi Sektöründeki orta ve büyük ölçekte firmaların pazarlama yöneticileridir. Toplam 100 firmanın pazarlama yöneticilerinden 01.06.2021-01.11.2021 tarihleri arasında elde edilen işletme verisine ulaşmak için kolayda örneklem yöntemi tercih edilmiş olup, katılımcılardan gönüllülük esasına uygun şekilde izin alınmıştır.

Şekil 1’de yer verilen modelde görüldüğü üzere e-pazarlama yönelimi bağımsız değişkendir. E-pazarlama yönelimini ölçmek için geliştirilen ölçeğin ilk üç ifadesi Srinivasan vd. (2002) araştırmasında yer alan Technology adopt^b ölçeğinden Covid-19 pandemi dönemi dikkate alınarak uyarlanmıştır. Son dört ifade ise bu çalışma için geliştirilmiştir. Yeni ifadeleri ortaya koymak için 10 firmanın katılım sağladığı odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Son ifadeye yer alan madde “10” ile çarpılarak eklenmiştir. Alan uzmanı üç akademisyen ile değerlendirmeler yapılarak eklenen ifadeler ile birlikte toplamda yedi ifadeden oluşan yeni bir ölçek ortaya konmuştur. “Covid-19 dönemi e-pazarlama yönelimi” ölçeğinin gelecek çalışmalara katkı sağlanması beklenmektedir.

Anket formu oluşturulurken, geri tercüme yöntemi (Ronen & Shenkar, 1985) uygulanmış olup, katılımcılara uygulanmadan önce pilot bir örneklem grubuna uygulanmıştır. Ölçekte yer alan ifadelerin (Bkz. Ek-1) 6 tanesi Likert tipi madde üzerinden ölçülmektedir [(1) Kesinlikle Katılmıyorum - (7) Kesinlikle Katılıyorum]. 7. madde ise Likert tipi maddelerle uyumlaştırılmış olup katılımcıların verdiği yüzde değeri 10 ile çarpılarak madde değeri ortaya çıkartılmıştır. E-pazarlama yönelimi ölçeğinin güvenirlilik testi ile Cronbach α güvenirlilik katsayı değeri ($\alpha = .868$) hesaplanmıştır.

Araştırmada yer alan kârlılık ve ciro değişkenleri, TÜBİTAK 1001 çalışması içerisinde yer alan verimlilik ve etkinlik analizinin çıktı değişkenleridir. Çıktı seti değişkenleri arasında yer alan kârlılık, bu çalışmada bağımlı değişken olarak yer alırken; cironun ise ara değişken olarak düzenleyici etkisi ölçülmektedir. E-pazarlama yönelimi verileri Ek.1'de yer alan anket formu kullanılarak 100 firmanın pazarlama yöneticileri ile gerçekleştirilen yüz yüze anket tekniği ile temin edilmiştir.

C. BULGULAR

E-pazarlama yönelimi ölçeğinin yapısal geçerliliğini test etmek için IBM SPSS 24 programı kullanılarak keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri (0,791) veri yapısının faktör çıkarma için uygun olduğunu, Bartlett testinin anlamlı olması [$\chi^2 (100) = 380,08$, $p < 0,00$] veri matrisinin faktör analizi için uygun olduğunu göstermiştir (Büyüköztürk, 2010). E-pazarlama ölçeğindeki 7 maddenin tek faktör altında toplandığı ve ölçeğe ilişkin varyansın %57,07'sinin tek faktör tarafından açıklandığı gözlemlenmiştir. Faktör yüklerinin yer aldığı değerlere Tablo 1.'de yer verilmektedir.

Tablo 1. Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Faktör Yüğü
1 Müşterilerimizle olan iletişimde e-pazarlama araçlarını (web sitesi, sosyal medya hesapları ve e-mail gibi) Covid-19 öncesine kıyasla daha fazla kullandık.	0,797
2 Firmamızın ticari işlemlerini desteklemek için (ürün -fiyat bilgisi, müşteri hizmetleri gibi) e-pazarlama araçlarını (web sitesi, sosyal medya hesapları, email vb.) Covid-19 öncesine kıyasla daha fazla kullandık.	0,838
3 Firmamızın ticari işlemlerinin tamamı için (ürünlerin web sitesi/sosyal medya üzerinden satışı, ödemelerin web sitesi/sosyal medya üzerinden alınması) e-pazarlama araçlarını Covid-19 öncesine kıyasla daha fazla kullandık.	0,745
4 Covid-19 döneminde e-pazarlama araçlarını daha fazla kullanmamız müşteriler açısından marka farkındalığımızı artırmıştır.	0,825
5 Covid-19 döneminde e-pazarlama araçlarını daha fazla kullanmamız marka değerimizi güçlendirmiştir.	0,887
6 Covid-19 döneminden önce de e-pazarlama aktif olarak kullanıyorduk.	0,595
7 Covid-19 pandemisi öncesine kıyasla e-pazarlama faaliyetleri oranda artırdık.	0,531

Tablo 2.'de araştırma değişkenlerinin IBM SPSS 24 programı kullanılarak hesaplanan betimleyici istatistikleri ve birbirleri ile olan ilişkilerini ortaya koyan korelasyon değerlerine yer verilmektedir. E-pazarlama yönelimi ve kârlılık değerleri arasında pozitif yönde ($r = .248$) ve anlamlı ($p < .05$) bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Kârlılık ve ciro değerleri de aynı şekilde pozitif ($r = .455$) ve anlamlı ($p < .01$) bir ilişki içerisinde. Ancak e-pazarlama yönelimi ve ciro arasında anlamlı bir ilişki gözlemlenmemektedir.

Tablo 2. Değişkenlerin Betimleyici İstatistikleri ve Korelasyon Değerleri

Ort.	S.S.	(1)	(2)	(3)
------	------	-----	-----	-----

1. E-pazarlama yönelimi	4,1857	1,52806	-		
2. Ciro	18,1646	1,48266	.089	-	
3. Karlılık	15,1705	4,72897	.248*	.455**	-

*p < .05, **p < .01, n = 100

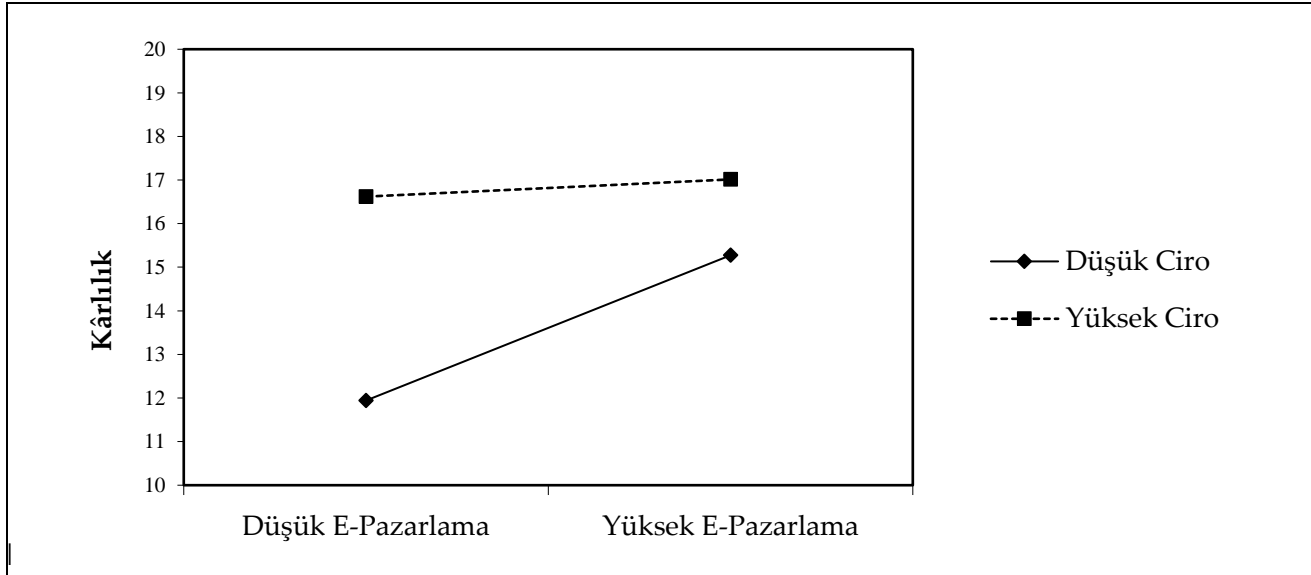
Araştırma modelini test etmek için değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ve düzenleyicilik rolünü incelemek için regresyon analizi uygulanmıştır. Düzenleyicilik rolü için PROCESS v3.0 programından faydalanılmıştır (Hayes, 2018). 5000 yeniden örnekleme kullanılarak %95 güven aralığında etkilerin anlamlılık düzeyi incelenmiştir (Preacher & Hayes, 2008; Shrout & Bolger, 2002). Modelde e-pazarlama yöneliminin kârlılık üzerindeki etkisi ve bu etki üzerinde cironun düzenleyicilik rolü incelenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 3.'te yer almaktadır.

Tablo 3. Düzenleyicilik Analizi Sonuçları

İncelenen Etki	B	S.H.	p	%95 GA	
				Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	-31,62	10,62	,004	-52,719	-10,532
E-Pazarlama	6,50	2,92	,029	0,697	12,293
Ciro	2,44	0,59	,000	1,270	3,607
E-Pazarlama X Ciro	-0,33	0,16	,047	-0,643	-0,004

B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, S.H.: Standart Hata, %95 GA: %95 Güven Aralığı, n=100 / 5.000 Yeniden örnekleme (Bootstrap) örnekleme, *** p < .001

Tablo 3.'te yer alan sonuçlara göre işletmelerin karlılıklarındaki değişimin %28'i E-Pazarlama yönelimi tarafından açıklanmaktadır. E-Pazarlama ve ciro etkileşim değişkeninin kârlılık üzerindeki etkisinin anlamlı bulunması, düzenleyicilik etkisinin anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Şekil 2.'de söz konusu etkileşim basit eğimlerle gösterilmektedir.

Şekil 2. E-Pazarlama X Ciro Etkileşim Değişkeninin Kârlılık Üzerindeki Etkisi

Şekil 2'de yer alan eğim grafiği detaylı olarak incelendiğinde; yüksek ciroya sahip firmalarda e-pazarlama yöneliminin kârlılık üzerindeki etkisinin oldukça düşük olduğu görülmektedir. Öte yandan düşük ciroya sahip firmalarda e-pazarlama yönelimi arttıkça, kârlılığın da oldukça arttığı

gözlenmektedir. Yani bu tip firmalarda cironun, e-pazarlama yöneliminin kârlılık üzerindeki etkisini anlamlı biçimde düzenlediği ifade edilebilir.

Sonuç ve Öneriler

Pazarlama yöneliminin yenilikçi uygulamalar ile entegrasyonu, geleneksel pazarlama faaliyetlerinin dijitalleşmesine ve e-pazarlama yöneliminin doğuşuna neden olmuştur. E-pazarlamanın maliyet avantajı ve erişim kolaylığı sayesinde pek çok işletme bu alana hızla yönelmektedir. Beraberinde fırsatları da getiren e-pazarlama yöntemleri, kriz dönemleri açısından değerlendirildiğinde Covid-19 Pandemisinin yaşandığı dönem için de fayda sağlayacak bir yaklaşımdır. Bu amaçla çalışmada OSTİM OSB’de faaliyet gösteren 100 firmanın e-pazarlama yönelimi ve bu yönelimin kârlılık ile olan ilişkisi incelenmiştir. Aynı zamanda cironun bu ilişkideki düzenleyicilik rolü araştırılmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre yeni geliştirilen bu yedi maddeli ölçeğin çalıştığı ve tek bir boyut altında toplandığı görülmüştür. Bir diğer ifadeyle, bu yedi maddenin e-pazarlama yönelimini açıkladığını ifade etmek mümkündür. Diğer taraftan e-pazarlama yöneliminin kârlılık üzerinde pozitif yönlü bir etkisi olduğu gözlenmiştir. Fakat bu etki, düşük cirolu firmalarda, yüksek cirolu firmalara kıyasla oldukça yüksek düzeydedir. Dolayısıyla, yüksek cirolu firmalarda e-pazarlama yöneliminin kârlılığı önemli derecede etkilemediği ifade edilebilir. Ancak düşük cirolu firmalarda, e-pazarlama yöneliminin kârlılığı oldukça güçlü seviyede etkilediği söylenebilir.

Bu noktada düşük cirolu firmaların e-pazarlama stratejilerini kullanmaları tavsiye edilebilir. Nedenine odaklanıldığında ise e-pazarlama faaliyetlerinin düşük maliyetli oluşu, özellikle düşük ciroya sahip ve büyüme aşamasında yer alan firmalar için geleneksel pazarlama faaliyetlerine nazaran daha fazla tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Kitle reklamları, halkla ilişkiler veya yazılı medya ürünlerinden ziyade dijital araçlara yönelen firmalar bu çalışmalar için daha düşük pazarlama bütçesi ile başarıyı yakalayabilmektedir. Aynı zamanda içerik pazarlaması ve organik trafik yaratılan SEO teknikleri de yine minimum bütçe ile yönetilebilen dijital pazarlama süreçleridir. Viral pazarlama sayesinde sosyal medya araçlarındaki paylaşımların hızla yayılması ve potansiyel müşterilere ulaşması yine düşük bütçe ile gerçekleştirilen e-pazarlama yöntemleri arasında yer almaktadır.

E-pazarlama dijital pazarlama araçlarının çeşitli yöntemleri ile birbirini tamamlamaktadır. Araştırma sonuçları düşük cirolu firmaların e-pazarlama yöntemlerini yoğun ve doğru bir strateji ile uyguladığını göstermektedir. Yüksek cirolu firmaların e-pazarlama yöneliminin kârlılığı çok anlamlı seviyede yükseltmiyor olması, bu tip firmaların geleneksel pazarlama faaliyetlerine daha fazla yönelmekte olduğunu gösterebilir. Bu geleneksel pazarlama faaliyetleri bilindiği üzere tv, radyo, gazete gibi yüksek maliyete sahip kitle reklamlarıdır. Öte yandan broşür, afiş, katalog gibi basılı görseller ya da sponsorluk gibi halkla ilişkiler faaliyetleri de olabilmektedir. Dolayısıyla bu noktada; yüksek cirolu firmalarda e-pazarlama yönelimin kârlılığı neden düşük cirolu firmalardaki kadar etkilemediği sorusunun araştırılması, alanda ilerleyen dönemde yapılacak çalışmalar için önerilmektedir.

Araştırmanın örnekleminin hem dahil edilen firma sayısı hem de belirli bir sanayi bölgesini temsili yönünden sınırlayıcı olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla ortaya konan sonuçların genellenebilirliğinin artırılarak, genel bir bakış açısı kazandırmasının uygun olacağı söylenebilir. Diğer sektörlerin de dahil

edilmesi ve daha fazla katılımcı firmanın yer aldığı gelecek dönemli çalışmalar ile bu çalışma sonuçlarının genellenebilirliği artacaktır. Araştırma kesitsel veriye dayanmakta olup nedensellik ilişkilerini kısıtlamaktadır. Anket yoluyla yapılan ölçümün, tek veriye dayalı olarak ortak yöntem varyansına yol açmış olması söz konusu olabilir. Bu nedenle gelecek çalışmalarda farklı veri kaynaklarından faydalanılması önerilmektedir. Farklı aracı değişken veya düzenleyici değişkenlerin yer aldığı çalışmalar ile edilen bu sonuçların geçerliliğini daha da artırılabilceğini söylemek mümkündür.

E-pazarlama yönelimi ile ilgili akademik çalışmalar tarandığında; bu alanda daha nice araştırmanın yapılmasına ihtiyaç duyulduğu gözlenmiştir. Çalışmanın bu açıdan ulusal düzeyde bir ilki temsil ettiği söylenebilir. E-pazarlama yönelimi, kapsayıcı bir yaklaşım ile birçok dijital aracın birleştiği düşük maliyetli bir yöntemdir. Doğru bir strateji ile yönetildiği takdirde işletmelere rakiplerine nazaran üstün müşteri değeri yaratacak bir pazarlama anlayışıdır. Uygulanan bu çalışma ile yeni dönem pazarlama anlayışı konusunda farkındalık yaratılması amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu araştırma ile hem pazarlama alanındaki uygulamacılara hem de akademik araştırmalara yön gösteren sonuçlar elde edildiği düşünülmektedir.

Ek. E-PAZARLAMA ÖLÇEĞİ¹

Aşağıdaki ifadelere katılım düzeyinizi yanda 1'den 7'ye kadar numaralandırılmış, her bir ifadenin karşısında bulunan kutucuklara (X) işaretleyiniz.	Kesinlikle Katılmıyorum (1)	Katılmıyorum (2)	Biraz Katılmıyorum (3)	Kararsızım (4)	Biraz Katılıyorum (5)	Katılıyorum (6)	Kesinlikle Katılıyorum (7)
1. Müşterilerimizle olan iletişimde e-pazarlama araçlarını (websitesi, sosyal medya hesapları ve e-mail gibi) Covid-19 öncesine kıyasla daha fazla kullandık.							
2. Firmamızın ticari işlemlerini desteklemek için (ürün -fiyat bilgisi, müşteri hizmetleri gibi) e-pazarlama araçlarını (websitesi, sosyal medya hesapları, email vb.) Covid-19 öncesine kıyasla daha fazla kullandık.							
3. Firmamızın ticari işlemlerinin tamamı için (ürünlerin websitesi/sosyal medya üzerinden satışı, ödemelerin websitesi/sosyal medya üzerinden alınması) e-pazarlama araçlarını Covid-19 öncesine kıyasla daha fazla kullandık.							
4. Covid-19 döneminde e-pazarlama araçlarını daha fazla kullanmamız müşteriler açısından marka farkındalığımızı artırmıştır.							
5. Covid-19 döneminde e-pazarlama araçlarını daha fazla kullanmamız marka değerimizi güçlendirmiştir.							
6. Covid-19 döneminden önce de e-pazarlama aktif olarak kullanıyorduk.							
7. Covid-19 pandemisi öncesine kıyasla e-pazarlama faaliyetleri oranda artırdık.	%0	%10	%25	%50	%60	%70	%85

¹ Srinivasan, R., Lilien, G. L., & Rangaswamy, A. (2002). Technological opportunism and radical technology adoption: An application to e-business. Journal of marketing, 66(3), 47-60. İlk üç ifade Srinivasan vd. (2002) çalışması ile ortaya konan Technology adopt^b ölçeğinden Covid-19 pandemi dönemini dikkate alarak uyarlanmıştır. Son dört ifade bu çalışma için geliştirilmiştir.

İşletmeniz için e-pazarlama araçlarından hangisini kullanıyorsunuz? (Birden fazla seçebilirsiniz)

- a) Sosyal medya b) Websitesi c) Blog d) Kısa mesaj (SMS)
e) Youtube kanalı f) Webinar g) e-bülten h) diğer:.....
ı) Diğer pazarlama sayfaları (sahibinden.com, trendyol, hepsiburada vb.)

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni Ostim Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Kurulu'nun 28/12/2020 tarih ve E-96274976-050.01.04-4597 numaralı kararı ile alınmıştır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları, aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Armstrong, G., & Kotler, P. (2015). *Marketing: An introduction*. Pearson.
- Chatterjee, S., Gao, X., Sarkar, S., & Uzmanoglu, C. (2019). Reacting to the scope of a data breach: The differential role of fear and anger. *Journal of Business Research*, 101, 183-193.
- Day, G. S. (1994). The capabilities of market-driven organizations. *Journal of Marketing*, 58(4), 37-52.
- Deng, S., & Dart, J. (1994). Measuring market orientation: a multi-factor, multi-item approach. *Journal of Marketing Management*, 10(8), 725-742.
- Deshpandé, R., Farley, J. U., & Webster Jr, F. E. (1993). Corporate culture, customer orientation, and innovativeness in Japanese firms: A quadrad analysis. *Journal of Marketing*, 57(1), 23-37.
- Florès, L. (2014). *How to measure digital marketing: Metrics for assessing impact and designing success*. Palgrave Macmillan.
- Gurbuz, S., & Sahin, F. (2016). *Research methods in social sciences: Philosophy-method-analysis (3rd ed.)*. Seckin Publication.
- Haddara, M., & Constantini, A. (2017). ERP II is dead-long live CRM. *Procedia Computer Science*, 121, 950-959.
- Han, J. K., Kim, N., & Srivastava, R. K. (1998). Market orientation and organizational performance: Is innovation a missing link?. *Journal of Marketing*, 62(4), 30-45.
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based perspective (2nd ed.)*. The Guilford Press.
- Hunt, S. D., & Morgan, R. M. (1995). The comparative advantage theory of competition. *Journal of Marketing*, 59(2), 1-15.
- Jaworski, B. J., & Kohli, A. K. (1993). Market orientation: antecedents and consequences. *Journal of Marketing*, 57(3), 53-70.
- Kirca, A. H., Jayachandran, S., & Bearden, W. O. (2005). Market orientation: A meta-analytic review and assessment of its antecedents and impact on performance. *Journal of Marketing*, 69(2), 24-41.
- Kohli, A. K., & Jaworski, B. J. (1990). Market orientation: The construct, research propositions, and managerial implications. *Journal of Marketing*, 54(2), 1-18.
- Kohli, A. K., Jaworski, B. J., & Kumar, A. (1993). MARKOR: A measure of market orientation. *Journal of Marketing Research*, 30(4), 467-477.
- Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management*. Pearson Education.
- Kumar, R. S., & Subrahmanya, M. B. (2010). Influence of subcontracting on innovation and economic performance of SMEs in Indian automobile industry. *Technovation*, 30(11-12), 558-569.
- Kirca, A. H., Jayachandran, S., & Bearden, W. O. (2005). Market orientation: A meta-analytic review and assessment of its antecedents and impact on performance. *Journal of Marketing*, 69(2), 24-41.
- | 1270 | Mohr, J. (2011). *Marketing of high-technology products and innovations*. Pearson Education.
- Narver, J. C., & Slater, S. F. (1990). The effect of a market orientation on business profitability. *Journal of Marketing*, 54(4), 20-35.
- Narver, J. C., Slater, S. F., & MacLachlan, D.L. (2004). Responsive and proactive market orientation and new-product success. *Journal of Product Innovation Management*, 21(5), 334-347.

- Opreana, A., & Vinerean, S. (2015). A new development in online marketing: Introducing digital inbound marketing. *Expert Journal of Marketing*, 3(1), 29-34.
- Pelham, A. M., & Wilson, D. T. (1995). A longitudinal study of the impact of market structure, firm structure, strategy, and market orientation culture on dimensions of small-firm performance. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 24(1), 27-43.
- Pelham, A. M. (2000). Market orientation and other potential influences on performance in small and medium-sized manufacturing firms. *Journal of Small Business Management*, 38(1), 48-67
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40, 879-91.
- Porter, M. E. (1980). *Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors*. Free Press
- Ronen, S., & Shenkar, O. (1985). Clustering countries on attitudinal dimensions: A review and synthesis. *Academy of Management Review*, 10(3), 435-454
- Shaltoni, A. M., & West, D. C. (2010). The measurement of e-marketing orientation (EMO) in business-to-business markets. *Industrial Marketing Management*, 39(7), 1097-1102.
- Shoham, A., Rose, G. M., & Kropp, F. (2005). Market orientation and performance: A meta-analysis. *Marketing Intelligence & Planning*, 23(5), 435-454.
- Shrout, P. E., & Bolger, N. (2002). Mediation in experimental and nonexperimental studies: New procedures and recommendations. *Psychological Methods*, 7, 422-445.
- Slater, S. F., & Narver, J. C. (1994). Does competitive environment moderate the market orientation-performance relationship?. *The Journal of Marketing*, 58(1), 46-55.
- Slater, S. F., & Narver, J. C. (2000). The positive effect of a market orientation on business profitability: A balanced replication. *Journal of Business Research*, 48(1), 69- 73.
- Srinivasan, R., Lilien, G. L., & Rangaswamy, A. (2002). Technological opportunism and radical technology adoption: An application to e-business. *Journal of Marketing*, 66(3), 47-60.
- Strauss, J., Frost, R., & Sinha, N. (2014). *E-marketing* (p. 496). Pearson.
- Trainor, K. J., Andzulis, J. M., Rapp, A., & Agnihotri, R. (2014). Social media technology usage and customer relationship performance: A capabilities-based examination of social CRM. *Journal of Business Research*, 67(6), 1201-1208.
- Tran, L. T. T. (2021). Managing the effectiveness of e-commerce platforms in a pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 102287.
- Webster Jr, F. E. (1992). The changing role of marketing in the corporation. *Journal of Marketing*, 56(4), 1-17.
- Zhao, L., & J.S. Zhu, (2010). Internet marketing budget allocation: From practitioner's perspective, *International Journal of Information Technology and Decision Making*, 9(5), 779-797

OLUMLU VE OLUMSUZ DEĞERLENDİRİLME KORKUSU VE DUYGU DÜZENLEME GÜÇLÜKLERİNİN SOSYAL KAYGI BELİRTİLERİ İLE PERFORMANS ALGISI ÜZERİNDEKİ ROLÜ*

 Koray AKKUŞ^a

 Günay Serap TEKİNSAV SÜTCÜ^b

Özet

Olumsuz değerlendirilme korkusu sosyal kaygı bozukluğunun temel özelliklerinden biridir. Öte yandan sosyal kaygı bozukluğuyla ilgili son yıllarda yapılan çalışmalar, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin önemine vurgu yapmaktadır. Araştırmalar olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğu belirtilerine katkıda bulunabileceğini göstermesine rağmen, bu kavramları bir arada ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca olumlu değerlendirilme korkusu ile duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğu belirtilerine nasıl katkı sağladığı net değildir. Alanyazındaki bu eksikliklerden hareketle, bu çalışmanın amacı olumlu ve olumsuz değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğu belirtileri ile performans algısı üzerindeki rolünü incelemektir. Çalışmanın örneklemini İzmir’de çeşitli üniversitelerde öğrenim görmekte olan 170 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Katılımcılar öncelikle demografik bilgi formu, Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği, Olumsuz Değerlendirme Korkusu Ölçeği-Kısa Form, Olumlu Değerlendirilme Korkusu Ölçeği, Depresyon Anksiyete Stres Ölçeği Kısa Form ve Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği Kısa Form’u içeren bir ölçek bataryası doldurmuşlardır. Yaklaşık 10-15 gün sonra kamera karşısında bir konuşma performansı gerçekleştirmişler ve sonrasında Konuşma Performansı Ölçeği aracılığıyla performanslarını değerlendirmişlerdir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizleri; cinsiyet ve depresyon kontrol edildikten sonra olumlu değerlendirilme korkusu, olumsuz değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin, sosyal kaygı bozukluğu belirtilerini pozitif yönde, performansa yönelik değerlendirmeleri ise negatif yönde yordadığını göstermiştir. Başka bir ifadeyle; olumlu ve olumsuz değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerindeki artış, sosyal kaygı belirtilerindeki artışla ve performansa yönelik daha olumsuz öznel değerlendirmelerle ilişkilidir. Bulgular ilgili alanyazın ışığında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal kaygı bozukluğu, Olumlu değerlendirilme korkusu, Duygu düzenleme güçlükleri, Olumsuz değerlendirilme korkusu.

* Bu makale birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü doktora tezinin bir kısmını içermektedir.

^a Araş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, koray_akkus@yahoo.com

^b Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, seraptekinsav@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 08.08.2022, Makale Kabul Tarihi: 07.09.2022

THE ROLE OF FEAR OF POSITIVE AND NEGATIVE EVALUATION, AND DIFFICULTIES IN EMOTION REGULATION ON SOCIAL ANXIETY SYMPTOMS AND PERFORMANCE APPRAISAL

Abstract

Fear of negative evaluation is one of the main features of social anxiety disorder. On the other hand; recent studies on social anxiety disorder emphasize the importance of fear of positive evaluation and difficulties in emotion regulation. Although research has shown that fear of positive evaluation and difficulties in emotion regulation contribute to the symptoms of social anxiety disorder, no study has addressed these concepts together. In addition, it is not clear how fear of positive evaluation and difficulties in emotion regulation contribute to the symptoms of social anxiety disorder. Based on these shortcomings in the literature, this study aims to examine the role of fear of positive and negative evaluations and difficulties in emotion regulation on the symptoms of social anxiety disorder and performance appraisal. The sample consists of 170 university students studying at various universities in Izmir. Participants first filled out a battery of scales including demographic information form, Liebowitz Social Anxiety Scale, Fear of Negative Evaluation Scale-Short Form, Fear of Positive Evaluation Scale, Depression Anxiety Stress Scale-Short Form, and Difficulties in Emotion Regulation Scale-Short Form. After about 10-15 days, they carried out a videotaped speech performance and then evaluated their performance through the Speech Performance Scale. Hierarchical regression analysis results show that fear of positive evaluation, fear of negative evaluation and difficulties in emotion regulation positively predict social anxiety disorder symptoms and negatively predict performance appraisal controlling for gender and depression. In other words, fear of positive and negative evaluations and emotional regulation difficulties are associated with increased social anxiety symptoms and negative subjective evaluations of performance. The findings are discussed in light of the relevant literature.

Keywords: Social anxiety disorder, fear of positive evaluation, difficulties in emotion regulation, fear of negative evaluation.

Giriş

Sosyal kaygı bozukluğu, bireylerin diğerleri tarafından değerlendirilebilecekleri sosyal ortamlarda belirgin bir kaygı hissetmeleriyle karakterize bir psikiyatrik bozukluktur. Sosyal kaygı bozukluğu olan bireyler genellikle sosyal durumlardan kaçınma eğilimindedirler ve yaşadıkları belirtiler klinik anlamda önemli ölçüde sıkıntıya ve işlevsellikte bozulmaya yol açmaktadır (Amerikan Psikiyatri Birliği, APA, 2013). Yapılan çeşitli yaygınlık araştırmaları sosyal kaygı bozukluğunun oldukça yaygın bir sorun olduğunu göstermekte ve %12 ile %36 arasında değişen yaşam boyu yaygınlık oranları bildirmektedir (Gültekin & Dereboy, 2011; Jefferies & Ungar, 2020; Kessler vd., 2005). Ayrıca çalışmalar, başta depresyon ve diğer kaygı bozuklukları olmak üzere birçok başka psikiyatrik sorunla ilişkili olduğunu göstermektedir (Koyuncu vd, 2019).

Çeşitli bilişsel davranışçı modeller (Clark & Wells, 1995; Heimberg vd., 2014) ve Amerikan Psikiyatri Birliği'nin (2013) tanı kriterleri, olumsuz değerlendirilme korkusunun sosyal kaygı bozukluğunun temel özelliklerinden birisi olduğunu öne sürmektedir. Bu görüşü destekleyecek şekilde, yapılan birçok çalışmada olumsuz değerlendirilme korkusu ile sosyal kaygı belirtileri arasındaki ilişki

ortaya konmuştur (Fredrick & Luebbe, 2022; Gök, 2019; Liu vd., 2020; Weeks vd., 2005). Öte yandan alanyazındaki son çalışmalar, yalnızca olumsuz değerlendirilme korkusunun değil, olumlu değerlendirilmeye ilişkin korkunun da sosyal kaygı bozukluğuyla ilişkili olabileceğini göstermektedir. Üniversite öğrencilerinin örneklemini oluşturduğu ve olumlu değerlendirilme korkusu ile sosyal kaygı belirtileri arasında ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada, olumsuz değerlendirilme korkusu kontrol edildiğinde dahi olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal kaygı belirtilerindeki artışla ilişkili olduğu bulunmuştur (Weeks vd., 2008). Bir başka çalışmada da olumlu ve olumsuz duygulanım, olumluyu yok sayma ve olumsuz değerlendirilme korkuları kontrol edildiğinde, olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal kaygı belirtilerini yordadığı fakat depresyon belirtileriyle ilişkisiz olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal kaygıya özgü bir faktör olabileceğini düşündürmektedir (Weeks, 2015). Olumlu ve olumsuz değerlendirilme korkuları ve sosyal kaygı arasındaki ilişkileri inceleyen çok sayıda araştırmanın dahil edildiği bir sistematik gözden geçirme çalışması gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda araştırmacılar, olumlu ve olumsuz değerlendirilme korkularının birbirleriyle ilişkili fakat ayrı yapılar olduğu ve olumlu değerlendirilme korkusunun olumsuz değerlendirilme korkusundan bağımsız bir şekilde sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu sonucuna varmışlardır (Fredrich & Luebbe, 2020). Yakın zaman gerçekleştiren bir meta analiz çalışması da benzer sonuçlar bildirmektedir. Toplamda 147 araştırmanın bulgularının analiz edildiği bu çalışma sonucunda, olumlu değerlendirilmeye yönelik korkunun, sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu ve olumsuz değerlendirilme korkusuna ek olarak sosyal kaygı belirtilerinde %9'luk bir varyans açıkladığı belirlenmiştir (Cook vd., 2022). Gözden geçirilen bütün bu çalışmalar sosyal kaygı bozukluğunda olumlu değerlendirilme korkusunun da rol oynadığına işaret etmektedir. Olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal kaygı belirtileriyle nasıl ilişkili olduğuna yönelik çeşitli açıklamalar önerilmiştir. İlk olarak; diğerleri tarafından olumlu bir şekilde değerlendirilmenin, bireye yönelik beklentilerin ve standartların yükselmesine neden olabileceği, bunun da ilerleyen dönemde bireyin performansının olumsuz bir şekilde değerlendirilmesine zemin hazırlayabileceği öne sürülmektedir (Wallace & Alden, 1995; 1997). Bu bakış açısına göre olumlu değerlendirilme korkusu ayrı bir yapı olmaktan ziyade, olumsuz değerlendirilme korkusunun bir öncülü olarak değerlendirilebilir. Çünkü sonuçta asıl korkulan durum yine olumsuz bir şekilde değerlendirilmektir (Reichenberger & Blechert, 2018). Buna karşın yukarıda gözden geçirilen çok sayıda çalışma olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkularının birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte farklı yapılar olduğuna işaret etmektedir. Olumlu değerlendirilme korkusu ve sosyal kaygı arasındaki ilişkiye yönelik bir diğer açıklama evrimsel bakış açısına dayanmaktadır (Gilbert, 2001; Gilbert 2014). Buna göre; sosyal kaygılı bireyler çevrelerini hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir yapı olarak değerlendirirler ve bu yapı içerisinde sabit bir pozisyonu korumayı, yukarı ve aşağı yönlü hareketlerden kaçınmayı amaçlarlar. Olumlu performans sergilemek ise bireyin grup içerisinde yükselmesine, daha güçlü üyelerle rekabet etmesine ve çatışma yaşamasına neden olabilir. Bu açıdan olumlu değerlendirilme korkusu, bireyin iyi performans sergilemesini engelleyerek bahsedilen tehlikeden korunmasına yardımcı olabilir (Reichenberger & Blechert, 2018). Sonuç olarak olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal kaygı bozukluğuna özgü bir durum olduğu düşünülmekte ve bazı araştırmacılar sosyal kaygı bozukluğun bir tanı kriteri olarak kabul edilmesini önermektedir (Skocic vd., 2015). Benzer şekilde Heimberg vd. (2014) sosyal kaygı bozukluğunu açıklamak amacıyla geliştirdikleri bilişsel davranışçı modelde olumlu değerlendirilme korkusuna da yer vermişlerdir.

Sosyal kaygı bozukluğuyla ilgili modeller ve araştırmalar genellikle uyumsuz bilişlere ve davranışlara vurgu yapmakla birlikte, olumlu değerlendirilmekten korkmakta olduğu gibi pek çok olumlu özellikte bozulma olduğu düşünülmektedir. Örneğin sosyal kaygılı bireylerin olumlu duygulanım göstermede zorluk yaşadıkları (Kashdan, 2007) ve sorunlarla baş etmeye yardımcı olan olumlu düşüncelerinin daha az olduğu (Weeeks, 2010) bildirilmiştir. Olumlu özelliklerdeki bu bozulma, duyguların uygun şekilde düzenlenmesini zorlaştırabilir. Nitekim son yıllarda duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğundaki rolüne yönelik çalışmalarda artış gözlenmektedir (Akkuş & Peker, 2022). Bu çalışmalarda duygu düzenlemede yaşanan güçlüklerin sosyal kaygı bozukluğunun gelişiminde ve sürmesinde etkili olabileceğine yönelik çeşitli bulgular bildirilmektedir. Sosyal kaygı bozukluğu tanısı almış bireyler ile herhangi bir psikiyatrik tanı almamış kontrol grubunu içeren bir araştırmada, katılımcılar kamera karşısında kısa bir konuşma yapmışlar ve ardından araştırmacılarla bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Duygu düzenleme stratejilerini değerlendirmek amacıyla yürütülen bu görüşme sonucunda; sosyal kaygı bozukluğu olan bireylerin duygularını yönetmek amacıyla bastırma stratejisini daha fazla kullandıkları ve duygu düzenleme konusunda kendilerini daha yetersiz gördükleri anlaşılmıştır (Werner vd., 2011). Yine sosyal kaygı bozukluğu tanısı almış hastaları ve herhangi bir psikiyatrik tanısı olmayan kontrol grubunu içeren bir çalışmada; sosyal kaygı bozukluğu olan bireylerin kontrol grubuyla karşılaştırıldığında daha fazla duygu düzenleme güçlüğü rapor ettikleri ve depresyon belirtileri kontrol edildiğinde dahi bulguların büyük ölçüde aynı kaldığı bulunmuştur (Helbing-Lang vd., 2015). Ergenlerle yürütülen benzer bir araştırmada da sosyal kaygılı bireylerin duygu düzenleme amacıyla uyumsuz stratejileri daha fazla, uyumlu stratejileri daha az kullandıkları belirlenmiştir (Sackl-Pammer vd., 2019). Sosyal kaygı bozukluğu ile duygu düzenleme stratejileri arasındaki ilişkileri inceleyen kapsamlı bir gözden geçirme çalışmasında, sosyal kaygı bozukluğunun, uyumsuz bir duygu düzenleme stratejisi olduğu düşünülen bastırmayla ilişkili olduğu bulunmuştur. Ayrıca sosyal kaygılı bireylerin bilişsel yeniden değerlendirme becerilerinin daha etkisiz olduğu belirlenmiştir (Dryman & Heimberg, 2018). Yaklaşık üç yıllık bir süreyi kapsayan boylamsal bir araştırmada, duygu düzenleme güçlüklerinin ilerleyen yıllardaki sosyal kaygı belirtilerini anlamlı bir şekilde yordadığı belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle; duygu düzenleme becerilerindeki yetersizlik, sosyal kaygı bozukluğunun gelişiminde önemli bir etmen olabilir (Schneider vd., 2018). Özetle, duygu düzenleme süreçlerinde yaşanan zorlukların sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu söylenebilir.

Çalışmalar her ne kadar olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygıyla ilişkili olduğuna işaret etse de gözden geçirilen çalışmaların çeşitli sınırlıkları vardır. Öncelikle, özellikle olumlu değerlendirilme korkusuyla ilgili yürütülen çalışmaların büyük bir çoğunluğu batılı ülkelerde yürütülmüştür. Kültürel faktörlerin olumlu değerlendirilme korkusunda rol oynayabileceği düşünülmektedir. Örneğin kültürlerarası bir çalışmada bireyci kültürlerde olumlu değerlendirilme korkusunun daha yüksek olduğu ve yalnızca bireyci kültürlerde sosyal kaygı ile doğrudan ilişkisinin olduğu bulunmuştur (Okawa vd., 2021). Ayrıca olumlu ve olumsuz değerlendirilme korkuları arasındaki korelasyonun kültüre göre farklılaşabileceğine yönelik bulgular vardır. Tayvan'da yürütülen bir çalışmada (Wang vd., 2012) iki yapı arasındaki korelasyon görece düşükken ($r = .24$), batılı ülkelerde gerçekleştirilen çalışmalarda (Fergus vd., 2009; Weeks vd., 2008) daha yüksek ($r = .59$ ve $r = .45$) korelasyonlar bildirilmektedir. Bu az sayıdaki çalışmaların sonuçları olumlu değerlendirilme

korkusunda kültürel farklılıkların olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla olumlu değerlendirilme korkusu ve sosyal kaygı arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla farklı toplumlarda gerçekleştirilecek çalışmaların, alanyazına önemli bir katkı sunabileceği düşünülmektedir. Ek olarak; hem olumlu değerlendirilme korkusu hem de duygu düzenleme güçlükleri ile sosyal kaygı bozukluğu belirtileri arasındaki ilişkileri açıklamaya yönelik çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Başka bir ifadeyle, çalışmalar bu faktörlerin sosyal kaygı bozukluğuna katkıda bulunabileceğini gösterse de bunun hangi yollardan gerçekleştiği net değildir. Bu noktada, bireylerin performanslarına yönelik değerlendirmeleri, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlükleri ile sosyal kaygı belirtileri arasındaki ilişkilerin açıklanmasına yardımcı olabilir. Geliştirilen bilişsel davranışçı modeller, sosyal kaygı bozukluğu olan bireylerin performanslarına yönelik çarpıtılmış bir algılarının olduğunu öne sürmektedir (Clark & Wells, 1995; Heimberg vd., 2014; Hofmann, 2007). Modellerin varsayımlarıyla paralel şekilde; çeşitli araştırmalar sosyal kaygı bozukluğu olan bireylerin, böyle bir sorunu olmayanlarla (Abbott & Rapee, 2004; Dannahy & Stopa, 2007; Rapee & Lim, 1992) ve objektif değerlendiricilerle (Penney & Abbott, 2015; Rapee & Abbott, 2006) karşılaştırıldığında performanslarını daha olumsuz olarak değerlendirme eğiliminde olduklarına işaret etmektedir. Sosyal durumlardaki performansa ilişkin bu yanlı değerlendirme eğilimi, sosyal durumların kaygı verici olmasına, bireylerin kendilerini daha yetersiz ve başarısız olarak görmelerine neden olarak sosyal durumlardan kaçınmalarıyla sonuçlanabilir. Tüm bu süreç de sosyal kaygı bozukluğu belirtilerinin sürmesine katkıda bulunabilir. Dolayısıyla bireylerin performanslarına yönelik öznel değerlendirmeleri üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi önemlidir. Alanyazın incelendiğinde ülkemizde olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygıyla ilişkisini araştıran çalışmaların son derece kısıtlı olduğu görülmektedir. Ayrıca uluslararası alanyazında da bu faktörlerin bir arada ele alınarak, konuşma performansı görevi aracılığıyla incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle bu çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. İlk olarak, olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkularının ve duygu düzenleme güçlüğüünün sosyal kaygı belirtileri üzerindeki rolünün incelenmesi amaçlanmıştır. İkinci olarak; bahsi geçen faktörlerin, bireylerin sosyal performanslarına ilişkin öznel değerlendirmeleriyle ilişkisini incelemek amaçlanmaktadır. Bu sayede olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkuları ve duygu düzenleme güçlükleri ile sosyal kaygı belirtileri arasındaki ilişkiye yönelik bir açıklama sunulması hedeflenmektedir.

Çalışmanın araştırma soruları şu şekildedir:

1. Cinsiyet ve depresyon belirtileri kontrol edildikten sonra, olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlükleri sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili midir?
2. Cinsiyet ve depresyon belirtileri kontrol edildikten sonra, olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlükleri katılımcıların performanslarına ilişkin öznel değerlendirmeleriyle ilişkili midir?

A. YÖNTEM

1. Katılımcılar

Çalışmanın örneklemini, İzmir'deki çeşitli üniversitelerde (Ege Üniversitesi, Katip Çelebi Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yaşar Üniversitesi) öğrenimine devam etmekte olan 48'i (%28.2) erkek, 122'si (%71.8) kadın olmak üzere toplam 170 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Veri toplama aşamasına geçmeden önce G*Power 3.1 (Faul vd., 2009) programı aracılığıyla gerekli örneklem sayısı hesaplanmıştır. Buna göre etki büyüklüğü 0.15, alfa düzeyi .05 ve güç (power) %95 olarak alındığında örneklem sayısı 138 olarak bulunmuştur. Örneklemin temsil ediciliğini arttırmak ve olası veri kaybına karşı önlem almak amacıyla daha fazla katılımcıya ulaşılmıştır. Yaş ortalaması 20.29 (SS=1.59) olan katılımcıların yaşları 18 ile 30 arasında değişmektedir. Katılımcıların 75'i (%44.1) birinci sınıfta, 77'si (%45.3) ikinci sınıfta, 12'si (%7.1) üçüncü sınıfta ve 6'sı (%3.5) dördüncü sınıfta öğrenim görmektedir. Katılımcıların 24'ü (%14.1) gelir durumunu düşük olarak değerlendirirken, 142'si (%83.5) orta, 4'ü (%2.4) ise yüksek olarak değerlendirmiştir. Çalışmaya katılmaya gönüllü olmak ve üniversite öğrencisi olmak dahil edilme kriteri olarak belirlenirken, psikiyatrik veya psikolojik tedavi aldığını belirten bireyler çalışma dışı bırakılmıştır.

2. Veri Toplama Araçları

2.1. Demografik Bilgi Formu

Katılımcıların yaş, cinsiyet, eğitim gördüğü üniversite ve bölümü, gelir durumu, anne baba eğitim düzeyi, psikiyatrik veya psikolojik bir tedavi alıp almadığı gibi çeşitli bilgilerin elde edilmesi amacıyla araştırmacı tarafından oluşturulmuştur. Ayrıca çalışmanın ikinci aşaması için katılımcılara ulaşabilmek amacıyla katılımcıların cep telefonu numaraları da alınmıştır.

2.2. Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği (LSKÖ)

Sosyal kaygı belirtilerini değerlendirmek amacıyla Liebowitz (1987) tarafından geliştirilen ölçek toplamda 24 maddeden oluşmaktadır. Katılımcılar, çeşitli sosyal durumların tanımlandığı maddeleri, ne kadar kaygılandıkları ve ne kadar kaçındıkları açısından değerlendirmektedirler. 0 ile 3 arasında puanlanan ölçekten alınabilecek puanlar 0 ile 144 arasında değişmekte, puanlardaki artış sosyal kaygı belirtilerinin şiddetlendiği anlamına gelmektedir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Soykan vd. (2003) tarafından sosyal fobi tanısı almış bireyler, sosyal fobi dışında başka bir kaygı bozukluğu tanısı almış olanlar ve herhangi bir psikiyatrik tanısı olmayan sağlıklı kontrolleri içeren bir örnekleme gerçekleştirilmiştir. Ölçeğin sosyal fobi hastalarını diğer gruplardan ayırabildiği ve yakınsak geçerliliği sağladığı belirlenmiştir. Tekrar test ölçümlerinde her iki alt boyut ve toplam puan için korelasyon katsayısı .97 olarak bulunurken, Cronbach alfa değerleri kaygı alt boyutunda .96, kaçınma alt boyutunda .95 ve tüm ölçekte .98 olarak bulunmuştur. Sonuç olarak ölçeğin ülkemiz örnekleminde sosyal kaygı belirtilerini değerlendirmede geçerli ve güvenilir bir araç olduğu gösterilmiştir (Soykan vd., 2003). Bu çalışmada hesaplanan iç tutarlılık katsayıları kaçınma alt boyutu için .91, kaygı alt boyutu için .92 ve tüm ölçek için .95 olarak bulunmuştur.

2.3. Olumsuz Değerlendirme Korkusu Ölçeği-Kısa Form (ODKÖ-KF)

Diğerleri tarafından olumsuz değerlendirilmeye ilişkin korkuları ölçmek amacıyla Leary (1983) tarafından geliştirilen ölçek, toplamda 12 maddeden oluşmakta ve 0 ile 5 arasında puanlanmaktadır. Dört maddesi ters kodlanan ölçekten alınan puanlardaki artış, olumsuz değerlendirilme korkusunun yüksekliğine işaret etmektedir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Çetin vd. (2010) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yürütülen faktör analizleri ve madde analizleri ölçeğin tek faktörlü bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Diğer maddelerle anlamlı korelasyon göstermeyen bir madde çıkarılmış ve 11 maddelik bir ölçek haline getirilmiştir. Sosyal görünüş kaygısı ölçeğiyle anlamlı korelasyon gösteren ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .84, iki yarı güvenirlik katsayısı .83 ve iki hafta arayla uygulanan test tekrar test güvenirlik katsayısı .82 olarak belirlenmiştir. Uyarlama çalışmasında elde edilen bu bulgular, ölçeğin olumsuz değerlendirilme korkusunu ölçmek için geçerli ve güvenilir bir araç olduğunu göstermektedir (Çetin vd., 2010). Bu çalışmada iç tutarlılık katsayısı .91 olarak bulunmuştur.

2.4. Olumlu Değerlendirilme Korkusu Ölçeği (ODKÖ)

Bireylerin olumlu değerlendirilmeye ilişkin korkularını incelemek amacıyla Weeks vd. (2008) tarafından geliştirilen 10 maddelik ölçek, 0 ile 9 arasında puanlanmakta ve puanlardaki artış olumlu değerlendirilme korkusundaki artışa işaret etmektedir. Yanıtlama yanlılığını azaltmak amacıyla ters kodlanan iki madde puanlamaya dahil edilmemekte ve toplamda 8 madde üzerinden toplam puan alınmaktadır. Gerçekleştirilen faktör analizleri ölçeğin iyi uyum gösterdiğini ve olumsuz değerlendirilme korkusundan ayrı bir yapı olduğunu göstermiştir. İç tutarlılık katsayısı .80 olarak bulunurken, test tekrar test güvenirliği ise .70 olarak belirlenmiştir. Türkiye örneklemindeki uyarlama çalışması Doğan ve Totan (2010) tarafından yapılmıştır. Çalışma sonucunda ölçeğin tek faktörlü bir yapıya sahip olduğu, Olumsuz Değerlendirilme Korkusu Kısa Form ve Rosenberg Benlik Saygısı Ölçeği ile pozitif yönde anlamlı bir ilişkisi olduğu bulunmuştur. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .73, test-tekrar test güvenirlik katsayısı .75 ve test yarılama yoluyla ulaşılan güvenirlik katsayısı .67'dir. Orijinal ölçek 0 ile 9 arasında puanlanırken, ölçeğin Türkçe formunun puanlaması 1 ile 5 arasında yapılmaktadır. Bu çalışmada iç tutarlılık katsayısı .79 olarak hesaplanmıştır.

2.5. Depresyon Anksiyete Stres Ölçeği Kısa Form (DASS-21)

Bireylerin son bir haftalık süreçte yaşadıkları çeşitli psikolojik belirtileri değerlendirmek amacıyla ilk olarak Lovibond ve Lovibond (1995) tarafından 42 madde olarak geliştirilen ölçek, daha sonra tekrar gözden geçirilmiş ve 21 maddelik kısa formu oluşturulmuştur. Depresyon, kaygı ve stres olmak üzere üç alt boyuttan oluşan ölçeğin psikometrik özelliklerinin incelendiği çalışmada ölçeğin yeterli yapı geçerliliğine sahip olduğu ve depresyon, kaygı, stres ve tüm ölçek iç tutarlılık kat sayılarının sırasıyla .88, .82, .90 ve .93 olduğu bulunmuştur (Henry & Crawford, 2005). Ülkemiz örneklemindeki uyarlama çalışmasında da ölçeğin üç alt boyuta sahip olduğu gösterilmiş ve klinik örneklemindeki iç tutarlılık katsayıları depresyon için .87, kaygı için .85 ve stres için .81 olarak belirlenmiştir. Sağlıklı örneklemindeki test tekrar test korelasyonları ise depresyon için .68, kaygı için .66 ve stres için .61 olarak bulunmuştur (Sarıçam, 2018). Bu çalışmadaki iç tutarlılık katsayıları depresyon için .87, kaygı için .83, stres için .82 ve tüm ölçek için .92 olarak hesaplanmıştır.

2.6. Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği Kısa Form (DERS-16)

Duygu düzenleme sürecinde yaşanan güçlükleri değerlendirmek amacıyla Bjureberg vd. (2016) tarafından geliştirilen ölçek beş alt boyuttan (Açıklık, amaçlar, dürtü, stratejiler ve kabul etmeme) ve toplam 16 maddeden oluşmaktadır. 1 ile 5 arasında puanlanan ölçekteki yüksek puanlar, duygu düzenleme güçlüklerindeki artışa işaret etmektedir. Orijinal çalışmada iç tutarlılık katsayısı .92, test tekrar test korelasyonu .85 olarak bulunmuştur (Bjureberg vd., 2016). Türkiye örneklemindeki uyarılma çalışması Yiğit ve Guzey Yiğit (2019) tarafından gerçekleştirilmiş ve orijinal çalışmadaki gibi beş faktörlü bir yapıya sahip olduğu ve depresyon ve kaygı gibi çeşitli psikolojik belirtilerle ilişkili olduğu gösterilmiştir. Yapılan güvenilirlik çalışmasında iç tutarlılık katsayısı tüm ölçek için .92 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada ölçeğin toplam puan iç tutarlılık katsayısı .94 olarak hesaplanmıştır.

2.7. Konuşma Performansı Ölçeği (KPÖ)

Sosyal kaygıyla ilgili araştırmalarda katılımcıların gerçekleştirdiği konuşma performansını değerlendirmek amacıyla Rapee ve Lim (1992) tarafından geliştirilmiştir. Toplamda 17 maddeden oluşan ve 0 ile 4 arasında puanlanan ölçekten alınan puanlardaki artış, bireyin daha iyi performans sergilediği anlamına gelmektedir. Orijinal çalışmada iç tutarlılık hem katılımcıların öznel değerlendirmeleri hem de bağımsız gözlemcilerin değerlendirmeleri için ayrı ayrı hesaplanmış ve iç tutarlılık katsayısının .79 ile .86 arasında değiştiği belirlenmiştir. Bu çalışma kapsamında araştırmacılar tarafından yürütülen ölçeğin Türkçeye uyarılma sürecinde, İngilizce ve Türkçeyi çok iyi konuşan ve klinik psikoloji alanında doktora derecesine sahip iki uzman tarafından ölçek Türkçeye çevrilmiştir. Bu iki form araştırmacılar tarafından tek bir form haline getirildikten sonra yine psikoloji alanında doktora derecesine sahip bir başka uzman tarafından İngilizceye geri çevrilmiş ve ardından araştırmacı ve uzmanlar tarafından gözden geçirilerek tek bir Türkçe form haline getirilmiştir. Daha sonra yönergenin ve maddelerin anlaşılabilirliğini test etmek amacıyla 20 üniversite öğrencisiyle bir pilot çalışma yürütülmüş ve gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra ölçeğe son şekli verilmiştir. Bu çalışmada ölçeğin iç tutarlılığı .92 olarak hesaplanmıştır.

İşlem

Veri toplama aşamasına geçilmeden önce Ege Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'na başvurularak etik kurul onayı alınmıştır (tarih: 27.10.2021, protokol no:1145). Çalışmanın uygulamaları iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada başta Ege Üniversitesi olmak üzere, İzmir'deki farklı üniversitelerde eğitim alan lisans öğrencilerine sınıf ortamında çalışma hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve gönüllü olan katılımcılara bilgilendirilmiş onam formu, demografik bilgi formu, Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği, Olumsuz Değerlendirilme Korkusu Ölçeği Kısa Form, Olumlu Değerlendirilme Korkusu Ölçeği, Depresyon Anksiyete Stres Ölçeği-Kısa Form ve Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeğini içeren bir ölçek bataryası uygulanmıştır. Sınıflardaki bu uygulama yaklaşık 20 dakika sürmüştür. Bu aşamada, deney sırasında kamera karşısında konuşma yapılacağı bilgisini vermek, özellikle kaygısı yüksek olan bireylerin çalışmaya katılmamasına neden olarak sonuçlar üzerinde bozucu bir etkiye sahip olabileceğinden, ikinci aşamada yürütülecek çalışmayla ilgili detaylı bilgi verilmemiştir. Yalnızca sosyal durumlarda yaşanan kaygıyla ilgili bir deney yapılacağı söylenmiştir. Araştırmaya katılmaya gönüllü olan öğrencilere, ilk uygulamadan yaklaşık 10-15 gün sonra telefonla ulaşılmış ve çalışmanın ikinci aşaması olan deneyin uygulanması için randevu oluşturulmuş ve öğrenciler, Ege

Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde bulunan Psikoloji Uygulamaları ve Psikoterapi Birimi'ne davet edilmişlerdir. Araştırma verileri Ekim 2021-Ocak 2022 tarihleri arasında toplanmıştır.

Katılımcılar uygulama yapılacak yere geldiklerinde araştırmacı tarafından karşılanmış ve çalışma hakkında daha detaylı bir şekilde bilgilendirilmişlerdir. Bu aşamada, kısa bir süre sonra kamera karşısında üç dakikalık bir konuşma yapacakları ve konuşmalarının kayıt altına alınacağı bilgisi verilmiştir. Ardından bu aşama için de bilgilendirilmiş onam formu imzalatılarak, katılımcılar konuşmanın yapılacağı odaya alınmıştır. Katılımcılar, üzerinde hemen herkesin fikir sahibi olduğu çeşitli konuların (örn. *"Eğitim hayatında sınavın ne gibi avantaj ve dezavantajları olabilir?"*, *"Sosyal medya hayatımızı olumlu ve olumsuz anlamda nasıl etkiliyor?"* vs.) yazılı olduğu kağıtlardan birisini rastgele çekerek konuşma konularını belirlemişlerdir. Daha gerçekçi bir sosyal deneyim olmasını sağlamak amacıyla katılımcılar konuşma yaparken biri araştırmacı ve üçü araştırma asistanı olmak üzere toplam dört kişi konuşmayı izlemiştir. Psikoloji bölümü 4. sınıf öğrencileri olan araştırma asistanları, çalışma hakkında detaylı bir şekilde bilgilendirilmişler ve katılımcıların konuşmaları esnasında nötr bir duruşa sahip olmaları gerektiği konusunda özellikle uyarılmışlardır. Konuşmanın ardından katılımcıya herhangi bir geribildirim verilmemiş ve yaptığı konuşmayı değerlendirmek üzere konuşma performansı ölçüğünü doldurması sağlanmıştır. Yaklaşık 15 dakika süren bu süreç tamamlandıktan sonra katılımcıya teşekkür edilerek oturum sonlandırılmıştır.

4. İstatistiksel Analizler

Uygulamalar ve ölçümler tamamlandıktan sonra elde edilen veriler SPSS 25 paket programına girilmiştir. Analiz aşamasına geçmeden önce maddelerin en düşük ve en yüksek değerlerine bakılmış ve bu sayede yanlış girilen herhangi bir veri olup olmadığı kontrol edilmiştir. Ayrıca eksik veri olmasını önlemek amacıyla katılımcıların ölçekleri detaylı bir şekilde kontrol edilmiş ve boş bırakılan maddeler tespit edilerek katılımcıların doldurmaları sağlanmıştır. Bu sayede veri setinde kayıp verinin oluşmasına imkan verilmemiştir. Ardından çalışmada yürütülecek analizlere ilişkin çeşitli varsayımlar (normallik, varyans homojenliği vs.) incelenmiş ve varsayımların karşılandığı anlaşıldıktan sonra analiz aşamasına geçilmiştir. Çalışmanın hipotezlerini test etmek amacıyla bu çalışmada hiyerarşik regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.

B. BULGULAR

Bu bölümde, yürütülen analizlerin sonuçları sunulmuştur. Öncelikle değişkenler arasındaki ilişkilere ilişkin Pearson Korelasyon analizleri verilmiş, sonrasında olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkusunun ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğu belirtileri ve performansa ilişkin öznel değerlendirmeler üzerindeki rolünün incelendiği hiyerarşik regresyon analizi bulguları sunulmuştur.

1. Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Değişkenler arasındaki ilişkilere yönelik korelasyon katsayıları ve değişkenlere ait ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 1'de sunulmuştur:

Tablo 1. Değişkenler Arası Korelasyon Katsayıları, Değişkenlerin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

	Ort	SS	1	2	3	4	5	6
1. LSKÖ	50.42	24.37	1					
2. ODKÖ-KF	31.45	8.73	.57**	1				
3. ODKÖ	20.22	5.54	.54**	.38**	1			
4. DASS-21-Dep	7.39	5.34	.33**	.44**	.34**	1		
5. KPÖ	32.82	13.26	-.40**	-.40**	-.28**	-.25**	1	
6. DERS-16	39.53	14.74	.40**	.55**	.30**	.73**	-.37**	1

LSKÖ: Liebowitz Sosyal Kaygı Ölçeği; ODKÖ-KF: Olumsuz Değerlendirilme Korkusu Ölçeği-Kısa Form; ODKÖ: Olumlu Değerlendirilme Korkusu Ölçeği; DASS-21-Dep: Depresyon Anksiyete Stres Ölçeği- Depresyon alt boyutu; KPÖ: Konuşma Performansı Ölçeği; DERS-16: Duygu Düzenleme Güçlüğü Ölçeği-Kısa Form

2. Olumsuz Değerlendirilme Korkusu, Olumlu Değerlendirilme Korkusu ve Duygu Düzenleme Güçlüğü'nün Sosyal Kaygı Bozukluğu Belirtileri Üzerindeki Rolünün İncelenmesi

Olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkularının ve duygu düzenlemede yaşanan güçlüklerin, sosyal kaygı bozukluğu belirtileri üzerindeki bireysel katkılarının incelenmesi amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yürütülmüştür. Çalışmanın örnekleminin büyük bir çoğunluğu kadınlardan oluştuğundan cinsiyet kontrol değişkeni olarak birinci basamakta analize dahil edilmiştir¹. Ayrıca depresyon belirtileri bağımlı değişkenle ilişkili olduğundan yine birinci basamakta kontrol değişkeni olarak analize dahil edilmiştir. İkinci basamakta ise olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüğü analize dahil edilmiştir. Analiz sonucunda cinsiyetin ($\beta = -.32, p < .01$) ve depresyon belirtilerinin $\beta = .30, p < .01$) sosyal kaygı bozukluğu belirtileriyle ilişkili olduğu ve varyansın %20'sini açıkladığı belirlenmiştir ($R^2 = .20, F(2, 169) = 22.85, p < .01$). Bir sonraki basamakta analize dahil edilen olumsuz değerlendirilme korkusu ($\beta = .30, p < .01$), olumlu değerlendirilme korkusu ($\beta = .40, p < .01$) ve duygu düzenleme güçlüğü'nün ($\beta = .17, p < .05$) sosyal kaygı bozukluğu belirtilerini anlamlı bir şekilde yordadığı ve üç değişkenin katkısıyla açıklanan varyansın %51'e yükseldiği bulunmuştur ($R^2_{\text{değişim}} = .31, F_{\text{değişim}}(5,169) = 35.62, p < .01$). Analize ilişkin bulgular Tablo 2'de özetlenmiştir:

Tablo 2. Olumsuz Değerlendirilme Korkusu, Olumlu Değerlendirilme Korkusu ve Duygu Düzenleme Güçlüğü'nün Sosyal Kaygı Bozukluğu Belirtileri Üzerindeki Rolü

Değişken	1. Basamak				2. Basamak			
	<i>b</i>	<i>SH</i>	β	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>SH</i>	β	<i>t</i>
Cinsiyet	-17.65	3.74	-.32	-4.72**	-13.90	3.02	-.26	-4.60**
Depresyon	1.73	.32	.38	5.48**	-.11	.38	-.03	-.30
Olumsuz Değerlendirilme Korkusu					.84	.19	.30	4.44**
Olumlu Değerlendirilme Korkusu					1.74	.26	.40	6.64**
Duygu Düzenleme Güçlüğü					.29	.14	.17	2.02*
R^2			.20				.51	
$R^2_{\text{değişim}}$.31	

N = 170

SH = Standart hata

* $p < .05$, ** $p < .01$

3. Katılımcıların Performanslarına İlişkin Değerlendirmelerini Yordayan Faktörler

Katılımcıların konuşma performanslarına yönelik değerlendirmeleri üzerinde rolü olan faktörleri belirlemek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yürütülmüştür. Yine ilk basamakta cinsiyet ve

¹ Cinsiyet, 1 = kadın; 2 = erkek olarak kodlanmıştır

depresyon belirtileri kontrol değişkeni olarak analize dahil edilmiştir. İkinci basamakta ise olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlükleri analize dahil edilmiştir. Analiz sonucunda cinsiyetin ($\beta = .25, p < .01$) ve depresyon belirtilerinin ($\beta = -.29, p < .01$) performansa ilişkin öznel değerlendirmelerle ilişkili olduğu ve varyansın %12'sini açıkladıkları belirlenmiştir ($R^2 = .12, F(2,167) = 11.54, p < .01$). İkinci basamakta analize dahil edilen olumsuz değerlendirilme korkusu ($\beta = -.19, p < .05$), olumlu değerlendirilme korkusu ($\beta = -.16, p < .05$) ve duygu düzenleme güçlüğü ($\beta = -.26, p < .05$), katılımcıların performanslarına yönelik değerlendirmelerini negatif yönde anlamlı bir şekilde yordadığı bulunmuştur. Bu değişkenlerin katkısıyla açıklanan varyans %24 olmuştur ($R^2_{\text{değişim}} = .12, F_{\text{değişim}}(3,164) = 8.90, p < .01$). Analiz sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3. Katılımcıların Performanslarına İlişkin Değerlendirmelerini Yordayan Faktörler

Değişken	1. Basamak				2. Basamak			
	<i>b</i>	<i>SH</i>	β	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>SH</i>	β	<i>t</i>
Cinsiyet	7.25	2.15	.25	3.37**	5.62	2.06	.19	2.72**
Depresyon	-.71	.18	-.29	-3.88**	.14	2.26	.06	.53
Olumsuz Değerlendirilme Korkusu					-.29	.13	-.19	-2.26*
Olumlu Değerlendirilme Korkusu					-.38	.18	-.16	-2.11*
Duygu Düzenleme Güçlüğü					-.24	.10	-.26	-2.46*
R^2			.12				.24	
$R^2_{\text{değişim}}$.12	

N = 170

SH = Standart hata

* $p < .05$, ** $p < .01$

Tartışma

Olumsuz bir şekilde değerlendirilmekten korkma ve kaçınma DSM-5'te (APA, 2013) sosyal kaygı bozukluğunun bir belirtisi olarak tanımlanmakta olup, sosyal kaygı ile ilişkisi çok çalışılmış bir durumdur. Bunun tam tersi birileri tarafından olumlu değerlendirilmenin de bir kaygı yarattığı ve bunun sosyal kaygı ile ilişkili olduğu hipotezi daha yakın zamanda üzerinde çalışılmaya başlanan bir konu olmuştur. Bu amaçla bu çalışmada olumsuz değerlendirilme korkusunun yanında, olumlu değerlendirilme korkusunun ve yine sosyal kaygı ile ilişkisi nispeten az çalışılmış bir kavram olan duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğuyla olan ilişkisi incelenmiştir. Gerçekleştirilen analizler olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme süreçlerinde yaşanan zorlukların sosyal kaygı belirtilerindeki artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu ilişkiyi daha iyi anlamak amacıyla gerçekleştiren konuşma performansı görevine ilişkin regresyon analizi sonucunda, olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüğündeki artışın, bireylerin performanslarını daha olumsuz değerlendirmeleriyle ilişkili olduğu bulunmuştur.

Yürütülen regresyon analizi olumsuz değerlendirilme korkusundaki artışın, sosyal kaygı belirtilerindeki artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Elde edilen bu sonucun sosyal kaygı bozukluğuyla ilgili bilişsel davranışçı modellerle (Clark & Wells, 1995; Heimberg vd., 2014) ve çeşitli ampirik çalışmaların bulgularıyla (Weeks vd., 2005; Carleton vd., 2007; Liu vd., 2020) tutarlı olduğu söylenebilir. Olumsuz değerlendirilme korkusu sosyal durumlarda aşırı kaygılanmaya ve bunun sonucunda sosyal ortamlardan kaçınmaya yol açarak sosyal kaygı belirtilerinin sürmesine neden olabilir (Heimberg vd., 2014). Daha önce de belirtildiği gibi sosyal durumlardan kaçınma, sosyal kaygı bozukluğunun sürmesindeki en önemli faktörlerden birisidir (Akkuş, 2021). Ayrıca olumsuz değerlendirilmeye yönelik aşırı korku bireylerin kendilerine ve sosyal durumlara yönelik çarpıtılmış değerlendirmeler yapmalarına

neden olarak sosyal kaygı belirtilerinin şiddetlenmesine katkıda bulunabilir. Bilişsel davranışçı modeller çarpıtılmış bilişsel süreçlerin sosyal kaygı bozukluğunun önemli bir bileşeni olduğunu öne sürmektedir (Heimberg vd., 2014; Clark ve Wells, 1995). Bu görüşü destekleyecek şekilde, birçok çalışmada olumsuz değerlendirilmeye yönelik korkunun, belirsiz uyaranları daha negatif bir şekilde yorumlama eğilimiyle ilişkili olduğu bulunmuştur (Amir vd., 2005; Vancleff ve Peters, 2008; Kanai vd., 2010). Özet olarak; olumsuz değerlendirilme korkusundaki artış bireylerin sosyal durumları daha olumsuz bir şekilde değerlendirmeleriyle, sosyal ortamlarda daha fazla kaygılanmalarıyla ve daha fazla kaçınmalarıyla sonuçlanarak sosyal kaygı bozukluğu belirtilerinin sürmesinde rol oynayabilir.

Bu çalışmada olumlu değerlendirilme korkusunun cinsiyet, depresyon, olumsuz değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlükleri kontrol edildiğinde dahi sosyal kaygı bozukluğu belirtileriyle pozitif yönde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bu bulgunun olumlu değerlendirilme korkusunun da sosyal kaygı bozukluğunun bir parçası olduğunu öne süren bilişsel davranışçı modelle (Heimberg vd., 2014) ve son yıllarda konuyla ilgili yürütülen çeşitli ampirik çalışmalarla (Cook vd., 2022; Fergus vd., 2009; Fredrick & Luebbe, 2020; Weeks vd., 2012) tutarlı olduğu söylenebilir. Olumlu değerlendirilme korkusu ile sosyal kaygı belirtileri arasındaki ilişkiyi açıklayan faktörlerden birisi kaçınma davranışları olabilir. Nitekim çeşitli çalışmalarda olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal durumlardan kaçınma eğilimiyle ilişkili olduğu gösterilmiştir (Lipton vd., 2016; Weeks & Howell, 2014). Davranışçı bakış açısıyla, kaçınma davranışının olumsuz pekiştirme yoluyla kaygıyı artırdığı bilinmektedir. Ayrıca olumlu değerlendirilme korkusundaki artış, bireylerin sosyal durumlara ilişkin daha olumsuz değerlendirmeler yapmasına katkıda bulunarak sosyal kaygı belirtilerinin sürmesine neden olabilir. Weeks ve Howell (2012) tarafından yapılan bir çalışmada, olumlu değerlendirilme korkusunun sosyal durumlara ilişkin olumsuz bilişlerle ilişkili olduğu gösterilmiştir. Benzer şekilde; olumlu değerlendirilme korkusundaki artışın, bireylerin performanslarına ilişkin daha olumsuz değerlendirmeler yapmalarıyla ilişki olduğunu gösteren bu çalışmanın bulgusu da olumlu değerlendirilme korkusu ile sosyal kaygı bozukluğu belirtileri arasındaki ilişkiyi açıklayabilir. Sosyal durumlardaki performansını olumsuz bir şekilde değerlendirmek bireylerin sosyal durumlardan daha fazla kaygılanmasıyla ve kaçınmayla sonuçlanabilir. Genel olarak sosyal durumlara ve performansa ilişkin olumsuz ve çarpıtılmış değerlendirmeler sosyal kaygı bozukluğunun sürmesindeki en önemli faktörlerden birisi olarak kabul edilmektedir (Clark & Wells, 1995; Heimberg vd., 2014; Hofmann, 2007; Steinman vd., 2014).

Sosyal kaygı bozukluğu belirtileriyle ilişkili olduğu gösterilen faktörlerden bir diğeri ise duygu düzenleme güçlükleridir. Buna göre; cinsiyet, depresyon, olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkularından bağımsız bir şekilde, duygu düzenleme güçlüklerindeki artışın sosyal kaygı belirtilerindeki artışla ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bireylerin duygularını yönetmede yaşadıkları zorlukların birçok psikolojik sorunla ilişkili olduğu gösterilmekle birlikte (Aldao vd., 2010; Hu vd., 2014), duygu düzenleme güçlükleri ile sosyal kaygı belirtileri arasındaki ilişkiye yönelik çalışmalar görece daha azdır. Öte yandan; bu çalışmada elde edilen bulguyla paralel şekilde; yürütülen çeşitli çalışmalarda duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu gösterilmiştir (Dryman & Heimberg, 2018; Goldin vd., 2014; Mehrizi vd., 2022). Duygu düzenleme güçlükleri çeşitli şekillerde sosyal kaygı belirtilerine katkıda bulunabilir. Sosyal ortamların yarattığı yoğun kaygıyı yönetmekte zorlanan bireyler, bu duygularıyla baş edebilmek amacıyla sosyal ortamlardan kaçınma eğiliminde olabilirler. Bu da sosyal kaygı belirtilerinin sürmesine neden olabilir. Ayrıca yetersiz duygu düzenleme becerileri, bireylerin sosyal durumda daha fazla kaygılanmalarına ve daha kötü performans sergilemelerine zemin hazırlayarak, sosyal kaygıyla ilişkili çeşitli uyumsuz inançları (örn. “yetersizim”,

“beceriksizim” vs.) pekiştirebilir. Benliğe ilişkin uyumsuz inançların sosyal kaygı bozukluğunun önemli bir bileşeni olduğu düşünülmektedir (Clark & Wells, 1995; Hofmann, 2007; Spence & Rapee, 2016). Benzer şekilde; bu çalışmada elde edilen ve duygu düzenleme güçlüklerinin, performansa yönelik olumsuz değerlendirmelerle ilişkili olduğunu gösteren bulgu da duygu düzenleme güçlükleri ile sosyal kaygı belirtileri arasındaki ilişkiyi açıklayabilir.

Bu çalışmada olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin sosyal kaygı bozukluğu belirtileriyle ilişkisinin araştırılmasının yanında, bu ilişkiyi aydınlatmak amacıyla olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin, bireylerin sosyal durumlarda sergilendikleri performansa yönelik öznel değerlendirmeleri üzerindeki rolleri de incelenmiştir. İlk olarak; olumsuz değerlendirilme korkusundaki artışın, bireylerin performanslarına yönelik daha olumsuz değerlendirmeler yapmalarıyla ilişkili olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu bulgu, olumsuz değerlendirilme korkusu yüksek olan bireylerin performanslarına ilişkin daha olumsuz değerlendirmeler yaptıklarını bildiren çeşitli çalışmaların bulgularıyla uyumludur (Dannahy ve Stopa, 2007; Makkar ve Grisham, 2012; Papageorgiou ve Wells, 2002; Zou ve Abbott, 2012). Olumsuz değerlendirilme korkusu ile performans algısı arasındaki ilişkiyi, olumsuz değerlendirilme korkusunun bilişsel süreçlerdeki çarpıtmayla olan bağlantısı açıklayabilir. Daha önce de bahsedildiği gibi olumsuz değerlendirilme korkusu, bireylerin sosyal durumları daha olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirmeleriyle ilişkilidir (bkz. Steinman vd., 2014; Vassilopoulos, 2011; Winton vd., 1995). Dolayısıyla; olumsuz değerlendirilme korkusu bireylerin kendi performanslarına yönelik daha çarpıtılmış bir bakış açısı geliştirmelerine ve bunun bir sonucu olarak performanslarını daha olumsuz bir şekilde değerlendirmelerine zemin hazırlayabilir. Ayrıca olumsuz değerlendirilme korkusu sosyal durumlarda bireylerin daha fazla kaygılanmalarına neden olabilir ve bireyler hissettikleri çeşitli kaygı belirtilerini başarısız bir performansın göstergesi olarak değerlendirebilirler. Böylelikle olumsuz değerlendirilme korkusundaki artış, bireyler performansını daha olumsuz bir şekilde değerlendirmesiyle sonuçlanabilir.

Analiz sonuçları olumlu değerlendirilme korkusundaki artışın, bireylerin performanslarına yönelik daha olumsuz değerlendirilme yapmalarıyla ilişkili olduğunu göstermiştir. Alanyazın gözden geçirildiğinde bu iki değişkenin ilişkisini araştıran yalnızca bir çalışmaya rastlanmıştır. Weeks ve Zoccola (2016) tarafından yürütülen araştırmada, bu çalışmanın bulgusuyla benzer şekilde, olumlu değerlendirilme korkusu ile konuşma performansına yönelik değerlendirmenin negatif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Olumlu değerlendirilmeye yönelik korku, bireyin performansının güçlü yönlerini görmesini engelleyerek, performansını daha olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirmesine yol açabilir. Nitekim bir çalışmada olumlu değerlendirilme korkusunun olumlu sosyal çıktıları yok saymayla ilişkili olduğu gösterilmiştir (Weeks, 2010). Ayrıca olumlu değerlendirilme korkusu, bireylerin kendilerine yönelik daha eleştirel bir tutuma sahip olmalarına neden olabilir ve bu da performanslarına yönelik daha olumsuz değerlendirmeler yapmalarıyla sonuçlanabilir. Bu yorumu destekleyecek şekilde, bir çalışmada olumlu değerlendirilme korkusu ile öz şefkat arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur (Werner vd., 2012). Kısacası; olumlu değerlendirilmeye ilişkin korku bireylerin kendilerine yönelik değerlendirmelerinde daha olumsuz olmalarına yol açtığından, sosyal durumlardaki performanslarını da daha olumsuz değerlendirme eğiliminde olmalarına neden olabilir.

Performansa yönelik öznel değerlendirmeler üzerinde bağımsız bir rolü olduğu gösterilen bir diğer faktör de duygu düzenleme güçlükleridir. Bu çalışmada, duyguları düzenleme süreçlerinde yaşanan zorlukların, bireylerin performanslarını daha olumsuz bir şekilde değerlendirmeleriyle ilişkili olduğu bulunmuştur. Alanyazın incelendiğinde benzer bir çalışmaya rastlanmamıştır. Duygularını düzenlemekte zorlanan bireyler, sosyal durumlarda daha fazla kaygılanabilir ve yaşadıkları bu kaygıyı kötü bir performansın göstergesi olarak değerlendirebilirler. Nitekim çeşitli araştırmalar duygu düzenleme güçlüğü'nün konuşma performans esnasında yaşanan kaygıda artışla ilişkili olduğunu göstermektedir (Hofmann vd., 2009; Predatu vd., 2021). Fakat duygu düzenleme süreçleri ile performansa yönelik değerlendirmeler arasındaki ilişkinin anlaşılabilmesi amacıyla daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmaların bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, olumsuz değerlendirilme korkusu, olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüğü'nün sosyal kaygı belirtileriyle ilişkili olduğu söylenebilir. Bu değişkenlerin, sosyal kaygı belirtileri üzerindeki rolünün gösterilmesinin ötesine geçilerek, sosyal kaygı yaratan bir görev aracılığıyla bu ilişkiye yönelik ampirik bulguların sunulmasının, alanyazına önemli bir katkı sağladığı düşünülmektedir. Her ne kadar olumsuz ve olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlükleri, sosyal kaygı bozukluğu bağlamında araştırılsa da bu kavramları bir arada ele alan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Değişkenlerin bir arada incelenmesi sosyal kaygı belirtilerine özgün katkılarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. Daha önemlisi gerçek bir sosyal kaygı deneyimi yaratan konuşma performansı görevi aracılığıyla, çalışma değişkenlerinin bireylerin performanslarına ilişkin değerlendirmeleri üzerindeki rolünün incelenmesi sosyal kaygı bozukluğu belirtilerine olan katkılarının daha iyi anlaşılmasına açısından önemlidir.

Yaygın bir sorun sosyal kaygı bozukluğuna yönelik geliştirilen terapi yöntemleri birçok danışana yararlı olmasına rağmen, önemli sayıda birey tedaviden yeteri kadar faydalanamamaktadır. Bu nedenle sosyal kaygı bozukluğuyla ilişkili olduğu düşünülen faktörlerin araştırılması ve bu faktörlere yönelik müdahale stratejilerinin geliştirilmesi önemlidir. Bu açıdan; özellikle olumlu değerlendirilme korkusu ve duygu düzenleme güçlüklerinin, hem sosyal kaygı bozukluğu belirtileriyle hem de sosyal kaygı bozukluğuyla yakından ilişkili olduğu bilinen performans değerlendirmesiyle ilişkisinin gösterilmesi psikoterapi uygulamalarına ışık tutabilir. Mevcut tedavi protokolleri incelendiğinde genellikle olumsuz değerlendirilmeye ilişkin korkuyu azaltmaya odaklandıkları (Fredrick & Luebbe, 2020; Weeks vd., 2020), bilişsel ve davranışsal faktörlere önemli ölçüde vurgu yapmalarına rağmen, duygular ve duygu düzenleme süreçlerine görece olarak daha az önem verildiği görülmektedir (Hofmann & Otto, 2018). Öte yandan bu çalışmada elde edilen bulgular yalnızca olumsuz değil, olumlu değerlendirilmeye yönelik korkunun ve duygu düzenlemede yaşanan güçlüklerin sosyal kaygının sürmesinde rol oynayabileceğine işaret etmektedir. Bu nedenle tedavi programlarına, bireylerin olumlu değerlendirilme korkularını azaltmalarına ve duygu düzenleme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olacak bileşenlerin eklenmesi tedavi sonuçlarının iyileştirilmesinde yararlı olabilir. Çünkü standart bilişsel davranışçı terapinin olumlu değerlendirilme korkusu üzerindeki etkisinin, olumsuz değerlendirilme korkusuyla karşılaştırıldığında daha düşük olduğu bildirilmektedir (Fergus vd., 2009).

Gerçekleştirilen çalışmanın çeşitli kısıtlılıklardan söz edilebilir. İlk olarak çalışmanın örneklemini yalnızca üniversite öğrencilerinden oluşmaktadır ve bu nedenle bulguların genellenebilirliği sınırlıdır.

Farklı yaş ve eğitim düzeylerinden bireylerin dahil edildiği çalışmaların yürütülmesi daha genellenebilir bulgulara ulaşılmasında yararlı olabilir. İkinci olarak; sosyal kaygı bozukluğu belirtilerini yordayan faktörlerin incelendiği analizde, bağımsız ve bağımlı değişkenlere ilişkin veriler aynı zamanda toplandığından, bir başka ifadeyle kesitsel bir yöntem izlendiğinden, neden sonuç ilişkisi kurmak olanaksızdır. Bu konuda yapılacak olan boylamsal çalışmalara ihtiyaç vardır. Son olarak; bu çalışmada sosyal kaygı tetiklemek için yalnızca konuşma performansı görevi kullanılmıştır. Alanyazın incelendiğinde karşılıklı konuşmayı içeren (genellikle araştırma asistanıyla) çeşitli görevlerin de kullanıldığı görülmektedir. Benzer analizlerin sosyal etkileşimin daha belirgin olduğu bu görevi içeren çalışmalarda tekrarlanması alanyazına önemli bir katkı sunabilir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni Ege Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 27/10/2021 tarih ve 1145 numaralı kararı ile alınmıştır

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Bu makale birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü doktora tezinin bir kısmını içermektedir.

Kaynakça

- Abbott, M. J., & Rapee, R. M. (2004). Post-event rumination and negative self-appraisal in social phobia before and after treatment. *Journal of abnormal psychology, 113*(1), 136-144. <https://doi/10.1037/0021-843X.113.1.136>
- Akkuş, K. (2021). *Sosyal fobinin üstesinden gelmek: danışanlar için bilişsel davranışçı bir el kitabı* (2.baskı). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akkuş, K., & Peker, M. (2022). Exploring the relationship between interpersonal emotion regulation and social anxiety symptoms: the mediating role of negative mood regulation expectancies. *Cognitive Therapy and Research, 46*(2), 287-301. <https://doi.org/10.1007/s10608-021-10262-0>
- Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S., & Schweizer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical psychology review, 30*(2), 217-237. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.11.004>
- American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders, fifth edition, text revision. American Psychiatric Association
- Amir, N., Beard, C. ve Bower, E. (2005). Interpretation bias and social anxiety. *Cognitive Therapy and Research, 29*(4), 433-443. <https://doi.org/10.1007/s10608-005-2834-5>
- Bjoreberg, J., Ljótsson, B., Tull, M. T., Hedman, E., Sahlin, H., Lundh, L. G., Bjarehed, J., Dillillo, D., Messman-Moore, T., Gumpert, C. H., & Gratz, K. L. (2016). Development and validation of a brief version of the difficulties in emotion regulation scale: the DERS-16. *Journal of psychopathology and behavioral assessment, 38*(2), 284-296. <https://doi.org/10.1007%2Fs10862-015-9514-x>
- Brockveld, K. C., Perini, S. J., & Rapee, R. M. (2014). Social anxiety and social anxiety disorder across cultures. İçinde S.G. Hofmann ve P. M. BiBartolo (Eds.). *Social Anxiety: Clinical, developmental, and social perspectives* (3.Baskı) (s. 141-158). Academic Press.
- Carleton, R. N., Collimore, K. C. ve Asmundson, G. J. (2007). Social anxiety and fear of negative evaluation: Construct validity of the BFNE-II. *Journal of Anxiety Disorders, 21*(1), 131-141. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.010>
- Clark, D. M., & Wells, A. (1995). A cognitive model of social phobia. R. G. Heimberg ve M. R. Liebowitz (Eds), İçinde R. G. Heimberg, M. R. Liebowitz, D. A. Hope ve F. R. Schneier (Eds.). *Social phobia: diagnosis, assessment, and treatment* (s. 69-93). Guilford Press.
- Cook, S. I., Moore, S., Bryant, C., & Phillips, L. J. (2022). The role of fear of positive evaluation in social anxiety: a systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology: Science and Practice*. <https://doi/10.1037/cps0000082>
- Çetin, B., Doğan, T., & Sapmaz, F. (2010). Olumsuz değerlendirilme korkusu ölçeği kısa formu'nun Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Eğitim ve Bilim, 35*(156), 205-216.
- Dannahy, L. ve Stopa, L. (2007). Post-event processing in social anxiety. *Behaviour Research and Therapy, 45*(6), 1207-1219. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2006.08.017>
- Dannahy, L., & Stopa, L. (2007). Post-event processing in social anxiety. *Behaviour Research and Therapy, 45*(6), 1207-1219. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2006.08.017>

- Doğan, T., & Totan, T. (2010). Olumlu değerlendirilme korkusu ölçeği Türkçe formu'nun geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Akademik Bakış Dergisi*, 22, 1-20. <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423868191.pdf>
- Dryman, M. T., & Heimberg, R. G. (2018). Emotion regulation in social anxiety and depression: a systematic review of expressive suppression and cognitive reappraisal. *Clinical psychology review*, 65, 17-42. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2018.07.004>
- Faul, F., Erdfelder, E., Buchner, A. & Lang, A.-G. (2009). Statistical power analyses using G*Power 3.1: Tests for correlation and regression analyses. *Behavior Research Methods*, 41, 1149-1160. doi: 10.3758/brm.41.4.1149
- Fergus, T. A., Valentiner, D. P., McGrath, P. B., Stephenson, K., Gier, S., & Jencius, S. (2009). The fear of positive evaluation scale: psychometric properties in a clinical sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 23(8), 1177-1183. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2009.07.024>
- Fredrick, J. W., & Luebbe, A. M. (2020). Fear of positive evaluation and social anxiety: a systematic review of trait-based findings. *Journal of Affective Disorders*, 265, 157-168. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.01.042>
- Fredrick, J. W., & Luebbe, A. M. (2022). Prospective associations between fears of negative evaluation, fears of positive evaluation, and social anxiety symptoms in adolescence. *Child Psychiatry & Human Development*, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s10578-022-01396-7>
- Gilbert, P. (2001). Evolution and social anxiety: The role of attraction, social competition, and social hierarchies. *Psychiatric Clinics*, 24(4), 723-751. [https://doi.org/10.1016/s0193-953x\(05\)70260-4](https://doi.org/10.1016/s0193-953x(05)70260-4)
- Gilbert, P. (2014). Evolutionary models: Practical and conceptual utility for the treatment and study of social anxiety disorder. İçinde J. W. Weeks (Ed.), *The wiley blackwell handbook of social anxiety disorder* (pp. 24-52). John Wiley & Sons.
- Goldin, P. R., Jazaieri, H., & Gross, J. J. (2014). Emotion regulation in social anxiety disorder. İçinde Hofmann, S. G. ve BiBartolo, P.M. (Eds.). *Social Anxiety: Clinical, developmental, and social perspectives* (3.Baskı) (s. 511-529). Academic Press.
- Gök, B. G. (2019). *Sosyal kaygı için kavramsallaştırma ve modelleme çalışması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gültekin, B. K., & Dereboy, İ. F. (2011). Üniversite öğrencilerinde sosyal fobinin yaygınlığı ve sosyal fobinin yaşam kalitesi, akademik başarı ve kimlik oluşumu üzerine etkileri. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(3), 150-158.
- Heimberg, R. G., Brozovich, F. A., & Rapee, R. M. (2014). A cognitive-behavioral model of social anxiety disorder. İçinde S.G. Hofmann ve P. M. BiBartolo (Eds.). *Social Anxiety: Clinical, developmental, and social perspectives* (3.baskı) (s. 705-728). Academic Press.
- Helbig-Lang, S., Rusch, S., & Lincoln, T. M. (2015). Emotion regulation difficulties in social anxiety disorder and their specific contributions to anxious responding. *Journal of clinical psychology*, 71(3), 241-249. <https://doi.org/10.1002/jclp.22135>

- Henry, J. D., & Crawford, J. R. (2005). The short-form version of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS-21): Construct validity and normative data in a large non-clinical sample. *British journal of clinical psychology, 44*(2), 227-239. <https://doi.org/10.1348/014466505X29657>
- Hofmann, S. G. & Otto, M. W. (2018). *Cognitive behavioral therapy for social anxiety disorder: evidence-based and disorder-specific treatment techniques* (2.baskı). Routledge
- Hofmann, S. G. (2007). Cognitive factors that maintain social anxiety disorder: a comprehensive model and its treatment implications. *Cognitive behaviour therapy, 36*(4), 193-209. <https://doi.org/10.1080/16506070701421313>
- Hofmann, S. G., Anu Asnaani, M. A., & Hinton, D. E. (2010). Cultural aspects in social anxiety and social anxiety disorder. *Depression and anxiety, 27*(12), 1117-1127. <https://doi.org/10.1002/da.20759>
- Hofmann, S. G., Heering, S., Sawyer, A. T., & Asnaani, A. (2009). How to handle anxiety: the effects of reappraisal, acceptance, and suppression strategies on anxious arousal. *Behaviour research and therapy, 47*(5), 389-394. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2009.02.010>
- Hu, T., Zhang, D., Wang, J., Mistry, R., Ran, G., & Wang, X. (2014). Relation between emotion regulation and mental health: a meta-analysis review. *Psychological reports, 114*(2), 341-362. <https://doi.org/10.2466%2F03.20.PR0.114k22w4>
- Jefferies, P., & Ungar, M. (2020). Social anxiety in young people: A prevalence study in seven countries. *PLoS One, 15*(9), e0239133. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239133>
- Kanai, Y., Sasagawa, S., Chen, J., Shimada, H. ve Sakano, Y. (2010). Interpretation bias for ambiguous social behavior among individuals with high and low levels of social anxiety. *Cognitive Therapy and Research, 34*(3), 229-240. <https://doi.org/10.1007/s10608-009-9273-7>
- Kashdan, T. B. (2007). Social anxiety spectrum and diminished positive experiences: Theoretical synthesis and meta-analysis. *Clinical Psychology Review, 27*, 348 – 365. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2006.12.003>.
- Kessler, R. C., Berglund, P., Demler, O., Jin, R., Merikangas, K. R., & Walters, E. E. (2005). Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication. *Archives of general psychiatry, 62*(6), 593-602. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.6.593>
- Koyuncu, A., İnce, E., Ertekin, E., & Tükel, R. (2019). Comorbidity in social anxiety disorder: diagnostic and therapeutic challenges. *Drugs in context, 8*., 212573. <https://doi.org/10.7573/dic.212573>
- Leary, M. R. (1983). A brief version of the Fear of Negative Evaluation Scale. *Personality and social psychology bulletin, 9*(3), 371-375. <https://doi.org/10.1177%2F0146167283093007>
- Liebowitz, M. R. (1987). Social phobia. *Modern Problems in Pharmacopsychiatry, 22*, 141-173. <https://doi.org/10.1159/>
- Lipton, M. F., Weeks, J. W., & De Los Reyes, A. (2016). Individual differences in fears of negative versus positive evaluation: Frequencies and clinical correlates. *Personality and Individual Differences, 98*, 193-198. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.03.072>

- Liu, X., Yang, Y., Wu, H., Kong, X. ve Cui, L. (2020). The roles of fear of negative evaluation and social anxiety in the relationship between self-compassion and loneliness: a serial mediation model. *Current Psychology*, 1-9. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01001-x>
- Liu, X., Yang, Y., Wu, H., Kong, X., & Cui, L. (2020). The roles of fear of negative evaluation and social anxiety in the relationship between self-compassion and loneliness: a serial mediation model. *Current Psychology*, 1-9. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01001-x>
- Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour research and therapy*, 33(3), 335-343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-U](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-U)
- Makkar, S. R. ve Grisham, J. R. (2012). Constructive effects of engaging in post-event processing in high and low socially anxious individuals. *Behaviour Change*, 29(3), 127-147. <https://doi.org/10.1017/bec.2012.13>
- Mehrizi, S. H. A. A., Amani, O., Feyzabadi, A. M., & Kolae, Z. E. B. (2022). Emotion regulation, negative self-evaluation, and social anxiety symptoms: The mediating role of depressive symptoms. *Current Psychology*, 1-11. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03225-5>
- Okawa, S., Arai, H., Sasagawa, S., Ishikawa, S. I., Norberg, M. M., Schmidt, N. B., Kwon, J.H., Rapee, R. M., & Shimizu, E. (2021). A cross-cultural comparison of the bivalent fear of evaluation model for social anxiety. *Journal of Behavioral and Cognitive Therapy*, 31(3), 205-213. <https://doi.org/10.1016/j.jbct.2021.01.003>
- Papageorgiou, C. ve Wells, A. (2002). Effects of heart rate information on anxiety, perspective taking, and performance in high and low social-evaluative anxiety. *Behavior Therapy*, 33(2), 181-199. [https://doi.org/10.1016/S0005-7894\(02\)80024-7](https://doi.org/10.1016/S0005-7894(02)80024-7)
- Penney, E. S., & Abbott, M. J. (2015). The impact of perceived standards on state anxiety, appraisal processes, and negative pre-and post-event rumination in social anxiety disorder. *Cognitive Therapy and Research*, 39(2), 162-177. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10608-014-9639-3>
- Predatu, R., David, O. A., Ovidiu David, D., & Maffei, A. (2021). Emotion regulation abilities as a predictor of anxiety, positive emotions, heart rate, and alpha asymmetry during an impromptu speech task. *Anxiety, Stress, & Coping*, 34(6), 719-733. <https://doi.org/10.1080/10615806.2020.1867717>
- Rapee, R. M., & Abbott, M. J. (2006). Mental representation of observable attributes in people with social phobia. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 37(2), 113-126. <https://doi.org/10.1016/j.jbtep.2005.01.001>
- Rapee, R. M., & Lim, L. (1992). Discrepancy between self-and observer ratings of performance in social phobics. *Journal of abnormal psychology*, 101(4), 728-731. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.101.4.728>
- Reichenberger, J., & Blechert, J. (2018). Malaise with praise: a narrative review of 10 years of research on the concept of fear of positive evaluation in social anxiety. *Depression and anxiety*, 35(12), 1228-1238. <https://doi.org/10.1002/da.22808>

- Sackl-Pammer, P., Jahn, R., Özlü-Erkilic, Z., Pollak, E., Ohmann, S., Schwarzenberg, J., Plener, P., & Akkaya-Kalayci, T. (2019). Social anxiety disorder and emotion regulation problems in adolescents. *Child and adolescent psychiatry and mental health*, 13(1), 1-12. <https://doi.org/10.1186/s13034-019-0297-9>
- Sarıçam, H. (2018). The psychometric properties of Turkish version of Depression Anxiety Stress Scale-21 (DASS-21) in health control and clinical samples. *Journal of Cognitive Behavioral Psychotherapy and Research*, 7(1), 19–30. <https://doi.org/10.5455/JCBPR.274847>
- Schneider, R. L., Arch, J. J., Landy, L. N., & Hankin, B. L. (2018). The longitudinal effect of emotion regulation strategies on anxiety levels in children and adolescents. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 47(6), 978-991. <https://doi.org/10.1080/15374416.2016.1157757>.
- Skocic, S., Jackson, H., & Hulbert, C. (2015). Beyond DSM-5: an alternative approach to assessing social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 30, 8-15. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2014.12.006>
- Soykan, Ç., Özgüven, H. D., & Gençöz, T. (2003). Liebowitz social anxiety scale: the Turkish version. *Psychological Reports*, 93(3_suppl), 1059-1069. <https://doi.org/10.2466%2Fpr0.2003.93.3f.1059>
- Spence, S. H., & Rapee, R. M. (2016). The etiology of social anxiety disorder: An evidence-based model. *Behaviour Research and Therapy*, 86, 50-67. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2016.06.007>
- Steinman, S. A., Gorlin, E. I. ve Teachman, B. A. (2014). Cognitive biases among individuals with social anxiety. İçinde J. W. Weeks (Ed.). *The wiley blackwell handbook of social anxiety disorder* (s. 323-343). Wiley Blackwell.
- Steinman, S. A., Gorlin, E. I., & Teachman, B. A. (2014). Cognitive biases among individuals with social anxiety. İçinde J. W. Weeks (Ed.). *The wiley blackwell handbook of social anxiety disorder* (s. 323-343). Wiley blackwell.
- Vancelef, L. M. ve Peters, M. L. (2008). Examining content specificity of negative interpretation biases with the Body Sensations Interpretation Questionnaire (BSIQ). *Journal of Anxiety Disorders*, 22(3), 401-415. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2007.05.006>
- Vassilopoulos, S. P. (2011). Interpretation bias for facial expressions in high and low socially anxious individuals: Effects of stimulus duration. *The Hellenic Journal of Psychology*, 8, 44-65.
- Wallace, S. T., & Alden, L. E. (1995). Social anxiety and standard setting following social success or failure. *Cognitive Therapy and Research*, 19(6), 613–631. <https://doi.org/10.1007/bf02227857>
- Wallace, S. T., & Alden, L. E. (1997). Social phobia and positive social events: the price of success. *Journal of Abnormal Psychology*, 106(3), 416-424. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-843X.106.3.416>
- Wang, W. T., Hsu, W. Y., Chiu, Y. C., & Liang, C. W. (2012). The hierarchical model of social interaction anxiety and depression: The critical roles of fears of evaluation. *Journal of Anxiety Disorders*, 26(1), 215-224. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.11.004>
- Weeks, J. W. (2010). The Disqualification of Positive Social Outcomes Scale: a novel assessment of a long-recognized cognitive tendency in social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 24(8), 856-865. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2010.06.008>

- Weeks, J. W. (2015). Replication and extension of a hierarchical model of social anxiety and depression: fear of positive evaluation as a key unique factor in social anxiety. *Cognitive Behaviour Therapy, 44*(2), 103-116. <https://doi.org/10.1080/16506073.2014.990050>
- Weeks, J. W., & Howell, A. N. (2012). The bivalent fear of evaluation model of social anxiety: Further integrating findings on fears of positive and negative evaluation. *Cognitive Behaviour Therapy, 41*(2), 83-95. <https://doi.org/10.1080/16506073.2012.661452>
- Weeks, J. W., & Howell, A. N. (2014). Fear of positive evaluation: the neglected fear domain in social anxiety. İçinde J. W. Weeks (Ed.). *The Wiley Blackwell handbook of social anxiety disorder* (s. 433–453). John Wiley & Son.
- Weeks, J. W., & Zoccola, P. M. (2016). Fears of positive versus negative evaluation: distinct and conjoint neuroendocrine, emotional, and cardiovascular responses to social threat. *Journal of Experimental Psychopathology, 7*(4), 632-654. <https://doi.org/10.5127%2Fjep.056016>
- Weeks, J. W., Heimberg, R. G., & Rodebaugh, T. L. (2008). The Fear of Positive Evaluation Scale: assessing a proposed cognitive component of social anxiety. *Journal of anxiety disorders, 22*(1), 44-55. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2007.08.002>
- Weeks, J. W., Heimberg, R. G., Fresco, D. M., Hart, T. A., Turk, C. L., Schneier, F. R., & Liebowitz, M. R. (2005). Empirical validation and psychometric evaluation of the Brief Fear of Negative Evaluation Scale in patients with social anxiety disorder. *Psychological assessment, 17*(2), 179-190. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.17.2.179>
- Weeks, J. W., Heimberg, R. G., Fresco, D. M., Hart, T. A., Turk, C. L., Schneier, F. R. ve Liebowitz, M. R. (2005). Empirical validation and psychometric evaluation of the Brief Fear of Negative Evaluation Scale in patients with social anxiety disorder. *Psychological assessment, 17*(2), 179.-190. <https://doi/10.1037/1040-3590.17.2.179>
- Weeks, J. W., Heimberg, R. G., Rodebaugh, T. L., & Norton, P. J. (2008). Exploring the relationship between fear of positive evaluation and social anxiety. *Journal of Anxiety Disorders, 22*(3), 386-400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2007.04.009>
- Weeks, J. W., Heimberg, R. G., Rodebaugh, T. L., Goldin, P. R., & Gross, J. J. (2012). Psychometric evaluation of the Fear of Positive Evaluation Scale in patients with social anxiety disorder. *Psychological assessment, 24*(2), 301-312. <https://doi/10.1037/a0025723>
- Weeks, J. W., Wilmer, M. T., Potter, C. M., Waldron, E. M., Versella, M., Kaplan, S. C., Jensen, D. & Heimberg, R. G. (2020). Targeting fear of positive evaluation in patients with social anxiety disorder via a brief cognitive behavioural therapy protocol: a proof-of-principle study. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 48*(6), 745-750. <https://doi.org/10.1017/s1352465820000491>
- Werner, K. H., Goldin, P. R., Ball, T. M., Heimberg, R. G., & Gross, J. J. (2011). Assessing emotion regulation in social anxiety disorder: The emotion regulation interview. *Journal of psychopathology and behavioral assessment, 33*(3), 346-354. <https://doi/10.1007/s10862-011-9225-x>
- Werner, K. H., Jazaieri, H., Goldin, P. R., Ziv, M., Heimberg, R. G., & Gross, J. J. (2012). Self-compassion and social anxiety disorder. *Anxiety, Stress & Coping, 25*(5), 543-558. <https://doi.org/10.1080/10615806.2011.608842>

- Winton, E. C., Clark, D. M. ve Edelman, R. J. (1995). Social anxiety, fear of negative evaluation and the detection of negative emotion in others. *Behaviour research and therapy*, 33(2), 193-196. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)E0019-F](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)E0019-F)
- Yiğit, İ., & Guzey Yiğit, M. (2019). Psychometric properties of Turkish version of difficulties in emotion regulation scale-brief form (DERS-16). *Current Psychology*, 38(6), 1503-1511. <http://doi.org/10.1007/s12144-017-9712-7>
- Zou, J. B. ve Abbott, M. J. (2012). Self-perception and rumination in social anxiety. *Behaviour Research and Therapy*, 50(4), 250-257. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2012.01.007>

BORDERLINE KİŞİLİK BOZUKLUĞUNDA EMPATİYE DAİR BİR GÖZDEN GEÇİRME

 Haydeh FARAJI^a

 Betül İPEK^b

Özet

Borderline Kişilik Bozukluğu (BKB), duygulanımda dalgalanmaların, kişilerarası ilişkilerde dengesizliğin ve benlik karmaşasıyla beraber dürtüsel davranışların olduğu bir psikiyatrik bozukluktur. BKB tanısı almış olan bireylerin, tutarsız davranışlarının varlığı kişiler arası ilişkilerdeki işlev kaybı ve zorlanmalara neden olmaktadır. Bireyin kendisini karşısındaki bireyin yerine koyarak, ilgili durum ve yaşantıya karşısındaki bireyin penceresinden bakması ve karşısındaki bireyin duygu, düşüncesini hissetmesi empati olarak tanımlanır. BKB üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında kişilerarası ilişkilerde önemli bir rolü olan empatinin BKB söz konusu olduğunda farklılaşabildiği görülmektedir. Bu çalışmada BKB'de empatinin değerlendirilmesini sağlamak amacıyla borderline kişilik bozukluğunda empati olgusu üzerine yapılan araştırmalara ilişkin araştırma bulgularına yer verilmiş, araştırma, konuyla ilgili yayınların retrospektif taranması biçiminde gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalar ışığında BKB tanısı almış olan bireylerin kişiler arası ilişkilerinde empati yetilerindeki farklılaşmanın rolü olabileceği görülmektedir. BKB tanısı alan bireylerin ebeveyn ilişkileri, aile tutumları ve travmatik ve/veya olumsuz çocukluk dönemi yaşantılarının empati becerisinde azalma özellikle de bilişsel empati becerisinde azalma ile ilişkili olduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Borderline kişilik bozukluğu, Empati, Duygusal empati, Bilişsel empati.

A REVIEW OF EMPATHIA IN BORDERLINE PERSONALITY DISORDER

Abstract

Borderline Personality Disorder (BPD) is a psychiatric disorder in which there are fluctuations in affect, instability in interpersonal relationships, and impulsive behaviors with self-complexity. The presence of inconsistent behaviors of people who are borderline personality disorder causes loss of function and difficulties in interpersonal relations. Empathy is defined as the individual's putting himself in the place of the other individual, looking at the relevant situation and experience from the window of the individual opposite, and feeling the feelings and thoughts of the other individual. When the studies on BPD are examined, it is seen that empathy, which has an important role in interpersonal relations, can differ when it comes to BPD. In this study, the findings of research on the phenomenon of empathy in borderline personality disorder were included in order to evaluate empathy in BPD, and the research was carried out as a retrospective review of

^aDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, hfaraaji@gelisim.edu.tr

^bUzm. Psk., info@betulipek.com

Makale Geliş Tarihi: 04.04.2022, Makale Kabul Tarihi: 09.09.2022

publications on the subject. The individuals who are being BPD have superficial and weak interpersonal relationships, which associated with poor empathy skills. In the light of the studies, it is seen that the differentiation in empathy skills may play a role in the interpersonal relations of individuals diagnosed with BPD. It is stated that the parental relations, family attitudes, and traumatic or adverse childhood experiences of individuals diagnosed with BPD are associated with a decrease in empathy skills, especially cognitive empathy skills.

Keywords: Borderline personality disorder, Empathy, Affective empathy, Cognitive empathy.

Giriş

Borderline kişilik bozukluğu (BKB), bireyin kendiliğinde, kişilerarası ilişkilerinde, duygulanımında, davranımında ve diğer bileşenlere göre daha sınırlı olmakla birlikte bilişlerinde görülen düzensizlik ve değişkenlikle karakterize bir bozukluktur (Faraji, 2021). BKB genç yetişkinlik döneminin başlarında ortaya çıkmakta, bireyin benlik algısında ve duygulanımında tutarsızlık, kişiler arası ilişkilerinde istikrarsızlıkla beraber terk edilmeye yönelik aşırı hassasiyeti ve dürtüsellığı barındırmaktadır (APA, 2013). BKB tanısı alan bireylerin gündelik yaşamlarındaki değişken ruh halleri hızlı şekilde göze çarpmakta, bireyler yoğun öfke ve kronik reddedilme ve/veya terk edilme korkusu taşımaktadır. Yalnızlık, anlamsızlık ve içsel boşluk hissiyle ilgili yakınmaları mevcuttur (Leichsenring, 2011). Duygularını düzenlemede güçlük çeken bireyler, belirtilerle başa çıkmak için çeşitli eylemlere başvurmakta (Faraji & Tezcan, 2022), kendilerini sabote edici tutum ve davranışlarda bulunmaktadır (Faraji & Güler, 2021). Bu eylemlerin başında kendini yaralama yer almaktadır. Bununla beraber madde, alkol kullanımı, kontrolsüz cinsellik, alışveriş ve yeme atakları şeklinde davranışlar görülmektedir (Zanarini vd., 2006).

BKB'nin hem toplumda hem de klinik ortamlarda görülme oranı oldukça yüksektir. Bu oran klinik örneklerde %15-20 arasında olup, genel yaygınlık oranına göre daha yüksek oranda seyretmektedir (APA, 2013). Yaşam boyu yaygınlığının ise %5,9 olduğu düşünülmektedir (Grant vd., 2008). BKB tanısı alan bireylerin %10-12'si ayakta tedavi görürken iken eş tanı alarak hastanede yatarak tedavi gören bireylerin %20-22'sinde BKB görülmektedir (Ellison vd., 2018). BKB tanısı alan bireylerin kendilerine zarar verme ve intihar girişimleri sebebiyle hastanelerin acil servislerine sıklıkla başvurmaktadır (Yen vd., 2021). BKB tanısı alan bireylerin %20'sinde intihar riski, %10'unda ise intihar girişimi ile karşılaşmaktadır (APA, 2013).

BKB'nin risk faktörleri tam olarak bilinmemekle birlikte genetik ve psikososyal faktörlerin zemin hazırlayıcı olduğu (Cattane vd., 2017), genetik aktarımın %40 oranında etkisi olabildiği görülmektedir (Courtney-Seidler vd., 2013). Ancak genetik aktarımla ilgili araştırmalar sınırlı sayıdadır (Witt vd., 2017). Bununla birlikte tek yumurta ikizlerinde BKB görülme oranının çift yumurta ikizlere göre daha yüksek olduğu bilinmektedir (Torgersen, 2000). Borderline kişilik bozukluğu ile ilgili yapılan çalışmalarda en yaygın görülen etiyolojik faktörlerden bir tanesi de psikososyal faktörlerdir (Plomin vd., 2000). Psikososyal faktörler başlığı altında en sık araştırma konusu olarak incelenen çocukluk çağı travmalarıdır (Bornovalova vd., 2013). Borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerin %30- 90'ında çocukluk çağı

travma geçmişi söz konusudur (Zanarini, 2000; Faraji & Tezcan, 2022). Reich vd. (1997) BKB tanısı alan bireylerin %10 -73'ünde fiziksel, %16-70'inde cinsel istismar bildirmektedir. Johnson vd. (1999) yapmış oldukları çalışmada borderline kişilik bozukluğu ve çocukluk çağı travması arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu araştırma 639 çocuğun katılımı ile yürütülmüştür. Araştırma sonucunda ise anne-baba tutumu ve psikopatolojisi, çocukluk çağındaki istismar ve ihmalin genç erişkinlikte Borderline kişilik bozukluğu ile anlamlı ilişkisi tespit edilmiştir. Taciz ve ihmal sürecinde cinsel eylemin türü, eyleme yönelik zor kullanıp kullanılmadığı, çocuğun yaşı ve son olarak anne-babanın yaşananlara yönelik tutumlarının önemli yere sahip olduğu belirtilmektedir (Kutlu, 2018).

BKB üzerine yapılan araştırmalarda, bireylerin sosyal çıkarımları anlamına gelen sosyal bilişe daha odaklanılmaktadır (Doras vd., 2013; Roepke vd., 2013; Németh vd., 2018). Sosyal biliş alanındaki kavramlardan biri olan zihinselleştirme bireyin kendini ve başkalarını örtük ve açık bir şekilde anlamasını içermekte ve çocukluk boyunca erken sosyal etkileşimlerde geliştirilmektedir (Dimopoulou vd., 2017). Zihinselleştirme temelli teori, hatalı bir zihinselleştirme gelişiminin BKB etiyojisine katkıda bulunduğunu öne sürmektedir. Yeterince iyi bir bakım veren, çocuğun ifade ettiği zihinsel durumunu (örneğin ağlama) empatik olarak yansıtarak çocuğun varlığından ve etrafındaki diğerlerinin onun varlığı ile ilgili olduğundan emin olmasını sağlar (Winnicott, 2019). Bu, çocuğun kendisinin ve diğerlerinin tutarlı bir temsillerini içselleştirmesine yardımcı olur (Fonagy & Bateman, 2008). Ayrıca, bakıcılar, sosyal açıdan ilgili bilgileri ilettiklerini, görünür ipuçlarıyla da (uygun göz teması) belirtmiş olurlar (Sperber & Wilson, 2002). Bu da bebeğin başkalarından aldığı bilgilerin doğru ve güvenilir olduğuna dair genel varsayım olan epistemik güveni besler, kasıtlı olarak yanlış bilgilendirilmediğini garanti eder ve verilen bilgileri dünya hakkındaki bilgimizle bütünleştirmesine izin verir (Fogany vd., 2015; Sperber & Wilson, 2002; Sperber vd., 2010). Buna karşın, BKB tanısı alan bireyler borderline kişilik bozukluğu da dahil olmak üzere çeşitli psikopatolojiler taşıyan bakım vericilere sahip olmakta (Faraji & Tezcan, 2022) ve özellikle duygusal istismar ve ihmal olmak üzere, klinik olmayan yetişkin nüfusa göre 13 kat daha fazla olumsuz çocukluk çağı yaşantıları ile karşılaşmaktadır (Porter vd., 2021). Değişken ve tutarsız tutum ve davranışlar sergileyen, ihmal ve hatta istismar eden bakım vericilerle olan yaşantıların BKB'li bireylerin kendi içsel süreçlerine güvenlerini kırdığı, bireylerin zihinselleştirme yetilerinin kusurlu bir gelişim gösterdiği, bu doğrultuda bireylerin hem kendilerini hem ötekileri algılamalarının dolayısıyla da empati yetilerinin olumsuz etkilendiği düşünülmektedir.

Empati bireyin karşısındaki bireyin duygularına ve düşüncelerine objektif bir pencereden bakabilmesi ve bunları anlamasıdır. Bu tanımla empatinin hem duygusal hem de bilişsel bileşeni kapsamaktadır (Cohen & Strayer, 1996).

A. KAVRAMSAL OLARAK EMPATİ VE GELİŞİMİ

Kökene öz bilinçten gelen empati, *Einfühlung* (Empati) olarak isimlendirilerek, XIX. yüzyılda Theodor Lipps tarafından ilk kez tanımlanmıştır. *Einfühlung* (Empati) kavramının temeline bakıldığında estetik ve felsefeye uzandığı görülmektedir. Lipps tarafından ilk kez kullanılan *empfindung* terimi, nesnenin içerisinde bireyin kendi yansımasını görmesi olarak ifade edilmiştir (akt. Ersoy & Köşger, 2016). Edward Titchener (1909) *empfindung* terimini, İngilizceye "empathy" olarak çevirirken eski Yunancada "*empathia*" kelimesinden ilham almıştır. Titchener'a (1909) göre empati kavramı, karşısındaki kişinin

davranışlarına karşılık verirken, duygusunun fiziksel olarak taklit edilmesi ve karşıdaki kişiyle birlikte hissedilmesidir. Lauren Wispe (1987) ise empatiyi hissetmek şeklinde tanımlamaktadır. Bireylerin hissettikleri temel duygularla beraber olaylar karşısında kendilerini karşılarındaki bireyin hem zihinsel hem de duygusal olmak üzere yerine koyma kapasitesi olarak açıklamaktadır (Goleman, 1999).

Psikolog Lipps (1897) tarafından kullanılan *emfühlung* kavramı bu sayede ilk kez psikoloji literatüründe yer almıştır. Lipps bilgiyi üç farklı başlıkta incelemiştir; bireyin kendisine ilişkin, nesnelere ilişkin ve diğer insanlara ilişkin bilgi. Bilginin üçüncü türüne ulaşmak içinse *emfühlung* kavramından bahsetmiş, *emfühlung* kavramını, bireyin kendisini karşılarındaki nesneye aktarması sonucu o nesne içinde kendini bulması ve hissetme süreci olarak tanımlamıştır. (Montag vd., 2008).

Empati kavramının 1920'li yıllardan sonra farklı kuramcılar tarafından farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Freud için empati kavramını karşılayan *özdeşim* kavramı mevcuttur. Freud'a göre empati, olayları karşıdaki insanın yaşadıklarıyla düşünmek, yorumlamak ve bulmaktır (Freud, 1920). Kohut'un (1977) görüşleri ise empatiye farklı bir bakış getirmiştir. Kohut'a (1977) göre hastaların iç yaşantılarını anlamak için empati faydalı bir kaynaktır ve aracılı bir içsel gözlemi sunmaktadır. Terapi süreçlerinde empati kavramının, terapistin danışanın dünyasına iç-gözlem yapabilmesinde araç olduğunu vurgulamıştır. Bu sayede terapist, danışanın yerine kendisini koyarak, danışanın neler hissedebileceğini algılayacaktır. Bununla beraber anne ve çocuk arasındaki ilişkide, empatinin oldukça önemli bir rolü olduğunu ve empati düzeyleri yüksek annelerin çocukların benlik gelişiminde büyük rol oynadıklarını belirtmiştir (Kohut, 1977).

Carl Rogers (1983), terapi sürecinde empati kavramının önemi vurgulayarak; empatiyi terapistin kendi çabası ve etkin şekilde terapi sürecinde bulunması ve bu sayede danışanın içsel dünyasına giriş anahtarı olarak tanımlamaktadır. Rogers (1938), empatiyi dört alt başlık altında incelemiştir; duygusal, bilişsel, ahlaki ve davranışsal empati. Empatinin duygusal bileşeni, başkalarının içsel duygularını anlama ve yansıtma kapasitesi olarak tanımlanırken ahlaki bileşeni ise kişinin empati yaparken içsel motivasyon kapasitesidir. Empatik tutumun iletişim noktasında sergilenmesi ise davranışsal boyutu ifade ederken, başkalarını anlama, onların penceresinden bakabilme ve düşüncelerine yönelik fikir yürütme ise bilişsel bileşendir (Rogers, 1957).

Empatinin önemli bileşenlerinden olan duygusal empati; kişinin karşılarındaki kişinin duygularını hissedebilmesi ve beraberinde kişinin duygusuna uygun davranmasıdır. Duygusal empati bileşenleri; karşıdaki kişinin duygularına sempati duyarak iç gözlem yapmaktır (Mehrabian & Epstein, 1972). Duygusal empati için ön koşul ise duygu tanımlamadır. Kişinin duyguları tanımlaması hissedilen duyguları ve şiddetini fark ederek, ayırt etmek becerisidir. Bununla beraber olay sonrası duygusal varsayım yapabilme imkânı yaratır. Duygusal empatide zihinsel ve bilişsel süreçten öte jest-mimiklerin, ses tonundaki işaretlere dikkat edilmektedir (Baron vd., 2004).

Bilişsel empati bireylerin öz algılama düzeylerinin yüksek olmasıyla değil karşılarındaki kişinin bakış açısını anlama becerisine sahip olmakla tanımlanır (Milton vd., 2018). Bilişsel empati, bireyin iletişim kurduğu kişinin iç dünyasındaki duyguları, düşünceleri bilişsel açıdan fark etmesidir (Eisenberg & Fabes, 1990). Gözlem ve düşünmeyi kapsayan bilişsel empati, karşıdaki bireyin hissettiği duyguyu

deneyimlemekten ziyade kişinin bakış açısını anlamaya odaklanarak o kişinin bakış açısından bakabilmek olarak tanımlanmaktadır (Batchelder vd., 2017). Empati kavramında duygular kadar düşünmenin de önemli yere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu sayede karşıdaki kişinin hissettiği duyguları hem sözel hem de sözsüz olarak tanımlama kapasitesini etkinleştirir (Milton vd., 2018).

Empati düzeyini etkileyen farklı faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler arasında bireyin ebeveynlerinin önemli yere sahip olduğu görülmektedir. Anne ve baba ilişkisi, empati gelişimini etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Anne babanın, çocuğun kendisini ifade ederken duygularını ifade etmesine ve tanımlamasına yardımcı olması; kabul edici ve sıcak bir ilişki içinde davranışlarının karşısındaki yansımalarından söz etmesi empati gelişimini olumlu yönde etkilemektedir (Garber vd., 1997). Kabul edici ortamda büyüyen çocukların sosyal ilişkilerinde empati kapasitelerinin gelişmiş olduğu ifade edilmektedir (Davidov & Grusec, 2006). Çocuklarına kucaklayıcı davranış sergileyen annelerin çocuklarının empati düzeylerinin, çocuklarını ihmal ve kabul etmeyen annelerin çocuklarına göre empati düzeylerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur (Clarke, 1984; Kohn, 1991). Bununla beraber anne-baba ilişkileri sıcak olan çocukların anne ve babaları tarafından reddedi tutuma maruz kalan çocuklara göre akranlarıyla olan ilişkilerinde daha empatik yaklaşımlar sergiledikleri belirlenmiştir (Eisenberg & Fabes, 1998). Pozitif ebeveynlik ve empati ile çocuklarına yaklaşan ebeveynlerin çocukları daha yüksek öz düzenleme becerisi ve yabancılara, arkadaşlara ve aileye karşı daha yüksek empatik tutumlar sergilemektedir (Padilla-Walker & Christensen, 2011).

Empati düzeyini etkileyen faktörler arasından cinsiyet faktörünün olduğu görülmektedir. Erkeklerin empati düzeyleri kadınlara oranla daha düşük olduğu bildirilmektedir (Michalska vd., 2013). Yeni doğan bebekler üzerinde yapılan araştırmada, kız bebeklerin erkek bebeklere göre başka bir bebeğin ağlamasına daha fazla eşlik ettiği gözlemlenmiştir. Gelişim süreciyle beraber empati düzeyinin kadınlarda artarak devam ettiği görülmüştür (Hoffman, 1977). Eisenberg ve Lennon (1983) tarafından yapılan çalışmada, erkeklerin ve kadınların empati kapasiteleri becerileri değerlendirilmiştir. Erkeklerin hemcinslerine yönelik empatik davranış sergilemelerinin, kadınlara göre daha zayıf olduğu bulunmuştur. Erkeklerin iletişimdeki ipuçlarını yakalama ve fark etmeye yönelik tutumlarının zayıf olması empati kapasiteleriyle ilişkilendirilmiştir (Eisenberg ve Lennon, 1983). Yapılan başka bir çalışmada ise 6-7 yaş arası çocuklara, ihtiyaç sahibi kişiye yönelik bağış vermeleri yönergesi verilmiştir. Fakat çocuklara önce empatik yaklaşımları daha sonra bağış vermeleri istenmiş, ardından ise sadece ihtiyaç sahibi birey olarak değerlendirilmeleri istenmiştir. Bu yönerge karşısında kız çocuklarının iki seçenek karşısında da aynı bağışı verdikleri görülürken, erkek çocuklarının empatik yaklaşımları noktada daha yüksek bağış verdikleri gözlemlenmiştir. Bu durumu açıklamada erkek çocuklarının motivasyonel durumlarına bağlı olarak empati düzeyinin daha çok etkilenebildiği düşünülmüştür (Ickes vd., 2000).

| 1298 | Sosyal bilişsel yetenekler, BKB dahil olmak üzere çeşitli psikopatolojilerde zedelenmiş haldedir. Bununla birlikte BKB'de görülen belirtilerin çoğunun sosyal bağlamlarda ortaya çıktığı bilinmekte, bu durum BKB'nin anormal sosyal biliş ile belirli olduğu hipotezine yol açmaktadır (Lazarus vd., 2014; Roepke vd., 2013). Bireylerin, iletişimde oldukları diğerleirinin içsel süreçlerine yönelik farkındalığın düşük olması nedeniyle yaşadıkları problemleri tanımlarken empati kavramı dikkat çekmektedir

(Hoffman, 1977). Bu doğrultuda BKB tanısı alan bireylerin ilişkilerindeki işlevsel olmayan tutum ve davranışların sebepleri arasında empati kapasitesinin zayıf olmasının yer aldığı düşünülmektedir. (Wingenfeld vd., 2018). BKB'de sosyal bilişi değerlendiren çalışmalarda genellikle zihinselleştirme yeteneklerine (Fonagy & Bateman, 2016) veya yüz duygu tanımaya (Mitchell vd., 2014) odaklanırken, sosyal bilişin bir başka önemli yönü olan empati hakkındaki görüşler çelişkilidir.

Empatinin temel bakım verici (genellikle anne-baba) ile kurulan ilişkilerde geliştirilen bir yeti olması sebebiyle bu süreçteki aksaklıklar, kişilerarası ilişkilerde tekrarlanmakta ve ilişkilerin kalitesini olumsuz etkilemektedir (Salgado vd., 2020). Benzer şekilde borderline kişilik bozukluğu tanısı almış bireylerin öykülerinde de anne baba faktörü önemli bir rol oynamakta olup, ebeveynlerinin koruyucu olarak eksik oluşu, ihmal ve istismar yaşantıları borderline kişilik bozukluğu için yatkınlaştırıcı etkenler arasında incelenmektedir (Faraji & Tezcan, 2022). Bu çalışmanın amacı ilişkilerin en temel öğelerinden biri olan empatinin, en temel sorun alanı ilişkiler olan borderline kişilik bozukluğu hastalarındaki işleyişini değerlendirmek üzere yapılan çalışmaların incelenmesidir.

B. YÖNTEM

Bu çalışmada, Borderline kişilik bozukluğu ve empati kavramları incelenmiş olup, iki kavram arasındaki ilişkiyi kapsayan çalışmalar derlenmiştir. Literatür taramasında BKB ve empati üzerinde yürütülen çalışmaların geniş perspektiften incelenebilmesi ve güncel etkililiğinin belirlenebilmesi adına kaynaklardan taranarak ulaşılabilen çalışmalar ile sınırlandırılmıştır. Derleme çalışmasında Türkçe ve İngilizce kaynaklar üzerine tarama yapılmıştır. Tarama yapılırken Türkçe olarak; borderline kişilik bozukluğu, empati, bilişsel empati ve duygusal empati anahtar kelimeleri, İngilizce olarak ise borderline personality disorder, empathy, cognitive empathy ve emotional empathy kullanılmıştır. Türkçe çalışmalar Yök Tez ve Dergipark veri tabanlarında, İngilizce çalışmalar ise Apa Psycnet, Pubmed, Science Direct veri tabanlarında gerçekleştirilmiştir. Bu tarama sonucunda ulaşılan araştırmalardan 39 çalışmaya yer verilmiştir. Kriterleri karşılamayan çalışmalar dahil edilememiştir. Tarama kapsamına dahil edilecek araştırma makaleleri için kriterleri; BKB ve empati ile ilgili makaleler, BKB ve bilişsel empati ile ilgili makaleler ve BKB ve duygusal empati ile ilgili makalelerdir. Tarama sırasında yetişkin yaş grubu hastaları içeren araştırmalara yer verildi. Tarama yapılırken çalışmaya dahil edilmeyen çalışmalar için dışlama kriterleri ise; dili Türkçe ya da İngilizce olmayan makaleler, örneklem sayısı kısıtlı olan çalışmalar, BKB ve empati ilişkisini incelenmemiş araştırmalar ve sadece özetine ulaşılabilen makaleler olarak belirlenmiştir. Çalışmada yer verilen araştırmalar BKB tanısı alan bireylerin nasıl bir empati becerisi sergilediğini belirleyenlerden başlamakta daha sonrasında ise empatideki kısıtlılıklarını ve bu kısıtlılıkların olası sebeplerini tespit etmeye yönelik çalışmalara yer verilmektedir.

C. BULGULAR

Borderline kişilik bozukluğu, duygulanımsal alan başta olmak üzere davranışsal ve bilişsel işlev bozukluğundan kaynaklanan yaygın davranışsal ve kişiler arası zorluklarla belirli bir bozukluktur (Faraji, 2021). Kişiler arası ilişkilerde işlevsel olmayan davranışlar ve duygusal tutarsızlık, borderline kişilik bozukluğu tanısı için ayrı tanı olarak kabul edilmektedir. Söz konusu belirtilerin varlığı ise kişilerin ailevi, sosyal ve romantik ilişkilerinde problem yaşamalarına sebep olmaktadır (Jeung &

Herpetz, 2014). BKB tanısı alan bireylerin ilişkisel sorunlarıyla ilişkili görülen başlıca faktörlerden biri empatidir. BKB tanısı alan birçok birey, başkalarıyla empati kurmakta güçlük çekmekte ve sosyal dışlanmaya karşı duyarlı olabilmektedir (Flashbeck vd., 2017). Empati ve zihinselleştirme süreçlerindeki güçlüklerin, BKB hastalarının sosyal ilişkilerindeki bozulmayı ve başarısızlıkları açıkladığı düşünülmektedir (Sesar vd., 2022).

Decety ve Jackson (2013), çocukluk döneminde travmatik deneyime maruz kalan kişilerin, diğer kişinin bakış açısını anlama bilişsel yeteneklerinde bozulma olduğunu belirtmektedir. Erken dönem olumsuz yaşam deneyimleri (ebeveyn ihmali, stresli durumlara tanıklık) sosyal-duygusal işlemeyi bozmaktadır (Eidelman-Rothman, 2016; Grimm vd., 2017). Erken olumsuz yaşam deneyimlerinin etkilerinin erken başlangıç ve zaman içinde devamlılık söz konusuda olduğunda arttığı belirtilmektedir (Birn vd., 2017; McLaughlin & Lambert, 2017). Erken dönemde olumsuz yaşam deneyimlerine maruz kalan yetişkinlerde, olumsuz duygusal uyaranlara anormal sinirsel tepkiler ve sosyal işlevsellikten sorumlu beyin bölgelerinde hasar görülmektedir. Erken dönem olumsuz yaşam deneyimlerine maruz kalan çocuklar ve ergenler duygusal yüz ifadelerinin daha az işleyebilmekte, bu durum empatiyi sürdüren duygusal işlemede zorluklar olduğuna işaret etmektedir (Herzber & Gunnar, 2020).

BKB tanısı alan bireylerin çoğunun ilginç bir yönü diğerlerinin iç dünyasına oldukça doğru bir şekilde uyum sağlama konusundaki bariz yetenekleridir. Bu durum sınırda empati olarak tanımlanmakta, sınırda empati, BKB tanısı alan bireylerin kişilerarası ilişkilerindeki bozulma ile ilişkilendirilmektedir (Gunderson vd., 1981). Frank ve Hoffman (1986), "sınırda empati" kavramı için ampirik kanıtlar sağlamak ve hem borderline hem de borderline olmayan bireyler için empati ile hatırlanan ebeveyn uygulamaları arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere bir çalışma yürütmüşlerdir. BKB tanısı alan kadın bireylerden oluşan 14 kişilik bir grup ile 10 kişiden oluşan nevrotik bir kontrol grubu arasında sözel olmayan duyarlılık testleri ve hatırlanan ebeveyn uygulamaları üzerinde yaptıkları karşılaştırmalar sonucunda, BKB tanısı alan bireylerden oluşan grubun önemli ölçüde daha yüksek sözel olmayan duyarlılık gösterdiği ve bu bireylerin her iki ebeveynlerini de daha ihmalkâr olarak hatırladığı belirlenmiştir. Sonuçlar sözel olmayan duyarlılık ve ebeveyn uygulamaları arasındaki ilişki, maternal simbiyozdan ziyade duygusal ihmalin sınırda empati ile ilişkili bir faktör olduğunu öne süren teorilerini desteklemektedir.

Flashbeck vd. (2017) fiziksel ve psikolojik acı için empatiyi birinci ve üçüncü şahıs bakış açılarından incelemek üzere "Sosyal Etkileşim Empati Görevi"ni geliştirerek yürüttükleri araştırmalarında BKB'li 50 kadın birey ile yaş ve cinsiyet açısından eşleştirilmiş 48 kişiden oluşan bir kontrol grubunun empati ve aleksitimi düzeylerini kıyaslamışlardır. Çalışma sonuçları BKB'li hastaların, nötr durumlar ve fiziksel acılara kıyasla psikolojik olarak acı veren durumları, sağlıklı kontrollere göre, daha acı verici olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Yanı sıra, BKB'li hastalar, psikolojik acıyı birinci şahıs perspektifinde değerlendirdiklerinde, üçüncü şahıs perspektifinden daha yoğun olarak deneyimlediklerini bildirmişlerdir. Kontrol grubunu oluşturan sağlıklı bireylerde ise durumun birinci şahıs ya da üçüncü şahıs perspektifinden değerlendirilmesinin, algılanan acı düzeyinde bir ayrıma yol açmadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte kontrol grubu katılımcıları fiziksel acıyı psikolojik acıdan daha yüksek düzeyli değerlendirme eğilimi göstermiştir.

Grzegorzewski vd. (2019) BKB de empatiyi inceledikleri çalışmalarında 30 BKB tanısı alan kadın katılımcı ile kontrol grubunu oluşturan 38 katılımcıya Bilişsel ve Duyuşsal Empati Anketi, Öz-Bildirim Özgeciler Ölçeği uygulamışlardır. Çalışma sonuçları BKB de bilişsel empatinin önemli ölçüde azaldığını ancak duygusal empatide gruplar arasında bir farklılaşma olmadığını ortaya koymaktadır. BKB hastalarının, özellikle başkalarının ne hissettiğini hayal etmede ve onların ihtiyaçlarına özgecil yanıt vermede güçlük çekebilecekleri belirtilmektedir. Çalışmacılar borderline kişilik bozukluğu tanısı alan kişilerin, ilişkilerindeki işlevsel olmayan davranışlarının sebepleri arasında bilişsel empati kapasitesinin zayıf olmasının yer aldığını vurgulamaktadır (Grzegorzewski vd., 2019).

Niedtfeld vd. (2017) 34 BKB tanısı alan birey ve 32 sağlıklı kontrole, prozodi, yüz ifadesi ve konuşma içeriği barındıran video klipler sundukları bir çalışma tasarlamışlardır. Deneysel koşullar, bu iletişim kanallarından birinde nötr ifadeler sunarak belirsizliğe neden olacak şekilde tasarlanmıştır. Katılımcılardan aktörlerin duygusal durumuna dair fikirleri, bu fikre ne kadar güvendikleri ile kendi duygusal durumlarını belirtmeleri istenmiştir. Çalışma sonuçları BKB tanısı alan bireylerin, tarafsız hikayeler sözsüz olarak ifade edilen duygulardan oluştuğunda daha yüksek düzeyde duygusal empati gösterdiğini, buna karşın tüm kanallar açık biçimde duygu yüklü olduğunda, BKB tanısı alan bireylerin duygusal empati düzeylerinin sağlıklı kontrollerden daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Bilişsel empati noktasında BKB tanısı alan bireyler ile sağlıklı bireyler arasında fark belirlenmemiş, ancak BKB tanısı alan bireylerin kendi empatik izlenimlerine dair güvenlerinin daha düşük olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar, BKB'li hastaların, duygular sözsüz olarak ifade edildiğinde daha yüksek duygusal bulaşma yaşadığını ve değişmiş duygusal empati gösterdiğini göstermektedir. Bu durum yanlış anlamalara ve yetersiz sosyal davranışa katkıda bulunabilmekte, söz konusu güçlük özellikle duyguların sözsüz ifadeleri karşısında artmaktadır. BKB'li bireyler sözel ve sözsüz ipuçları arasında çelişki olduğunda sözsüz ipuçlarını daha ön planda tutma eğilimi sergilemekte, bu durumun hastaların kişilerarası ilişkilerini bozucu etki gösterdiği düşünülmektedir (Niedtfeld, 2017).

Smith (2013), Peter Hobson'ın bir makalesi hakkında yorumlarında borderline kişilik bozukluğunda empatik değişkenliğin varlığını ileri sürmekte ve BKB ile otizmi karşılaştırmaktadır. BKB ve otizmi çocukluk çağı travmatik veya olumsuz yaşantıları sonucu ortaya çıkan, empati değişkenliğinin, farklı görünümüleri olarak değerlendirmektedir. Smith e (2013) göre hem otizm hem de BKB, zihinselleştirme veya bilişsel empati olarak bilinen yetenekte zorluklar içermektedir. Smith (2013) BKB ya da otizmi olan kişilerde bilişsel empatinin bozulmasına karşın duygusal empatinin arttığını savunmaktadır.

Flashbeck vd. (2017) geçmişte yaşanan olumsuzlukların empati üzerinde etkisinin olduğunu belirtmektedir. Wingenfeld vd. (2018) psikososyal stresin sağlıklı katılımcılarda duygusal empatiyi geliştirdiği bilgisinden yola çıkarak stresin BKB'de empatiyi etkileyip etkilemediğini belirlemek üzere yürüttükleri çalışmalarında BKB'li 47 kadını ve 47 sağlıklı kadını Trier Sosyal Stres Testine veya bir kontrol durumuna tabi tuttuktan sonra, tüm katılımcılara Çok Yönlü Empati Testi (MET) uygulanmışlardır. Kontrol koşulunun ardından yapılan ölçümlerde BKB tanısı alan bireyler ile sağlıklı katılımcılar arasında fark bulunmazken, BKB grubunun stres sonrası duygusal empati puanlarının sağlıklı bireylere göre anlamlı derecede düşük olduğu belirlenmiştir.

Acı algısında rol oynayan beyin mekanizmalarını inceleyen mevcut literatürde, araştırmacıların, bireylerin kendisinde ya da diğerlerinde acıya verdikleri örtüşen tepkilerin, insanın empati kapasitesini işaret ettiğini teorisi üzerinden hareket eden Eidelman-Rothman (2016), daha önce ciddi yaralanmalara maruz kalmış gazilerde acı işleme dinamiklerini değerlendirerek, aşırı acıya önceden maruz kalmanın ağrı algısını nasıl etkilediğini araştırdıkları bir çalışma düzenlemişlerdir. Daha önce yoğun düzeyde acıya maruz kalan 28 katılımcı çalışma grubunu oluştururken böyle bir acı deneyimi geçmişi olmayan 15 katılımcı kontrol grubunu oluşturmaktadır. Katılımcılara acılı ve acısız (nötr) koşullarda uzuvların fotoğraflarını görüntülerken tam beyin manyetoensefalografisi (MEG) uygulanmıştır. Çalışma sonucunda acıya maruz kalan katılımcıların, acıdan acıya farklılaşmanın olmadığı, posterior singulat kortekste atipik bir acı tepkisi sergiledikleri belirlenmiştir. Çalışma sonuçları, aşırı acıya maruz kalan bireylerin nötr uyarınları potansiyel olarak tehdit edici olarak algılayabileceğini düşündürmekte, başkalarının durumlarına verilen nöral tepkiye geçmiş deneyimlerin rolünü vurgulamaktadır (Eidelman-Rothman, 2016).

Grimm vd., (2017) 502 sağlıklı katılımcıda sosyal bilişi değerlendirmişlerdir. İlgili çalışmada erken yaşam stresi (EYS), Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği, sosyal biliş Çok Yönlü Empati Testi ve Empati Katsayısı ile ölçülmüştür. Çalışma bulgularınca; EYS'nin şiddetinin, duygusal empatinin azalmasıyla ilişkiliyken bilişsel empatiyle ilişkili olmadığı, EYS'ye hassas bir genotip ile birlikte maruz kalmanın, yetişkinlikte duygusal empatinin bozulmasına neden olduğu belirlenmiştir.

Travmatik deneyim, özellikle çocuklukta ihmale maruz kalma, bilişsel empatinin daha düşük seviyeleri ile bağlantılıdır (Sesar vd., 2022). Sesar vd. (2022) çocukluk çağı istismarı, duygusal işleme ve borderline kişilik bozukluğu belirtileri arasındaki ilişkileri geriye dönük olarak incelemeyi amaçladıkları çalışmalarını, Hırvatistan ve Bosna-Hersek'ten 227 genç kadın katılımcıdan oluşan bir örneklem üzerinde, çevrimiçi platformlar aracılığıyla gerçekleştirmişlerdir. Çalışmaya katılanların yaş aralığı 17 ile 31 arasında olup, ortalama yaş 23'tür (SS =3.03). Araştırma bulguları, yaşamlarının erken evrelerinde travmatik deneyimler yaşayan bireylerin borderline kişilik bozukluğu geliştirmeye daha yatkın olduklarını ve daha düşük duygu düzenleme ve empati düzeylerine sahip olduklarını göstermektedir. Çalışmanın sonuçlarına göre ihmal, duygusal empatide artış ile ilişkiliyken bilişsel empatide azalma ile ilişki göstermektedir.

BKB ile empatide düşüş arasında ilişki olduğunu belirten literatüre karşın BKB ile empati arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğu işaret eden çalışmalar da mevcuttur. BKB hastalarının geçmiş öykülerinde sıklıkla çocukluk çağı ihmal ve istismarı ile karşılaşmaktadır (Ellison vd., 2018). Calhoun vd. nin (2000), yapmış oldukları çalışma son 3 yılda ağır travmatik olay yaşayan 35'i kadın 19'u erkek yetişkini kapsamaktadır. The Quest Scale ve The Posttraumatic Growth Inventory (PTGI) ölçekleri ile araştırılma yapılmıştır. Bu çalışma sonucu bir kişinin travma ile başa çıkma yoluyla öğrenme sonucunda travma sonrası olumlu psikolojik değişiklikler ve kişisel gelişmeler gösterebileceğini belirtilmektedir. Çocuklukta fiziksel istismar ve ihmal ile beliren yetişkinlikte duygusal empati arasında pozitif ilişki olduğu belirtilmektedir (Sesar vd., 2022). Çocuklukta travmatik bir olay yaşadığını bildiren yetişkinlerin, travmatik bir olay yaşamayan yetişkinlere göre empati düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir (Greenberg vd., 2018). Ayrıca, Lim ve De Steno (2016) tarafından yapılan çalışmada, geçmişte yaşanan

sıkıntıların şiddetinin artan şefkate yol açabileceğini ve bu bağlantıya empatinin aracılık ettiğini öne sürülmektedir. Bu bulgular, çocukluk çağı travmalarının, bir kişinin başkasının bakış açısını alma, zihinsel ve duygusal durumunu anlama yeteneğini artırdığını ve bu etkinin uzun süreli olduğu ancak travmatik deneyimlerin ciddiyetinin empati düzeyinde aracılık etkisi olabileceğini düşündürmektedir. Bu sonuçlar erken yaşamdaki olumsuz deneyimlerin kişilerarası duyarlılığı artırarak yaşamın ilerleyen dönemlerinde empati gibi yeni yeteneklerinin gelişimini de olumsuz etkileyebileceğini göstermektedir (Mark vd., 2018).

Borderline kişilik bozukluğu olan kişiler duygu düzenlemede yaşadıkları zorlanmalar ve ruhsal dağınıkların varlığı sebebiyle kişilerarası ilişkilerde karşılarındaki kişileri karışıklık içinde algılamaktadırlar (Faraji & Tezcan, 2022). Borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerin kişiler arası ilişkilerde empati kapasitelerinin değişken ve zayıf olduğu görülmektedir (Guttman & Laporte, 2000). Ritter vd.'nin (2011)'de yapmış olduğu karşılaştırma çalışmasında 27'si BKB tanısı alan birey olmak üzere toplam 127 katılımcı yer almaktadır. BKB tanısı alan bireylerin diğer kişilerin duygularını anlama düzeylerini tespit etmek için Çok Yönlü Empati Testi ve Sosyal Bilişin Değerlendirilmesi Filmi uygulanmış çalışma sonuçları BKB tanısı alan bireylerin sağlıklı kontrol gruplarına göre duygusal empati becerilerinin anlamlı derecede zayıf olduğunu göstermiştir. BKB tanısı alan bireylerin yakın ilişkilerinde zayıf bağlara sahip olmaları; bilişsel empati kapasitesinin zayıf olması ile açıklanırken, sosyal ilişkilerindeki yüzeysellik ve tutarsızlık ise duygusal empati kapasitesinin zayıf olmasıyla açıklanmaktadır (Jeung & Herpetz, 2014).

Bireyin ilk nesnelere ile kurduğu ilişkiler yaşamının ilerleyen yıllarında kurduğu ilişkiler üzerinde önemli etkilerde bulunan bir şablon görevi görmektedir (Başçelik vd., 2022). Empati kökenleri, ilk nesneyle kurulan ilişkilerde geliştirilen bir yeti olması sebebiyle bu süreçteki aksaklıklar, kişiler arası ilişkilerde tekrarlanmaktadır (Salgado vd., 2020). Anne ve baba tutumu empati becerisinin gelişimini etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Golomb vd. nin (1994) yapmış oldukları araştırmada borderline kişilik bozukluğu tanısı alan kadın katılımcılar (n=27) ve bunların ailelerinde empati ilişkisi incelenmiştir. Bu araştırma sonucu elde edilen bulgularda ise BKB tanısı alan hastaların annelerinin empati düzeylerinin, BKB tanısı almayan kontrol grubundaki ailelerinin empati düzeylerine göre daha düşük olduğu belirlenmiştir. Bununla beraber borderline hastalarının ise empati düzeylerinin diğer katılımcılara göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Flury vd. (2008) borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerin diğer insanları "okuma" konusunda alışılmadık derecede isabetli çıkarımları olduğuna yönelik bir çalışma yürütmüşlerdir. İlgili çalışmada bireyler ikili gruplara, her biri bir yüksek düzey BKB özelliği taşıyan ve bir düşük düzey BKB özelliği taşıyan üyeden oluşacak şekilde 38 özdeş gruba ayrılmıştır. Çalışma sonuçları ilk bakışta yüksek düzeyde BKB özellikleri gösteren bireylerin düşük düzeyde BKB'si olanlara göre daha yüksek empatik doğruluk sergilediği belirlenirken yapılan detaylı analizler bu yanlılığın yüksek düzey BKB'li bireylerin düşük BKB'li bireylere göre daha olağandışı, tahmin edilmesi daha zor kişiliklere ve çıkarımı daha zor düşünce ve duygulara sahip olmasının bir sonucu olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçlar yüksek düzeyde BKB'ye sahip olmanın bireyleri daha "okunması güç" hale getirdiğini göstermektedir.

Borderline kişilik bozukluğu hastalarının empati becerisinin bozulmasında ihmal ve aile ilişkileri gibi olası çevresel koşullar işaret edilmektedir. Bujalski vd. (2017) tarafından yapılan araştırmada, borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerde empati düzeyi ile çocukluk çağı travmaları arasında ilişki incelenmiştir. Araştırmaya 18 ile 19 yaş aralığındaki 2551 lisans öğrencisi katılmıştır. Bu araştırmada Kapsamlı Çocuk Kötü Muamele Ölçeği- Yetişkin Versiyonu (Higgins & McCabe 2001), DSM-IV Eksen II Kişilik Bozuklukları Öz Rapor Taraması için Yapılandırılmış Klinik Görüşme (SCID-II; First ve vd., 1997) ve Kişilerarası Reaktivite Endeksi (Davis, 1983) ölçekleri kullanılmıştır. Araştırma sonucu elde edilen bulgulara göre çocukluk çağında fiziksel istismara uğramış olmanın BKB için risk faktörü oluşturduğu görülmüş ve bilişsel empatinin, çocukluk çağı fiziksel istismarı ile BKB özellikleri ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. BKB için belirleyici kriterlere sahip öğrencilerin bilişsel empati düzeyinin diğer katılımcılara göre düşük olması, ilişkilerin düşük empati becerisi ile yönetildiği görüşünü desteklemiştir. Frank ve Hoffman (1984) tarafından yapılan araştırmada 14'ü BKB tanısı alan birey olmak üzere 24 katılımcı ile çalışılmıştır. Bu araştırmada Borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerin her iki ebeveynlerini de daha ihmalkâr olarak tanımladığı belirtilmiştir. Bu durum çoğunlukla duygusal olarak tanımlanmış, sınırda empati ile ilişkili olduğu bulunmuştur.

Borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerin romantik ilişkilerde sorun yaşadıkları ve zayıf bağlara sahip oldukları bilinmektedir. Borderline kişilik bozukluğu belirtileri arasında yer alan dürtüsellik, kişilerin ilişkilerinin niteliğini etkilediği belirtilmekte, dürtüsellik ön planda olduğu ilişkilerde tartışma ortamına sıkça rastlanmaktadır (Faraji & Tezcan, 2022). Armenti ve Babcock (2017) borderline kişilik bozukluğu tanısı alan bireylerden oluşan heteroseksüel çiftlere yönelik, empati düzeyi ve ilişki çatışması arasındaki ilişkiyi incelemiş, borderline kişilik bozukluğu tanısı alan erkeklerin, eşlerinin deneyimlerini orantısız bir şekilde kişisel olarak algılamaları eşleriyle çatışma zamanlarında aşırı dürtüsel davranış sergilemelerine neden olabileceğini göstermişlerdir. Bununla beraber eşlerine şiddet uygulayan erkek katılımcılarda bilişsel empati eksikliğiyle beraber aşırı dürtüsellik görülmüştür. Bireylerin empati beceri eksikliklerine yönelik farkındalık kazanmalarının, ilişkideki çatışmaları en aza indirmeye ve şiddeti azaltmaya katkı sağlayabileceği savunulmuştur.

Matzke vd.'nin (2014) yapmış olduğu araştırmada BKB hastalarının farklı duygulara karşı sergilenen yüz ifadelerini yorumlamaları ve duyguları tanımlamaları üzerine odaklanılmıştır. Bu araştırmaya Almanya Rostock Üniversitesi Hastanesinin Psikiyatri Bölümündeki yatan ve ayakta tedavi olan 28 BKB tanısı alan birey ile farklı meslek gruplarından olan 28 kişiden oluşan sağlıklı kontrol grubu katılmıştır. BKB tanısı alan bireylerin, empatinin temel bir biçimi olarak yorumlanabilecek artan yüz taklitleri gösterdikleri varsaydıkları çalışmanın sonuçları arasındadır. BKB'de corrugator supercilii kasının artırılmış aktivasyonu (yani kaş çatma) ile tüm olumsuz ifade gösterilerine tepki verme yönünde genel bir eğilimin varlığına işaret etmektedir. Bu bulgu Matzke vd. (2014) tarafından BKB'de empatinin değil artmış olumsuzluk yanlılığının kanıtı olarak yorumlanmaktadır.

Kılıç vd.'nin (2020), sağlıklı kontroller ile BKB tanısı alan bireyler arasında empati, aleksitimi özellikleri ve zihin kuramı açısından farklılıkları belirlemeyi amaçladıkları çalışmalarında, BKB tanısı alan 35 birey ve 35 sağlıklı kontrol çalışmaya dahil edilmiştir. Klinik değişkenleri ölçmek için Empati Katsayısı (EQ), Gözlerden Zihni Okuma Testi (RMET), Toronto Aleksitimi Ölçeği (TAS-20), Barratt

Dürtüsellik Ölçeği-11 (BIS-11) ve Beck Depresyon Envanteri (BDI) kullanılmıştır. BKB grubunun kontrol grubuna göre anlamlı derecede daha düşük göz okuma becerisi düzeylerine sahip oldukları, aleksitimi ve depresyon düzeylerinin daha yüksek olduğunun belirlenmesine karşı BKB ve kontrol grupları arasında empati puanlarında anlamlı farklılık belirlenmemiştir. Bu durum aleksitimi düzeylerindeki yükseklik nedeniyle duygularını tanımlamakta güçlük çeken BKB hastalarının, yüz duygularının algılanmasında eksiklikler gösterme eğiliminde olabileceği ve bu durumun sosyal sinyallerin yanlış algılanmasına yol açarak sosyal durumlarda aşırı duygusal yoğunluğa ve gerginliğe neden olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır (Kılıç vd., 2020).

Sonuç

Borderline ve empati arasındaki ilişkiye dair yapılan araştırmaların incelendiği bu çalışmanın sonucunda, borderline kişilik bozukluğu tanısı olan bireylerin empati düzeylerinin sağlıklı örnekleme kıyasla genel itibarıyla daha düşük olduğu (Armenti & Babcock, 2017; Bujalski vd., 2017; Gunderson vd., 1981; Guttman & Laporte, 2000; Ritter vd., 2011) ve bu ilişkide olumsuz ya da travmatik yaşantıların etkinliğinin söz konusu olduğu görülmektedir (Eidelman-Rothman, 2016; Armenti & Babcock, 2017; Wingefeld vd., 2018). İlgili çalışmalar incelendiğinde empati düzeylerindeki genel düşüşün özellikle bilişsel empatideki zayıflık nedeniyle olduğu sonucuna varılmakta (Grzegorzewski vd., 2019) ve bilişsel empatide yaşanan güçlüğün bireylerin kişilerarası ilişkilerindeki bozulmanın sebeplerinden biri olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte borderline kişilik bozukluğunda hasarlı alanın duygusal empati olduğunu belirten çalışmalar da mevcuttur (Jeung & Herpetz, 2014; Ritter vd., 2011; Grimm vd., 2017). Bilişsel empatide yaşanan güçlüğün borderline hastaların terk edilme ve reddedilmeye yönelik duyarlılıkları dolayısıyla zihinsel süreçlerinin bu alan üzerinde fazlasıyla yoğunlaşması sonucu, karşılarındaki bireyin bakış açısını hatalı değerlendirmelerinden ileri geldiği düşünülmekte, Maltzke vd.'nin (2014) çalışması bu düşüncüyü desteklemektedir. Borderline kişilik bozukluğunun varlığı yalnızca bireyin ortaya koyduğu empati düzeyini düşürmekle kalmamakta, aynı zamanda bireyin karşısındaki kişiden alabileceği empatiyi de azaltmaktadır (Flury vd., 2008). Borderline kişilik bozukluğu ve empati ilişkisinde anne-baba tutumlarının etkisi vurgulanmaktadır (Frank & Hoffman, 1984; Golomb vd., 1994; Salgado vd., 2020). Bununla birlikte çocukluk çağı travmatik yaşantıları hem empati üzerinde etkide bulunmakta hem de borderline kişilik bozukluğu gelişimi için yatkınlaştırıcı bir çevre oluşturmaktadır. Ancak çocukluk çağı travmalarının empati yetisi üzerindeki etkileri konusunda araştırmacılar arasında bir fikir birliği bulunmamakta; kimi çalışmacılar çocukluk çağı travmatik deneyimlerinin empatiyi arttırıcı etkisinden bahsederken (Greenberg vd., 2018; Lim & DeSteno, 2016; Mark vd., 2018; Sesar vd., 2022) kimi çalışmacılar çocukluk çağı travmatik deneyimlerini daha düşük empati düzeyleri ile ilişkilendirmektedir (Birn vd., 2017; Decety & Jaskson, 2013; Eidelman-Rothman, 2016; Grimm vd., 2017; Herzber & Gunnar, 2020; McLaughlin & Lambert, 2017; Salgado vd., 2020; Sesar vd., 2022).

Literatürden elde edilen bulgular sonucunda, BKB tanısı alan bireylerle çalışan klinisyenlerin, özellikle çocukluk çağı travması ya da olumsuz yaşantılar söz konusu olduğunda bu kişilerin empati düzeylerini belirleme ve bu konudaki aksaklıkları gidermeye yönelik psikoterapötik çalışmalarının bireylerin temel sorun alanlarının başında gelen kişilerarası ilişkilerine olumlu etkisi olacağı düşünülmektedir. Sonraki çalışmalarda borderline kişilik bozukluğu ve empati ilişkisinde reddedilme

duyarlılığının rolünün incelenmesi önerilmektedir. Reddedilme duyarlılığı yüksek olan bireyler, farkında olmadan, reddedilmeye dair ipuçları aradıklarından bu ön beklentinin bireylerin zihninde bir “çapa takılması” etkisi yaratması ve empati becerilerini olumsuz şekilde etkilemesi beklenmektedir. Ayrıca, gelecek çalışmalarda daha detaylı bilgi edinimi için boylamsal çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmüştür. Bu sayede neden sonuç ilişkisine dair bilgilere ve sonuçlara daha iyi ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5)*. American Psychiatric Pub
- Armenti, N. A., & Babcock, J. C. (2018). Psychophysiological reactivity profiles of partner-violent men with borderline or psychopathic personality features: the role of empathy. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 62(11), 3337-3354.
- Baron Cohen, S., & Wheelwright, S. (2004). The empathy quotient: An investigation of adults with asperger syndrome or high functioning autism, and normal sex differences. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2), 163–175. <https://doi.org/10.1023/b:jadd.0000022607.19833.00>
- Başçelik, E., Faraji, H., & Güler, K. (2022). Psikanalitik kuram ve şema teorisi çerçevesinde annelerimiz, babalarımız ve romantik ilişkilerimiz. *Nobel Akademik Yayıncılık*.
- Bazanis, E., Rogers, R. D., Dowson, J. H., Taylor, P., Meux, C., Staley, C., Nevinson- Andrews, D., Taylor, C., Robbins, T. W., & Sahakian, B. J. (2002). Neurocognitive deficits in decision-making and planning of patients with DSM-III-R borderline personality disorder. *Psychological Medicine*, 32(8), 1395–1405. <https://doi.org/10.1017/s0033291702006657>
- Beck, J. S., & Beck, A. T. (1995). *Cognitive therapy: Basics and beyond*. Guilford press.
- Birn, R. M., Roeber B. J., & Pollak S. D. (2017). Early childhood stress exposure, reward pathways, and adult decision making. *Proceedings of the National Academy of Science*, 114(51), 13549-13554. <https://doi.org/10.1073/pnas.1708791114>
- Bornovalova, M. A., Huijbregtse, B. M., Hicks, B. M., Keyes, M., McGue, M., & Iacono, W. (2013). Tests of a direct effect of childhood abuse on adult borderline personality disorder traits: A longitudinal discordant twin design. *Journal of Abnormal Psychology*, 122(1), 180–194. <https://doi.org/10.1037/a0028328>
- Brück, C., Derstroff, S., Jacob, H., Wolf-Arehult, M., Wekenmann, S., & Wildgruber, D. (2017). Perception of verbal and nonverbal emotional signals in women with borderline personality disorder: evidence of a negative bias and an increased reliance on nonverbal cues. *Journal of Personality Disorders*, 31(2), 221–231.
- Brüne, M. (2005). Theory of mind in schizophrenia: A review of the literature. *Schizophrenia Bulletin*, 31(1), 2142. <https://doi.org/10.1093/schbul/sbi002>
- Bujalski, A. S., Chesin, M. S., & Jeglic, E. L. (2017). Cognitive empathy partially mediates the relationship between childhood physical abuse and borderline personality disorder features in college students. *Current Psychology*, 38(1), 121–127. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9597-5>
- Calhoun, L. G., Cann, A., Tedeschi, R. G., & McMillan, J. (2000). A correlational test of the relationship between growth, religion, and cognitive processing. *Journal of Traumatic Stress*, 13(5), 521–527. <https://doi.org/10.1023/a:1007745627077>
- Cattane, N., Rossi, R., Lanfredi, M., & Cattaneo, A. (2017). Borderline personality disorder and childhood trauma: Exploring the affected biological systems and mechanisms. *BMC Psychiatry*, 17(1). <https://doi.org/10.1186/s12888-017-1383-2>
- Clarke, P. (1984). What kind of discipline is most likely to lead to empathic behaviour in classrooms. *History and Social Science Teacher*, 19, 240-241.

- Cohen, D., & Strayer, J. (1996). Empathy in conduct-disordered and comparison youth. *Developmental Psychology*, 32(6), 988–998. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.32.6.988>
- Courtney-Seidler, E. A., Klein, D., & Miller, A. L. (2013). Borderline personality disorder in adolescents. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 20(4), 425–444. <https://doi.org/10.1111/cpsp.12051>
- Daros, A. R., Zakzanis, K. K., Ruocco, A. C. (2013). Facial emotion recognition in borderline personality disorder. *Psychological Medicine*, 43(9), 1953–1963.
- Davidov, M., & Grusec, J. E. (2006). Untangling the links of parental responsiveness to distress and warmth to child outcomes. *Child Development*, 77(1), 44–58. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2006.00855.x>
- Decety, J., & Jackson, P. L. (2013). A Social-neuroscience perspective on empathy. *Current Directions in Psychological Science*, 15(2), 54–58. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2006.00406.x>
- Dimopoulou, T., Tarazi, F.I., & Tsapakis, E.M. (2017). Clinical and therapeutic role of mentalization in schizophrenia a review. *CNS Spectrums*, 22(6), 450–462. <https://doi.org/10.1017/S1092852916000687>
- Eidelman-Rothman, M., Goldstein, A., Weisman, O., Schneiderman, I., Zagoory-Sharon, O., Decety, J., & Feldman, R. (2016). Prior exposure to extreme pain alters neural response to pain in others. *Cognitive Affective & Behavioral Neuroscience*, 16(4), 662–671. <https://doi.org/10.3758/s13415-016-0422-7>
- Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1990). Empathy: Conceptualization, measurement, and relation to prosocial behavior. *Motivation and Emotion*, 14(2), 131–149. <https://doi.org/10.1007/bf00991640>
- Eisenberg, N., & Lennon, R. (1983). Sex differences in empathy and related capacities. *Psychological Bulletin*, 94(1), 100–131. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.94.1.100>
- Ellison, W. D., Rosenstein, L. K., Morgan, T. A., & Zimmerman, M. (2018). Community and clinical epidemiology of borderline personality disorder. *Psychiatric Clinics of North America*, 41(4), 561–573. <https://doi.org/10.1016/j.psc.2018.07.008>
- Emery, E. J. (1987). Empathy: Psychoanalytic and client centered. *American Psychologist*, 42(5), 513–515. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.42.5.513.b>
- Ersoy, E., & Köşger, F. (2016). Empati: Tanımı ve önemi. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 38(2), 9-17.
- Faraji, H., & Tezcan, A. E. (2022). *Borderline kişilik bozukluğu*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Faraji, H., & Güler, K. (2021). Borderline personality traits and self handicapping. *International Journal of Current Research*, 13(6), 17683-17689.
- Faraji, H. (2021). Borderline kişilik bozukluğunun ergenlik döneminde belirlenmesine dair bir değerlendirme, *OPUS Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(43), 7141-7166.
- Flasbeck, V., Enzi, B., & Brüne, M. (2017). Altered empathy for psychological and physical pain in borderline personality disorder. *Journal of personality disorders*, 31(5), 689-708. [doi:10.1521/pedi.2017.31.5.689](https://doi.org/10.1521/pedi.2017.31.5.689)
- Flury, J. M., Ickes, W., & Schweinle, W. (2008). The borderline empathy effect: Do high BKB individuals have greater empathic ability or are they just more difficult to read. *Journal of Research in Personality*, 42(2), 312-332.
- Fonagy, P., & Bateman, A. (2008). The development of borderline personality disorder a mentalizing model. *Journal of Personality Disorders*, 22(1), 4–21. <https://doi.org/10.1521/pedi.2008.22.1.4>

- Fonagy, P., Luyten, P., & Allison, E. (2015). Epistemic petrification and the restoration of epistemic trust: a new conceptualization of borderline personality disorder and its psychosocial treatment. *Journal of Personality Disorders, 29*(5), 575–609. <https://doi.org/10.1521/pedi.2015.29.5.575>
- Fonagy, P., & Bateman, A.W. (2016). Adversity, attachment, and mentalizing. *Comprehensive Psychiatry, 64*, 59–66.
- Frank, H., & Hoffman, N. (1986). Borderline empathy: an empirical investigation. *Comprehensive Psychiatry, 27*(4), 387–395. [https://doi.org/10.1016/0010-440x\(86\)90015-5](https://doi.org/10.1016/0010-440x(86)90015-5)
- Freud, S. (1920). *Group psychology and the analysis of the ego*. Hogart Press.
- Garber, J., Robinson, N. S., & Valentiner, D. (1997). The relation between parenting and adolescent depression. *Journal of Adolescent Research, 12*(1), 12–33. <https://doi.org/10.1177/0743554897121003>
- Gladstein, G. A., & Feldstein, J. C. (1983). Using film to increase counselor empathic experiences. *Counselor Education and Supervision, 23*(2), 125–131. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6978.1983.tb00596.x>
- Goleman, D. (1999). *Duygusal zekâ* (13. Baskı). Varlık Yayınları.
- Golomb, A., Ludolph, P., Westen, D., Block, M. J., Maurer, P., & Wiss, F. C. (1994). Maternal empathy, family chaos, and the etiology of borderline personality disorder. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 42*(2), 525–548. <https://doi.org/10.1177/000306519404200209>
- Grant, B. F., Chou, S. P., Goldstein, R. B., Huang, B., Stinson, F. S., Saha, T. D., Smith, S. M., Dawson, D. S., Pulay, A. J., Pickering, R. P., & Ruan, W. J. (2008). Prevalence, correlates, disability, and comorbidity of DSM-IV borderline personality disorder. *The Journal of Clinical Psychiatry, 69*(4), 533–545. <https://doi.org/10.4088/jcp.v69n0404>
- Grimm, S., Wirth, K., Fan, Y., Weigand, A., Gartner, M., Feeser, M., Dziobek, I., Bajbouj, M. & Aust, S. (2017). The interaction of corticotropin releasing hormone receptor gene and early life stress on emotional empathy. *Behavioural Brain Research, 329*, 180-185. <https://doi.org/10.1016/j.bbr.2017.04.047>
- Grzegorzewski, P., Kulesza, M., Pluta, A., Iqbal, Z., & Kucharska, K. (2019). Assessing self-reported empathy and altruism in patients suffering from enduring borderline personality disorder. *Psychiatry Research, 273*, 798-807.
- Gunderson, J. G., Kolb, J. E., & Austin, V. (1981). The diagnostic interview for borderline patients. *The American Journal of Psychiatry, 138*(7), 896–903. <https://doi.org/10.1176/ajp.138.7.896>
- Guttman, H. A., & Laporte, L. (2000). Empathy in families of women with borderline personality disorder, anorexia nervosa and a control group. *Family Process, 39*(3), 345–358. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2000.39306.x>
- Herzberg, M. P., & Gunnar, M. R. (2020). Early life stress and brain function: Activity and connectivity associated with processing emotion and reward. *NeuroImage, 209*, 116493. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2019.116493>
- Hoffman, M. L. (1977). Sex differences in empathy and related behaviors. *Psychological Bulletin, 84*(4), 712–722. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.84.4.712>
- Hoffman, N., & Frank, H. (1987). Borderline empathy and borderline pathology: constitutional considerations. *Comprehensive psychiatry, 28*(5), 412-415.

- Ickes, W., Buysse, A. N. N., Pham, H. A. O., Rivers, K., Erickson, J. R., Hancock, M., ... & Gesn, P. R. (2000). On the difficulty of distinguishing "good" and "poor" perceivers: A social relations analysis of empathic accuracy data. *Personal Relationships*, 7(2), 219-234. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2000.tb00013.x>
- Jeung, H., & Herpertz, S. C. (2014). Impairments of interpersonal functioning: Empathy and intimacy in borderline personality disorder. *Psychopathology*, 47(4), 220-234. <https://doi.org/10.1159/000357191>
- Johnson, J. G., Cohen, P., Brown, J., Smailes, E. M., & Bernstein, D. P. (1999). Childhood maltreatment increases risk for personality disorders during early adulthood. *Archives of General Psychiatry*, 56(7), 600-606. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.56.7.600>
- Kiliç, F., Demirdas, A., Isik, Ü., Akkus, M., Atay, I. M., & Kuzugüdenlioglu, D. (2020). Empathy, alexithymia, and theory of mind in borderline personality disorder. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 208(9), 736-741. doi: 10.1097/NMD.0000000000001196
- King-Casas, B., Sharp, C., Lomax-Bream, L., Lohrenz, T., Fonagy, P., & Montague, P.R. (2008). The rupture and repair of cooperation in borderline personality disorder. *Science*, 321, 806-810. DOI: 10.1126/science.1156902
- Knight, R. P. (1953). Borderline states. *International Universities Press*, 203-215. <https://doi.org/10.1037/10633-012>
- Kohn, A. (1991). Caring kids: The role of the schools. *Phi Delta Kappa*, 72, 496-506.
- Kohut, H. (1959). Introspection, empathy, and psychoanalysis an examination of the relationship between mode of observation and theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 7(3), 459-483. <https://doi.org/10.1177/000306515900700304>
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the self*. Int.University Press.
- Krohn, A. (1974). Borderline" empathy" and differentiation of object representations: a contribution to the psychology of object relations. *International Journal of Psychoanalytic Psychotherapy*, 3(2), 142-165.
- Kutlu, M. (2018). Borderline kişilik bozukluğu: bir gözden geçirme . *Medeniyet Araştırmaları Dergisi* , 3(5), 11-20.
- Lazarus, S.A., Cheavens, J.S., Festa, F., & Zachary-Rosenthal, M. (2014). Interpersonal functioning in borderline personality disorder: a systematic review of behavioral and laboratory-based assessments. *Clinical Psychology*, 34, 193- 205. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2014.01.007>
- Leichsenring, F., Leibing, E., Kruse, J., New, A. S., & Leweke, F. (2011). Borderline personality disorder. *The Lancet*, 377(9759), 74-84. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(10\)61422-5](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(10)61422-5)
- Lim, D., & De Steno, D. (2016). Suffering and compassion: the links among adverse life experience, empathy, compassion and prosocial behaviour. *Emotion* 16(2), 175-182. <https://doi.apa.org/doi/10.1037/emo0000144>
- Mark K., M., Stevelink S., A., M., Choi J., & Fear T., N. (2018). Post-traumatic growth in the military: a systematic review. *Occupational and Environmental Medicine*, 75(12), 904-915. <https://doi.org/10.1136/oemed-2018-105166>
- Matzke, B., Herpertz, S.C., Berger, C., Fleischer, M., & Domes, G. (2014). Facial reactions during emotion recognition in borderline personality disorder: a facial electromyography study. *Psychopathology*, 47(2), 101-110. <https://doi.org/10.1159/000351122>

- McLaughlin, K., A., & Lambert, H., K. (2017). Child trauma exposure and psychopathology: mechanism of risk and resilience. *Current Opinion in Psychology*, 14, 29-34. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.10.004>
- Mehrabian, A., & Epstein, N. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40(4), 525–543. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1972.tb00078.x>
- Michalska, K. J., Kinzler, K. D., & Decety, J. (2013). Age-related sex differences in explicit measures of empathy do not predict brain responses across childhood and adolescence. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 3, 22–32. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2012.08.001>
- Miller, P. A., & Eisenberg, N. (1988). The relation of empathy to aggressive and externalizing/antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 103(3), 324–344. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.3.324>
- Milton, D. E., Heasman, B., & Sheppard, E. (2018). Double empathy. *Encyclopedia of Autism Spectrum Disorders*, 1–8. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6435-8_102273-1
- Mitchell, A. E., Dickens, G. L., & Picchioni, M. M. (2014). Facial emotion processing in borderline personality disorder: a systematic review and meta-analysis. *Neuropsychol Rev*, 24, 166–184. <https://doi.org/10.1007/s11065-014-9254-9>
- Montag, C., Gallinat, J., & Heinz, A. (2008). Theodor Lipps and the concept of empathy: 1851–1914. *American Journal of Psychiatry*, 165(10), 1261–1261. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2008.07081283>
- Niedtfeld, I. (2017). Experimental investigation of cognitive and affective empathy in borderline personality disorder: effects of ambiguity in multimodal social information processing. *Psychiatry Research*, 253, 58-63. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.03.037>
- Németh, N., Mátrai, P., Hegyi, P., Czéh, B., Czopf, L., Hussain, A., Pammer, J., Szabó, I., Solymár, M., Kiss, L., PetraHartmann, P., Lilla, A., Szilágyik A.L., Kiss, Z., & Simone, M. (2018). Theory of mind disturbances in borderline personality disorder: A meta-analysis. *Psychiatry Research*, 270, 143–153. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.08.049>
- Padilla-Walker, L. M., & Christensen, K. J. (2010). Empathy and self-regulation as mediators between parenting and adolescents' prosocial behavior toward strangers, friends, and family. *Journal of Research on Adolescence*, 21(3), 545–551. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00695.x>
- Plomin, R., DeFries, J. C., Craig, I. W., & McGuffin, P. (2003). Behavioral genetics. İçinde R. Plomin, J. C. DeFries, I. W. Craig, & P. McGuffin (Ed.), *Behavioral genetics in the postgenomic era* (s. 3–15). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10480-001>
- Porter C, Palmier-Claus J, Branitsky A, Mansell W, Warwick H, Varese F. (2020). Childhood adversity and borderline personality disorder: a meta-analysis. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 141(1), 6–20.
- Reich, R. B., Vera, S. C., Marino, M. F., Levin, A., Yong, L., & Frankenburg, F. R. (1997). Reported pathological childhood experiences associated with the development of borderline personality disorder. *American Journal of Psychiatry*, 154(8), 1101–1106. <https://doi.org/10.1176/ajp.154.8.1101>
- Ritter, K., Dziobek, I., Preißler, S., Rüter, A., Vater, A., Fydrich, T., Lammers, C. H., Heekeren, H. R., & Roepke, S. (2011). Lack of empathy in patients with narcissistic personality disorder. *Psychiatry Research*, 187(1-2), 241–247. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2010.09.013>
- Roepke, S., Vater, A., Preissler, S., Heekeren, H. R., & Dziobek, I. (2013). Social cognition in borderline personality disorder. *Front Neurosci*, 6, 195. <https://doi.org/10.3389/fnins.2012.00195>

- Rogers, C. R. (1957). Training individuals to engage in the therapeutic process. *Psychology and Mental Health*, 76–92. <https://doi.org/10.1037/10791-006>
- Rogers, C. R. (1983). Empatik olmak degeri anlasılmamis bir varolus seklidir. Çev. Akkoyun, F. *Ankara Üniversitesi Egitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16, 103-124.
- Salgado, R. M., Pedrosa, R., & Bastos-Leite, A. J. (2020). Dysfunction of empathy and related processes in borderline personality disorder: A systematic review. *Harvard Review of Psychiatry*, 28(4), 238–254. <https://doi.org/10.1097/hrp.0000000000000260>
- Seidel, E. M., Pfabigan, D. M., Keckeis, K., Wucherer, A. M., Jahn, T., Lamm, C., & Derntl, B. (2013). Empathic competencies in violent offenders. *Psychiatry Research*, 210(3), 1168–1175. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2013.08.027>
- Sesar, K., Dodaj, A., & Kovačević, M. (2022). Childhood maltreatment, aspects of emotional processing and borderline personality disorder. *Mediterranean Journal of Clinical Psychology*, 10(1), 1–28. <https://doi.org/10.13129/2282-1619/mjcp-3373>
- Smith, A. (2013). Autism, borderline personality disorder, and empathy. *Emotion Review*, 5(2), 223–224. <https://doi.org/10.1177/1754073912469685>
- Sperber, D., Clément, F., Heintz, C., Mascaro, O., Mercier, H., Origgi, G., & Wilson, D. (2010). Epistemic vigilance. *Mind and Language*, 25(4), 359–393. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.2010.01394.x>
- Sperber, D., & Wilson, D. (2002). Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind & Language*, 17(1-2), 3–23. <https://doi.org/10.1111/1468-0017.00186>
- Titchener, E. B. (1909). *Lectures on the experimental psychology of the thought-processes*. MacMillan Co. <https://doi.org/10.1037/10877-000>
- Torgersen, S. (2000). Genetics of patients with borderline personality disorder. *Psychiatric Clinics of North America*, 23(1), 1–9. [https://doi.org/10.1016/s0193-953x\(05\)70139-8](https://doi.org/10.1016/s0193-953x(05)70139-8)
- Wingenfeld, K., Duesenberg, M., Fleischer, J., Roepke, S., Dziobek, I., Otte, C., & Wolf, O. T. (2018). Psychosocial stress differentially affects emotional empathy in women with borderline personality disorder and healthy controls. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 137(3), 206-215.
- Winnicott, D. (2019). *Oyun ve gerçeklik* (4. Basım). Metis Yayınları.
- Wispé, L. (1987). History of the concept of empathy. İçinde N. Eisenberg & J. Strayer (Ed), *Empathy and its development* (s. 17–37). Cambridge University Press.
- Witt, S. H., Streit, F., Jungkunz, M., Frank, J., Awasthi, S., Reinbold, C. S., Treutlein, J., Degenhardt, F., Forstner, A. J., Heilmann-Heimbach, S., Dietl, L., Schwarze, C. E., Schendel, D., Strohmaier, J., Abdellaoui, A., Adolfsson, R., Air, T. M., Akil, H., Alda, M., Rietschel, M. (2017). Genome-wide association study of borderline personality disorder reveals genetic overlap with bipolar disorder, major depression and schizophrenia. *Translational Psychiatry*, 7(6), 1155. <https://doi.org/10.1038/tp.2017.115>
- World Health Organization (1992). International statistical classification of diseases and related health problems (ICD-10). World Health Organization, Geneva. <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=428773>
- Yen, S., Peters, J. R., Nishar, S., Grilo, C. M., Sanislow, C. A., Shea, M. T., ... & Skodol, A. E. (2021). Association of borderline personality disorder criteria with suicide attempts: Findings from the

collaborative longitudinal study of personality disorders over 10 years of follow-up. *JAMA psychiatry*, 78(2), 187-194.

Zanarini, M. C. (2000). Childhood experiences associated with the development of borderline personality disorder. *Psychiatric Clinics of North America*, 23(1), 89–101. [https://doi.org/10.1016/s0193-953x\(05\)70145-3](https://doi.org/10.1016/s0193-953x(05)70145-3)

Zanarini, M. C., Frankenburg, F. R., Hennen, J., Reich, D. B., & Silk, K. R. (2006). Prediction of the 10-year course of borderline personality disorder. *American Journal of Psychiatry*, 163(5), 827–832. <https://doi.org/10.1176/ajp.2006.163.5.827>

TÜRKİYE'DE HANEHALKI BORÇLULUĞUNA İLİŞKİN GÜNCEL BİR DEĞERLENDİRME VE HANEHALKI BORÇLULUĞUNUN MUHTEMEL SONUÇLARI

 Başak Işıl ALPAR^a

Özet

Dünya genelinde artmakta olan hanehalkı borçluluğu Türkiye’de neoliberalizm, küreselleşme ve finansallaşma süreçlerine uyumlu olarak özellikle 2000’li yıllardan sonra yükselme eğilimine girmiştir. 2021 yılı itibarıyla Türkiye’de “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” oranının ülke nüfusunun neredeyse üçte ikisine yaklaşmış olması, borçlandırılmış bir toplum yapısına işaret etmektedir. Sadece rakamlar üzerinden yapılan kıyaslamalar ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarını karanlıkta bıraktığından, konuyla ilgili detayların literatür üzerinden incelenmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı güncel ikincil veriler ve literatür taraması üzerinden Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu incelemek, literatürde ağırlık arz eden konuları/boşlukları tespit etmek ve borçluluğun muhtemel sonuçlarını vurgulamaktır. Ulusal literatür taramasının sonuçlarına göre, ağırlıklı ele alınan konuların sosyo-ekonomik sınıflar düzeyindeki değerlendirmelerle ilgili olduğu görülmektedir. Bununla birlikte dezavantajlı grupların borçluluğu ve hanehalkı borçluluğunun sonuçları konularında önemli bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple hanehalkı borçluluğunun emekçi kesimi de içeren özellikle orta ve düşük gelir grubundaki bireyler için geçerli olabilecek muhtemel sonuçları uluslararası literatür taramasıyla desteklenmiştir. Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarının sadece ekonomik alan ile sınırlı kalmayıp borçluların bizzatlihi yaşamlarını ve toplumsal yapıyı da etkilemesi, sosyal politikacıların konuya yönelik ilgisinin artmasını gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hanehalkı borçluluğu, Kredi, Düşük ve orta gelir grubu, Borçluluğun sonuçları, Türkiye.

A CURRENT ASSESSMENT OF HOUSEHOLD INDEBTEDNESS IN TÜRKİYE AND THE POSSIBLE CONSEQUENCES OF HOUSEHOLD INDEBTEDNESS

Abstract

Household indebtedness, which has been increasing all over the world, has tended to increase in Türkiye, especially after the 2000s, in line with the processes of neoliberalism, globalization, and financialization. The fact that the ratio of people who have installment payments or debts other than housing purchases and housing costs in Türkiye with the 2021 data, reached almost two-thirds of the country's population and

^a Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, basakalpar@istanbul.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 12.05.2022, Makale Kabul Tarihi: 09.09.2022

indicates an indebted society. It is important to examine the details of household indebtedness through the literature. Because the comparisons made only depending on numbers keep the unique socio-economic conditions of the countries in dark. Thus this study aims to examine household indebtedness in Türkiye through current secondary data and literature review, identify the major issues/gaps in the literature, and emphasize the possible consequences of indebtedness. According to the results of the national literature review, it is seen that the most discussed issues are related to the assessments at the level of socio-economic classes. However, it has been determined that there is a significant gap in the indebtedness of disadvantaged groups and the negative consequences of household indebtedness. Thus, the possible consequences of household indebtedness, which may be valid, especially for individuals in the middle and low-income groups, including the working class, are supported by an international literature review. The fact that the consequences of household indebtedness are not only limited to the economic area but also affect the lives of debtors, and the social structure, requires an increased interest of social politicians on the subject.

Keywords: Household indebtedness, Credit, Middle and low-income groups, Consequences of indebtedness, Türkiye.

Giriş

Günümüzde devletler ve şirketlerin borçluluğunun yanı sıra hanehalkı borçluluğu da dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Nitekim her ne kadar bazen bir kesime işaret etmek için kullanılsa da, ekonomik verilerde bireylerden ve topluca hanehalklarından “sektör” olarak bahsedilmektedir (International Monetary Fund [IMF], 2017, p. 57). Ancak sınırlı mali güçleri ve borçlanmanın muhtelif sonuçları itibariyle hanehalkları, borçlanmaya konu olan devletler ve şirketler gibi diğer birimlerden ayrı bir kategori olarak varlık göstermektedir.

Finansal liberalizasyon sürecinde kapitalizmin ağırlık merkezinin üretimden finans alanına kayması ve reel ekonominin yeterince desteklenmemesi; emek talebini, istihdam imkânlarını ve dolayısıyla ücretleri etkileyen bir unsur olmuştur. Sosyal hakların kısılması, gelir ve refah düzeyinde azalmalar da bu değişime eşlik etmiştir (Kozanoğlu, 2011, s. 54). Hanehalkı borçluluğunun veya kredi yükümlülüklerini yerine getirememesi veya getiremeyecek olma şeklinde tanımlanan “aşırı borçluluğun” (Swartz, 2012, p. 10101) sebepleri; yetersiz gelir ve harcama düzeyi, hanehalkı ihtiyaçlarının temininin giderek daha çok hane dışı kaynaklara bağımlı hale gelmesi, işgücü piyasası koşulları (emekçilerin düşük ücret düzeyi, asgari ücret, kısa vadeli, güvencesiz istihdam) (Dearden et al., 2010, p. 6, 18), işten çıkarılma, hane gelirindeki ani ve sürekli kayıplar (Ben-Galim ve Lanning, 2010, p. 8), satın alma gücünün azalması (İçke vd., 2012, s. 12) ve kamu hizmetlerinin yeterli ya da erişilebilir olmaması sebebiyle refah devletinin eksikliklerinin hane adına telafi edilmesi gerekliliği (Çetin, 2013, s. 317; Lavinias et al., 2022, p. 12) ve benzeri ekonomik gerekçelere dayanabileceği gibi; finansal içerme politikaları (bkz. Dev, 2006, p. 4310) ve kredi kullanımının bir norm haline gelmesi (Dearden et al., 2010, p. 4) gibi dış unsurların bireyler üzerindeki etkileri ile de gerekçelendirilebilmektedir. Birikim için harcanacak zamanın peşinen kullanılarak tek seferde satın alınması mümkün olmayan konut, taşıt gibi sahipliklerin elde edilmesi gerekliliği (Eroğlu & Kılıç, 2018, para. 1) ve hanehalklarının ellerindeki paranın değerini ve satın alma gücünü muhafaza etme isteği de zaman zaman bireyleri borçlanma davranışına iten sebeplerin

diğerleridir. Ayrıca demografik faktörler ve sağlık faktörleri ile sosyal sermayeye dair faktörler de bu bağlamda değerlendirilmektedir (Dearden et al., 2010, p. 18). Söz konusu durumlar özellikle yoksullar arasında bitmeyen bir borçlanma döngüsünün başlangıcını oluşturmaktadır (Balasubramanian, 2021, p. 1). Borçluluğun bir tercihten ziyade, hayatın öngörülemez unsurlarından veya zorunluluktan kaynaklandığına dair veriler de çalışmalarda sıklıkla ortaya konmaktadır (Walker, 2012, p. 49).

Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu ve genel anlamda hanehalkı borçluluğunun özellikle orta ve alt gelir grubundan bireyler için ortak olabilecek muhtemel sonuçlarını değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmanın ilk bölümünde Türkiye’de hanehalkı borçluluğu bazı göstergeler üzerinden ele alınacaktır. Bu göstergeler; hanehalkı borçlarının toplam krediler içindeki payı, hanehalkı yükümlülüklerinin hane gelirine oranı, tüketimin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı, hanehalkı borçlarının GSYİH’ye oranı, tüketici kredileri (konut, taşıt, ihtiyaç) ve bireysel kredi kartlarının tüm krediler içerisindeki payları ve tutarları, “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” kurumsal nüfus dışındaki ülke nüfusuna oranı ve borç ödemelerinin hanehalklarına getirdiği mali yükün derecesine dair göstergeler, tahsili gecikmiş alacakların toplam kredilere oranı ve takipteki tüketici kredilerinin tutarı ile yaşam memnuniyeti anketlerinde konu edilen muhtelif nüfus gruplarının son bir yılda borçlanma oranları olarak sınıflandırılabilir.

Söz konusu veriler üzerinden genel bazı değerlendirmeler yapmak mümkün olmakla birlikte, özellikle Türkiye’de hanehalkı borçluluğu konusunda gerçekleştirilen nicel ve nitel çalışmalar daha detaylı veriler sunmaktadır. Zira yalnızca sayısal veriler üzerinden gerçekleştirilecek değerlendirmeler, ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarını açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Türkiye’nin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarını daha görünür kılmak amacıyla çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye’de hanehalkı borçluluğuna yönelik veriler sunan literatür taramasına yer verilecektir. Literatür taramasının bir diğer amacı da hanehalkı borçluluğuna dair literatürün hangi konulara yoğunlaştığının ve hangi konularda boşluklar olduğunun tespitidir. Borçlanma konusunu finansal bağlamıyla ele alan çalışmaların yoğunluğuna karşın; borçluları merkeze alan bir yaklaşıma sahip çalışmalar ulusal literatürde oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu anlamak ve anlamlandırmak için ikincil veriler ile ulusal düzeyde veriler sunan literatürün bir arada ele alınması bir gereklilik arz etmektedir.

Hanehalkı borçluluğu bütüncül açıdan değerlendirildiğinde kapitalist sermaye birikim süreçlerini de göz önüne almak gerekmektedir. Marksist bakış açısına göre, kredi de özel bir para biçimidir ve paraya benzer yanlısalar oluşturmakta ve güce dair sosyal işlevler üstlenmektedir. Ancak kredi, kapitalistler tarafından üretilen bir para biçimi olması sebebiyle, paranın aksine sermaye birikimi dinamiklerindeki çelişkileri devralmaya hizmet etmektedir. Diğer bir ifade ile düşük gelir grupları için yüksek faizli kredi imkânlarının genişletilmesi, 1990’lı yıllardan itibaren kapitalistler tarafından aşırı birikimin gerilimlerini kontrol etmek için kullanılan baskın bir strateji olmuştur. Soederberg (2014) bu durumu “kredi-kaynaklı birikim” (*credit-led accumulation*) olarak adlandırmaktadır (p. 27). Kredi sisteminin özünde Marks’ın vurguladığı zenginler ve yoksullar arasındaki eşitsizlik ile ekonomik oynaklığın ötesine geçen Marks’ın kapitalist gelişme analiziyle uyumlu olan riskin metalaştırılması süreci de yer almaktadır (Bryan et al., 2009, p. 459). Söz konusu risk, gelecek zaman ve emek üzerindeki

denetim ile izah edilebilir. Nitekim kapitalist birikim süreci hanehalkı borçluluğu üzerinden kazanç sağlamaya devam ederken; tercihen veya maddi zorunluluklar sebebiyle borçlanan hanehalklarının borçlanmanın sonuçları ile baş etmede dayanışmadan yoksun bir biçimde yalnız başlarına kaldıkları (Demirtaş, 2018, s. 42) görülmektedir. Diğer bir ifade ile devlet ve şirketlerin maddi gücü ve olanakları ile hanehalklarının maddi gücü ve olanaklarını aynı kefedede değerlendirmek mümkün değildir. Ayrıca Veblen’in ortaya koyduğu gösterişçi tüketim davranışının yapısal analizinde, post-modern toplumlarda orta sınıfın ve kitlelerin kendini ifade ve sosyal uyum güdüsüyle (Chaudhuri & Majumdar, 2006, p. 3) borçlanarak bu davranışa yöneldikleri görülmektedir.

Bu bağlamda emekçi kesimi de içeren özellikle orta ve düşük gelir grubundaki hanehalkları açısından borçluluk pek çok olumsuz sonucu beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla çalışmanın üçüncü bölümünde hanehalkı borçluluğunun borçluları etkileyebilecek muhtemel sonuçları ulusal literatürdeki boşluk sebebiyle uluslararası literatür ile desteklenerek ele alınacaktır.

A. GÜNCEL VERİLERLE TÜRKİYE’DE HANEHALKI BORÇLULUĞU

Kapitalizmin ekonomik ve sosyal bir sistem olarak (bkz. Milios, 2018) dünya üzerinde yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan küresel sistem; sermaye hareketlerinin serbestliği ile kapitalizmin önceki aşamalarından ayrılmaktadır. Nitekim krediler de bir kısıtlamaya tabi olmayan serbest sermaye hareketliliği içinde değerlendirilmektedir (Eğilmez, 2020, ss. 161–162). Türkiye ise “*kapitalizmin neo-liberal laboratu[v]arlarından biri*” olarak değerlendirilmektedir (Köse & Bahçe, 2012, s. 410). Bu süreçte devletlerin dolaylı gelir olarak değerlendirilebilecek sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik gibi faaliyet kalemlerindeki ağırlığının kaybolması, daha fazla bireyi finansal alana çekmiş ve hanehalkı borçluluğu artmıştır (Üzar, 2017, s. 103). Hanehalkı kredisi, merkez bankaları hariç (yerli ve yabancı sermayeli, özel ve kamuya ait olan) ticari bankalar ve diğer mevduat bankaları tarafından hanelere verilen kredileri ifade etmektedir (The Global Economy, 2022). Bu kredileri kullanan birey ve hanehalkları ise borçlandırılmış bireyler ve hanehalklarını temsil etmektedir. Türkiye’de tüketici kredilerinin ortaya çıkışı 1970’li yılların sonunda gerçekleşmişse de yaygınlaşması için yaklaşık 20 yıl geçmesi gerekmiştir (Karakaya, 2021, s. 8). Türkiye’de 1970’lerde sermaye birikiminin tıkanmaya başlaması, uluslararası dinamiklere uygun bir biçimde finansal serbestleşme politikalarının hayata geçirilmesine yol açmıştır. Bu sebeple özellikle 1980’lerden sonra hem devletler hem de şirketler ve hanehalkları giderek borçlanmış ve borç çevrimine bağımlı hale gelmişlerdir (Bedirhanoğlu vd., 2017, s. 14). Keza reel ekonomi tarafından şekillendirilen ve aynı zamanda reel ekonomiyi şekillendiren finansallaşmanın reel ekonomiyi destekleyen niteliği de değişime uğramıştır (Orhangazi, 2011, p. 143). Türkiye’de 32 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (1989) ile serbestleşen sermaye hareketleri, finansal liberalizasyon sürecine doğru atılan bir adım olmuştur (Kozanoğlu, 2011, s. 13). Ayrıca 2009 tarihinde 15082 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile hem döviz geliri olmayan şirketlerin Türkiye’deki bankalardan dövizle kredi kullanmalarının yolu açılmış hem de döviz geliri olan şirketlerin 18 ayla sınırlanan dövizle veya dövize endeksli borçlanmalarında 18 ay vade şartı kaldırılmıştır (bkz. Kılınç, t.y., s. 3). Bu süreçte sermayenin finansal sektöre kaymasıyla birlikte reel kesimde durgunluk ve dolayısıyla işsizlik meydana gelmiş, azalan emek payına mukabil GSYİH içindeki sermaye payı artmış ve sermaye birikiminin yapısı değişmeye başlamıştır (Tunalı & Özdemir, 2017, s.

57). Nitekim kredilere bağlı hanehalkı borçluluğunun Türkiye’de kuvvetli bir biçimde gündeme gelmesi ise 2000’li yıllarla birlikte gerçekleşmiştir.

2000’li yıllarla birlikte borçlanma ülkeye sıcak para çekilmesi için kullanılmış ve her kesim için “istikrar” ortak bir payda sunmaya başlamıştır. Nitekim 2008 krizi, krize eğilimi olan istikrarın sürdürülmesine fırsat sunmuştur (Bedirhanoğlu vd., 2017, s. 14). Kahraman (2017), 2001 yılı sonrasında Türkiye’de “devletin tüketici kredisi piyasalarına müdahale süreçlerini” incelediği çalışmasında; müdahalenin bir yandan finansallaşmaya dayanan ekonomik büyümeyi sürdürmek, diğer yandan borca dayanarak büyümedeki artış sonucu ortaya çıkan sorunları sınırlayarak büyümeye kontrollü bir istikamet çizme yönünde olduğunu tespit etmiştir (pp. vi–vii). İmer-Ertunga (2017) finansal gelişme ile hanehalkı borçluluğunun Türkiye’nin de yer aldığı G-20 ülkelerinden on üçünün ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında, hanehalklarının ödeme güçlerinden daha fazla finansal yükümlülük altına girdiğini ve hanehalkı kaynaklarının ticaret ve üretimden finansal kaynaklara yönelmesinin ülkelerin ekonomik büyümesinde olumlu yönde etkili olduğunu tespit etmiştir (s. 85).

Borçlanmadaki sorumluluk ve finansal tüketimdeki bilinçli davranış 2008 finansal krizi sonrasında evrilmeye başlamıştır. Nitekim 2010 yılında özellikle Yunanistan ve diğer Avrupa ülkelerinin borç çevirme sorunları artarken; Türkiye’de ise yüksek meblağlı sermaye girişleri, aktörlerin çok ucuza yeni kredilere erişimini artırmıştır (Güngen, 2021, s. 124). Güngen’e (2017) göre, Türkiye’de 2014 yılından itibaren “finansal tabana yayılma politikaları” uygulanmaktadır. Bu şekilde finansallaşma bağlamında halkın finansal sisteme erişiminin önündeki engeller kaldırılmaktadır. Nitekim Hazine Müsteşarlığının 2014-2018 yıllarını kapsayan strateji planında finansal ürün çeşitliliğinin artırılması ile bağlantılı olarak “finansal tabana yayılma stratejisinin oluşturulması” ifadesi yer almıştır (Güngen, 2021, ss. 26–27). Bu bağlamda gelir yetersizliğinin temel ihtiyaçların giderek artan oranda borçlanarak karşılanmasına sebep olması; finansal tabana yayılma politikalarının hanehalklarını değil, devleti ve finansal sistemi desteklediğinin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Güngen, 2017).

Türkiye özelinde birbirini tetikleyen süreçler olarak sanayileşme, kentleşme, modernleşme, kurumsallaşma ve seküler yaklaşımların yükselmesiyle, faize yönelik dini, toplumsal ve hukuki mesafe azalmış ya da ortadan kalkmıştır (Karakaya, 2021, s. 8). Söz konusu süreçler dayanışma kültürünü zayıflatmış, bireysel ilişkiler yavaş yavaş yerini Batı dünyasındaki gibi kurumsal ilişkilere bırakmaya başlamıştır. Ekonomik, bireysel ve sosyal tercihlerin ya da ihtiyaçların yanı sıra bireysel ve kurumsal ilişkilerdeki bu dönüşüm de borçlanma davranışı üzerinde etkili olmuştur. Finans kuruluşları ve bireyler arasındaki kredi işlemlerine yönelik genişleyen hukuki zeminde; bireysel ilişkiler kapsamında borç alırken yaşanan damgalanma endişesi ve mahcubiyet (Karakaya, 2021, s. 8) kredi veren kurumsal yapıların artmasıyla kaybolmuştur. Nitekim günümüzde kurumsal olmayan geleneksel borçlanma biçimleri “kayıt dışı borç” olarak adlandırılmaktadır (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions [EUROFOUND], 2017, p. 35).

Türkiye’de yükselen bireysel/hanehalkı borçluluğuna bir sınır koymak amacıyla bazı düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. Banka ve Kredi Kartları Kanunu’nun 9. Maddesi, kredi kartı limitinin bireyin aylık veya yıllık ortalama geliri, diğer kuruluşlar tarafından bireye tahsis edilen kredi kartı limiti ve diğer bazı göstergelere dayanarak kredi kartlarına bir limit belirlenmesini zorunlu

kılmaktadır. İlgili maddede ayrıca kart hamillerinin talebi olmaksızın kart limitinin artırılması yasaklanmıştır. 9. maddenin 2. fıkrasında “... bir gerçek kişinin sahip olduğu tüm kredi kartları için tanınacak toplam kredi kartları limiti, ilk yıl için, ilgilinin aylık ortalama net gelirinin iki katını, ikinci yıl için ise, dört katını aşamaz” ibaresi yer almaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2006). Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelik’te ise kredi kartı talebinde bulunan bireylerin sosyo-ekonomik durumu, ortalama geliri, diğer kart çıkaran kuruluşlarca ilgili kişilere tahsis edilen kredi kartı limiti başta olmak üzere bir dizi bilgilerin dikkate alınarak değerlendirme yapılması zorunlu tutulmuştur. Dolayısıyla kredi limitleri; ortalama gelir, beyan, (eğitim düzeyi, yaş, sosyal statü gibi verilerle) ödeme gücünün değerlendirilmesi ve teyit üzerinden belirlenmektedir. Yönetmelikte periyodik limit artırımını belirli şartlara bağlanmıştır. Bu çerçevede toplam kredi kartı limiti yine kart hamilinin gelirinin dört katı ile sınırlandırılmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2007).

Söz konusu kısıtlamalara karşın bireysel/hanehalkı borçlarının toplam krediler içindeki payı azımsanacak düzeyde değildir. Nitekim gelişmiş ekonomilerde hanehalkı kredileri günümüz dünyasında banka kredilerinin önemli bir bileşenidir (The Global Economy, 2022). Aralık 2021 itibariyle Türkiye’de toplam krediler içinde ticari ve kurumsal kredilerin payı %58 (2.840 milyar TL), KOBİ kredilerinin payı %22 (1.074 milyar TL) iken kredi kartları da dâhil olmak üzere tüketici kredilerinin payı %20’dir (987 milyar TL) (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [BDDK], 2021, s. 10-11).

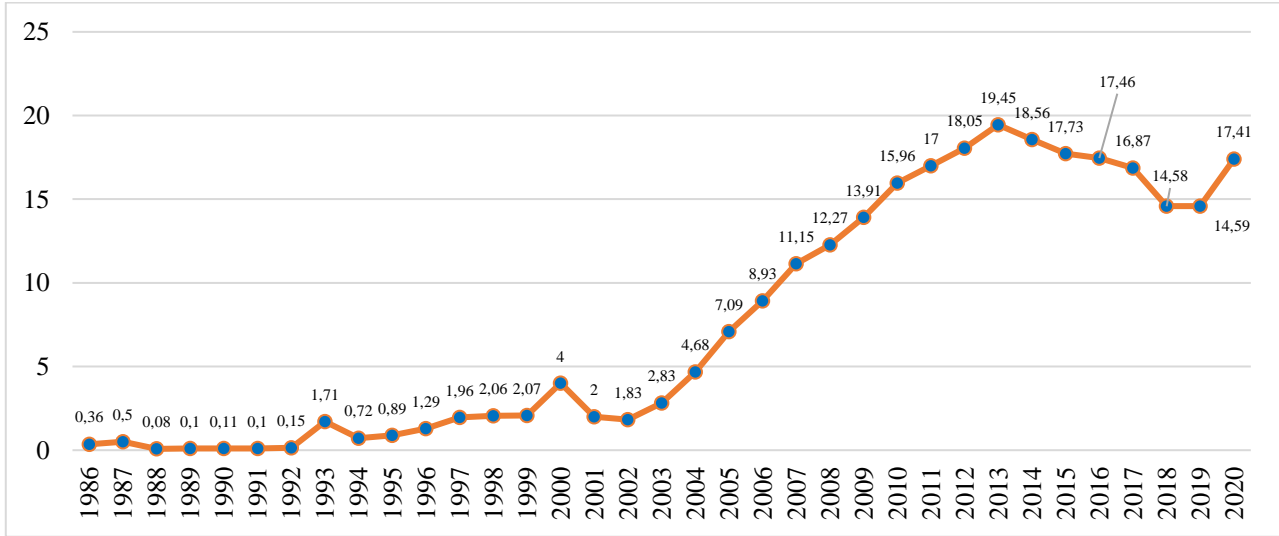
Hanehalkı borçluluğunun hane gelirine oranı da önemli bir veri sunmaktadır. 2003 yılında hanehalkı borcunun hanehalkı gelirine oranı %7,5 olup bu oran her geçen yıl artmıştır. Sırasıyla 2004 yılında %12,9, 2005 yılında %20,9 (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2006, s. 11), 2006 yılında %25,1, 2007 yılında %29,5 (Ersel, 2008) olan oran 2010 yılından sonra %43 ile %53 arasında değişmiştir. 2020 yılı 4. çeyreğinde %52 (TCMB, 2020, s. 9), 2021 yılı 3. çeyreğinde %45 (TCMB, 2021, s. 9) olarak gerçekleşmiştir. Nitekim günümüzde hanehalkı yükümlülükleri hane gelirlerinin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır.

2002-2017 yılları arasında borçların bireyselleşmesi/özelleşmesi ve kredi genişlemesiyle birlikte hanehalkı yükümlülükleri 84 kat artarken, özel sektör yükümlülükleri 11 kat artmıştır. Dolayısıyla devlet dışında kalan ilgili aktörlerin yükümlülüklerinin GSYİH’ye oranı hızla yükselmiştir (Karataş, 2018, s. 269). Uluslararası Finans Enstitüsü’nün (IIF) Raporuna göre, 2019 yılının üçüncü çeyreğinde küresel hanehalkı borcu, toplam Gayri Safi Hasılanın %60’ına denk gelmektedir. Hanehalkı borçlarına 2007 yılından sonra 12 trilyon dolar eklenmiş ve 2019 yılı üçüncü çeyreği itibariyle hanehalkı borçluluğu 47 trilyon dolar ile tarihteki en yüksek düzeye ulaşmıştır. Raporla, COVID-19 krizinin geçici nitelikte bile olsa “iş kayıpları” sebebiyle hanehalkı borç yükünün daha da artacağı belirtilmektedir. Borçlu hanehalklarının ihtiyat kapsamında masraflarını azaltması ise özel tüketimin ağırlıklı olduğu ekonomiler için büyümeyi baskılayacak bir unsur olarak değerlendirilmektedir (aktaran Gönültaş, 2020, para. 1, 10).

Türkiye’de tüketim, GSYİH içinde yüksek bir paya sahiptir ve bu durum bireysel kredi kullanımına da tesir etmektedir (Kılınç & Karaoğlu, 2014, s. 13). Nitekim hanehalkı tüketim harcamalarının GSYİH içindeki payı 2020 yılında %56,4 (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2021b), 2021 yılında %55,1 (TÜİK, 2022b) olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun GSYİH’ye oranı

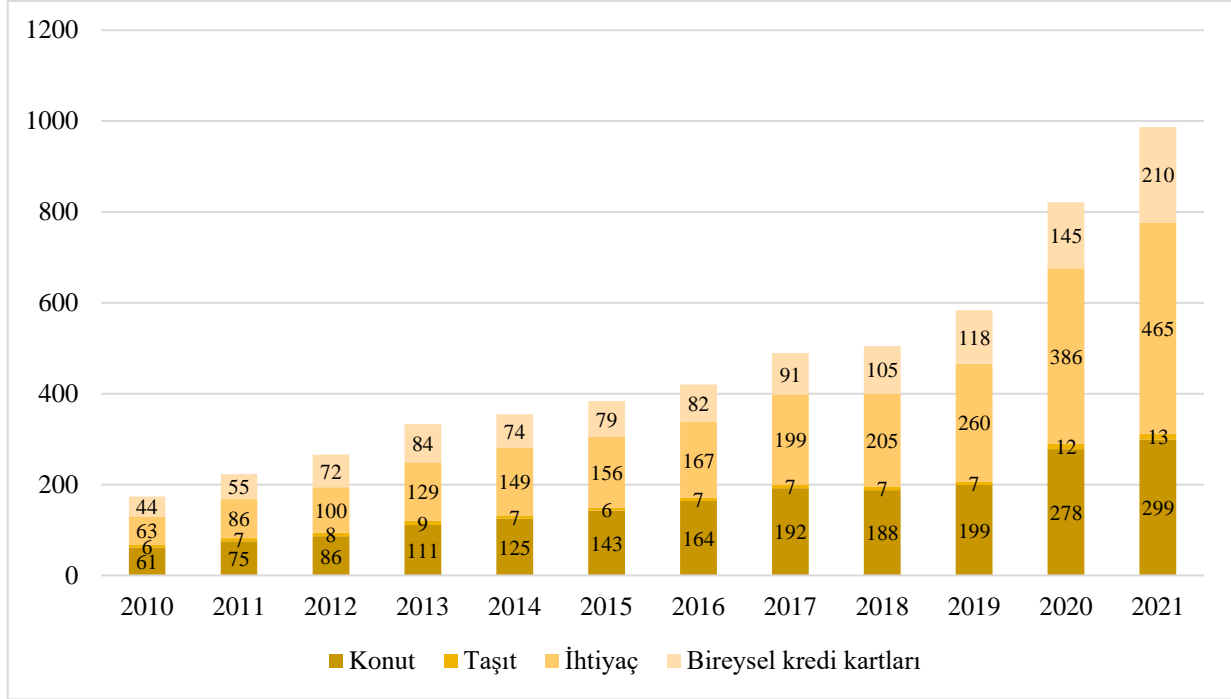
pek çok ülkeye göre düşüktür. Ancak bu kıyaslama ülkelerin kendine has sosyo-ekonomik koşulları ve vatandaşların borçlanma amaçları ile birlikte değerlendirilmelidir. Net harcanabilir gelirin yüzdesine göre en yüksek hanehalkı borçluluğuna sahip olan ülkelerden ilk 3 sıradakiler Danimarka (%259), Norveç (%246) ve Hollanda'dır (%230). Diğer bazı ülkeler için ilgili veri yaklaşık olarak şu şekildedir; Kanada (%177), Birleşik Krallık (%148), Japonya (%115), Amerika (%101), Almanya (%99), Yunanistan (%98), Rusya (%37) (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2022) Türkiye'de tüm borçlanma araçları dâhil hanehalkı borç yükümlülükleri toplamının GSYİH içindeki payı 1986-2002 yılları arasında görece sabit bir seyir izlerken; 2002-2013 yılları arasında sürekli artmış ve 2020 yılında %17,41 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılındaki hanehalkı borç yükümlülükleri, 1986 yılındaki hanehalkı borç yükümlülüklerinin yaklaşık 48 katına ulaşmıştır. (Grafik 1).

Önceleri "tüketim kredisi" (*crédit à la consommation*) olarak kullanılan kavram, Anglo Saksonlar tarafından getirilen bir nüans farkı ile "tüketici kredisi" (*credito al consumo*) şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Zira tüketici kredisi kavramı, tüketim kredisi kavramından farklı olarak tüketim için kredi fikrini içermemekte, daha çok tüketici için sunulan bir kredi izlenimini vermektedir (Gelpi & Julien-Labruyère, 2000, pp. xi-xii). Nitekim kavram, verimsizlik ve israfı andırması sebebiyle tevil edilmiştir. Türkiye'de bireysel ya da hanehalkı borçluluğu ise "ihtiyaç kredisi" adı altında kabul edilebilir bir zemine oturtulmuştur (Karakaya, 2021, s. 9). Türkiye'de 2010-2021 yılları arasında tüketici kredileri (konut, taşıt, ihtiyaç) ve bireysel kredi kartlarının tutarı içinde her yılda en yüksek tutara sahip olan kredi türü, ihtiyaç kredisi olmuştur. 2021 yılı itibariyle ihtiyaç kredilerinin tutarı 465 Milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 2010-2021 yılları arasında ihtiyaç kredileri yaklaşık 7,4 kat artarken, bireysel kredi kartı harcamaları yaklaşık 4,8 kat, konut kredileri ise yaklaşık 4,9 kat artmıştır (Grafik 2). 2021 yılı itibariyle, bireysel krediler içinde ihtiyaç kredileri %47, konut kredileri %30, kredi kartları %21 ve taşıt kredileri %2 pay almıştır (BDDK, 2021, s. 13).

Grafik 1. Türkiye'de Hanehalkı Borç Yükümlülükleri (Borç, Kredi ve Borçlanma Senetleri) Toplamının GSYİH İçindeki Payı (1986-2020) (%)

Kaynak: International Monetary Fund, 2021.

Grafik 2. Türkiye’de Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartlarının Tutarı (2010-2021) (Milyar TL)

Kaynak: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2017.

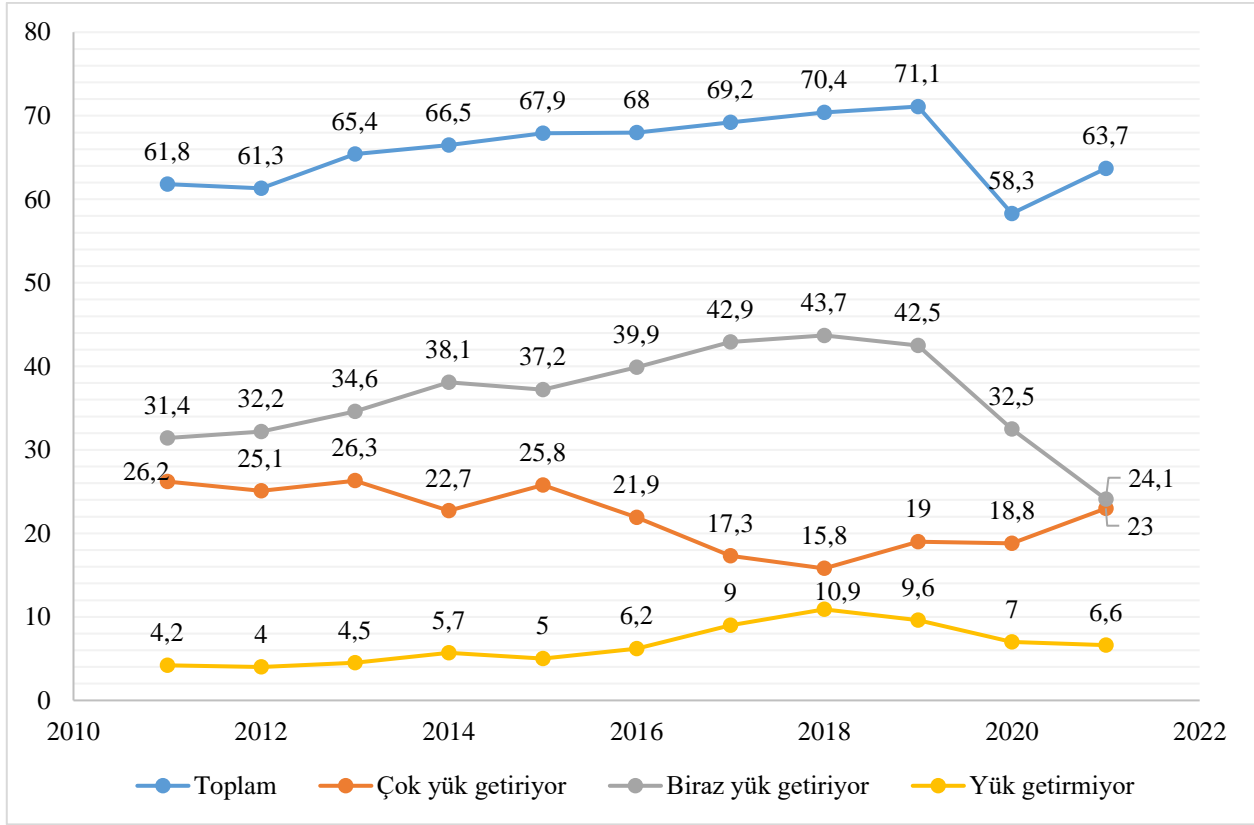
Belirtilen verilerin yanı sıra Türkiye Kamu-Sen Ar-Ge Merkezi’nin (2014) Türkiye’nin 81 ilinde 6.606 kamu çalışanı ile gerçekleştirdiği çalışmanın sonuçları da oldukça önemli veriler sunmaktadır. “Memurların Borçlanma ve Borç Yapıları” konulu araştırmada; memurların %97’sinin her ay düzenli bir biçimde borç ödediği tespit edilmiştir. Araştırmada memurların giderlerinin gelirlerini aşmakta olduğu ve özellikle alt ve üst gelir gruplarında harcamaların kazançları aştığı belirtilmektedir. Ayrıca harcama kalemleri arasında başı çekenlerin kira, konut, gıda ve eğitim harcamaları olduğu, zorunlu harcamalar için ise giyim ve sosyal harcamalardan tasarruf edildiği belirtilmektedir. Araştırmaya katılan memurların %31,2’sinin (kredi kartı, banka kredisi, senet karşılığı veya şahsi borç olmak üzere) en az iki farklı kaynaktan borç almış olması da araştırma kapsamında ulaşılan bir diğer sonuçtur. Araştırma sonuçlarına göre kamu görevlilerinin %21,1’i uzun vadeli borçlarını yalnızca kredi kartı üzerinden; %45,4’ü ise yalnızca banka kredisi üzerinden gerçekleştirmektedirler. Yine kamu görevlilerinin %26,8’i bireysel ihtiyaçlar, %19,3’ü araba, %17,2’si konut edinimi sebebiyle borçlanmışlardır. Borçlanmada birden çok sebebi olanların oranı ise %34,5’tir. Memurların beşte birinin borcunun 50.000 TL’den fazla olduğu belirtilmektedir. Ankete iştirak eden kamu görevlilerinden bir yıldan az vadeli borcu olanlar %12; 1-5 yıl vadeli borcu olanlar %62,8; 5-10 yıl vadeli borcu olanlar %21,4 ve 10 yıldan uzun vadeli borcu olanlar ise %3,8 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların %60,2’si son üç yıl içinde borcunu ödeyememe sorunuyla karşılaşmış, bu kişilerin %54,8’i muhtelif yaptırımlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Yaptırımların dağılımı; %35,8 oranında cezai faiz ödemesi, %7,2 oranında banka hesabına bloke konulması, %5,7 oranında yasal yaptırım, %6 oranında ise haciz işlemi şeklindedir. Yine Türkiye Kamu-Sen Ar-Ge Merkezi’nin (2016), Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Risk Merkezi’nin 2016 yılı verileri üzerinden gerçekleştirdiği

araştırmada, dakikada yedi vatandaşın borcunu ödeyemeyerek borç batağına saplandığı ve yasal süreçlerle karşı karşıya kaldığı belirtilmektedir.

Türkiye’de borç ilişkisine girmeden yaşamını sürdürebilen kesim toplumun yarısından daha azdır (Özkoç & Üçdoğruk, 2008, s. 49). Nitekim Türkiye’de “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların oranı” 2019 yılında %71,1; 2020 yılında %58,3; 2021 yılında ise %63,7 olarak gerçekleşmiştir. Taksit ödemeleri ve borçların bireylere/hanehalklarına getirdiği mali yükün derecesi de oldukça önemlidir. TÜİK verilerine göre taksit ödemeleri ve borçların getirdiği yükü “çok” olarak tanımlayanların oranı 2011 yılında %26,2 iken 2021 yılında %23’tür. İlgili yükü “biraz” olarak tanımlayanların oranı ise 2021 yılı itibariyle %24,1’dir (Grafik 3).

TÜİK verilerinde mali yükün derecesinin yüzdelik pay üzerinden değil borçluların toplam oranı üzerinden verilmesi borç yükü altında zorlanan bireylerin oranının düşük olarak algılanmasına sebep olmaktadır. Grafik 3’te görülen paylar yüzdeye vurulduğunda -taksit ödemeleri veya borçları olanlar 100 birim alındığında- ise taksit ödemeleri ve borçların getirdiği yükü “çok” olarak tanımlayanların oranı 2021 yılında tüm borçluların %42,8’ini temsil etmektedir. Taksit ödemeleri ve borçların getirdiği yükü “biraz” olarak tanımlayanların oranı 2021 yılında tüm borçluların %44,9’unu temsil etmektedir. Diğer bir ifade ile 2021 yılında “konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” %87,7’si üzerlerindeki mali yükü “çok” ya da “biraz” olarak tanımlamaktadır.

Bu mali yükün reel sektörün güçlü olduğu, istihdamın görece istikrar arz ettiği ülkelerdeki borçlular ile finansal sektör karşısında reel sektörün gücünü kaybettiği ve yapısal işsizlik sorunu ile mücadele eden ülkelerdeki borçlular üzerindeki etkileri aynı olmayacaktır. Benzer şekilde yaşam maliyetlerine göre de hanehalkı borçluluğu ülkeler ve bölgeler düzeyinde farklılaşabilir. Bu bağlamda ülkeler arasında farklılaşan borçluluk düzeyi de net bir göstere sunmamaktadır. Zira borçluluğun miktarından öte yaşam kalitesi bakımından bireyin üzerinde oluşturduğu zorlayıcı etkiler daha önemli görünmektedir. Bu bağlamda sadece rakamlar üzerinden yapılan kıyaslamaların ülkelerin kendine özgü sosyo-ekonomik koşullarının üstünü örttüğünü ettiğini ifade etmek mümkündür.

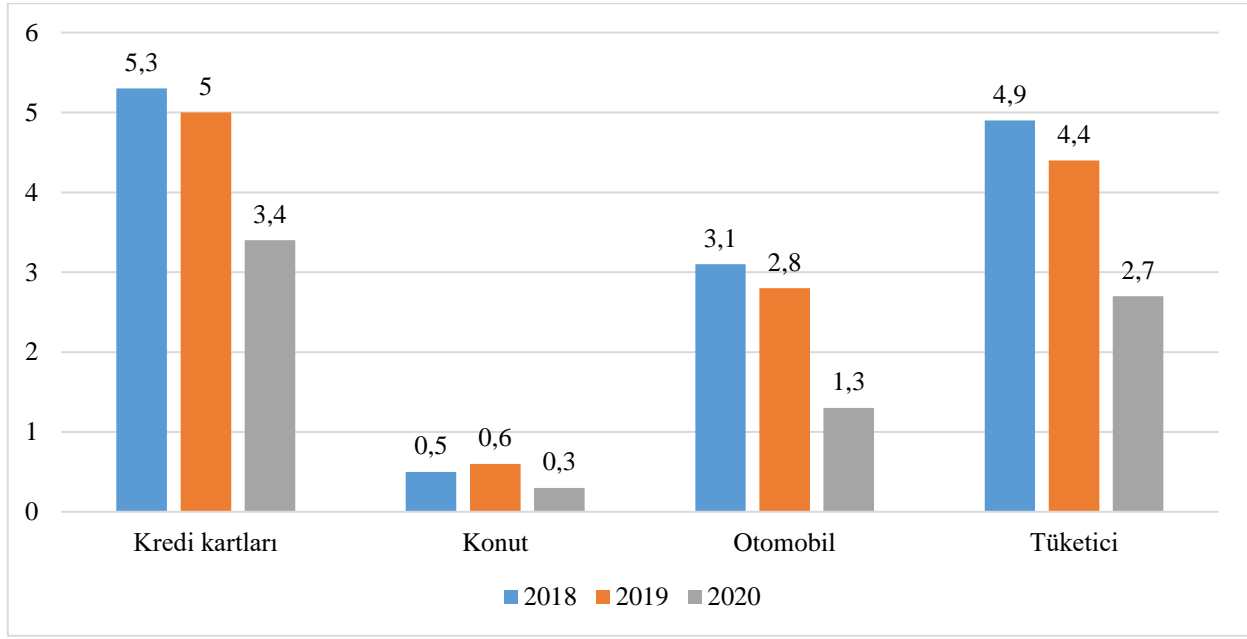
Grafik 3. Türkiye’de Konut Alımı ve Konut Masrafları Dışında Taksit Ödemeleri veya Borçları Olanların Oranı ve Borç Ödemelerinin Getirdiği Yükün Derecesi (2011-2021) (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu. (2012); (2013); (2014); (2015); (2016); (2017); (2018); (2019); (2020); (2021a); (2022a). Gelir ve yaşam koşulları araştırması.

Aşırı borçlanma neticesinde hanehalkı ya da reel sektör düzeyinde temerrüt oranları artmakta, kredi faizlerinin yükselmesi ile birlikte borçlular yeniden borçlanma (borcu borç ile kapatma) mecburiyetinde kalmakta ve hanehalklarının üzerindeki mali yük artmaktadır (Eroğlu & Kılıç, 2018, para. 1). Bu bağlamda borçluluğun bir diğer göstergesi olan tahsili gecikmiş alacakların toplam kredilere oranı ise kredi kartları ve tüketici kredilerinde, konut ve otomobil kredilerine göre daha yüksektir (Grafik 4). Takipteki tüketici kredileri ve kredi kartlarının brüt tutarı 2021 yılı itibariyle 24 milyar TL’dir (BDDK, 2021, s. 14). 2010 yılında 7 milyar TL olan bu tutar, 2016 yılına kadar sürekli artmış ve 2016 yılında 19 milyar TL’yi bulmuştur (BDDK, 2017, s. 14). 2017 yılında 18 milyar TL olan takipteki tüketici kredileri ve kredi kartlarının tutarı, 2019’da 20 milyar TL’ye 2021’de ise 24 milyar TL’ye yükselmiştir (BDDK, 2021, s. 14).

Sermaye akımlarının istikrarsızlaşması, rekabet ağlarına takılan insanların yaşamlarını daha endişeli, daha savunmacı ve daha gerilimli kılmaktadır (Dienst, 2015, s. 8). Bu bağlamda borçluluk, yaşam kalitesi ya da yaşam memnuniyeti araştırmalarında da konu edilen bir gösterge konumundadır (EUROFOUND, 2012). Örneğin 2016 tarihli Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi sonuçlarına göre bireylerin

gelir düzeyleri ne kadar düşük ise borç ödemeyi geciktirme oranı da o kadar yüksektir (EUROFOUND, 2017, p. 36). Borçluluk, TÜİK Yaşam Memnuniyeti Anketlerinde de konu edilmektedir. Türkiye’de muhtelif nüfus gruplarının son bir yıl içindeki borçlanma oranları bir gösterge olarak ele alınmaktadır. 2021 verilerine göre Türkiye’de çalışan nüfusun %45,13’ü son bir yılda borçlanmıştır. Bu oran çalışmayıp iş ile ilgisi sürenler için %50,17’dir. Eğitim öğretimde olanlar, ev işleriyle meşgul olanlar ya da engelli, hasta ve yaşlıların son bir yılda borçlanma oranları belirgin bir biçimde daha düşüktür (TÜİK Merkezi Dağıtım Sistemi [MDS], 2022). Bu bağlamda çalışanlar, çalışmayıp iş ile ilgisi sürenler ve irad sahipleri gibi düzenli gelir elde edenler veya gelir beklentisi olanlar diğer gruplara göre daha fazla borçlanmışlardır (Grafik 5).

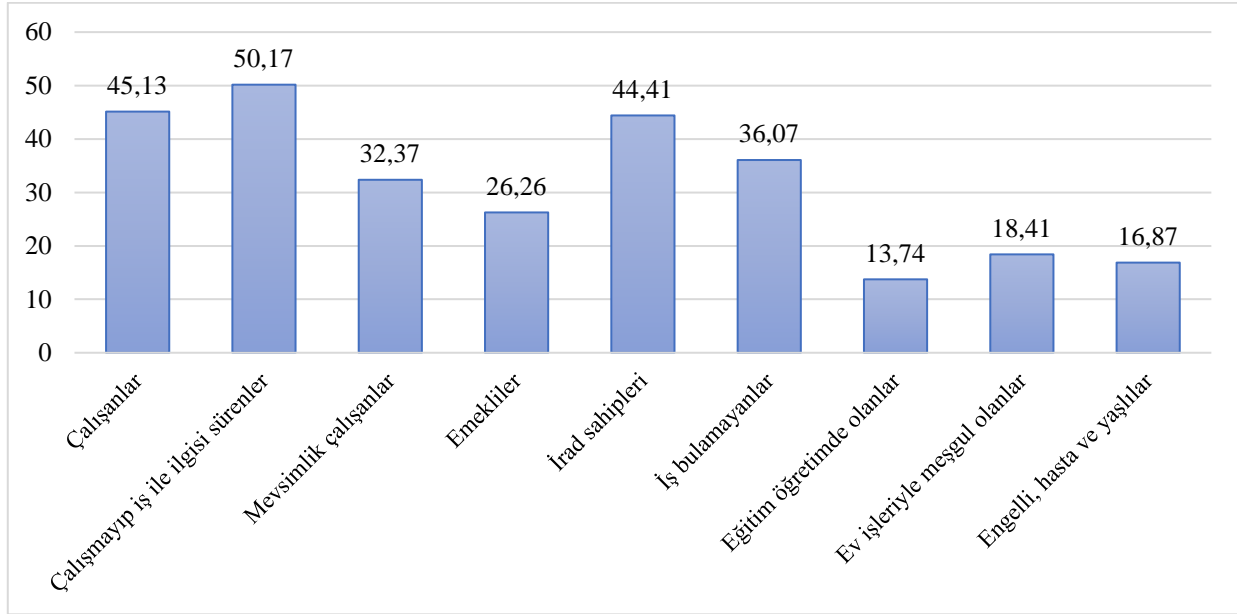

Grafik 4. Tahsili Gecikmiş Alacakların Toplam Kredilere Oranı (2018-2020) (%)

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği [TBB], 2021.

Nüfus gruplarına göre sınıflandırmanın yanı sıra bazı demografik göstergelere göre (cinsiyet yaş, eğitim ve hanehalkı geliri) “son bir yıl içinde borçlanma” verilerini değerlendirmek de faydalı olacaktır. TÜİK Yaşam Memnuniyeti verilerine göre 2021 yılında “son bir yılda borçlanma oranı” %32,4 olarak gerçekleşmiştir. İlgili oran 2009-2021 yılları arasında %32,3 ile %38,6 arasında değişmiştir (TÜİK MDS, 2022). Cinsiyete göre değerlendirildiğinde 2009-2021 arasında erkeklerin “son bir yılda borçlanma oranları” en çok %49,69 ile en az %41,42 arasında değişmiştir. Son 12 yıllık verilere göre erkeklerin son bir yılda borçlanma oranı ortalaması %45,47’dir. 2021 yılı itibariyle bu oran son on iki yılın en düşük seviyesinde olup %41,42 olarak gerçekleşmiştir. İlgili yıllar arasında kadınların son bir yılda borçlanma oranları en çok %30,88 ile en az %21,05 arasında değişmiştir. Son 12 yıllık verilere göre kadınların son bir yılda borçlanma oranı ortalaması %25,5’dir. 2021 yılı itibariyle kadınlar için bu oran %23,66’dır. Cinsiyete göre 2009-2021 yılları arasında son bir yılda borçlanma oranı ortalaması; erkekler için %45,47; kadınlar

için %25,5’dir (TÜİK MDS, 2022). Diğer bir ifade ile Türkiye’de erkeklerin “son bir yılda borçlanma oranı” kadınlarınkinin iki katına yakındır.

Grafik 5. Muhtelif Nüfus Gruplarının Son Bir Yılda Borçlanma Oranları (2021) (%)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu Merkezi Dağıtım Sistemi, 2022.

Yaş gruplarına göre 2009-2021 yılları arasında son bir yılda borçlanma oranı ortalaması; 18-24 yaş aralığı için %23,37; 25-34 yaş aralığı için %41,83; 35-44 yaş aralığı için %43,49; 45-54 yaş aralığı için %40,86; 55-64 yaş aralığı için %33,75; 65 yaş ve üstü için %16,54’tür (TÜİK MDS, 2022). Buna göre “son bir yılda borçlanma oranları” 35-44 yaş aralığına kadar artmakta, daha ileri yaş gruplarında azalmaktadır. Çalışma çağıının bitişini temsil eden 65 yaş ve sonrasında borçlanma oranları bir önceki yaş grubunun yaklaşık yarısına düşmektedir.

Eğitim durumuna göre 2009-2021 yılları arasında son bir yılda borçlanma oranı ortalaması; bir okul bitirmeyenler için %19,89; ilkokul mezunlarında %36,87; ilköğretim/ortaokul veya mesleki ortaokul mezunlarında %38,73; lise dengi meslek okulları mezunlarında %37,66; yükseköğretim mezunlarında %40,82’dir (TÜİK MDS, 2022). Verilere göre eğitim düzeyi yükseldikçe borçlanma oranının artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Nitekim eğitim düzeyi ile borçlanma arasında farklı biçimlerde yorumlanabilecek bir ilişkinin varlığı söz konusudur (bkz. Buğday vd., 2020; Nas ve Özkoç, 2017; Özkoç ve Üçdoğruk, 2008).

Hanehalkı gelirin'e göre “son bir yıldaki borçlanma oranlarını” yıllar içindeki değişimi, TÜİK’in her yıl gelir aralıklarını güncellemesi sebebiyle standart bir seride izlenememektedir. 2021 yılı itibariyle 0-2667 TL gelir aralığındaki hanehalklarının “son bir yılda borçlanma oranları” %27,5’tir. Bu oran 2668-3828 TL gelir aralığındakiler için %32; 3829-5359 TL gelir aralığındakiler için %34; 5360-7851 TL gelir aralığındakiler için %32,1 ve 7852 TL ve üzeri gelir düzeyindekiler için ise %35,4’tür (TÜİK MDS, 2022).

İlgili verilerden orta gelir grubundaki istisna hariç gelir düzeyi arttıkça “son bir yılda” borçlanma oranının da arttığı görülmektedir.

Söz konusu verilerle birlikte, son olarak Türkiye’de hanehalkı borçluluğu COVID-19 pandemi sürecinden de etkilenmiştir. COVID-19 öncesinde uluslararası karşılaştırmalarda hanehalkı borçluluğu, GSYİH içindeki %15’lik payına binaen “iyi huylu seviyelerde” olarak tanımlanmaktadır. Ancak pandeminin başlangıcından itibaren birçok hane için aşırı borçlanmanın kaldıraç risklerini artırdığı belirtilmekte ve 2019 yılı Ocak ayı ile 2020 yılı Eylül ayı arasında %33 düzeyinde artan hanehalkı borçluluğuna dikkat çekilmektedir (OECD, 2021).

B. TÜRKİYE’DE HANEHALKI BORÇLULUĞUNA İLİŞKİN LİTERATÜR TARAMASI

Hanehalkı borçluluğu konusunda özellikle ulusal literatür taraması ve Türkiye’ye yönelik değerlendirmeler vesilesiyle elde edilen analizler ve ampirik bilgiler son derece önem arz etmektedir. Nitekim sınırlı sayıda çalışmanın yer aldığı ulusal literatür hanehalkı borçluluğu ile ilgili sayısal verilerin oldukça ötesinde detaylı sonuçlar içermekte, nicel ve nitel veriler sunmaktadır.

Muhtelif analizler ve ampirik veriler sunan ulusal literatür, Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu, çeşitli göstergeler üzerinden detaylandırmaktadır. Bu bağlamda literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak ele alınan konuları; sınıfsal düzeyde değerlendirmeler; toplumda kabul görme, kimlik edinme, statü ve borçluluğun kanıksanması ile ilgili değerlendirmeler; ekonomik ve sosyo-demografik faktörler ile ilgili değerlendirmeler, sosyolojik perspektiften gerçekleştirilen değerlendirmeler ve borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisi olarak sınıflandırmak mümkündür. İlgili literatüre söz konusu sınıflandırma çerçevesinde yer verilecektir.

Literatürde Türkiye’de hanehalklarının borçluluğuyla ilgili en sık karşılaşılan ilk ayırt edici unsur *sınıfsal düzeyde değerlendirmelere* dairdir. Düşük ve orta gelir düzeyindeki bireylerin borçluluğu ve (ücretli çalışanlar, işçiler, esnek çalışanlar gibi) emekçi kesimin borçluluğu bu ayırım içinde yer almaktadır. Öncelikle gelir seviyesi düşük kesimlerin harcamaların aynı oranda düşük olmadığını ve bu durumun borçluluk üzerinden meydana geldiğini ifade etmek mümkündür. Zira düşük gelir düzeyindeki bireylerin kamusal malların ikamesi haline gelen piyasa odaklı hizmetlere erişimi, beraberinde gündelik hayatın finansallaşması ve tüketimin borçlanarak sürdürülmesi sorununu getirmektedir (İçke vd., 2012, s. 11). Dünya Bankasının açlık ve yoksulluk sınırları altında yaşayan kitlelerin gelir ve harcamaları dikkate alındığında; Türkiye’de sefalet içinde yaşayan kitlelerin yaşamları için ihtiyaç duydukları asgari harcamalarını karşılamak amacıyla borçlanmak zorunda kaldıkları gerçeği (Köse & Bahçe, 2012, s. 410) borçlanma konusunda sınıfsal bir ayırımın varlığına işaret etmektedir. Daşkaya ve Sağbaşı (2019), TÜİK Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullandıkları çalışmalarında 2003-2014 yılları arasında Türkiye’de “tüketim eşitsizliğinin” azalma eğiliminde olduğunu tespit etmişlerdir (s. 23). İlgili yıllar arasında Türkiye’de hanehalkı borç yükümlülüklerinin GSYİH içindeki payının istikrarlı artış eğilimi (bkz. Grafik 1) tüketim eşitsizliğindeki azalmayı açıklar niteliktedir. Bu veriyi doğrulayan bir çalışma Özkoç ve Üçdoğruk’un (2008) 2003 tarihli Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanarak yaklaşık 26 bin haneye ait borçlanma verileri üzerinden hanehalklarının borçlanma tercihlerini belirleyen demografik ve sosyo-ekonomik faktörleri inceledikleri çalışmalarıdır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, gelir seviyesi düşük

olmakla birlikte, hanelerin harcamaları aynı düzeyde düşük değildir. Çalışmada bu durumun olası sebepleri, belirli bir yaşam standardına ulaşma yönündeki keyfi nedenler ya da mevcut gelir düzeyinin ihtiyaçları karşılayamaması olarak yorumlanmaktadır. Ülke şartları ve açlık sınırı birlikte ele alındığında ikinci olasılığın diğer bir ifade ile zorunlulukların ağırlık kazandığı belirtilmektedir (ss. 35, 49). İlgili tespit Köse ve Bahçe’nin (2012) bulgularıyla da uyumludur.

Karaçimen (2015), Marksist politik iktisat yaklaşımıyla Türkiye’de ücretli çalışanlar üzerinden borçlanma eğilimlerini belirlediği ve kapsamlı sonuçlara ulaştığı çalışmasında (s. 12), esnek biçimlerde çalışan ücretli ve yevmiyelilerin kredi ve borçlanmayla ilgili daha fazla sorun yaşadıklarını tespit etmiştir. Türkiye’de işçilerin en sık başvurdukları borçlanma araçları tüketici kredisi ve kredi kartları olup; işçiler arasında banka kredisi çoğunlukla diğer borçların çevrilmesi için kullanılmaktadır (Karaçimen, 2015, s. 31). Araştırmadan elde edilen diğer sonuçlar ise şu şekilde özetlenebilir: İhtiyaç kredisi kullananların yarıdan fazlasının kredi ya da kredi kartı borcunu ödemek için kredi kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca borç sarmalının başlamasında geçici bir süre işsiz kalmak önemli bir etken iken, borç döngüsünün ilerleyen süreçleri düşük ücretli ve kötü çalışma koşulları olan işleri kabul etmeye zorlamaktadır. İhtiyaç kredisi kullanımı taşıt ve konut kredisi kullanımından daha ön plandadır (Karaçimen, 2015, ss. 318–320). Buğday vd.’nin (2020) çalışması bu sonucu desteklemektedir. Bu çalışmaya göre, tüketicilerin yaklaşık %47’si ihtiyaç kredisi kullanmakla birlikte, yüksek gelir grupları düşük gelir gruplarına kıyasla daha az ihtiyaç kredisi kullanmaktadırlar (s. 1130). Güler’in (2017) çalışması da Karaçimen (2015) ve Buğday vd.’nin (2020) çalışmalarını destekler niteliktedir. Güler (2017) teorik bağlamda ve nicel göstergelere dayanarak Türkiye’de emekçilerin varoluşsal olarak finans sistemine bağlandığını tespit etmiştir. İlgili çalışmada günümüz Türkiye’inde borca dayalı ekonomi, borçla yönetme ve borçlandırılmış insan kitlelerinin oluşumu süreçlerinin önemli ölçüde gerçekleşmekte olduğu belirtilmektedir (ss. 215–216). Bahsi geçen çalışmalarla uyumlu bir diğer veri ise OECD’nin (2021) Türkiye’de hanehalkı borçluluğu ile ilgili değerlendirmesidir. Bu değerlendirmede Türkiye’de temel ihtiyaçları finanse etmek için kredilerin ana gelir kaynağı olduğu düşük gelirli hanelerin borçluluğunun zorunlu bir hal aldığı; sosyal güvenlik ağları tarafından desteklenen haneler için ise kredi kullanımının daha çok isteğe bağlı bir biçimde gerçekleştiği belirtilmektedir. Nitekim Atalay-Soygök’ün (2019) çalışmasında da araştırmaya katılan ve hâlihazırda kredi kullanan 100 bireyden 64’ünün banka kredileri veya kredi kartları olmadan yaşam tarzını sürdürmelerinin mümkün olmadığı şeklinde görüş bildirdikleri tespit edilmiştir (ss. 60–62). İlgili değerlendirmeden hâlihazırda gelir dağılımında dezavantajlı durumda olan hanelerin borç yüküne daha fazla maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla özellikle düşük gelirli haneler, hanehalkı borçluluğu bakımından savunmasız bir kitle oluşturmaktadır. Neticede, tüketici kredileri çalışanları özgürleştirmemiş, bilakis emeğin yeniden üretimiyle de ilgili olarak emeği disipline etmiş, olumsuz sosyo-ekonomik koşullara, kaygan bir zemini bulunan finansal piyasalara ve kapitalist sisteme daha bağımlı hale getirmiştir (Karaçimen, 2015, ss. 321–322).

Literatürde sınıfsal belirleyenlerle ilgili olarak vurgulanan bir diğer konu, borçlanmanın düşük ve orta gelirli kesimlerin *toplumda kabul görme, statü ve kimlik edinme* durumlarıyla ilgili olmasına yöneliktir. Borçlanmanın *yaygınlaşması sebebiyle kanıksanması* da bu bağlam içinde değerlendirilebilir. Nitekim Karaçimen’in (2015) araştırmasında araştırmaya katılanların krediler ve kredi kartlarıyla ilgili karmaşık ve uzun sayfalarla açıklanan hüküm ve koşulları ya da kredi faiz ve maliyetlerini nadiren inceledikleri;

borç almayı kabul edilemez bulan kişilerin bile, gerek bankaların ısrarı gerekse bireyin çevresindeki çoğu kişinin borçlu olması sebebiyle borçlanmayı kanıksamış oldukları belirtilmektedir. Bu durumun kişilerin riskleri daha kolay göz ardı ederek borçlanmasına sebep olduğu belirtilmektedir (s. 319). Özgür'ün (2019) orta sınıf bağlamında finansallaşmanın sosyo-mekânsal yansımalarını araştırdığı çalışması bu tespiti desteklemektedir. Buna göre, ekonomik değişimlerin toplumsal yaşamı etkisi altına aldığı ve toplumsal yaşamda borçlanmanın sıklıkla tercih edilen bir yönelim haline geldiği tespit edilmiştir. Nitekim bireyler kredi kullanmak için faizlerin düşük olduğu dönemleri takip ederken, faizler yüksek olduğunda ise kredi kullanımına ihtiyatlı yaklaşmakta ve ellerindeki parayı faize yatırarak faiz gelirini kullanmayı tercih etmektedirler. Dolayısıyla bireylerin ekonomik bir özne olarak hareket ettikleri ifade edilmektedir. Buna göre, orta sınıftaki bireyler kendilerini tüketici kredileri üzerinden üretmekte, kredi kullanımı normalleşmekte ve kredi kullanımı orta sınıfların habitusunun bir parçası haline gelmektedir. Ayrıca orta sınıfın tüketim pratiklerinin gündelik yaşamda varoluş isteklerinin yansıması olarak mekânsal tüketimi işlevsel hale getirdiği belirtilmektedir (ss. 104–107). Özgür'ün (2019) tüketim pratiklerine dair tespiti Karaçimen (2015), Gündüzalp (2018), Demirel (2020) ve Albayrak'ın (2020) çalışma sonuçlarıyla da desteklenmektedir. Karaçimen'e (2015) göre, yeni teknolojiler yaşam masraflarını artırmış, kişisel saygınlık ve toplumda kabul görme isteği, emek gücünün yeniden üretimi kapsamında toplumsal maliyetleri de artırmıştır (s. 321).

Gündüzalp'ın (2018) çalışmasında ayrıca borçlanma ve daha fazla satın alma eğilimi; güç, başarı, statü ve bireyin kendisini bir grubun içinde konumlandırması ile ilişkilendirilmiştir (ss. 150–152). Demirel'in (2020) çalışmasında ise orta ve düşük gelir düzeyindeki bireylerin kendilerine kimlik edinmenin yolunu tüketimde bulmalarının üst gelir gruplarındaki bireylerin tüketim alışkanlıklarının orta ve düşük gelir düzeyindeki bireyler arasında benimsenmesinde yansımasını bulduğu belirtilmektedir. İlgili çalışmada özellikle orta ve düşük gelir düzeyine sahip bireylerin, kendilerini sınıfsal anlamda toplumdaki diğer bireylerden farklı olarak değerlendirdiklerine yönelik veriler mevcuttur (ss. 102–103). Nitekim yoksulluk tanımlarının çeşitlendirilmesi, mutlak yoksullukla birlikte subjektif yoksulluk tanımlarının ortaya çıkması da bu tür değerlendirmelerin bir gereği olarak düşünülebilir. Albayrak'ın (2020) sosyal statü teorisi ile görece gelir sıralamasını ve gelir eşitsizliği seviyesini test ettiği çalışmasında ise eğitim ve gösterişçi tüketim (giyim, telefon, araba ve mücevher) için ayrı ayrı iki regresyon analizi gerçekleştirilmiş ve Türkiye'deki hanehalklarının kendilerini kıyasladıkları topluluklar içindeki daha kötü konumlarını telafi etmek için insanların değer verdiği "*konumsal mallara*" (*positional goods*) daha fazla harcama yapma eğiliminde oldukları ve geliri görece daha kötü durumda olan hanelerin borçlarını yine borçlanarak ödemeye çalıştıkları tespit edilmiştir (pp. 36–37).

Literatürde hanehalkı borçluluğu hususunda ele alınan bir diğer konu *ekonomik ve sosyo-demografik faktörlerin tespiti* ile ilgilidir. Bu faktörler; gelir düzeyi, düzenli gelir, ev sahipliği, kırsal-kentsel yaşam, eğitim düzeyi, cinsiyet ve medeni durum etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu kategori içinde değerlendirilen çalışmalarda araştırmacıların değerlendirmeyi tercih ettikleri unsurlar ve kurdukları ilişkiler geniş bir yelpazede yer almaktadır. Örneğin Buğday vd. (2020) eğitim düzeyi ile kredi kartı kullanımı ve borcun düzenli bir şekilde ödenmesi arasındaki ilişkiyi aktarırken; Özkoç ve Üçdoğruk (2008) eğitim seviyesi ile borç alınan yerin kurumsallığı ile ilgili bir sonuca ulaşmışlardır. Çımat vd.'nin (2016) hanehalkı borcu ile borçluluk durumunu etkileyen faktörleri tespit etmek amacıyla Fethiye'de ikamet eden 608 hanehalkıyla

gerçekleştirdiği anketin sonuçlarına göre, aylık gelir ile borçluluk arasında pozitif yönlü; düzenli gelir, ev ve gayrimenkul sahipliği ile borçluluk arasında ise negatif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre gelir düzeyi 5.001-10.000 TL arasında olanlar, geliri 5000 TL’den az olanlara göre daha fazla borçludurlar. Ayrıca kiracıların ev sahiplerine, gayrimenkulü olmayanların arazi sahiplerine göre daha fazla borçlu olduğu tespit edilmiştir (ss. 59–60). Gelir düzeyi ve borçlanma ile ilgili ulaşılan sonuç Gündüzalp’in (2018) araştırma sonuçlarıyla uyusurken; Karakaş’ın (t.y.) bulguları ile uyusmamaktadır. Gündüzalp’in (2018), Ankara’nın yüksek orta ve düşük gelir grubundaki üç ilçesinde gerçekleştirdiği araştırma sonuçlarına göre borçlanma düzeyini artıran unsurlar; yaşın ilerlemesi, ailenin genişlemesi, gelir miktarının artması, kredi kartı sayısı ve kredi kartı limitinin fazlalığı, çalışıyor olmak, borçlanmaya yönelik tutumun olumlu olması, parasal konularda endişelere sahip olmak (s. vi), evli olmak ve finansal okuryazarlık düzeyinin düşük olmasıdır. Borçlanma düzeyini etkilemeyen unsurlar ise eğitim ve çocuk sayısı olarak tespit edilmiştir (ss. 150–152). Karakaş (t.y.), finansallaşma ve tüketim alışkanlıklarını istatistiksel veriler üzerinden araştırdığı çalışmasında, finans sektörünün sunduğu cazip krediler ve kredi kartları ile özendirici kampanyaların bireylerin gelirlerinden bağımsız bir biçimde tüketmeye devam etmelerini sağladığını belirtmektedir (s. 53). Çımat vd.’nin (2016) ele aldığı düzenli gelir ve borçluluk arasındaki ilişki Nas ve Özkoç’un (2017) çalışmasında da ele alınmıştır. Nas ve Özkoç’un (2017) Fethiye’de %79’u erkek %21’i kadın olan 450 hanehalkı reisi ile gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucuna göre ise medeni durum, eğitim düzeyi, hanehalkı tipi, meslek, hanede yaşamakta olan bağımlı kişi sayısı, düzenli gelir ve tüketici güveni hanehalkı borçluluğu üzerinde etkisi olan faktörler olarak tespit edilmiştir (ss. 311–321).

Kentsel ve kırsal alanlarda yaşamının borçlanma üzerindeki etkileri de bazı çalışmalarda konu edilmiştir. Özkoç ve Üçdoğruk (2008) çalışmalarında kentsel alanlarda yaşayanların kırsal alanlarda yaşayanlara göre daha çok borçlandıklarını tespit etmişlerdir. Buna göre kentsel alanlarda yaşayanlar çoğunlukla bankalardan, kırsal alanlarda yaşayanlar ise çoğunlukla yakın çevrelerine borçlanmaktadırlar. (ss. 35, 49). Bu bulgu ile uyumlu olan Çımat vd.’nin (2016) çalışmasında, ilçe merkezinde yaşayanların kırsal kesimlerde yaşayanlara nispeten borç büyüklüğü bağlamında daha fazla borçlu olduğu tespit edilmiştir (ss. 59–60).

Buğday vd. (2020) çalışmalarında Türkiye’de 26 ilde yaşayan 2242 katılımcının bireysel kredi kullanım davranışlarını, demografik ve sosyo-ekonomik değişkenler ile birlikte değerlendirmişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre, kredi kartı kullanımı cinsiyet ve eğitim düzeyine göre anlamlı bir biçimde farklılaşmaktadır. Çalışmada eğitim düzeyi ile kredi kartı borcunun düzenli bir biçimde ödemesi arasındaki ilişki anlamlı bulunmuştur. En yüksek gelir grubundakilerin borcunu ödeme oranı diğer gelir gruplarına kıyasla yüksektir. (s. 1130). Eğitim düzeyi ve borçluluk arasındaki ilişkinin ele alındığı bir diğer çalışma olan Özkoç ve Üçdoğruk’un (2008) çalışmalarında ise eğitim seviyesinin yükselmesi ile borç alınan yerlerin kurumsallığı arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir (ss. 35, 49). Cinsiyete göre borçlanma konusunda Kılınçarslan’ın (2019) ve Demirel’in (2020) çalışmaları; Buğday vd.’nin (2020) çalışmasını tamamlayıcı sonuçlar içermektedir. Kılınçarslan (2019), kadınların borçluluğu nasıl deneyimlediklerini konu alan çalışmasında; borçluluğun ücretli ve ücretsiz kadın emeği, kadınların işgücüne katılım oranları ve katılım biçimleri üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Buna göre, borcun getirdiği yük bir yandan emek piyasalarında ve hane içinde kadın emeğinin eşitsiz konumunu

pekiştirmekte; diğer yandan borcun getirdiği yük ile başa çıkabilmede kadın emeği önemli bir dayanak sunmaktadır (s. 39). Buna göre borçlu hanelerde yaşayan kadınlar; hane içi ücretsiz emeği ve bakım emeğini daha fazla üstlenmekte ve güvencesiz istihdam alanlarında daha çok yönelmektedir. Bu çerçevede bir can simidi vazifesi gören kadın emeği, bir yandan borca bağımlı olan hanelerin borçlanma imkânını yükseltmekte bir yandan da borç yükünün dengeleyicisi olmaktadır. Çalışmada ayrıca kredi imkânlarına veya kredi kartlarına ilk elden erişimi kısıtlı olan kadınların erkeklerin aldığı borcu ödeyen kişiler olduğu sonucuna varılmıştır (Kılınçarslan, 2019, s. 60). Demirel (2020) ise borçlanma kültürü üzerine gerçekleştirdiği sosyolojik araştırmasında; ekonomik süreçlere dair alınan kararlarda eril bir tahakkümün olduğunu tespit etmiştir. Buna göre; baba, eş ya da erkek kardeş; kadınların ekonomik karar alma ve uygulama süreçlerinde etkili olmaktadır. (ss. 102–103).

Literatürde hane halkı borçluluğunun *sosyolojik bir perspektiften ele alan çalışmalar* da mevcuttur. Bu bağlamda *borçla satın alma ilişkileri ve paraya yönelik anlamlandırma biçimleri* konu edilmiştir. Borçla satın almayı bir toplumsal ilişki biçimi üzerinden inceleyen Karakaya (2021), erken finansallaşan ülkelerde ve Türkiye’de borçla satın alma ilişkilerini çevreleyen unsurların sosyo-ekonomik, kültürel, demografik ve hukuki yapı çerçevesinde farklılık arz ettiğini belirtmektedir. Çalışmada kredi kartı ile satın almayı da kapsayan muhtelif borçla satın alma biçimlerinin, çok temel örüntülerin ortaklığına rağmen; her zaman çizgisel bir biçimde gerçekleşmediği; diğer bir ifade ile gelenekselden moderne, enformelden formele veya kişiler arası güvenden sisteme olan güvene doğru bir yol izlemediği belirtilmektedir. Buna göre borçla satın alma ilişkilerinde, kurumsal yapı ve sisteme duyulan güvene yönlendiren etkenler olduğu gibi, kişiler arası güvene yönlendiren etkenler de bulunmaktadır (s. ii).

Yarımsakal’ın (2022) Türkiye’de hem kredi kullandıran hem de kredi kullanan bireylerin paraya yönelik sosyal anlamlandırma biçimleri ile harcama alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında ise öncelikle kredinin sosyal ağlar üzerinden borçlanmanın yerine geçtiği tespit edilmiştir. Bu sonuç Karakaya’nın (2021) tespiti ile uyuşmamaktadır. Yarımsakal’ın çalışmasında (2022) paranın önceki nesillere kıyasla günümüz insanların hayatında daha önemli bir yer oluşturduğu, katılımcıların ebeveynleri kredi ve bankalardan uzak dururken, katılımcıların fiktif ve reel ihtiyaçlar için kredi kullanmayı normal karşıladığı belirtilmektedir. Bu sonuç Özgür’ün (2019) tezini desteklemektedir. Yarımsakal’ın çalışmasında (2022) katılımcıların parayı kaynağına göre helal-haram, kirli-temiz gibi kavram çiftleri ile etikledikleri ve en belirgin ayrımı alın teri ile kazanmak üzerinden yaptıkları belirtilmektedir. Bu etiklemenin, harcamaların yönünü etkilediği, bununla birlikte zaafının da belirleyici olduğu ifade edilmektedir. Araştırma sonuçlarına göre bankacı katılımcılar parayı kaynağına göre harcayan müşterilerin bazen hayır amacıyla kirli parayı aklama, bazen de kirli olarak değerlendirilen bir yere harcama yönünde davrandıklarını belirtmişlerdir. Banka kredilerine yönelik etiklemenin gelir grubuna, kişilik özelliklerine, yetişilen kültürel ortama göre değiştiği ifade edilmektedir. Ancak dini nedenlerle faize olumsuz bakan kişiler için bile kredinin kabul edilebilir ve kullanılabilir olduğu belirtilmektedir (ss. 71, 117).

Literatürde hane halkı borçluluğu ile ilgili olarak ele alınan konulardan bir diğeri ise *borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisidir*. Atalay-Soygök’ün (2019) borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisi konulu çalışmasında, katılımcıların %74’ünün borçlanma sonrasında alışverişlerine sınırlama

getirdikleri, %71’inin sosyal etkinliklere daha az katıldıkları, %62’sinin ise dışarda daha az zaman geçirmeye başladıkları tespit edilmiştir (ss. 60–62). Katılımcıların neredeyse tamamına yakınının (%97) geleceğe yönelik planlarını borçlarına göre şekillendirdikleri, %56’sının ise borçlarının sürekli akıllarında olduğu belirtilmektedir (Atalay-Soygök, 2019, ss. 64, 69). Ayrıca borçlanma sonrasında en büyük değişimin günlük hayat üzerinde olduğu, bireylerde kısıtlama, mutsuzluk, sıkıntı gibi duyguların ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Atalay-Soygök, 2019, s. 96).

Özetle, ulusal literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak ele alınan konuların ağırlığı değişkenlik göstermektedir. Ancak ağırlıkla ele alınan konuların sınıfsal düzeydeki değerlendirmeler ile ilgili olduğu görülmektedir. Borçluluğun bireyin günlük yaşamına etkisi ve sosyolojik perspektiften gerçekleştirilen değerlendirmeler ise oldukça sınırlı sayıdadır. Bu çalışma kapsamında Türkiye’de hanehalkı borçluluğu ile ilgili olarak gerçekleştirilen literatür taraması, ele alınan konuların çeşitliliğini ve ağırlığını göstermesi bakımından faydalı olup aynı zamanda alandaki boşlukları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Literatürde Türkiye’de (engelliler, tek ebeveynli aileler, genç yetişkinler, yaşlılar, göçmenler, Roman vatandaşlar gibi) dezavantajlı grupların borçluluğu hususunda son derece önemli bir boşluk olduğu tespit edilmiştir. Yoksul kesimlerin ve kadınların borçluluğu ile ilgili çalışmaların sayısı ise oldukça sınırlıdır. Örneğin “İngiliz ve Galler Medeni ve Sosyal Adalet Anketinden” elde edilen verilerin analiz edildiği bir çalışmada (Patel et al, 2012), borç sorunlarının nüfus genelinde nasıl yaşandığı, borç sorunlarının farklı doğası ve borçluluğun günlük yaşamın diğer sorunlarıyla ilişkisi ele alınmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, sosyal dışlanma yaşayan (tek ebeveynler, uzun süreli hastalığı veya engeli olanlar, akademik yeterliliği olmayanlar gibi) grupların yaşadığı borç sorunlarının söz konusu kesimlerin savunmasızlığını artırdığı tespit edilmiştir (p. 556). Yaşlılar, çocuklar ve bekâr anneler gibi diğer savunmasız grupların finansal davranışlarını ve borçluluğunu ele alan çalışmalar da mevcuttur (bkz. Loibl, 2017). Türkiye özelinde ikincil verilerle dezavantajlı gruplar özelinde bu tür bir değerlendirme imkânı son derece sınırlı olduğundan; hem anket kategorilerinin çeşitlendirilmesine hem de dezavantajlı kesimlerin borçluluğuna dair gerçekleştirilecek nicel ve nitel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Ulusal literatür taramasından elde edilen sonuçlardan bir diğeri de hanehalkı borçluluğunun ağırlıklı olarak finansal bağlamda ve (borcun ifası, temerrüde düşme gibi) hukuki bağlarla ele alındığı, borçluluğun muhtemel sonuçlarını ele alan çalışma sayısının son derece sınırlı olduğudur. Bu bağlamda bir başlangıç niteliğinde ulusal literatür ile birlikte uluslararası literatür de incelenmiş ve hanehalkı borçluluğunun emekçi kesimi de içeren özellikle orta ve düşük gelir grubunda yer alan borçlu hanehalkları için de geçerli olabilecek muhtemel sonuçlarına dikkat çekilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede hanehalkı borçluluğunun sonuçlarına dair uluslararası literatürde sıklıkla ele alınan konular üzerinden Türkiye’deki borçluları bekleyen risklere ve sosyal maliyetlere dikkat çekmek mümkün olacaktır.

C. HANEHALKI BORÇLULUĞUNUN MUHTEMEL SONUÇLARI

Ulusal ekonomilerin finansallaşma üzerinden küresel sistemle bütünleşmesi ve kapitalizmin yeniden üretilme sürecinde hanehalkları için bazı güvenlik riskleri ortaya çıkmıştır (Gökgöz, 2013, s. 303). Bu bağlamda borçlanmanın -en azından hanehalkları için- sadece ekonomik bir mesele olarak

düşünülmesi (Demirtaş, 2018, s. 42) ve sosyal maliyetlerinin göz ardı edilmesi mümkün değildir. Bankalar ve hanehalkı arasındaki ilişkiler, bankalar ve sanayi kapitalistleri arasındaki ilişkilerden nitelik bakımından farklıdır. Hanehalklarının finansmanı kullanım değeri sunmakta olup, birikimde artı değer yaratmaya doğrudan dâhil değildir. Ayrıca hanehalkları ve sanayi kapitalistleri arasında bilgi ile sosyal ve ekonomik güç bakımından orantısızlıklar mevcuttur. Sanayi kapitalistleri bankalarla birlikte kazanç elde etme hedefini paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla bireylerin ya da çalışanların kredi kullanma kararları, kapitalist işletmelerin kredi kullanma kararlarından farklı bir şekilde işlemektedir. Bu bağlamda bireyler açısından ailevi yükümlülükler ve kişisel arzular gibi iktisadi olmayan kararlar kredi kullanımını ve borçlanma davranışını etkileyebilmektedir (Lapavitsas, 2011, pp. 620–621). Ayrıca kapitalistler insanda “ödül, haz/fayda ve güç” (*prize, pleasure, power*) olmak üzere zafiyet addedilebilecek üç özelliği temel almakta (Bilen, 2018, s. 187) ve politikalarını buna göre şekillendirmekten geri durmamaktadır. Çeşitli kredi kampanyalarında borçlanma bir fedakârlık ya da topluca kazanma yolu olarak pazarlanmaktadır (Güngen, 2021, s. 167). Nitekim giderek daha fazla sayıda birey, mevduat sahipliğinden ziyade borçlulukları üzerinden finansal sisteme dâhil olmaktadır.

Hanehalkı borçluluğu ekonomik, bireysel ve sosyal pek çok sonucu beraberinde getirmektedir. Hanehalkı borçluluğunun ekonomik sonuçları genel itibarıyla büyüme, durgunluk, gelir dağılım ve yoksulluk çerçevesinde değerlendirilmektedir. Kredi kullanan çalışanların borçlarını azaltma çabalarının tüketimin azalmasıyla durgunluk oluşturabilme ihtimaline karşılık konuya dair kapsayıcı çalışmaların eksikliği (Lapavitsas, 2011, p. 621) yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca faiz karşılığında borçlanma, toplumun önemli bir kesiminin elindeki kaynakların toplumun küçük bir kesimine yönlendirilmesi sebebiyle, gelir dağılımı ve yoksulluk başta olmak üzere pek çok sosyo-ekonomik sorunlara yol açmaktadır (Yenice & Genç, 2019, ss. 101–102). Diğer bir ifade ile işsizlik oranlarının, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin arttığı ve yaşam standartlarının düştüğü bir ortama giderek yaygınlaşan bir finansallaşma süreci eşlik etmektedir (Kart, 2015, p. 54). Finansallaşma ile birlikte artan gelir eşitsizliği (Uslu & Gündoğdu, 2011, s. 148) orta ve düşük gelir grubundaki bireyler için daha büyük bir tehdit haline gelmektedir.

Bu nedenle sınıfsal çizgide birey odaklı bir yaklaşımla, emekçi kesimi de içeren özellikle düşük ve orta gelir grubundaki bireyler için hanehalkı borçluluğunun öne çıkan sonuçlarını zaman ve emek üzerindeki denetim, çalışma hayatı ve istihdam, biyopolitik iktidar, yalnızlaşma, yabancılaşma, (haciz gibi) hukuki müeyyideler, evlenme boşanma ve intihar olguları, suç oranları, fiziksel ve zihinsel sağlık, stres, depresyon ve borçlu bireyin yaşam kalitesi üzerinden değerlendirmek mümkündür. Hanehalkı borçluluğunun en önemli sonuçlarından bir diğeri de özellikle orta ve düşük gelirli haneler için kredi bağımlılığının sosyo-ekonomik kırılganlığın artmasına yol açıyor olmasıdır (Kuş, 2016, p. 43). Belirtmek gerekir ki; borçluluğun muhtelif sonuçları etkileşim halindedir. Örneğin borçluluk sebebiyle bireyin yaşam kalitesinde meydana gelen bir düşüş ya da depresyon; bireyin çalışma hayatındaki verimliliğini etkileyerek ekonomik ve sosyal maliyetlere sebep olabilir. Ya da bankalar veya firmalar tarafından maaşına haciz konulan işçilerin iş sözleşmelerinin haklı nedenle feshedilmesi (bkz. Kızılot, 2009, para. 5-6) ekonomik sonuçlarının yanı sıra boşanma, depresyon ya da intihar gibi sorunlara yol açabilir.

Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarından ilki *zaman denetimi* ile ilgilidir. Öncelikle bireyler açısından borcun geri ödenmesi uzun süreli ve öngörülemeyen bir süreçtir (Lapavitsas, 2011, pp. 620–621). Borçlanma (kredi) ilişkisi, gelecekte olan diğer bir ifade ile kestirilemez olanı borçluların üstüne yükleyerek zaman riskini etkisiz kılmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede kapitalizmin işleyiş mekanizmalarından birinin bugünü olduğu gibi geleceği de peşinen denetim altına almak ve geleceğin imkânlarını bugünkü iktidar ilişkilerine indirgemek olduğunu ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla borç veren gelecek zamanın günlerini ve gecelerini ele geçirmektedir. Bu durumda paranın malzemesi artık emek değil varoluş zamanları, paraya dönüşen ise bizzat insanın kendisi olmaktadır (Lazzarato, 2015, ss. 43–55). Zaman denetimi borçluluğun bir disiplin mekanizması olarak işlemesine sebep olmaktadır (bkz. Hatunoğlu, 2018, p. 82).

Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarının görünür olduğu ikinci bir alan *emeğin denetimi, çalışma yaşamı ve istihdam* ile ilgilidir (bkz. Özküraplı, 2019, ss. 134–138). Nitekim borç ilişkileri üzerinden güç kazanan finansallaşmanın çalışma, istihdam ve çalışanların yaşam koşulları üzerinde etkileri mevcuttur (Lapavitsas, 2011, p. 621). Borçluluk aynı zamanda istihdamdan bağımsız olmayan gelir elde etme süreçleri üzerinde de disipline edici bir role sahiptir (Hatunoğlu, 2018, p. 85). Sermaye bir yandan esnek emek piyasalarına ihtiyaç duyarken diğer yandan tüketme güvenine sahip çalışan bir nüfusa ihtiyaç duymaktadır. Bu durum, tüketme güvenine sahip olmak için bir dereceye kadar istikrarlı bir istihdam yapısını gerektirdiği ve esneklikle çeliştiği için bir ikilem oluşturmaktadır (Crouch, 2014, p. 69). Bireylerin sürekli finansal kararlar almak zorunda olmaları, bireysel zaman ve enerjiyi azaltmakta, nitelikli emekten sağlanan faydanın azalması da toplumsal bir maliyete meydan vermektedir (Kozanoğlu, 2011, s. 55).

Hanehalkı borçluluğunun emek denetiminden ayrı düşünülemez bir diğer sonucu *biyopolitik iktidar, yalnızlaşma ve yabancılaşma* konularını içermektedir. Keza, borçlandırma, neoliberalizmin bireyselleştirme politikaları arasında değerlendirilmektedir (Genç, 2018, s. ix). Borçlandırma üzerinden oluşan biyopolitik iktidarın getirdiği bireysel sorumluluk duygusu ve ahlâkiliğin borcun ödenmesine indirgenmesi durumu birleştiğinde, bireylerin gündelik yaşamında önemli aşınmalar meydana gelmektedir (Atalay-Soygök, 2019, ss. 96, 99). Bireylerin siyasi oy tercihlerinin ve seçmen davranışlarının borçluluk durumlarına göre şekillenmesi (bkz. Hatunoğlu, 2018, pp. 93, 95) veya borçlarını ödemeye uygun bir yaşam tarzını yaşamak zorunda kalması, örneğin üniversiteyi kredi borcuyla bitiren bir mezunun karşısına çıkan ilk istihdam imkânını kabul ederek, işini kaybetmemek adına vazgeçtiği istekleri bu bağlamda değerlendirilebilir (Demirtaş, 2018, s. 45). Kimi yazarlarca borçlu bireyler için siyasi bağlamda neoliberal kapitalist ekonomik yapı sınırları içinde kalma fikrinin bireyleri kuşattığı, borçlanmanın dışsal bir kısıtlamadan içsel bir duyguya dönüşmesiyle birlikte bireylerin yalnızlaşmaya başladığı ve borcun aşırı bir şiddet biçimini aldığı belirtilmektedir (bkz. Atalay-Soygök, 2019, ss. 96, 100). Nitekim kredi, paranın nesnelleştirici ve anonimleştirici çerçevesini genişleterek toplumlarda bireysellik, yalnızlaşma ve yabancılaşmanın yaygınlaşıp normalleşmesine sebep olmaktadır (Karakaya, 2021, s. 38). Diğer bir ifade ile borçlanma bireylerin hafızasında suçluluk, korku (Demirtaş, 2018, s. 45) ve utanç gibi duyguların oluşmasına sebep olmaktadır (Hatunoğlu, 2018, p. 92). Kredi vasıtasıyla temel ihtiyaçlarını karşılayan bireyler, borçların ödenmesinde zorluk yaşadıklarında ahlaki değerlendirme tehdidinin sorumluluğunu yüklenmekte, dışlanma endişesi ile baş başa kalmaktadırlar (Karakaya, 2021, s. 38). Kart (2015) yaşamı sürdürülebilir kılma stratejisi haline gelen borçlanma ile esnek, geçici ve güvencesiz

çalışma rejimleri arasındaki ilişkiler bağlamında inşaat işçilerinin damgalanma ve kırılabilirlik süreçlerini ele aldığı çalışmada, borçluluğun çalışanların sosyal ilişki ağları üzerinde travmatik ve rahatsız edici etkiler oluşturduğunu tespit etmiştir. Buna göre işçiler, içine düştükleri aşırı borçluluk durumu karşısında giderek daha içine kapanık, kaygılı, depresif, içe dönük ve zayıf hale gelmektedirler. Çalışmada nedenleri dikkate alınmaksızın aşırı borçluluğun işçilerin sosyal ilişkilerini kesintiye uğratarak sosyal ve kültürel entegrasyon süreçlerini ortadan kaldırdığı ve yeni bir yoksunluk sürecine yol açtığı belirtilmektedir (p. 63).

Hanehalkı borçluluğunun bir diğer sonucu *hukuki müeyyideler* ve bu müeyyidelerin muhtelif etkileri ile ilgilidir. Çalışanların ve ailelerinin yegâne geçim kaynağı olan ücret ve maaş haczi hanehalkı borçlanması ile gündeme gelen konular arasında yer almaktadır. Nitekim hanehalkı borçları karşılığında ücret ve maaşa haciz konulması sıradan bir tahsilat işlemi değildir. Dolayısıyla tamamen haczi de makul görülmemektedir. Zira ücret ve maaşlara tümüyle haciz işlemi gerçekleştirilmesi, borçlu ve ailesini muhtaç konuma düşürebilmektedir. Bu nedenle muhtelif yasal düzenlemelerde maaş ve ücretin belirli bir düzeyin altına düşmesini engelleyen hükümlere yer verilmiştir (Korkmaz-Dağlı, 2021, s. 1). Ancak hükümlerin içerdiği farklı uygulamalar bazı tartışmalara da sebep olmaktadır. Örneğin çalışan borçluların maaş ve ücreti kısmen haczedilebilirken, emekli borçluların maaşları için tamamen haciz yasağı getirilmiş olması eşitlik ilkesinin ihlâli gerekçesiyle eleştiriye konu olmuştur (Korkmaz-Dağlı, 2021, s. 95). Hukuki düzenlemelerin uygulama ayağında haciz avukatların borcunu ödemeyen bireyleri sosyal paylaşım siteleri üzerinden yakalama çabaları hanehalkı borçluluğunun vahametini gözler önüne seren bir diğer sosyal gerçeklik olmuştur. Bu kapsamda Türkiye’de ödeme güçlüğü sebebiyle yerinden yurdundan ayrılanların Facebook platformunda aranması, avukatlar tarafından borçlulara arkadaşlık teklifi gönderilmek suretiyle erişilerek tahsilat yoluna gidilmesi olayları vakidir (Çoban, 2009, s. 12).

Hanehalkı borçluluğunun bir diğer sonucu *evlenme boşanma ve intihar vakaları* üzerinden izah edilmektedir (Kılıç vd., 2014, s. 131). Borçlanma endişesiyle evlenmekten imtina edilmesi veya evliliğin ertelenmesi, haciz vb. sebeplerle aile bütünlüğünün sarsılması, çocukların psikolojik olarak olumsuz etkilenmesi ve borçların ödenememesi durumunda son çare olarak intiharın düşünülmesi (bkz. Hatunoğlu, 2018, pp. 86, 89) borçluluğun etkilerinin en yıkıcıları arasında sayılabilir. Türkiye’de 2001 yılı sonrasında evlenme oranlarının azalması, boşanma oranlarının artması ve dönemin intihar verileri krizler ve ekonomik problemler ile de ilişkilendirilebilir. Örneğin bir kriz yılı olan 2001 yılında ekonomik problemlere bağlı intihar sayısı 525 olurken tüm intihar vakaları içindeki payı %20 civarında olmuştur. Diğer bir ifade ile her beş kişiden biri ekonomik problemlerden dolayı intihar etmiştir (Kılıç vd., 2014, s. 143). Borçlanma veya borçların artışı, ekonomik krizlerle birlikte ortaya çıkan stres unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Ayla vd., 2019, s. 418). 1980-2016 yılları arasında Türkiye’de ekonomik krizlerin sosyal etkilerinin analiz edildiği bir çalışmada (Ayla vd., 2019) istatistiki olarak “*ekonomik krizlerin boşanma sayısı üzerindeki anlık etkisi*” anlamlı bulunmuştur. Evlenme ve intihar konularında ise krizlerin etkilerinin anlık değil zamana yayılmış olarak ortaya çıkabildiği tespit edilmiştir (ss. 415, 430). Borçluluk ve intihar ilişkisini ele alan birkaç çalışmaya daha değinmek faydalı olacaktır. İsveç İcra Dairesine kayıtlı nüfusun bir yıllık incelemesine dayanan ve borçluluğun intiharla ilişkili olup olmadığını ele alan bir çalışmada (Rojas, 2021) finansal borçluluk yaşayanların intihar etme olasılığının borçlu olmayanlara göre iki buçuk kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir (p. 1). Hindistan’da kırsal

borçluluğunun ve çiftçi intiharlarına yönelik resmi istatistiklerin incelendiği bir çalışmada (Udgirkar, 2013) ise çiftçileri intihara sürükleyen en önemli faktörün borçluluk olduğu tespit edilmiştir (p. 69).

Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarından bir diğeri *hırsızlık gibi suçlar ve suç oranları* ile ilgilidir. Aşırı borçla ilişkili riskler, birçok Avrupa ülkesinde finansal kararlarının uzun vadeli sonuçlarını dikkate almayan özellikle tecrübesiz gençler özelinde sorunlar barındırmaktadır (Aaltonen et al., 2016, p. 326). Finlandiya’dan genç yetişkinlerin borç temerrüdü ve suçlarına ilişkin 20.000’den fazla örneklemin boylamsal verilerinin analiz edildiği bir çalışmada (Aaltonen et al., 2016), borç sorunları ve suç arasında güçlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaya göre borç temerrütlerinin ve suçların net zamanlarını içeren analiz, iki unsurun karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiğini ve dinamik bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca mahkûmiyetle sonuçlanan ilk suçtan önceki aylarda yeni açılan borçların oranının arttığı, daha sonra büyük oranda ödenmeyen cezai yaptırımlar nedeniyle artmaya devam ettiği belirtilmektedir (p. 307). Londra’da 2003-2005 yıllarını kapsayan kişisel borçluluk ve hırsızlık suçları arasındaki ilişkiyi değerlendiren bir çalışmada (McIntyre, 2013) ise hırsızlık suçlarının gözlenen örüntüsünü açıklamada kişisel borçluluğun önemli bir rol oynadığına işaret edilmiştir (p. 19). Yine bir başka çalışmada (McIntyre & Lacombe, 2012) işsizlik karşısında tüketimi sürdürme amacıyla yasa dışı kaynaklara başvurma davranışının bir benzerinin kişisel borçluluk düzeyindeki artışlarda da geçerli olabileceği belirtilmekte ve kişisel borçluluk düzeyi ile soygun ve hırsızlık davranışları arasındaki ilişki vurgulanmaktadır (pp. 455, 459).

Hanehalkı borçluluğunun sonuçları *fiziksel ve zihinsel sağlık, stres, depresyon ve yaşam kalitesi* gibi konular üzerinden de değerlendirilmektedir. Borç her ne kadar ekonomik bir kavram ve olgu olsa da bireylerin ekonomik davranışları psikolojik mekanizmalar tarafından desteklenmektedir. Ayrıca bireyler zihinsel olarak ekonomik koşullardan etkilenmektedir (Lea, 2020, p. 6). Kimi yazarlarca borç süreçleri depresyon, kaygı, öfke ya da intihar şeklinde ıstırap deneyimleri yaratan sistematik şiddet biçimleri olarak anlaşılmaktadır (Walker & Değirmencioğlu, 2015, p. 4).

Hanehalkı borçluluğu ve Amerikalı yetişkinlerin depresif semptomları arasındaki ilişkinin ele alındığı bir araştırmada (Berger et al., 2012), kısa vadeli veya teminatsız borcun özellikle daha az eğitilmiş ve emeklilik yaşına yaklaşan bireylerde artan depresif semptomlarla anlamlı ve orta düzeyde ilişkili olduğu, uzun vadeli borcun ise anlamlı bir ilişki ortaya koymadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç depresif semptomlar bakımından kısa vadeli borcun genellikle anlık tüketim için kullanılmasyla ve yüksek faiz oranlarıyla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. İpotek ve eğitim kredileri gibi uzun vadeli borçların ise varlık veya beşeri sermaye yatırımları olarak değerlendirildiğinde, depresif belirtiler açısından olumsuz bir ilişki ortaya koymuyor olabileceği ifade edilmektedir (pp. 22–23). Belçika, Fransa ve Almanya’da 50 yaş ve üstü nüfusun hanehalkı borcu ile depresif belirtiler arasındaki ilişkinin incelendiği bir başka araştırmada (Hiilamo & Grundy, 2020) ise tüm ülkeler için düşük veya azımsanmayacak düzeydeki finansal borcun daha yüksek sayıda depresif semptomla ilişkilendirilebileceği tespit edilmiştir. Ayrıca konut borcunun, kadınlar için depresif semptomlarla güçlü bir şekilde bağlantılı olduğu belirtilmektedir. İlgili çalışmada sosyal eşitsizliklerin depresyon bağlamında araştırılmasında hanehalkı borçluluğunun önemli bir gösterge olduğu, özellikle yaşlı borçluları hedef alan ruh sağlığı hizmetlerine ihtiyaç olduğu ve hanehalkı borcu ile sosyo-ekonomik dezavantajlılıklar arasındaki ilişkileri incelemeye duyulan ihtiyaç

ifade edilmektedir (pp. 412, 438). İngiltere’de yaşlılar ve hanehalkı borçluluğu üzerine gerçekleştirilen bir diğer çalışmada (Hiilamo, 2020) ise (ipotek hariç) borç-varlık oranının en yüksek olduğu ilk çeyrekteki bireylerin, daha düşük yaşam kalitesi ve zihinsel refah ve daha yüksek oranda depresif semptom riski taşıdığı belirlenmiştir. İpotek borcu ise sadece daha düşük yaşam kalitesi ile ilişkilendirilebilmiştir (p. 1). 33 adet hakemli çalışmanın incelendiği bir başka araştırmada (Turunen & Hiilamo, 2014), borçluluğun sağlık üzerinde ciddi ve uzun süreli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Karşılıyamadıkları kredi ödemeleri olan bireylerin intihar düşüncesine sahip olduğu, öznel sağlık durumlarının daha kötü olduğu, finansal sorunları olmayanlara göre depresyona daha sık maruz kaldıkları belirtilen çalışmada, borçla ilgili stresi azaltmak için borç danışmanlığı programlarına ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir (p. 7). 1546 kişiyle gerçekleştirilen bir başka araştırmada (Paparella, 2015) katılımcıların borçlarıyla ilgili olarak yaşadıkları sağlık sorunları şu şekilde sıralanmıştır; uykusuzluk (%71,1), enerji düşüklüğü (%70,4), baş ağrısı (%65,9), ağrı ve kaslarda gerginlik (%42,1). İlgili çalışmada ankete katılanların yaklaşık yarısının (%47) ise borçlarından kaynaklanan zihinsel/fiziksel sağlık sorunları nedeniyle aile hekimine başvurdukları tespit edilmiştir (p. 6).¹ Ayrıca üniversite öğrencilerinin borçluluğunun da önemli derecede bir finansal stres unsuru olduğu ve eğitimi yarıda bırakma isteğine sebep olduğu belirtilmektedir (Özbek, 2019, s. 60).

Hanehalkı borçluluğunun öne çıkan sonuçlarını bu şekilde özetlemek mümkündür. Söz konusu sonuçlar sağlıksız ve işgücü bakımından görece verimsiz bir nüfus kitlesine de işaret etmekte olup bireysel ve toplumsal maliyetleri beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Niteliği gereği devletlerin veya şirketlerin borçluluğundan ayrı olarak değerlendirilmesi gereken hanehalkı borçluluğu konusunun odağında yer alan unsur birey ve bireyin ayrılmaz bir parçası olan emektir. Söz konusu “bireyler ve emek gücü” olduğunda, hanehalkı borçluluğunun sonuçlarının sosyal boyutlarıyla anlaşılması gerekmektedir. Bu çalışmada güncel ikincil veriler ve literatür taraması üzerinden Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun incelenmesi, literatürde hanehalkı borçluluğu ile ilgili ele alınan konulardan ağırlık arz edenlerin ve alandaki boşlukların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma son olarak hanehalkı borçluluğunun muhtemel sonuçlarına dikkat çekmektedir.

İkincil verilere göre, Türkiye’de toplam kredilerin beşte birini tüketici kredileri oluşturmaktadır ve neredeyse KOBİ kredilerinin payı ile aynı düzeydedir. Hanehalkı borçluluğunun/yükümlülüklerinin hane gelirine oranı, 2000 sonrasında istikrarlı bir biçimde atmış ve günümüzde hane gelirlerinin yaklaşık yarısını oluşturmaya başlamıştır. Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun GSYİH’ye oranı pek çok ülkeye göre düşük olmakla birlikte artış eğilimindedir ve son veriler itibariyle %17,4 olarak gerçekleşmiştir.

1336 | ¹ Bahsi geçen psikolojik etkilerin bazı atasözleri üzerinden okunması da mümkündür. Türk atasözlerinden biri “bin tasa, bir borç ödemez” sözüdür. Bu söz ile borçların insan için her zaman üzüntü kaynağı olduğu ifade edilmektedir (Seyidoğlu, 2019, s. 4). “Borç alan dert alır” sözü borçlu kişinin borçtan kaynaklanan tüm sıkıntıları da üzerine aldığına (Avcı, 2014, s. 65), “borçlu ölmez, benzi sararır” sözü borçluluğun bireyi hasta edecek kadar üzdüğüne, “borçlunun dili kısa gerek” sözü ise borçlu kimsenin alacaklısının karşısında sessizliğine ve alttan almasına işaret etmektedir (Avcı, 2014, s. 66). Nitekim kredi ile borç alan kişilerin, kredi veren servet sahibinin kararlarına razı olmak zorunda kaldığı bilinmektedir (Dienst, 2015, s. 165).

Ayrıca Türkiye’de tüketimin GSYİH içinde yüksek bir paya sahip olması da (yaklaşık %55) kredi kullanımına ve dolayısıyla hanehalkı borçluluğuna tesir etmektedir. Türkiye’de son on yılda tüketici kredileri (konut, taşıt, ihtiyaç) ve bireysel kredi kartlarının tutarı içinde en yüksek tutara sahip olan kredi türü, ihtiyaç kredisi olmuştur. Bu durum Türkiye’de hanehalkı borçluluğunda öncelik arz eden unsurun “ihtiyaçlar” olduğunu göstermektedir. Türkiye’de gelir elde eden veya gelir beklentisi olan nüfus kesimlerinin diğerlerine kıyasla son bir yılda borçlanma oranları daha yüksektir. Diğer nüfus kesimleri görece itidalli davranmakla birlikte yine de borçlanmaktadırlar. “Konut alımı ve konut masrafları dışında taksit ödemeleri veya borçları olanların” oranının kurumsal nüfus dışındaki ülke nüfusunun neredeyse üçte ikisine yaklaşmış olması, borçlandırılmış bir toplum yapısına işaret etmekte ve hanehalkı borçluluğunun bireylerin yaşamında ne denli önemli ve güncel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Temerrüde düşme durumunun kredi kartı ve tüketici kredisi kullanan bireylerde daha yüksek olduğu ve borçluluğun getirdiği mali yüklerin derecesi göz önüne alındığında borçlu bireylerin borçlanmanın yıkıcı sonuçlarına maruz kalma ihtimallerinin gündemde olduğu görülmektedir.

Literatürde “finansal kırılganlık” kavramı çerçevesinde finansal sistemi kırılganlaştıran unsurları konu eden pek çok çalışma olmasına rağmen, borçlu bireylerin sosyo-ekonomik anlamda savunmasız ve kırılgan durumlarını ele alan çalışmaların sayısı özellikle ulusal literatür bağlamında sınırlı kalmaktadır. Türkiye’de hanehalkı borçluluğunu ele alan literatür, çalışma konularına göre sınıflandırıldığında; emekçi kesim ve gelir düzeyi gibi sınıfsal farklılıklar üzerinde ağırlıkla durulduğu tespit edilmiştir. Üzerinde ağırlıkla durulan ikinci alan hanehalkı borçluluğu ile ilişkili olan sosyo-demografik faktörlerin tespitiyle ilgilidir. Ağırlık arz eden üçüncü alan ise yaygınlaşan borçluluğun toplum tarafından kanıksanması ve toplumda kabul görme, kimlik edinme ve statü ile ilişkilendirilmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Konuyu sosyolojik perspektifle ele alan az sayıdaki çalışmada borçla satın alma ilişkileri ve paraya yönelik anlamlandırma biçimleri ele alınmıştır. Son olarak görece en az ele alınan konu ise borçlanmanın bireyin günlük yaşamına etkisidir. Literatür taramasına dayanarak Türkiye’de hanehalkı borçluluğuna dair elde edilen sonuçlar ise şu şekilde özetlenebilir:

Türkiye’de finansal sistem vasıtasıyla borçlanma, sosyal ilişki ağları üzerinden borçlanmanın yerine geçmekle birlikte, sosyal ilişki ağları üzerinden borçlanma da varlığını korumaktadır. Gelir seviyesi düşük hanelerin ihtiyaç ve zorunluluklar sebebiyle gerçekleştirdikleri harcamalar gelir düzeylerin aşmaktadır. Diğer bir ifade ile düşük gelirli hanelerde temel ihtiyaçları finanse etmek için kredi kullanımı zorunluluklar kapsamında gerçekleşmektedir. Nitekim bazı nüfus kesimleri için banka kredileri veya kredi kartları olmadan yaşamlarını sürdürmek oldukça zorlaşmıştır. Sosyal güvenlik ağları içinde kalan hanelerde ise kredi kullanımı zorunluluktan ziyade isteğe bağlı bir biçimde gerçekleşmektedir. Birden fazla kaynaktan borçlanmanın yaygın olduğu Türkiye’de banka kredileri özellikle düşük gelir grupları tarafından ve çoğunlukla diğer borçların çevrilmesi için kullanılmaktadır. İhtiyaç kredilerinin payı taşıt ve konut kredilerinden fazladır. Zaman zaman görece yüksek gelir grupları, düşük gelir gruplarına kıyasla daha fazla borçlanabilmektedir. Ancak yüksek gelir grupları düşük gelir gruplarına kıyasla daha az ihtiyaç kredisi kullanmaktadırlar. Türkiye’de orta gelir grubundaki bireyler kendilerini tüketici kredileri üzerinden yeniden üretmekte, kredi kullanımı giderek normalleşmektedir. Hâlihazırda ev ve gayrimenkul sahibi olmayan bireyler olanlara göre, şehir merkezlerinde yaşayanlar ise kırsal alandakilere göre daha fazla borçlanmaktadır. Esnek çalışan ücretli

ve yevmiyeliler borçla ilgili sorunlarla daha sık karşılaşırken; işsizlik borçlanma sürecini başlatan unsurlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Geliri tüketimine yetmeyen borçlu çalışanların gelirlerinin finansal kanallara aktarılması ve makul bir yaşam düzeyinin değil borcun sürdürülebilir olması, emekçilerin finansal piyasalara ve kapitalist sisteme bağımlılığını artırmaktadır.

Orta ve düşük gelir seviyesine sahip bireyler tüketimi kendilerine kimlik edinmenin bir yolu olarak değerlendirebilmektedirler. Bu şekilde yüksek gelir gruplarındaki bireylerin tüketim alışkanlıkları orta ve düşük gelir gruplarındaki bireyler arasında da yaygınlaşmaktadır. Bu durum bireylerin salt ekonomik bir özne olarak davranmasına sebep olabilmektedir. Borçlanma davranışı üzerinde; saygınlık kazanma, toplum tarafından kabul görme gibi duyguların yanı sıra maddi tüketim ve çıkarları ön plana alan zihniyet, insanların değer verdiği mallara yönelik satın alma isteği, bankaların ısrarcı tavırları, cazip görünen özendirici kredi kampanyaları ve fazla sayıda borçlu birey örneğine rastlanması etkili olmaktadır. Ayrıca dini gerekçelerle kredi ve faize yönelik olumsuz yaklaşımların aşınması, borçlanma davranışını normalleştirmektedir. Bununla birlikte, borcunu ödeyemediğinden dolayı yaptırımlarla karşılaşan bireylerin oranı azımsanacak düzeyde değildir. Türkiye’de borçlanma, bireylerin gündelik ve sosyal yaşamını sınırlamakta ve bireylerde olumsuz duygu durumları meydana getirmektedir. Türkiye’de hane içinde ekonomik kararların alınmasında eril tahakkümün rolüne dair vurguları da hesaba kattığımızda hanehalkı borçluluğunun kadınların emek piyasalarındaki ve hane içindeki emeklerinin eşitsiz konumunu artırdığı rahatlıkla iddia edilebilir.

Ulusal literatürde dezavantajlı grupların borçluluğu ve borçluluğun sosyal sonuçları hususunda önemli bir boşluk bulunmaktadır. Hanehalkı borçluluğu bağlamında dezavantajlı gruplar içinde sayılan yoksul kesimleri ve kadınları konu eden sınırlı sayıda çalışma bulunmakla birlikte; engelliler, tek ebeveynli aileler, genç yetişkinler, yaşlılar, göçmenler, Roman vatandaşlar gibi diğer dezavantajlı grupların borçluluğu ile ilgili ciddi bir eksiklik söz konusudur. Bahsi geçen grupların borçluluğundan ziyade yoksulluğunun konu edildiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de özellikle dezavantajlı grupların borçluluk durumlarına ve borçluluk tecrübelerine dair nicel ve nitel çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Borçluluğun sosyal maliyetlere yol açan muhtemel sonuçları da üzerine yeterince eğilinmemiş bir diğer alandır. Hanehalkı borçluluğunun sonuçlarına yönelik eksikliği vurgulamak adına ulusal literatürle birlikte uluslararası literatürde öne çıkan konulara da değinilmiş ve çalışmanın üçüncü bölümünde hanehalkı borçluluğunun emekçi kesimi de içeren orta ve düşük gelir grupları için ortak olması muhtemel sonuçları ele alınmıştır. Bu bağlamda hanehalkı borçluluğunun öne çıkan muhtemel sonuçlarını; zaman ve emek üzerindeki denetim, çalışma hayatı ve istihdam, biyopolitik iktidar, yalnızlaşma, yabancılaşma, hukuki müeyyideler, bir bütün olarak aile kurumunu etkileyen evlenme, boşanma ve intihar olguları, suç oranları, fiziksel ve zihinsel sağlık, stres, depresyon ve borçlu bireylerin yaşam kalitesi olarak sıralamak mümkündür. Söz konusu muhtemel sonuçlar bir yandan hanehalkı borçluluğunu, kâr-zarar hesabına ya da fayda-maliyet analizine dayalı sıradan bir iktisadi davranıştan ayırmakta; diğer yandan bu hesapları yapmak zorunda olan hanehalkları sebebiyle bireysel ve toplumsal maliyetlere sebep olmaktadır. Bu gerçek, borçluluğun bireysel ve toplumsal maliyetleri üzerine daha fazla eğilmeyi gerektirmektedir. Borçluluğun özellikle (düşük gelir düzeyi, gelirin tüketimi

karşılayamaması, borçlanma mecburiyeti gibi) zorlayıcı bazı durum ve koşullarla beraberinde getirdiği olumsuz ve yıkıcı sonuçların dikkate alınması önemli bir gündem maddesi ve bir öncelik meselesidir. Bu meseleye öncelik vermesi gerekenler de sosyal ve beşeri bilimler alanının uzman ve ilgilileri olmalıdır.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve anonim hakemlere teşekkür ederim.

Kaynakça

- Aaltonen, M., Oksanen, A., & Kivivuori, J. (2016). Debt problems and crime. *American Society of Criminology*, 54(2), 307–331.
- Albayrak, Ö. (2020). Household consumption, household indebtedness, and inequality in Turkey: A microeconomic analysis. *Levy Economics Institute, Working Paper* (No. 954), 1–47. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3589407
- Atalay-Soygök, P. (2019). *Borçlanmanın bireyin gündelik hayatına etkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü.
- Avcı, C. (2014). Türk atasözlerinde borç ve borçluluk. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 61–68.
- Ayla, D., Karış, Ç., & Kızıltan, A. (2019). Ekonomik krizlerin sosyal etkileri: Türkiye üzerine bir uygulama (1980-2016). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 415–434.
- Balasubramanian, P. (2021). Debt in everyday life: A critique on the increasing role of finance in social policy. *German Development Institute*, 1-1. https://www.die-gdi.de/uploads/media/German_Development_Institute_Balasubramanian_2021-12-15.pdf
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2017). Türk bankacılık sektörü temel göstergeleri, Aralık 2017 <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=35>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2021). Türk bankacılık sektörü temel göstergeleri, <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=81>
- Bedirhanoglu, P., Çelik, Ö., & Mihci, H. (2017). Giriş. İçinde P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik & H. Mihci (Eds.). *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* (ss. 11–20). Nota Bene.
- Ben-Galim, D., & Lanning, T. (2010). Strength against shocks: Low-income families and debt. *Institute for Public Policy Research*, 1–22. https://www.ippr.org/files/images/media/files/publication/2011/05/strength_against_shocks_1750.pdf
- Berger, L. M., Collins, J. M., Cuesta, L. (2012). Household debt and adult depressive symptoms. 1–39. <https://ssrn.com/abstract=2200927>
- Bilen, M. (2018). İslami iktisat ve insan. İçinde M. K. Arıcan, M. E. Kala & Y. E. Aydınbaş (Eds.). *İnsan, Ahlâk ve İktisat: “Prof. Dr. Sabahattin Zaim Hocanın Aziz Hatırasına* (ss. 187–193). Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
- Bryan, D., Martin, R., & Rafferty, M. (2009). Financialization and Marx: Giving labor and capital a financial makeover. *Review of Radical Political Economics*, 41(4), 458–472.
- Buğday, E. B., Şener, A., & Güzel, Y. (2020). Tüketicilerin bireysel kredi kullanım davranışlarının analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1130–1148.
- Chaudhuri, H. R., & Majumdar, S. (2006). Of diamonds and desires: Understanding conspicuous consumption from a contemporary marketing perspective. *Academy of Marketing Science Review*, 2006(11), 1–18.
- Crouch, C. (2014). The governance of labour market insecurity during the crisis. *Stato e mercato*, 34(1), 69–86.

- Çetin, B. I. (2013). *İktisadi sistemler bağlamında gelir dağılımı - kredi ekonomisi ilişkisi ve Türkiye*. ÇASGEM Yayınları.
- Çımat, A., Avcı, M., & Nas, Y. (2016). Hanehalkı borcunun belirleyicileri: Fethiye örneği. *OÜSOBİAD*, 6, 37–63.
- Çoban, B. (2009). Yeni panoptikon, gözün iktidarı ve Facebook. *Yeditepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 10, 1–18.
- Daşkaya, N., & Sağbaş, İ. (2019). Türkiye’de tüketim eşitsizliği: Ampirik bir çalışma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 23–42.
- Dearden, C., Goode, J., Whitfield, G., & Cox, L. (2010). Credit and debt in low-income families. *Joseph Rowntree Foundation*, 1–53, <https://www.jrf.org.uk/sites/default/files/jrf/migrated/files/credit-debt-low-incomes-full.pdf>
- Demirel, Y. (2020). *Kredili hayatlar: Toplumsal dayanışma ve borçlanma kültürü üzerine sosyolojik bir araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirtaş, M. (2018). Neoliberalizmde borç ve öznellik. *Sosyoloji Dergisi*, 37, 41–52.
- Dev, S. M. (2006). Financial inclusion: Issues and challenges. *Economic and Political Weekly*, 41(41), 4310–4313.
- Dienst, R. (2015). *Borç bağları* (Çev. S. Karadoğan). Açılım Kitap.
- Eğilmez, M. (2020). *Örneklerle kolay ekonomi* (25. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Eroğlu, E. ve Kılıç, Y. (2018). Hanehalkı borçluluk seviyesine karşılaştırmalı bir bakış. *Merkezin Güncesi*. <https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/hanehalki-borcluluk-seviyesine-karsilastirmali-bir-bakis>
- Ersel, H. (2008). Araştırmadan hanehalkı borçluluğu üzerine konuşmak. TEPAV Köşe Yazıları. <https://www.tepav.org.tr/tr/kose-yazisi/s/978>
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2012). European quality of life survey 2012, <https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-quality-of-life-surveys/european-quality-of-life-survey-2012>
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2017). European quality of life survey 2016: Quality of life, quality of public services, and quality of society *Publications Office of the European Union*, Luxembourg. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1733en.pdf
- Gelpi, R. M. & Julien-Labruyère, F. (2000). *The history of consumer credit: Doctrines and practices*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230554511>
- Genç, E. (2018). *Neoliberalizm, borç ve öznellik: Finansal içerilme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökgöz, G. (2013). Paranın toplumsal koridoru ve “risk” yönetimi: Finansallaşma ve emek üzerine... *Çalışma ve Toplum*, 38, 303–324.
- Gönültaş, B. (2020). 47 trilyon dolara ulaşan hanehalkı borcunu koronavirus artıracak. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/47-trilyon-dolara-ulasan-hanehalki-borcunu-koronavirus-artiracak/1784579>

- Güler, M. A. (2017). Borçla yönetmek: 2000'li yıllarda Türkiye'de borçlanma ve borçluluk. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu 2017 Özel Sayısı*, 192–219.
- Gündüzalp, A. A. (2018). *Hanehalkı borçlanma eğiliminin demografik, sosyoekonomik ve psikososyal faktörler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güngen, A. R. (2017). Finansallaşma, Merkez Bankası politikaları ve borcun “özelleştirilmesi”. İçinde P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik & H. Mihci (Eds.). *Finansallaşma Kıskaçında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* (ss. 45–82). Nota Bene.
- Güngen, A. R. (2021). *Borçlandırma siyaseti: Türkiye'de finansal içerilme*. İletişim Yayınları.
- Hatunoğlu, A. (2018). *Everyday experiences of indebtedness: The case of Turkey*. (Master dissertation). Istanbul Bilgi University Institute of Social Sciences.
- Hiilamo, A. (2020). Debt matters? Mental wellbeing of older adults with household debt in England. *SSM - Population Health*, 12, 1–13.
- Hiilamo, A., & Grundy, E. (2020). Household debt and depressive symptoms among older adults in three continental European countries. *Ageing & Society*, 40, 412–438. <https://doi.org/10.1017/S0144686X18001113>
- International Monetary Fund. (2017). Household debt and financial stability. *Global financial stability report October 2017: Is growth at risk?* <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2017/09/27/global-financial-stability-report-october-2017>
- International Monetary Fund. (2021). Household debt, loans and debt securities (percent of GDP) Turkey (1986-2020). https://www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/TUR?zoom=TUR&highlight=TUR
- İçke, M. A., Engin, C., & Kızılkaya, E. (2012). Refah devletinden rekabet devletine dönüşüm tartışmaları. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 46, 1–24.
- İmer-Ertunga, E. (2017). Ekonomik büyüme, finansal gelişme ve hanehalkı borçluluğuna ilişkin bir değerlendirme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(629), 77–86.
- Kahraman, E. (2017). *The management of household indebtedness: Changing forms of state intervention in Turkey in the post-2001 period*. (Master dissertation). Middle East Technical University The Department of International Relations.
- Karaçimen, E. (2015). *Türkiye'de finansallaşma: Borç kıskaçında emek*. Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Karakaş, B. (t.y.). Finansallaşan Türkiye ekonomisinde tüketim ve borçlanma. *İş ve Hayat*, 25–56. https://www.sekeris.org.tr/dergi/multimedia/dergi/15_finansallasan_turkiye_ekonomisinde_tuketim_ve_borclanma.pdf
- Karakaya, M. F. (2021). *Bir toplumsal ilişki biçimi olarak borçla satın alma: Tarihsel ve mikro-sosyolojik bir inceleme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, T. (2018). Bir finansallaşma göstergesi olarak Türkiye ekonomisinde borçların dönüşümü: 2002-2017. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 40(2), 255–273. <https://doi.org/10.14780/muiibd.511031>

- Kart, E. (2015). Other faces of being an ‘indebted worker’ in subcontracted employment relationships: stigmatization, vulnerability and acquittal. *Eurasian Journal of Anthropology*, 6(2), 53–64.
- Kılıç, C., Kılınc-Savrul, B., Bayar, Y. (2014). Türkiye ekonomisinde 2000 yılı ve sonrasında yaşanan finansal krizlerin evlenme-boşanma ve intiharlar üzerindeki etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, 131–146.
- Kılınc, M. (t.y.). *Bankalardan sağlanan dövizli kredilerde vergisel maliyetler*. 1–5. <https://www.vergidegundem.com/documents/10156/14657/Makale2-ocak10.pdf/43b483a3-d8d5-4961-9f24-a97c3403f504>
- Kılınc, N., & Karaoğlu, N. (2014). Tüketim toplumu ve bireysel krediler; Türkiye üzerine bir değerlendirme. *International Conference in Economics*, September 03-05, 2014, Prague, 1–16. https://prague2014.econworld.org/assets/kilinc_karaoglu_tuketim_toplumu.pdf
- Kılınçarslan, P. (2019). Gündelik deneyimler üzerinden Türkiye’de kadın emeği ve borçluluk. *Praksis*, 53, 39–66.
- Kızılot, Ş. (2009). *Maaşına haciz gelen işçinin işine son verilebilecek*. <https://www.yaklasim.com/kose-yazilari/11-01-2009-maasina-haciz-gelen-iscinin-isine-son-verilebilecek/>
- Korkmaz-Dağlı, T. (2021). *Maaş ve ücret haczi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kozanoğlu, H. (2011). Finansallaşma ve Türkiye. İçinde H. Kozanoğlu (Ed). *Uç(ur)amayan Balon: Finans* (ss. 11–59). Ayrıntı Yayınları.
- Köse, H., & Bahçe, S. (2012). “Yoksulluk” yazınının yoksulluğu: Toplumsal sınıflarla düşünmek. *Praksis*, 19, 385–419.
- Kuş, B. (2016). Financial citizenship and the hidden crisis of the working class in the “New Turkey”. *Middle East Report*, 278, 40–48. https://works.bepress.com/basak_kus/19/
- Lapavitsas, C. (2011). Theorizing financialization. *Work, Employment and Society*, 25(4), 611–626. <https://doi.org/10.1177/0950017011419708>
- Lavinias, L., Bressan, L., Rubin, P., & Cordilha, A. C. (2022). The financialization of social policy: An overview. *IE-UFRJ Discussion Paper* 001/2022, 1–28. <https://www.ie.ufrj.br/publicacoes-j/textos-para-discussao.html>
- Lazzarato, M. (2015). *Borçlandırılmış insanın imali* (2. Baskı). (Çev. M. Erşen). Açılım Kitap.
- Lea, S. E. G. (2020). Debt and overindebtedness: Psychological evidence and its policy implications. *Social Issues and Policy Review*, 00(0), 1-34. <https://doi.org/10.1111/sipr.12074>
- Loibl, Cäzilia (2017). Living in poverty: Understanding the financial behaviour of vulnerable groups. İçinde R. Ranyard (Ed.) *Economic Psychology* (ss. 421–434). Wiley & Sons.
- Mcintyre, S. (2013). Personal indebtedness, community characteristics and theft crime. *53rd Congress of the European Regional Science Association: “Regional Integration: Europe, the Mediterranean and the World Economy”*, 27-31 August 2013, Palermo, Italy.
- McIntyre, S. G., & Lacombe, D. J. (2012). Personal indebtedness, spatial effects and crime. *Economics Letters*, 117, 455–459.
- Milios, J. (2018). *The origins of capitalism as a social system*. Routledge.

- Nas, Y. ve Özkoç, H. (2017). Borçlanmayı etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Fethiye örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(2), 311–330.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). OECD economic surveys: Turkey 2021. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/73effaa5-en/index.html?itemId=/content/component/73effaa5-en>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). Household debt (indicator). <https://data.oecd.org/hha/household-debt.htm> <https://doi.org/10.1787/f03b6469-en>
- Orhangazi, Ö. (2011). "Financial" vs. "real": An overview of the contradictory role of finance. İçinde P. Zarembka & R. Desai (Eds.). *Revitalizing Marxist Theory for Today's Capitalism (Research in Political Economy, Volume 27)* (ss. 121–148). Emerald Group Publishing Limited.
- Özbek, A. (2019). Üniversite öğrencilerinin genel finansal sağlık durumlarının tespitine yönelik alan araştırması: Gümüşhane Üniversitesi örneği. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 8(16), 50–63.
- Özgür, E. (2019). *Orta sınıf ve finansallaşmanın sosyo-mekansal yansımaları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkoç, H. ve Üçdoğruk, Ş. (2008). Hanenin borçlanma tercihinin Nested Logit Model ile belirlenmesi. *İktisat İşletme ve Finans*, 23(268), 35–61.
- Özküralpli, İ. (2019). *Türkiye'de gündelik hayatın finansallaşması: Beyaz yakalıların finansal borçluluk deneyimleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paparella, G. (2015). Debt and health: A briefing. 1–18. https://www.basw.co.uk/system/files/resources/basw_92855-2_0.pdf
- Patel, A., Balmer, N. J., & Pleasence, P. (2012). Debt and disadvantage: the experience of unmanageable debt and financial difficulty in England and Wales. *International Journal of Consumer Studies*, 36, 556–565.
- Rojas, Y. (2021). Financial indebtedness and suicide: A 1-year follow-up study of a population registered at the Swedish Enforcement Authority. *International Journal of Social Psychiatry*, 00(0), 1–9.
- Seyidoğlu, H. (2019). Türk atasözlerinin ekonomik yorumlaması üzerine bir inceleme. *Yıldız Social Science Review*, 5(1), 1–22.
- Soederberg, S. (2014). *Debtfare states and the poverty industry: Money, discipline and the surplus population*, Routledge.
- Swartz, N. P. (2012). The prevention of over-indebtedness: The problem of interest and the Islamic response. *African Journal of Business Management*, 6(37), 10099–10108.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (2006). 5464 Numaralı Banka Kartları ve Kredi Kartları Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5464.pdf>
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (2007). Banka Kartları ve Kredi Kartları Hakkında Yönetmelik. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=11180&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- The Global Economy. (2022). https://www.theglobaleconomy.com/rankings/household_credit/

- Tunalı, H., & Özdemir, O. (2017). Türkiye’de finansallaşmanın emek payı üzerindeki etkisi üstüne bir deneme. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 67(2017/1), 57–116.
- Turunen, E., & Hiilamo, H. (2014). Health effects of indebtedness: a systematic review. *BMC Public Health*, 14(489), 1–8.
- Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar (1989). <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/8bb1302e-cecc-4ae4-9622-54365f8ee2e1/kambiyo2.pdf?MOD=AJPERES>
- Türkiye Bankalar Birliği. (2021). Faaliyet raporu 2020-2021, https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7773/Faaliyet_Raporu_2020-2021.pdf
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2006). Finansal istikrar raporu Aralık 2006.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020). Finansal hesaplar raporu 2020-IV.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2021). Finansal hesaplar raporu 2021-III.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2012). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2011. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2011-10902>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2012. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2012-13594>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2014). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2013. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2013-16083>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2015). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2014. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2014-18633>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2016). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2015. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2015-21584>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2017). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2016. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2016-24579>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2018). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2017. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2017-27823>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2018. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2018-30755>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2019. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2019-33820>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021a). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020-37404>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021b). Dönemsel gayrisafi yurt içi hasıla, IV. çeyrek: Ekim - Aralık, 2020. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralik,-2020-37180>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022a). Gelir ve yaşam koşulları araştırması, 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022b). Dönemsel gayrisafi yurt içi hasıla, IV. çeyrek: Ekim-Aralık 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim-Aralik-2021-45548>

- Türkiye İstatistik Kurumu Merkezi Dağıtım Sistemi. (2022). Son bir yılda borçlanma (%). Yaşam memnuniyeti verileri. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>
- Türkiye Kamu-Sen. (2014). Memurun hayatı borç ödemekle geçiyor. <https://www.kamusen.org.tr/arsiv/memurun-hayati-borc-odemekle-geciyor-/2351/>
- Türkiye Kamu-Sen. (2016). Türkiye’de her bir dakikada 7 kişi daha borç batağına düşüyor. <https://www.kamusen.org.tr/arsiv/turkiye-de-her-bir-dakikada-7-kisi-daha-borc-batagina-dusuyor/3108/>
- Udgirkar, T. K. (2013). The burdens of rural indebtedness and farmers suicide in India. *International Journal of Advance and Applied Research*, 1(3), 63–70.
- Uslu, K. ve Gündoğdu, A. (2011). Küresel finansallaşmanın Türkiye’deki bankaların finansal faaliyetlerine ve bireyler üzerine etkileri. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 31(2), 145–164.
- Üzar, U. (2017). Finansallaşma çağında eşitsizliklerin görünümü ve devletin rolü. *Bankacılar Dergisi*, 28(101), 103–131.
- Walker, C. (2012). Neoliberal ideology and personal debt in the United Kingdom. İçinde C. Walker, K. Johnson & L. Cunningham (Eds.). *Community Psychology and the Socio-economics of Mental Distress: International Perspectives*, (ss. 49–61). Palgrave Macmillan.
- Walker, C., & Değirmencioğlu, S. M. (2015). Introduction. İçinde S. M. Değirmencioğlu & C. Walker (Eds.). *Social and Psychological Dimensions of Personal Debt and the Debt Industry* (ss. 1–15). Palgrave McMillan.
- Yarımsakal, G. (2022). *Kredi tüketicilerinin harcama alışkanlıkları bağlamında kredi ve paranın sosyal anlamı: Nitel bir araştırma*. Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları.
- Yenice, A. C. ve Genç, A. T. (2019). Hanehalkı borçlanma davranışlarında karz-ı hasen’in yeri. İçinde S. Kaya, M. Özdemir & A. T. Genç (Eds.). *Karz-ı Hasen’in Kurumsallaşması* (ss. 101–128). Ensar Neşriyat.

KARA TİMURTAŞ PAŞA VE AİLESİNİN OSMANLI DEVLETİ İÇERİSİNDEKİ İDARİ ROLÜ*

 Emre KOLBAŞI^a

Özet

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yaşamış önemli bir vezir ailesine mensup olan Kara Timurtaş Paşa ve ailesinin Osmanlı Devleti'nde üstlendiği rolleri incelemektir. "Vezirlik" ve "Beylerbeyilik" kurumunun yeni tesis edildiği Osmanlı kuruluş döneminde bu makamlara ilk erişen ailelerden birisi Kara Timurtaş Paşa ailesi olmuştur. Vezirlik müessesesi padişahattan sonra gelen en büyük itibara ve otoriteye sahip olan müessesedir. Vezirliğin ardından gelen itibarlı ve güçlü konumda olan diğer bir kurum ise beylerbeyilik müessesidir. Kara Timurtaş Paşa ve ailesi Osmanlı Devleti'nde vezir ve beylerbeyi gibi görevlerde yer alarak devlet teşkilatı içerisinde siyasi, askerî, sosyal ve kültürel alanlarda etkili olmuşlardır. Kara Timurtaş Paşa ve ailesi Osmanlı Devleti'nde üstlendiği görevler ve verdiği hizmetlerle yeni kurulan devletin yükseliş sürecine doğru ilerlemesinde önemli bir basamağı teşkil ettikleri görülür. Osmanlı kuruluş döneminde vezir ve beylerbeylerinin sayıları birer kişiydi. Ancak daha sonraki dönemlerde Osmanlı devlet teşkilatlanmasının genişlemesine paralel olarak vezir ve beylerbeyi sayıları artırılmıştır. Osmanlı kuruluş dönemindeki bu uygulamaya rağmen, Kara Timurtaş Paşa ve ailesi divana aynı anda üç tane vezir vermeyi başarabilen ilk ve tek aile olmuştur. Osmanlı kuruluş döneminde büyük itibarı olan bu müesseselerde Kara Timurtaş Paşa ve ailesi uzun süre görev yapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kara Timurtaş Paşa, Vezir, Beylerbeyi, Osmanlı Devleti, Kuruluş.

THE ADMINISTRATIVE ROLE OF KARA TİMURTAŞ PASHA AND HIS FAMILY IN THE OTTOMAN STATE

Abstract

In this study, is to examine the works undertaken by Kara Timurtaş Pasha and his family, who were members of the important vizier family who lived during the establishment period of the Ottoman Empire, in the Ottoman Empire. Kara Timurtaş family was one of the first families to reach these positions in the Ottoman establishment period, when the "Viziership" and "Beylerbeyi" offices were newly assigned. In this period, the institution of viziership is the institution that has the greatest prestige and authority after the sultan. Kara Timurtaş Pasha and his family were influential in the political, military, social and cultural fields within the

*Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SYL-2021-10964 kodlu proje ile desteklenmiştir.

^aYük. Lis. Öğr., Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, emre.kolbasi@hotmail.com

Makale Geliş Tarihi: 15.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 13.09.2022

state organization by taking part in duties such as vizier and beylerbeyi in the Ottoman Empire. Kara Timurtaş Pasha and his family, with their duties and services in the Ottoman Empire, constituted an important step in the progress of the newly established Ottoman Empire towards the ascension process. Another prestigious and powerful institution that came after the viziership is the beylerbeylik institution. Kara Timurtaş Pasha and his family served for a long time in these establishments, which had a great reputation during the establishment period of the Ottoman Empire. In the establishment period of the Ottoman Empire, the number of representatives of the vizier and beylerbeylik was one person. However, in the later periods, the number of viziers and beylerbeyis was increased in parallel with the expansion of the Ottoman Empire organization and lands. Despite this practice during the establishment period of the Ottoman Empire, Kara Timurtaş Pasha and his family were the first and only family to succeed in giving three viziers to the divan at the same time.

Keywords: Kara Timurtaş Pasha, Vizier, Beylerbey, Ottoman Empire, Establishment.

Giriş

“Kara Timurtaş Paşa ve Ailesinin Osmanlı Devleti içerisindeki İdari Rolü” adlı araştırma makalesinin hazırlanmasındaki en büyük etken Osmanlı devlet idaresinde yer alan Timurtaş ailesinin önemli ailelerden biri olmasıdır. Özellikle ele alınan dönem itibariyle kronik eserler kaynak gösterilmiştir. Timurtaş ailesi ile ilgili yapılan araştırmalardan farklı olarak bu araştırma da daha çok ailenin devlet içerisindeki idari rolü ele alınmıştır. Ayrıca bu araştırma, bir tez çalışmasından üretilmiş olmasından dolayı da geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Osmanlı Devleti, Söğüt'te 1299 yılında Osman Gazi tarafından kurulmuş, gaza ve cihat anlayışıyla Bizans sınırında bu devlete karşı mücadele etmiştir. Bu mücadelelerde Osman Gazi'nin yakın silah arkadaşlarından olan İnönü komutanı Aykut Alp'in Kara Timurtaş Paşa'nın dedesi olduğu zikredilir (Apak, 2002, s. 182). Bu bilgiler ışığında Kara Timurtaş Paşa'nın babasının da Aykut Alp oğlu Kara Ali Bey olarak ifade edilir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi adlı eserinde Kara Ali Bey'in Abulyond (Ulubat) Gölü üzerindeki Alyos adasının zaptına gönderildiğini ve orayı sulh yoluyla ele geçirerek orada bulunan büyük kilisenin Rumlarca hürmet edilen papazını Osman Gazi'nin huzuruna getirdiğini ve Osman Gazi'nin de papanın kızını Kara Ali Bey ile nikahladığını ifade eder (Uzunçarşılı, 2016, s. 573). Osmanlı Kuruluş Dönemine ait kaynakların yetersiz olmasından dolayı Kara Timurtaş Paşa ailesinin kökeniyle ve Kara Timurtaş Paşa'nın ilk yıllarıyla ilgili yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerle ilgili Kara Timurtaş Paşa'nın ve ailesinin Osmanlı Devleti'ndeki itibarını gözler önüne seren önemli bilgi ve belgeler bulunur. Çünkü Osmanlı kuruluş döneminde yer alan Çandarlı ailesinden sonraki en önemli aile Kara Timurtaş Paşa ailesidir. Sultan I. Murad döneminde Osmanlı devlet adamları arasında mühim rol oynayan Kara Timurtaş Paşa'dan sonra II. Murad döneminde de oğulları Umur, Oruç ve Ali Paşalar vezirlik makamı gibi önemli vazifelere tayin edilmişlerdir (Turgut, 2019, s. 57). Kara Timurtaş Paşa, atalarının devlete olan bağlılığı gibi kendisi de I. Murad döneminde Osmanlı'ya sadakatle hizmet etmiştir. Sultan I. Murad döneminde siyasi, askerî ve kültürel faaliyetlerdeki başarısından ötürü Timurtaş Paşa önce beylerbeylik makamına daha sonra da vezirlik makamına tayin edilmiştir. Osmanlı kuruluş döneminde bir aileye mensup üç vezirin aynı anda tayin edilmesi durumu da ilk defa Kara Timurtaş Paşa'nın ölümünden sonra göreve gelmiş olan üç oğluna nasip olmuştur. Timurtaş Paşa ailesinin diplomatik ilişkilerin askıya

alınıp savaş durumunun ağırlık kazandığı durumlarda devletin şahin kanadını temsil ettiklerini söylemek mümkündür.

A. KARA TİMURTAŞ PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

Kara Timurtaş Paşa tarihi kaynaklarda "Kara" lakabıyla anılmakta olup ilk Osmanlı vezir ve beylerbeylerinden kabul edilmektedir. Osmanlı kuruluş dönemi araştırmalarında birçok Timurtaş Paşa ismi zikredilse de "Kara" lakabından dolayı diğerlerinden ayırt edilmesi kolaylaşmıştır. Kara Timurtaş Paşa'nın şeceresine bakıldığı zaman nesebinin Osman Gazi'nin nökerlerinden Aykut Alp'e dayandığı ifade edilmektedir. Kara Timurtaş Paşa'nın babası da Aykut Alp'in oğlu Kara Ali Bey olarak gösterilse de bu bilgilerin başka kaynaklarca teyidi bulunmamaktadır (Emecen, 2012, s. 185). Kara Timurtaş Paşa'nın ilk askerî faaliyeti olarak Orhan Gazi döneminde Gemlik kalesinin kuşatılmasında rol oynadığı dile getirilmektedir. Orhan Gazi'nin emriyle Timurtaş Paşa ve Akça Koca, Gemlik kalesini ele geçirmek için akın düzenleseler de bu akınlarda kale ele geçirilmemiş ama Orhan Gazi'nin de bizzat sefere katılmasıyla Gemlik kalesi fethedilmiştir (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 77). Ancak Gemlik kalesinin fethinde Kara Timurtaş Paşa'nın yer aldığına dair isminin geçtiği tek kaynağın Hoca Sadeddin Efendi'nin Tâcü't Tevârih adlı eseri olması nedeniyle bilginin doğruluğu teyide muhtaçtır. Kara Timurtaş Paşa'nın asıl icraatlarının Sultan I. Murad ve Sultan Yıldırım Bayezid dönemlerinde gerçekleştiği bilinmektedir. Sultan I. Murad'ın 1362 yılında tahta çıkışıyla birlikte Rumeli fetihlerinde Kara Timurtaş Paşa da her daim yanında yer alarak büyük yararlıklar göstermiştir. Sultan I. Murad, Edirne'yi fethinden sonra batı topraklarını fethetmek ve Edirne'nin güvenliğini sağlamak amacıyla Kara Timurtaş Paşa'yı vazifelendirmiştir. Kara Timurtaş Paşa, Sultan Murad dönemindeki ilk Balkan akınlarında Bizans kuvvetlerinin direnişiyle karşılaşmıştır. Bizans İmparatoru, Trakya bölgesinde doğa şartlarının kendilerine sağladığı avantajı fırsat bilerek direnme gücü gerçekleştirmiştir. Osmanlı ordusunun da Bulgaristan ve Epir bölgelerinde adım adım ilerlemesinden dolayı Sultan Murad'ın yavaş hareket edildiği için Kara Timurtaş Paşa'yı azarladığı ifade edilmiş ve daha sonra Timurtaş Paşa ile kayın pederi Lala Şahin Paşa Bizans ordusunun silah üretimi noktasındaki önemli demir maden ocaklarını ele geçirmişlerdir (Lamartine, 2008, s. 49). Kara Timurtaş Paşa ile Lala Şahin Paşa, I. Murad'ın emriyle Tunca nehri boyunca yapılan fetihlere katıldı; birlikleriyle Yenice-i Kızılcağa ile Yanbolu'yu (Elhovo) ele geçirip tekrar Edirne'ye dönmüşlerdir (Emecen, 2012, s. 185). Kara Timurtaş Paşa'nın gösterdiği başarılı faaliyetleri neticesinde Sultan I. Murad'ın nezdinde itibarı giderek artmaya devam etmiştir. Bu yüzden Sultan I. Murad, onu şehzadesi Bayezid'in hocalığına tayin ederek Bursa'ya sancağa göndermiştir. Kara Timurtaş Paşa'nın Şehzade Bayezid'in yanında "Lala" sıfatıyla bulunduğu ve Bursa'yı olası Karamanoğlu tehlikesine karşı muhafaza ettiği bilinmektedir. Ancak Sultan I. Murad, Edirne'nin başkent yapılmasından sonra Balkanlara yapılacak yeni akınlarda Kara Timurtaş Paşa'dan istifade etmek istemesi sebebiyle onu tekrar Rumeli fütuhatına davet etmiştir.

Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa'nın vefatından sonra bu makama Kara Timurtaş Paşa getirilmiştir. Rumeli Beylerbeyi görevine atanması üzerine kendisine "Paşa" unvanı verilmiştir (Kurt, 1996, s. 32). Rumeli Beylerbeyisi unvanını almasının ardından Balkanlardaki ilk icraatı Arnavut toprakları üzerindeki Manastır'a yönelmek olmuş ve kısa sürede burayı da ele geçirerek Osmanlı Devleti topraklarına kazandırmıştır. Rumeli'deki fütuhatlar devam ederek 1382'de Üsküp-Manastır yolu

üzerindeki Pirlepe, daha sonra da İştîp kaleleri ele geçirilmiştir (Uzunçarşılı, 2016, s. 573). Rumeli Beylerbeyliği'ne Timurtaş Paşa'nın getirilmesinden sonra güney-batı tarafına doğru fetihlere devam etmiş ve Selânik taraflarındaki Karlı iline varıncaya kadarki bölgelerin hakimiyetini ele geçirmiştir (Âşıkpaşazâde, 2003, s. 107). Osmanlı kuruluş döneminde fetihler açısından en sıkıntılı bölge olan Arnavutluk topraklarına da ilk akınları gerçekleştiren Kara Timurtaş Paşa'dır. Kara Timurtaş Paşa, Arnavutluk üzerine düzenlenen seferde Sultan I. Murad tarafından "serdar-ı sipehsâlâr" olarak vazifelendirilip tüm Rum beylerinin de emrine verilmesi ile Arnavutluk seferine gönderilmiştir (Kemalpaşazâde, 2000, s. 53). Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında huzursuzluk ve asayişsizlik çıkaran Karamanoğullarının yanı sıra batı topraklarında da Arnavutluk ülkesi Osmanlı Devleti'ne sıkıntı çıkarmıştır. Kara Timurtaş Paşa, Arnavutluk seferlerinde yer yer başarılar kazanmış olsa da tamamen kontrolü ele geçirememiştir. Arnavutluk ülkesinin üzerinde Osmanlı Devleti'nin tamamen hakimiyetini sağlaması Fatih Sultan Mehmed zamanında gerçekleşmiştir (İnalçık, 2003, s. 399).

Osmanlı Devleti'nin Balkan fütuhatında mukavemet gösteren ve Osmanlı askerleri tarafından bir türlü fethi gerçekleşmeyen yer Sofya kalesidir. Sultan I. Murad, tahta ilk çıktığı yıllarda Lala Şahin Paşa'yı Sofya şehrini ele geçirmesi için vazifelendirmiş ancak tam netice elde edilememiştir. Lala Şahin Paşa'dan sonra Rumeli Beylerbeyliği'ne geçen Kara Timurtaş Paşa'ya da aynı görev verilmiş ancak Sofya tekfurunun mukavemet göstermesi sebebiyle bir türlü kale Osmanlı askerleri tarafından ele geçirilememiştir. Lakin daha sonra Kara Timurtaş Paşa, dâhiyane bir plan neticesinde Sofya kalesini ele geçirmeyi başarır. Timurtaş Paşa, ordusundaki genç bir subayı ölümden kaçmış gibi göstererek düşmana sığınmasını sağlamıştır. Sanduk adındaki bu genç asker yalvarmaları ve gözyaşları ile Sofya tekfurunu ikna etmeyi başarmıştır. Sanduk avcılık ve askerlik meziyetleri sayesinde kısa zamanda tekfurun güvenini kazanmıştır. (Lamartine, 2008, s. 53). Sofya kalesi tekfurunun düzenlendiği süre avlarından birinde tekfurun askerlerden uzaklaşmasını fırsat bilen Osmanlı subayı, kale komutanını esir ederek ellerini ayaklarını bağlayıp en yakın Osmanlı karargahına götürmüştür (Lamartine, 2008, s. 54). Ardından Sofya kale komutanının kale önüne götürülmesiyle kale burcundaki askerlerin tekfurularını esir olarak görmeleri neticesinde kaleyi daha fazla müdafaa etmeyerek Kara Timurtaş Paşa'ya teslim etmişlerdir. Böylelikle Osmanlı Devleti'ne sıkıntı çıkaran ve fazlaca mukavemet gösteren Sofya kalesi de artık Osmanlı mülkü haline gelmiştir.

Kara Timurtaş Paşa, Lala Şahin Paşa'nın ölümünden sonra Rumeli Beylerbeyliği'ne getirilmesine rağmen Anadolu tarafındaki sıkıntılar sebebiyle zaman zaman Anadolu'ya yönelik hareketlere katılmıştır. Kara Timurtaş Paşa, Edirne'de vefat eden Lala Şahin Paşa'nın yerine Rumeli Beylerbeyi olmuştur. Bu görevde iken I. Murad'ın emriyle, Saruhan-ili'nde bulunan konar-göçer Türkmenleri Serez ve Vardar ovalarına yerleştirdiği gibi Manastır, Pirlepe ve İştîp kalelerini almıştır. (Emecen, 2012, s. 185). Daha sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde doğuda kendisine her zaman sıkıntı çıkaran Karamanoğulları ile mücadeleye başlamıştır. Karamanoğulları, Osmanlı Devleti'ne karşı Varsak, Bayburt ve Turgut aşiretlerinin yanı sıra Anadolu'daki Türkmen ve Tatarları da yanlarına çekerek Osmanlı topraklarına birçok saldırı girişiminde bulunmuşlardır. Bu durum üzerine Sultan I. Murad, doğudaki sıkıntıları çözmek üzere batı fütuhatında önemli rol oynayan ve başarılarına inandığı Kara Timurtaş Paşa'yı Karamanoğulları üzerine vazifelendirmiştir. Kara Timurtaş Paşa, Rumeli eyaletindeki askeri kuvvetleri ve 2.000 kadar Sırp askeriyle Anadolu'ya geçmiştir (Danışman, 1964, s. 168).

Karamanoğulları kuvvetleriyle Osmanlı kuvvetleri arasında gerçekleşen mücadelede Kara Timurtaş Paşa'nın üstün gayretleri ve başarısı neticesinde Osmanlı Devleti önemli bir zafer kazanmıştır. Osmanlı kaynaklarında Timurtaş Paşa'nın bu başarısından dolayı Sultan I. Murad tarafından Kara Timurtaş Paşa'ya beylerbeylik makamının yanında vezirlik unvanının da verildiği ve böylece ilk defa iki rütbenin Kara Timurtaş Paşa'ya verildiği bahsedilmektedir (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 166; Hemdemî, 1989, s. 53; Hammer, 1983, s. 179; Kemalpaşazâde, 2000, s. 68). Aynı zamanda Lamartine eserinde Sultan Murad'ın şimdiye kadar hiçbir Osmanlı komutanına verilmemiş olan "üç tuğu" savaş alanında sağladığı yarardan ötürü Timurtaş Paşa'ya verdiğini ifade etmektedir (Lamartine, 2008, s. 63). Ancak Kara Timurtaş Paşa'ya beylerbeylik payesinin yanında vezirlik payesi verilmesi hususunda Gelibolulu Mustafa Âlî eserinde Kara Timurtaş Paşa'nın vezir olduğunu söyleyenlerin sıhhat-ı kelâmında şüphe olduğunu beyan eder (Gelibolulu Mustafa Âlî, 1997, s. 124).

Sultan I. Murad döneminin son olayı olan Kosova Savaşı'nda Kara Timurtaş Paşa da yer almıştır. Fetihnâme'ye göre savaş sırasında Şehzade Bayezid ile sağ kolda yer almıştır (Apak, 2002, s. 184; Emecen, 2012, s. 185). Ancak bazı tarihçilerin bilgilerine göre bu savaşta ordunun sol kanadında yer aldığı, bazı tarihçilere göre de padişahla beraber merkezde görev yaptığı ifade edilir (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 184; Uzunçarşılı, 2016, s. 254). Haçlılarla gerçekleşen I. Kosova Savaşı'nı Osmanlı Devleti kazanmıştır. Ancak savaştan sonra I. Murad'ın savaş alanında bir Sırp asker tarafından şehit edilmesi ve yerine Yıldırım Bayezid'in geçmesiyle Kara Timurtaş Paşa nüfuzu daha da artar. Kara Timurtaş Paşa, I. Murad'dan sonra tahta geçen Yıldırım Bayezid döneminde de önemli görevlerde bulunmuş ve Yıldırım Bayezid'in emriyle Sırp'ların elinde bulunan tüm maden bölgelerini ele geçirmiştir. Sırp'lar üzerine akınlar düzenleyen Timurtaş Paşa, Kratova maden bölgesini yağmalayıp büyük ganimetlerle geri dönerken Rumeli Beylerbeyliği görevini de bu dönemde devam ettirmiştir (Fatma Aliye Hanım, 2012, s. 99).

Kara Timurtaş Paşa, Kratova maden bölgesini yağmalayıp Edirne'ye döndükten sonra Sultan Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'ya çağırılmıştır. Anadolu'ya 1390 kışında düzenlenen sefere katılan Kara Timurtaş Paşa, Neşrî'ye göre Anadolu seferi sonrası padişahın Eflak seferi için Rumeli'ye geçmesi üzerine Sultan Bayezid tarafından Ankara sancağına yollanmıştır. Böylece teşkil edilen Anadolu Beylerbeyliği'nin ilk idarecisi olarak tayin edilmiştir (1393) (Emecen, 2012, s. 185). Sultan Yıldırım Bayezid, Kara Timurtaş Paşa Anadolu topraklarına gelmeden önce Anadolu'da bulunan birçok beylik de Osmanlı topraklarına katılmıştır. Rumeli Beylerbeyliği'nin merkezi Filibe, Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi de Ankara şehirleriydi. Ancak Fatih Sultan Mehmed zamanında Menteşe Beyliği'nin Osmanlı hakimiyetine geçmesi üzerine Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi Kütahya olmuş ve beylerbeyi görevi de İshak Paşa'ya verilmiştir (Varlık, 1991, s. 143). Sultan Yıldırım Bayezid, Anadolu'da sükûnet sağlandıktan ve bu bölgeye güvendiği adamı Kara Timurtaş Paşa'yı bıraktıktan sonra ordusuyla Batı'ya Eflak üzerine sefere çıkmıştır. Bu fırsattan istifade etmek isteyen Karamanoğulları, yine Osmanlı topraklarına saldırmış, Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey bu saldırısı neticesinde Kara Timurtaş Paşa'yı esir etmeyi başarmış ve Konya'da bir süre hapsedilmesinin ardından Sultan Yıldırım Bayezid'in Anadolu topraklarına yönelmesi sebebiyle Alâeddin Ali Bey iyi niyet göstergesi olarak hediyelerle Timurtaş Paşa'yı serbest bırakmıştır. Uzunçarşılı, esir edilen kişinin Sarı Timurtaş Paşa olduğunu iddia etse de Emecen, tarihî kaynakların bu kişinin Kara Timurtaş Paşa olduğu üzerinde müttefik bulunduğunu

belirtmektedir (Emecen, 2012, s. 185). Kara Timurtaş Paşa, serbest kalınca hemen sultanın huzuruna gitmiş ve Karamanoğlu'nun sultandan af dilediğini iletmiştir. Ancak Yıldırım Bayezid bu affı kabul etmeyerek sefer düzenlemiştir. Sultanın bu seferine Timurtaş Paşa da iştirak etmiştir. Karamanoğlu Alâeddin Bey ve oğlu Mehmed Bey esir edilerek sultanın huzuruna götürülürlerken Karamanoğlu Alâeddin Bey'in Kara Timurtaş Paşa tarafından katledildiği ifade edilir (Gibbons, 1928, s. 169; Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 203; Hemdemî, 1989, s. 77; Lütfullah, 1995, s. 136). Sultan Yıldırım Bayezid, bu olaya çok kızmış ve kendisinden habersiz böyle bir işe kalkışmasından dolayı Kara Timurtaş Paşa'yı idam ettirmeyi düşünmüş ancak, öfkeyle karar vermeyerek bağışlamıştır. Lakin, bu olaydan dolayı padişahın gözünden düştüğü de bilinmektedir. Ancak Kara Timurtaş Paşa tarafından Karamanoğlu Alâeddin Bey'in katledilmediği de ifade edilmektedir. Diğer taraftan, esir edilen Alâeddin Bey'in kayınbiraderi olan Sultan Bayezid'in huzuruna götürüldüğü ve daha sonra da öldürüldüğü şeklinde bilgi de yer almaktadır (Sümer, 1989, s. 322).

Sultan Yıldırım Bayezid, İstanbul'u dört defa kuşatmışsa da ele geçirmeye muvaffak olamamıştır. Sultan Bayezid'in ilk İstanbul kuşatmasında Kara Timurtaş Paşa'nın gösterdiği başarılar kaynaklarda yer yer zikredilmektedir. Sultan Yıldırım'ın, batı topraklarına yeni akınlar yapacağı sırada Kara Timurtaş Paşa'nın İstanbul'un muhasara edilmesi konusunda Yıldırım Bayezid'e görüşünü belirttiği bilinmektedir. Neşrî, eserinde Kara Timurtaş Paşa'nın İstanbul'un kuşatılması için: "Hey yüce ve kutlu padişahım! Bu İstanbul'un tekfuru çok fitneci bir kâfirdir. Ayrıca bu topraklarımız arasında bu kâfir şehrinin ne işi var? Allah fırsat verip kısmet etti. Alaşehir'i fethettiniz. Bunu da fethetmeniz vacip oldu." ifadelerini kullandığına yer vermiştir (Neşrî, 1949, s. 325). Sultan Yıldırım Bayezid'in 1394 yılındaki ikinci İstanbul muhasarasında da Kara Timurtaş Paşa'nın oğlu Yahşi Bey, boğazın geçit noktalarından bazı yerleri ele geçirmesi için vazifelendirilmiş ve Şile hisarını ele geçirmeyi başarmıştır (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 203; Danişmend, 1971, s. 108). Osmanlı Devleti'nin İstanbul muhasarasında yer yer başarılar elde etmesi sonucunda Bizans ile anlaşma yapılarak muhasaraya son verilmiştir. Daha sonra Timurtaş Paşa tekrar Anadolu'ya dönmüş ve burada Çankırı'yı ele geçirmiş, oradan Malatya, Divriği, Kemah, Darende gibi birçok kaleyi de Osmanlı ülkesi topraklarına katmayı başarmıştır (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 229).

Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da Türk-Siyasi birliğini sağlaması ve Balkanlarda da önemli fetihleri gerçekleştirmesi sebebiyle Batı dünyasında Osmanlılara karşı yeni bir Haçlı birliği kurulması fikri ağır basmaya başladı. Haçlı Seferinin ana sebebi Türklerin Balkanlar'daki ilerleyişini durdurmak, tehlike altındaki Macaristan'a yardımcı olmak ve böylece Batı Avrupa'nın güvenliğini sağlamaktı (Emecen, 2007, s. 89). Bunun üzerine Macarlar ve Venediklilerin ittifak kurması ile Osmanlı'ya karşı yeni bir Haçlı seferi başlamıştır. Yıldırım Bayezid'in 1395 yılındaki üçüncü İstanbul muhasarası sırasında Haçlı kuvvetleri Niğbolu'yu kuşatmıştır. Sultan Bayezid İstanbul muhasarasını kaldırarak Balkanlara hareket etmiştir. 1396 yılında gerçekleştirilen Niğbolu Zaferi'nde Kara Timurtaş Paşa'nın ve ailesinin isimleri de zikredilir. Sultan Bayezid ile Kara Timurtaş Paşa beraber Niğbolu önlerine gelmişler ve Timurtaş Paşa, Anadolu Beylerbeyi sıfatıyla ordunun sol tarafında yer alarak zaferler elde etmiştir. Niğbolu Zaferi'nde ele geçirilen esirlerle ilgili Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey'in bir sohbetine yer veren Neşrî, "Bize müte'allik olan kişilerin esirleri iki binden ziyade idi." dediğini

naklede (Neşrî, 1949, s. 32). Buna göre 1396 yılında gerçekleştirilen Niğbolu Zaferi'nde Haçlı ordusunun büyük bir yenilgi aldığı ve düşman ordusundan birçok esir ele geçirildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı kroniklerinde ve çağdaş kaynaklarda Kara Timurtaş Paşa'nın ismine Timur ile yapılan Ankara Savaşı'nda ve akabindeki Fetret Devri'nde rastlanır. Ancak Kara Timurtaş Paşa'nın son dönemleriyle ilgili tarihî kaynaklarda çelişkili ifadeler yer alır. Bu dönemde Doğu coğrafyasında önemli bir güç olan Timur Devleti, Osmanlı sınırlarına kadar genişlemeye başlamıştır. Timur'un Azerbaycan coğrafyasına kadar gelmesiyle yurtlarını terk eden Karakoyunlu Yusuf Bey ile Celâyirli Sultan Ahmed, Yıldırım Bayezid'e sığınmışlardır. (Aka, 2012, s. 174). Timur'un Yıldırım Bayezid'den bu beyleri geri istemesi ve Yıldırım Bayezid'in beyleri vermemesi nedeniyle iki devlet karşı karşıya gelmiştir. Timur'un Osmanlı topraklarına karşı saldırıya geçmesiyle Osmanlı Devleti'nde de savaş hazırlıkları başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde savaş meclisi toplanmış ve orada görüşülen karar doğrultusunda Sultan Bayezid'in, Timur'u Sivas'ın ötesinde karşılama kararı alması sonucu ile neticelenmiştir. Kara Timurtaş Paşa, bu kararın yanlış olduğunu ve sultanın stratejik bir hata yaptığını ifade etmiştir (İnalçık, 2009, s. 81). Aynı zamanda Kara Timurtaş Paşa'nın, Osmanlı Devleti ile Timur Devleti arasında gerçekleşen Ankara Savaşı'nda Sultan Yıldırım Bayezid'in yanında yer alan merkez kuvvetleri içinde bulunduğu ifade edilmektedir (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 262; Cezar, 2010, s. 198). Osmanlı Devleti ile Timur Devleti arasında cereyan eden Ankara Savaşı'nda Osmanlı Devleti mağlup olmuş, ilk ve son defa bir Osmanlı padişahı düşmana esir düşmüştür. Osmanlı'nın bu savaştan mağlup ayrılmasıyla Yıldırım Bayezid ve bazı beyler Timur'a esir düşmüş ve Osmanlılar Yıldırım Bayezid dönemi öncesi sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştı.

Bazı tarihçiler Sultan Yıldırım Bayezid'in son dönemlerinde üç tane Timurtaş isimli paşanın bulunduğunu ifade etmiştir. Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihi" adlı eserinde Kara Timurtaş Paşa'nın yaşlılığından dolayı 1402 yılındaki Ankara Savaşı'na katılmadığı ve aynı şekilde Karamanoğulları ile yapılan mücadelede olduğu gibi bu seferde de esir edilen kişinin Sarı Timurtaş Paşa olduğu fikrini belirtmiştir (Uzunçarşılı, 2016, s. 330). Ancak diğer kaynaklar, Kara Timurtaş Paşa'nın Ankara Savaşı'nda yer alarak Sultan Yıldırım Bayezid ile Timur Devleti'ne esir düştüğünü ve aynı zamanda da bu savaşta oğlu Yahşi Bey'in şehit olduğunu, diğer oğlu olan Ali Bey'in de esir edildiğini yazmaktadır (Apak, 2002, s. 185). Mehmed Süreyya "Sicill-i Osmanî-5" adlı eserinde Kara Timurtaş Paşa'nın, Osmanlı Devleti ile Timur Devleti arasında cereyan eden savaşta Timur'a esir düştüğü ifade edildiği gibi daha sonra esirlikten kurtularak İsa Çelebi'nin yanında yer aldığını da ifade etmiştir (Süreyya, 1996, s. 1635). Ancak Feridun Emecen, Kara Timurtaş Paşa'nın, sultanın izni olmadan Karamanoğlu Alâeddin Bey'i katletmesinden dolayı sultanın gözünden düştüğü, yaşlılığı nedeniyle de kendisine devlet işlerinde önemli rol verilmediği ve bu yüzden de Ankara Savaşı'ndan sonra idari işlerden çekilen Kara Timurtaş Paşa'nın son yıllarını Bursa'da geçirdiği ifade edilmektedir (Emecen, 2012, s. 186).

Osmanlı Devleti'nde Kara Timurtaş Paşa askerî faaliyetlerinin yanı sıra devlet kademesinde siyasi, idari ve sosyal işlerde de ön plana çıkmış bir devlet adamı olmuştur. Osmanlı'da Kapıkulu süvari ordusunun ihdasındaki ilk fikrin Kara Timurtaş Paşa'dan çıktığı söylenmektedir (Cezar, 2010, s. 119). Kara Timurtaş Paşa aynı zamanda askerî kadroda yeni bir sınıf olan ve Bulgar askerlerinden seçilerek

oluşturulan “Voynuk Teşkilatının” da kurucusudur (Kurt, 1996, s. 33). Sultan I. Murad zamanında Rumeli Beylerbeyi olan Timurtaş Paşa'nın çaba ve gayretiyle “Ebnâ-yı Sipâhiyân Bölüğü” kurularak devşirilen çocukların bazıları padişahın sarayında ve vezirlerin hizmetinde eğitilmişlerdir (Nûri Paşa, 1979, s. 19). Kara Timurtaş Paşa'nın hizmetleriyle kurulan bu sınıf, Osmanlı kroniklerinde “Ebnâ-yı Sipâhiyân” ya da “Kapıkulu Süvarileri” adıyla bahsedilmektedir. Timurtaş Paşa'nın fikriyle kapıkulu askerlerine beyaz börk giydirilmiştir (Kurt, 1996, s. 33). Hıristiyanlardan oluşan Voynuk Teşkilatı, bir nevi askerî seyis teşkilatı anlamına gelmekte ve bunların vazifeleri süvarilerin atına bakmak, ahır işleriyle meşgul olmaktır (Danişmend, 1964, s. 60). Kara Timurtaş Paşa'nın kurdurduğu bu teşkilat daha sonra uzun süre Osmanlı Devleti'nde hizmet göstermiştir. Daha sonraki dönemlerde Voynukların görevleri sadece at bakıcılığı olarak kalmamış; seferlere ve akınlara katılmak, uçlarda istihbarat sağlamak, düşmanın durumunu araştırmak ve mızrakları, kalkanları, diğer savaş aletleri ve atlarıyla uçlarda, askerî seferlerde hizmet etmek şeklinde belirtilmektedir (Kayapınar, 2013, s. 126).

Sultan Yıldırım Bayezid'in, Sırp Kralı Vıtkoğlu'nun kız kardeşiyle evlenmesinde Kara Timurtaş Paşa'nın rolü olduğu bilinmektedir. Kara Timurtaş Paşa'nın Sırp vilayetlerinin pek çoğunu ele geçirmesiyle Vıtkoğlu, Osmanlı'ya tabii olmayı kabul ederek kız kardeşini de sultana vermeyi teklif etmiştir. Bu teklif kabul edilince Sırp prenses ile Sultan Yıldırım Bayezid evlenmiştir. Kara Timurtaş Paşa'nın önemli icraatlarının yanı sıra bugünkü Türk bayrağının renk ve şeklini tespit eden kişinin olduğu da ifade edilmiştir (Koyunluoğlu, 1935, s. 196).

Kara Timurtaş Paşa'nın Ali, Oruç, Umur, Yahşi ve Firuz adında oğulları olduğu bilinmektedir. Bu oğullarıyla ilgili Gelibolulu Mustafa Âlî, “Kitâbü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr” adlı eserinde “*Her biri Allah yolunda, Allah'ın rızasını elde etmek için gazalar edip, küffara kılıç çeken yiğitlerdir.*” ifadesine yer vermektedir (Gelibolulu Mustafa Âlî, 1997, s. 121). Kaynaklar daha çok Umur Bey, Oruç Bey ve Ali Bey hakkında bilgiye yer vermiştir. Yahşi Bey ve Firuz Bey hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yahşi Bey ile ilgili olarak sadece Sultan Bayezid'in 1394 yılındaki İstanbul muhasarası sırasında boğazın geçit noktalarındaki yerleri ele geçirmesi için görevlendirdiği, Ankara Savaşı'na katıldığı ve savaşta Yahşi Bey'in şehit olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Kara Timurtaş Paşa, devlet yararına birçok işlerde adından söz ettirerek Osmanlı Devleti'nde nüfuz sahibi olan ailesiyle hizmetler de sadık bir şekilde yer almıştır. Kara Timurtaş Paşa'nın doğumu ile ilgili bir bilgi olmadığı gibi ölümüyle ilgili tek bilgi de 1404 yılında Bursa'da vefat ettiği ve Timurtaş mahallesinde kendi adıyla anılan caminin yanına defnedildiğidir. (Apak, 2002, s. 188).

B. KARA TİMURTAŞ PAŞA OĞLU UMUR BEY VE FAALİYETLERİ

Kara Timurtaş Paşa'nın oğulları olan Umur, Oruç ve Ali beyler, II. Murad dönemi Osmanlı idaresinde sultanın vezirleri arasına katıldılar. Kara Timurtaş Paşa'nın doğumu ve Osmanlı'da görev almadan önceki hayatıyla ilgili bilgi olmadığı gibi oğullarının da doğumu ve görevlere tayin edilmeden önceki hayatlarıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey, ailesinin namına yarışır bir şekilde Osmanlı Devleti'ne sadık kalarak hareket etmiştir.

Âşıkpaşazâde, Niğbolu Savaşı ile ilgili verdiği bilgide Kara Timurtaş oğlu Umur Bey'in Haçlılardan sadece bizim birliğimize düşen esir sayısının iki binden fazla olduğunu belirten kişi

olduğunu dile getirmiştir (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 218; Âşıkpaşazâde, 2003, s. 107). Kara Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey ile ilgili ilk hadise bu olayla ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde "Fetret Devri" diye tabir edilen dönemde Mehmed Çelebi ile Musa Çelebi arasında taht kavgası yaşanmıştır. Bu gerçekleşen taht mücadelesinde Musa Çelebi'nin son anına kadar Timurtaş oğlu Umur Bey ve Mihaloğlu Mehmed Bey yanında yer almıştır (Solâkzâde, 1989, s. 166). Bu taht mücadelesi Çelebi Mehmed'in galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Mehmed Çelebi bu taht mücadelesinden galip geldikten sonra son ana kadar sadakatle beyini savunan Timurtaş oğlu Umur Bey'i kendi safına çekmiştir. Timurtaş oğlu Umur Bey böylelikle Mehmed Çelebi'nin ümerası içinde önemli vazifeler edinme fırsatını elde etmiştir. Umur Bey'in en mühim görevlerinden birisi Fetret Devri'ni fırsat bilen Bizans'ın İstanbul'un çevresinden aldığı toprakları geri alma görevidir. Hereke, Gebze, Darıca, Kartal ve Pendik taraflarının tekrar geri alınması için Timurtaş oğlu Umur Bey'e vazife verilmiş ve buraları geri almaya muvaffak olarak bu bölgelerin imar işleri için Umur Bey görevlendirilmiştir⁰. (Danişmend, 1971, s. 179).

Sultan Mehmed Çelebi'nin Düzmece Mustafa isyanının gerçekleştiği dönemde vefat etmesi üzerine oğlu II. Murad devletin başına geçmiştir. Sultan II. Murad'ın tahta geçtiği bu dönemde karşılaştığı Düzmece Mustafa isyanı saltanatının ilk yıllarına geldiği için sultanı sıkıntılı duruma düşürmüştür. Sultan II. Murad, devletin düştüğü bu zorlu durum üzerine ümerasını huzuruna davet etmiş ve burada Timurtaş Paşa'nın oğulları olan Umur, Oruç ve Ali Bey'e vezirlik rütbesi vererek vezir sayısını beşe çıkarmıştır (Neşrî, 1949, s. 559; Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 128). Timurtaş oğlu Umur Bey, Düzmece Mustafa isyanında Sultan II. Murad'ın emriyle 2.000 sipahi ile Düzmece Mustafa'nın askerlerini pusuya düşürüp esir ederek Düzmece Mustafa'ya büyük darbe vurmuştur. Bunun sonucunda Düzmece Mustafa ordusundan esir edilen Azablar'ın esir değişimine tâbi tutulmaları olayının Yeniçeriler ile Azepler arasındaki düşmanlığın miladı olduğu bilinmektedir (Turgut, 2019, s. 90). Timurtaş oğlu Umur Bey aynı zamanda Düzmece Mustafa'nın yanında yer alan ve onu destekleyen Aydınoğlu Cüneyd Bey'e gönderdiği bir mektupta şunları yazmıştır:

"Bir nesebi bilinmeyen şahsa baş eğip, vezâret pâyesini ihtiyâr eylemek senin gibi eski bir hânedân sâhibine lâıyk düşer mi? Bütün âlemde o meçhul şahsın dâvâsının yalan olduğunu bilmeyen kalmamıştır. Bundan sonra, onu kimse pâdişâhlığa kabul eylemez. Bundan böyle onun metbu'ları, istediği yola gitmezler. Bu vech üzere, ittifak etmişlerdir. Bir gece, savaş isteyen askeriyle yüce pâdişâh gece baskını yolu ile, o tarafa doğru yola çıkacaktır. Savaş meydânında kendinin yakınları meçhûl ve fuzuli ahzedeler. Cihân sultanının dergâhına armağanlar ileteler. Bu takdirce, onun vezirliği mesnedinde bulunmak hâli nice olacağını belli değildir. Bunun doğru tedbiri budur ki, "Tedâvi hastalık başlamadan önce yapılmalıdır" kavlince kararlaştırılan geceden evvel, bu tarafa özür-nâme gönderip, günahlarına istigfâr edesin. Ve bir gece hemen kimse âgâh olmadan vilâyetine doğru çekilip gidesin". (Hemdemî, 1989, s. 197).

Mektupta da yazdığı üzere Timurtaş oğlu Umur Bey, Aydınoğlu Cüneyd Bey'e taraf değiştirmesini telkin etmiştir. Aydınoğlu Cüneyd Bey bu ikazı dikkate almış ve aynı zamanda kendisine Hacı İvaz Paşa'nın da bir mektup yazması üzerine bulunduğu yeri terk etmiştir.

Sultan II. Murad, Düzmece Mustafa ile giriştiği saltanat mücadelesinde muvaffak olarak çıkınca "Düşmanlarımı kahrettim. Vezirlerim beş oldu. Bunların da bazılarını göndereyim." diyerek Kara

Timurtaş oğlu Umur Bey'i vezirlikten azlederek Germiyanoğlu'na elçiliğe göndermiştir (Neşrî, 1949, s. 575; Âşıkpaşazâde, 2003, s. 103). Aynı zamanda Timurtaş oğlu Umur Bey'in, siyasî rakipleri Çandarlı İbrahim ve Hacı İvaz Paşalar vezirlik görevinden uzaklaştırılarak Germiyanoğulları elçiliğine gönderilmesinde önemli rol oynamışlardır. (Apak, 2002, s. 193). Daha sonra Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında çıkan sorun nedeniyle Sultan II. Murad, Timurtaş oğlu Umur Bey'i Anadolu Beylerbeyliğine atamıştır. Azerbaycan hâkimi olan İskender Mirzâ, Timur oğlu Şahrûh ile gerçekleştirdiği savaşta hezimete uğraması nedeniyle Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Ancak Osmanlı sınırları içerisinde askerlerinin başıboş hareketlerinden dolayı Sultan II. Murad, Anadolu Beylerbeyi olan Umur Bey'i serdarlığa tayin edip Tokat yöresine sevk ederek huzursuzluk çıkarıcıların cezalandırılmasını istemesi üzerine İskender Mirza Osmanlı topraklarını terk etmiştir. (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 179).

Kara Timurtaş Paşa gibi Osmanlı Devleti'nde önemli işler yapan Timurtaş oğlu Umur Bey 1461'de vefat etmiştir. Umur Bey, babası Kara Timurtaş Paşa'dan sonra ailenin reisliğine geçmiş ve hem alim hem asker vazifesinde yer alarak diğer kardeşlerinden daha üst konumda olmuştur (Apak, 2002, s. 190). Timurtaş oğlu Umur Bey Kayseri'nin Develi ilçesinde, Bursa ve Biga'da birer cami, Afyon'da günümüzde bulunmayan bir cami, Bergama'da bir medrese ve Edirne'de bir mescit yaptırarak arkasında birçok hayrat bırakmıştır (Turgut, 2019, s. 90).

C. KARA TİMURTAŞ OĞLU ORUÇ BEY VE FAALİYETLERİ

Kara Timurtaş Paşa'nın oğullarından olan Oruç Bey'in ne zaman ve nerede doğduğu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Fetret devrinde Osmanlı'da yaşanan taht karışıklığı sırasında Emir Süleyman'ın yanında yer aldığı bilinmektedir. Emir Süleyman'ın Musa Çelebi ile giriştiği taht mücadelesinde son ana kadar yanında yer alan beylerin başında Timurtaş oğlu Oruç Bey bulunmaktadır (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 51). Fetret devrindeki karışıklığın son bulmasıyla Timurtaş oğlu Oruç Bey, Mehmed Çelebi'nin yanında yer almıştır.

Daha önce de zikredildiği gibi Düzmece Mustafa isyanı sırasında II. Murad tahta geçmiş ve aldığı tedbirler doğrultusunda vezir sayısını artırmıştır. Sultan Murad, Timurtaş Paşa'nın oğulları olan Umur, Oruç ve Ali Bey'e vezirlik rütbesi vererek vezir sayısını beşe çıkarmıştır (Neşrî, 1949, s. 559; Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 128). Düzmece Mustafa isyanını bastırmak için bu dönemde Çandarlı İbrahim Paşa ve Hacı İvaz Paşa gibi beyler vezîr-i âzam olan Bayezid Paşa'nın üstünlüğünden kurtulmak için Düzmece Mustafa isyanında Bayezid Paşa'yı ordunun komutanlığına getirilmesini ve Düzmece Mustafa'nın üzerine gönderilmesini istemişlerdir. Bu durum karşısında vezirliğe yeni tayin edilen Timurtaş oğulları Umur, Oruç ve Ali Paşalar bu fikre muhalefet etmişlerdir (Apak, 2002, s. 192). Muhalefet etmelerindeki sebebin Bayezid Paşa'nın babasının Yahşi Bey olduğu yönündeki rivayetlerin bulunması olarak düşünülmektedir (J. Kastritsis, 2015, s. 73). Aralarındaki muhtemel akrabalık bağından dolayı Bayezid Paşa'nın gönderilmesine muhalefet ettikleri akla gelmektedir. Ancak Timurtaş oğullarının fikrini dikkate almayan Sultan II. Murad, Bayezid Paşa'yı Düzmece Mustafa'nın üzerine göndermiştir. Bu karar Bayezid Paşa'nın canından olmasına sebep olmuştur. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi* adlı eserinde Timurtaş Paşa'nın oğullarının Düzmece Mustafa'nın yanında yer aldığını belirtmiştir

(Hammer, 1983, s. 425). Ancak Türk kaynakları Timurtaş Paşa'nın oğullarının II. Murad'ın safında yer aldığı fikrinde sabittir (Neşri, 1949, s. 559; Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 128).

Sultan II. Murad, Düzmece Mustafa isyanının başarıyla bastırılmasından sonra beş vezirini yanına toplayıp Timurtaş oğullarına başka görevler ihdas ederek vezir sayısını ikiye düşürmüştür. Sultan II. Murad, vezirlik makamında Çandarlı İbrahim Paşa ve Hacı İvaz Paşa'yı bırakmıştır. Timurtaş oğlu Oruç Bey'e Anadolu Beylerbeylik görevini vermiştir. (Neşri, 1949, s. 575; Hemdemî, 1989, s. 204). Aydınöğlü Cüneyd Bey'in Fetret devrinde Osmanlı topraklarına saldırması ve Düzmece Mustafa isyanında da Osmanlı'ya karşı hareket etmesinden dolayı Sultan II. Murad, devleti düzene koyduktan sonra onu cezalandırmak istemiştir. Sultan II. Murad, 1428'de devlete karşı haddini aşan Aydınöğlü Cüneyd Bey'i ve İzmir'i ele geçirmesi için Timurtaş oğlu Oruç Bey'i vazifelendirmiştir. Oruç Bey, askerleriyle İzmir'i alıp tımar yoluyla askerlerine paylaştırdıktan sonra sultanın huzuruna dönmüştür. Bu sefer neticesinde Aydınöğlü Cüneyd Bey, İpsili kalesine kaçmış ve oraya sığınmıştır. Bu sefer dönüşü sultanın huzuruna varduktan kısa süre sonra vefat eden Timurtaş oğlu Oruç Bey'in yerine Anadolu Beylerbeyliğine Hamza Bey atanmıştır (Apak, 2002, s. 190). Osmanlı'nın asıl kuvvetlerinin geri dönmesini fırsat bilen Aydınöğlü Cüneyd Bey, tekrar Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Ancak Anadolu Beylerbeyi Hamza Bey, Oruç Bey'in aldığı yerleri tekrar alıp Aydınöğlü Cüneyd Bey sorununu ortadan kaldırmıştır.

Timurtaş oğlu Oruç Bey'in Mehmed Bey, Mahmud Bey, Mustafa Bey ve Ali Bey adında dört oğlu ile Sitti Nefise Hatun adında bir kızı bulunmaktadır. Fatih döneminin önemli devlet adamı olan Zağanos Paşa ile Sitti Nefise Hatun'un evlilikleri neticesinde bu evliliklerinden Mustafa, Ali ve Mehmed adlarında oğulları olduğu bilinmektedir (Turgut, 2019, s. 104). Timurtaş oğlu Oruç Bey'in yemeyi, içmeyi, sohbetle meşgul olmayı seven birisi olduğu fakat düşman üzerine sefer etmeyi, savaşta pek fazla zahmet çekmeyi sevmeyen bir kişiliği olduğu belirtilmektedir (Neşri, 1949, s. 585; Turgut, 2019, s. 94).

Oruç Bey'in hayır eseri olarak Bursa, Geyve ve Kütahya'da vakıfları, Balıkesir'de medresesi ve hamamı, Hacı Köy'de çiftliği, Balıkesir Kayabey Mahallesi'nde mescidi ve Kepsut nahiyesinde camii yaptırdığı kayıtlıdır. Ayrıca günümüze ulaşmayan eserleri arasında Dimetoka'da bir medrese, Bursa Hisar'da kendi adına hamam ve bir mescit yaptırdığı bilinmektedir. (Apak, 2002, s. 190).

D. KARA TİMURTAŞ OĞLU ALİ BEY VE FAALİYETLERİ

Timurtaş oğlu Ali Bey hakkında elimizdeki bilgiler ışığında bulunan malumatlar diğer kardeşlerine göre daha azdır. Osmanlı tarihi kaynaklarında Timurtaş oğlu Ali Bey adının ilk olarak Ankara Savaşı'nda geçtiği tespit edilmiştir (Apak, 2002, s. 185). Timurtaş oğullarının bu savaşa katıldığı pek çok kaynakta yer alır. Ankara Savaşı'nda Timurtaş oğullarından Yahşi Bey'in şehit olduğu ve bu savaşta Timurtaş oğlu Ali Bey'in de esir alındığı bilgisi yer almaktadır (Mehmed Süreyya, 1996, s. 1635). Ankara Savaşı'nda Timur tarafından esir alınan Ali Bey'in Fetret Devri'nden sonra Mehmed Çelebi'nin yanında önemli görevlerde bulunduğu bilinmektedir.

Sultan Mehmed Çelebi'nin tahtta bulunduğu ilk yıllarında Rumeli topraklarında Şeyh Bedreddin isyanı vuku bulmuştur. Şeyh Bedreddin'in en sadık müridleri arasında yer alan Börklüce Mustafa, şeyhinin emriyle Anadolu'da İzmir yakınlarındaki Karaburun'a yerleşerek yanına adam toplamıştır. Böylelikle hem Rumeli'de hem de Anadolu'da Osmanlı'ya karşı isyan edilerek Osmanlı Devleti'ne zarar

vermesi amaçlanmıştır. Börklüce Mustafa da Anadolu'da kısa bir süre içinde etrafına topladığı adamlarla Osmanlı Devleti'ne karşı isyan başlatmıştır. Sultan Mehmed Çelebi bu hadise neticesinde Timurtaş oğlu Ali Bey'i Börklüce Mustafa isyanını bastırması için görevlendirdiyse de Timurtaş oğlu Ali Bey bozguna uğrayarak güçlkle Manisa'ya kaçabilmiştir (Cezar, 2010, s. 256). Bir başka kaynakta da Çelebi Mehmed'in ordusunun Karaburun'a gelerek Börklüce Mustafa'yı yakalayıp öldürülmesini sağladığı ve ardından da Torlak Kemal ile Şeyh Bedreddin'in yakalanarak öldürüldüğü bilgisi yer almaktadır (Neşrî, 1957, ss. 543-547). Neticesinde isyan Osmanlı ordusunun bastırmasıyla sonuçlanmıştır.

Mehmed Çelebi'nin vefat etmesi neticesinde devletin başına II. Murad'ın geçmesiyle ortaya çıkan olaylar da Timurtaş oğlu Ali Bey'in ismi de zikredilmiştir. Sultan II. Murad devletin başına geçtiğinde Düzmece Mustafa isyanının vuku bulmasından dolayı vezirlerin sayısı artırılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Sultan II. Murad, devlet otoritesini tekrar sağladıktan sonra vezir sayısını düşürmüştür. Timurtaş oğullarından Ali Bey yeni bir göreve tayin edilmiş ve Saruhan sancağına atanmıştır (Neşrî, 1949, s. 575; Hemdemî, 1989, s. 204; Apak, 2002, s. 189). Timurtaş oğlu Ali Bey, Saruhan Sancakbeyliğinin merkezi olan Manisa'da dört-beş sene sancakbeyliği görevini icra etmiştir. Sultan II. Murad döneminde Haçlı ordusu, Semendire ile Belgrad civarlarından Tuna'yı geçerek Sırbistan arazisinde ilerlemeye başlamış ve Osmanlı kuvvetleri ile Haçlı kuvvetleri arasında ilk mücadele Niş civarındaki Morava sahilinde gerçekleşmiştir. Bu mücadelede Osmanlı cephesinde Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa, Vezîr-i âzam Çandarlı Halil Paşa'nın kardeşi Damat Mahmud Çelebi ve Timurtaş Paşa'nın oğlu Ali Bey gibi önemli şahsiyetler bulunmuştur (Danişmend, 1971, s. 209). Ancak yapılan bu ilk mücadelede Osmanlı kuvvetleri mağlup edilmiştir.

Timurtaş oğlu Ali Bey, 1428 yılında Saruhan Sancakbeyliği görevinden ayrılmış ve bu görevinden ayrıldıktan sonra Manisa'da kendi adına cami inşa ettirmiştir (Turgut, 2019, s. 86). Timurtaş oğlu Ali Bey kısa süre sonra da vefat ederek babasının yanına defnedilmiştir. Bursa'da Timurtaş Camii'ni onun yaptırdığı iddia edilmiş ve aynı zamanda Manisa'da bazı vakıflar da kurmuştur. Ancak Timurtaş Camii'ni asıl bina ettirenin babası Kara Timurtaş Paşa olduğu da ifade edilmektedir (Apak, 2002, s. 190). Kara Timurtaş oğlu Ali Bey'in Timurtaş Mahallesinde kendi adıyla anılan ve babasının kabrinin yanında bulunan medreseyi yaptırdığı bilinmektedir. (Apak, 2002, s. 190).

Sonuç

Osmanlı Devleti, Orta Asya'dan gelen Türklerin kurduğu en son devlettir. Türk devletleri içinde uzun süre ayakta kalan fetihleriyle Anadolu içlerine yayılan ve dünya tarihinde de önemli bir konumda bulunan bir devlettir. Türk tarihi açısından çok büyük öneme sahip olan bu devlette Kara Timurtaş ve ailesi çok önemli makamlarda görevlerini icra etmişlerdir. Kara Timurtaş ve ailesi Osmanlı Devleti'nin ilk padişahı olan Osman Bey zamanına kadar dayanmaktadır. Aykut Alp'in oğlu olan Kara Ali Bey'in de Kara Timurtaş Paşa'nın babası olduğu bilinmektedir. Kara Ali Bey'in bilinen en önemli mücadelesi Ulubat Gölü üzerindeki Alyos adasının fethinde önemli rol oynaması olarak bilinmektedir. Bu bilgiler ışığında şeceresi ortaya çıkan Kara Timurtaş Paşa'nın ailesi Osmanlı'nın kuruluş döneminden Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar devlet içerisinde önemli makamlara erişmişlerdir.

Kara Timurtaş Paşa da bizzat I. Murad ve I. Bayezid dönemlerinde beylerbeylik ve vezirlik gibi önemli makamlara getirilmiş ve devletin topraklarının genişlemesinde ilk olarak askeri başarılarından söz ettirmiştir. Kara Timurtaş Paşa, Osmanlı Devleti'nde Rumeli Beylerbeyi olan Lala Şahin Paşa'nın yanında mücadelelere başlayarak sivrilmiş ve Lala Şahin Paşa'nın vefatı üzerine Rumeli Beylerbeyliği makamına getirilmiştir. Timurtaş Paşa, Rumeli Beylerbeyliği görevindeyken önemli askerî zaferlerin hemen hepsinde yer almıştır. Aynı zamanda Kara Timurtaş Paşa'nın yaşadığı dönemlerde Osmanlı tarihi kaynaklarında Sarı, Beyaz ve Kara Timurtaş Paşa diye ifade edilen üç farklı kişi bulunmaktadır. Kara Timurtaş Paşa döneminin bazı bilgileri tarihçiler tarafından karıştırılmıştır. Bundan dolayı bu dönemde yaşayan Timurtaş Paşaların faaliyetleri kronoloji gözetilerek dikkatli bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Kaynaklarda Kara Timurtaş Paşa'ya, Osmanlı Devleti'nin Karamanoğullarıyla mücadelesinde önemli yararlılık sergilemesinden dolayı beylerbeyilik makamının yanında vezirlik rütbesinin de verildiği ve Osmanlı Devleti'nde büyük itibar sahibi olduğu ifade edilmektedir. Çünkü Osmanlı kuruluş döneminde aynı anda hem vezirlik hem de beylerbeyilik makamını kullanan ilk devlet adamı Kara Timurtaş Paşa olmuştur.

Kara Timurtaş Paşa'nın sahip olduğu itibarı sayesinde oğulları da Osmanlı Devleti'nde vezirlik gibi önemli görevlere getirilmiştir. Ancak II. Murad döneminde vezirliğe kadar yükselen oğulları babası Kara Timurtaş Paşa kadar başarılı bir devlet adamı olamamışlardır. Hiç şüphesiz ki bunun sebebi II. Murad döneminde vezirler arasındaki rekabet olmuştur. Kara Timurtaş oğullarının siyasî rakiplerinin Çandarlı İbrahim ve Hacı İvaz Paşa gibi padişah üzerinde etkili şahıslar olması sebebiyle vezirlik görevlerinden uzaklaştırılarak Kara Timurtaş oğlu Umur Bey Germiyanogulları elçiliğine, Timurtaş oğlu Oruç Bey Anadolu Beylerbeyliğine ve Timurtaş oğlu Ali Bey ise de Saruhan Sancakbeyliği görevine tayin edilmiştir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Aka, İ. (2012). Timur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41, 173-177. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Âlî, G. M. (1997). *Kitâbü't-târih-i künhü'l-ahbâr 1*. Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Aliye Hanım, F. (2012). *Tarih-i Osmaninin bir devre-i mühimmesi Kosova zaferi Ankara hezimetini* (Haz. Cevdet Kırpık). Kesit Yayınları.
- Apak, A. (2002). Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Bursalı bir vezir ailesi: Kara Timurtaşoğulları. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 181-196.
- Âşıkpaşazâde (2003). *Osmanoğulları'nın tarihi*. İstanbul Kitaplığı.
- Cezar, M. (2010). *Mufassal Osmanlı tarihi resimli-haritalı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Danışman, Z. (1964). *Osmanlı imparatorluğu tarihi 3*. Yeni Matbaa.
- Danışmend, İ. H. (1971). *Osmanlı devlet erkânı*. Türkiye Yayınevi.
- Efendi, H. S. (1979). *Tacü't-tevarih I-II*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Emecen, F. (2007). Niğbolu savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33, 89-92. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Emecen, F. (2012). Timurtaş Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41, 185-186. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Gibbons, H. A. (1928). *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*. Devlet Matbaası.
- İnalçık, H. (2003). Mehmed II. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, 395-407. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i aliyeye Osmanlı imparatorluğu üzerine araştırmalar I*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hammer-Purgstall, J. V. (1983). *Osmanlı devleti tarihi I-II*. Üçdal Neşriyat.
- Hemdemî, S. M. (1989). *Solakzâde tarihi* (Haz. Vahid Çabuk). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- J. Kastritsis, D. (2015). Bayezid Paşa. İçinde Fleet, K., Krämer, G., Matringe, D., Nawas, J., & Rowson, E. K. (Eds.). *Encyclopaedia of Islam: Three*, (s. 73). Brill.
- Kayapınar, A. (2013). Voynuk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43, 126-127. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kemalpaşazâde (2000). *Tevârih-i âl-i Osman (IV. Defter)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koyunluoğlu, A. M. (1935). *İznik ve Bursa tarihi*. Vilâyet Matbaası.
- Kurt, H. (1996). *Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda hizmeti geçen komutan ve ilim adamları (1280-1380)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lamartine, A. D. (2008). *Osmanlı tarihi*. Kapı Yayınları.
- Lütfullah, M. A. (1995). *Câmi'u'd-düvel Osmanlı tarihi 1299-1481* (Çev. Ahmed Ağırakça). İnsan Yayınları.
- Neşrî, M. (1949). *Kitâb-ı cihan-nümâ*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Neşrî, M. (1957). *Kitâb-ı cihan-nümâ* (Haz. F. Reşit Unat & M. Altay Köymen). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Nûri Paşa (1979). Mustafa. İçinde Çağatay N. (Ed.). *Netâyic'ül-vukuât kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi*. TTK Yayınları.
- Sümer, F. (1989). Alâeddin Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2, 321-323. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî C.1-6* (Çev. Seyit Ali Kahraman). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turgut, V. (2019). Vakıf belgelerine göre Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi aileleri II: Âl-i Timurtaş Paşa. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 53(53), 51-120.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu Eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3, 143-144. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.

ARAP DİLİNİN GERİ KALMASINDA SOSYO-KÜLTÜREL ETMENLER

 Nurullah ŞENTÜRK^a

Özet

Bu çalışma, Arap dilinin son birkaç yüz yılda yaşamış olduğu geri kalmışlık veya yerinde sayma krizinin, tüm Arap dünyasını etkisi altına alan daha genel bir problem olan az gelişmişlik probleminin bir parçası olduğu varsayımına dayanmaktadır. Arap dili şu veya bu şekilde bir çözüm olmadan bu krizden çıkamayacaktır. Arapların dil ve düşüncede geri kalmışlığını beş ana kategoride sınıflandırmak mümkündür. *Sabit fikirlilik*, bu olgu en çok bir şeyleri değerlendirmede kendini belli eder. Hele yapılan çalışmayı eleştirmeye kalkışmak Arap düşünce yapısı tarafından hemen reddedilecektir. Sabit fikirlilik eleştiriyi kabul etmemede kendini gösterir, sabit fikirliliğin farklı tonları ile karşılaşmak mümkündür. *Duygusal düşünme*, bu da bir önceki özelliğin bir sonucu gibidir. Bu düşünceye sahip olmanın doğal getirisi, adalete riayet etmeme, heva-hevesine uyma artı fevri davranma ve doğaçlama gibi özellikler dallanıp budaklanır. *Ben merkezli düşünme* veya ego şişirme de dil ve düşünceyi doğrudan olumsuz etkileyen hasletler arasında sayılmalıdır. Bunun sonucu olarak Oportünizm, fırsatçılık ve diktatörlük ortaya çıkar. *Düşünsel komploculuk*, bu özellik kendisi komplocu düşünceye teslim olmak, başkalarını suçlamak, meselelerin önemine kayıtsız kalmak, fedakârlık eksikliği ve yaratıcı düşüncenin yokluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. *Yüzeysel düşünme*, bu da başka meselelere kapı aralar. Bunlar arasında dar görüşlülük, sıkı düşünce, hareket kısıtlılığı ve niteliği ihmal edip niceliğe önem verme, somut düşünme ve içgüdüsel düşünme şekli olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada kolektif Arap aklının maruz kaldığı bu olumsuzlukları, bunların tezahürlerini ve Arapça eğitim-öğretimine yansımaları ele alınacaktır. Başta Araplar olmak üzere yabancılara Arapça öğretiminin geliştirilmesi ve Arap dil araştırılıp, geliştirilmesi için pratik öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Geri kalmışlık, Sosyo-kültürel, Etmeler.

SOCIO-CULTURAL FACTORS IN THE RECESSION OF THE ARABIC LANGUAGE

Abstract

This study is based on the assumption that the underdevelopment or stagnation crisis that the Arabic language has experienced in the last few hundred years is part of the problem of underdevelopment, a more general problem affecting the entire Arab world. The Arabic language will not be able to get out of this crisis without a solution one way or another. It is possible to classify the backwardness of the Arabs in language and thought into five main categories. *Fixed-mindedness*, this phenomenon is most evident in evaluating things. Any attempt

^a Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, nurullahsenturk@hotmail.com
Makale Geliş Tarihi: 27.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 14.09.2022

to criticize the work done will be immediately rejected by the Arab mindset. Fixed-mindedness manifests itself in not accepting criticism, it is possible to encounter different shades of fixed-mindedness. *Emotional thinking*, which is like a consequence of the previous trait. The natural benefits of having this thought, not obeying justice, following whims, plus impulsiveness and improvisation, are branching out. *Self-centered thinking* or ego inflation should also be counted among the traits that directly affect language and thought negatively. Opportunism, opportunism and dictatorship emerge as a result. *Intellectual conspiracy*, this feature appears as surrendering to conspiratorial thinking, blaming others, being indifferent to the importance of issues, lack of self-sacrifice and lack of creative thinking. *Superficial thinking*, this opens the door to other issues. Among them, narrow-mindedness, shallow thinking, limitation of movement, neglecting quality and giving importance to quantity, appear as concrete thinking and instinctive thinking. In this study, we will try to examine these negative effects of the collective Arab mind, their manifestations and their reflections on Arabic education. We will offer practical suggestions for the improvement of teaching Arabic to foreigners, especially Arabs, and the development of Arabic language research.

Keywords: Arabic language, Backwardness, Socio-cultural, Factors.

Giriş

Bu çalışma, Arap dilinin eğitim-öğretim, bilimsel araştırma-geliştirme ve planlama yönünden maruz kaldığı geri kalmışlığı; Arapların bireysel, toplumsal ve siyasal düzeydeki genel geri kalmışlık ile yakından ilişkili olduğunu varsaymaktadır. Bir diğer yandan çalışma, ekonomik, sosyal ve bilimsel ilerleme arasında doğrudan bir ilişkinin varlığına, diğer yandan klasik Arapça öğretiminin ve ustalık seviyesine çıkartılmasının ve bu konudaki çalışmalarının ilerletilmesi arasında doğrudan bir ilişkinin varlığını savunmaktadır. Nitekim bu yeni bir şey değildir. Bu daha önce sosyologlar tarafından teyit edilen bir durumdur. Bu durumu Sudan asıllı Mısır vatandaşı Sosyolog Alî Abdulvâhid Vâfi (1319/1412 h. 1901/1991 m) şöyle temellendirmektedir:

“Bir ulusun medeniyet seviyesi ne kadar geniş olursa, bir yandan gereksinimleri ve diğer yandan yaşam olanakları artar ve düşünce kapasitesi de o denli yüksek olur. Psikolojik eğilimleri çözüldükçe, dili ve kültürü yükselir” (Vâfi, 1951, s. 8-11). Burada Alî Vâfi tarafından dilin ilerlemesi, düşüncenin gelişimi ve ulusun psikolojik eğilimleri arasında doğrudan kurulan olumlu ilişki, son derece önemlidir. Bu, bizi kolektif Arap düşünce yapısını keşfetmeye ve bu ortak aklın az gelişmişliğinin tezahürlerini ortaya koymaya imkân tanır. Böylece bilimsel temeller üzerine kurulu tatminkâr bir dilsel uyanış için bir başlangıç noktasını nerede aramamız gerektiğini kavramış oluruz. Doğrusu daimi bir değişim halinde sosyal bir olgu olan dilin gidişatı ile toplumun sosyal örgütlenmesindeki değişim arasında yakın bir ilişki vardır (Şitâ, 1996, s. 10). Bu açıdan bakıldığında Eğitimci Psikolog Kemal Bişr'in de ifade ettiği gibi “dil araştırması bir nevi insanın kendini araştırmasıdır” (Bişr, 1997, s. 28).

Bu sözü doğrulamak için Ellili yıllardan önceki fasih/standart Arap dilinin durumu ile yirminci yüzyılın sonundaki durumu arasında bir denge kurulabilir. Öğretim seviyesi yükseldikçe ve Arapçayı konuşan, okuyan, yazan ve dinleyenlerin sayısı arttıkça, standart Arap dili ile günlük konuşma dili (el-âmîyye) arasındaki fark bir hayli daralmış, makas nedeyse bazı ülkelerde kapanacak hale gelmiştir.

Sosyo-linguistik ve Arap dili bilimcisi Clive Holes, standart Arap dilinin statüsündeki bu olumlu gelişmeyi yirminci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan eğitim-öğretim seferberliğine, bazı ülkelerdeki politik ilerlemeye ve paralelinde ekonomik büyümeye bağlamıştır. (Holes, 1995, s. 38).

Burada herhangi bir dilin yapısı ile o dile sahip toplulukta hüküm süren düşünce yapısı arasında yakından bir ilişki olduğunu söylemek abes kaçacaktır. O halde bu yaklaşım dil alanındaki geri kalmışlık ile uygarlık alanındaki geri kalmışlık arasında doğrudan bir ilişki olduğu varsayımını doğrulamaktadır (Achard, 1996, s. 24).

“Dil problemi” ile “geri kalmışlık sorunu” arasındaki doğrusal ilişkiyi açıklamak için şunları söyleyebiliriz. Dilin gelişmesi, kültür, uygarlık ve bilimin gelişmesinin doğal bir sonucudur. Dile kullanım, öğretim, araştırma veya planlama vb. hangi açıdan bakarsak bakalım, dilin statüsündeki istikrarsızlık aynı zamanda kültür, medeniyet ve bilim alanındaki yozlaşma ile de yakın ilişkilidir (Erdem, Dil ve Edebiyat, 14-15). Şunu söylemek de mantıklıdır. Her ne kadar son bir buçuk asırdır görece bir ivme yakalamış olsa da, Arap dili bir krizdedir ve bu krizin sorumlusu yaşanan genel geri kalmışlıktır. Dilin kullanımı bağlamındaki krizin nedeni ise bilgisizlik ve cehalettir. Bilgi eksikliği hiç şüphe yok ki Âmmice'nin yayılmasının doğrudan sorumlusudur. Yenilgi psikolojisi ve sömürgeci dillerin Arap dili üzerindeki egemenliği, İngilizce ve Fransızca lehine Arap dilinin aleyhine statüsünün değişmesine neden olmuştur.

Eğitim-öğretim ve araştırma-planlama alanındaki kayıtsızlık, metodoloji eksikliği ve bilgi birikimi yetersizliği Arap dilinin statüsünün yabancı diller lehine değişmesinin ve itibarsızlaşmasının nedenlerinden sadece bir kaçıdır. Çalışmada ekonomik, sosyal ve kültürel genel geri kalmışlığın - doğrudan veya dolaylı- Arap dilinin nasıl geri bıraktığı ayrıntılı olarak açıklanmaya çalışılacak.

Arap dünyasının son yüzyılda tanık olduğu “görece gelişme ve kalkınma”, Arap dilinin statüsünü olumlu yönde etkilemiş olsa da, bu etki istenen düzeyin çok altında ve sınırlı olmuştur. Görünen o ki, Arap dilinde “hakiki gelişme”, kolektif Arap zihin yapısında medfûn bulunan olumsuzlukları ortadan kaldırmayı sağlayacak köklü bir değişikliğe bağlıdır.

Bu çalışma kendi içerisinde bazılarının dediği gibi, “ilerlemenin yolu kurumsal değişimden geçer” genel düşüncesinin aksine, “zihinsel değişimin kurumsal değişim üzerinde önceliğinin ve baskınlığının olması gerektiğine dair” bir öngörüyü de taşımaktadır. (el-Arvî, 1996, s. 147).

Bu çalışma, Arap hükümetlerinin izlediği yaygın ve devasa kalkınma projelerinde takip edilen şekli ve yüzeysel değişimin aksine, derin zihinsel ve kültürel kodlarda saklı olanı değiştirme fikrini benimsemektedir. Dolayısıyla bu çalışma Fas'lı düşünür, tarihçi ve romancı Abdullah el-Arvî'nin şu sözleriyle de örtüşmektedir:

“Arap toplumunun şu an içinde yaşadığı kültürel durum, modern bilimin yaygın kültürel modelleme mantığına uymadığından, yakın bir dönemde bir bilim devrimi yapmasını öngörmemekteyiz. Çünkü biz bilimsel geri kalmışlığın sebeplerini batıl inançta, dilde veya siyasi sistemde aramanın henüz çok uzağındayız” (el-Arvî, 1996, s. 146-147). Kimi uzmanlar az gelişmişlik ve kalkınmada geri kalmışlık meselesini “üçüncü dünya ülkelerindeki pek çok kalkınma planının başarısız

olmasına kültürel boyutların göz ardı edilmesinin doğrudan veya dolaylı katkıda bulunduğu” düşüncesine bağlamışlardır. (Alî, 17/29, Safer:1425, s. 662).

Bizce Arap toplumuna hâkim olan bazı kültürel değer kalıplarının değişmesine dair çağrı yapan kalkınma ve kültürel değişim savunucuları çağrılarında haklılardır. Ne var ki biz yapılan araştırma ve çalışmaların Arapların geri kalmışlığının doğrudan sorumlusu olduğunu kanıtlayan özellikler ile sınırlı kalması çağrısını yapıyoruz. Bu kısıtlama ile Arap dünyasında yaygın Batı’da egemen olan kültürel değerleri batıların ulaştığına benzer bir aydınlanma gerçekleştirmek için izlenmesi gereken model olarak belirleyen Amerikan ekolünün teorik çerçevesinin dışında kalmış oluruz. Buradan hareketle, biz dünyayı belirli kültürel değerler sistemine sahip gelişmiş bir dünya ile gelişmiş dünyanın dışında geri kalmış bir dünya olarak ikiye ayıran basmakalıp düşünceleri doğru bulmuyoruz. Ayrıca medeniyete dair somut ilerleme kat etmek için batı dünyasına egemen olan (kültürel vb.) değerleri takip etmenin bir zorunluluk olduğunu söylemeyi de doğru bulmuyoruz. Çünkü böyle bir ayırım bu değerler sistemi içerisinde iyi ile kötüyü ayıramamak gibi toptancı iyi veya toptancı kötü gibi başka bir yanlışa da neden olacaktır (Abdulatbî, 2013, s. 75-77).

Pek çok reformcu ve sosyal bilimci bu dar boğazdan çıkmak için meseleye kendi görüşleri ile katkı sağlamaya çalışmışlardır. Ancak her reformcu “mevcut durumu kendi görüşüne, mizacına veya mesleğine göre tarif etmiştir. Mesela Cemâleddîn Afgânî sorunun siyasi olduğunu, dolayısı ile siyasi yoldan çözülmesi gerektiğini düşünmüştür. Buna karşın din adamı olan Şeyh Muhammed Abduh sorunun ancak akideyi ıslah ederek çözülebileceğini ön görmüştür. Bu vb. tüm öngörüler aslında hastalığın tedavisinden uzak, semptomlardan bahseden yaklaşımlardır (Bin Nebî, 2012, s. 56).

Çağın aksiyon ve fikir adamlarından bağımsız hükümetler tarafından yürütülen birtakım girişimler de vardır. Ne var ki hükümetlerin reform çabalarına çoğunlukla yüzeysellik ve şekilcilik hâkim olmuştur. Sorunun tedavisi biraz farmakolojik biraz da lokal iken, hükümetler tarafından yürütülen bu çabalar sorunun dış belirtilerini ele almaktan öteye gidememiştir. Bu çalışmalar ne yazık ki sorunu felsefik, sosyal ve psikolojik olarak derinlemesine incelememiştir. Cezayirli düşünür Malik b. Nebî’nin de ifade ettiği gibi, İslam dünyası her zaman reform girişimlerinde bulunmuştur. Ancak bu tedavi girişimleri bir temelden yoksun olduğu için “şuradan cehalete karşı bir hap”, “buradan sömürgeciliğe karşı bir tablet” ve kısa sürede yoksulluğu tedavi etmek için “oradan bir karışım/ilaç” almaktan öteye gidememiştir. Yani cehalete karşı şuraya hemen bir okul inşa etmiş, burada ise sömürgeciden bağımsızlık talep etmiş ve en nihayetinde yoksullukla mücadele için tâ oraya (çok uzak bir yere de) bir fabrika kurmuştur. Ama bu çabaları yakından incelediğimizde, bırakın medeniyet vb. bir şeyler bulmayı bu faaliyetlerde masumiyetin silüetini bile bulmak mümkün değildir (Bin Nebî, 2012, s. 57).

Çalışmamızın bu girişinden sonra Arap düşünce yapısındaki geri kalmışlığın en önemli tezahürlerinden bahsedeceğiz. Devamında geri kalmışlığın okul, üniversite, medya ve hayatın çeşitli yönlerinde; özellikle Arap dili üzerinde bıraktığı olumsuz etkileri ele alacağız.

Bu çalışmada yaklaşımımız, bu alanla ilgilenen entelektüellerin ve eğitimcilerin verilerinin yanı sıra, “Arap ulusunun (Affî, 1995, s. 37) ve Arapça konuşanların ulusal, düşünsel, sosyal ve kültürel

karakter özelliklerini, (Şitâ, 1996, s. 10) dilini toplum bilim açısından inceleyen “sosyolengüistik/sosyal dilbilim” ve “dil sosyolojisinin verilerine dayanmaktadır (Bişr, 1997, s. 41).

Arapça ve Arap dilinin geri kalmışlığı hususunda bu çalışmayı yazmaya iten dürtü, Bağdat’ın 1258’de Moğollar tarafından işgaline kadar tüm dünyanın bilim ve kültür dili, İslam’ın da medeniyet dili olan Arapçanın Arap ulusu nezdinde geri kalmışlığını incelemektir. Bu genel geri kalmışlığın Arap diline olan olumsuz etkilerini ortaya koymaktır. Genelde Türk akademi dünyası -bilebildiğimiz kadarı ile- bu alandaki araştırmaların azlığından şikâyet etmektedir. Çok uzun yıllar Arapların içlerinde kalmış biri olarak dildeki bu yozlaşmaya dikkat çekmek ve pek çok insan tarafından yanlış algılanan dilin geri kalmışlığının sebebinin Arap dili olmadığını ortaya koymak istedik. Bunun tamamen salt gramer ve dilsel bir mesele olmadığını, geri planında Arap kültür krizini ve buna bağlı olarak düşünce krizini görmek gerektiğini, Türk yazın dünyasına aktarmak gibi misyon üstlendiğimizi ifade etmek isteriz.

A. ARAP DÜŞÜNCE YAPISINDA GERİ KALMIŞLIĞIN DIŞAVURUMU

Pek çok kişi Arapların geri kalmışlığının nedenlerini sıralar ve bu nedenleri genellikle “teknik ilerleme eksikliği” veya “teknik olarak geri kalmışlık” diye adlandırabileceğimiz tek bir faktöre indirger. Hiç kuşku yok ki bunda -tamamen olmasa da- biraz doğruluk payı vardır. Daha doğrusu, Arapların teknolojiye uzak kalmaları, genel geri kalmışlık olgusunun bir dışavurumudur diyebiliriz. Yani tezahürler açısından bu bir sebep değil, sonuçtur. Bu çalışmada, önce doğru tanı koymak, sonra da doğru tedavi için bilimsel ve pratik çözüm arayışına katkıda bulunmak amacıyla Arap düşüncesinde geri kalmışlığın en önemli tezahürlerine ışık tutmaya çalışacağız.

Bu açıdan bakıldığında çalışmamız çağdaş Arap düşüncesinin olumlu yönlerinden çok, “olumsuz yönlerini” ele almakla sınırlandırılmıştır. Bu olumsuzlukların daha çok Arapça öğretimi, Arap dilinin araştırılması ve her ikisi için doğru ve yeterli planlama eksikliği hususlarında temerküz ettiği anlaşılmalıdır. Bu çalışmanın çağdaş Arap ulusuna karşı bir tür karalama ya da önyargı olduğu asla düşünülmemelidir. Özellikle bu dil eleştirisindeki amacımız, yirmi birinci yüzyılın güçlükleri ile başa çıkabilecek bir Arap dili ve Arap insanı inşasına katkı sağlamaktır.

Çalışmamızın hemen başında burada kullanılan “zihin” veya “akıl” ile kastettiğimiz şeyin bireysel ve toplumsal davranışları yönlendiren ve onları değerlendiren bilgi birikimi ve entelektüel kabuller ile birlikte tüm düşünce ve kavramların olduğunu açıklığa kavuşturmak istiyoruz. “Arap akıl yapısı” dediğimiz şey, basitçe kolektif Arap düşüncesini oluşturan bilgi ve birikimlerin, Arap düşünce yapısının bir ürünü olmaları hasebiyle birbirlerinden etkilendikleri inancına bağlıdır. Bu zihin yapısı Arap toplumu fertlerinden salgılanan veya imbibiklenen şeylerin toplamıdır, bir nevi hasılasıdır. Buna bağlı olarak zihin yapısındaki değişim, hücre yapısında meydana gelen en ufak değişikliğin totalde meydana getirdiği değişime benzer. Değeri, istikrarlı bir sistem tarafından yönetilen bölümlerin belirli yasalara | 1366 | tabi ilişkisi ile ölçülür (el-Câbirî, 2009, s. 555).

“Arap düşünce yapısındaki kolektif geri kalmışlığın dışa vurumu” deyimi ile özelde Arap bireylerinde kısmen veya tamamen belirgin-baskın olabilen, genelde Arap toplumlarında istikrarlı ve baskın olan düşünce yapısını ifade ettiğimizi konunun başında belirtmek gerekir. Bunlar davranış türleri veya tezahürleri değildir. Aksine daha genel ve çok daha soyuttur. Bu kolektif geri kalmışlık tezahürü

Arap toplumlarında yaygın olan pek çok şekli davranışsal amaçları açıklar. Bu nedenle Arapların davranışlarında geri kalmışlık tezahürlerinden bahsetmek yerine, Arap akıl yapısındaki geri kalmışlığın dışı vurumu hakkında konuşmak daha yerinde ve daha doğru olacaktır.

Arap Akıl yapısındaki bu geri kalmışlığın tezahürlerini beş ana başlık altına ele almak mümkündür.

- a. Sabit fikirlilik: Arapların akıl yapısındaki geri kalmışlığın bir tezahürü olarak işleri değerlendirmedeki keyfilikten tutun eleştiriyi kabul etmemeye varıncaya kadar farklı alanlarda kendini belli eden çeşitli sabit fikirlilik tonları türemektedir.
- b. Duygusal düşünme: Bu eylemin bir sonucu olarak adaletle riayet etmeme, arzu ve heveslerine göre davranma ve fevri hareket etme gibi eylemler duygusal düşünmenin sonuçlarıdır.
- c. Ben merkezli düşünme: Kabaran egoların bir sonucudur. Bundan fırsatçılık ve diktatörlük doğar. Arap yönetimlerinin kahir ekseriyetinin bu nitelikler ile nitelenmesi aslında bir düşünce sorununun ürünüdür.
- d. Neme Lâzımcılık: Umursamazlık olarak da ifade edilebilen bu negatif özellik, komplocu düşünceye teslim olmak, başkalarını suçlamak, meselelere kayıtsız kalmak, gibi tepkisizlik doğurur. Neme lâzımcılık fedakârlık ve yaratıcı düşünce eksikliği olarak karşımıza çıkar.

Yüzeysel Düşünce: Bunun sonucu olarak dar görüşlülük, düşüncede sığlık ve niteliği ihmal edip niceliğe önem verme gibi somut düşünmeyi kapsar. Bunun sonucu olarak kişi içgüdüsel hareket etmeye meyyal olur.

1. Sabit Fikirlilik

Bu özellik bir kişinin diğerlerinden daha fazla bildiği yanılgısından kaynaklanan bir özelliktir. Bunun sonucu olarak herhangi birine bir şey danışmayı gerekli görmez. Başka bir görüşe ihtiyacı olmadığını, sadece kendi görüşünün doğru olduğunu kabul eden inanç sistemidir. Sabit fikirli kişi istişare etme, gözden geçirme gibi eylemlerden uzak durur ve eleştiriyi asla kabul etmez. Çünkü o yanılmazdır. Kendi fikrine duygusal olarak çok bağlıdır. Çünkü bu onun mahremiyetinin bir parçasıdır. Dolayısı ile onun da bir parçasıdır. Bu nedenle kendi fikrine yönelik herhangi bir eleştiriyi kişiliğine bir saldırı olarak yorumlar. Sabit fikirliliğin sonucu olarak kişi:

1.1. İşleri Değerlendirmede Katı Tutum Sergiler

Sabit fikirliliğin bir sonucu olarak kararlılığın tonu artar. "Kararlılığın tonu" ile görüşlerinde şüpheye yer olmadığını ve hata olasılığının olmadığını iddialı bir şekilde ifade etmesi demektir. Bunun tezahürlerinden biri hoşgörüsüzlüktür. At gözlüğü ile bakmanın bir sonucu olarak kişi diğer düşünce ve görüşleri reddeder. Hakikat tüm ihtişamı, tüm görünüşü ile onda tecelli etmiştir. Hakikat genellikle gri veya tonlarına düşse de bu kişiye göre hakikat griye yer olmayacak şekilde ya beyaz ya siyah olarak görülür. Yüzyıllar önce atalarımızın muhteşem İslam uygarlığı döneminde başkalarının görüşlerine karşı hoşgörülü ve empati ile karakterize olmalarını günümüzde şaşkırtıcı bulabilmekteyiz. Atalarımızın hoşgörüsünü göstermek için, eş-Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413) ictihâd ile itikadı birbirinden ayırdıklarını

aktarmaktadır. Nitekim yaygın olan “Hakk bizim üzerinde bulunduğumuz şeydir. Batıl ise karşıtlarımızın üzerinde oldukları şeydir” (eş-Şerîf el-Cürcânî, 2003, s. 138-139) derken doğru veya yanlış kavramları kullanılmaz. Çünkü hakk-batıl itikadı çağrıştırmaktadır. Doğru itikat için hakk yanlış itikat için batıl terimi kullanılmıştır. Müçtehitler kendi içtihatları hakkında “Bizim mezhebimiz doğrudur, yanlış olabilir. Bize katılmayanların mezhebi yanlıştır, doğru olabilir” (el-Cürcânî, 2003, s. 138-139) diye Türkçeleştirilen doğru için “savâb”, yanlış için “hata” terimleri kullanılmıştır.

Hoşgörüsüzlük ve ötekini kabul etmemeye benzer bir durum yanlış genellemedir. Bir ırka, türe, insanlara veya bir şeye dair, herhangi bir argümana dayanmayan ve o şey hakkında hüküm vermeye yetmeyen sınırlı sayıdaki deneyimler, kendilerini destekleyecek hiçbir şeyi olmadığı halde “Japonlar akıllıdır” “Çinliler bilgedir” gibi yargılar hep bu tür yanlış genellemelerin sonucudur. Bu görüngü, hakkı sadece kendinde gören, başkalarının görüşlerini itibarsızlaştıran ve kendileriyle aynı düşüncede olmayanlara tahammül gösteremeyen; kendi görüşünden hoca ve araştırmacılardan müteşekkil Arap dil akademi dünyasında sık sık kendini göstermektedir. Bu hoşgörüsüzlük ve tahammülsüzlük genellikle gelişmiş ülkelerin üzerine inşa edildikleri “kurumsal ve kolektif çalışma” yokluğuna veya yetersizliğine yol açmaktadır. Hal bu ki işlevsel müfredat geliştirilmesi, kurumsal soruların giderilmesi vb. kurumları bilimsel temeller üzerine oturtma umutları kolektif çalışmaya bağlıdır.

1.2. Eleştiriyi Kabul Etmez

Çünkü doğu toplumlarında eleştirinin güçlü bir düşmanlık nedeni olduğu açıktır. Görece olumsuz bir fikri onu nakledene bağlamak doğu toplumlarında takip edilen kolektif bir yöntemdir. Ayrıca bir fikre yapılan itiraz, o fikri nakledene yapılmış açık düşmanlık olarak algılanır. Düşmanlık olmasa bile en iyimser ifade ile fikir sahibine karşı bir önyargı oluşmasına neden olur.

Eleştiriyi kabul etmeme, kuşkusuz dil araştırmaları alanında, öğretmen ve öğrenci arasında ve öğretmenlerin kendileri arasında olumsuz etkiye neden olmaktadır. Bu tutum, dil krizine de zemin hazırlayan yıkıcı bir hal almıştır. Eleştiriyi sindirip içselleştirememeye aynı zamanda dilsel hakikatin ciddi bir şekilde gözden geçirilip, irdelenememesine, bariz bir şekilde özeleştirin yapılmasına ve hatta dil krizinin sömürgecilik ve masonluk gibi dış mihraklara; cin ve şeytan gibi iç etkenlere bağlanmasına bile yol açmıştır.

2. Duygusal Düşünce

Bu fenomen, insanda henüz olgunlaşmama veya geç olgunlaşmanın bir sonucu olarak çocuksu özentilerin baskın hale gelmesi ile ilişkilidir. Bu, her insanda bulunmayan göreceli bir özelliktir. Fakat patolojik olarak insanın karakterine galip gelirse tehlikeli olur. Duygusal düşünceden bir takım yan etkiler dallanıp budaklanır. Bunlar:

2.1. Fevriyelik ve İçgüdüsel Davranma

İçgüdüsel davranma ve fevriyelik bir tezahürü olarak yargılarımız ve eylemlerimiz genellikle kendi inisiyatifimizin bir sonucu değildir. Gelişen olaylara verdiğimiz tepkilerin bir yansımasıdır. Bu durum yanlış yargıya varmamıza, işlerimize ivedilik ve kaosun hâkim olmasına neden olurken bilinçli davranma ve planlamanın geri kalmasının başlıca nedenidir. Buradaki dengesizlik, belirli eylemlere

verilen tepkilerin varlığında değildir. Nitekim bu tepkiler tüm uluslarda yaygındır. Ancak buradaki dengesizlik, uzun vadeli bir eylem stratejilerinin olmaması neticesinde, kararlar ve bunların ayrılmaz bir parçası olan tepkiler, çelişkiden uzak, uyumlu ve ahenkli bir bütün olması gerekirken, tam tersi bir kaotik bir ortamın hâkim olduğu esnada gelişigüzel ve alelade olur. O halde fevrilik ve gelişigüzel davranma, farklı yönetim ve politikaları fevriliğe yer olmayacak şekilde belirli kurallara bağlı bir bilim haline getiren, doğru yargıya varmak ve doğru karar vermek için parçaları birleştirip bütüne ulaşabilen kolektif ve kurumsal bir bilimsel belleğin bulunmasını gerekli kılar. Bu kolektif belleğin olmadığı durumlarda olaylara verilen tepkiler genelde gelişigüzel olur. Bu tepkilerin getirisi de haliyle sınırlı kalır.

Öyle görünüyor ki fevrilik veya içgüdüsel davranma bir kişinin başkalarına bağımlılığının bir sonucu olarak gelişen olumsuz alışkanlıklar arasında yer almaktadır. Ürdünlü tarihçi ve eğitimci düşünür Mâcid el-Keylânî'ye göre böyle kişilerin temel problemi inisiyatif almada öz yeterliliklerini kaybetmiş olmalarıdır. Eylemlerin hiçbiri özgür düşünce tarafından yönlendirilmeyen, özgür irade tarafından sevk ve idare edilmeyen otomatik yanıtlar haline gelmiştir. Otomatik tepkilere alışmış insanlar düşünme ve seçme yetilerini kullanamamaktan şikâyetçidirler. Bu kişiler dış koşulların ve dış pratiklerin kurbanı olurlar ve tepkilerini kontrol edemezler. En baskın özellikleri karşılaştıkları sorunlar için başkalarını suçlamaktır. Olayların gidişatına ve olayları etkileyen kaynaklara karşı kör olurlar. Dolayısıyla yardım ve tavsiye almak için başkalarına koşarlar ve kendilerini açgözlülerin avı ve sömürücülerin ganimeti haline getirirler (el-Keylânî, 2005, s. 42). el-Keylânî bu durumu “katı aile terbiyesinin, hatalı beyin yıkamanın, adil olmayan otoriter yönetimlerin ve hükümet sistemlerinin” olumsuz bir sonucu olarak yorumlamıştır (el-Keylânî, 2005, s. 42).

2.2. Tutkuların Peşinden Gitme ve Adalet Eksikliği

Adalet ve güven ortamının olmadığı doğu toplumlarında özellikle de Arap dünyasında halkların tutkularına ve heva-heveslerine uyma az gelişmişlik ve geri kalmışlık nedenlerinin en başında yer alır. Nitekim Kur'an-ı Kerim, süfli arzuların evrenin bozulmasına sebep olduğunu bildirmektedir. “Eğer hak, onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi” (el-Mü'minûn, 23/71). Yine Kur'an-ı Kerim heva ve heveslerine uyanları bilemeyen, algılayamayan hayvanlara benzetmektedir. Allâh Teâlâ (cc) “kötü duygularını kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü? Sen (Resûlüm!) ona koruyucu olabilir misin? Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkıncırlar” (el-Furkân, 25/43-44) buyurmaktadır. Çerkez asıllı Suriyeli düşünür Cevdet Saîd, bilimin gelişimini ve tarihini bilmeyen kişinin “kendi arzusunu, kendi heva ve hevesini kendine tanrı edinen kişi” olduğuna inanır (Saîd, 1998, s. 130). Ona göre bilim tarihi bilmek “insanın kendi arzusunu tanrı edinmesinin önüne geçecek yegâne çaredir” (Saîd, 1998, s. 130).

Heva ve hevesine uymanın Arap dünyasındaki dışavurumlarından biri de kabileye, memlekete, akrabalara ve sevdiklerine karşı fanatizm boyutundaki taassuptur. Zamanında egemen olan “zalim veya mazlum kardeşine yardım et” atasözünde şüyu bulduğu üzere taassup cahiliye toplumunun özelliklerinden bir özelliktir. Bu olgunun tehlikesinden dolayı İslam “taassubu haram kılmıştır. Bundan dolayı ilk Müslümanlar adalete ve hakka müracaat etmeleri ile nam salmışlardır. Arap zevk-i selimine gönderme yaparak Hz. Peygamber'in (sav) “zalim veya mazlum kardeşine yardım et” Arap özdeyişini

hatırlatması üzerine “mazluma yardımı anladık da zalime yardım nasıl olacak ey Allah’ın Resûlü?” itirazı üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. “Senin onun zulmüne mani olman işte senin ona yardımındır” (Ebû Dâvûd, Edeb, Hadis No: 5117; en-Nedvî, 2014, s. 95).

Birçok modern Arap toplumunda “taassup ve arzularına uyma”, adam kayırmaya varıncaya kadar ciddi sosyal hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak doğru kişinin doğru yere yerleştirilmesi engellenmiş, deneyimli yerine güvenilir insanlara yönelim olmuştur. Bu durum başta ekonomik olmak üzere çeşitli düzeylerde olumsuz etkilere yol açmıştır. Kurumlar, firmalar, devlet daireleri ve çeşitli idareler, işe alım süreçleri ve pozisyon dağılımında güven problemi nedeni ile uzman olandan vazgeçmişler, tanıdıkları yakınlarını seçmek sureti ile ağır kayıplara uğramışlardır. Çoğu zaman, heves ve arzu sahipleri, söz konusu hatalarından kaynaklanan kayıpların, toplumun maruz kaldığı etkilerle sınırlı olmadığını unuturlar. Bireysel düzeyde zamanla kendileri de kaybederler. Halife Hz. Ömer (ra) Sa’d b. Ebî Vakkâs’a (ra) yazdığı bir mektupta şöyle demiştir. “Öncü birlikler için, hiç kimseyi kendi heva ve hevesine göre seçme! Böylece kendi yandaşını kayırma düşünceden ve emrindekilerden çok daha fazlasını kaybedersin” (Safvet, 1937, c.s. 1/211). İmâm el-Gazâlî, (ö. 505/1111) “Nefsinin arzusunu هواه hevasını” ilâh edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü?” (el-Câsiye, 45/23) ayetinde geçen Hevâ’nın tapınılan şey yani “ma’but” olduğu kanaatindedir (el-Ğazâlî, ts., s. 33-34). Hz. Peygamber (sav) bir hadislerinde şöyle buyurmuşlardır. “Allah Teâlâ (cc) katında yeryüzünde ibadet edilen en sevimsiz ilah, heva-hevestir” (el-Ğazâlî, ts., 34). Kimi hadis bilginlerine göre hadisin isnadında zafiyet olsa da bu tür yerlerde amel edilebilir. Bazı fıkıh âlimleri, davranış ve tasarruflarında heva ve heveslerine uyan ve bunları aklın hâkimiyetine tâbi kılmayan kimsenin yaptığı işlerin sınırlandırılması (hacr) gerektiği görüşündedir (es-Serahsî, 1993, c.s. 24/156).

2.3. Şâirâne Düşünce

Şiir öğretimi düşünce ve estetik hayatımızda önemli bir estetik fonksiyonu yerine getirir. Şiirin amacı insanlardaki estetik zevkini geliştirmek ve estetik felsefeyi yükseltmektir. Ancak gündelik dil kullanımımızda “şiirsellik” veya “şairanelik” özelliğini abarttığımızda öğrencilerin düşünme biçimlerini olumsuz yönde etkileyebileceğini unutmamak gerekir. Şiirselliği rötuşlama, süsleme, abartma, duygu katma gibi dilin doğasında var olan ve dile yedirilmiş, ayrıştırılmaz özellikler haline getirerek kullanmak gerekir ki şiirden maksat hâsıl olsun.

Bizdeki adı ile Belagat (Batı dünyasındaki adı ile Retorik) bu adla anılıyorsa; bunda bu ilme haiz olanların anlamı dinleyicinin kalbine iletmesi ve o anlamı ona hissettirme çabası olduğu içindir (Ebû Hilâl el-Askerî, 1414/1993, s. 6). Bu da ifadenin düzgün ve açık olmasını, aynı zamanda (mukteza-i hale) durumun gerekliliğine uygun olmasını gerektirir. Bütün bunlar, konuşmacının niyetinin farkındalığıyla ölçülen ve konuşmanın başarısını sağlayan önemli özelliklerdir. Ne var ki abartılar, yoğun duygular, tatlı hayal gücü ve muhassinât-i bedîiyye vb. sanatlar edebiyat alanı ile sınırlı olmalıdır. Bilimsel ve fonksiyonel dilin alanına girmemelidir.

Arap okul ve üniversitelerindeki eğitim-öğretim gerçekliğine bakacak olursak, Arapça müfredatının dili şiir ağırlıklıdır. Buna karşın lise ve üniversite düzeyinde, İngilizce öğretimi için

hazırlanan bir kitaba göz attığımızda, içinde bir tana bile edebi metin bulamazsınız. Tam tersi Arapça öğretimi ile ilgili bir kitaba göz attığımızda ise kitapta neredeyse edebi olmayan bir metin bile bulamazsınız. Çünkü bu iki farklı durum iki farklı zihin/düşünce yapısını yansıtmaktadır. Bir yanda düşünce / zihin dili şiirsel olan ve bundan dolayı da edebî metin dışındaki dili (gündelik dil) öğrencilere yasaklayan bir insan aklı varken; diğer yanda dilin öncelikli olarak haz ve zevk için değil, iletişim için kullanılması gerektiğini savunan bir bilim düşüncesi bir bilim aklı vardır.

Şairane veya şiirsel düşüncenin günümüz Arap toplumlarında bıraktığı kötü etkilerden biri de “başkomutan”, “yüce lider”, “yiğit kahramanlarımız”, “kahraman millet/ulus”, “devrimin lideri”, “kudretli cin” gibi “düşünsel ve yapısal yanlı” olarak nitelenebilecek terimleri kullanma eğiliminin artmış olmasıdır (Bin Nebî, 2002, s. 79-81). Ürdünlü düşünür Mâcid el-Keylânî, şiirsel düşüncenin “bilimsel düşünceyi öldürdüğüne” inanmaktadır. Buna delil olarak da ta eski çağlardan beri Arap toplumlarında bilimsel kanallarının bulunmamasını gösterir. O’na göre Arap insanı binlerce yıldır şiirsel imgeler içinde sarhoş bir şekilde Arap topraklarını arşınlarken şiir onun yeraltındaki muazzam zenginlikleri “fark etmesini” engellemiştir. Şiir hem gözlerini hem de zihnini bir sis bulutu ile örtmüştür (el-Keylânî, 1995, s. 212). Belki de şiirsel düşüncenin bıraktığı en kötü hasletlerden biri de tarih boyunca Arapların şairlerden miras alıp ve içselleştirdiği övgü, dalkavukluk, gurur ve bağnazlık ifadelerinin yaygın biçimde Arap dilinde yer etmiş olmasıdır (el-Keylânî, 1995, s. 214). Aşağıda açıklayacağımız gibi, şiirsel düşünce insanları içine alıp onları kutsallaştırma eğiliminde olur.

Şairanelik ile kast edilen Yüce Allah’ın (cc) kendileri hakkında “Şairlere (sadece), haddi aşan azgınlık uyarlar” (eş-Şu’arâ’, 26/224) dediği kimselerdir. Nitekim bu ayetin tefsiri sadedinde el-Kurtûbî (ö. 671/1273) şiirinin dinlenilmesi caiz olmadığı için Kur’ân tarafından yerilen şâirler için “insanların en ödleğini Antere’ye, en cimrisini de Hâtim’e tercih eden; suçsuzu suçlu, erdemliyi fâsik gösteren ve nefsi teselli etmek, sözü güzelleştirmek için kişinin yapmadığı şeyleri yapmış gösteren şiirdir” (el-Kurtubî, 1964, c.s. 13/145 vd) diye yorumlama gereği duymuştur.

3. Benmerkezci Düşünme ve Ego Şiirme

“Egosantrizm” de denen benmerkezci düşünme, Arap dünyasının bilim, kültür, düşünce gibi alanlarda geri kalmışlığını açıklayan en büyük etmenlerinden biridir. Bu hususta Iraklı fakih ve düşünür Ali Cevâd et-Tâhir, enâniyet/bencilliğin bedevilerin, yarı göçerlerin ve şehirlilerin ruhlarında “ileri bencillik”e dönüşecek kadar kök salmış olduğunu” belirtir. Bu olumsuz özelliğin gerek İslam öncesi Arap toplumunda, gerekse İslam dönemi Arap toplumunda Arapların ilerlemesini, özgüvenlerini ve birlik-beraberliklerini engellediği kanaatindedir (et-Tâhir, 1993, c.s. 1/284). Ebu Hureyre’den (ra) rivayet edilen bir hadiste; “Hz. Peygamber (s.a.v.) namaza kalktı. Biz de onunla beraberdik. Bedevinin biri namazda şöyle dedi: Allah’ım, bana ve Muhammed’e merhamet et ve bizimle beraber olan (diğer) hiçbir kimseye merhamet etme” dedi. (Yatkın, EKEV, 105); (URL1) Iraklı edebiyatçı ve eleştirmen Alî Cevâd et-Tâhir bu hadisi benmerkezci düşüncenin Arap toplumunda ne denli hâkim olduğuna delil olarak sunmaktadır.

Öyleyse, günümüz Arap dünyası da Kur’ân’da övülen bu kolektif ruhtan yoksundurlar. Haklarında ayet inen ve övülen Ensar’ın (ra) tutumunu bir yana koyacak olursak, kendinden başkası için

iyilik istemeyen bedevinin halet-i ruhiyesi günümüz Araplarını çepeçevre kuşatmıştır. Yüce Allah (cc) ensar hakkında “Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları (muahacirleri) kendilerine tercih ederler” (el-Haşr, 59/9) buyurmaktadır. Takdir edilen bir diğer durum da Yermük gazvesinde kendilerine su ikram edilen Hz. İkrime (ra) ve arkadaşlarıdır. İslamın eğittiği bu yüce şahsiyetleri hatırd tutmak gerekir (İbn Kesîr, 1994, c.s. 4/399-400).

Benmerkezci tipolojinin en önemli dışavurumlarını sıralamak gerekirse;

3.1. Çıkarıcılık ve Suiistimal

Arap toplumunda pek çok kişi, hayatı değerlendirilmesi gereken fırsatlar dünyası olarak görür. Kendisi dışındakiler ile ilişkilerine kendi lehine sonuçlandırması gereken bir çıkar çatışması itikadı hâkimdir. Bunun sonucu olarak, politik, ekonomik, sosyal, medyatik veya eğitimsel bir pozisyon elde eden kişi, bunu mümkün olan maksimum sürede kendi yararına kullanmalıdır. Oportünistler genelde, rekabet ve kıskançlıktan kaynaklanan psikolojik-zihinsel bir eğilimi yansıtır ve hayatı, kimsenin ötekini yitirmeden kazanamayacağı bir yarış alanı olarak görürler. Bunun için sık sık “ben kazanırım ve diğerleri kaybeder” sloganını atarlar. Böyle düşünen biri yönetimi devraldığı anda, kendisini güvenilmeyen ve hiç kimseye güvenmeyen yardımlaşmadan uzak insanlara musallat olan bir diktatör olur çıkar (el-Keylânî, 2005, s. 23).

Kimi araştırmacıların “bilimsel gelişim, bilimsel materyal-müfredat ve bilimsel öğretim yöntemleri vb. güdülerinin yerini Arap dili alanının bencilliği yansıtan makam olarak yükselme, özgeçmişini (CV) geliştirme, maddi-manevi menfaat elde etme ve çıkar elde etme arzuları almıştır. Bu hususta Suudi Arabistan Şura Meclisi eski üyesi ve Kral Su’ûd Üniversitesi eski müdürü Ahmed ed-Dubayb “Arap Üniversitelerinde profesörlerinin yaptığı araştırmaların çoğu, akademik terfileriyle ilgili kısa vadeli çıkarıcı amaçlar içindir. Eşitlik temelinde toplumun ilerlemesine veya toplumu ciddi küresel lige katacak çalışmalar değildir bunlar” (ed-Dubayb, 2001, s. 121) diyerek bu meseleyi çıkarıcılık ile özdeş hale getirmiştir. Konferanslar düzenlemek de böyledir. Nitekim kendi kurumunun propagandasını yapmak, kendi yaptığını onaylatmak, kendini başarılı ve üretken göstermek vb. amaçlar için konferanslar düzenlemekte de bencillik ve egonun dışavurumunun etkilerini görebiliriz.

Bencillik türlerinden bir diğeri bilmeyi, araştırmayı ve öğretmeyi kutsal olarak görmemektir. Maalesef mesele çoğu zaman bunları bir yaşam aracı olarak görmekle sınırlıdır. Ebu’l-Hasen el-Alevi, kendi zamanındaki hakiki bilginlerin bir özelliği olarak ilmin mal karşılığında değil bedava verildiğinden bahisle, “mal satarak satılan ilmin getirdiği yüce ve büyük ruh”un kendilerinde bulunmadığını söyler (en-Nedvî, 2014, s. 220). Buna karşın pek çok âlimin mesleklerini satışa çıkardıklarını kim ne kadar veriyorsa ona hocalık yaptıklarından bahseder (en-Nedvî, 2014, s. 220). Filistin asıllı Ürdünlü düşünür Fehmî Râcih Ced’ân bu meseleye dikkat çekmektedir. O’na göre askeri sıkıyönetim, cehalet, açgözlülük ve tam geri kalmışlığın hüküm sürdüğü ve hayatların anlamını yitirdiği “üniversite koşulları” ve akademisyenlerin “pratik yaşamları” bu üzücü gerçeği doğrulamaktadır. Akademisyenlerin umutları, “mutlak yaşam uğruna çabaların yoğunlaştırılmasına, hayatta kalma arzusunun korunmasına ya da çeşitli biçimlerde iktidar (güç) devşirme arayışına” dönüşmüştür. (Ced’ân, 1996, s. 38; ayrıca bkz. Ali, 1425, s. 274).

3.2. Otoriter Yönetim ve Zorbalık

Bu özellik yukarıdaki negatif özelliklerin hepsinin kümülatif bir sonucudur. Aynı zamanda “otoriter yönetim” kavramının somutlaşmış bir dışavurumudur. Çünkü zorba veya tiran kişi işleri yaparken bir tür kararlılığa sahip olur. Eleştiriyi ve yanlıgıyı kabul etmez, eylemlerinde çıkarıcılık ve suiistimal baskındır. Yeryüzündeki tüm zorba ve tiranlar neredeyse bu özelliklerin tamamına sahiptir. Fehmî Ced’ân’a göre ilerleme ve kalkınmaya engel olanların en başında zorbarlar konumlandırılmalıdır.¹

Tiranlık sorunu, tiranın aşırı bencil kişiliği ve bu kişiliğe hâkim olan kişisel çıkarları ile daima en iyisi ve en yenisini isteyen kamu çıkarları arasında bir tür çelişki olarak özetlenebilir. Bu nedenle, tiran toplumun tüm işlerinin kendi kişiliği etrafında dönmesini ister. Çünkü O, yaşam çarkının kendisi için döndüğü, çiftçinin, tüccarın kendisi için çalıştığı, üreticinin kendisi için çabaladığı, müzisyenin bestelerini kendisi için yaptığı, şairin şiirlerini kendisi için yazdığı, annelerin çocuklarını onun uğruna doğurduğu, onun uğruna orduların savaştığı ve erkelerin öldüğü kişidir (en-Nedvî, 2014, s. 249).

Yöneticilerin bazıları -belki de çoğu- normal insanlardan daha az otoriter tavır sergiler. Pek çok kişi tiranlık kavramını yöneticilerle sınırlama eğilimindedirler. Bize öyle geliyor ki, genel olarak tüm insanlara ve özel olarak da Araplara tiranlık kadar zarar veren hiçbir insani özellik yoktur. Çünkü tiranlık telafisi mümkün olmayan ekonomik, sosyal ve siyasi kayıplara neden olur. Tutarlı olmayan stratejik ve prosedürel kararların neredeyse tamamı zorbarların gelişi güzel alelade kararlarından kaynaklanmaktadır. Teknik ve uzmanlık isteyen danışma mekanizmasının bulunmadığı her türlü şirket, kurum, idare veya ülkeye büyük zarar verirler. Faslı gazeteci yazar ve romancı Abdulkerim Çallâb, üçüncü dünya halklarının “kalkınma, eğitim, sağlık, barınma ve çalışma” alanlarındaki avantajlarını kaybetmesini zorba yönetimlere ve tiranlığa bağlamıştır (Çallâb, 1998, s. 131-132). İbn Haldûn, Bermekilerin tarih sahnesinden silinmesini kalkıştıkları zorbalığa bağlayarak “tarih tekerrürden ibarettir” (İbn Haldûn, 2001, s. 20-21) tümcesini biz kez daha doğrulamıştır.

4. Karşılıklı Çıkar Birlikteliği (Mutualizm) veya Düşünsel Asalaklık

Bir tür zihinsel tembellik olarak da ifade edebileceğimiz التواكل الفكري, karşılıklı yarar sağlama birlikteliğine yani mutualizm ilkesine dayanır. Mutualizm’e verilen ilk örnek bal arıları ve çiçekler olmaktadır. Bal arılarının bal yapmaları amacı ile polene ihtiyacı vardır. Çiçeklerin de üremeleri için polenlerin başka çiçeklere taşınmasına ihtiyaç vardır. Buna göre kendince haklı bir nedenle bir sorunla uğraşmaktan kendini kurtarmayı amaçlayan bir tür zihinsel tembellik kastedilmektedir. Düşünsel asalaklık bağımlılığının pek çok tezahürü olmakla birlikte, öne çıkan bazı tezahürleri saymak gerekirse;

¹ Fehmî Ced’ân: “Yaşam ve ilerleme karşıtı değerler, despotizm değerleridir..., Mezhepçilik, milliyetçilik, kabilecilik ve klan/aşiretçilik, özel çıkar, kariyerçilik, oportünizm, ikiyüzlülük, bireye tapınma, devletin kontrolsüz güç kullanması, para/madde egemenliği, insan haklarına ve uygarlık özellikleri olan aydınlanma ilerlemenin temellerine hakaret. Bütün bunlar despot/tiranların özellikleridir. Detaylı bilgi için bkz. (Fehmî Ced’ân, 1996, s. 38).

4.1. Komplocu Düşünceye Teslim Olmak

Siz bir Arap'ın kahvesini yudumlarken, bir anda belki saniyeler içinde, yanılmaz ve şaşmaz bir ilhamla dünyanın bütün sorunlarını çözmesine tanıklık ettiniz mi hiç? Halbuki O'na göre bu gerçekleştirilmesi çok kadar bir durumdur. Pek çok Arap insanı, eşyanın görüntüsünün ötesine geçebilir. Hatta hemencecik insanların niyetlerine ve gözle görünmeyen varlıkların derununa inerek tartışılan konunun Millet düşmanları, cinler, masonlar veya bilmediğimiz başka gizli bir güç tarafından gerçekleştirilen katışıksız bir komplodan başka bir şey olmadığını tam bir gönül rahatlığı ve kendine güvenle anlayabilir. Ortada bir yanlışlık varsa; bu asla bizim hatalarımızdan, ihmallerimizden veya suiistimlerimizden kaynaklanmış olamaz. Arap dünyasına egemen olan bu komplocu düşünce, sadece siyasi ve sosyal meselelerle sınırlı kalmayıp, bunun da ötesine geçerek iş, aile ve ikili ilişkilerimize kadar yayılmıştır. Böyle düşünceye sahip bir kişi, hastalarının şikâyet ettiği tüm semptomları hastalarını kontrol altına alan şeytani güçlere bağlayan bir doktor gibidir. Böylece stetoskop kullanma, sıcaklık, tansiyon ve şeker oranına bakma gibi hastalığı teşhis ve tedavi etmeye yarayan yöntemleri düşünme zahmetinden kurtulur.

Yukarıda değindiğimiz bu uzun girizgâhtan buradan asla sosyal, siyasi ve uluslararası düzeyde komploları inkâr ettiğimiz sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim tarih ve kendi deneyimlerimiz pek çok komplonun kurulduğuna ve başarılı olduğuna tanıklık etmektedir. Ancak asıl tehlike şudur. Dinimiz İslam bizi sebep-sonuç ilişkilerini birbirine bağlayarak kozmik ve beşeri fenomenler üzerinde düşünmeye ve bu kanunları keşfetmeye çağırmaktadır. Bunun için herhangi bir sorunu teşhis ederken veya çözerken komplocu düşünceye teslim olmak yerine sebep-sonuç ilişkisini takip etmemiz gerekir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) oğlu İbrahim'in ölümünde meydana gelen ay tutulmasını, onun ölümüne yoran hâkim batıl inançtan biz Müslümanları men etmiş ve bu iki olayı birbirine bağlamamızı yasaklamıştır. Arap toplumlarında egemen olan komplocu düşünce, genellikle akla, mantığa, ispata veya ispat için gerekli bağlantıları kurmaya dayanmadığından ilkel toplumların benimsediği batıl inançlara çok benzemektedir.

Komplocu bu düşünce Arap halklarının ezilmişliğinin, özgüven eksikliğinin, irade zafiyetinin ve kararlılık eksikliğinin adeta kanıtıdır. Psikolojik çöküntü olarak ifade edebileceğimiz bu komplocu durumun en büyük tehlikesi Arap ulusunun moral değerlerini bozması ve Arapları emperyalizme/sömürgeciliğe teslim olmaya hazır hale getirmesidir. Lübnanlı düşünür Şekîb Arslan bu ezilmişlik psikolojisine "Müslümanlar, son zamanlarda bir Müslüman ile bir Avrupalı arasında bir kavga/çekişme olduğunda mücadele ne kadar uzun sürerse sürsün kavganın Müslümanın ölümü ile sonuçlanacağına inanmaya başladılar" (Arslân, ts., s. 141-142) diyerek, Arap ve İslam ulusun itikadında bıraktığı bu derin tahribata dikkat çekmiştir. Bu ezik ve teslimiyetçi akıl, son iki yüzyıldan beri Arap ve İslam dünyasını sömürgeci ile uzlaştırmayı planlamış ve bundan dolayı insanları sömürgeci ile uzlaşmaya teşvik etmektedirler. Mâlik b. Nebî'nin "القابلية للاستعمار وخدمته" sömürülme ve sömürgeye hizmet etme kabiliyeti" diye nitelediği bu eziklik psikolojisini ortadan kaldırmaya özen göstererek bilimsel düşünce, öz-farkındalık yoluyla özgüvenimizi yeniden kazanma dışında bundan kurtulmanın başka hiçbir yolu yoktur (Bin Nebî, 2012, s. 202). Bazı reformcuların dillendirdikleri "İçinizdeki sömürgeciyi

çıkarm, o zaten kendiliğinden topraklarınızdan çıkacaktır” (Bin Nebî, 2012, s. 149) sloganı hala güncelliğini korumaktadır.

4.2. Başkalarını Suçlamak

Arap dili konuşan üçüncü dünya ülkelerinde hata ve kusurlar her zaman başkalarına nispet edilir. Hatta bu durum Arapların ifade tarzlarına bile yansımıştır. Meselâ bir İngiliz öğrenci derse geç kaldığında hatayı kendine nispet ederek “I missed the bus” yani “otobüsü kaçırdım” der. Buna karşın bir Arap öğrenci hatayı otobüse nispet ederek “لقد فاتني الباص” Otobüs beni bırakıp gitti” der. Halbuki Yüce Kitabımız Kur'an-ı Kerim bize kendi hatalarımızı kendimize nispet etmeyi ve onları itiraf etmeyi hatırlatsa da, biz bizi kurtardığı ölçüde suçu hep kaza ve kadere atarız. Bir kötü veya yanlış varsa onu Allah'a (cc) nispet etmek doğru değildir. Nitekim Allah (cc) şöyle buyurmaktadır. Başınıza her ne musibet gelirse, bu kendi yaptıklarınız yüzündendir” (eş-Şûrâ, 42/30). Yine iki katını (Bedir'de düşmanınızın) başına getirdiğimiz bir musibet, (Uhud'da) kendi başınıza geldiği için mi “Bu nasıl oluyor? Dediniz. (Bu kendi kusurunuzdandır) de son onlara!” (Âli İmrân, 3/165). Bazı bilginler bu durumu yani bir olumsuzluk anında başkalarını suçlama olgusunu, bağımsız olamama veya başkalarına bağımlı olma alışkanlığı ile açıklıyorlar (Bekkâr, 2007, s. 123-124; el-Keylânî, 2005, s. 37). Bu da kişinin kendini mükemmel kabul ettiği varsayımıyla bağlantılıdır. Şayet bir hata yaparsa bu, mükemmelliğine zarar vereceği için, bunu kendisi dışındaki ‘dış gerekçe’lere bağlama eğilimindedir (el-Keylânî, 1996, s. 33-34).

4.3. Gerekli Fedakârlığı Yapamamak Realiteye Teslim Olmak

Ulusların kalkınma ve ilerlemelerinin belki de en önemli muharriki irade güçleri, kararlılıkları, inandıkları hedefe ulaşmak için çaba sarf etmeleri ve gerektiğinde her türlü fedakârlığa hazır olmalarıdır. Bunun tam tersi goygoyculuk, realiteye teslim olmak, ihmalkârlık ve gerekli fedakârlığı yapamamak olarak ortaya çıkar. Şekîb Arslan, “Neden Müslümanlar geride kaldı da diğerleri ilerledi” adını verdiği kitabında bu soruya cevap aramakta ve özetle şunu söylemektedir. “Ne Müslüman ne de gayr-i müslim, hiçbir ulus fedâkarlık yapmadan başarıya ulaşamaz, ilerleme kat edemez” (Arslân, ts., s. 163).

Araplardaki sosyal tutum, realiteye ayak uydurma, realite ile bütünleşme ve onu kutsama olduğu bilinen bir gerçektir. “Değişim maliyetlidir” ilkesine dayanarak realiteyi değiştirmeye yönelik ciddi bir girişim neredeyse yok denecek kadar azdır. Nitekim bu değişimin maliyeti bir kişinin işini kaybetmesine, belki hapsedilmesine, hatta ölümüne bile mal olabilir. Bu nedenle kendilerini korumak veya daha iyi bir yaşam standardı elde etmek için iktidardaki insanlara ve onların yağmalarına göz yummak, tarafsız bir duruş benimsemek, her zaman can ve mal güvenliğini tercih etmek Araplar için en iyisi gözükmektedir.

Bir yandan Batı'da Animal Welfare Association / Hayvanları Koruma Derneği'nden bir kadının, inek ve koyunların rahatsız edici şartlarda, kamyonlarla taşınmalarını protesto etmek için kendini feda edişini görmek nasıl ki yürek burkuyorsa; aynı şekilde hayali korkular ile bazı Arapların derdest edilmeleri ve buna diğer Arapların seyirci kalmaları o denli yürek burkucudur. İngiliz kadının, ezilme pahasına kendini kamyonlardan birinin tekerlerinin altına atarak hareket etmesini engellemeye çalışması, başkaları için fedakârlığa güzel bir örnektir.

Arapların batıya boyun eğmeleri, Arap dilini İngilizce, Fransızca ve Âmmice rekabetinden korumada ihmalkar davranmaları, egemenin dilinin egemen oluşu ve mağlubun dilinin yozlaşması yasasına göre Araplara kendi dilini empoze eden egemen güce teslim olmaları vb. bütün bunlar “gerileme”, “entelektüel teslimiyet” özelliklerinin bıraktığı ciddi eksiklikler arasındadır (İbn Haldûn, ts., c.s. 1/142). Başkalarının önünde sessiz kalan ve doğaçlama birkaç söz söyleme cesareti ve donanımı olmayan bir üniversite görevlisinin bu durumunu ilgili kurumların Arapça öğretimi veya diğer ilgili konularda izlediği yolun yanlışlığını göstermesi açısından manidar bulmak gerekir. Nitekim bazı araştırmacılar, bu durumu otoriter bir yetkiliye karşı pasif tutumun çocuksu bir tepkisi olduğunu ifade etmişlerdir (Alî, 1425, s. 678).

4.4. Her TürLü İŞe Kayıtsız Kalmak

Bu negatif özelliğın, hiçbir işe hâkim olamama, elde olanla idare etme, detaylara dikkat edememe ve bir işi yapmaya motive olamama gibi çeşitli tezahürleri vardır. “Düşmanlığın sebebi kayıtsız kalmaktır” atasözünde de söylendiği gibi, ilgisizlik çoğu zaman meslektaşlar arasında bir kin ve husumet kaynağı bile olabilir (en-Nüveyrî, 1423/2002, c.s. 6/104). Çünkü tembellik etme ve bir işte ustalık seviyesine yükselememe tembelleri, becerikli ve aktif insanlar karşısında kıskançlığa iter. Kıskanç olan karşı komplo kurar. O halde ihmalkârlık ve geri kalmışlığın sebeplerinden biri de komplodur denebilir. Ayrıca ilgisizlik, bilse bile bilgin kişinin gerçeği araştırırken yanılmasına ve bilgiyi sunarken hata yapmasına neden olur. Şihâbüddîn en-Nüveyrî (ö. 733/1333) el-Hulletü’s-Seyrâ’ adlı eserinde “Doğum ve ölümlerin düzenlenmesinde özensiz davranmak çoğu zaman yanlış sonuçlara yol açar” (İbnü’l-Abbâr, 1985, s. 251) diyerek kendi zamanındaki kayıtsızlığa dikkat çekmiştir.

Az gelişmişlik veya geri kalmışlık doğrudan ilgi alanımızın uzağında kalıyor gibi görünse de, aslında o veya bu şekilde hepimizi ilgilendirmektedir. Belki bu ilgisizlik hemen sonuçlarını göstermiyor olabilir. Ancak kayıtsız kalmanın ve özensizliğin uzun vadede en tehlikeli yanı, İnsanların meseleleri bireysel ve toplumsal önemine göre değil, kendi kişisel çıkar ve kazanımlara göre değerlendirmeye başlamalarıdır. Mesela öğrenci tüm dikkatini sınavlara verir ve yaşam boyu öğrenmenin önemini farkına bile varmaz. Çalışan, genelde amirini mutlu etmekten veya terfi almaktan başka bir şey düşünmez. Iraklı İslami düşünür ve fakih Tâhâ Câbir el-Alvânî Uluslararası İslam Düşünce Enstitüsü’nde İslam bilgin ve Sosyologlarına “İslâmiyetü’l-Ma’rife” adlı kitabını okuyup, yorumlamaları ve peşinden plan, görüş ve teori oluşturmaları için kendilerine gönderdiğini belirtmektedir. Bu bilim insanlarından sadece elli altı tanesi konuyla ilgili bir araştırma yazısı kaleme almış ve bunlardan sadece üçü gerekli özellikleri karşılayan bir bilimsel rapor kaleme almıştır (el-Alvânî, 1994, s. 49). Bu veriler araştırmacı ve aydınların meselelere ilgisizliğini ve kayıtsız kalışını net olarak ortaya koymaktadır. Böyle bir çağrıya yönelik bu olumsuz tutumun, sözde iyimser ve gelişmekte olan ülkelerin toplumlarına özgü olması dikkat çekicidir. Çünkü bilimsel ve sosyal faaliyetlere katılma konusundaki isteksizlik, az gelişmiş toplumların en belirgin özellikleri arasında yer almaktadır. (el-Alevânî, 1992, 9)

Eskiden beri insanlar kayıtsızlığın ve nemelazımcılığın devletin yıkılmasına kadar giden bir dizi sosyal problemlere sebep olduğunun farkındadırlar. Hatta Manuçehr lakaplı Ebu’l-Hüseyn b. el-Münâdî’nin, reayasına seslenerek onların kayıtsızlığını kınayan bir konuşma yaptığı bilinmektedir. “İnsanlar ancak düşmanı geri püskürttüğü müddetçe insandır. Türkler her dört bir tarafınızı ele

geçirmiştir. Bu, düşmanınızla savaşmayı terk ettiğinizden ve ilgisizliğinizden başka bir şey değildir" (el-Cevzî, 1412/1992, c.s. 1/327) dediği rivayet edilir. Araştırma ve bilime kayıtsız kalma ile ilgili olarak İbnü'l-Esir şöyle der. "Meseleye kayıtsız kalmak hiç şüphesiz, onu yapabilecek iken sahibinin içine düştüğünü bile hissetmediği bir şeyin içine düşürür. Dolayısıyla bu (lâkaytlık) onu bildiği halde cahilmiş gibi gösterir" (İbnü'l-Esîr, 1960, c.s. 1/47).

4.5. Tutuculuk ve Kreatif Düşünce Eksikliği

Eskiye eski olduğu için muhafaza etme ve yeniden yeni olduğu için kaçınma fikri Arap dünyasında eskiden olduğu gibi hala yaygındır. Bunda Hz. Peygamber'in (sav) yeni çıkan şeyleri bit'at ve sapıklık olarak nitelenmesini "yanlış yorumlamak" ve "yeni ortaya çıkan her şeye genellemek" de etkili olmuştur. Hadis-i Şerifte bahsi geçen "bid'at" her ne kadar Allah Teâlâ'nın (cc) tevkîfî olan ibadetlerle ilgili emirlerine bağlı kalmak için münhasıran zikredilmiş olsa da bid'at anlayışının kapsamı bir hayli geniş tutulmuştur. Paternalizm (pederşâhî) din anlayışı zamanla toplumda baskın bir hal almıştır. İnsanlar adet edindikleri şeylere karşı bir koruma içgüdüsü geliştirmişlerdir. Alıştığımız şeylere ilgi, aşk duyarız. Bu yüzden halk kendisini üzerinde bulduğu özellikle atalarının geri kalmışlık döneminde yaptığı şeyleri kutsallaştırma eğilimine girmiştir. Eşyanın künhüne vakıf olmadan yeni oluşuna göre verilen hükümler değişmiştir. Böylece zamanın kıymeti eşyanın sıradan veya kaliteli oluşu ile ölçülmeye başlanmıştır. Halbuki zaman eşyadan bağımsızdır. Çünkü kalite, zaman ve mekân ile ilişkili değildir. Lübnanlı Arap edebiyatçı ve düşünür Şekib Arslan, Müslümanların yozlaşmasını yeni yanlısı oldukları için eskiye karşı katı oluşlarına veya eski yanlısı oldukları için yeniye karşı kör oluşlarına bağladığında ne kadar da haklıymış meğer!. (Arslân, ts., s. 89 vd).

Geleneksel bilgi kanalının dil alanındaki olumsuz etkileri eski görüşlerin tercih edilmesi öne çıkar. Hatta bu görüşlerin kutsallığına inanılmakta ve eski-klasik kitaplara dayanmayan hiçbir araştırma bilimsel kabul edilmemektedir. Klasik düşünceyi kutsayan bu yaklaşım modern düşünceden birini es geçmesi halinde bu bilimsel bir kusur sayılmaz. Klasik düşüncede "Arap Grameri (Nahv) dişleri ile doğmuştur. Bir sonraki çağa hiçbir şey bırakmamıştır. Her şeyi ortaya çıktığı çağda çözüp bitirmiştir" düşüncesi hâkimdir.

Yetkililer bir toplumda her yeniliğe ya "günlük yaşam kalıplarına aykırı" ve "nesiller boyunca istikrarın sürdürülmesinin sürekliliği ilkesine aykırı" veya "sonuçları şüpheli bir tür macera" diyerek karşı çıkmışlar ve sonunda "işlevsiz/yararsız" değerlendirmesine bağlamamışlardır (en-Nûrî, 2016, s. 132).

Burada dikkat edilmesi gereken durum, bir bilimsel fikrin nereye ait olduğundan çok bilimsel önemine göre değerlendirilmesinin gerekliliğidir. Bilimsel fikir, (kaynağı tarih ve coğrafya vb. ne olursa olsun) doğruluk, tutarlılık ve geçerlilik derecesi dikkate alındığında, belirli bir zamana veya mekâna bağlı değildir. Buna göre her zaman sorulması gereken doğru "Kim söyledi?", "Nerede söylendi?" "Ne zaman söylendi?" soruları değildir. "Ne söylendi?" sorusudur. Bir fikir, düşünce batılı veya modern bir dünyaya ait ise hemen reddeden; düşünce klasik bir kaynaktan geçiyorsa yani bize ait ise "geçerliliğini göz önünde bulundurmadan ve kanutlarını incelemeyen" hemen kabul eden birçok entelektüel düşünürün olduğunu unutmamak gerekir.

4.6. Marjinal Düşünce

Marjinal düşünceden kastımız, insan aklının kendi yetki ve etki alanı dışında kalan konularla meşgul olmasıdır. Örneğin bilimsel bir yaklaşım benimsemeden dünya sorunlarını çözmek için çok fazla zaman harcamak ve onu harekete geçirecek nitelik ve yeteneklere sahip olmamak bu tür marjinal yaklaşım türüne örnek olarak verilebilir. Kısır Bizans entrikaları veya geçmiş tarihî mücadeleler gibi boş ve anlamsız işlerle meşgul olmak ve bu uğurda zaman kaybetmek bu nevi marjinal faaliyetlerden kabul edilir.

Marjinal düşünme eğilimi tembelliğin, kendisine verilen görevleri yerine getirmemenin bir nevi telafisidir. Milletın meseleleri, tarih-coğrafya vb. dolaylı işler ile meşgul olmaya kendini ikna etme çabasıdır. Allah'ın (cc) gücümüzün yetmediği şeylerden bizi sorumlu tutmadığını bildiğimiz halde, ilgi alanımız içerisine giren fakat görevlerimiz, alışkanlıklarımız, koşullarımız gibi kendi sahip olduğumuz şeylerin dışında kalan şeyler ile kendimizi aklımızı, fikrimizi meşgul etmek vakit israfına ve maddi manevi değerlerin boşa harcanmasına neden olur (Bekkâr, 1999, s. 169-170).

5. Yüzeysel Düşünme

Yüzeysel düşünme şu meselelerde kendini gösterir, ete kemiğe bürünür:

5.1. Dil ile İlgili Planlamalarda Dar Görüşlülük veya Öngörü Eksikliği

Uzun vadeli plan yapamama demek olan “dar görüşlülük”, bir sosyoloji fenomeni olarak uzağı görememe, yaptığı işlerin sonuçlarını öngörememe demektir. Bir eserin hemen geri dönüşü veya yakın gelecekteki sonuçları ile “sınırlı her türlü değerlendirme” anlamına gelir. Bu durum kişiyi, eksiklerini tamamlamaya zorladığı zaman, kendinden sonrakilere kargaşaya ve haksızlığa sürükleyen bir meseledir. Yine bu durum gelecek planlaması olmayan kurumlarda hayli belirgindir. Yöneticiler öngörülemeyen şeyleri tamamlamaları için yeterli zamanın verilmeden çalışanlarını belirli işleri yapmaya zorlarlar. Bu zorlama ya düşük performans ile sonuçlanır veya hiç performans alınamayan bir girişim olur. İdari düzeyde söylenen bu öngörü eksikliği bireysel, ailesel ve toplumsal düzeyler için de geçerlidir.

Arap dili alanındaki basiretsizliğin tezahürleri arasında istatistiksel çalışmanın olmaması veya az olması, dil öğretiminin amaçlarının tanımlanamaması veya bilimsel olmayan hedefler konulması, planlama eksikliği ve uzun vadeli kaynak kıtlığı sayılabilir. Gerçekte planlama olsa bile, genellikle planın doğru bir şekilde işlenmesini takipten kaçmak da yine Araplarda diğer toplumlara kıyasla görülen eksiklikler arasında sayılabilir. Bu hususta –Ünlü Fransız sosyo-lingüistik bilimcisi Juliette Garmadi'nin bahsettiği gibi- bazı Arap entelektüel ve planlamacılarının “on” ilâ “elli” yıl arasında Arap dilini “güncel ihtiyaçlara uyarlanmış” bir dil haline getirmenin (Garmadi, 1990, s. 224-225) ve “ortak günlük kullanımın dili” yapmanın mümkün olduğunu söylemeleridir. (Garmadi, 1990, s. 224-225) Bu öngörü ortaya koyanların Arapça konuşanları, resmi Arap dilini ve konuşulan yerel dili ve konumunu doğru okuyamadıkları son derece açıktır. Bu öngörü ortaya koyanlar Arap dünyasının zor ekonomik koşullarını ve okuma yazma bilmemenin yaygın oluşunu dikkate almamışlardır. Bir diğer öngöremedikleri durum Arap ulusunun içinde bulunduğu mevcut şartlardır. Arapça dil dersi müfredatı

ciddi bir iyileşme gerektirmektedir. Buna göre müfredat başta Amerika olmak üzere çeşitli dış mihrakların talep ve arzularına göre değil, toplumun gerçek ihtiyaçlarına göre geliştirilip ortaya konmalıdır.

5.2. Dil Alanındaki Çalışmaların Bilimsel Derinlikten Yoksun Oluşu

Derinliğin yokluğundan, araştırma ve eserlerde soyut bir doğanın olmaması, ayrıntılara dikkat edilmemesi, tanıdık veya kolay erişilebilir olana hapsolme, bilgi kaynaklarının çeşitlendirilmemesi, konuya kapsayıcı bir bakış ile bakamama, mevzuyu felsefi olarak temellendirememe, kuram oluşturmama ve beşeri bilimlerin doğasını ve usullerini bilmeme vb. eksiklikler kastedilmektedir.

5.3. Sıfır Başlangıç

Her defasında sıfırdan başlama, başkalarının yaptıklarını incelememek ve diğer ulusların tecrübelerinden istifade etmemektir. Her defasında sıfırdan başlayarak bir önceki bilgi, bulgu ve deneyimlerden yararlanmamak bilimsel konferans ve seminerlerden tutun, her türlü organizasyona varıncaya kadar bir araştırma alanında bizden öncekilerin çabalarına bakılmaksızın yürütülen çalışmalarda sıfırdan başlama daha açık bir şekilde görülebilir. Bu söylediğimiz büyük ölçüde kolektif ve bireysel araştırma ve çalışmalar için geçerlidir. İnternette süreli Arapça yayınlar başta olmak üzere diğer disiplinlerin bilimsel veri tabanlarının olmaması ve bunlara atıfta bulunmayı kolaylaştıran indekslemenin bulunmaması sıfır başlangıç veya sıfır harekete verilebilecek en güzel örneklerdir.

Geri kalmışlık ve sıfırdan başlamanın dile yansımaları arasında, müfredat geliştirirken modern dilbilim sonuçlarının -nadir görülenler dışında- dikkate alınmaması, dil öğretiminde konuyla ilgili daha önce yazılan, kapsayıcı, geniş başkalarına ait eski yapı taşı niteliğindeki deneyimlerin ihmal edilmesi de yer almaktadır.

5.4. Niteliği İhmal Edip Niceliğe Odaklanmak

Biz doğu uluslarında başarı çoğu zaman kalite ve nitelikle değil, nicelik, sayıyla ölçülür. Bu durum, istihdam, terfi, ödül gibi kriterlerde açıkça görülebilir. Bu açıdan sayı veya boyutu artırmak başarı için her zaman en önemli ölçüt kabul edilir. Yoğunlaşma bir şeyin “nasıl yapılacağına” değil, hep “kaç tane yapılacağına” yöneliktir.

5.5. Çıkarıcı Düşünce

Pek çok kişi olaylara ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini yaparken eylemleri değil eylemleri yapan kişileri de değerlendirir. Çoğu zaman sevgi veya nefret, yatışma veya öfkelenme olumlu veya olumsuz tepki gibi “duygular”, kabul veya ret gibi “yargılar”, eylemlerin kendisine değil, eylemi yapan veya eylemin öznesi olan kişiye yöneliktir. Nihayetinde bu tavır, yapılan fiil iyi ise faile bağlılığa, hatta onun kutsanmasına; kötü ise faile karşı önyargılı davranılmasına ve hatta ona karşı çıkılmasına yol açar. Bahsettiğimiz bu durum amir-memur kendi aralarında ve velilerin diğer velilerle ilişkilerinde açıkça görülmektedir. Bu durumu açıklamak gerekirse, bir kişiyi yaptığı bir eylemden dolayı eleştirmek; eylemin kendisine yönelik olduğu duygusundan çok failin kişiliğine yönelikmiş gibi algılanır.

Malik bin Nebî çıkarıcı düşüncenin çağdaş Arap zihni üzerindeki olumsuz etkisini fark etmiş ve buna pagan inancı adını vermiştir. Bin Nebî pagan inancı adını verdiği bu çıkarıcı yaklaşımın iki şeyin kutsallaştırılmasına yansıdığını düşünüyordu. Bunlar insanın kutsallaştırılması ve eşyanın kutsallaştırılmasıdır. Bundan dolayı gerçek sorunun “her şeyden önce bir medeniyet sorunu” olduğu sonucuna varmıştır (Garmadi, 1990, s. 224-225). Görünüşe göre “zengini fakiri, câhili eğitimliyi içine alan kapsamlı bir medeniyet” için medeni bir zihniyet inşa etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır (Belîhî, 1995, s. 137). İslam öncesi döneme neden câhiliye dönemi dendiğine dair, o devrin insanların “kutsal ile olan ilişkilerinin fikirlerle değil de Ka’be’deki putlarla (şekil) ilişkili oluşu” ile açıklamıştır (Bin Nebî, Şurûtu’n-Nahda, 2012, s. 164). Cezayirli yazar ve fikir adamı Malik b. Nebî, bir çocuğun dikkatinin eşyayı önemsemekten önce insanları önemsemeye sonra da düşünceleri önemsemeye nasıl dönüştüğünü açıkladıktan sonra, tüm insan toplumlarında fikirleri önemseme aşamasından önce fikir sahiplerini yani insanları önemseme aşamasının olduğu sonucuna varmıştır (Bin Nebî, 2002, s. 96).

Eğitim ve düşünce alanındaki yazıları ile tanınan Suriyeli yazar Abdulkerîm Bekkâr “düşünce ve onlara sahip insanları birbirine karıştırma krizinin” ulusun bir durgunluktan geçip, bir eylem krizi ile karşı karşıya kaldığında, düşüncenin fiiliyata dönüşmesinin arttığına; düşünce etkinliğinin ise azaldığına veya zayıfladığına inanmaktadır (Bekkâr, 1999, s. 169-170). Sağlıklı bir toplumda eşya, insan ve düşünce arasındaki ayırım açıktır. “Düşünceye bağlılık” etrafında birey davranışlarının, ilişkilerinin ve toplum politikalarının şekillendiği bir merkez, bir eksen olduğunda toplum en üst düzeyde sağlıklıdır. Bunun anlamı düşünce merkeze konulur ve “insan ve eşya” düşüncenin yörüngesinde döner (Bin Nebî, Müşkilâtü'l-Efkâr, 2002, s. 24-26). O halde tüm uluslar bir durgunluk evresinden geçerken veya bir eylem krizi ile karşı karşıya kaldıklarında, bundan akli işletme problemi doğar. Bunun sonucu olarak düşünsel faaliyetler azalır veya hiç olmaz (Bekkâr, 2008, s. 171). Sözün özü sağlıklı bir toplumda insan ve eşya düşüncelerin yörüngesinde döner. Düşünce, insan ve eşya arasındaki ayırım son derece açık ve nettir. Fikir ve düşünce, etrafında birey davranışlarının, ikili ilişkilerin ve toplum politikalarının oluştuğu bir eksen olduğunda toplum en sağlıklı düzeydedir (el-Keylânî, 2002, s. 338).

5.6. Basite İndirgemeci Düşünme

Basit düşünce, karmaşık sorunlara proaktif yani basit çözümler aramak, zor sorulara kolay cevaplar bulmaktan ibarettir. Basite indirgemeci düşünce, İslam ümmetinin sorunlarını Müslümanlara bir halife nasb ederek veya batı teknolojilerini transfer ederek çözüleceğini; eğitim sorunlarının okullara interneti getirmekle hallolacağını; Arapça ve Arap dili krizinin Arapçaya prestij ve ihtişamını geri kazandıracak siyasi bir karar yayınlanmasıyla biteceğine olan inançlarını teyit etmeleri anlamına gelir. Sadeleştirme veya basite indirgeme genellikle sorunun boyutlarını ve karmaşıklıklarını fark etmeye yetecek bilgi birikiminden yoksun ve sorunun farklı yönlerini düşünemeyen ilkel kabile zihniyeti ile ilintilidir.

Abdulkerîm Bekkâr bu mesele ilişkin “basite indirgeme” gözlem, deney ve uzmanlığın baş düşmanıdır. Çünkü genellikle bu karmaşık konular bize detaylandırmayı ve bunun sonucunda uzmanlaşmayı getirir. Gözlem yapmak için yeterli sabrı olmayan, en ufak bir önlem ya da tedbir almadan basit genel indirgeyici hükümler vermesiyle meşhur aceleci ilkel insanın tahammül edemediği şey de

tam olarak budur (Bekkâr, 2008, s. 221). Nitekim detaylara hâkim olma anlamına gelen uzmanlaşma bugünkü batı dünyasını doğu dünyasından ayıran en temel dinamiktir.

5.7. İçgüdüsel Düşünme

Uygar ülkelerde bilgi, insanlar için mümkün olduğunca fazla toplanan ve yeri geldiğinde kullanılmak üzere saklanan bir değerdir. Hele bilgiye haiz olan kişi bir öğretmen ise bu bilgiyi öğrencilerinin zihnine yerleştirmek için varını yoğunu katar. Tekerlek bu şekilde döner durur. Ancak bir yer var ki orada tekerlek istediğimiz gibi dönmez. Burası içgüdüsel düşüncenin egemen olduğu genelde doğu, özelde Arap toplumlarıdır. İçgüdüsel düşüncenin yaygın olduğu toplumlarda metodoloji ve yaratıcılık, bilimsel araştırma ve bunlara bağlı sorgulayıcı eğitim-öğretim olmaz.

Yukarıda bahsi geçen özellikleri gözlemlediğimizde, bahsedilen bu özelliklerin, ego etrafında dönen ve bağımlılık, teslimiyet ve duyular tarafından yönetilen çocuksu özellikler olduğunu kuvvetle muhtemel fark ederiz. Bu veriler belki de bu özellikler ile karakterize olan halkların henüz olgunlaşmadığını gösteren verilerdir. Çözüm, başta yeni nesiller olmak üzere Arap halklarını reşit olana kadar zorlamaktan geçmektedir. Bahsi geçen bu çocuksu özelliklerden kurtulmaları için yapılması gereken en önemli eylem budur. Bunları söylerken, Arap toplumlarında hâkim olan ahlaki değerlerden, dini öğretiler gibi şeylerden bahsettiğimiz anlaşılmalıdır. Aksine, kastettiğimiz şey, nefis veya egonun heva ve hevesinden kaynaklanan ve yukarıda belirtilen niteliklerle karakterize olmuş zihinler tarafından yönetilen, Arap toplumunda yaygın olan düşünme biçimleri ve davranış yöntemleridir. Köklü âdetlerin tabi olduğu din ve ahlâkın egemen olduğu davranışlar, bu saydıklarımıza hiçbir şekilde dâhil değildir.

B. DİL KRİZİ SORUNLAR VE ÇÖZÜMLERİ

Dil krizi dediğimiz problemin eğitim-öğretim, araştırma, idare ve planlamayı içine alan birçok yönü vardır. Az gelişmişlik ve geri kalmışlık meselesine yakın-yalın ve dikkatlice bakarsak, olgusal, duygusal, ben-merkezcilik, entelektüel asalaklık, yüzeysel düşünme ve bunların türevlerinin dışavurumların Arap dilinin her alanında iz bıraktığını görürüz. Bu tezahürlerin dil krizindeki bazı olumsuz etkilerini daha önce açıklamıştık.

Arap dili krizi, daha derin ve daha karmaşık birçok sorunla yakından ilintili olduğuna dair tüm söylenenlere rağmen, sorun bizce “kültürel geri kalmışlık” sorunudur. Var olan potansiyeli ortaya çıkarmak için telafi etmek için özellikle güçlü ve olumlu bir etkiye sahip olan düğüm motifi dikkate alırsa, Arap dilinin statüsünde kısmi bir iyileşmeye yer varmış gibi görünmektedir.

1. Problemler

Arapça öğretimi konusundaki tartışmaları, öğretmenlerinin çoğunun kafasındaki hedeflerin net olmaması, geleneksel müfredata aşırı güvenilmesi, modern öğretim gereçlerin kullanılmasına eğitim-öğretimde özen gösterilmemesi, ölçme ve değerlendirme ve bunların için doğru yöntem ve standardın formüle edilememesi ve öğretim faaliyetinde birçok öğretmenin performans kriterini ciddiye almaması ile sınırlandırmak tutmak gerekir. Daha önce olumsuz olarak saydığımız bütün etmenler Arapça öğretiminde bariz bir gerilemeye yol açmış ise, bunun en büyük nedeni “dilini yaşamdan kopması” ve artık “iletişim aracı olarak işlevini yitirmesi” olarak iki ana sebebe indirgenebilir.

Bu iki temel sebebe ilaveten kültürel mirasın korunması ve aktarılması işlevini yerine getirirken “dilin Arap dil grameri (Nahiv) kurallarına uygunluğunu dikkate almak yeterlidir” inancı yan bir sebep olarak Arap dilini daha da hayattan koparmıştır. Bu nedenle dil öğretiminde dinleme, konuşma, okuma ve öğrendiği dil ile tartışma ve kompozisyon yazma gibi dilin diğer iletişim becerileri ihmal edilmiştir.

Mısırlı yazar ve felsefe profesörü Zekî Necîb Mahmûd, Resmi Arapçanın yaşamdan kopuk oluşuna ilişkin olarak “edebi mirasımızın dili olan klasik Arapça (fasîh Arapça), yeryüzünün sorunlarının çözümünde bir iletişim aracı olmadığı gibi, insanların yaşadıkları zaman ve zemin için de bir kültür aracı da değildir”. (Mahmûd, 1973, s. 128; es-Seyyid, 1998, s. 173). Zira Arap dili günümüzde hayattan kopuktur. Âlimler daha çok bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Her ne kadar biraz abartı olsa da bu sözde gerçeklik payı vardır.

2. Çözümler

Yukarıda bahsi geçen azgelişmişlik ve geri kalmışlığın etkilerini azaltmak için anılan diğer özellikleri de içine alan müfredat ve programların yürürlüğe konulmasına ihtiyaç vardır. Kaldı ki bu programlar, hakikat ile bağı kopan dini ve ahlaki değerleri salt “ideal değerler” olarak sunmak yerine, yaşam pratikleri ile mezcedip yeniden yorumlamalıdır.

Okul ve üniversiteler eleştirel düşüncüyü önceleyen ve öğretimini yaygınlaştıran eğitim müfredatları ön planda olacak şekilde yeniden organize edilmelidir. Nitelikli eğitime özen gösterilmelidir. İçgüdüsel yönlendirici telkinler yerine, öğrencileri çalışmaya dâhil edecek bir öğretim pratiğine geçmek ve öğretim yöntemlerini bu minvalde geliştirmek gerekir. Bu vb. geri bildirimlerden yoksun olan klasik Arapça ile taşınan ve korunan İslam kültür mirasına saldırmak yerine dikkatimizi çağdaş gerçekliğe yoğunlaştırmalıyız. Aşağıda, öğretim sürecinin farklı yönleri ayrıntılı olarak verilecektir.

2.1. Hoca / Öğretmen

Öğretmen, eğitim sürecinin temel bileşenidir. Bu nedenle, öğretmenin iyi yetiştirilmesi gerekir. Öğretme arzusu ile dolu öğretmen Arapçanın yaygınlaştırılması ve korunması için kendisine bir misyon biçip öğrencilerine bu matuf amaca yaklaşıyorsa, bu hem kendi mesleğine hem de öğrencilere olumlu yansıyacaktır. Bana öyle geliyor ki Arap dilinin fonetiği, morfolojisi ve gramerine vâkıf olmadan yetiştirilecek Arapça öğretmeni, dili ifade etmede kapsamlı bir metot bilgisine sahip olmadığı için hep eksik kalacaktır. Dilin temel anlamına haiz olmayan, buna aşına olmayan öğretmenin, bu anlamları edinmeye çalışan öğrencilerine nasıl yardımcı olması beklenebilir?

Yukarıda geçen önerilere ilaveten öğretmenin modern eğitim yöntemlerinden haberdar olması, içlerinden iyi olanı takip etmesi, öğretim alanındaki yararlı eğitim ve psikoloji kitaplarını okumayı sürdürmesini hatırlamaya gerek yoktur.

Öğretmenin gözden kaçırmaması gereken belki de ilk ve en önemli şey, dilin başlı başına bir amaç olmadığıdır. Öncüllerin, çağdaş ve ardılları ile iletişim kurmalarında, bilgi aktarımlarında, başkalarını etkilemelerinde ve medeniyet mirasını korumalarında dil her zaman bir araç olmuştur. Kimi araştırmacıların “eskiden beri Arapların muhafaza ettiği Arapçanın bir özelliği vardır. Bu özellik zaman

ve mekân farklılığına rağmen nesilleri özellikle de yüksek edebi statüye bürünmüş olan medeniyet mirası fusha ile yazılmış eserler ile buluşturmaktır” diye dillendirdikleri bir işlevi vardır. Ancak bu niyet her ne kadar iyi olsa da, diğer hedeflerle birlikte iyi düşünülmelidir. Dil ne sadece mirastır, ne de sadece edebiyattır. Her şeyden önce dil bir iletişim aracıdır. Bu asli işlevini yerine getiremeyen dilin diğer tüm fonksiyonları atıl kalacaktır. Bu nedenle, klasik edebiyat için belirli bir oran, modern edebiyat için başka bir oran hesaplayıp ve bilimsel dil için bir başka oran belirlemeyi bırakmalıyız. “Dil ya yüksek seviyeli edebi bir metindir veya değildir” düşüncesinden önce dile bütüncül olarak bakmak ve dili tüm bu amaçları yerine getiren “bir iletişim aracı” olarak görmek gerekir (Amâyira, 2002, s. 213-255).

Modern eğitim, dile sosyal ve fonksiyonel önemini vurgulayan yeni bir bakış açısıyla bakmaktadır. Bu konuda Endülüs edebiyatı uzmanı, Suriyeli eğitimci ve araştırmacı Cevdet er-Rikâbî bu yeni bakışın temelinde atıfta bulunur. Bu görüş iki temele dayanır. A. Dil bireyler arasında sosyal bir anlaşma aracıdır. B. Dil yaşamdaki fonksiyonel önemi esas alınarak öğretilmelidir. Böylece dili öğrenen kişi bunun yaşam için lüzumlu olduğunu, bunun için öğrenmesi gerektiğini kavrayabilsin (el-Mutlak, 2002, s. 121-211).

2.2. Müfredat

Arapça dersi müfredatı, dile hâkim olmak için öğrencilere ihtiyaç duydukları dil becerilerini kazandırmakla yükümlü olduğundan, mevcut müfredatı iyileştirmeye yönelik herhangi bir girişim esnasında dilin doğasını, yapısını, işlevlerini ve dil teorilerini hesaba katmak bir zorunluluk haline gelir (er-Rikâbî, 1986, s. 20).

Alî Abdolvâhid el-Vâfî'ye göre dilde reform yapmaya çalışan bir reformist, her şeyden önce dilin mevcudiyetini, dil gelişim yöntemlerini, yapmayı düşündüğü reformların dilin doğasına adapte olup olamayacağını bilmelidir. Reformların yaşamlarını sürdürebilmeleri için mümkün olanı mümkün olmayandan, kozmik normlarla uyumlu olanları, eşyanın doğası ile uyumsuz olanlardan ayırt edebilecek kadar yapacağı reformları içselleştirmelidir ki yaptığı reformlar meyvesini versin ve reformcu da başarılı olabilsin (Vâfî, el-Luğa, 1971, s. 198).

Öğrencilerin zihinlerini gramer kuralları ile doldurmak yerine, dinleme, okuma ve yazma gibi modern dil öğretiminin temel prametrelerini benimsemenin hala zamanı gelmemiş midir? Öğrencilerin temel dil becerilerine ve bunları ayırt etme yeteneğine sahip olmadan, şiir mısralarının nasıl ve nereden kesileceğine vakıf olmaları, şiir tarihi ve şairlerin çevirileri hakkında çok şey bilmeleri, pek çok morfoloji, gramer kuralını ve dil bilgisi alanına giren metafor ve benzetme gibi edebi türlerini ezberlemeleri ne kadar mantıklıdır?

Arapça ders müfredatının öğrencinin dünyasıyla ilgili, yaşına ve bilgi düzeyine uygun olması da bu bağlamda dikkate alınmalıdır. Dahası tedavülde olan, kullanımı yaygın sözcükleri içine alan kapsamlı bir sözlük hazırlamaya ihtiyaç vardır. Bu da planlamaya ve bilimsel araştırmaya dayalı kolektif ve kurumsal çalışma çerçevesinde istatistiki verilerin çıkarılmasını gerektirmektedir.

Anlaşılan o ki, dilin kelime hazinesi vb. sözel yönüne hak ettiği değer verilmedikçe gramer bilgisi ile büyük resim tamamlanamayacaktır. Arap dilinin söz varlığını geliştirmeyi ihmal etmek, Klasik Arapça söz varlığının günümüz iletişimi için yeterli olmadığı, yalnızca klasik mirasın korunmasında ve

gelecek nesillere aktarılmasında kullanılan bir araç olduğu fikrini pekiştiren faktörlerin başında gelir. Kanımca bu çaba, modern sınav yöntemleri sayesinde sözlü ve dinleme becerilerini artırır.

Yazmaya gelecek olursak; öğrencinin “yazma” yeteneğini geliştirmek adına ciddi girişimlerde bulunmadan evvel, üretken, mantıkî, rasyonel, eleştirel ve nesnel yazı yazma becerilerini geliştirmek gerekir. Tam tersine sahaya dilbilgisi ve imlâ kurallarını dikkate alan, geleneksel görüş hâkim olmuştur. Kuşkusuz bunlar, etkili bir öğretim programı yazımından önce, öğrencilerin yaygın olarak yaptıkları yanlışları ve yaşadıkları dil sorunlarını ele alan bir çalışma programı hazırlanmasını gerektirir. Buna bağlı olarak cümle yapısını yani bildirim (haber) ve düzen (inşâ) kalıplarını dikkate alan anlatı, betimleyici, çıkarımsal ve açıklayıcı paragraf oluşturmayı belleten, bunlarla örülü bir metin oluşturmayı beceren, mantiki ve sözel düzlemde bağdaşan yöntemler araştırmayı hedefleyen ve bunları yaşama geçirmeyi çalışan etkili yazma metot ve yöntemleri ortaya konulmalıdır.

Dil, düşüncenin aktarımı için bir kap ise eğer, dili içerikten ayırmadan eleştirel düşünmenin önemini göz ardı edemeyiz. Çünkü okuyucunun cılız, düzensiz bir metinden veya mantık örgüsünden yoksun karmaşık bir düşünceden rahatsızlık duyması, bazı imla veya dilbilgisi hatalarını keşfetmesinden çok daha vahimdir.

Aynı şekilde, dilin retorik ve iletişimsel işlevine, normatif ve tatlandırıcı işlevinden çok daha fazla önem vermeliyiz. Çünkü Arap öğrencilerin yaşadığı temel sorun, klasik Arapçayı ne konuşmalarında ne de yazılarında kullanamamalarıdır ki bu da edebi zevkten yoksun olmaktan veya konuşurken gramer hatası yapmasından çok daha önemli bir sorundur. Üzerinde uzlaşılabilir kullanılan bir dil olmadan yazım yanlışlarını veya gramer hatalarını düzeltmenin kime ne tür bir faydası vardır. Klasik dil bilginleri “konuşmada gramer yemekteki tuz gibidir” demişlerdir. Grameri tuz mesabesine indirgeyerek asıl olanın dil/konuşma olduğuna dikkat çekmişlerdir. O halde bizim görevimiz yemeğe tuz ilave etmeden önce, yemeği tedarik etmektir.

Ancak bu çağrımızdan dilbilgisine veya zevk-i selime özen göstermekten vazgeçileceği anlamı çıkarılmamalıdır. Bunun yerine, öncelikle nasıl dil edinileceği, sonra da dilin nasıl düzeltilip geliştirileceği ele alınmalıdır. Düzeltme ve iyileştirme, dil ediniminin dallarıdır. Zira önce kök (dil edinme) gelir, sonra dallanıp budaklanır.

2.3. Ölçme-Değerlendirme Yöntemleri

Değerlendirme yöntemleri genellikle öğretim, ders müfredatı ve bunlara bağlı hedefler ile ilgilidir. Bu nedenle, ölçme-değerlendirme yöntemi –yabancılara Arapça öğretme uzmanı Mısırlı eğitimci Mahmûd en-Nâka’nın da inanıp savunduğu gibi- her zaman eksik kalacaktır. “Çünkü öğrencilerin eğitimini aldıkları şey, dilin kendisi değil, dil hakkındaki malumatlardır. Dolayısıyla bu malumatlar işlevsel bir şekilde öğrencinin dil kullanım becerilerini ve bundaki gelişme boyutu ve ustalığını ölçmez. Bu nedenle, dilin kelime anlamlarını veya eş anlamlılarını ezberlemek ya da kelimelerin sonlarının irabını yapmak dili bilmek değildir. Bu bakımdan bir dizi kelime veya retorik görüngü ya da şiir dizelerini açıklamanın dili bilmek olmadığını, bunun da ötesine geçen komple bir ölçme-değerlendirme araç-gereç, teknik ve yönteme ihtiyaç duyulduğu açıktır (en-Nâka, 2000, s. 257-294).

Daha da kötüsü, birçok Arapça öğretmeni, testleri konunun ayrıntılı işlevsel hedeflerinden tamamen bağımsız olarak hazırlamalarıdır. Sonuç olarak, öğrencinin başarılı veya başarısız olması, mutlaka eğitim-öğretim yılı veya yarıyılı başında planlanan hedeflere ulaşip ulaşmadığından bağımsız olarak gerçekleşmektedir (en-Nâka, 2000, 266). Buna göre Öğretim Bakanlığının belirlediği hedeflere ulaşmak bir hedef, öğrencilerin testleri çözmelerini sağlamak başka bir hedef olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun anlamı, “öğrenci öğretmenin testlerini cevaplayıp, başarı için kendine yetecek gerekli notları almayı başarmıştır” olgusunun yaygınlaşması, hatta eğitim-öğretimin yegana kriteri haline gelmesidir.

2.4. Öğrenci

Modern eğitim-öğretim, öğrenciyi eğitim sürecinin odak noktası yapma eğilimindedir. Bu da sınıflarda eski bakış açısının değiştirilip, öğretmen odaklı öğretme sürecinden öğrenci odaklı öğrenme sürecine dönüştürülmesini zorunlu kılmaktadır. Bu ancak ders öğretmen ve öğrencileri arasında diyalog ve tartışma şeklini alırsa gerçekleşir. Öğrencilere eleştirel düşünme, liderlik becerileri geliştirme, sorumluluk duygusunu aşılama ve farkındalığın geliştirilmesi ile gerçekleştirilebilir. Öte yandan öğretmenin misyonu rehberlik, denetim, görüş beyan etme ve karmaşık gelen noktaları öğrencilere açıklamak ile sınırlandırılmalıdır.

Bu değişim heyecan, eğlence ve merak atmosferi yaratmayı, bol bol pratik yapmayı, öğrenciyi dersi önceden okuyup bitirdikten sonra tekrar gözden geçirmeyi, öğrencinin önceki deneyimleriyle yeni deneyimler arasında bağlantı kurmayı ve öğrencinin ne bilip ne bilmediğini öğretmen tarafından doğru bir değerlendirme yapmayı gerektirmektedir. Bu modern eğitim-öğretimden amaçlanan, konunun öğrenciye öğretilmesi ve öğrencinin başarılı olması ile son bulmayan, “kalıcı ve etkili eğitim-öğretim” olarak bilinen durumdur. Bu öğrencinin öğrendiklerini pratik hayat ile yakından ilişkilendirmesi demektir. Belki de bu tür bir eğitimin Arap dili alanında sahip olabileceği en iyi etki, dilin pratik uygulaması ve çeşitli becerilerinin geliştirilmesidir. Özetle öğrenci merkezli eğitim hakkında söylenenleri özetleyecek olursak, “الطالب المتمحور حول النهج” approach-centered student “uygulama merkezli öğrenci” olarak kavramlaştırabileceğimiz, Çin atasözünde olduğu gibi “çocuğunuza balık vermek yerine, ona balık tutmayı öğretin” diye özetlenen bir eğitim-öğretim modeli öngörmektedir.

Ayrıca, Arapça öğretiminin henüz çok erken yaşlarda -özellikle anaokullarında- ele alınmasının önemini de unutmamalıyız. Çünkü bu etap öğrencinin anadilini öğrenmeye hazır olduğu en önemli aşamalardan biridir. Bu nedenle, bu aşamada öğrencilerin klasik dilde çok sayıda çizgi film vb. oyun, tiyatro ve hikâye izlemeye teşvik edilmesi önemlidir. Çünkü diğer diller de olduğu gibi Arap dilinin de çocukların gelişimi üzerinde somut bir etkisi vardır. Bu görünen ve bilinen bir konudur. Ayrıca bu çizgi film ve diğer çalışmaları ve bunların dillerini bilimsel ve psikolojik kontrole tabi kılmak gerekir.

Çağdaş Arap düşünce yapısındaki azgelişmişlik veya geri kalmışlık sorununu irdelediğimizde gördük ki sorun eğitim ve uygarlık sorunudur. Eğitimsel veya medeni metoda bağlı olan serbest veya bir diğer ifadeyle özgür metot aynı zamanda Rabbânî metottur. Nitekim Yüce Allah (cc) şöyle buyurmaktadır. “Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez” (er-

Ra'd, 13/11). Malik bin Nebî'nin dile getirdiği "Kendini değiştir ki tarihi değiştiresin" bu gerçeği teyit etmek içindir (Bin Nebî, 2012, s. 35).

Olumlu düşüncenin kalıtsal bir özellik değil, sonradan "eğitimle elde edilen bir beceri" (Bekkâr, 1999, s. 83) olduğuna inanarak öğretim, kültür ve dini kurumları, bağımlı ve benmerkezci eğilimden, çocuksu ve yüzeysel zihniyetten kurtarıp, kolektif bir ruh tarafından idare ve motive edilen özerkliğe dayalı bilimsel düşünceye doğru bir değişim göstermesi umudumuzu yineliyoruz.

Sonuç

Arap dilinin yeniden eski şaşalı günlerine dönmesi zor görünse de -nitekim bu kalkınmışlık ve teknik ilerleme ile ilgili bir durumdur- ana ve ilkokuldan itibaren uygulanması zorunlu uzun vadeli programlar ile bunun üstesinden gelinebileceğine inanıyoruz. Öğrencileri belirli hedefler için eğitmek, inisiyatif alacak ruhu geliştirmek, bağımsız birer kişilik olarak yetişmeleri için liderlik becerileri kazandırmak eğitim-öğretimde asıl amaç olmalıdır. Bunun için iyi etüt edilmiş bir bilimsel müfredat hazırlanmalıdır. Eğitim müfredatını geleneksel öğretimden yaratıcı eleştirel ve analitik düşünceyi esas alan müfredata taşımak gerekir. Öğrencilerin yardımlaşma çerçevesinde bütünleştirici ekip ruhunu güçlendiren, adalet, fedakârlık, disiplin, ustalık gibi nitelikleri öne çıkaran bireyler olarak yetişmelerini sağlamalıyız.

Geri kalmışlık veya azgelişmişlik ile ilerleme ve kalkınmışlık arasındaki fark, bir yerde liderlik becerileri, eleştirel düşünce ve yaratıcılığın taçlandırılmasına şahit olurken, diğer yerde bunların bulunmaması şeklinde özetlenebilir. Bu özellikler geri kalmış toplumlarda hemen hemen bulunmaz. Bunun için geç kalmış da olsalar Arap ulusunun eleştirel düşünce ile tanışması ve bunu geliştirmesinden başka seçeneği yoktur. Bunu başarırsa Araplar geçmişte olduğu gibi bugün de modern medeni dünyanın inşasında Arap dilini eski şaşalı günlerine döndürebilirler. Zira eskiden İslam medeniyetinin taşıyıcı omurgası olan Arap dili İslam'ın kitabı Kur'ân-ı Kerîm ve günümüz teknolojisi yardımı ile tüm dünyadaki bütün uluslara ulaşmaktadır. İngilizceyi tahtından edecek kadar etkili olmasa da batılı Müslümanların gayreti ile bu ilgi ve alaka her gün daha yaygınlaşmaktadır.

Azgelişmişlik ve geri kalmışlıktan kurtulmaya yönelik çabalar, öğrenciyi pırangalayan keyfi ve zorlayıcı eğitimden kurtulma konusunda aileyi bilinçlendirmeden meyvesini vermez. İlerleme ve kalkınma yetişkinleri çocukça davranışlardan (az gelişmişlik tezahürleri dediğimiz davranışlardan) kurtarmak olduğu kabul edersek, bunun bir ötesi çocukları da küçük birer adam olarak görme fikrini benimsememize neden olacaktır.

Bireylerin etkin, yaratıcı, atılcı, tereddüt etmeyen, sorumluluk alabilen, görevlerini yerine getirmeye hevesli bireyler olmalarını sağlayan danışma ve katılım ilkelerinin benimsenmesinde önemli bir role sahiptir.

Arap dili krizine gelince, azgelişmişlik ve geri kalmışlık sorunu ile doğrudan ilişkilidir. Bahsettiğimiz azgelişmişlik ve geri kalmışlık tezahürlerinin birer ikişer yok olmasına bağlı olarak toplumun tüm kültürel ve medeni unsurlarına yansıdığı gibi dile de olumlu yansiyacaktır. Ancak bu, öğretmenler, mentörler, araştırmacılar ve idareciler gibi Arap dilinden sorumlu kişilerin az gelişmişlik

veya geri kalmışlık sorunu çözülene kadar beklmeleri gerektiği anlamına gelmez. Bilakis bu kişiler sorunu çözmeye katkıda bulunan öncüler arasında olmalıdır. Bunun için Arap toplumunun çok çektiği geri kalmışlık durumunun net resmini çeken ve bu sorunların nasıl üstesinden gelineceğini dikkate alan gelişmiş bir müfredat hazırlayarak başlanmalıdır.

Bu, toplumun farklı katmanlarına mensup öğrencilerin ve bunları eğirecek olan dilin doğasına aşına öğretmenin iyi yetiştirilmesine bağlıdır. Bunun yanı sıra, az gelişmişliğin tezahürlerini gören ve buna karşı nasıl davranılacağına farkında olan bir eğitim-öğretim modeli ortaya konulmalıdır. Buna göre öğrenci morfolojik, gramer ve sözlük bilim alanında donanımlı hale gelir ve kapsamlı bir Arapça anlayışına sahip olur. Her şeyden önce dilin iletişimsel işlevinin önemini kavrar. Bu işlevi gerçekleştirmenin yolunun dil becerilerini geliştirmekten geçtiğini anlar. Buna bağlı olarak öğrencinin okuma, yazma, konuşma ve dinleme etaplarının bir sonucu olarak dilini doğru kullanma becerisi en üst düzeyde geliştirir. Ayrıca bu dil becerileri modern ölçme-değerlendirme mekanizmaları tarafından her daim kontrol edilmelidir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Abdülatbî, A. K. (2013). *İtticâhâtü Talabeti'l-Câmi'a Nahve'l-Avlemeti's-Sekâfiyye ve Alâkâtühâ Bi'l-Kiyemi'd-Dîniyye*. Kerbelâ, Kerbelâ Üniversitesi Eğitim Fakültesi.
- Achard, P. (1996). *Sosyolocıyyetü'l-Luğa, trc. Abdulvahhâb Terro*. Beyrut, Menşûrât Uveydât.
- Afîfî, A. (1995). *İlmü'l-İctimâ'ı'l-Lugavî*. Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Alî, M. Y. (1425). "Ezmetü'l-Luğa ve Müşkiletü't-Tehallüf fî Binyeti'l-Akli'l-Arabiyyi'l-Muâsır", *Mecelletü Ümmi'l-Kurâ li Ulûmi's-Şerîa vel-Luğati'l-Arabiyye ve Âdâbihâ*, 17/29, Safer: 1425.
- Amâyıra, İ. (2002). *Ta'lîmi'l-Luğati'l-Arabiyye Fî Merhaleti't-Ta'lîmi'l-Âm Fi'l-Memleketi'l-Ürdüniyyeti'l-Hâşimiyye Dirâse Ve Takvîm, El-Mevsimü's-Sekâfi's-Sâmine Aşara Li Mecma'ı'l-Luğati'l-Arabiyye el-Ürdünî*. Amman, Mecma'ı'l-Luğati'l-Arabiyye el-Ürdünî.
- Arslân, Ş. (ts.). *Limâ Zâ Teahhara'l-Müslimûn ve Limâ Zâ Tekaddeme Ğayruhum, Thk. Hasen Temîm*. Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayât.
- Bekkâr, A. (1999). *Medhal ilâ Tenmiye Mütekâmile Ru'yetün İslâmiyye*, Dimaşk. Dâru'l-Kalem.
- Bekkâr, A. (2008). *Fusûl Fi't-Tefkîri'l-Mavdû'î*, Dimaşk (5. Baskı). Dâru'l-Kalem.
- Belîhî, İ. (1995). *Binyetü't-Tehallüf*. Riyad, Silsiletü Kitâbi'r-Riyâd.
- Bin Nebî, M. (2002). *Müşkilâtü'l-hadâra, müşkilâtü'l-efkâr fi'l-âlemi'l-islâmî*. Beyrut, Dimaşk, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Dâru'l-Fikr.
- Bin Nebî, M. (2012). *Müşkilâtü'l-Hadâra, Şurûtu'n-Nahda*, trc. Umar Kâmil Meskâvî, Abdussâbûr Şâhîn. Kahire, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî & Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî.
- Bısr, K. (1997). *İlmü'l-Luğa el-İctimâ'î, Medhal* (3. Baskı). Kahire, Dâru Ğarîb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Ebû Dâvûd, Edeb, Hadis No: 5117.
- ed-Dubayb, A. (2001). *el-Luğatu'l-Arabiyye fî Asri'l-Avleme*, Riyad, Mektebetü'l-Abîkân.
- el-Alevânî, Tâhâ Câbir. (1992). "İslâmiyyatu'l-Ma'rife", "ed-Dâru'l-İlmiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî", Virginia: sayı 1.
- el-Alvânî, T. C. (1994). *el-Ezmetü'l-Fikriyye el-Muâsıra Teşhîs ve Mukterahâtu İlâc*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Virginia: el-Ma'hedü'l-Âlemiyyü li'l-Fikri'l-İslâmî.
- el-Arvî, A. (1996). *Sekâfetünâ Fî Dav'ı't-Târîh*. Beyrut, el-Merkezü's-Sekâfi el-Arabî.
- el-Askerî, E. H. (1414/1993). *Kitâbü's-Sinâ'ateyn, el-Kitâbetü ve's-Şi'r*. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut, el-Mektebetü'l-Unsuriyye.
- el-Câbirî, M. Â. (2009). *Binyetü'l-Akli'l-Arabî*, Beyrut, (9. Baskı). Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- el-Cevzî, C. A. (1412/1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Curcânî, S. Ş. (2003). *et-Ta'rîfât* (2. Baskı), thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Ğazâlî, E. H. (ts.). *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut, Dâru'l-Ma'rife.

- el-Keylânî, M. U. (1995). *Menâhicü't-Terbiyeti'l-İslâmiyyeti ve'l-Murabbûne'l-Âmilûne fihâ*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb.
- el-Keylânî, M. U. (1996). *Mukavvimâtü's-Şahsiyyeti'l-Müslime ev el-İnsâni's-Sâlih*, Mekke, Müessesetü'r-Rayyân.
- el-Keylânî, M. U. (2002). *Hâkezâ Zahara Cülü Salâhiddîn ve Hâkezâ Âdeti'l-Kuds*, Dubâi, 3. Baskı. Dâru'l-Kalem.
- el-Keylânî, M. U. (2005). *et-Terbiye ve't-Tecdîd*, Dubai, Dâru'l-Kalem.
- el-Kurtubî, M. b. A. (1964). *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş, Kahire, 2. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye.
- el-Mutlak, F. S. (2002). *Ta'lîmi'l-Luğati'l-Arabiyye fî Merhaleti't-Ta'lîmi'l-Âm fî'l-Cumhûriyyeti'l-Arabiyyeti's-Sûriyye Dirâse ve Takvîm*, el-Mevsimü's-Sekâfi es-Sâmine Aşara li Mecma'î'l-Luğati'l-Arabiyye el-Ürdünî, Ammân: Mecma'î'l-Luğati'l-Arabiyye el-Ürdünî.
- en-Nâka, M. K. (2000). *Ta'lîmi'l-Luğati'l-Arabiyye fî Merhaleti't-Ta'lîmi'l-Âm fî'l-Memleketi'l-Ürdüniyyeti'l-Hâşimiyye Dirâse ve Takvîm*, el-Mevsimü's-Sekâfi es-Sâmine Aşara li Mecma'î'l-Luğati'l-Arabiyye el-Ürdünî, Ammân: Mecma'î'l-Luğati'l-Arabiyye el-Ürdünî.
- en-Nedvî, E. H. (2014). *Mâ zâ Hasira'l-Âlemu bi'nhitâti'l-Müslimîn*, Mansura, Mektebetü'l-Îmân.
- en-Nûrî, K. M. (2016). *es-Sülûkü'l-İdârî ve Halfiyyâtühü'l-İctimâ'iyye*, Ammân, Dâru'l-Kindî.
- en-Nüveyrî Ş. (1423/2002). *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Kahire, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye.
- er-Rikâbî, C. (1986). *Turuku't-Tedrîsi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Dimaşk, Dâru'l-Fikr.
- es-Serahsî, Ş. E. (1993). *el-Mebsût*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife.
- es-Seyyid, M. (1998). *Teyşîru Teallumi'l-Luğati'l-Arabiyye Kırâeten ve'stî'âben ve Ta'bîran*, el-Mevsimü's-Sekâfi es-Sâdise Aşar li Mecma'î'l-Luğati'l-Arabiyyi'l-Ürdünî, Ammân, Menşûrâtü'l-Luğati'l-Arabiyye.
- Garmadi, J. (1990). *el-Lisânetu'l-İctimâiyye*, Arp. Trc. Halîl Ahmed Halîl, Beyrut, Dâru'-Talî'a.
- Ğallâb, A. (1998). *Ezmetü'l-Mefâhîm ve'nhurâfî't-Tefkîr*, Beyrut, Merkezü'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- Ğassân, B. (1993). *Cedeliyyeü't-Tehallüf ve't-Tenmiye*, Beyrut, el-Müessesetü'l-Câmi'iyyetü li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Holes, Clive. (1995). *Modern Arabic: Structures, Functions And Varieties*, New York, Longman.
- İbn Haldûn, A. (2001). *Târîhu İbn Haldûn, Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehhâde, Süheyl Zekkâr, Beyrut, Dâru'l-Fikr.
- İbn Kesîr, H. (1994). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Dimaşk, 2. baskı. Dâru İbn Kesîr.
- İbnu'l-Esîr, D. (1960). *el-Meseli's-Sâir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâir*, thk. Ahmed Hûfi & Bedevî Tabâna, Kahire, Dâru Nehdati Mısır.
- İbnü'l-Abbâr, M. b. A. (1985). *el-Hulletü's-Seyrâ'*, thk. Huseyin Mu'nis, Kahire, 2. Baskı. Dâru'l-Meârif.
- İsmâîl, F. (1994). *el-Hitâbu'l-Arabî el-Muâsir*, Virginia, 3. Baskı, ed-Dâru'l-Âlemiyyetü li'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- Mahmûd, Z. N. (1973). *Tecdîdü'l-Fikri'l-Arabî*, Beyrut, 2. Baskı, Dâru's-Şurûk.

- Safvet, A. Z. (1937). *Cemheratü'r-Rasâili'l-Arab fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhira*, Beyrut, el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- Saîd, C. (1998). *ed-Dîn ve'l-Kânûn, Ru'yetün Kur'âniyye*, Dimaşk, Dâru'l-Fikr.
- Şitâ, S. A. (1996). *İlmü'l-İctimâ'ı'l-Luğavî*, İskenderiye, Müessesetü Őebâbi'l-Câmi'a.
- Tâhir, A. C. (1993). *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat, Bağdat Üniversitesi Yayınları.
- Unesco Open Access Publications (2022, Temmuz 14). <https://en.unesco.org/open-access/terms-use-ccbysa-en>
- Vâfi, A. A. (1951). *el-Luğa ve'l-Muctema'*, Kahire, 2. Baskı, Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Yatkın, Nihat. (2006). Bedeviler ve hadislerin vüründeki yeri. *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl.10, sayı 27.
- (URL1) İslam ve İhsan, (2022, Eylül 14). "Mescide Bevleden Bedevi" Hadisi. <https://www.islamveihsan.com/mescide-bevleden-bedevi-hadisi.html>

DO INDIVIDUALS RATIONALLY UTILIZE HEALTHCARE SERVICES? EVIDENCE FROM THE GLOBAL COVID-19 PANDEMIC*

 Hatice GENÇ KAVAS^a

Abstract

Up to the date of the study, approximately 6.4 million people worldwide died due to Covid-19. In this process, individuals changed their daily life routines due to reasons such as the high contagiousness of the disease, the high number of deaths and the increasing rate of the disease, and ignorance about the disease. Even in periods when there were no restrictions or prohibitions, individuals did not continue their behavior under normal conditions. One of these changes has emerged in the health service demands of individuals. After the onset of the disease, hospital admission rates decreased significantly. In this context, the study aims to analyze the change in people's health care demands during the Covid-19 Pandemic period. Archival data of the number of patient admissions from the secondary and tertiary health institutions in the center of Sivas between 01.09.2019 - 11.03.2021 was used and the changes in the health demand according to gender, age, health insurance/payment, and the departments were analyzed periodically. In the period September 2020 - March 2021, total hospital admissions (excluding suspected Covid-19 and departments requiring mandatory treatment such as oncology, etc...) were approximately 46% lower than the total number of hospital admissions between September 2019 - March 2020. When the "child emergency" applications are evaluated for the same periods, a decrease of 66% can be seen. Such a significant decrease causes us to question the rational behavior of individuals in health care demands under normal conditions. If it is thought that it is not rational behavior, important steps should be taken about the use of healthcare services by individuals. The education of individuals on this issue plays a key role.

Keywords: Healthcare sector, Patient behavior, Healthcare demand, Healthcare utilization, Health economics, Covid-19.

* Çalışma dar kapsamlı olarak "Was It Really Necessary to Go to a Hospital in a Parallel Universe without Covid-19" başlığıyla 4th. CeoCongress'te sunulmuştur.

^aDr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Turizmi İşletmeciliği Anabilim Dalı, hkavas@cumhuriyet.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 04.08.2022, Makale Kabul Tarihi: 16.09.2022

BİREYLER SAĞLIK HİZMETLERİNİ RASYONEL KULLANIYORLAR MI? KÜRESEL COVID-19 SALGININDAN KANITLAR

Özet

Çalışmanın yapıldığı tarih itibariyle dünya genelinde Covid-19 kaynaklı yaklaşık 6,4 milyon ölüm meydana gelmiştir. Hastalığın hızla yayılması, ölüm oranlarının yüksek olması, hastalık hakkında net bilgiye sahip olunamama gibi nedenler bireylerin günlük yaşam rutinlerini değiştirmelerine neden olmuştur. Kısıtlamaların ya da yasakların olmadığı dönemlerde bile bireyler normal şartlarda sergiledikleri davranışlarına devam etmemişlerdir. Bu değişikliklerden biri de bireylerin sağlık hizmeti taleplerinde ortaya çıkmıştır. Covid-19'un hayatımıza girmesiyle birlikte bireylerin hastaneye gitme oranları önemli ölçüde azaldı. Bu bağlamda bu çalışma, Covid-19 Pandemisi döneminde insanların sağlık hizmeti taleplerindeki değişimi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma için 01.09.2019 - 11.03.2021 tarihleri arasında Sivas merkezinde bulunan ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşlarından alınan hasta kabul sayılarının arşiv verileri kullanılmış ve cinsiyet, yaş, sağlık sigortası, ve sağlık hizmeti alınan departmanlara göre aynı döneme tekabül eden sağlık talebindeki değişimler dönemsel olarak değerlendirilmiştir. 2020 Eylül- 2021 Mart döneminde toplam hastane başvuruları (Covid-19 şüphesi ve onkoloji poliklinikleri gibi zorunlu tedavi gerektiren bölümler hariç tutulmuştur) 2019 Eylül - 2020 Mart dönemindeki toplam hastaneye başvuru sayısından yaklaşık olarak %46 daha düşük gerçekleşmiştir. Yine aynı dönemler için "çocuk acil" başvuruları değerlendirildiğinde %66'lık bir düşüş görülebilmektedir. Böylesine önemli bir düşüşlerin, bireylerin normal şartlar altında sağlık hizmeti taleplerindeki rasyonel davranışlarını sorgulamamıza neden olmaktadır. Eğer rasyonel bir davranış olmadığı düşünülüyorsa bireylerin sağlık hizmetleri kullanımı konusunda önemli adımlar atılmalıdır. Bireylerin bu konuda eğitilmeleri kilit rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık sektörü, Hasta davranışı, Sağlık hizmetleri talebi, Sağlık hizmetleri kullanımı, Sağlık ekonomisi, Covid-19.

Introduction

With the Covid-19 pandemic, people have experienced a sudden change in activities performed outside the home. People who prefer to stay at home even during periods when there are no mandatory closures; have started to do their shopping, training, and meeting with relatives and friends online. In general, a daily routine did not take place, as in the pre-pandemic period. Hospital admissions, which is the subject of this study, are one of these changes, and when the pre- and post-pandemic conditions are taken into account, there has been a significant decrease in hospital admissions. Applying to any health institution as a result of a person's illness is realized with very different perspectives. Many developing countries encourage the use of health services so that individuals can access health services more easily and therefore focus on fulfilling international obligations as a policy (Tossou, 2021, p. 2). In this context, many policies regarding health services and the use of these services in Turkey have been put into effect over the years since 2003 (Altındağ & Yıldız, 2020; Atasever, 2018; Çelikay & Gümüş, 2010), and as a result of these policies, individuals' access to health services has been facilitated.

Many research has been studied on the impact of Covid-19 (Chudasama et all, 2020; Mahoney et all, 2021; Seidu et all, 2021), patients satisfaction (Geng-Ramos et all, 2022; Gündoğdu et all, 2022), patients and healthcare personnel relationship (Luzet et all, 2021), healthcare utilization (Dopfer et all, 2020; Moynihan et all, 2021; Tossou, 2021; Wenger et all, 2022), safety and policy on healthcare (Durgun, 2021), the quality of healthcare services (Domingo et all, 2022; Liu et all, 2022). However, as far as I know, there is no long-term study in Turkey and the world, in which all outpatient clinics in hospitals are discussed and analyzed. In this context, the main question is “Do individuals in Turkey use healthcare services rationally?”.

A. LITERATURE

As the pandemic has caused curfews and dramatic changes in people's lives, it can be expected that people will spend most of their time online at home (Leblebicioğlu & Türkyılmaz, 2022, p.109). Due to social isolation, shopping began to be made via the internet (Ghita et. al, 2022), face-to-face training was switched to online training (Wang et al, 2022), and even face-to-face business meetings continued as online meetings and exams were started to be conducted online. (Chen et al, 2022, p.2; Linden & Gonzales, 2021, p.1323). This process has emerged as the adoption and maintenance of health behaviors such as limiting social contacts, which are crucial to slowing the spread of communicable diseases, play a key role (Wollast et al, 2021, p.10).

Covid 19 has affected the healthcare behaviors of individuals as well as their social behaviors. The COVID-19 pandemic has had a major impact on non-COVID-19 related health care use, largely due to social restraint measures and changes in people's healthcare-seeking behavior. There are many studies on the impact of the Covid-19 pandemic on health care utilization. It can be seen by the studies that the demands for healthcare services, that is, admissions to emergency departments, treatments and the number of hospitalizations decreased very significantly in various regions of the World (Dopfer, C. et al, 2020; Liguora, I. et al, 2021; Markham, J. et al, 2021; Moynihan, R. et al. 2021; Ramgopal, S. et al. 2021; Wenger, N. S. et al, 2021).

Despite the rapid decrease in healthcare utilization during the pandemic period, there was generally stable or increasing healthcare utilization in the world before Covid-19. In particular, Turkey is one of the countries with the largest increases. Considering the data of the last 20 years, there has been a rapid increase in the values of the health sector in Turkey. Some values of the Turkish Health System over the years are shown in Table 1 (General Directorate of Health Information Systems, 2019; TÜİK, 2021);

Table 1. Some Indicators about Health and Economics in Turkey (2002-2019)

	2002	2015	2016	2017	2018	2019	Compared to 2002 (%)
Total Number of Visits to a Physician	208.966.049	660.099.447	685.709.179	718.924.809	782.515.204	812.903.622	+289
Total Number of per Capita Visits to a Physician in Health Care Facilities	3,1	8,4	8,6	8,9	9,5	9,8	+216

Total Number of per Capita Visits to a Physician in Secondary and Tertiary Health Care Facilities	2,0	5,6	5,8	5,9	6,3	6,3	+215
Number of Total Physicians per 100.000 Population	138	179	181	186	187	193	+39
GDP (Milion TRY)	362.110	2.350.941	2.626.560	3.133.704	3.758.316	4.320.191	+1 093
Total Health Expenditure (Million TRY)	18.774	104.568	119.756	140.647	165.234	201.031	+970
Health expenditure per capita (TRY)	284	1.337	1.511	1.751	2.030	2.434	+757

Source: TÜİK, Health Expenditure Statistics; General Directorate of Health Information Systems, Health Statistics Yearbook 2019.

It can be seen that there was a great increase in both the economy and health system indicators between 2002 and 2019 (Table 2). The total number of visits to physicians, the total number of per capita visits to a physician, and secondary and tertiary hospital admissions have increased by more than 210%. While health expenditure per capita increased by 757%, total health expenditures increased by 970%. The increase in the number of physicians is 39%. GDP has increased with a very high value of 1093%.

When we compare Turkey with OECD countries, the values between 2002 and 2019 are as in Table 2.

Table 2. Healthcare Utilisation Per Capita in Some OECD Countries

	2002	2015	2016	2017	2018	2019	Compared to 2002 (%)
Australia	6,3	6,8	7	7,1	7,3	7,3	15,87
Canada	6,9	6,8	6,8	6,7	6,6	6,6	-4,35
Chile	2,7	3,5	3,6	3,8	2,8	2,9	7,41
Costa Rica	2,2	2,3	2,2	2,2	2,2	2,3	4,55
Denmark	4,3	4,2	4,2	4,2	4,1	4	-6,98
Estonia	6	6,4	6,3	5,9	5,6	5,5	-8,33
Finland	4,2	4,3	4,3	4,4	4,4	4,4	4,76
France	7,3	6,2	6,1	5,9	5,9	5,9	-19,18
Germany	8	10	10	9,9	9,9	9,8	22,50
Hungary	11	11,1	11,1	10,9	10,7	10,7	-2,73
Japan	14,1	12,8	12,6	12,6	12,5	12,5	-11,35
Latvia	4,6	5,9	5,9	6,1	6	6,1	32,61
Lithuania	6,5	8,8	9,2	9,5	9,9	9,5	46,15
Mexico	2,6	2,7	2,6	2,5	2,4	2,3	-11,54
Netherlands	5,6	8,2	8,8	8,3	9	8,8	57,14
Poland	5,6	7,4	7,5	7,6	7,6	7,7	37,50
Turkey	3,1	8,4	8,6	8,9	9,5	9,8	216,13

Source: OECD, Health Statistics (2021).

As seen in Table 2, when the 2002 and 2019 years are compared, it can be seen that the highest increase in per capita use of health services is in Turkey, and this increased rate is even 4 times the

increase in the Netherlands. For example, there were increases in Lithuania (46.15%), Poland (37.5%) and Latvia (32.6%), while France (-19%), Mexico (-11.5%) and Japan (- 11.3%) decreased.

Price is one of the most important factors affecting the tendency to purchase goods and services. As the price level decreases, the tendency of buyers to buy increases. This generally applies to all sectors. For this reason, price appears as a factor affecting demand in the health sector as well. Health care price levels in OECD countries can be seen in Figure 1;

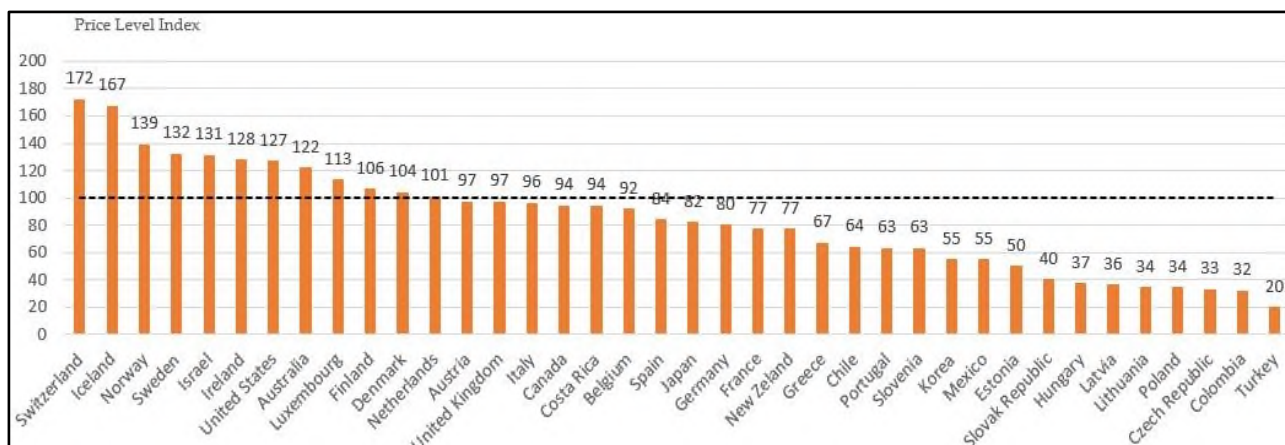

Figure 1. Price Levels in the Health Care Sector (2017)

Source: OECD, Health Statistics (2021).

*OECD average = 100

** It's been used as a representative basket of health care goods and services for each OECD country.

As Figure 1 shows, the highest healthcare prices are in Iceland and Switzerland. While the prices of the same health products and services in Estonia are half of the OECD average, these prices in Turkey are one-fifth of the average and are at the lowest level compared to other countries.

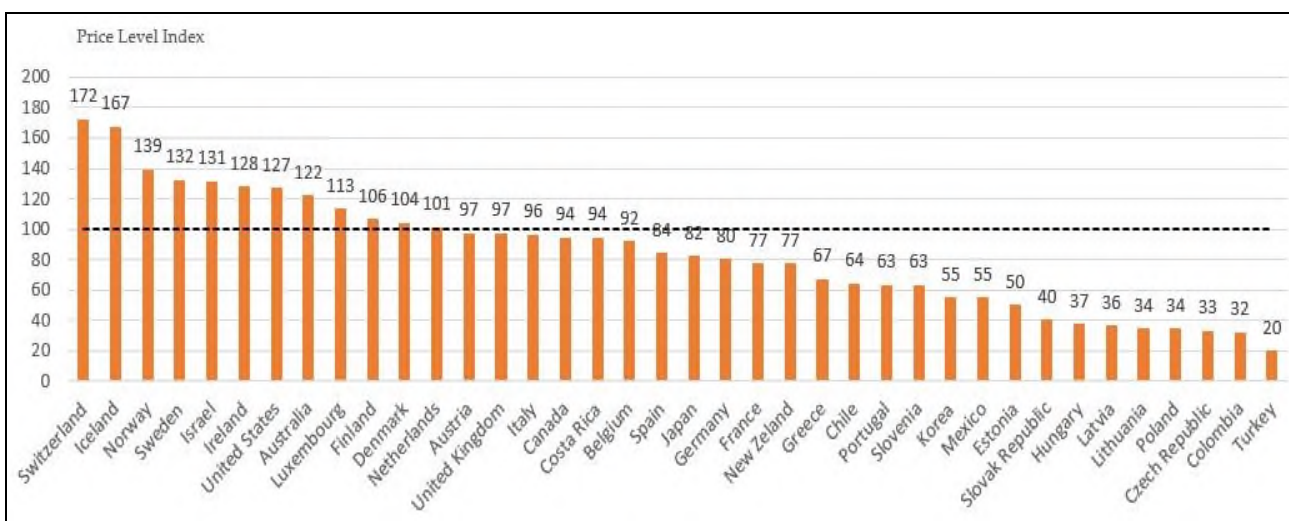

Figure 1. Hospital Price Levels (2017)

Source: OECD, Health Statistics (2021).

**OECD average = 100

Switzerland has the highest average hospital prices among OECD countries (more than twice the OECD average). Although Belgium is the country closest to the average, Turkey has the lowest price level (one-eighth of the OECD average) (Figure 2).

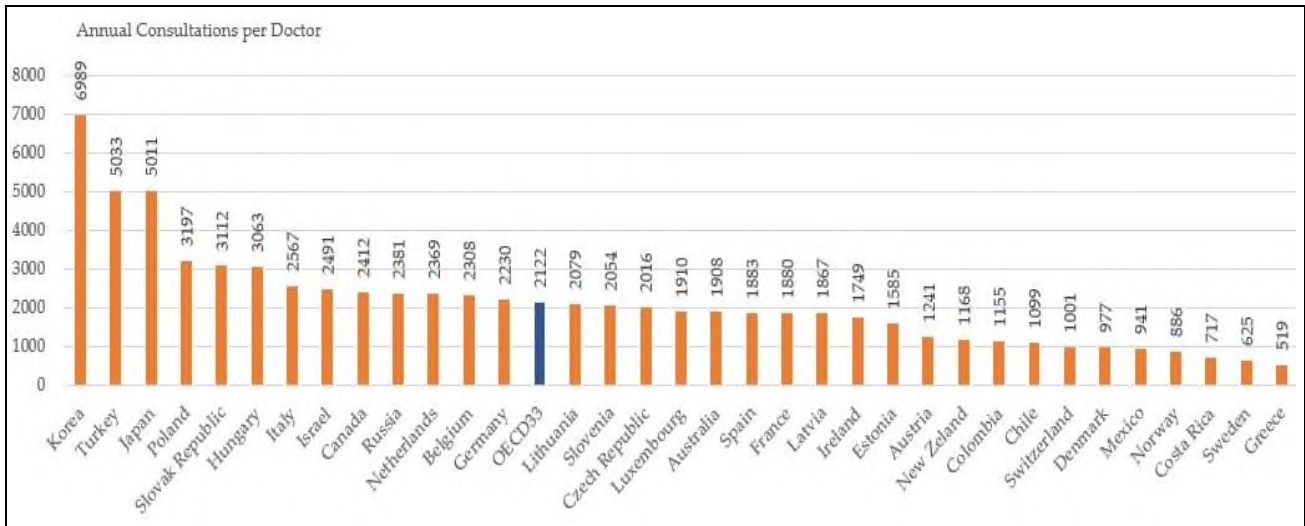

Figure 2. Estimated Number of in-person Consultations per Doctor (2019)

Source: OECD, Health Statistics 2021.

As seen in Figure 3, Turkey ranks second among OECD countries with 5033 patients per doctor. The OECD average is 2122 patients per doctor. Turkey has a value of more than twice the OECD average. Korea ranks first with an average of 6989 patients per doctor in 2019. The country with the lowest this average value is Greece with 519 patients.

Table 3 shows some values for the Sivas healthcare sector for 2019. The value of patient applications made to secondary and tertiary healthcare facilities in 2019 is 4216110. Despite this, the population of the city that year was 638956. There are 20 hospitals, 567 specialist doctors, 451 general practitioners, 199 medical residents, and 1868 nurses. 4 secondary and tertiary healthcare facilities in the city center.

Table 3. Some Health Indicators About Sivas in 2019

Sivas	2019
Total Population	638.956
0-14 Age Population Ratio (%)	20,6
65 and over Aged Population Ratio (%)	12,7
15 to 64 Aged Population Ratio (%)	66,7
Number of Hospital	20
Second and Tertiary Healthcare Visits	4.216.110
Number of Second and Tertiary Healthcare Facilities in Sivas City Center	4
Per Capita Physician Visits	9,8
Specialist Physician	567
General Practitioner	451
Medical Resident	199
Nurse	1868
Other Health Personnel	1764

Source: General Directorate of Health Information Systems, Health Statistics Yearbook 2019

B. METHODOLOGY.

The study was carried out by combining, categorizing, and analyzing the number of patient applications made to the secondary and tertiary health institutions in Sivas. The period for the study is September 2019 and March 2021 (558 days). The data were obtained from the electronic data records of 4 hospitals (all of the secondary and tertiary healthcare facilities in the city) in Sivas. The data were combined and categorized by crosstabulation with SPSS Statistics 23. The admissions analyzed were not included in outpatient clinics such as obstetrics emergency, oncology, anesthesia, intensive care, and admissions for suspected covid-19. At the same time, department admissions that require secondary entry such as radiology, and lab entrances were also excluded from the data set. The study aims to analyze the hospital utilization behaviors of individuals when they do not require compulsory treatment, so these services were not included in the study. The number of patients who applied to 53 different departments such as ophthalmology, ENT, pediatrics, pediatric emergency, cardiology, neurology, and endocrinology were used as data. The study was carried out retrospectively using the number of patient applications received from the statistics department of the hospitals. Personal data of patients are not used. Informed consent was not obtained from the patients as there was no clinical study that used any personal data. Since there was no animal study, the NIH guidelines were not needed.

C. FINDINGS AND DISCUSSIONS

In Table 4, all secondary and tertiary hospital admissions in Sivas between September 2019 and March 2021 are seen in a classified way.

Table 4. Admissions by Groups (2019-2021 / 558 days)

	Total N	2019 Sept-2020 March	2020 Sept-2021 March	Decrease %
Total Admissions	3309303	1705410	922942	45,8815182
Female	1802386	939351	502593	46,4957189
Male	1506917	766059	420349	45,1283778
State Insurance	3251715	1680147	904977	46,1370344
Private Insurance	25344	12825	6947	45,8323587
Self Payment	32244	12438	11018	11,4166265
Pediatric Emergency Department	176193	109500	36679	66,5031963
Emergency Department	620904	300233	168649	43,8272941
Policlinics	2512206	1295677	717614	44,6147458
0-10	414585	242585	95459	60,649257
11-18	248357	139769	65658	53,023918
19-25	459046	238096	128122	46,1889322
26-35	495155	235978	149175	36,7843613
36-45	439823	216139	129548	40,0626449
46-55	421661	210962	122746	41,8160617
56-65	386572	195531	110281	43,5992247
66+	444104	226350	121953	46,1219351

During the period included in the study, 3309303 patients applied to the hospitals in Sivas (Table 4). Considering the periodical, there has been a significant decrease in patient admissions. Total admissions to hospitals between September 2020 and March 2021 decreased by 45% compared to

admissions between September 2019 and March 2020. The department with the highest decrease in the number of admissions is the pediatric ER department. Patients between the ages of 0-10, where there is a 60% decrease, are the biggest factor in the decrease in pediatric ERs. Male patients are fewer in number than female patients. Almost all (98%) of patients receiving healthcare are covered by state-supported health insurance.

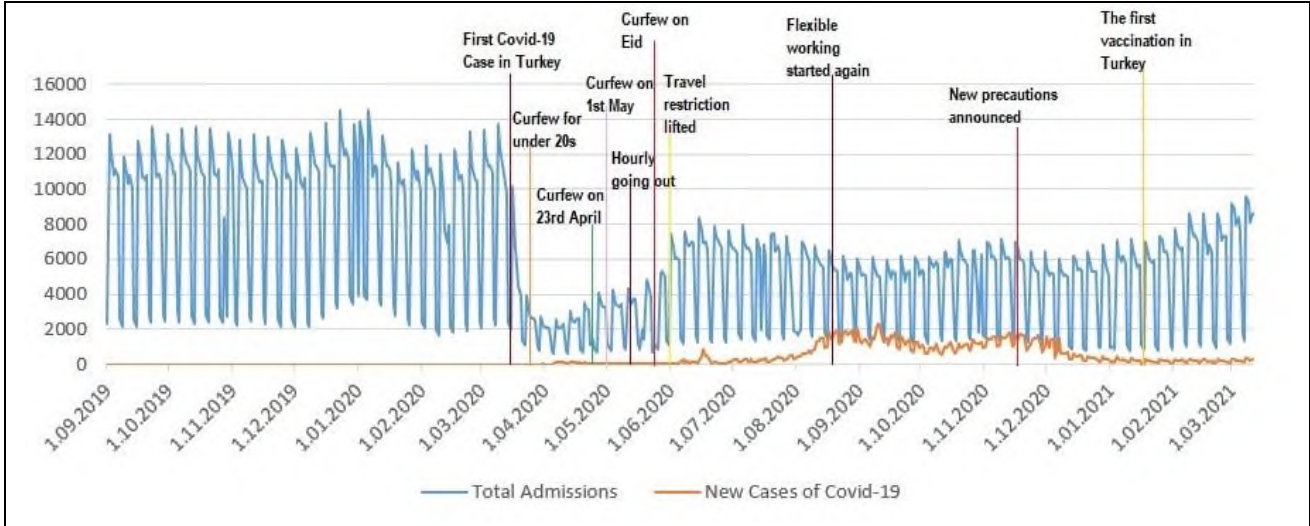

Figure 3. Total Hospital Admissions

In Figure 4, admissions to hospitals in Sivas decreased rapidly with the first Covid-19 case in Turkey (11th March 2020). Covid-19 cases were not included in the study. However, when Covid-19 cases are added to the admissions numbers, the pre-pandemic patient admissions numbers cannot be reached. The number of patients admitted to the hospital after the pandemic remains very low compared to the pre-pandemic period. The number of applications made to the hospital in the autumn months is high. The highest daily application was 14 515 on 13 January 2020. The population of Sivas central district in 2020 is 382520, and in 2021 it is 388079 (Special Provincial Administration of Sivas, 2022) . On January 13, 2020, 3.8% of the district population went to the hospital. The cold winter months and the fact that diseases such as flu are common in these months may be the reason for this high number at that date. On April 12, 2020, the lowest number of hospital admissions was seen in the province (609). On September 10, 2020, the highest number of patients who applied with the suspicion of covid was reached in Sivas, and the number of non-covid applications on the same day was 5048. In the summer months, an increase can be seen in patient admissions. The increase in the number of people coming from outside the city may be the reason for these values. At the same time, the implementation of the vaccine and the decrease in the contagiousness of the disease compared to previous periods may have caused relief in individuals. In such a case, admissions to the hospital may have occurred without paying attention to social isolation. During the pandemic period, hospital admissions were minimal, as a curfew was declared on Eid-al-Fitr and national holidays such as 23rd April and 1st of May.

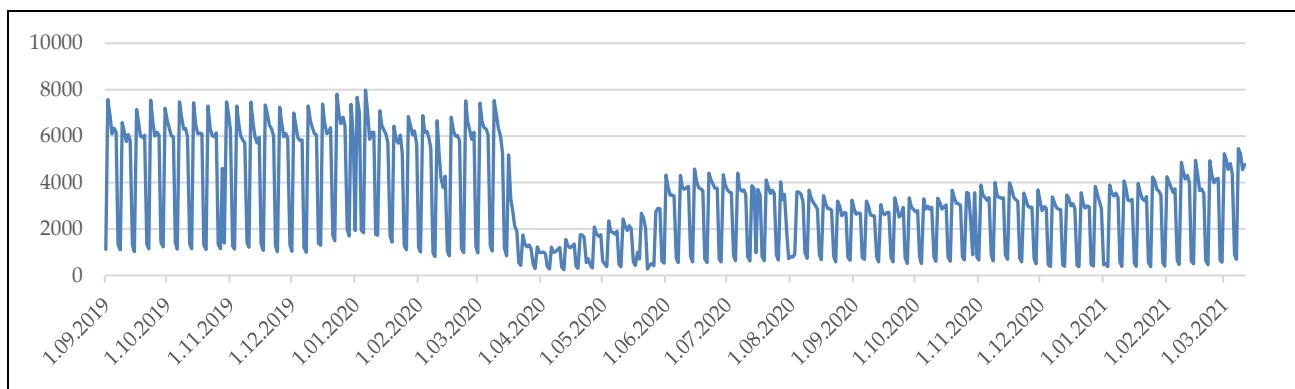

Figure 5. Female Patients

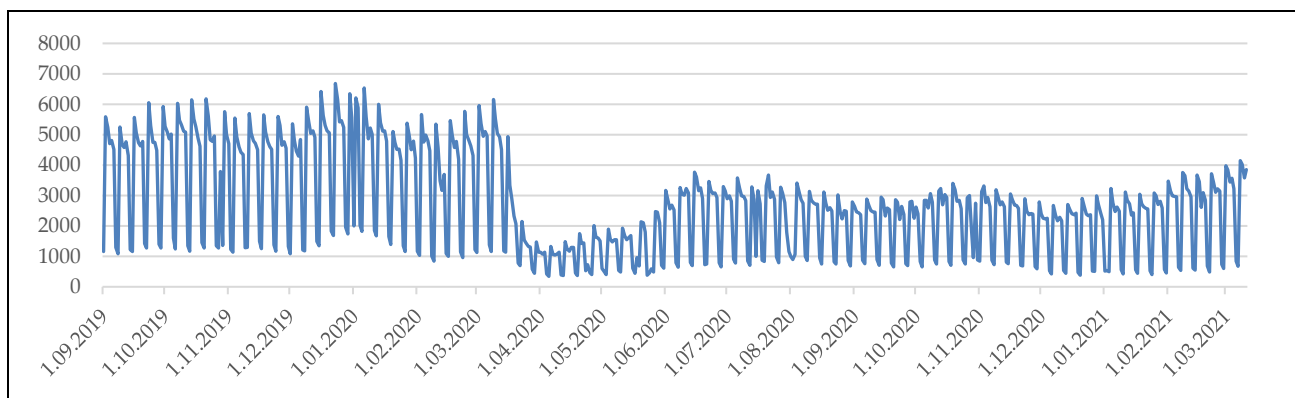

Figure 6. Male Patients

Figure 5 shows the number of female patients and Figure 6 shows the number of applications made by male patients to hospitals. Female patients went to hospitals more than males. However, hospital admissions trends of both groups were similar. In both groups, there seems to be a sharp decline with the pandemic. While the highest number of admissions (7982) among female patients occurred on 6 January 2020, the lowest number of admissions (244) occurred on 12 April 2020. The highest value (6682) in men was seen on 23 December 2019 and the lowest value (342) on 05 April 2020. It can be seen before and after the pandemic, when female patients prefer the hospital more than male patients.

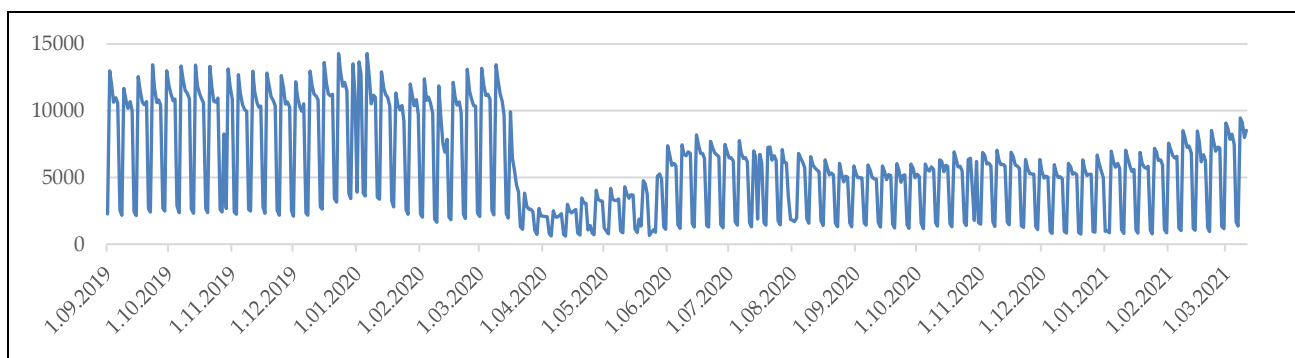

Figure 7. State-Insured Patients

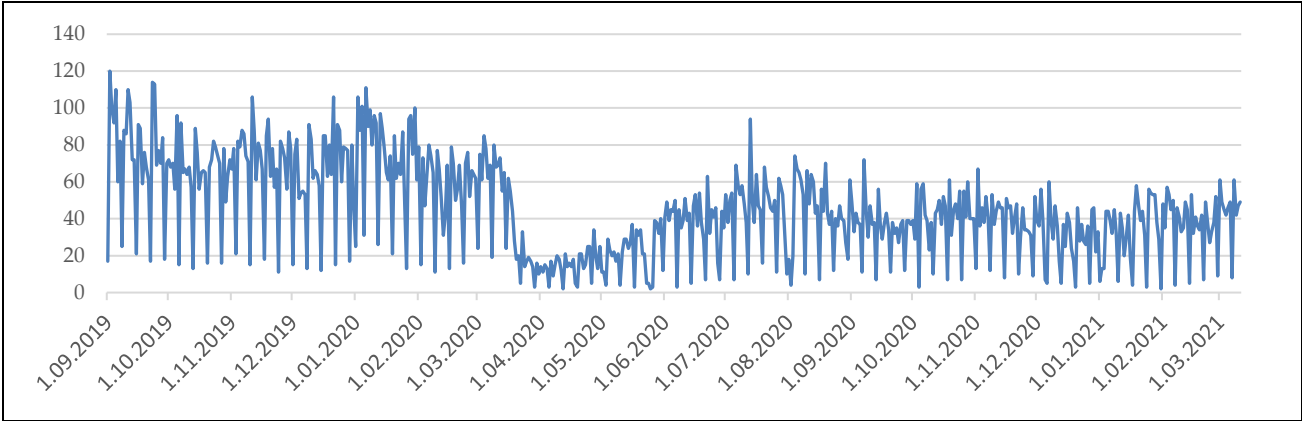

Figure 4. Private Insured Patients

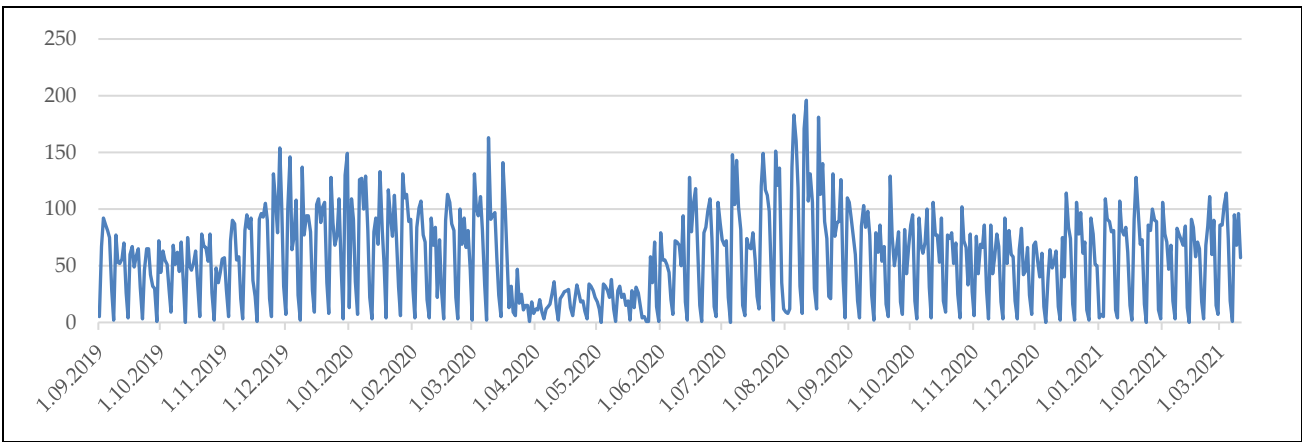

Figure 5. Out-of-Pocket Patients

98% of patients admitted to hospitals are insured with state support (Figure 7). The care and treatment costs of these patients are covered by the state. Considering the OECD countries, the fact that individuals have state-sponsored insurance in Turkey, which already has the lowest price levels, causes them to act more easily in demanding healthcare services. The high number of hospital admissions may be due to this economic burden, which the state has borne and therefore individuals do not have to pay themselves.

The rate of patients with private insurance is 0.77% (Figure 8) and the rate of patients who pay for their own care and treatment is 0.97%. It can be seen in Figure 9 that the number of patients making their own payments is slightly higher than the number of privately insured patients. Contrary to the tendency of admission in other groups, admissions are fluctuating in patients who pay their own expenses. Especially in August and September 2020, it can be seen that the number of these admissions is much higher than the numbers before the pandemic. It can be said that such a fluctuation was due to the patients who came to Sivas from abroad for that period. This group, whose admissions decreased at the beginning of the pandemic, returned to pre-pandemic values after the summer of 2020.

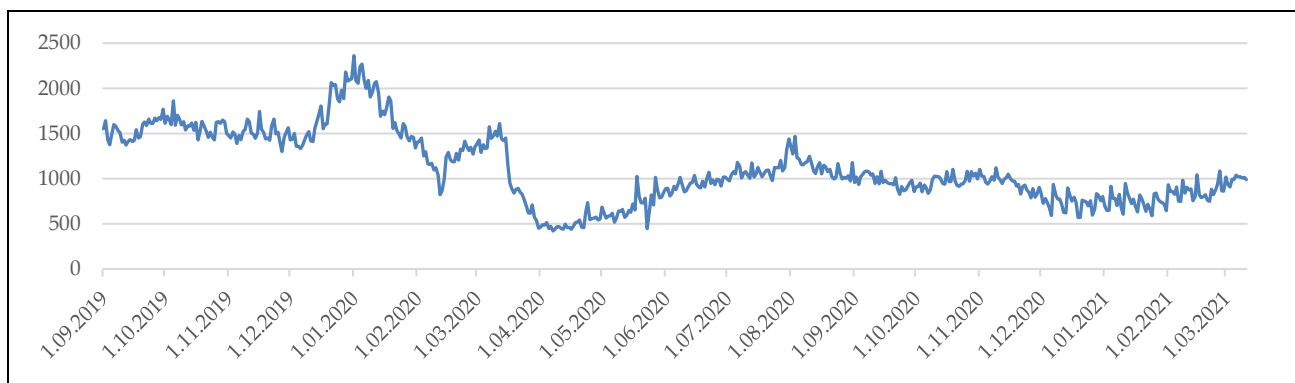

Figure 6. Total Admissions of Emergency Departments

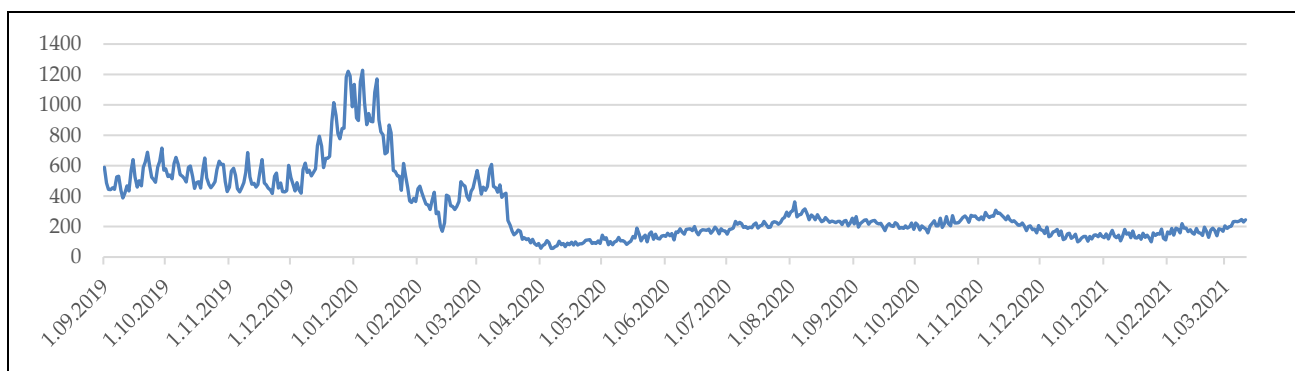

Figure 7. Total Admissions of Pediatric Emergency Departments

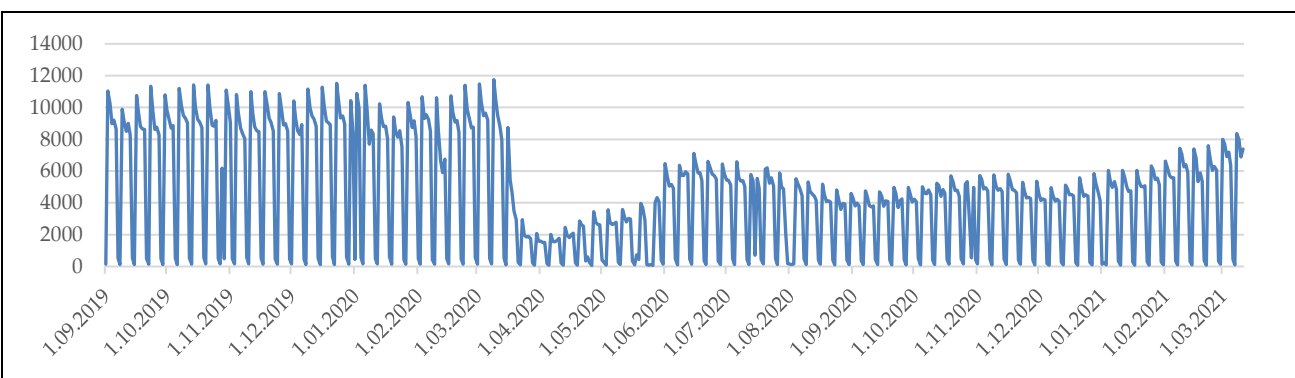

Figure 8. Total Polyclinics Admissions

As can be seen in Figure 11, the most significant decrease among the groups was in the number of applications to the pediatric emergency departments. On January 5, 2020, the highest number of children applied to this department (1228). On 6 and 7 April 2020, the lowest number of applications (57) was made. The reason for such a change may be that the parents or guardians were afraid of the risks of going to hospitals. Under normal circumstances, pediatric ER patients usually present with cough, flu, diarrhea, etc. they make complaints. In Figure 10 and Figure 11, increases in the number of admissions can be seen in the pre-pandemic winter months. This increase in emergency departments is thought to be due to the

increase in complaints such as flu, fever, and cough during cold periods. Individuals may have also preferred to go to the emergency departments rather than polyclinics in cases such as flu.

Figure 10 shows emergency department admissions. Patients over the age of 18 and patients of all ages who come with a case such as fractures or burns are treated in ER departments. In this group, there has been a very significant decrease with the pandemic. Again for this group, the increase in the pre-pandemic winter months can be interpreted as in the pediatric emergency group. The highest number of patient applications were made on January 1, 2020 (2362). On April 7, 2020, the lowest number of applications (421) was made. Outpatient clinic applications are also seen in Figure 12. With the start of vaccination against the disease on 13.01.2021 (İlk koronavirüs aşısı, 2021), an increasing trend in hospital admissions started.

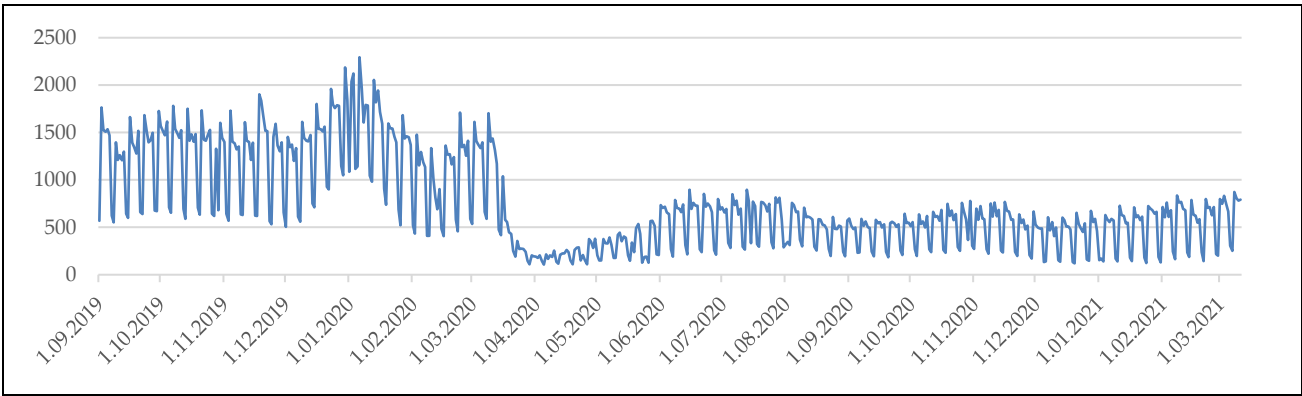

Figure 9. 0 to 10 Years Old Patients

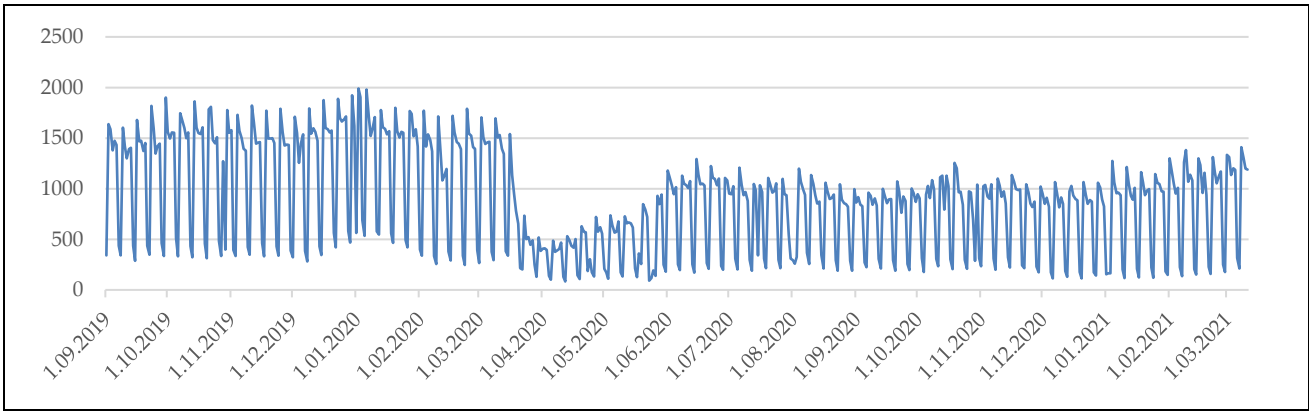

Figure 10. 26 to 35 Years Old Patients

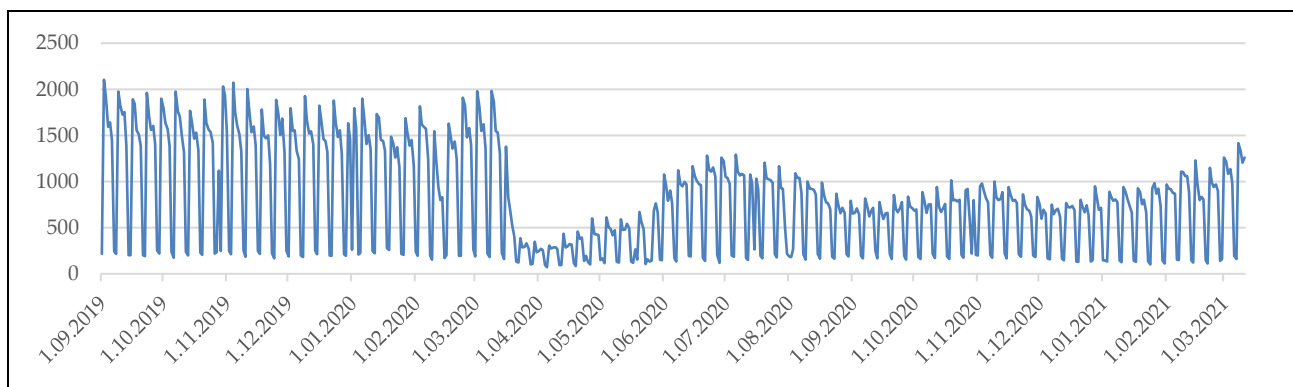

Figure 11. Patients Over the Age of 66

The decrease in the number of hospital admissions, especially in children between the ages of 0-10, directly affected the applications to the pediatric emergency department. In terms of years, the highest decrease in the September-March periods belongs to this age range. With the curfew for individuals under the age of 20, taking children in this age range to the hospital may cause a possible covid-19 case, so it may be protective. Another assumption is that contact with microbes is minimal, as social distancing and cleaning rules are followed. The group with higher use of health services compared to other age groups is individuals between the ages of 19-25. However, the periodic decrease in this age range is around 37%. The age group that went to the hospital the most in the pre-pandemic period is individuals over the age of 66. The fact that this age range is long (the oldest person receiving healthcare in Sivas is 120 years old) may explain the density of admissions. However, the decrease for this age group is 46%.

Conclusions and Recommendations

Covid-19 has affected many issues that have been discussed or accepted in the literature before and caused the questioning of what is known and changed what we know. The disease provided a natural opportunity to find answers to some questions. In the study, secondary and tertiary health institutions admissions in Sivas before and after the Covid-19 pandemic are seen. Admissions to hospitals followed the same trend in the pre-pandemic period basis but dropped dramatically with the advent of the pandemic. There is a significant decrease in outpatient clinic admissions (%44,6 – Table 4). Considering the departments, the change in the applications to the emergency services should be carefully examined and analyzed. When the applications made to the pediatric emergency departments are examined, another scenario is encountered. In this timeline (Figure 11), some questions arise that need to be asked. Answering these questions may bring about developments that will contribute to the health sector. If children did not need to go to the hospital during the pandemic period, why did they have to go to the hospital at such a high rate for diseases other than Covid-19 in the pre-pandemic period? Is it a correct approach to think that these children, who were thought to have had many diseases before the pandemic, did not get those diseases during the pandemic period (or is it correct to think that they are at least caught much less often)? If it is not the right approach; If these children can recover without going to the pediatric emergency department, we can question the healthcare demand of this age group. Are the children or their guardians acting rationally in this healthcare demand? These questions also apply to emergency department patients. There was a significant decrease in emergency department

admissions after the pandemic (43.8%, Table 4, Figure 10). Almost all of the patients (98.25%) are covered by state-supported health insurance. The care and treatment fees of the patients covered by this insurance are paid by the state. This informs us about the burden on the Turkish health economy and healthcare management. Only in Sivas, 3 309 303 new applications were made to the 2nd and 3rd step hospitals in 558 days. The population of Sivas in 2021 is 388 079. Considering this population, there is a hospital admission that is 8.5 times the total population. There are approximately 9 visits to the hospital per capita in the period. These values emerge when the period of a 40% decrease is included. These high numbers show us that the use of hospital services by patients should be carefully examined. It is assumed that patient admissions that are not considered to be of vital importance are included in the study, so case-based studies will be useful, supportive, and supplementary for future studies. The total number of per capita visits to a physician (all healthcare facilities) was 9.8 (compared to 2002, there was an increase of 216%), and the total number of per capita visits to secondary and tertiary facilities was 6.3 (compared to 2002, there was an increase of 215%) in 2019 (Table 1). 9 visits per person in Sivas is well above the Turkey average. It can be seen in the graphs that there is an increasing trend in hospital admissions with vaccination against Covid-19. This shows that individuals exhibit the behavior of going to the hospital again with increases in vaccination rates and decreases in new cases. The thought that the risk of contracting the disease is reduced may have been an important factor. The fact that Turkey has the lowest price level compared to OECD countries has a stimulating feature for health tourism (Figure 1, Figure 2). While this advantageous situation, which affects health tourism, makes a great contribution to the economy, the fact that many citizens of the country go to the hospital and put the economic burden on the state can have a negative effect. Considering the high number of patients per doctor, not only the burden on the economy but also the burden on health management emerges (Figure 3). As a result, individuals should be informed and even trained on the rational utilization of healthcare services. Individuals can be informed about the rational use of health services in schools and educational seminars. The government can include this issue in the planning program. Limitations and regulatory practices can be introduced on a case-by-case basis. Thus, the increasing conflict between doctor-patient-patient relatives can be prevented. The process of transition to a psychologically healthier society can be started. Easy access to healthcare services is an incontestable right of individuals, and the best practices should be implemented without neglecting this situation. The study will contribute to multidisciplinary studies such as the health sector and its management, health economics, marketing, sociology, health behavior, and insurance in the next period.

Ethics Committee Permission

Ethics committee approval for this study was obtained with the decision of Sivas Cumhuriyet University Scientific Research and Publication Ethics Social and Human Sciences Committee, dated 28/09/2020 and numbered 5.

References

- Altındağ, Ö., & Yıldız, A. (2020). Transformation of health policy in Turkey. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 157-184. <https://doi.org/10.20493/birtop.742637>
- Atasever, M. (2018). Türkiye'de sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sağlık harcamalarının gelişimi. <https://www.researchgate.net/publication/331131946>.
- Chen, T., Fu, X., Hensher, D.A., Li, Z.C. & Sze, N.N. (2022). The effect of online meeting and health screening on business travel: A stated preference case study in Hong Kong. *Transportation Research Part E*, 164, 1-18. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2022.102823>
- Christian Dopfer, M. W. (2020). Covid-19 related reduction in pediatric emergency healthcare utilization - a concerning trend. *BMC Pediatrics*, 20(427), 2-10. <https://doi.org/10.1186/s12887-020-02303-6>
- Chudasama, Y., Gillies, C., Zaccardi, F., Coles, B., Davies, M., Seidu, S., & Khunti, K. (2020). Impact of Covid-19 on routine care for chronic diseases: A global survey of views from healthcare professionals. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14, 965-967. <https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.06.042>
- Çelikay, F., & Gümüş, E. (2010). Türkiye'de sağlık hizmetleri ve finansmanı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 177-216.
- Domingo, L., Comas, M., Jansana, A., Louro, J., Tizon-Marcos, H., Cos, M., ... Castells, X. (2022). Impact of covid-19 on hospital admissions and healthcare quality indicators in non-covid patients: A retrospective study of the first covid-19 year in a university hospital in Spain. *Journal of Clinical Medicine*, 11(1752), 1-15. <https://doi.org/10.3390/jcm11071752>
- Dopfer, C., Wetzke, M., Scharff, A. Z., Mueller, F., Dressler, F., Baumann, U., ... Happle, C. (2020). COVID-19 related reduction in pediatric emergency healthcare utilization – a concerning trend. *BMC Pediatrics*, 20(427), 2-10 <https://doi.org/10.1186/s12887-020-02303-6>
- Durgun, Ö. (2021). A study in the children's health-oriented health policies after covid-19 pandemic period in Turkey. *Düzce Medical Journal*, 23(1), 94-105. doi:10.18678/dtfd.861559
- General Directorate of Health Information Systems. (2019). *Health statistics yearbook*. The Ministry of Health of Turkey.
- Geng-Ramos, G., Taneja, R., Challa, C., Vazquez-Colon, C., Cronin, J., Campos, A., ... Melwani, A. (2022). Telemedicine for the pediatric preoperative assessment during the covid-19 pandemic: Evaluating patient and provider satisfaction. *Perioperative Care and Operating Room Management*, 27, 100252. <https://doi.org/10.1016/j.pcorm.2022.100252>
- Ghita, S.I., Saseanu, A.S., Gogonea, R.M. & Grosu R.M. (2022), Online shopping profiles within European countries during the covid-19 pandemic. *Transformations in Business & Economics*, 21(56), 21-40.
- Gündoğdu, H., Tanrikulu, F., Erol, F., Koç, F., Yılmaz, D., & Dikmen, Y. (2022, March). Nursing care satisfaction among patients infected with covid-19: A Turkish perspective. *Galician Medical Journal*, 29(1), E202213. <https://doi.org/10.21802/gmj.2022.1.3>

- Leblebioğlu, B., & Türkyılmaz, C. A. (2022). Understanding the moderator role of covid-19 pandemic anxiety on the relationship between internet addiction and online shopping addiction. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 44(1), 104-118. doi:10.14780/muiibd.1135532
- Liguora, I., Pilotto, C., Verine, M., Pusiol, A., Vidal, E. & Cogo, P. (2021). The impact of COVID-19 on a tertiary care pediatric emergency department. *European Journal of Pediatric* 180, 1447-1504. <https://doi.org/10.1007/s00431-020-03909-9>
- Linden, K., & Gonzalez, P. (2021). Zoom invigilated exams: A protocol for rapid adoption to remote examinations. *British Journal of Educational Technology*, 52(4), 1323–1337. <https://doi.org/10.1111/bjet.13109>
- Liu, S.-A., Wu, C.-L., Chou, I.-J., Wang, P.-C., Hsu, C.-L., & Chen, C.-P. (2022). The impacts of covid-19 on healthcare quality in tertiary medical centers-a retrospective study on data from Taiwan clinical performance indicators system. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(2278), 1-10. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042278>
- Luzet, J., Anzola, A., Gilibert, M., & Gire, C. (2021). General practitioners' experiences during the covid-19 epidemic in the Bouches-du-Rhone: Anxiety, impact on practice and doctor-patient relationship. *La Presse Médicale Open*, 2, 100016. <https://doi.org/10.1016/j.lpmope.2021.100016>
- Mahoney, S., Steyn, E., & Lategan, H. (2021). Informing future policy for trauma prevention: The effect of the covid-19 "National State of disaster lockdown" on the trauma burden of a tertiary trauma center in the Western Cape of South Africa. *African Journal of Emergency Medicine*, 11, 361-365. <https://doi.org/10.1016/j.afjem.2021.06.002>
- Markham, J. L., Richardson, T., DePorre, A., Teufel, R. J., Hersh, A. L., Fleegler, E. W., ... Shah, S. S. (2021). Inpatient utilization and outcomes at children's hospitals during the early covid-19 pandemic. *Pediatrics*, 147(6), e2020044735 doi:10.1542/peds.2020-044735
- Moynihan, R., Sanders, S., Michaleff, Z., Scott, A., Clark, J., To, E., ... Albarqouni, L. (2021). Impact of covid-19 pandemic on utilization of health care services: a systematic review. *BMJ Open*, 11(e045343), 1-10. doi:10.1136/bmjopen-2020-045343
- Organization for Economic Co-operation and Development. (2021). Health at a glance 2021 OECD indicators. OECD.
- Ramgopal, S., Pelletier, J. H., Rakkar, J., Horvat, C. M. (2021). Forecast modeling to identify changes in pediatric emergency department utilization during the COVID-19 pandemic. *American Journal of Emergency Medicine* 49, 142-147. <https://doi.org/10.1016/j.ajem.2021.05.047>
- Sağlık Bakanlığı (2021, January 13). İlk koronavirüs aşısı sağlık bakanı Fahrettin Koca'ya yapıldı. <https://www.saglik.gov.tr/TR,78148/ilk-koronavirus-asisi-saglik-bakani-fahrettin-kocaya-yapildi.html#:~:text=Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20Bakan%C4%B1%20Dr.,Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20Bakan%C4%B1%20Koca'ya%20yap%C4%B1ld%C4%B1>
- Seidu, S., Hambling, C., Holmes, P., Fernando, K., Campbell, N., Davies, S., & Khunti, K. (2021). The impact of the covid pandemic on primary care diabetes services in the UK: A cross-sectional national survey of views of health professionals delivering diabetes care. *Primary Care Diabetes*, Article in Press, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.pcd.2021.12.015>

- Sosyal Güvenlik Kurumu. (2022). <https://veri.sgk.gov.tr/>
- Special Provincial Administration of Sivas. (2022). <http://www.sivasilozelidaresi.gov.tr/nufus-bilgileri>
- Tossou, Y. (2021). Effect of COVID-19 on demand for healthcare in Togo. *Health Economics Review*, 1-12. <https://doi.org/10.1186/s13561-021-00335-x>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). Health Expenditure. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Health-Expenditure-Statistics-2020-37192>
- Wang , H., Wu, J., Muhedaner, M. & Maihemuti, S. (2022). College students online education evaluation through SWOT analysis during covid-19. *IEEE Education Society Section*, 10, 88371-88385. doi:10.1109/ACCESS.2022.3198082
- Wenger, N., Stanton, A., Baxter-King, R., Sepucha, K., Vavreck, L., & Naeim, A. (2022, May). The Impact of covid-19 on routine medical care and cancer screening. *J Gen Intern Med.*, 37(6), 1450-1456. doi:10.1007/s11606-021-07254-x
- Wollast, R., Schmitz, M., Bigot, A. & Luminet, O. (2021). The Theory of Planned Behavior during the COVID-19 pandemic: A comparison of health behaviors between Belgian and French residents. *PLoS ONE* 16(11): e0258320. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0258320>

ÂŞIKLARIN DİLİNDEN KONUŞMA ADABI

 Erol AKSOY^a

Özet

Temelinde saygı ve nezaket olan adabımuaşeret kaideleri; oturmaktan, kalkmaktan tutun da misafir ağırlama, taziye gitme, asansöre binme, telefonla konuşma gibi hayatın günlük akışı içerisindeki pek çok durumda insanlardan beklenen davranış kalıplarını içermektedir. Bu kaidelerden biri de konuşmaya dair olanıdır. Konuşma adabı en önemli görgü kurallarından biridir. Zira insanlar arasındaki iletişim daha çok konuşma vasıtası ile sağlanmaktadır. Bu nedenle neyi, nerede, nasıl ve ne kadar konuşacağını bilmek sağlıklı bir iletişim açısından oldukça gereklidir. Bundan dolayı toplumumuz, genç nesillerine informal yollardan diğer adabımuaşeret kaidelerini öğrettiği gibi konuşma adabını da öğretmeye çalışmaktadır. İşte âşıkların da bu informal süreçte konuşma adabını öğretme açısından sorumluluk yüklendikleri görülmektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizinin kullanıldığı bu çalışmada elde edilen veriler betimsel analize tabi tutularak tasnif edilmiştir. Öğreticilik niteliği güçlü olan âşık tarzı şiir geleneği bu açıdan okunduğunda âşıkların konuşma adabını az, yerinde ve düşünerek konuşmak, edepli konuşmak, boş konuşmamak, sözü uzatmamak, dedikodu yapmamak, kendini övmemek gibi başlıklarda tasnif edilecek şekilde ele aldıkları ve bu eğitim sürecine katkıda buldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Âşık tarzı şiir geleneği, Adabımuaşeret kaideleri, Konuşma adabı.

SPEAKING MANNER IN THE WORDS OF MINSTRELS

Abstract

The rules of good manners based on respect and courtesy; includes the behaviour patterns expected from people in many situations in the daily flow of life, such as sitting, getting up, hosting guests, going to condolences, getting on the elevator, talking on the phone. One of these rules is the one about speaking. Speaking manner is one of the most important good manner rules. Because communication between people is mostly provided by means of speech. Therefore, knowing what, where, how and how much to talk is very necessary for healthy communication. For this reason, our society is trying to teach the younger generations the manners of speaking informally, just as it teaches the other rules of good manners. It is seen that the minstrels also take responsibility in terms of teaching speaking manners in this informal process. The data obtained in this study, in which document analysis, one of the qualitative research methods, was used, was classified by subjecting descriptive analysis. When the minstrel style poetry tradition, which has a strong instructive quality, is examined from this perspective, it is seen that the minstrels handle the manners of

^aDr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, erol@erciyes.edu.tr
Makale Geliş Tarihi: 09.05.2022, Makale Kabul Tarihi: 19.09.2022

speaking in a way that can be classified under the headings such as speaking less, appropriate and in a thoughtful manner, speaking decently, not talking nonsense, not prolonging the conversation, not gossiping, not praising oneself, and not revealing secrets and contribute to this education process.

Keywords: Tradition of minstrel poetry, Rules of good manners, Speaking manner.

Giriş

“Toplumsal yaşam bireyler, gruplar ve cemaatlar arasındaki ilişkilerin düzenli bir biçimde sürdürülmesi için bir dizi beklentiyi, kalıp davranışı, işlemi, kaçınmayı ve yasağı gerektir[mektedir.]” (Örnek, 2014, s. 171). İnsanlar arasındaki ilişkilerin belli bir düzen içerisinde gerçekleşmesi toplumsal yaşamın varlığı ve devamı için en önemli gerekliliklerdendir. Bu açıdan hemen hemen her toplumsal grup için bu ortak yaşamın ahengini sağlayan, ilk yazılı yasaların ortaya çıkışından önce başlayıp sonrasında da devam eden, görünmez bir kurallar bütünü varlığı söz konusudur. Bu kurallar, ilk insanların bir araya gelerek küçük toplulukları oluşturdukları dönemlerde ortaya çıkmış ve günümüze kadar devam edegelmiştir. Bu kurallar bütünü bir yönünü âdetler, gelenekler, görenekler oluştururken bir yönünü de adabımuaşeret kaideleri oluşturmaktadır. Buradaki *adap* “terbiye, töre” (Erşahin, 2011, s. 15), *muaşeret* ise “birbiriyle toplumsal ilişkiler içinde bulunma” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1411) anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşik olarak kullanılmasıyla ortaya çıkan “*adabımuaşeret*” ise Türkçe Sözlük’te “görgü kuralları” (2005, s. 18) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kurallar, doğru davranış biçimlerini göstererek insan ilişkilerini düzenlemekte, ilişkilerin sağlıklı ve düzenli yürümesini sağlamaktadır. Görgü kurallarının şüphesiz nezaket kavramıyla ilişkisi vardır. Nezaket “başkalarına karşı saygılı ve incelikle davranma, incelik, naziklik, zarafet” anlamına gelmektedir (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1472). Görgülü birinin nezaket sahibi olması da beklenmektedir. Saygı ve tevazu da görgünün başka boyutlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle görgü, nezaket, saygı ve tevazu kavramları iç içe geçmiştir, denilebilir. Bu bağlamda görgü kuralları, bireyler arasındaki ilişkilere yön vererek onların davranış biçimlerini şekillendiren, toplumsal düzeni, huzuru ve mutluluğu sağlayan, karmaşayı önleyen saygı ve incelik kuralları bütünüdür, şeklinde tanımlanabilir. Yasal bir yaptırıma sahip olmasa da görgü kurallarına uymayanlar toplum tarafından dışlanabilmektedir. Bu noktada görgü kuralları kişinin toplumdaki yerinin belirlenmesinde de etkili olmaktadır. Bu kurallar konuşma, dinleme, selamlaşma, yemek yeme, misafir ağırlama gibi pek çok alanda toplumsal yaşamın ahenkli akışını sağlayan unsurlardandır. İşte bu görgü kurallarından en önemlilerinden biri de konuşma adabıdır.

A. KONUŞMA ADABI

İnsana ait doğal bir olgu olan konuşma, iletişimin en önemli unsurlarından biridir. “İletişim; karşıdaki kişiye ileti sunma, iletileri anlamlandırma ve iletilere tepkide bulunmadır. Yazılı ve sözlü iletişim, en çok kullanılan ileti sunma biçimleri olarak öne çıkmaktadır. Sözlü iletişimin temeli de konuşmaya dayanmaktadır.” (Erdem, 2015, s. 324). Bu anlamda iletişim kavramı içerisinde, dolayısıyla insan ve toplum hayatında konuşmanın çok büyük bir öneminin olduğu görülmektedir. Söze ve konuşmaya verilen bu önemi toplumumuz tarihin eski devirlerinden beri “İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşır.”, “İstedliğini söyleyen istemediğini iştir.”, “Dilim seni dilim dilim

dileyim, başıma geleni senden bileyim.”, “Kötü söyleme eşine, ağı katar aşına.”, “Dilin cirmi küçük, cürmü büyüktür.”, “Tatlı dil, yılanı deliğinden çıkarır.”, “Dil, kılıçtan keskindir.”, “Tatlı söz dinletir, tatsız söz esnetir.” (Aksoy, 1988) gibi atasözlerinde dile getirmiştir. Bunun yanında “Kalbi ve sözü bir olmayan kimsenin yüz dili bile olsa o yine dilsiz sayılır.” (Mevlânâ), “İnsan konuşacağı şeyden kırk kat fazlasını bilmiyorsa konuşmamalıdır.” (Dale Carnegie), “İnsan çok defa dili sebebiyle belaya uğrar.” (Hz. Ali), “Az konuşmaktan nadiren, fakat çok konuşmaktan genellikle pişman olunur.” (La Bruyere), “Güzel konuşmanın sırrı, lüzumsuz sözleri terk etmektir.” (Hz. Ebu Bekir) (Ulusoy, 2012) gibi pek çok vecize de sözün ve konuşmanın insan ve toplum hayatındaki yerini ve önemini vurgulamakta, konuşma adabı hakkında insanlara mesajlar vermektedir. Böylece sözün ve konuşmanın kişisel ve toplumsal ilişkilerin düzenine olan etkisi nedeniyle zamanla konuşma eylemi ile ilgili görgü kurallarının ortaya çıktığı, ölçülü, yerinde ve zamanında konuşmanın iletişimin önemli kuralları hâline geldiği görülmektedir. İşte bu kurallar bütünü zaman içerisinde kültürün bir parçası hâline dönüşmüştür. Kültürün temel özelliklerinden biri kültüre konu olan unsurların, sosyal bir miras olarak nesilden nesile, belirli bir değişim süreci içerisinde geçiyor olmasıdır. Böylece sosyo-kültürel özellikler, yaşayan nesile öğretilerek bu nesil sosyalleştirilirken kültür de gelecek nesile taşınmış olur (Eroğlu, 2000, s. 216). Bu durum toplumları ayakta tutan en önemli hususlardan biridir.

Kültürün yeni nesillere eğitim-öğretim süreci, resmî yollardan olabileceği gibi resmî olmayan yollardan da olmaktadır. Toplumlar formel olarak okullarda yeni nesillere kültüre ait pek çok hususu, kuralı, kaideyi öğretmekle kültürel devamlılığı sağlamaya çalışırken informal yollardan da oluşturduğu mekanizmalar içerisinde kendi kabulleri çerçevesindeki ideal insan tipini yetiştirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede toplumlar yeni kuşaklara düğün ve cenaze evinde, hasta ziyaretinde, akşam oturumlarında, sokakta, parkta, camide, hamamda vs. her türlü toplumsal mekânda ve birliktelikte, yazısız kurallarını ve doğru davranış şekillerini öğretmeye çalışmaktadır. Bunların yanında masal, destan, halk hikâyesi, efsane gibi sözlü kültür ürünleriyle de bu informal eğitim sürecini tamamlamaktadır. İşte kültürel bağlamda halkın eğitimini hedefleyen bu informal eğitim mekanizmasının dışlarından biri de ortaya çıktığı dönemden beri âşık tarzı şiir geleneği olmuştur. Bu nedenle âşık tarzı şiir geleneğinin eğitimsel işlevi üzerinde durmak gerekmektedir.

B. ÂŞIK TARZI ŞİİR GELENEĞİNİN EĞİTİMSEL İŞLEVİ

Temeli Orta Asya’daki eski Türk sözel kültür geleneğine dayanan ve Anadolu sahasında varlığı 16. yüzyıldan itibaren takip edilebilen âşık tarzı şiir geleneğinin temsilcileri olan âşıklar aşk, seveda, ayrılık, yoksulluk, yiğitlik, ölüm gibi bireysel konularda duygu ve düşüncelerini dile getirirken toplumsal konulara karşı da duyarsız kalmamışlardır. Bu doğrultuda âşıklar yüzlerce yıllık gelenekleri içerisinde halkın eğitimiyle ilgili konularda da kendilerini sorumlu hissetmişler, bu doğrultuda halk eğitimi, âşık tarzı şiir geleneğinin en önemli misyonlarından biri hâline gelmiştir. “Âşıklar, yaşadığı toplumu, kendini diğer insanlara göre daha iyi çözümleyen ve bunu dile getirebilen kişidir. Birey ve toplumdaki her türlü aksaklığı ve yanlışlığı görebilen âşık, bu konuyu şiirlerinde dillendirerek; bireysel, toplumsal, ahlakî ve dinî yönlerden birey ve toplumun gelişmesini sağla[maktadır].” (Akkaya, 2010, s. 90). Âşık tarzı şiir geleneğinde “öğreticilik birinci plandadır. Âşık halkı aydınlatmayı görev sayar. Onlar, gezip gördükleri yerlerden ve ustasından aldıkları bilgileri halka, halkın diliyle anlatarak, halkı eğitmek,

bilgilendirmek için çaba harcamışlardır. Âşıklar halkın gözünde daima en iyiyi, en güzeli bilen kişilerdir. Onlar, insanın insana, dine, değer yargılarına ve topluma karşı olan sorumluluğunu hatırlatmışlar ve halka halkın gereksinimleri doğrultusunda hizmet etmişlerdir.” (Artun, 2018, s. 170). Bu manada âşık tarzı şiir geleneğinin William R. Bascom’un belirttiği folklor unsurlarının işlevlerinden biri olan halkın eğitimi ve kültürün aktarılması işlevini (2014, s. 71-86) yerine getirdiğini söylemek mümkündür. Âşık tarzı şiir geleneği ürünleri incelendiğinde bu ürünlerin içerisinde öğütlerin, atasözlerinin çokça bulunduğu, ahlaki anlamda ders verici didaktik söylemlerin sık sık geçtiği, bu nedenle âşık edebiyatının özellikle öğüt türü şiirler yönünden oldukça zengin olduğu görülmektedir. “Âşıkların öğütlemelerini, ahlak anlayışlarını biçimlendiren [ise] İslamiyet ve Türk töresidir.” (Artun, 2018, s. 187). Onların, ortaya koydukları eserlerle İslam dininin çerçevesini çizdiği ahlak anlayışı ile Orta Asya’dan Anadolu’ya taşınan eski Türk töresine, geleneklerine, göreneklerine ve adabımuâşeret kaidelerine dair hususları sık sık vurgulayarak kültürel manada bir devamlılığı sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bu doğrultuda âşıkların kültür taşıyıcısı oldukları söylenebilir. Âşıklar uyarılarda bulunarak, örnek göstererek bir anlamda yüksek ahlaki değerleri ele alan konuları işleyerek toplumun görmek istediği ideal insan tipinin özelliklerini de ortaya koymaktadırlar. Bu noktada âşıkların öğütlemelerinin topluma ayna tutması yönüyle dikkat çekici olduğu belirtilmelidir. Zira bir gelenek taşıyıcısı olan âşık, sanatını halkın içinde icra etmektedir. Âşıklar sanatçı kimliklerinin yanında iyi birer gözlemcidirler. Dolayısıyla yanlış davranış şekillerine şahit olan âşıklar, insanlarda olması gereken davranışlara dikkatleri çekip öğüt vererek bu yanlış davranışları düzeltmeye çalışmaktadırlar. Âşıklar toplum tarafından sayılan sevilen bir konumda oldukları için de onların tespitleri ve öğütleri toplumu yönlendirici nitelikte olmaktadır. Onların amacı bir yol gösterici olarak toplumsal yanlışlara parmak basarak toplumda erdemli insanların sayısını çoğaltmak ve böylece toplumu daha ileriye taşımaktır. Bu bağlamda âşıkların bu sorumluluk bilinçlerinin ve hamlelerinin topluma bir düzen getirdiği de söylenebilir. İşte âşık tarzı şiir geleneği temsilcilerinin ele aldığı konulardan birinin de toplumsal görgü kurallarından olan konuşma adabı olduğu görülmektedir. Gelenek bu açıdan incelendiğinde âşıkların bu konu üzerinde sık sık durdukları, topluma önemli öğütler verdikleri görülmektedir.

C. YÖNTEM

1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Araştırmanın amacı âşık tarzı şiir geleneğinde konuşma adabı ile ilgili unsurların olup olmadığını tespit etmek, bu doğrultuda varsa âşıkların halk eğitimine katkılarını ortaya koymaktır. Bu amaçla araştırmamızda nitel araştırma¹ yöntemlerinden doküman incelemesi² tekniği kullanılmıştır. Bu doğrultuda YÖK Ulusal Tez Merkezi’ndeki âşık monografisi türünde hazırlanmış olan lisansüstü tezler ile yayımlanmış âşık monografileri ve antolojiler taranmış, bu çalışmalarda âşıkların konuşma adabı ile

¹ Nitel araştırma “Gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir.” (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 45).

² “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar, nitel araştırmada doküman incelemesi tek başına bir veri toplama yöntemi olabileceği gibi diğer veri toplama yöntemleri ile birlikte de kullanılabilir.” (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 217).

ilgili olarak dile getirdikleri duygu ve düşünceler, bu konuda altını çizdikleri hususlar ve topluma yaptıkları ikazlar betimsel analize³ tabi tutularak tasnif edilmiştir.

2. Araştırmanın Önemi

Literatüre âşık edebiyatının eğitimsel yönü, görgü kuralları ve konuşma adabı penceresinden bakıldığında karşımıza az sayıda çalışma çıkmaktadır. Bu noktada literatür değerlendirildiğinde “Hoşgörüyü Bağlı Nasihatler” başlıklı çalışmanın daha çok âşıkların hoşgörü bağlamında topluma verdiği mesajları incelediği görülmektedir (Kaya, 2000). “Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Halk Eğitimi” başlıklı çalışmada ise 17. yüzyıl âşıklık geleneği temsilcilerinden olan Âşık Ömer, Karacaoğlan ve Gevherî'nin şiirleri taranmış ve genel olarak bu âşıkların halk eğitimi ile ilgili unsurlara şiirlerinde nasıl yer verdiği ortaya konulmuştur. Çalışmada konumuz bağlamında sınırlı olarak sadece Karacaoğlan'a ait birkaç şiir üzerinden konuşma adabı ile ilgili hususlara değinildiği görülmektedir (Akkaya, 2010). Özcan (2010) tarafından yapılan çalışmada ise âşık edebiyatındaki nasihat destanlarının eğitimin bütün kademelerinde kullanılması gerektiği üzerinde durulmuştur. “Âşık Feymanî'de Nasihat” başlıklı çalışmada ise Âşık Feymanî'nin şiirlerinde yer alan nasihatler toplumsal, dini, vatan ile ilgili, sevdâ ve sevgili ile ilgili nasihatler ve sağlık ile ilgili nasihatler gibi başlıklarda incelenmiştir (Anaz & Arı, 2018). Karakaş (2021) ise Âşık Dursun Yeşiloğlu'nun şiirlerinde nasihat konusunu ele almıştır. Görüldüğü gibi yapılan az sayıdaki çalışmada daha çok âşık tarzı şiir geleneğinin nasihatnameler üzerinden halk eğitimi genel başlığıyla ilişkisi üzerinde durulduğu, özel olarak ise bu geleneğin temsilcilerinin eserlerinde konuşma adabı ile ilgili bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu nedenle çalışma önem arz etmektedir.

3. Bulgular

3.1. Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Konuşma Adabı Unsurları

Âşıklar üzerine yapılan monografi çalışmaları ve antolojilerin incelenmesi neticesinde elde edilen bulgular kategorilere ayrılarak az konuşmak, tatlı dille konuşmak, düşünerek konuşmak, kırmadan konuşmak, yerinde ve zamanında konuşmak, edepli konuşmak, doğru konuşmak, sözünde durmak, boş konuşmamak, sözü uzatmamak, bilmeden konuşmamak, dedikodu yapmamak, kendini övmemek şeklinde tasnif edilerek incelenmiştir. Elde edilen bulgular şu şekilde sıralanabilir:

3.1.1. Az konuşmak:

Atalarımızın “İki dinle, bir söyle.” diyerek çok konuşmanın zararlarını vurguladıkları gibi âşıklar da yerli yersiz şekilde çok konuşan insanların zarar göreceklarini belirtmişler, insanlara az ve öz konuşmayı öğütlemişlerdir. Onlara göre çok konuşmak insanın rahatını kaçıracaktır. Âlim kişiler bilgili olmalarına rağmen az konuşmaktadırlar. Zira çok konuşmanın insanlara bir faydasının olmadığı gibi dinleyenleri de bıktırması söz konusudur:

“Mecliste ârif ol kelâmı dinle
El iki söylerse, sen birin söyle

³ Bu analiz yöntemine göre elde edilen veriler önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Bu analizde amaç, elde edilen bulguları düzenleyip yorumlayarak okuyucuya sunmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 224).

Elinden geldikçe sen iylik eyle
Hatıra dokunup yıkıcı olma" (Köprülü, 2004, s. 298)

"Azıcık söylersen olursun rahat
Boş durma kalbinden getir salavat
Ki sende var ise din ü diyanet
İstikamet erkânına iyce bak" (Kaya, 1999, s. 207)

"Olmayasın karakersiz
Çok konuşun yerli yersiz
Adın doğru kendin hırsız
Karanlıkta dolaşırsın" (Kaya, 2011, s. 272)

"Başına bir iş gelir ise dön bak ardına gelen az
Âlim kişi az konuşur ediyor dudak dile naz" (Bor, 2020, s. 1041)

"Harama bakarsan ahrette yanan.
Toplumda az konuş, kapat ha çenen.
Eğer bol yağmurlu geçerse senen,
Mevsimler iy'olur, güzün iy'olur." (Aksoy, 2021b, s. 402)

3.1.2. Tatlı dille konuşmak:

İnsan konuşurken gönül okşayarak ve gülümseyerek konuşmalıdır. İnsanlara kırmadan, hoş gidecek şekilde hitap etmelidir. "Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır." atasözünde dile getirildiği gibi duygu ve düşünceler güler yüzlü, neşeli, samimi bir şekilde ifade edilmelidir. Söylenen söz, güzel bir ses tonuyla ve nezaket içerisinde söylenirse muhatabında karşılık bulur. Bu doğrultuda âşıklar "ağzından bal damlayarak" konuşmayı dünyanın malına eş değer tutmaktadır. Onlara göre güler yüzlü ve tatlı dille konuşmanın aynı zamanda insanlar arasında sevgi bağı kurulmasına, birlik ve beraberliğin sağlanmasına, pek çok sorunun çözülmesine de faydaları olacaktır. Tatlı dille yapılan sohbeti bayram olarak değerlendiren âşıklara göre insan öyle konuşmalıdır ki, dinleyenler ondan lezzet almalıdır:

"Ağzı temiz, güzel konuş, sırlı ol,
Her toplumda edepi ol, arlı ol,
İnsanlar içinde itibarlı ol,
Hırslı değil, tebessümlü yüz bırak." (Taşlıova, 2010, s. 404)

"Hoş konuşmak dile tatlılık verir,

El ele tutuşmak kutluluk verir,
Dünya sevenlere mutluluk verir,
Duygu güzelliştir, haz güzelliştir.” (Taşlıova, 2010, s. 585)

“İnsanda hoşgörü var ise eğer,
Tatlı söz dünyanın malına değer,
Gülerek konuşan mutluluk duyar,
Bundan güzel sima olmaz, yüz olmaz.” (Taşlıova, 2010, s. 642-643)

“Gönül aşkın seyranıdır
Tatlı sohbet bayramıdır
Muhabbetin hayranıdır
Diyarbakır Diyarbakır” (Akın, 2009, s. 349)

“İman aşkı kaybolmasın özünden,
Dinleyenler lezzet alsın sözünden,
Tebessümü eksik etme yüzünden,
Şevkini geniş tut hakkı unutma” (Üneş, 2018, s. 130)

3.1.3. Düşünerek konuşmak:

Âşıkların konuşma adabında üzerinde durdukları bir başka husus düşünerek konuşmaktır. Onlara göre insan konuşurken söylemek istediği sözün anlamlarını derin bir şekilde, her yönden düşünerek söylemeli, söylediği sözler anlamlı ve mantıklı olmalıdır. Kişi konuşurken düşünme düşünme, sözünü tarta tarta, ataların sözüyle dilinde kırk kere çevirerek söylemelidir. Çünkü sözün ağızdan çıktıktan sonra geriye dönmesi mümkün değildir. Bu nedenle insanlar kendi dilleri nedeniyle sıkıntıya düşmekte, başı belaya girmekte, acı çekmektedirler. Bu manada âşıklara göre düşünerek konuşan insanlar cevher kıymetindedirler:

“Konuşurken kelimeyi düz söyle,
İyi dinle, derin düşün, öz söyle,
Manalı mantıklı güzel söz söyle,
Lafı uzatmanın ne faydası var?” (Taşlıova, 2010, s. 544-545)

“Pişire pişire söyle sözünü
Gerçeği fark eyle aç da gözünü
Bir mürşide el ver bağla özünü
Yeşil elden gayri neyimiz vardır” (Seçim, 2021, s. 293)

“Şaşırmış yapmışsam yanlış işleri,

Eğer konuşmuşsam ileri geri,
Lokmasın yediğim ev sahipleri,
Bana hakkınızı helâl eyleyin.” (Çelik, 2020, s. 461)

“İnan ki olmuyor, geriye dönüş
Git bir sadık can bul, hep ona danış
Yüz dinle, bin düşün, bir kere konuş
Bir hoş seda gibi söz bırak oğul” (Yanlıç, 2015, s. 333)

“Her fikri herkese danışmayınız,
Her yakın gelenle tanışmayınız,
Çok konuşan ile konuşmayınız.
Sözü dilik dilik dilmelisiniz.” (Dede, 2018, s. 58)

“Diline sahip ol düşme belaya
Sonunda düşersin derde çileye
Özenme sen yalan yanlış hileye
Dürüst insanların izini seçin” (Uluman, 2019, s. 182)

3.1.4. Kırmadan konuşmak:

Âşıkların konuşma adabında dikkat çektiği bir diğer önemli husus karşıdaki kişiyi incitecek, gururunu kıracak ya da hakaretimiz şekilde konuşmamaktır. Zira bu durum, etkiye tepki prensibi çerçevesinde istenmeyen durumların yaşanmasına da sebebiyet verebilir. Kötü söz, kötü söze, hakaret hakarete yol açabilir:

“Söz söylerken karşıdakine değmesin,
Manasını iyi seçmek gerekir.
Yiğit odur, dediğinden caymasın,
Anasını iyi seçmek gerekir.” (Taşlıova, 2010, s. 585)

“Şeref der, toplumda kendini tanı,
Öyle hitap et ki, yakmasın canı,
Herkes sever sadakatli insanı,
Fenasını iyi seçmek gerekir. (Taşlıova, 2010, s. 585)

“Gel Hanefi Hak’a bağla özünü
Kimseyi kırmadan söyle sözünü
Görmek istemezler belki yüzünü
Yaşadıkça bana hak vereceksiniz” (Solmaz, 2019, s. 276)

“Sen birine söver isen,
O da döner, söver sana.
Ele kendin över isen,
El de kendin över sana.” (Aksoy, 2021a, s. 429)

3.1.5. Yerinde ve zamanında konuşmak:

Âşıklara göre insan yerine göre konuşmalıdır. Her yerde ve her ortamda her şeyi konuşmak doğru değildir. İnsanın konuştuğuna değmeli, söylenen söz de taşı gediğine koymalıdır:

“Olur olmaz yerde açma dilini,
Belki orda anlamazlar hâlini,
Gönül bahçesinden sevgi gülünü,
Dermesi kolaydır kokması zordur.” (Taşlıova, 2010, s. 593)

“Olur olmaz yerde söze başlama,
Cahil isen âlimleri taşlama,
Cevizin dalına armut aşlama,
Meyve verse bile nesilsiz olur.” (Taşlıova, 2010, s. 595)

“Boğaz boğum boğum, dil öre öre,
Sözü konuşmalı yerine göre,
Her şeyden üstündür terbiye töre,
Ne kuvvetten ne de zordan konuşur.” (Taşlıova, 2010, s. 596)

“Dinle sözlerimi, nasihat olsun.
Kötünün elinden kendini koru.
Öyle söz söyle ki yerini alsın,
Cahilin hâlinden kendini koru.” (Taşlıova, 2010, s. 616-617)

“Namert insan ile gezme, dolanma.
Gönül sana demedim mi, bin defa?
Olur olmaz yerde söze karışma.
Gönül sana demedim mi bin defa?” (Aksoy, 2021a, s. 290)

“Bülbülsüz deminde gülün mahpus et
Uzatma haramda elin mahpus et
Âlim huzurunda dilin mahpus et
Katre dalga vurmaz ummâna karşı” (Erkal, 2018, s. 52)

3.1.6. Edepli konuşmak:

Âşıklara göre konuşma adabında söylenen sözün edebe aykırı olmaması da gereklidir. İnsan, dilini çirkin sözlerden arındırmalı, insanın sözü özü gibi edepli ve iffetli olmalıdır:

“Sözün edep özün iffet
Dilin Allah desin kızım
Yaratanı daim zikret
Hâlin Allah desin kızım” (Kaya, 2015, s. 122)

3.1.7. Doğru konuşmak:

Âşıkların konuşma adabıyla ilgili olarak sıklıkla dile getirdiği bir başka husus ise söylenen sözün doğru olmasıdır. Onlara göre insan her hâliyle dürüst olmalı, çıkarı için yalan söylememeli, tertemiz özüyle gerçeğe bağlanmalıdır. Özü bozulmuş olan ve yalan söyleyen insanlardan kimseye bir fayda dokunmayacaktır. Doğru konuşmak, yalan söylememek en büyük erdemlerden biridir. Âşıklara göre doğru konuşanlar toplum içinde yüce bir mertebeye erişirler. Bu konuda âşıklar önce kendilerini uyarmaktadırlar. Çünkü onlara göre âşıklar toplumun temsilcileridir. Bu fikirler etrafında âşıkların şiirleriyle insanları ikaz ettikleri görülmektedir:

“Sözün doğrusunu söyle gel bulaşma sen riyaya
Eğer cenneti istersen hürmet eyle sen anaya” (Bor, 2020, s. 935)

“Gel ey âşık gel de hele sözün doğrusun söyle
Doğru sözü söyleyenler halk içinde yücedir” (Bor, 2020, s. 987)

“Kâmil insan dünya zevkini neyler
Arifler her zaman doğruyu söyler
Çıkar için boyun eyen şu beyler
Ayak bassa yollarında yalan var” (Atalay, 2019, s. 243)

“Gerçek kalanların sözünü dinle,
Hak gerçeğe bağlan temiz özünle
Sakın yalan dolan deme sözünle,
İlim deryasına sal insanoğlu” (Demir, 2011, s. 258)

“Fitnelik düşünüp kurma planı,
Çeker delikten tatlı dil yılanı,
Konuştuğun dostu atma yalanı
Doğrusunu söyle poz çıkarma ha!” (Alpkan, 2019, s. 116)

“İnsanoğlu doğru söyle yalanı atma sakın,
Muhannetten zarar gelir, peşine gitme sakın.” (Alpkan, 2019, s. 170)

“Her sözün doğru tavrın pek olsun
Gülistanda olsan gülün tek olsun
Az ye, az uyu başın dik olsun
Hâlini düşmana bildirme oğul” (Kaya, 2015, s. 154)

3.1.8. Sözünde durmak:

Kültürümüzde değer verilen en önemli hususlardan biri de söylenen sözün arkasında durmaktır. İnsanın ağzından çıkanı yapması, sözünde durması büyük bir erdemdir. İnsan yapabileceğini söylemeli, söylediğini de yapmalıdır. Bu duruma âşıkların da dikkati çektiği görölmektedir:

“Sonu yok dünyanın encamı yalan,
Gel fanide biraz sen de oyalan,
Var mı ki acaba bir ibret alan,
Sözünde er kişi yâr ol göresin.” (Altuntaş, 2013, s. 258-259)

3.1.9. Boş konuşmamak:

Âşıkların en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de boş, gereksiz ve manasız konuşmamaktır. Boş ve gereksiz konuşma bir bakıma israftır. Âşıklara göre söz değerlidir ve israf edilmemelidir. Onlara göre sözde anlam olmadıktan sonra sözün bir değeri de yoktur. İnsan bir konuda bilgi sahibi ise konuşmalı, diğer insanlar da bu konuşmadan feyz almalıdır. Âşıklara göre insanların konuşmaları kimliklerini de göstermektedir. Aslında herkes heybesinde ne varsa ortaya onu dökmektedir:

“Şeref der ki, sözü yetir başına,
Sakın sen konuşma boşu boşuna,
Gayretli ol yapacağın işine,
Dünyadaki sanat insanlar için.” (Taşlıova, 2010, s. 504)

“Kamiller yolunda şaşmayan bilir
Boş konuşup haddin aşmayan bilir
Yıkıp kenarını taşmayan bilir
Merdinen meydanda tozanlar gelsin” (Kahraman, 2021, s. 370)

“Dünyada insanlar türlü türüdür,
Âlim ilim, cahil vardan konuşur.
Metanetli insan itibarlıdır,
Ne kazançtan ne de kârdan konuşur.” (Taşlıova, 2010, s. 596)

“İmanla Allah’a bağla özünü.
Gel harama bakma, çevir gözünü.
Toplumda hesaplı söyle sözünü,
Lüzumsuz konuşup dil israf etme.” (Aksoy, 2021b, s. 260)

“Fevzi'yim manasız sözü söylemem
Yalan dolan vicdanımda oylamam
Fakir fukaraya zulüm eylemem
Mazlumdan gelecek ahtan korkarım” (Uluman, 2019, s. 72)

“Tüccar isen sermaye tab özünden
El ariftir astarından yüzünden
Bir söz deki mana çıka sözünden
Papağan misali ötmen yani ne” (Aydın, 2012, s. 427)

3.1.10. Sözü uzatmamak:

Âşıklara göre güzel konuşmanın en önemli özelliklerinden biri de sözün uzatılmamasıdır. Onlara göre yerinde, zamanında ve dozunda yapılan konuşmanın faydası vardır. Faydalı da olsa uzayan konuşma dinleyenleri sıkacaktır:

“Bir söz konuşurken uzatma sakın,
Büyükler yanında terbiye takın,
Âlim meclisine yakın ol yakın,
Fesadın dilinden kendini korusun.” (Taşlıova, 2010, s. 616-617)

“Böyle nasihattan çokları bıkar,
Uzun söz insanın canını sıkar
Hülâsa eylesen, bir gaye çıkar,
Ben sizi zannetmem el malısınız” (Dede, 2018, s. 60)

3.1.11. Bilmeden konuşmamak:

Âşıklara göre bir konu hakkında konuşabilmek için o konuda bilgi sahibi olmak gerekir. İnsanların dillerine gelen her sözü doğru olup olmadığı bilmeden söylemeleri doğru değildir. Bu durum aynı zamanda boş konuşmaktan öteye geçmeyecektir:

“Söyleme sözünü iyi bilmeden
Mutlu olur mu ki adam gülmeden
İş bunu bilesin bir gün ölmeden
Doğruluk hâlinde kalanlar güzel” (Demir, 2011, s. 118)

“Bilmez iken konuşanın
Müraiyle tanışanın
Cahile iş danışanın
Vay hâline, vay hâline.” (Dede, 2018, s. 152)

3.1.12. Dedikodu yapmamak:

Hemen her ahlak anlayışının reddettiği ve yasakladığı davranış şekillerinden biri de dedikodu yapmaktır. İnsan söylediğini hakkında konuştuğu kişinin yüzüne söylemeli, arkasından konuşmamalıdır. Bu bağlamda âşıklar da insanları dedikodu yapmamaları konusunda uyarmaktadırlar:

“Duyma kötü söze kulak kabartma,
Azdırma nefsin sakın şaşırtma,
Dedi kodu yapma sözü abartma,
Yolda kalmışlara yer ol göresin” (Altuntaş, 2013, s. 258-259)

“Rastgele meydana sürme atını
Ola ki seninle yarışan olur
Her ne söyler isen yüzüme söyle
Senin de arkandan konuşan olur” (Uluman, 2019, s. 64)

“Yahşi yaman her gün geçer efendim
Acı sözle dağlamaktan ne fayda
Gıybet etmek zinadan da beterdir
Şurda burda koğlamaktan ne fayda” (Kaya, 1999, s. 93-94)

3.1.13. Kendini övmemek:

İnsana yakışmayan huylardan biri de kişinin kendisini övmesidir. Bu durum toplum içinde çirkin bir davranış olarak görülmektedir. Aslında dinleyenlerde tersi bir etki de bıraktığı söylenebilir. Bu manada âşıkların da kişinin kendisini övmemesi yönünde uyarılarda bulunduğu görülmektedir:

“Kendin bilen kendi kendin methetmez
Cahil gibi bomboş sözü söylemez
Kendisinde boş ahvaller eylemez
Yüksek uçma herkes seni söylesin” (Demir, 2011, s. 134)

“Leyl ü nehar dünya heves dost olan
Ehl-i derdin devranına kast olan
Malayani öğünmekte mest olan
Gönül verip zikrullâhı tanımaz” (Erkal, 2018, s. 106)

Âşıkların konuşma adabıyla ilgili olarak dile getirdikleri bu hususların yanında bir sohbet ortamında söz söyleme önceliğinin büyüklerde olduğunu vurguladıkları da görülmektedir:

“Böyükler konuşur küçükler dinler
Koyunlar kesilir kazanlar kaynar
Kadınlar bir yanda erkek ayrı oynar
Bizde böyle olur köy düğünleri” (Kutlusoy, 2006, s. 141)

Bu dörtlükte bir toplumsal birlikteliğin fotoğrafını çeken âşık, büyükler konuşurken küçüklerin dinlemesi gerektiği mesajını vermektedir. Büyüklere gösterilen saygı, Türk kültürünün en önemli değerlerinden biridir. Küçüklerin bir konuşma adabı olarak büyüklerin sözlerini kesmeden dinleyip bu sözlerden hisse almaları kültür ve bilgi aktarımını sağlayacaktır.

Görüldüğü gibi âşıklar konuşma adabını pek çok yönden ele alıp topluma hem öğüt hem de güzel örnekler vermeye çalışmışlardır. Âşık tarzı şiir geleneği içerisinde bu konunun ele alındığı şiirlerin sayısı oldukça fazladır ancak örnekler tekrara düşmemek adına yukarıda verilenlerle sınırlandırılmıştır.

Sonuç

Toplumunu oluşturan bireylerin aralarındaki yazısız sözleşmeyle ortaya konulan adabımuâşeret kaideleri insanlar arasındaki karşılıklı saygı, nezaket ve anlayış çitasını yukarılara taşımaktadır. Bu kaidelerden biri de konuşmaya dair olanıdır. Konuşma bir iletişim unsurudur. İletişim, insanların duygularını, düşüncelerini ve bilgilerini birbirleriyle paylaştıkları dinamik bir süreçtir. İnsanoğlunun bu süreci yazıyla, sözle, resimle vs. yürütmesi mümkündür. Günümüzde her ne kadar elektronik iletişim unsurları insan hayatına oldukça fazla oranda girmiş olsa da sözlü iletişim bugün hâlen insanların en çok kullandıkları iletişim kanalı konumundadır. İşte bu noktada konuşmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Toplumsal eğitim ve denetim mekanizması diğer görgü kurallarının uygulanmasında olduğu gibi konuşma adabı noktasında da devreye girmektedir. Bu nedenle toplumsal öğretici, eğitici konumundaki yaşlılar ve büyükler, konuşma adabına dair kuralları genç nesillere yeri geldiğince benimsetmeye çalışmaktadırlar. Bu çerçevede halkı bilinçlendirmek ve aydınlatmak görevlerini üzerine alan ve öğreticilik özelliği ön plana çıkan âşıklık kurumunun da bu konuda rol üstlendiği, konuşma adabına dair hususları şiirlerinde dile getirerek halkı eğitmeye çalıştığı görülmektedir. Âşıkların bu doğrultuda konuşma adabına uymayan ölçsüz davranış şekillerini engellemeye yönelik olarak insanları ikaz ettikleri, onlara uyarılarda ve tavsiyelerde buldukları dikkati çekmektedir. Bu açıdan âşıkların şiirlerinde topluma az konuşmak, tatlı dille konuşmak, düşünerek konuşmak, kırmadan konuşmak, yerinde ve zamanında konuşmak, boş konuşmamak, sözü uzatmamak, edepli konuşmak, dedikodu yapmamak, sözünde durmak, doğru konuşmak, bilmeden konuşmamak, kendini övmemek gibi hususlarda öğütler verdikleri görülmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışmanın sahası 2020 yılından önce gerçekleştirildiği için Etik Kurul Beyanı sunulmamıştır.

Kaynakça

- Akın, B. (2009). *Âşık Mah Turna'nın hayatı, edebi kişiliği ve şiirleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkaya, N. (2010). *Âşık tarzı şiir geleneğinde halk eğitimi*. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (27), 88-100.
- Aksoy, E. (2021a). *Âşık Ahmet Poyrazoğlu'nun şiir evreni*. Kimlik Yayınları.
- Aksoy, E. (2021b). *Kayseri âşıklık geleneği ve Gömürgenli Âşık Mahrumî*. Kimlik Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1*. İnkılâp Kitabevi.
- Alpkan, Y. (2019). *Âşık Rüstem Alyansoğlu hayatı, sanatı ve şiirleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Manisa Celâl Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altuntaş, İ. (2013). *Âşık Bayramî Yaşar Polat'ın âşıklık geleneği içindeki yeri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Anaz, Z., & Arı, B. (2018). *Âşık Feymânî'de nasihat*. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (71), 215-230. Doi number: 10.9761/JASSS7801.
- Artun, E. (2018). *Âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı edebiyat tarihi/metinler*. Karahan Kitabevi.
- Atalay, H. (2019). *Âşık Mevlüt Mertoğlu'nun şiirlerinde tema ve değerler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, O. (2012). *Her yönüyle Âşık Sâbit Müdâmî* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bascom, W. R. (2014). Folklorun dört işlevi (Çev. Ferya Çalış). İçinde M. Öcal Oğuz & Selcen G. Teke (Hzl.), *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar 2* (3. Baskı), (ss. 71-86). Geleneksel Yayıncılık.
- Bor, G. (2020). *Âşık Temelî'nin hayatı, sanatı ve şiirleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, C. (2020). *Âşık Binali Kılıç hayatı-sanatı-eserleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dede, Y. (2018). *Kırşehir âşıklık geleneğinde Âşık Şemsi Yastıman* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, C. (2011). *Âşık Müslim Seyrani'nin hayatı, sanatı ve eserleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdem, İ. (2015). İletişim sürecinde konuşma becerisi. İçinde A. Kaya (Ed.), *Kişilerarası ilişkiler ve etkili iletişim* (8. Baskı), (ss. 324-343). Pegem Akademi Yayınları.
- Erkal, A. (2018). *Narmanlı Âşık Sümmânî*. Ketebe.
- Eroğlu, F. (2000). *Davranış bilimleri*. Beta.
- Erşahin, İ. (2011). *Halk kültürü ve edebiyatı sözlüğü*. Ötüken Yayınları.
- Kahraman, A. (2021). *Âşık Sadık Gül hayatı-sanatı ve eserleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karakaş, A. (2021). Âşık Dursun Yeşiloğlu'nun şiirlerinde nasihat (öğütleme). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 519-528. Doi number: 10.29000/rumelide.1032435.
- Kaya, D. (1999). *Âşık Ruhsatî*. Sivas Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kaya, D. (2000). *Âşık edebiyatı araştırmaları*. Kitabevi.
- Kaya, D. (2011). *Âşık Veysel*. Akçağ Yayınları.
- Kaya, S. (2015). *Âşık Aslan Uslu'nun hayatı, sanatı ve şiirlerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köprülü, M. F. (2004). *Saz şairleri*. Akçağ Yayınları.
- Kutlusoy, N. (2006). *Buruklu Âşık Kul Mustafa hayatı-şiirleri-atışmaları-halk hikâyeciliği derleme-inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Örnek, S. V. (2014). *Türk halkbilimi*. Bilgesu Yayınları.
- Özcan, H. (2010). Nasihat destanlarının eğitimdeki rolü. *Motif Akademi*, 3(6), 58-64.
- Seçim, M. (2021). *Âşık İkrârî'nin hayatı, sanatı ve şiirleri üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Solmaz, F. (2019). *Malatyalı Âşık Hanefi Ünver hayatı, sanatı ve şiirleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşlıova, M. M. (2010). *UNESCO yaşayan insan hazinesi Âşık Şeref Taşlıova hayatı ve şiirleri*. MEB Yayınları.
- Uluman, F. (2019). *Kars âşıklık geleneği içerisinde Arpaçay Toy Âşıklığı ve Âşık Fevzi Olgun* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ulusoy, H. (Der.) (2012). *Zamanın eskitemediği en güzel sözler*. Alfa Yayınları.
- Üneş, H. (2018). *Âşık Firkatî hayatı-sanatı-şiirleri ve hikâyeleri*. Artikel Yayıncılık.
- Yanlıç, R. A. (2015). *Âşık Şahsenem Bacı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. Baskı). Seçkin Yayınları.

SAĞLIK VERİLERİNİN İŞLENMESİNDE AYDINLATMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ*

 Miray ÖZER DENİZ^a

Özet

Kişisel sağlık verileri, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) m. 6 uyarınca özel nitelikli kişisel veridir. Kişisel verilerin işlenmesinin hukuka uygunluk nedenlerinin başında ilgili kişinin işleme faaliyetine yönelik açık rıza vermesi gelmektedir. Açık rıza gereksiz verilerin işlenebilmesi hali ise istisna olarak düzenlenmiştir. Kişisel verilerin işlenmesi bakımından geçerli olan rıza, aydınlatılmış rızadır. İlgili kişinin sağlık verisinin işlenmesine yönelik verdiği rızanın geçerli olabilmesi için açık rıza beyanından önce aydınlatılmış olması gerekir. Aydınlatma yükümlülüğü, geçerli bir rızanın şartı olmakla birlikte ayrıca ilgili kişinin sahip olduğu düzeltme, silme veya itiraz hakları gibi bağlantılı diğer haklarının kullanımı için de gereklidir. İlgili kişinin aydınlatılması, KVKK m. 10'da veri sorumlusunun yükümlülüklerinden biri olarak düzenlenmiştir. KVKK m. 10'un uygulanmasına ilişkin usuller Aydınlatma Yükümlülüğünün Yerine Getirilmesinde Uyulacak Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğde (Tebliğ) yayımlanmıştır. Çalışmamızda, KVKK ve Tebliğ çerçevesinde, sağlık verilerinin işlenmesinden önce veri sorumlusu olan doktor veya hastanenin ilgili kişiyi aydınlatma yükümlülüğü, şekli ve maddi unsurları ile bu yükümlülüğe uyulmamasının hukuki sonuçları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık verileri, Aydınlatma yükümlülüğü, Özel nitelikli kişisel veriler, Kişisel verilerin işlenmesi.

THE OBLIGATION TO INFORM IN PROCESSING PERSONAL HEALTH DATA

Abstract

Personal data concerning health is deemed to be special personal data according to Personal Data Protection Code Art 6. It is prohibited to process special categories of personal data without the explicit consent of the data subject. In Art 6/3 exceptions that such data can be processed without explicit consent are regulated. One of the conditions for processing personal data is explicit consent which should be given after being informed. The obligation of the data controller to inform is regulated in Art. 10. This obligation is compulsory not only for explicit consent but also for the application of other related rights such as correction, deletion or objection rights of the data subject. The details of obligation of data controller to inform is regulated in Communique On Principles And Procedures To Be Followed In Fulfilment Of The Obligation To Inform. In this study, the

*Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Doktora programı kapsamında hazırlanan "Özel Nitelikli Kişisel Verilerin İşlenmesi ve Bundan Doğan Sorumluluk" adlı tezden türetilmiş makaledir.

^a Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Medeni Hukuk Bölümü, ozermiray@yahoo.com

Makale Geliş Tarihi: 28.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 19.09.2022

obligation of the data controller to inform before processing of health data, form of the obligation and the legal sanctions of the breach of the obligation will be examined in the aspects of the Personal Data Protection Law and the Communiqué.

Keywords: Personal health data, Obligation of data controller to inform, Special category of personal data, Data processing.

Giriş

Kişisel veri, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) m. 3'te kimliği belli ya da belirlenebilir bir gerçek kişiye ait her türlü veri olarak tanımlanmıştır. Kanuni tanımdan hareketle bir verinin kişisel veri olarak tanımlanabilmesi için üç unsurun birlikte var olması gerekir (Özer Deniz, 2022, s. 45). Söz konusu üç unsur, kişi, veri ve kişi ile veri arasında bağlantı kurulabilmesidir.

Birinci unsur olan kişi, KVKK'ya göre, sadece gerçek kişidir. Kişi, hak sahibi hukuk süjesidir (Oğuzman vd., 2014). KVKK, sadece gerçek kişileri kapsama almıştır. İkinci unsur olan veri, bir olay, bir kişi veya durum ile ilgili tüm bilgilerin genelidir (Fry, 1983, s. 5). Verinin, kanun kapsamında değerlendirilmesi noktasında, doğru, yanlış, objektif ya da sübjektif olmasının bir önemi yoktur (Ayözger Öngün, 2019; Aşıkoğlu, 2018; Özer Deniz, 2022). Kişiyi ilişkin bir bilgi olması yeterlidir. Dolayısıyla, örneğin, kişinin yaşının hasta kayıt sistemine sehven hatalı olarak işlenmesi verinin, kişisel veri olarak kabul edilmesini etkilemez.

Son olarak, veri ile kişi arasında bağ kurulabilmesi gerekir. Aksi halde veri, kişisel veri değil anonim veri olacaktır. Örneğin, bir hastane kayıt sisteminde birden çok Emine isminin bulunması ismi her Emine olan kişinin kişisel verisi olmayacaktır. Zira bu isim ile kişi arasındaki bağ kurulamamaktadır. Ne zaman ki soyadı, yaşı, hastalık bilgisi gibi ek veri işlemleri ile bir kişi ile bağlantı kurulursa o halde Emine ismi kişisel veri olarak kabul edilir.

Kişisel veriler, genel kişisel veriler ile özel kişisel veriler olarak iki gruba ayrılmıştır. Genel nitelikteki kişisel veriler, sınırlı sayı ilkesi olmaksızın, kişi ile ilişki kurabilen her türlü verilerdir (Özer Deniz, 2022, s. 46). Bu kapsamda; fotoğraf, adres, telefon numarası, elektronik posta adresi, banka hesap numarası, yaşı, mesleği, eğitim bilgileri gibi veriler genel nitelikteki kişisel verilerdir.

Özel nitelikli kişisel veriler ise KVKK m. 6'da sayılan verilerdir. KVKK, "Özel Nitelikli Kişisel Verilerin İşlenme Şartları" başlıklı 6. maddenin 1. fıkrasında özel nitelikli kişisel verilerin tanımını yaparak hangi verilerin özel nitelikli veri olduğunu tek tek saymıştır. Maddeye göre, kişilerin ırkı, etnik kökeni, siyasi düşüncesi, felsefi inancı, dini, mezhebi veya diğer inançları, kılık ve kıyafeti, dernek, vakıf ya da sendika üyeliği, sağlığı, cinsel hayatı, ceza mahkûmiyeti ve güvenlik tedbirleriyle ilgili verileri ile biyometrik ve genetik verileri özel nitelikli kişisel veridir. Bu veriler, kanunda sınırlı olarak sayıldığından yorum yapılarak genişletilemezler (Özer Deniz, 2022, s. 51).

A. KİŞİSEL SAĞLIK VERİLERİ

Çalışmamızın konusunu oluşturan özel nitelikli kişisel verilerden sağlık verileri KVKK'da tanımlanmamıştır. Kişisel Sağlık Verileri Hakkında Yönetmelik m. 4'e göre, kişisel sağlık verisi "Kimliği belirli ya da belirlenebilir gerçek kişinin fiziksel ve ruhsal sağlığına ilişkin her türlü bilgi ile kişiye sunulan sağlık hizmetiyle ilgili bilgileridir". Bu tanıma göre, sağlık verisi, bir kişinin tanı, teşhis ve tedavisi sırasında başta sağlık personeli tarafından elde edilen her türlü verisidir (Abik, 2018; Orak, 2019; Yılmaz, 2019).

Avrupa Birliği Veri Koruma Tüzüğü (Tüzük) m. 4/15'te ise kişisel sağlık verisi, "Sağlık hizmetlerinin sağlanması da dâhil olmak üzere bir gerçek kişinin sağlık durumuyla ilgili bilgilerin açıklandığı, söz konusu gerçek kişinin fiziksel veya ruhsal sağlığına ilişkin kişisel verilerdir." şeklinde tanımlanmıştır. Dünya Hekimler Birliği, Sağlık Veri Tabanları ile İlgili Etik Düşünceler Bildirgesi'nde kişisel sağlık verisini "bireyin kimliğini ortaya koyan fiziksel ve mental sağlığı ile ilgili kayıtlı tüm bilgi" olarak tanımlar. 03.12.2003 tarihli 5013 sayılı kanun ile Türkiye tarafından kabul edilen İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesinin "Özel yaşam ve bilgilendirilme hakkı" başlıklı 10. maddesinde, "Herkes, kendi sağlığıyla ilgili bilgiler bakımından, özel yaşamına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Herkes, kendi sağlığı hakkında toplanmış herhangi bir bilgiyi öğrenme hakkına sahiptir. Bununla beraber, bireylerin, bilgilendirilmeme istekleri de gözetilecektir." denilmiştir. AB Temel Haklar Şartı'nın 8. maddesinde "Kişisel Bilgilerin Korunması Hakkı" başlığıyla, 13. maddesinde "Sağlık Hakkı" başlığıyla kişilerin sağlıklarına ilişkin verilerinin korunması amaçlanmıştır.

Sağlık verileri olarak değerlendirilecek öncelikli veriler, hastalara yapılan tüm müdahaleleri içeren tıbbi kayıtlardır (Somer, 2011; Taşatan, 2011). Hastaya yapılan her müdahalenin kayıt altına alınması, hem hastaya yapılacak müdahalenin kontrolünü sağlamak ve mükerrer müdahalenin yapılmasını önlemek hem de doktorun kendi hukuki sorumluluğu açısından gereklidir (Dülger, 2015; Özer Deniz, 2022).

Tıbbi kayıtlar, sağlık personeli tarafından hazırlanan ve hastalıkların teşhis ve tedavisi amacına hizmet eden tıbbi doküman, dokümantasyon, tıbbi belge, hasta giriş kaydı, sağlık belgeleri ve reçete gibi kişinin sağlığına ilişkin bilgilerin yer aldığı kâğıt veya elektronik ortama kaydedilmiş belgelerdir (Orak, 2021, s. 11). Tıbbi kayıtlarda yer alan hastanın kimliği, hastalığın öyküsü, teşhis ve tedaviye ilişkin veriler, epikriz raporu gibi bilgiler, ilgili kişinin sağlığına ilişkin kişisel verileridir (Hakeri, 2015; Taşatan, 2011).

Yukarıda belirttiğimiz gibi veriler, fiziksel veya elektronik ortamda muhafaza edilebilir. Bu kapsamda, elektronik sağlık kayıtları (e-sağlık) ve dijital hastanelerde kullanılan veriler, kişisel sağlık verileri olacaktır. Elektronik sağlık kayıtları, kişilerin ilgili elektronik sistemler kullanılarak saklanan, iletilen, erişilen, ilişkilendirilen ve işlenen her türlü verileri olarak tanımlanır (Aldaş, 2018, s. 112). Şu anda, kişisel sağlık verileri, Medula, E-nabız, Gebeliz, Aşı-net, Acil Servis Ünitesi İntihar Girişimi Kayıtları, Ulusal Sağlık Bilgi Sistemine kaydedilmektedir. Bu kayıtlar neticesinde, ilgili kişilerin sağlık verilerine, doktorlar, konsültanlar, diğer sağlık çalışanları, sağlık kurumlarındaki idari personel, laboratuvar çalışanları, eczaneler, Sosyal Güvenlik Kurumu, Sağlık Bakanlığı, Maliye, Adli makamlar ve Türkiye Sigorta Birliği erişebilmektedir. Doktrinde E-nabız uygulamasının normlar hiyerarşisine uygun

olmadığı ve genelge ile kanuna aykırı düzenleme yapıldığını düşünen yazarlar da bulunmaktadır. (Abik, 2018; Özer Deniz, 2022).

E-sağlık, Dünya Sağlık Örgütü tarafından enformasyon ve iletişim teknolojilerinin sağlık amacıyla kullanılması olarak tanımlanır (<http://www.who.int/ehealth/about/en>). Dijital hastaneler ise kişilerin sağlık hizmetlerine erişimi, hastane ve sağlık masraflarının azalması, kişilere en uygun teşhis ve tanı için kullanılmaktadır (Küzeci, 2018, s. 477). Bunun yanında klinik karar destek sistemleri de sağlık verilerini işleyerek, doktrin ve uygulamadaki tüm tanı ve teşhisler ile karşılaştırarak hastanın somut olayına uygulanabilir en etkili çözüm yolunun bulunmasına yardım eder (Aldaş, 2018, s. 112). Bu sistem, doktorun ilgili hastaya en uygun tanı ve teşhisi koymasına katkı sağlar (Sütçü & Tosyalı, 2016, s. 100). Örneğin, New York'ta geliştirilen bir projede, 2 milyon sayfalık bilimsel makale ve 600.000 bilimsel veri birkaç dakika içinde taranmış ve kanser hastalarına yönelik tedavi önerileri sunulmuştur (Sütçü & Tosyalı, 2016, s. 106).

Sağlık verileri, teknolojiadaki gelişmeler ile birlikte, geçmişe nazaran çok daha farklı ve fazla şekilde işlenmektedir. Artık sağlık verileri, yalnızca sağlık hizmetleri sırasında değil, farklı amaçlarla veri işlenmesi sırasında da elde edilebilir (Küzeci, 2018; Özer Deniz, 2022). Örneğin, kişinin akıllı saatinin veri aktarımı, kilo ve ovulasyon takibi yapan akıllı cihaz uygulamaları, belli hastalıklara destek gruplarına üyelikleri, sağlık ürünlerine ilişkin alışveriş verileri gibi veri işleme faaliyetleri sonucunda da sağlık verileri elde edilebilir (<https://autoriteitpersoonsgegevens.nl>). Mağazaların sadakat kart uygulamaları, alışveriş tercihleri ve sıklığından yola çıkarak pek çok veri elde edebilir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde bir perakende alışveriş merkezi, bir kullanıcının doğum kontrol ürünleri satın almayı bırakıp hamilelik ve bebek bakım ürünleri almaya başlamasından, tüketicinin hamile kaldığını ve yaklaşık doğum zamanını tahmin edebilmiştir (www.forbes.com, 2012). Buradan çıkacak sonuç ile aslında giyilebilir teknolojiler, nesnelerin interneti ve çevrimiçi veya çevrimdışı davranışsal reklamcılık uygulamalarıyla birlikte pek çok veri kolaylıkla elde edilebilir (Küzeci, 2018; Özer Deniz, 2022).

Bunun yanında, verilerin aktarılması ve verilere erişim de artık daha kolaydır. Örneğin, hastalar e-nabız sistemi üzerinden sağlık verilerine erişebilmekte; bunları doktorlara yetki vererek paylaşabilmektedir. Uzaktan tedavi yöntemleri de sağlık verilerinin paylaşılmasını ve aktarılmasını kolaylaştırmaktadır. Uzaktan sağlık hizmetleri, ülkemizde Uzaktan Sağlık Hizmetlerinin Sunumu Hakkında Yönetmelik'te düzenlenmiştir. İlgili Yönetmeliğin 12. maddesinde kişisel verilerin korunmasına ilişkin hüküm yer almaktadır.

Sağlık verilerinin, genel nitelikli verilerden ayrılıp sağlık verisi olarak tanımlanabilmesi her zaman kolay olmamaktadır. Bu durum sadece sağlık verileri için değil, diğer özel veri türleri bakımından da geçerlidir. Örneğin, siyahi bir kişinin fotoğrafından kişinin ırk verisine ya da baş örtüsü ile çekilen bir fotoğraftan dini görüşüne ilişkin özel nitelikli verisine de ulaşılabilir. Bu durumda, sözü edilen bu fotoğrafın genel nitelikli veri mi özel nitelikli veri mi olduğunun kabulü için fotoğrafın çekilme amacına bakılması gerekir. İngiltere'de Naomi Campbell v MGN davasında Lordlar Kamarası, Campbell'in fotoğraflarının ırkını belli eden özel nitelikli veri olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tartışmıştır. Bu olayda mahkeme, fotoğrafın çekilme amacının mankenin ırkını vurgulamak olmadığını

göz önüne alarak fotoğrafların özel nitelikli veri olarak kabul edilemeyeceğine karar vermiştir (Özer Deniz, 2022, s. 128).

Bazı veriler, genel nitelikli veri olarak kabul edilmekle birlikte başka veriler ile birlikte değerlendirildiğinde sağlık verisi haline dönüşebilir. Örneğin, kişinin sosyal medya hesabında paylaştığı duygu durumunu belirten ifadeler bile toplanıp başka veriler ile birleştirilerek kişinin ruh sağlığına ilişkin veri olarak kaydedilebilir. Bazı veriler ise genel nitelikli veri olmakla birlikte sağlığa ilişkin bilgiler de sağlayabilir. Örneğin, bir kişinin fotoğrafı genel nitelikli veridir. Buna karşın, kişinin gözlük takarken çekildiği bir fotoğraftan ilgili kişinin göz sağlığına ilişkin bilgiye; down sendromlu bir kişinin fotoğrafından sağlık durumuna ilişkin veriye de ulaşılabilir.

Belirtmek gerekir ki ilk bakışta sağlık verisi gibi gözükmeyen ya da ilave veri kombinasyonları yardımıyla sağlık verisine dönüşen verilerin doğru tanımlanması, öncelikle bu verilerin korunması için gereklidir. Zira genel nitelikli veri ile sağlık verisi ayrımı yapılamazsa sağlık verileri, genel nitelikli verilerin koruma alanına girer. Bu da sağlık verilerinin özel nitelikli veri olarak korunamamasına sebep olur. Bu gibi durumlarda ise sağlık verilerinin özellikle profillemeye ya da pazarlama amacıyla kullanılmasının önünü açılır (Özer Deniz, 2022; Tayan, 2017).

B. SAĞLIK VERİLERİNİN İŞLENMESİ VE HUKUKA UYGUNLUK HALLERİ

1. Kişisel Verilerinin İşlenmesine İlişkin Genel Düzenlemeler

Genel nitelikli kişisel verilerin işlenmesinin hukuka uygunluk halleri KVKK m. 5'te, özel nitelikli kişisel verilerin işlenmesinin uygunluk halleri ise KVKK m. 6'da düzenlenmiştir. Sağlık verilerinin bu şekilde farklı maddede düzenlenmesinin nedeni, ilgili kişinin iş ve sosyal hayatını etkileyerek ayrımcılığa uğramasına, maddi ve manevi olarak zarar görmesine oldukça müsait olmasıdır.

KVKK'ya göre, hem genel nitelikli hem de özel nitelikli kişisel veriler kural olarak kişinin açık rızası olmaksızın işlenemez (m. 5/1, m. 6/2). Bu nedenle özel nitelikli kişisel verilerden olan sağlık verileri de kural olarak açık rıza olmaksızın işlenemez. TDK'ya göre rıza, "onama, razı olma" anlamına gelmektedir (TDK, 2022). Hukuki olarak rıza ise kişinin, hukuki mal veya şahıs varlığına yapılan müdahaleye razı olmasıdır (Develioğlu, 2016, s. 55; Polat, 2019, s. 6). Kişisel verilere verilecek rıza ise kişisel verilerin işlenmesine razı olma ve bunu onama anlamına gelecektir.

İlgili kişinin açık rızasının geçerli olabilmesi için rıza beyanı öncesinde aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmesi gerekir. Daha sonra rızanın belirli bir konuya ilişkin olup özgür iradeyle verilmesi gerekir. KVKK m. 6'da kişisel sağlık verilerinin açık rıza aranmaksızın işlenebileceği haller de belirlenmiştir.

Kişisel verilerin işlenmesini hukuka uygun hale getirecek rıza beyanının geçerli olması için öncelikle verilecek rızanın, hukuka, ahlaka ve kanunlara aykırı olmaması gerekir (Özer Deniz, 2022, s. 96). Bunun yanında, ilgili kişinin rıza gösterilecek konu ile ilgili önceden bilgilendirilmiş olması, özgür iradesiyle rıza göstermesi ve rıza verilmesi istenen hususun meşru ve sınırlarının belli olması gerekir (Ayözger Öngün, 2018; Braun, 2018; Dülger, 2019; Ferretti, 2012; Özer Deniz, 2022).

Öncelikle, ilgili kişinin rıza beyanından önce rıza göstereceği konuya ilişkin bilgilendirilmiş olması, bir başka deyişle aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmiş olması gerekir. (Ayözger Öngün, 2018; Dülger, 2019; Küzeci, 2019; Özer Deniz, 2022). İlgili kişinin, onay vermeden önce işleme faaliyetlerinin hukuki dayanağını ve amacının ne olduğunu belirli ve açık ifadelerle bilmesi gerekir (Kişisel Verileri Koruma Kurumu (KVKK), 2019). Bu şekilde, kanuni dayanağı olmayan veya amacın anlaşlamadığı durumda kişi rıza göstermekten kaçınabilir.

KVKK 10. maddesinde veri sorumlusuna ilgili kişiyi aydınlatma yükümlülüğü yüklenmiş ve bu aydınlatmanın ifasına ilişkin usuller Kişisel Verileri Koruma Kurumu'na dayalı olarak çıkarılan "Aydınlatma Yükümlülüğünün Yerine Getirilmesinde Uygulacak Usul ve Esaslar Hakkında Tebliği"nde yayımlanmıştır. Bu Tebliğ'de bildirim yapılmasına ilişkin bir şekil şartı öngörülmemekle birlikte ispat kolaylığı sağlanması adına yazılı olarak yapılması yararlı olacaktır.

Ayrıca aydınlatmanın anlaşılabilir, sade ve teknik terimlerden uzak bir ifade ile yapılması, ilgili kişi tarafından anlaşılmasını kolaylaştıracaktır (Custers vd., 2013; Özer Deniz, 2022). Aydınlatmanın muğlak ve belirsiz içeriklerden ziyade net ve sınırlarının belli olması gerekir.

2. Sağlık ve Cinsel Hayata İlişkin Kişisel Verilerin İlgili Kişinin Açık Rızası Aranmaksızın İşlenmesi

KVKK'nın 6. maddesinin 3. fıkrası, "Sağlık ve cinsel hayata ilişkin kişisel veriler ise ancak kamu sağlığının korunması, koruyucu hekimlik, tıbbî teşhis, tedavi ve bakım hizmetlerinin yürütülmesi, sağlık hizmetleri ile finansmanının planlanması ve yönetimi amacıyla, sır saklama yükümlülüğü altında bulunan kişiler veya yetkili kurum ve kuruluşlar tarafından ilgilinin açık rızası aranmaksızın işlenebilir." şeklindedir.

Madde metninden anlaşılacağı üzere kanun koyucu, açık rıza olmaksızın sağlık ve cinsel hayata ilişkin verilerin işlenmesin bakımından istisnayı verinin türü, veriyi işleyen kişi, veri işlemenin amacı ve alınan önlem olmak üzere dört esas üzerinden düzenlemiştir.

a. Sağlık ve cinsel hayata ilişkin veri olması

İstisna kapsamına yalnızca sağlık ve cinsel hayata ilişkin veriler dahil edilmiştir. Esasında sağlık ile cinsel hayata ilişkin veriler (hatta her ne kadar kanuni düzenlemede yer almasa da genetik veriler) birbirleriyle ilişkili verilerdir. Örneğin çoğu durumda, cinsel bir hastalığa ilişkin veri her iki veri türüne de dâhil olabilmektedir. Dolayısıyla, her iki verinin birlikte istisna kapsamında olması isabetli olmuştur.

Her iki verinin de özel nitelikli veri olarak kabulü ile işlenme şartlarının diğer veri türlerinden daha ayrıntılı olarak düzenlenmesinin nedeni, ilgili kişilerin bu verilerinin ortaya çıkmasının doğurduğu risktir. Bu veriler, ilgili kişilerin toplum içinde ayrımcılık yaşamasına neden olabilecek veriler. Bu duruma istinaden Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), cinsiyet belirleme, isim ve cinsel tercih ve cinsel hayatın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin 8. maddesi kapsamında korunması gerektiğine ilişkin karar vermiştir (Bknz örneğin, Laskey, Jaggard ve Brown–Birleşik Krallık ile B.–Fransa davaları, Dutertre, 2007, s. 296 vd.).

Bu iki veri türünün istisnasının diğer veri türlerinden ayrılarak düzenlenmesinin sebebi, yalnızca ilgili kişinin hassasiyeti ve toplum içerisinde ayrımcılığa uğrama ihtimali değil; ayrıca bu verilerin çoğu zaman ilgili kişilerin yanında onun eş ve akrabalarının sağlık ve cinsel hayatına ilişkin verilerini de ortaya çıkarma ihtimalidir. Özellikle bulaşıcı ve genetik hastalıklar bakımından bir kişinin sağlığına ilişkin veri, eşi, çocuğu veya ebeveynlerinin de sağlığına ilişkin bilgi edinilmesini sağlayabilir. Örneğin HIV pozitif olan bir kişinin eşinin ya da kan transferi yaptığı bir kişinin de aynı hastalığa sahip olma ihtimali olduğundan, bu duruma ilişkin veri aslında birden fazla kişiyi ilgilendirmektedir.

Nitekim Kişisel Verileri Koruma Kurumu verdiği 09/12/2019 tarih ve 2019/372 sayılı kararında, ilgili kişinin sağlık verilerinin paylaşılması sebebiyle yakınının yaptığı başvuruyu yerinde görerek veri sorumlusunu idari para cezasına mahkum etmiştir. Olayda gazete olan veri sorumlusu, şikâyet sahibinin oğluna yönelik bir köşe yazısında, *“Babasının kanser tedavisi nedeniyle bir süre önce görevine ara verdğine”* ilişkin bir habere yer vermiştir. Şikâyetçi olan oğlu, babasının kanser hastalığının kendisinden gizlendiğini ve bu köşe yazısı üzerine öğrendiğini bunun akabinde ölüm korkusu yaşadığını ifade etmiştir. Kurum bu şikâyet üzerine, veri sorumlusunun KVKK'nın 6. maddesinde sayılan şartlardan biri olmaksızın ilgili kişinin özel nitelikli kişisel verilerinin, paylaşılmasının kanuna aykırılık teşkil ettiğini ve bu nedenle veri sorumlusu hakkında 125.000 TL idari para cezasının uygulanmasına karar vermiştir.

Kişilerin sağlıklarına ve cinsel yaşamına ilişkin veriler, yukarıdaki örnekte olduğu gibi ilgili kişiler ve hatta yakınları hakkında çok fazla bilgi içerir. Bu nedenle hem Tüzük hem de KVKK uyarınca, aydınlatılmış rıza olmaksızın işlenemez (Özer Deniz, 2022; Peto vd., 2004) Zira veri, işlemenin belirli, açık ve meşru amacı açıkça ve tereddüde yer bırakmayacak şekilde açıklanmış ve ilgili kişi buna açık rıza vermiş ise işlenebilir (Adams vd., 2004; Özer Deniz, 2022).

b. Verinin sır saklama yükümlülüğü altında bulunan kişiler veya yetkili kurum ve kuruluşlar tarafından işlenmesi

Sağlık ve cinsel hayata ilişkin verilerin sır saklama yükümlülüğü altında bulunan kişiler veya yetkili kurum ve kuruluşlar tarafından işlenmesi gerekir. Sır saklama yükümlülüğü, hukuki dayanağını öncelikle Anayasa'nın 20. maddesinden alır. Sır saklama yükümlülüğü altında olan kişilerden bahsetmeden önce sır kavramını açıklamak gerekir. Bir bilginin sır olarak kabulü için objektif ve sübjektif iki unsurun var olması aranır (Özdemir, 2010, s. 125). Sır kavramının objektif unsuru, sıra ilişkin bilginin üçüncü kişiler tarafından bilinmemesidir. Sübjektif unsuruysa, bilgiyi veren ve alanın iradesinin sır saklamaya yönelik olmasıdır. Sırlar, devlet sırrı, ticari sır, meslek sırrı gibi farklı konulara ilişkin olabilir. Konumuzu yakından ilgilendiren meslek sırrı, kişinin mesleğinin icrası vesilesiyle edindiği sırlardır. (Hakeri, 2015; Özdemir, 2010; Yılmaz, 2019). Bazı meslek gruplarına, işlerinin icrası sırasında oldukça gizli bilgilere erişebilme imkânları olduğundan, meslekleri dolayısıyla edindikleri sırları saklama yükümlülüğü getirilmiştir.

Bu yükümlülük altında bulunan meslek grupları bakımından sır saklama yükümlülüğü, meslek etiği ilkesi olmasının yanında yasal bir zorunluluktur. Dolayısıyla, bu kişiler, sır saklama yükümlülüklerini ihlal etmeleri halinde yasal yaptırımlar ile karşılaşır. Sağlığa ilişkin kişisel veriler bakımından sır saklama yükümlülüğü altında olan kişiler başta hekimler, İşyeri Hekimi ve Diğer Sağlık

Personelinin Görev, Yetki, Sorumluluk ve Eğitimleri Hakkında Yönetmelik 11. maddesine göre iş yeri hekimleri, ebeler, hemşireler, hasta bakıcılar ve eczacılardır (Hakeri, 2015; Doğan, 2008; KVKK,2020).

Sağlık verileri en çok hasta-hekim ilişkisinde işlenmektedir. Hekimin sır saklama yükümlülüğü, Türk Borçlar Kanunu, Tıbbi Deontoloji Nizamnamesi, Hasta Hakları Yönetmeliği, Hekimlik Meslek Etiği Kuralları gibi çeşitli mevzuat hükümlerinde yer almaktadır. Hekimin sır saklama yükümlülüğü veri sorumlusu sıfatıyla KVKK hükümlerinin yanında vekilin sadakat yükümlülüğünün bir uzantısıdır. Sağlık çalışanları, mesleklerinin icrası sırasında hastalara dair hastalıkları, kalıtsal özellikleri, cinsel tercihleri, alkol, ilaç ve uyuşturucu kullanımı gibi pek çok bilgi edinirler. Mevzuat hükümleri gereğince bu şekilde edindikleri bilgileri teşhis, tedavi öncesi görüşmeler, tedavi, tedavi sonrası, hastanın ölümünden sonra sır saklama yükümlülüğü kapsamında gizli tutmaları gerekir (Hakeri, 2015, s. 891).

Kişisel Verileri Koruma Kurumu, 07/05/2020 Tarihli ve 2020/355 Sayılı kararında, veri sorumlusu olan bir eczane tarafından KVKK m. 8’de sayılan şartlar sağlanmadan ilgili kişilerin ilaç kullanımına dair verilerinin üçüncü kişiyle paylaşılmasını KVKK m. 12/4’e aykırı bulmuş ve veri sorumlusu olan eczane hakkında idari para cezası hükmedilmesine karar vermiştir (KVKK, 2018).

Uygulamada karşılaşılan bir durum ise sır saklama yükümlülüğü altında bulunmayan kişilerin de bu bilgilere erişebilmesidir. Hastane gişe çalışanları ya da teknikerlerin mesleki olarak sır saklama yükümlülüğü yoktur; ancak onlar sır saklama yükümlülüğü olan doktorların ulaşabildiği çoğu bilgiye onlar da erişebilmektedirler. Görevi gereği, sağlık veya cinsel kişisel verilere ulaşabilen bu kişiler karşısında kişisel verileri korumak adına hastane ya da doktorun gizlilik sözleşmesi yapması hem onlar hem de ilgili kişiler bakımından güvence sağlayacaktır.

Kurum’un önüne gelen bir olayda, doktor sekreteri yetkisiz olarak, e-Nabız sistemine giriş yetkisi olan doktorun yerine ilgili kişinin e-nabız sistemine girerek sağlık verilerine ulaşmıştır. Bu olayda Kurum, 21/09/2021 tarihli ve 2021/962 sayılı kararında veri sorumlusu olan doktor hakkında, kişisel veri güvenliğine ilişkin makul teknik ve idari tedbirleri almadığı için KVKK m. 12 ve 18 uyarınca idari para cezası uygulamıştır. (KVKK, 2021).

c. Veri işleminin amacının belli olması

KVKK m. 6’da ilgili kişilerin açık rızası alınmaksızın sağlığa ve cinsel yaşama ilişkin özel nitelikli kişisel verilerin işlenebilmesi bakımından dört farklı amaç belirlemiştir. Veri işleme faaliyetinin bu istisna kapsamında olabilmesi için işleme amacının en az birinin kanunda yer alan amaçlardan olması gerekir. Sağlık verilerinin açık rıza olmadan işlenebileceği amaçlar, kamu sağlığının korunması, koruyucu hekimlik, tıbbi teşhis, tedavi ve bakım hizmetlerinin yürütülmesi, sağlık hizmetleri ile finansmanının planlanması ve yönetimi olarak dört tanedir.

Bu amaçlardan kamu sağlığı, Sağlık Bakanlığı tarafından toplum genelinde sağlık ve refah seviyesini koruma amacıyla hazırlanan yasal düzenlemeler ile korunur. Bu kapsamda, 663 sayılı Sağlık

Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşların Teşkilatlar ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname¹ ile Türkiye Halk Sağlığı Kurumu kurulmuştur. Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, Aile Hekimliği Dairesi Başkanlığı, Toplum Sağlığı Hizmetleri ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, Aşı ile Önlenebilir Hastalıklar Dairesi Başkanlığı, Sağlıklı Beslenme ve Hareketli Hayat Dairesi Başkanlığı, Bulaşıcı Hastalıklar Daire Başkanlığı, İzleme, Değerlendirme ve İstatistik Dairesi Başkanlığı gibi başkanlıklar olmak üzere toplam yirmi dört daire başkanlığı oluşturarak toplumun genel sağlığını korumak ve iyileştirmek amacıyla çalışır.

Kamu sağlığının korunması amacıyla kurulan kamu kurum ve kuruluşlarının görev alanına salgın hastalıklar ve bunlara tedavi sağlamak ile çevre, su ve besinlerin hijyenini takip etmek, doğal afet planlarını oluşturmak, yeni sağlık politikaları belirlemek girer (Erarslan Türkmen, 2019, s. 175). Bu faaliyetler sırasında, ilgili kişilerin sağlık veya cinsel yaşamlarına ilişkin kişisel veriler, ilgili kişilerin açık rızası alınmadan işlenebilir. Örneğin, Bulaşıcı Hastalıklar Daire Başkanlığı'nın yayınladığı Bulaşıcı Hastalıklar ile Mücadele Rehberinde, bulaşıcı hastalık tanısı veya şüphesi olması halinde, ilgili kişinin hastalık bilgisi, iletişim, yaş, sağlık, konum gibi verileri işlenebilir.

İkinci amaç olan koruyucu tıp ise çeşitli tanı, bakım ve sağlık hizmetleri sunarak toplumun hastalanmadan veya salgın yaşamadan sağlığını korumayı amaçlar (Basan & Bilir, 2016, s. 44). Bu kapsamda, koruyucu sağlık hizmetlerinin asıl görevi, hastalıklar oluşmadan veya yayılmadan gerekli önlemleri almaktır (Basan & Bilir, 2016, s. 45). Bu amaçla aşılama, tütün ve uyuşturucu maddelerin kullanımının bırakılmasını veya azaltılmasını sağlama, erken teşhis amaçlı testler yapma gibi faaliyetler yapılır. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için Sağlık Bakanlığı ve buna bağlı kurum ve kuruluşlar, ilgili kişilerin gerekli görülen sağlık verilerini açık rızası olmadan işleyebilir.

Tıbbi teşhis, tedavi ve bakım hizmetlerinin yürütülmesi kapsamında sağlık verileri elektronik sistem üzerinden MEDULA'ya kaydedilmektedir². Ayrıca, gebe ve lohusa kadınların verileri GEBLİZ sistemine³, yenidoğan ve bebeklerin aşı kayıtları AŞI-NET'e, evlilik öncesi istenen zorunlu kan testlerinin sonuçları Kalıtsal Kan Hastalıkları Bildirimine, intihar vakaları ise Acil Servis Ünitesi İntihar Girişimi Kayıtları sistemlerine işlenmektedir.

¹ "Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" olan KHK adı, RG, 09.07.2018 ve No: 30473 (3. mük.) yayımlanan 703 sayılı KHK.nin 25. maddesiyle "Sağlık Alanında Bazı Düzenlemeler Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" olarak değiştirilmiştir.

² Uygulamada, özellikle aile hekimliklerinde çalışan sağlık personeli, salt verileri sisteme girmiş olmak için verilerin elde edilmesine yönelik özel hayatın gizliliği ve mahremiyeti ihlal ederek bilgi edinmeye çalışmaktadır. Sağlık ocaklarında çalışan sağlık çalışanları, etrafta diğer hasta ve çalışanların olmasına dikkat etmeksizin, ilgili kişilerin tüm kimlik bilgilerini zikrederek, telefon üzerinden kişilerin sağlık bilgilerini öğrenmeye çalışmaktadır. Bu konuda Kurumun örnek gösterdiği kuralların, uygulamada göz ardı edildiği kanaatindeyiz.

³ Gebliz, İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü tarafından yürütülen ve 2008'de kurulan bir sistemdir. Sistemin toplum sağlığını koruma ve takip amacının yanında Gebliz'in neden olduğu aile içi şiddet vakaları da yaşanmıştır. Örneğin, Gebliz çalışanlarının gebe kadına haber vermeden evine gelmesi üzerine, sevgilisinden hamile kalan ve ailesine henüz gebeliği açıklamayan genç bir kızın evinde aile içi şiddet yaşanmıştır. Sistem, sonuçtan bağımsız olarak, gebelik testi yaptıran her kadını kaydetmektedir. Örnekteki gibi benzer olayların yaşanması üzerine Sağlık Bakanlığı, test yaptıran kişilere mahremiyet butonu seçeneği sunmuştur.

Dördüncü amaç ise sağlık hizmetleri ile finansmanın planlanması ve yönetiminin belirlenmesidir. Sağlık hizmetlerinin finansmanın plan ve yönetimi, toplumun tüm üyelerinin sağlık hizmetlerinden layıkıyla faydalanabilmesi amacıyla sağlık harcamalarının ve kaynaklarının belirlenmesi için gerekli iş ve işlemleri kapsar (Uğurluoğlu & Özgen, 2018, s. 1999). Bunların yanında, kaynakların verimli kullanımı ve harcamaların azaltılması için gerekli değerlendirmeler yapılır. Bu kapsamda, hasta-hastane-doktor sayı ve oranları, hastaların teşhis ve tedavi süreleri gibi veriler incelenir. Bu ve benzeri veriler, bu amaç kapsamında işlendikleri sürece ilgili kişilerin açık rızası olmaksızın ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından işlenebilir.

d. Kişisel Verileri Koruma Kurumu tarafından belirlenen önlemlerin alınması

Özel nitelikli kişisel veriler bakımından, genel nitelikli kişisel verilerden farklı olarak Kanun işlenmesi için bir koşul daha öngörmüştür. Buna göre, özel nitelikli kişisel verilerin işlenmesi durumunda veri sorumlusunun Kişisel Verileri Koruma Kurumu'nun belirlediği yeterli önlemleri alması gerekir. Bahsi geçen bu önlemler, 31.01.2018 tarihli 30353 sayılı Resmî Gazetede yayınlanan "Özel Nitelikli Kişisel Verilerin İşlenmesinde Veri Sorumlularınca Alınması Gereken Yeterli Önlemler" ile ilgili KVKK kararında yer almaktadır. Kurul, bu kararında KVKK m. 6/4'teki "Özel nitelikli kişisel verilerin işlenmesinde, ayrıca Kurul tarafından belirlenen yeterli önlemlerin alınması şarttır" hükmünü esas alarak KVKK'nın 22. maddesinin (ç) ve (e) bentleri uyarınca veri sorumlularının özel nitelikli kişisel verileri işlerken alması gereken önlemleri belirlemiştir. Bu önlemler aşağıda detaylıca incelenecektir.

da. Özel nitelikli kişisel verilerin güvenliğine yönelik sistemli, kuralları net bir şekilde belli, yönetilebilir ve sürdürülebilir ayrı bir politika ve prosedürün belirlenmesi

Kurumun belirlediği önlemlerin birincisi, özel nitelikli kişisel verilerin güvenliği sağlamak adına, kuralları net bir şekilde belli, yönetilebilir ve sürdürülebilir politika ve prosedürün belirlenmesidir. Buna göre, özel nitelikli kişisel verileri işleyen her kurum ve kuruluşun önceden hazırlanmış, verilerin güvenliğini korumaya dair Kurumun ve Kanun'un belirlediği ilke ve kurallara uygun kuralları olmalıdır.

Bu şekilde kural belirlenirken yapılması gereken ilk şey veri sorumlusunun uhdesindeki verilerin niteliğini ve niceliğini tespit etmesidir. Veri minimalizasyonu ilkesi gereği, veri işleme amacına hizmet etmeyen veriler silinmeli, yok edilmeli ya da anonim hale getirilmelidir. Daha sonra verilerin genel ve özel nitelikli olmalarına göre uygun koruma önlemleri belirlenmelidir (Tayan, 2017, s. 47). Sağlık verilerini işleyen doktor, hastane ve benzeri sağlık kuruluşlarının her halde Kurum'un yayınladığı önlemlere tamamen uyması gerekir. Cumhurbaşkanı tarafından yayınlanan Bilgi ve İletişim Güvenliği Tedbirleri başlıklı genelgede tüm kamu kurum ve kuruluşları ile kritik altyapı hizmeti veren idarelerde uyulması zorunlu güvenlik tedbirleri belirlenmiştir (RG, 06.07.2019 ve No: 30823).

Kurum'un 17/03/2022 tarihli ve 2022/243 sayılı Kararına konu olayda,

"Veri sorumlusu tarafından ilgili kişinin kişisel verilerinin yer aldığı bir belgenin, aynı isme sahip başka bir kişiye gönderilmesinin; veri sorumlusu açısından sistemsal bir açığa işaret ettiği dikkate alınarak, Kurul tarafından Kanununun 12 nci maddesinin (1) numaralı fıkrası çerçevesinde veri güvenliğinin sağlanması hususunda

gerekli teknik ve idari tedbirleri almayan veri sorumlusu hakkında Kanunun 18 inci maddesi uyarınca idari yaptırım uygulanmasına karar verilmiştir.

b) Veri sorumlusunun bir çalışanın, talebi olmamasına rağmen müşterisinin (ilgili kişi) kişisel verilerini, kendisine yetki tanımlaması yapılan sistemler aracılığıyla kişisel amaçları için sorgulaması nedeniyle,

Kurul tarafından Kanunun 12 nci maddesinin (1) numaralı fıkrası gereğince veri güvenliğini sağlamaya yönelik gerekli teknik ve idari tedbirleri almayan veri sorumlusu hakkında Kanunun 18 inci maddesi uyarınca idari işlem tesis edilmesine karar verilmiştir." şeklinde karar almıştır (KVKK, 2020).

Kurul kararında da görüldüğü gibi sadece güvenlik politikasının belirlenmesi yeterli değildir; aynı zamanda belirlenen güvenlik politikasının uygulanabilir olması ve hatta veri sorumlusu gerektiği noktada önlem alabilir, elverişliliği ve yerindeliği kontrol edilebilir olmalıdır.

db. Kişisel verilerin işlenmesi sürecinde yer alan çalışanlara yönelik önlemler

Kurul, veri sorumlusunun veri işleme sürecinde yer alan çalışanlarına yönelik beş farklı tavsiyede bulunmuştur. Bunlar, eğitimler verilmesi, gizlilik sözleşmesi yapılması, verilere erişim yetkisine sahip kullanıcıların, yetki kapsamlarının ve sürelerinin net olarak tanımlanması, periyodik olarak yetki kontrollerinin yapılması, görev değişikliği ya da işten ayrılanların yetkilerinin kaldırılmasıdır.

Kurul, veri sorumlularının, çalışanlarına veri güvenliği ve yasal düzenlemeler hakkında eğitim vermesini önermiştir (KVKK, 2021). Eğitimin kapsamı, yöntemi ve şekli ile ilgili bir detay düzenleme yapılmamıştır. Dolayısıyla bu konu hakkında eğitim, veri sorumlusunun kendisi, bünyesinde kurulacak bir departman ya da konunun uzmanı kişiler tarafından verilebilir.

Bu eğitimler, çalışanların işleri sırasında elde ettikleri kişisel verilerin önemini ve veri ihlalinin ilgili kişiler, veri sorumlusu ve kendileri bakımından doğurabileceği hukuki sonuçları bilmeleri bakımından önemlidir. Hastane personelinin ya da doktor sekreterinin, hasta kayıt ya da teşhis süresince edindiği bilgilerin özel nitelikli veri olarak uluslararası ve ulusal alanda korunan bir kişilik hakkı olduğunu ve bu bilgilerin özel önlemler alınarak işlenmesi gerektiğini bilmesi, kişisel sağlık verilerinin korunması konusunda alınabilecek en erken ve etkili önlemlerden biri olacaktır. Kişisel Verileri Koruma Kurumu, bu amaca uygun olarak gişe, banko ve benzeri yerlerde çalışan kişiler için bir ilke kararı vermiştir (KVKK, 2017).

Eğitim verilmesinin yanında, veri sorumlusu, çalışanları ile gizlilik sözleşmesi yaparak, işlenen verilerin, çalışma süresi içerisinde ve sonrasında, üçüncü kişiler ile paylaşmasını önleyebilir (Yılmaz, 2019; Özer Deniz, 2022). Zaman zaman, siyasi veya magazinsel olarak bilinen kişilerin sağlık sorunları veya cinsel hayatlarına ilişkin haberlerin, hastane personeli tarafından habercilerle paylaşılmasına rastlanabilmektedir. Böyle bir durumda, çalışanlar ile yapılacak bir gizlilik sözleşmesi, önleyici bir etki doğurabilir ve verilerin güvenliğini sağlayabilir.

Veri güvenliğini sağlamak adına üçüncü olarak, verilere erişim yetkisi bulunan çalışanların yetkilerinin kapsamı ve süreleri belirlenmelidir. Bu şekilde, yetki aşımının ve yetkisiz kişilerin bilgi edinmesinin önüne geçilmiş olur.

Kurum, kişisel verilere erişim yetkisi bulunan personelin yetkisi ve amacı dışında veri işlemesi hususunu değerlendirdiği olayda, “Bir veri sorumlusu nezdinde buldukları pozisyon veya görev itibarıyla kişisel verilere erişme yetkisi olanlar tarafından, yetkileri aşmak ve/veya yetkilerini kötüye kullanmak suretiyle, kişisel amaçlara veya nedenlere bağlı olarak işleme amacı dışında söz konusu kişisel verilerin işlenmesi ve/veya bu verilerin üçüncü kişilerle paylaşılması 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanununun (Kanun) 12 nci maddesinin (1) numaralı fıkrasına aykırılık teşkil edeceğinden, bu kapsamdaki eylemlerin önlenmesi amacıyla veri sorumlularınca uygun güvenlik düzeyini temin etmeye yönelik gerekli her türlü teknik ve idari tedbirin alınması gerektiği hususunda veri sorumlularının bilgilendirilmesine,” şeklinde karar vermiştir (KVKK, 2018). Kararda görüleceği üzere, teknik ve idari tedbirler almak veri sorumlusunun yükümlülüğüdür.

Tüm bunların yanında Kurum, veri sorumlusuna, yetki sahibi kişilerin yetkilerini belirlenen sınırlar içerisinde kalarak kullanıp kullanmadıklarını belirlemeye yönelik, periyodik yetki kontrol testleri yapmasını önermiştir. Bu kapsamda, görev ve yetki değişikliği yapılan ya da işten çıkarılan çalışanların yetkilerinin derhal değiştirilmesi veya sonlandırılması gerekir. Özellikle iş akdine son verilen çalışana tahsis edilen bilgisayar, şifreler veya harici belleğin geri alınması; ayrıca, kişisel verilerin kaydedildiği bir sistem varsa buna girişi sağlayan şifrenin değiştirilmesi gerekir. Kurum’a yapılan bir ihlal bildiriminde, çalışan kişi, işten ayrıldıktan sonra, sistem şifresini kullanarak eski işyerindeki verileri hukuka aykırı olarak aktarmıştır (KVKK, 2021). Bu tür olaylar bakımından şifre değişiklikleriyle, işten çıkarılan veya yetkisi sınırlandırılan kişilerin veri ihlalinin önüne geçilebilir.

dc. Özel nitelikli kişisel verilerin işlendiği, muhafaza edildiği ve/veya erişildiği ortamların elektronik olmasında alınacak önlemler

Kurum kişisel verilerin işlendiği ortamın elektronik olması halinde alınacak önlemi ayrıca belirterek kriptografik yöntemlerin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Örneğin ülkemizde, Aile Hekimliği Uygulama Yönetmeliği’nin 30. maddesi “Kayıtlı kişi sayısı, yapılan hizmetlerin listesi, muayene edilen ve sevk edilen hasta sayısı, kodları ile birlikte konulan teşhisler, reçete içeriği, aşılama, gebe ve lohusa izlemi, bebek ve çocuk izlemi, üreme sağlığı ve bulaşıcı hastalıklar ile ilgili veriler ve Kurum tarafından belirlenen benzeri veriler evrak kayıt kriterlerine göre belirli aralıklarla düzenli olarak basılı veya elektronik ortamda Kuruma bildirilir.” şeklindedir. Bu Yönetmelik uyarınca, her aile hekimliğine kaydedilen kişiye ilişkin veriler elektronik olarak kaydedilir. Dolayısıyla elektronik ortamda muhafaza edilen bu veriler bakımından, Kişisel Verileri Koruma Kurumu’nun belirlediği önlemlerin alınması gerekir.

Kriptoloji yönteminde bilgiler çeşitli kodlamalarla gizlenir. Düz metinler, ancak anahtar ya da şifre ile açık hale gelerek erişilebilir (Coşkun & Ülker, 2013, s. 21). Güvenliğin tam olarak sağlanması için kriptografik anahtarların farklı ortamlarda tutulması gerekir. Bir diğer yöntem ise “güvenli giriş katmanı” olarak Türkçe’ye çevrilebilen, ağ üzerinden veri aktarımı sırasında sunucu ile istemci arasındaki iletişimin şifreleyen SSL (secure socket layer)dir. Bunun yanında, Captcha (completely automated public turing test to tell computers and humans apart) sistemi de kullanılmaktadır. Bu sistemde bilgisayar ile insanı ayırt edebilmek amacıyla, insanların rahatlıkla yapabileceği ancak bilgisayarların çözemeyeceği, basit sorular sorulmaktadır.

Ayrıca, elektronik sistemde gerçekleştirilen tüm işlem hareketlerinin güvenli olarak kayıt altına alınması gerekir. Bu kayıt, log olarak adlandırılır. Log, "Bilişim sistemlerinin ürettiği olay kayıtlarının zaman damgalı olarak tutulması." olarak tanımlanır. Log kayıtlarıyla, veri ekleme, düzeltme, silme gibi işlemlerinin kaydını tutularak, özellikle veri ihlali olması işleme faaliyetlerinin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığını tespit edilebilir⁴.

Bunların yanında, elektronik ortamların güvenlik güncellemelerinin, zafiyet ve sızma tarama testlerinin düzenli ve gerektiği ölçüde yapılması gerekir (KVKK, 2018). Bu kapsamda, e-devlet, UYAP, Medula, E- nabız yazılımları devletin ilgili birimleri tarafından düzenli aralıklarla kontrol edilmektedir.

Kurum, verilere uzaktan erişim sağlanabiliyorsa en az iki kademeli kimlik doğrulama sisteminin kullanılmasını tavsiye etmiştir (KVKK, 2021). İki kademeli doğrulama, yalnızca şifre kullanmanın yeterli olmadığı; şifre ile birlikte akıllı kart, telefona gelen ek şifre ya da biyometrik doğrulamanın gerektiği yöntemlerdir (Erarslan Türkmen, 2019, s. 149). Örneğin, Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi (UYAP) sistemi bir akıllı kart ve şifrenin birlikte kullanıldığı iki kademeli kimlik doğrulama sistemidir.

Son olarak, bu konuda çalışanların elektronik ortamda muhafaza edilen verilerin güvenliğine ilişkin bilgi almaları gereklidir. Bu noktada çalışanlara, korsan ve tehlikeli yazılımlarla gerçekleşecek olası bir saldırıda almaları gereken tedbirler hakkında bilgi verilmelidir. Örneğin, Kurum'un veri güvenliği rehberinde belirttiği gibi çalışanlara şirket bilgisayarları ve ağları üzerinden tehlikeli olabilecek bazı elektronik postaların açılmaması gerektiği uyarısı yapılmalıdır (Özer Deniz, 2022, s. 190).

dd. Özel nitelikli kişisel verilerin işlendiği, muhafaza edildiği ve/veya erişildiği ortamların fiziksel olması halinde alınacak önlemler

Özel nitelikli kişisel veriler kâğıt, ajanda ya da USB, CD ve benzeri şekilde fiziksel olarak saklanıyor ise bu verilere yetkisiz erişimin veya verilerin tahribatının önlenmesi adına Kurum tavsiye önlemler belirlemiştir. Verilere yetkisiz erişimi engellemek üzere verilerin bulunduğu ortamlara giriş ve çıkışa yetkili kişilerin belirlenmesi gerekir. Bunun için yetkili kişilerin bu ortamlara imza, kart okutma veya biyometrik yöntemler kullanarak erişebilmesi bir yöntem olabilir.

Kişisel Sağlık Verileri Hakkında Yönetmeliğin "Genel İlke ve Esaslar" başlıklı 5. maddesi, "Sağlık hizmeti sunucuları tarafından; banko, gişe ve masa gibi bölümlerde yetkisi olmayan kişilerin yer almasını önleyecek ve aynı anda yakın konumda hizmet alanların birbirlerine ait kişisel verileri duymalarını, görmelerini, öğrenmelerini veya ele geçirmelerini engelleyecek nitelikte gerekli fiziki, teknik ve idari tedbirler alınır.

(5) Sağlık hizmeti sunucuları, tahlil ve tetkik sonuçları gibi hastaya ait kişisel sağlık verilerini içeren basılı materyal üzerinde gerekli kısmî kimliksizleştirme veya maskeleyen tedbirlerini uygular ve söz konusu materyalin yetkisiz kişilerin eline geçmesi hâlinde kime ait olduğunun tespit edilmesini zorlaştıracak diğer tedbirleri alır."

⁴ RG 11.04.2017 ve No: 30035'te yayımlanan İnternet Toplu Kullanım Sağlayıcıları Hakkında Yönetmeliği 4. maddesinde internet toplu kullanım sağlayıcılarına ve 5. maddesinde ticari amaçla internet toplu kullanım sağlayıcılarına erişim kayıtlarını elektronik ortamda kendi sistemlerine kaydetmek ve iki yıl süre ile saklama yükümlülüğü getirmiştir.

şekindedir. Burada görüleceği gibi, Yönetmelik özel nitelikli olarak sayılan sağlığa ilişkin verilerin fiziksel olarak saklanması durumunda alınacak önlemleri ayrıca belirtmiştir.

Yönetmelikte yer alan önlemler çerçevesinde, bir hastanenin yapılan kan tahlili sonucunu, kapalı zarfta ilgili kişiye teslim etmelidir. Öncesinde ise tahlil sonucuna hastanedeki herkesin erişmesini önlemek adına sadece sıır saklama yükümlülüğü altında bulunan veya şifre ile girilebilen bir sistemde muhafaza edilmesi gerekir.

Verilerin fiziki ortamda muhafaza edilmesi durumunda, veri sorumlusunun somut olaya uygun önlemlerin alınması, verilerin muhafaza edildiği odayı veya dolapları kilitlemesi ve anahtarları belirli ve mümkünse az kişiye zimmetlemesi gerekebilir. Verilerin arşivlendiği odanın da hırsızlık, deprem veya sele karşı korunaklı olması gerekir.

de. Özel nitelikli kişisel veriler aktarılabırsaksa alınacak önlemler

Özel nitelikli kişisel veriler aktarılabırsaksa ise verilerin fiziksel ya da elektronik olmasına göre farklı önlemler alınmalıdır. Elektronik ortamda muhafaza edilen veriler aktarılabırsaksa ise kayıtlı elektronik posta (KEP) hesabının kullanılması tavsiye edilir⁵.

KEP hesabının önerilmesinin sebepleri, güvenilir kimlik doğrulama mekanizması sağlanması, işlemlerin kayıt altına alması ve bu kayıtların aksi ispat edilinceye kadar kesin delil sayılması olarak sayılabilir. Farklı yerlerde bulunan sunucular arasında aktarım yapılabırsaksa, sunucular arasında VPN kurulması veya sFTP⁶ yönteminin kullanılması tavsiye edilir. Veriler fiziki olarak saklanıyorsa ve bu şekilde aktarılabırsaksa evrakın çalınsması veya kaybolması ihtimallerine karşı gerekli önlemlerin alınması gerekir.

C. AYDINLATMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ

1. Aydınlatma Yükümlülüğünün Kapsamı

Aydınlatma yükümlülüğü, KVKK m. 10'da "Veri Sorumlusunun Aydınlatma Yükümlülüğü" başlığı altında düzenlenmiştir. Bunun yanında, Aydınlatma Yükümlülüğünün Yerine Getirilmesinde Uyulacak Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ'de detaylı düzenlemeler yapılmıştır. Avrupa Birliği Veri Koruma Tüzüğünde ise 12. maddede, ilgili kişinin hakları başlığı altında düzenlenmiştir.

⁵ Kayıtlı elektronik posta, Kayıtlı Elektronik Posta Sistemine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik "Tanımlar ve Kısaltmalar" başlıklı 4. maddesinde "Elektronik iletilerin, gönderimi ve teslimatı da dâhil olmak üzere kullanımına ilişkin olarak hukukî delil sağlayan, elektronik postanın nitelikli şekli" olarak tanımlanmıştır. RG, 25.08.2011 ve No: 28036.

⁶ Dosya aktarım protokolü olarak adlandırılabilir sFTP ile bir bilgisayardan bir başka bilgisayara dosya aktarımı yapılırken, o bilgisayar ile etkileşimli bağlantı kurulur. Bir dizi komut yardımıyla iki bilgisayar arasında dosya alma ve gönderme işlemleri yapılır.

Gerek KVKK m. 10 gerekse Tebliğ m. 4'e göre, veri sorumlusunun kendisi ya da yetkilendirdiği kişi, ilgili kişi ya da kişileri veri işleme faaliyetleri hakkında bilgilendirmek zorundadır (KVKK, 2020). Tebliğ'e göre, aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirildiğini ispat yükü veri sorumlusuna aittir⁷.

Aydınlatma yükümlülüğü, veri sorumlusu için kanuni bir yükümlülük olduğundan, veri işleme faaliyetinin hukuka uygun olabilmesi için veri işleme faaliyeti öncesinde açık rıza aranmayan hallerde dahi aydınlatma yükümlülüğü yerine getirilmelidir. Bu yükümlülük bakımından istisna KVKK m. 28/1 hükmüdür. Bu hükümde belirtilen durumda, veri sorumlusunun aydınlatma yükümlülüğü yoktur. Bu istisnalar, kişisel verilerin millî savunmayı, millî güvenliği, kamu güvenliğini, kamu düzenini, ekonomik güvenliği, özel hayatın gizliliğini veya kişilik haklarını ihlal etmemek ya da suç teşkil etmemek kaydıyla bilimsel ile koruyucu ve istihbari faaliyetler, aile fertleriyle ilgili faaliyetler kapsamında işlenmesi, planlama ve istatistik gibi amaçlarla işlenmesi veya yargı makamları veya infaz mercileri tarafından işlenmesidir.

Aydınlatma yükümlülüğünün içeriği, asgari olarak, kanun maddesinde belirtilmiştir. Maddeye göre veri sorumlusu, kendi ve varsa temsilcinin kimliği, ilgili kişinin kişisel verilerinin hangi amaçları elde etmek için işleneceği, işlenen bu verilerin kimlere ve hangi amaçlarla aktarılacağı, kişisel verilerin elde edilme yöntemleri ve bunun hukuki sebepleri ile KVKK m. 11'de yer alan ilgili kişinin hakları konusunda bilgi vermek zorundadır. Maddede belirtilen bilgilerden daha fazla bilgi verilmesi de mümkündür. Örneğin, aktarım yapılacaksa aktarma yöntemleri hakkında detaylı bilgiler de verilebilir. Tabi ki verilecek bilgilerin, ilgili kişinin kafasını karıştırmaması ve anlaşılması kolay olması gerektiğine dikkat edilmelidir.

Maddede yer alan hususların yanında, veri sorumlusunun Veri Sorumluları Sicil Bilgi Sistemine (VERBİS) bildirdiği hususların da aydınlatma metninde yer alması gerekir. Bir başka deyişle, VERBİS'e yapılan bildirim ile aydınlatma metnin içeriğinin birbirine uyumlu olması gerekir. Örneğin, bir tıp merkezi, VERBİS'e kayıt esnasında sağlık verilerinin sadece ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına aktarılacağı yönünde bir bildirim yapmış iken hastalara sunduğu aydınlatma metninde sağlık verilerinin başka bir veri sorumlusuna aktarılmayacağı şeklinde bilgi yer almamalıdır. İlgili kişilere, VERBİS'e kayıt

⁷ Hasta-doktor ilişkisi, aynı zamanda bir tüketici işlemidir. Hasta, ilgili kişinin KVKK kapsamında sahip olduğu hakların yanında Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun (TKHK) kapsamında da bir takım haklara sahiptir. Bu haklardan birisi de bilgilendirilme hakkıdır. Bu bilgilendirme hakkı, tüketici ile hizmet sağlayıcısı arasında kurulan sözleşme hakkında bilgi verilmesini kapsamakla birlikte verilerin işlenmesi hakkında bilgi verilmesini de kapsar. Tüketici işlemi olmasının bir diğer yönü ise haksız şartlar bakımından olacaktır. Tüketici olan hasta (ilgili kişi), ile yapılan sözleşmelerde haksız şart olarak düzenlenen bir madde tüketici bakımından geçerli olmayacaktır. KVKK ile TKHK, aydınlatma yükümlülüğü bakımından birlikte değerlendirildiğinde, veri sorumlusu olan (hizmet sağlayıcısı) doktor ya da hastanenin, aydınlatma yükümlülüğünü kendi lehine ve tüketici aleyhine olacak şekilde sınırlandırması veya ortadan kaldırması geçerli olmayacaktır. Örneğin, hasta (ilgili kişi) ile veri sorumlusu (hizmet sağlayıcısı) doktor ya da hastane ile yapılan sözleşmede, aydınlatma yükümlülüğünün yapıldığının ispatının ilgili kişiye yükleyen veya verilerin güvenliğinden veri sorumlusunun sorumlu olmadığı belirten bir sözleşme maddesi ilgili kişi hasta bakımından hüküm ve sonuç doğurmayacaktır. Zira bu yönde bir düzenleme KVKK'ya aykırı olduğu gibi bir de tüketici bakımından haksız şarttır. (Aydoğdu & Kahveci, 2021, s. 97 vd.)

yapıldığı şekilde, ilgili kamu kurum ve kuruluşlarına aktarılacağı bilgisinin açık rızalarının alınmasından önce verilmesi gerekir.

İşleme faaliyetinin belli, açık ve meşru bir şekilde belirtildikten sonra ilgili kişiye aydınlatma yükümlülüğü kapsamında, kişisel verilerin aktarılacağı alıcı grupları ve neden bu alıcı gruplarına aktarımın yapılacağı belirtilmesi gerekir. Veri sorumlusunun, uhdesindeki verileri kiminle ve neden paylaşacağını bilmek ilgili kişinin KVKK m. 11 kapsamındaki haklarından biridir. Veri sorumlusunun aydınlatma yükümlülüğü, ilgili kişinin bu madde kapsamındaki haklarının kullanımı için de gereklidir.

Tebliğe göre, aydınlatma yükümlülüğü yerine getirilirken eksik, ilgili kişileri yanıltıcı ve yanlış bilgilere yer verilmemelidir. Zira bu şekilde ilgili kişi, yanlış anladığı ya da kendisine eksik ifade edilen bilgilere göre açık rıza göstermiş olur. İlgili kişi, kendisine doğru şekilde bilgi verilse rıza göstermeyeceği bir işleme faaliyetine, yanlış bilgilere dayanarak rıza verebilir. Bu da kişinin iradesini etkileyebilir. Örneğin, hastaya verilerinin yalnızca Sağlık Bakanlığı'na aktarılacağı belirtilmesine rağmen veriler Ar-Ge çalışmaları için ilaç şirketleriyle paylaşılıyorsa, bu bilgilendirme yanlış olacaktır.

Kişisel verileri işleme amacı, aydınlatma yükümlülüğü yapıldıktan ve açık rıza beyanı alındıktan sonra değişir ya da yeni bir amaç eklenirse, veri sorumlusunun ilgili kişiyi bu değişiklik veya yeni amaç ile ilgili tekrar bilgilendirmesi gerekir (Dülger, 2019; Özer Deniz, 2022). İşleme faaliyetinin hukuka uygun olarak devam edebilmesi için bu bilgilendirme sonrası ilgili kişi bu değişiklik veya eklenen amaca tekrar açık rıza göstermelidir.

Bilgilendirmenin amacına ulaşabilmesi için ilgili kişinin anlayabileceği şekilde yapılması gerekir (Avcı Braun, 2018; Dülger, 2019; Özer Deniz, 2022). Dolayısıyla bilgilendirmenin içeriği ve kullanılan dil önemlidir. İlgili kişi, okuduğunda anlayamayacağı teknik terimler içeren, çok uzun ve karmaşık, muğlak ifadeler içeren bir aydınlatma metni imzaladığında bilgilendirme yükümlülüğünün yerine getirildiği söylenemez (Custers vd., 2013; Özer Deniz, 2022).

Kurum'un önüne gelen olayda veri sorumlusu aydınlatma metni olarak hazırladığı metinde kişisel veri kategorilerini sıralayıp, "bunlarla sınırlı olmaksızın" şeklinde bir ifadeye yer vermiştir. Ayrıca, veri sorumlusu olarak kendisinin, hangi amaçlarla veri işleyeceğini belirtmeksizin sadece çeşitli veri işleme amaçlarını eklemiş ve uygun gördüğü üçüncü kişilerle ve/veya yurt dışında paylaşabileceğini belirtmiştir. Kurum, 20/05/2020 tarihli ve 2020/404 sayılı kararında, bu metnin aydınlatma metni olarak kabul edilemeyeceğine zira muğlak ve belirsiz ifadelerin bulunduğu ve veri sorumlusunun aydınlatma yükümlülüğünü yerine getirmediğine karar vermiştir (KVKK, 2020).

Konovalova v. Rusya davasında hastane, aydınlatma metninde, sayı veya cinsiyet gibi detaylara yer vermeksizin, "Hastanemizde tedavilerin jinekoloji çalışan öğrencilerin eşliğinde yapılmasına saygı göstermenizi rica ederiz. Bu sebeple, tüm hastalar öğrenme sürecinin bir parçasıdır" şeklinde bir ifadeyle, tıp öğrencilerinin hastaların muayenesi sırasında doktorların yanında olabileceklerini belirtir. Daha sonra başvuru hasta, oldukça kalabalık bir öğrenci grubu eşliğinde doğum yapmak zorunda kalınca, özel hayatının ihlal edildiği bahsiyle hastane aleyhine dava açar. Hastane ise bu konuda hastaya bilgi verildiğini ileri sürer. AİHM, hastanenin bilgilendirme sırasında tıp öğrencilerinin müdahaleye katılımının kapsamını ve süresini belirtilmediğini, bilgilendirmenin açık yapılmadığını, hastanın doğum yaptığı sırada tıp

fakültesi öğrencilerinin odada bulunmasının kişilik hakkı ihlali olduğunu belirterek başvuru hastayı haklı bulur (The Council of Europe, 2018).

Aydınlatma metninin kapsamı bakımından ayrıca, sağlık alanındaki teşhis ve tedaviler sırasında ortaya çıkan tesadüfi sonuçlar hakkında bilgilendirme yapılmasının gerekliliği tartışılmalıdır. Esasında tartışmalı olan nokta, ilgili kişinin tesadüfi teşhis ve tedavi sonuçlarının üçüncü bir kişiyi ilgilendirmesi durumudur. Tesadüfi sonuçlar yalnızca ilgili kişiyi ilgilendirebileceği gibi üçüncü kişileri de ilgilendirebilir. Bu durumda, iki ihtimalin de değerlendirilmesi gerekir.

Bu değerlendirme yapılırken, aydınlatma beyanı esas alınmalı ya da hastaya bu konuyla ilgili tercihi önceden sorulmalıdır. (Doğan, 2008; Stumper, 1996). Hasta Hakları Yönetmeliği m. 20'de, "İlgili mevzuat hükümleri ve/veya yetkili mercilerce alınacak tedbirlerin gerektirdiği haller dışında; kişi, sağlık durumu hakkında kendisinin, yakınlarının ya da hiç kimsenin bilgilendirilmemesini talep edebilir." şeklinde düzenleme yer almaktadır. Dolayısıyla, aydınlatma yükümlülüğü yerine getirilirken, tesadüfi olarak ortaya çıkan sonuçların akıbetine ilişkin bilgi verilmelidir. Böylece, ilgili kişi olan hasta, bu sonuçların paylaşılmasına ya da paylaşılmamasına yönelik rıza beyanını geçerli olarak kullanabilir.

2. Aydınlatma Yükümlülüğünün Şekli

Aydınlatmanın ne şekilde yapılacağı ile ilgili tek bir kural yoktur. Tebliğ'de veri sorumlusu ya da yetkilendirdiği kişinin sözlü, yazılı, ses kaydı, çağrı merkezi gibi fiziksel veya elektronik ortam kullanılarak aydınlatma yükümlülüğünü yerine getirmesi gerektiği düzenlenmiştir. Bilgilendirme, sade ve okunabilir bir metin ile veya sözlü olarak yapılmalıdır (Ayözger Öngün, 2019; Küzeci, 2020). Somut olaya en uygun, ilgili kişinin en kolay ve rahat ulaşabileceği aydınlatma şekli seçilmelidir. Bu çerçevede, yüz yüze ya da uzaktan iletişim araçları, kısa mesaj, elektronik posta ile ya da panoya asılacak şekilde bildirim yapılabilir.

Tebliğ m. 5'te açıkça belirtildiği gibi, açık rızanın gerektiği hallerde, açık rıza ve aydınlatma metni mutlaka ayrı ayrı olmalıdır. Aynı metin içerisinde hem aydınlatma hem de açık rıza alınması gerekmektedir (KVKK, 2020).

Aydınlatma yükümlülüğü *katmanlı* olarak yapılabilir. Katmanlı bildirimden kastedilen, ilgili kişinin, kanuni olarak yapılması gereken asgari bilgilendirme yapıldıktan sonra daha fazla ve detaylı bilgilere ulaşmak istemesi halinde, başka bir ortama yönlendirilmesidir (KVKK, 2018). Örneğin, telefon konuşması başlangıcında "Görüşmeler kalite ve hizmet standartları gereği kayıt altına alınacaktır. Detaylı bilgi için 0'ı tuşlayın." şeklinde yapılan bir aydınlatma, katmanlı aydınlatmadır. Bu şekilde yapılan katmanlı bildirim geçerli olması için ilgili kişinin detaylı bilgiye erişiminin derhal mümkün olması gerekir (KVKK, 2021).

| 1440 | Uygulamada çoğu çağrı merkezi, görüşmelerin kayıt altına alınacağını ifade ettikten sonra detaylı bilgi için internet sitesine yönlendirmektedir. Ne var ki, bu bir katmanlı aydınlatma olmayacaktır (KVKK, 2022). Zira bu durumda ilgili kişinin görüşmeyi sonlandırıp imkân varsa belirtilen internet sitesini ziyaret edip sonra görüşmeye devam etmesi gerekecektir. Oysaki olması gereken, kişinin görüşmelere devam etmeden önce ancak başka bir iletişim kanalı gerekmeksizin detaylı bilgiye erişebilmesidir

(KVKK, 2021). Dolayısıyla, çağrı merkezleri bakımından geçerli bir katmanlı aydınlatma beyanı, ilgili kişinin görüşmeyi sonlandırmadan ancak başka bir tuşa basarak bir başka konuşmaya yönlendirilmesi olmalıdır.

3. Aydınlatma Yükümlülüğünün Yapılacağı Zaman

Tebliğ m. 5'e göre, kişisel veri işlendiği her durumda aydınlatma yükümlülüğü yerine getirilmelidir. Açık rızanın geçerli olabilmesi için ise bu yükümlülüğün rıza beyanı verilmeden önce gerçekleşmiş olması gerekir. Dolayısıyla, veri sorumlusu, veri işleme faaliyeti öncesinde ilgili kişiden açık rıza almadan önce ilgili kişiyi aydınlatmış olmalıdır (Custers vd., 2013, s. 446). Bilgilendirmenin veri işleme faaliyetinden sonra yapılması, ilgili kişinin bilgilendirildiği anlamına gelmeyecektir (Avcı Braun, 2018, s. 15; Erarslan Türkmen, 2019). Bunun yanında, veri işleme amacının değişmesi veya yeni bir işleme amacı eklenmesi halinde de bu değişiklik öncesi aydınlatma yükümlülüğü tekrar yapılmalıdır.

Kişisel verilerin ilgili kişi dışında bir kaynaktan elde edilmesi hali Tebliğ m. 6'da düzenlenmiştir. Madde, "Kişisel verilerin ilgili kişiden elde edilmemesi halinde; kişisel verilerin elde edilmesinden itibaren makul bir süre içerisinde, Kişisel verilerin ilgili kişi ile iletişim amacıyla kullanılacak olması durumunda, ilk iletişim kurulması esnasında, Kişisel verilerin aktarılacak olması halinde, en geç kişisel verilerin ilk kez aktarımının yapılacağı esnada ilgili kişiyi aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmesi gerekir." şeklindedir.

Buradaki makul sürenin ne kadar olduğu belirsizdir. Somut olaya göre, uygun bir süre olmalıdır. Ne var ki, aşağıda belirtileceği gibi, aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmemesinin hukuki sonucu, veri sorumlusuna idari para cezası hükmedilmesidir. Dolayısıyla, "makul süre" gibi belirsiz bir ifadenin bu kapsamda kanunilik ilkesine aykırı olduğu düşünülebilir (Karunçu, 2019, s. 41).

D. AYDINLATMA YÜKÜMLÜLÜĞÜNÜN YERİNE GETİRİLMEMESİNİN HUKUKİ SONUÇLARI

KVKK'nun "Suçlar ve Kabahatler" başlıklı beşinci bölümünde aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmemesinin hukuki sonucu düzenlenmiştir. KVKK m. 18/1-a'ya göre aydınlatma yükümlülüğünü yerine getirmeyenler hakkında 5.000 Türk Lirası'ndan 100.000 Türk Lirası'na kadar idari para cezasına hükmedilir (KVKK, 2018). Bu para cezası, gerçek kişiler ile özel hukuk tüzel kişisi olan veri sorumlusu hakkında uygulanır. Aydınlatma yükümlülüğü ihlali, kamu kurum ve kuruluşları ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları bünyesinde gerçekleşir ise, ihlalin gerçekleştiği kamu kurum ve kuruluşunda görev yapan memurlar ve diğer kamu görevlileri hakkında disiplin hükümlerine göre işlem yapılacağı düzenlenmiştir. Kurul, aydınlatma metni ile açık rıza beyanını aynı metin içerisinde düzenlemesinden dolayı aydınlatma yükümlülüğünü yerine getirmeyen veri sorumlusuna 50.000 TL idari para cezası vermiştir (KVKK, 2020).

Kurum, hakkaniyeti sağlama amacıyla, idari para cezasının miktar aralığını oldukça geniş tutmuştur. Kanun gerekçesinde, farklı ekonomik güçlerdeki veri sorumluları arasında hakkaniyet açısından denge kurmak amacıyla bu şekilde geniş bir aralık olduğu belirtilmiştir (KVKK, 2020). Kurul'un kararlarına karşı yargı yolu açıktır. Kurul'un idari para cezalarına karşı tebliğ veya tefhimden itibaren on beş gün içerisinde-n sulh ceza hâkimliğine başvurulabilir.

Sonuç

Kişisel sağlık verileri, KVKK m. 6 kapsamında özel nitelikli kişisel veri olarak kabul edilmiştir. KVKK uyarınca özel nitelikli kişisel veriler, ilgili kişinin açık rızası olmaksızın işlenemez. Geçerli bir rıza beyanı için ilgili kişinin rıza göstermeden önce aydınlatılmış olması gerekir. Böylece ilgili kişi, hangi verilerinin ne amaçla işleneceği bilgisini edinir ve bu şekilde işleme faaliyetine rıza gösterir. Aydınlatma yükümlülüğü, hem KVKK m. 10 hem de Aydınlatma Yükümlülüğünün Yerine Getirilmesinde Uyulacak Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ’de veri sorumlusuna yüklenmiştir. Tebliğ’de aydınlatmanın yapılmasına ilişkin detaylı düzenlemeler yer almaktadır. Bunun yanı sıra, KVKK m. 6/3’te açık rıza olmaksızın kişisel sağlık verilerinin işlenebileceği istisna durumlar düzenlenmiştir. Bu hallerde açık rıza olmaksızın ilgili kişinin sağlık verisi işlenebilir.

Aydınlatma yükümlülüğü KVKK m. 10 ve Tebliğ uyarınca, ilgili kişileri veri işleme faaliyetleri hakkında bilgilendirmelidir. Bu bilgilendirme, veri sorumluluğunun kanuni yükümlülüğü olmasının yanında ilgili kişinin haklarını kullanabilmesi adına da önemlidir. Aydınlatma yükümlülüğünde yer alan bilgilerin, VERBİS’e kayıt sırasındaki bilgiler ile paralel olması ve amacın değişmesi halinde yinelenmesi gerekir. Aydınlatma beyanına ilişkin şekil Tebliğ’de düzenlenmiştir. Bunun yanında, kullanılan dil ve ifadelerin net ve anlaşılır olması da oldukça önemlidir. Aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmemesi KVKK’da kabahat olarak düzenlendiğinden, ihlali halinde veri sorumlusu aleyhine idari para cezası hükmedilmesi gündeme gelecektir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Abik, Y. (2018). Kişisel sağlık verilerinin medeni hukuk bakımından korunması. Hakeri & Doğan (Eds.). *II. Uluslararası Tıp Hukuku Kongresi Bildirileri Kitabı*, 537-613.
- Adams, T., Budden, M., Hoare C., & Sanderson H. (2004). Lessons from the central hampshire electronic health record pilot project: Issues of data protection and consent. *British Medical Journal*, 328(7444), 871- 874.
- Aldaş, C. N. (2018). Elektronik sağlık kayıtları ve dijital hastane kavramları, *Kişisel Sağlık Verileri Kongresi*, 112-115. İstanbul Türk Tabipleri Birliği Yayınları.
- Aşikoğlu, İ. Ş. (2018). *Avrupa Birliği ve Türk hukukunda kişisel verilerin korunması ve büyük veri*. XII Levha Yayınları.
- Avcı Braun, C. (2018). Kişisel verilerin işlenmesinde rıza. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(1), 13-35.
- Aydoğdu, M., & Kahveci N. (2021). *Tüketici hukuku*. Adalet Yayınevi.
- Ayözger Öngün, Ç. (2019). *Kişisel verilerin korunması hukuku*. Beta Yayınları.
- Basan, N. M., & Bilir, N. (2016). Koruyucu sağlık hizmetlerinde önleme çelişkisi ve nedenleri. *TAF-PMB*, 15(1), 44-50.
- Coşkun, A., & Ülker, Ü. (2013). Ulusal bilgi güvenliğine yönelik bir kriptografi algoritması geliştirilmesi ve harf frekans analizine karşı güvenilirlik tespiti. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 6(2), 21-32.
- Custers, B., Van Der Holf, S., Schermer, B., & Appleby Arnold, S. (2013). Informed consent in social media use- the gap between user expectations and EU personal data protection law. *Scripted*, 10(4), 437-443.
- Develioğlu, H. M. (2017). *6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu ile karşılaştırmalı olarak Avrupa Birliği Genel Veri Koruma Tüzüğü Uyarınca Kişisel Verilerin Korunması Hukuku*. XII Levha Yayınları.
- Doğan, C. (2008). Sağlık haklarından hekimlerin sır (kişisel veri) saklama mükellefiyeti. *Ankara Barosu I. Sağlık Kurultayı*, 1-3 Kasım, 105-144.
- Dülger, M. V. (2015). Sağlık hukukunda kişisel verilerin korunması ve hasta mahremiyeti. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 43-80.
- Dülger, M. V. (2019). *Kişisel verilerin korunması hukuku*. Hukuk Akademisi.
- Erarslan Türkmen, S. (2019). *Özel nitelikli kişisel verilerin işlenmesinde açık rızanın aranmadığı haller*. XII Levha Yayınları
- Ferretti, F. (2012). A European perspective on data processing consent through the re-conceptualization of european data protection's looking glass after the Lisbon treaty: Taking rights seriously. *EDPL*, (2), 473-506.
- Forbes, (2012, Şubat 16). <https://www.forbes.com/sites/kashmirhill/2012/02/16/how-target-figured-out-a-teen-girl-was-pregnant-before-her-father-did/?sh=6def7ceb6668>.
- Fry, T. F. (1983). *Data processing*. Butterworths .

- Gilles, D. (2007). *Extraits clés de jurisprudence – cour européenne des Droits de l'Homme, çev. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnekler*. Avrupa Konseyi Yayınları.
- Hakeri, H. (2022). *Tıp hukuku*. Seçkin Yayınları.
- Julian P., Fletcher O., & Gilham, C. (2004). Data protection, informed consent and research. *British Medical Journal*, 328(7447), 1029-1030.
- Karunçu, S. (2019). *Kişisel verilerin korunması kanunu kapsamında aydınlatma yükümlülüğünün yerine getirilmemesi kabahati* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/5461/2019/122>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6956/2020-769>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6914/2020-407>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/5364/2018-143>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6968/2021-407>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/4114/2017-62>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/5248/2018-63>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). Kamuoyu duyurusu (Veri ihlali bildirimini), <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/6754/Kamuoyu-Duyurusu-Veri-Ihlali-Bildirimini-Sezgi-Dental-Agiz-ve-Dis-Sagli-Poliklinigi>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6965/2021-140>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). Kişisel veri güvenliği rehberi (Teknik ve idari tedbirler), https://www.kvkk.gov.tr/yayinlar/veri_guvenligi_rehberi.pdf.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/6874/2020-71> .
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6913/2020-404>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/5420/2018-90>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/7104/magazalarda-alisveris-sirasinda-ılgılı-kısılere-sms-ile-dogrulama-kodu-gonderilmesi-suretiyle-kisisel-verilerin-ıslenmesine-ılskın-kamuoyu-duyurusu>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/SharedFolderServer/CMSFiles/28d8adba-2b41-41b2-bf36-d0ff0d845666.pdf>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/7112/2021-85>
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). 6698 sayılı kişisel verilerin korunması kanunu kapsamında idari para cezası tutarları, <https://kvkk.gov.tr/Icerik/7181/6698-Sayili-Kisisel-Verilerin-Korunmasi-Kanunu-Kapsaminda-Idari-Para-Cezasi-Tutarlari>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6913/2020-404>.
- Kişisel Verileri Koruma Kurumu (2022). <https://kvkk.gov.tr/Icerik/6993/2021-407>.

- Küzeci, E. (2018). Sağlık bilişim teknolojileri ve yeni hukuksal soru(n)lar. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1), 477-506.
- Küzeci, E. (2020). *Kişisel verilerin korunması*. Yetkin Yayınevi.
- Oğuzman, M. K., Seliçi, Ö., & Oktay Özdemir, S. (2021). *Kişiler hukuku*. Filiz Kitapevi.
- Orak, B. (2019). *Kişisel sağlık verilerinin korunması*. Yetkin Yayınları.
- Özer Deniz, M. (2022). *Özel nitelikli kişisel verilerin işlenmesi ve bundan doğan sorumluluk*. XII Levha Yayınları.
- Özdemir, H. (2010). Hadım etme ve hekimin sır saklama yükümlülüğü. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14, 125-164.
- Polat, A. (2019). *Sorumluluk hukukunda rıza*. XII Levha Yayınları.
- Somer, P. (2011). Tıbbi kayıtlar. *Ankara Barosu Yayınları*, 526-554.
- Stumper, K. (1996). *Informationelle selbstbestimmung und DNA-analysen: zur zulässigkeit der DNA*. Peter Lang GmbH.
- Sütçü, S., & Tosalı, H. (2016). Klinik karar destek sistemleri. İçinde B. Mendi (Ed.), *Sağlık bilişimi ve güncel uygulamalar* (ss. 99-110). Nobel Yayınları.
- Taşatan, C. (2017). *Hekimin kayıt tutma yükümlülüğü kapsamında tıbbi kayıtlar*. XII Levha Yayınları.
- Tayan, O. (2017). Concepts and tools for protecting sensitive data in the IT industry: A review of trends, challenges and mechanisms for data-protection. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 8(2), 46-52.
- The Council of Europe, No. 37873/04, <http://www.echr.coe.int>.
- Uğurluoğlu, E., & Özgen, H. (2008). Sağlık hizmetleri finansmanı ve hakkaniyet. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(2), 1999-2026.
- Yılmaz, S. S. (2019). *Tıp alanında kişisel verilerin açıklanması suçu*. Seçkin Yayınları.

A STUDY OF FREUDIAN PSYCHOLOGICAL FACTORS RELATED TO THE SUICIDE OF THE MAIN CHARACTER IN PAULO COELHO'S *VERONIKA DECIDES TO DIE**

 Muzaffer Zafer AYAR^a

 Fatmanur DEMİR^b

Abstract

Suicide, one of the most common problems in modern and postmodern societies, is a socio-psychiatric phenomenon existing in every society or culture. In the past, the study of suicide was mainly included in psychiatry; however, with an increasing awareness of some social factors behind suicide, it has now been tackled from a sociological perspective. In the second half of the twentieth century, changes in relationships and lifestyles of modern society began to be more apparent in postmodern culture. Expectations for the future dramatically decline in this period. The notion of absolute nothingness is now clearly seen in every aspect of human life. All these elements affect humans' inner peace and cause physical, mental, and psychological deterioration. *Veronika Decides to Die*, written by Paulo Coelho in 1998, deals with the psychological journey of a young woman who loses her motivation to live and attempts suicide. Basing on his own life experiences, Coelho, reveals the psychological transformations of the main character Veronika, whose suicide attempt fails. Therefore, both the conflict between life and death and the conflict between self and society are highly significant to analyze some possible reasons for the suicidal behaviors of Veronika. In this respect, this paper intends to analyze the novel from the psychoanalytic perspective of Sigmund Freud, the founder of psychoanalysis. The psychological and external motivation behind the suicide attempt will be clarified with theory of life (Eros) and death (Thanatos) instincts, and their relation to id, ego, and superego.

Keywords: Life instinct, Death instinct, Id, Ego, Superego.

PAULO COELHO'NUN *VERONİKA ÖLMEK İSTİYOR* ROMANINDAKİ ANA KARAKTERİN İNTİHARINA İLİŞKİN FREUDYEN PSİKOLOJİK UNSURLARIN İNCELENMESİ

Özet

Modern ve postmodern toplumların en yaygın sorunlarından biri olarak kabul edilen intihar, her toplumda veya kültürde var olan sosyo-psikiyatrik bir olgudur. Geçmişte intihar çalışması başlıca psikiyatri alanına

* Bu makale konusu, UYSAD Sosyal Bilimler Kongresinde bildiri olarak sunulmuş ve o bildiriden bir lisans tezi ve bu makale üretilmiştir.

^a Öğr. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Temel İngilizce Bölümü, zaferayar@ktu.edu.tr

^b Lisans Öğr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatmanurdemir@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 15.06.2022, Makale Kabul Tarihi: 22.09.2022

girerken; intiharın altında yatan bazı sosyal faktörlerin farkındalığıyla birlikte, artık sosyolojik bir perspektiften de ele alınmaya başlanmıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte modern toplum ilişkilerinde ve yaşam tarzlarında meydana gelen değişiklikler postmodern kültürde daha belirgin hale gelmişti. Geleceğe yönelik beklentiler bu dönemde önemli ölçüde azalır. Mutlak hiçlik kavramı artık insan yaşamının her alanında açıkça görülmektedir. Tüm bu unsurlar insanın iç huzurunu etkileyerek fiziksel, zihinsel ve psikolojik bozulmalara neden olur. 1998 yılında Paulo Coelho tarafından yazılan *Veronika Ölmek İstiyor* adlı roman, yaşam motivasyonunu kaybeden ve intihara teşebbüs eden genç bir kadının psikolojik yolculuğunu konu alıyor. Coelho, kendi yaşam deneyimlerinden yola çıkarak intihar girişimi başarısız olan ana karakter Veronika'nın akıl hastanesinde geçirdiği psikolojik dönüşümleri gözler önüne seriyor. Bu sebeple, hem yaşam ve ölüm arasındaki çatışma hem de benlik ve toplum arasındaki çatışma, Veronika'nın intihar davranışlarının bazı olası nedenlerini analiz etmek için oldukça önemlidir. Bu bağlamda, bu çalışma, romanı psikanalizin kurucusu Sigmund Freud'un psikanalitik bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. İntihar girişiminin arkasındaki psikolojik ve dış kaynaklı motivasyon, yaşam (Eros) ve ölüm (Thanatos) içgüdüleri teorisi ve bunun id, ego ve süperego ile ilişkisi ile açıklığa kavuşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yaşam içgüdüleri, Ölüm içgüdüleri, İd, Ego, Süperego.

Introduction

Entrapped in an alienated society, modern man is penetrated into many problems and suffers from loneliness caused by the loss of human relationships. Despite major innovations, especially in technology and science, which enable people to lead a more comfortable life, the new man gets into a tragic dilemma as a result of this comfort (Taylor, 2004, p.1). Modernism, which initially began with the enlightenment in the nineteenth century, puts reason at the center of human life and replaces the old with the new to establish a civilized society and human model. It is, nevertheless, accepted as a period that resulted in disappointments. The hope for the future has been plunged into the darkness since the enlightenment. Modern man has lost his balance among the traumas, psychologically being fragmented, perplexed, and detached. In other words, "there is a wide gap between what an individual professes and what he practices, between what he is and what he should be. The breach between what the individual aspires for and the hard reality of what he achieves has mercilessly crushed his life, leaving a treacherous effect on his inner being" (Sundari & Rashila, 2020, p. 40). Modern man is particularly vulnerable to this period, in which he is forced to question and doubt his existence, which makes mental and spiritual disorders inevitable. The digital age increasingly transforms people into robots that will destroy human beings and the whole world. It means that life becomes increasingly meaningless, and existential trauma, which makes individuals feel powerless both physically and mentally, becomes unavoidable. The perception of time and space is now completely converted, pushing the individual into a deep hole. Life is disrupting its normal flow and evolving into abnormal, which leaves great imperfections on the human soul and affects inner peace.

From the second half of the twentieth century, modernism, which was gradually extending and getting stronger, has yielded up its place to postmodernism. The term "postmodern" was first coined by an English historian, Arnold J. Toynbee, in the 1950s. This period is supposed to be detached from

modernism because of the prefix ‘-post’. However, it is not a disengagement from modernism but rather a reaction to it that serves as a continuation and questions all its ideas and norms. Toynbee describes this age as one of “social unrest, world wars, and revolutions” (Calinescu, 1987, p.134). While this definition accentuates an optimistic side of modernity, it is possible to say that the prefix ‘post’ shows a pessimistic side, namely the state of depression. The complexity of the modern era, the blurriness of the postmodern era, and the destruction experienced in the post-war world drive people to paranoia and push them to new searches, which results in a rapid change in societies and a search for a new order. Therefore, the Second World War is considered to be the beginning of change and the postmodern era. Postmodern society is the society of the computer and information age which is still happening. The definition of postmodernism cannot be sharply narrowed, but it includes scepticism, fragmentation, and ambiguity at its core (Şimşek, 2014, p.8). Society, human relations, individuals, and habits are subjected to considerable change as the main components of this period. It separates time from ‘past’ and ‘future’, putting ‘now’ at the forefront, so that postmodern man now lives the moment without depending on historical roots. Fluctuations or doubtfulness largely dominate this period unlike the certainties of the modern period. There are also many changes in different fields, including philosophy, art, culture, photography, architecture, cinema, theater, and particularly literature. Although technological developments have offered better communication opportunities, the destruction brought about by wars could not prevent individuals from being alienated from their environment and themselves. People began to question the existence of God, lost their social values, and the concept of reality gradually faded away in the twentieth century. Nietzsche, who has had a prominent influence on postmodern theory, put forward the concept of nihilism, which means to deny everything in substance, and he declared the death of God. Modernism created an inconsistent God, replaced by reason; that is why Nietzsche objected to the deification and certain impositions of reason by killing God metaphorically. Reason not only emerged as power but even surpassed God in the modern era. Nietzsche’s whole struggle is directed against reason-centered man, and he pioneers postmodernism by removing the veil that separates man from existence. Despite the advancements in knowledge and technology, the deification of reason underlies the fact that people are more depressed, lonely, alienated, and paranoid in the postmodern era, as mentioned above. The individual’s isolation, introversion, and excessive subjectiveness also raised Nietzsche’s awareness, prompting him to coin the term “Age of Nihilism”. The post-war destruction and the rapid and continuous changes in society since the modern period shook the individual at his core, which pushed him to complexity and disappearance. The individual suspected the existence of both God and himself, resulting in a state of intense ambiguity that dominated the postmodern period. Trying to keep up with the changes and pressure of modern and postmodern societies, people who still continue to search for self-identity experience feelings of loss or perplexity because of increased stress levels. They are unable to attribute meaning to life and even find their purposes or motivation to live. “This alienation and automatization lead to ever-increasing insanity. Life has no meaning, there is no joy, no faith, no reality. Everybody is “happy” –except that he does not feel, does not reason, does not love” (Fromm, 1991, p.352). As a possible consequence of such feelings of loss and identity crisis, the number of those who put an end to their lives by committing suicide because of the loss of motivation for life in this period cannot be underestimated. The dramatic increase in suicide rates in the modern and postmodern periods compared to the past is clearly reflected in the literary works of the period. The meaninglessness and blurriness of

individuals are also evident in the works, both as a structure and as a theme. Just like the sameness of the period, postmodern literature reacts to the "new" and "originality" in narration and claims that the works will be a repetition or imitation of each other in terms of theme; so, postmodernism makes a splash with its radical changes in literature as well. Among the most well-known writers of the postmodern era, Paulo Coelho also clearly reflects the existential traumas, complexity, and alienation of modern and postmodern individuals in his works.

The novel was first published and translated into English from Portuguese in 1998. In this novel, Coelho describes the world of asylums and the relationships of the patients both physically and spiritually based on his personal experiences. He illustrates that asylums are, in fact, good places contrary to popular belief and that even some people personally prefer to stay there. The novel directly addresses that people can suffer from severe depression even if they have all the things needed for material comfort. Some circumstances or changes encountered in daily life can make people feel desperate, anxious, worthless, or melancholy. As a result of these mood disorders, depression, which is very common and inevitable for any person, appears as a life-threatening condition. Psychoanalysis, from this point, is of critical concern in performing character analysis to identify the fundamental factors underlying suicide. Character analysis is not only enough to determine suicide itself, but it is also highly important in terms of learning about the psyche of the individual exhibiting suicidal behaviors. In this respect, this study aims to elucidate the main character's emotional state, which prompts him to attempt suicide, from the psychoanalytic approach put forward by Sigmund Freud. The "depression" in the novel will be analyzed in detail using Freud's psychoanalytic terms 'Id, Ego, and Superego' and 'life (Eros)-and-death (Thanatos) instincts' derived from the id.

A. FREUDIAN PSYCHOANALYTIC THEORY

The psychoanalytic theory was put forward at the beginning of the twentieth century by Sigmund Freud (1856-1939), the founder of psychoanalysis. Psychoanalysis, which is one of the most significant sub-branches of psychology, systematically examines personality and forms a basis to understand the conflicts of an individual. It helps the individual get to know and understand himself by revealing the reasons for the tensions in the human psyche and facilitates self-treatment by transferring the unconscious facts to the conscious level. According to Freud, personality is structurally composed of three systems as id, ego, and superego. Our actions and thoughts are predetermined by our instincts and happen with the impact of the unconscious mind. The id, which is the most primitive part of the mind and human personality, includes our instincts and innate unconscious impulses. "The id is the mind we are all born with, a seething mass of wholly selfish desires and the impulses aimed at the immediate and complete gratification of those desires" (Rennison, 2015, p.38). It operates depending on the pleasure principle and aims to achieve pleasure. "This principle dominates the operation of the mental apparatus from the start" (Freud, 1989a, p. 23). The ego and superego differentiate from id.

Regarding the ego which is known as the conscious part of the human personality, it is the executive organ between the id and the superego. It controls the paths leading to action, chooses which objects to associate with, and decides which instincts in what form should be satisfied. The ego serves as an organized part of the id, draws all its power from it, and cannot exist without the id (Geçtan, 1998,

p.46). Due to its obligation to protect itself, the ego must dominate both internal (the id) and external (the superego) stimuli and maintain a balance between them. The ego, known as logic, common sense, and defense tool, is associated with the reality principle, unlike the id's persistent desire for pleasure and satisfaction. The purpose of the reality principle is to delay the release of tension until a suitable object is found to satisfy the need, temporarily blocking the pleasure principle. The reality principle investigates whether experience really exists, while the pleasure principle deals only with whether an experience is painful or pleasurable. Realistic thinking prevails in this process. "Regarding internal drive stimuli, it attempts to control the demands of the instincts by judiciously deciding the mode of satisfaction, or if satisfaction is to be had at all. Indeed, the ego attempts to harness instinctual libidinal drives so that they submit to the reality principle" (Lapsley & Stey, 2011, p.6). The ego is equipped with some impulses to stabilize the two other parts of the personality. These impulses are respectively as follows: perceiving impulses such as hunger and sexuality; being aware of the conditions of the external world (where and how to get food); predisposing the impulses to the conditions by the pressure of the superego (e.g., it must be paid to buy bread, not stolen), and; putting the voluntary behavior into action. The ego perceives not only external but also internal stimuli; that is, it distinguishes between what comes from inside and outside as a quality of the developed self.

Another and the last part of the personality is the superego, also called the 'morality principle'. It is the internalized aspect of moral and social oppression of personality. It is also possible to call the superego 'conscience'. Freud hypothesizes the superego "as a separate entity in his new conception of the psyche" (qtd. Fancher, 1998, p. 37) and constructs it according to traditional values and social ideals or rules. It represents the ideal rather than the fact and desires to achieve perfection rather than delectation. The main concern of the superego is deciding whether something is right or wrong and acting concerning criteria approved by society or its representatives (Rennison, 2015, p.40). The formation of the superego begins with meeting the parents. The rules of parents and society develop and shape the superego. The individual is under the control of the superego in all actions and decisions. "The superego is derived from the id's first object cathexis (in the oedipal situation), the superego remains close to the id" (Lapsley & Stey, 2011, p.7) and "can act as its representative" (Freud, 1989b, p.49). It introduces the impulses sent by the id to the concept of morality, and accordingly, it covers up the demands that would be deemed inappropriate by delaying or ignoring. If the superego fails to suppress the organism, the individual does what the id wants, and the phenomenon of social morality disappears. Conversely, if the superego becomes too dominant, the organism becomes tense and cannot reveal its own personality. Neurotic disturbances occur. A new-born baby has no familiarity with the concepts such as sin, shame, prohibition, or injustice, and he acts only with primitive motives (the id). In course of time, he is punished by his parents for inappropriate social behaviors, and he creates the superego by internalizing the norms that he sees as inappropriate through his family. When the child reaches adulthood, the systems he internalized integrate the concept of morality to him even without his parents. To state the matter differently, this means that the power of the superego lies not in biological needs but in social pressures in individual experiences. A baby creates moral values with concepts such as sin, shame, injustice, taboos, or norms, depending on the social behaviors he has seen in his family and environment. In substance, the superego suppresses and inhibits the impulses from the id, particularly those sexual and aggressive

impulses, tries to persuade the ego to pursue moral rather than realistic goals, and strives to be perfect. It tends to oppose the id and ego and direct them to the order they want. The ego delays the satisfaction of instinctual desires, while the superego tries to block these desires altogether.

According to Freud's psychoanalytic theory, the id, which represents the unconscious, consists of two separate instincts, life (Eros) and death (Thanatos). These two are also called as sex and aggression, and there is an endless struggle between these two principles, which means the destiny of both the individual and the civilization. "But sex is not an instinctual impulse that exerts constant pressure but is rather like an "appetite" that shows a measure of periodicity. Aggression is not even an appetite but is rather an ego reaction to a threat to the personality" (Lapsley & Stey, 2011, p.7). In Kleinian theory, "destructiveness is an innate propensity which each individual ego is fated to wrestle with within himself from the start. It is thus fundamentally intra-psychic" (Rayner, 1991/2020, p.85). Both of these instincts are innate universal impulses and feelings, and every person has instincts and certain repressed emotions or thoughts in substance. This means that human beings have no need for any asset from the outside to drag them into life-or-death instincts because instincts naturally develop in humans. Eros, also called the sexual instincts, corresponds to all our vital needs such as food, water, health, accommodation, or self-preservation and preserves the future of mankind (having sexual intercourse to continue our species to increase) (Hall, 1954, p.58). These life instincts produce the energy called 'libido' (Tuzcuoğlu, 1995, p.276), which is primarily related to sexuality because Freud assumed sexuality to be the headmost need of the human being. He also thought that sexuality underlies all human behaviors and its desires are of first priority in comparison with all others. Later on, psychoanalysis had to relate sexual instincts "less closely to reproduction", and "the sexual instinct was transformed for us into Eros, which seeks to force together and hold together the portions of living substance" (Schupper, 1964, p.4). For it contains not only the real unrestrained sexual instinct and the impulses derived from it but also the instinct of self-preservation, which should be assigned to the ego (Freud, 1989b, p.37). Later, Freud reveals the death instinct, which appears in aggression as the opposite of the life instinct, which manifests itself as sexuality. He treated death instincts, which he described as destructive instincts, more implicitly than the life instincts. "Once again Freud drew on his knowledge of medicine and biology to draw the parallel between the birth and death of cells to the plight of all mankind" (Miller, 1999, p. 5). He believes that the ground state of matter is an inorganic state; therefore, instincts have a tendency to return to this inanimate state. In *The Ego and the Id* (1923), he acknowledges the existence of the death instinct, which struggles to revert organic matter back to the inorganic state. One's aggressive attitudes and direct or indirect physical harm towards himself cannot be explained as behaviors belonging to the pleasure principle. In this respect, Freud introduces the "death wish" which corresponds to damaging behaviors in addition to the impulses which bring happiness and support living. "This aggressive instinct is the derivative and the main representative of the death instinct which we have found alongside Eros and which shares world-dominion with it" (Freud, 1989a, p.69). This instinct is also referred to by some emotions. These are emotions such as fear, anger, and hatred, and they can be directed inside or outwardly towards other people. "The death instinct is the individual's tendency to destroy himself personally, whereas the inclination to aggression is directed, at least initially, toward other members of the species" (Barnhart, 1972, p.9) and is "more primitive, more elementary, more instinctual than the pleasure principle which it

overrides" (Freud, 1955, p.17). The dual nature of life and death instincts, the two most basic instincts in humans, creates tension and conflict in the psychic apparatus. This conflict is the source of its dynamism. Man, on the one hand, wants his own death, on the other hand, he fights for survival. That is why Eros and Thanatos need to work in balance for life motivation and meaning.

B. ANALYSIS AND DISCUSSION

The main character, Veronika, is a beautiful young girl who has everything she wishes for, such as a job, a family, and friends, but she feels nothing but dispassion toward her life because life is never as it seems from the outside. She thinks that life is unbearable and meaningless to exist in, and it destroys her hopes for the future, so she makes a decision to end her life to achieve eternal freedom. She does not attribute the aggravating factors underlying her decision to serious distress because "she was not killing herself because she was a sad, embittered woman, constantly depressed, constantly depressed" (Coelho, 2006, p.6), or "she wasn't killing herself because of a lack of love. It wasn't because she felt unloved by her family or had money problems or an incurable disease" (p.9). Veronika lives her life by a single standard that neither goes above nor below. She already has everything she could wish for, but it is just that everything in her life is always the same. Veronika believes that the following years will not offer her anything different from what she has now; life will not provide her anything and will only increase the possibility of suffering even if she survives. Veronika is dominated by an impulse to destroy herself, with no feeling of attachment to her life. From the perspective of the death instinct, her aggression is not primarily a reaction to others, but to herself. The death instinct is an uninterrupted stimulation stemming from the structure of the human organism. Freud states that every person actually has an unconscious desire to die inside them, but their life instincts suppress this desire to a great extent (Freud and Edmundson, 2003). Her decision to die shows that her life instincts are not assertive enough to subdue her death wish.

Veronika completely loses her motivation to live (life instinct) at the beginning of the novel. Being a lonely and introvert person estranges her from the outside world. Veronika forgets such feelings as love, sexuality, and happiness that still exist somewhere in her and focuses entirely on the monotony of life. "Everything in her life was the same and, once her youth was gone, it would be downhill all the way...She would gain nothing by continuing to live; indeed, the likelihood of suffering would only increase" (Coelho, 2006, p.7). Life, continuing in a vicious circle, gives her nothing but irreversible pain to her that drifts her into a melancholic situation. The predictability of the forthcoming years and the monotony of life completely eradicate her hope for living. In addition, "She was aware of what was going on in the world. Everything was wrong, and she had no way of putting things right" (p.7). Everything is wrong in society, and she is not capable of fixing them, which breeds her feeling of being completely helpless against the world. Isolated from the world, Veronika desires to reach serenity too much to cope with prominent problems. The monotony of life drags her into deep questioning about life and death. Also, the fact that society is dragged into an inextricable falsehood makes her feel powerless to solve all corruption. Self-pity from helplessness fills him with a peaceful death wish. She accepts that the sole solution to monotony and misconceptions is to achieve real pleasure through committing suicide. "Veronika was almost certain that everything ended with death. That is why she had chosen suicide:

freedom at last. Eternal oblivion" (p.8). Dread of death shows that one cares more about life than death, but Veronika perceives death as a means to achieve infinite pleasure rather than running away from it. Thus, it turns out that one of the most important reasons for the fear of death is the life instinct, which she lacks. Having beauty, a good profession, family, money, or boyfriends are actually subsidiary components for maintaining the life instinct but Veronika overlooks all of these and does not choose even one as a source of motivation for her life. This point is a representation of the death instinct, which is a destructive or aggressive urge. All these components are not actually positive things to include her in life, on the contrary, they are just nothing more than boring routines. She seems to be aware that her life will be repeating itself over and over, but she has no intention of choosing one of them and taking root in this world as a tree. Veronika's desire for death (death instinct) penetrates her whole self, and the desperation and sameness of her life lead her to make a destructive judgment. She is almost sure that everything ends with death, and instead of rooting, she determines to achieve freedom and eternal insensibility.

Making a pessimistic decision as the easiest way to get rid of the monotony of life is evaluated as her loss of motivation to live, even if she has no experience with any negative or heart-breaking emotions or occasions. "I've never been depressed, never felt great joy or sadness, at least none that lasted. I have the same problems as everyone else" (Coelho, 2006, p.35). The feeling of lack in her soul from not having fully experienced pain and love, which are the primary sources of life instinct, can be seen as a precipitating reason for her suicide. Veronika remarks that her primary justification for suicide is the sameness of life, but what pushes her to this concern is that she does not live her life the way she wants or by revealing her emotions. She experiences the awareness of this fact in the process of being in the mental hospital, which is then too late for her. She discovers that she has never experienced feelings such as real pleasure, real love, real friendships, or living life like mad without hesitating, with the bitterness of not fully melancholic even the basic requests from her id. These are the basic needs of the individual, including mainly survival, pleasure, and generation, and these are necessary for the individual to survive. Self-preservation, which belongs to the ego, is also one of the essential motives for life. However, "she had overcome her minor defects only to be defeated by matters of fundamental importance" (p.67), as a matter of fact. Even though everything seems to be fine in her life, Veronika chooses to repress her feelings up to this age, which is the easy way out for her. She has many conflicts in her unconscious mind between the id and superego, but she does not reflect this ambivalence and loss of self in her own behavior and demeanor. Avoiding and suppressing even the slightest of emotions turns into huge issues and inner distress that may have bad consequences later in life.

The psychoanalytic theory suggests that the basis of psychological problems in adulthood is associated with the negligence or incorrect fulfilment of the impulses that arise in childhood. Considering that the id operates according to the pleasure principle, it expects the immediate fulfilment of its needs and desires. The fact that "Veronika had known since childhood that her true vocation was to be a pianist" (Coelho, 2006, p.94) corresponds to a wish coming from her id, which she desires to fulfil. Her only dream of being a pianist is suppressed by the pressure of the superego, that is, by the refusal of her mother, who believes that being a pianist will not make a good living and asks her to study law. The superego, which is the inner representative of the rules given by the family during childhood, tries to implement them in

their most ideal and perfect form. However, we act with great enthusiasm and desire to do something we sincerely desire, and if the needs of the id cannot be fulfilled, the individual suffers from high emotional stress. Veronika grants her mother's wish because of the unconditional love of her mother and the feeling of guilt derived from this unrequited love. This abnegation due to not feeling guilty about love has a dramatic effect on her current emotional state. In an attempt to protect the person, the unconscious mind, which is the source of all emotions, suppresses unresolved and negative emotion-laden memories. It is inevitable for these repressed memories to manifest themselves by creating symptoms in the following years. "That dream was now buried in the depths of her memory, although sometimes it was awoken by a concert or by a beautiful record she happened to hear. Whenever that happened, though, the feeling of frustration was so intense" (2006, p.94). Trying to find a logical solution by building a bridge between the superego and the id, the ego sometimes applies some defense mechanisms such as repression, displacement, projection, etc. Veronika unconsciously puts forward these psychological strategies to protect herself from feelings and thoughts that are difficult to accept. She feels anxiety and guilt over her mother's opposition, and her ego develops defense mechanisms to protect her from the emotions arising from the conflict between the id and the superego. Thus, she represses her dream of becoming a pianist to be able to get rid of this conflict that is challenging to deal with. Repression, which is a frequently used defense mechanism, does not offer an individual a long-term defense because the person begins to experience anxiety by pushing disturbing desires, ideas, or memories into the unconscious. Repressed feelings, thoughts, and desires are revealed through subconscious ways in the following years of life, just like with Veronika. "It was precisely because she had found everything so stupid that she had ended up accepting what life had naturally imposed on her. In adolescence, she thought it was too early to choose; now, in young adulthood, she was convinced it was too late to change" (2006, p.43). With a sudden awareness, she discovers many feelings or actions in her own life that she has not noticed, tried, or ever experienced. The feeling of emptiness caused by not being able to achieve her dream causes Veronika to isolate herself from the outside world and lose interest. She lives her whole life without any expectations, dreams, or desires for the future since the repressed emotions capture her entire life. This is the main source of her monotony and reluctance with her actions.

Veronika commits suicide on November 11, 1997, by taking too many sleeping pills. Immediately after losing consciousness, she wakes up in a mental hospital called Villette. As Freud mentioned in his theory of instincts, aggression, self-destruction, and death drives tend to recur in individuals. Veronika still sees death as a means of obtaining pleasure, and the dominance of the death drive is still very fresh in her mind. "She would not leave Villette alive. It was best to put an end to everything now, while she was still brave and healthy enough to die" (Coelho, 2006, p.24). The repetitive ideation of suicide is an indication of the predominant "death wish" or "death instinct" from the Freudian point of view.

1454 | Veronika's unconscious mind (her id) surpasses her superego again, with the death wish leading to her pleasure. This means that Veronika's ego is still not functioning properly to keep the balance between her id and superego. A person who experiences many conflicts in her unconscious mind tends to reflect this tension through aggression, either towards herself or others (Herpertz, 1995). Self-destruction occurs in two ways, either as a tendency to pleasure or to avoid displeasure (Freud, 1989a). The individual, who

takes either one into account without considering the other, has a tendency to harm oneself. This aggression occurs when destructive motives become more dominant than life-giving motives. In the novel, Veronika is observed to reflect this aggression on herself by attempting suicide. Desiring to get rid of the monotonous situation and reach eternal serenity, Veronika again desires the way of avoidance, namely self-destruction, with a belief in taking pleasure. However, she is unaware that the news she receives and the few days she spends there will make her alive again. She is informed by Dr. Igor that she will live for at most one more week since her heart is irreversibly damaged. That is, in fact, nothing more than a psychiatric experiment conducted by Dr. Igor to help Veronika get rid of her death instinct and discover the meaning of her life because "he knew that failed suicides tend to repeat the attempt sooner or later. Why not use her as a guinea pig to see if he could eliminate the Vitriol, or Bitterness, from her organism?" (Coelho, 2006, p.208). He creates artificial symptoms of a heart attack by administering a medication called Fenatol to Veronika over the course of a week. Veronika feels deep fear, knowing that she is approaching death and undergoing the symptoms of it with a series of attacks. This is an adequate period for her to reconsider and observe her life for one week because "an awareness of death encourages us to live more intensely" (p.208). Dr. Igor succeeds in his experiment, and Veronika has cleared all the vitriol, or bitterness, from her body, which means she probably will not attempt another suicide. The events, friendships, and love she encounters at the asylum will boost her motivation to live and reintroduce her to Eros, namely the life instinct.

Villete, full of madness, offers her a completely different environment that is much newer than before. People act as they wish here, and no one judges each other for their actions. This new environment makes Veronika feel threatened because "everything here seemed so normal, so nice" (p.40) to her. "Veronika stood looking at the mountains beyond the walls of Villete. A faint desire to live seemed about to surface, but Veronika determinedly pushed it away" (Coelho, 2006, p.40). This is because she gets the opportunity to act freely without caring about the judgments of others while living as an insane person in Villete. The ego, which represents the reality principle and is based on reward and punishment, is unable to control the behaviors in the asylum due to the fact that the insane people are not punished for their actions. The superego is also unable to dominate the actions in Villete, and that is why all madmen are free to destroy the ethos without being bound by moral codes and feeling guilty. For instance, being scorned by an old man, the leader of the Fraternity, makes Veronika experience injured feelings, and she slaps the man's face in a reaction that is anomalous for her. According to her normal, "She didn't get angry with anyone, because that would mean having to react, having to do battle with the enemy and then having to face unforeseen consequences, such as vengeance" (p.44). She already has a deep regret over the incident, not because she is afraid of the man's reaction, but of herself. She is concerned that doing something different than normal will make her believe that life was worth living. Having always suppressed requests from the id by the moral principles of the superego, she is inevitably attracted by the madness and free spirit of Villete.

Veronika, as an introverted person, has always been terrified of taking risks and the repercussions of these risks. She always takes the easier path because the thought of everything turning upside down frightens her. The friendships she made in Villete and the feelings she experienced serve as a tool for her to find her life energy or motivation. Her friendship with Zedka and Mari teaches her what the

phenomenon of "madness" means, which brings her one step closer to life. "Imagine a place where people pretend to be crazy in order to do exactly what they want...She had never done anything crazy" (Coelho, 2006, p.40). She exhibits without hesitation, under the guise of insanity, whatever she has never experienced or suppressed before coming here while in the Villette. She despises herself because she has lived a life that has been hollow and worthless up until now. However, her friendships reveal portions of herself that have been suppressed for far too long and literally change her attitude towards her surroundings. Even if someone scorns her in her previous life, she has no habit of mistreating anyone or crying in front of anyone until now, but now a wish to live (eros) develops inside her. Trying to be "insane" or "abnormal" by protesting social values only serves to maintain the individual's real self. Veronika, experiencing getting mad, pushes people to be abnormal to protect their true selves, suggesting a positive view of insanity. The character's evolution toward a better emotional state in the mental hospital makes people question the true meaning of insanity and justifies individuals who oppose the norms of society. From this point of view, in a life where madness is freedom and every new day is a miracle, we continue every day at the risk of our lives, and the more we feel close to death, the more we concentrate on the moment we live.

Her friendship with Eduard, who is a schizophrenic patient, is another insanity that contributes to her change and transformation through love. "I've only known you a week, so it would be far too early for me to tell you that I love you, but since I probably won't live through the night, it would also be too late. But then, the great craziness of men and women is precisely that: love" (Coelho, 2006, pp. 192-93). Veronika strives to live the rest of her days without fear and limitations. Knowing she stands to lose nothing, she expresses her strong love for Eduard and even masturbates in front of him without worrying about being judged. Mari advises her to masturbate to see how far she can go beyond the limits while she is still alive. Veronika eventually lets herself go and achieves orgasm, the ultimate pleasure, at its peak. Living with the knowledge that there are no boundaries breaks down the superego's moral conventions, norms, and taboos, allowing Veronika to realize the freedom she has always desired. Veronika, now experiencing love, just wants to exist in the present, neither in the past nor the future. Veronika is filled with such an instinct for life that she discovers that she has postponed every emotion or action and held them back throughout her life, and she really longs to live. Sexuality and love, which serve as the best manifestations of the life instinct, arouse the two conflicting emotions: pain and pleasure. Love makes the person feel both happiness and sadness at the same time, and happiness can only be meaningful if sadness is also felt. Veronika falls in love with Eduard in the mental hospital, and her motivation for life is found again with this balance. "Why did I never do that before? If I'm free, if I can think whatever I choose to think, why have I always avoided imagining forbidden situations?" (p.135). She wants to carefully examine the beauties of the world and enjoy them to the fullest. She has led a life without purpose, meaningless and with many suppressed emotions until this awareness. She realizes all life functions, self-actualization, and social needs are repressed by the death instinct that exists within her. Therefore, she regrets all the words and feelings that didn't come out and the actions she avoided. Her self-actualization is encouraged by a state of insanity or indifference in a mental hospital, unlike in real life. Based on this quote, it can be said that the environment and family play a critical role in the psychology of the individual.

Veronika is unable to see the meaningful and valuable side of life until the tendency to commit suicide, for society and moral codes make even usual or natural things look wrong. Adhering to this, she is unable to live her life the way she wants due to the pressure of her superego and has a desire to end her life due to destructive impulses from her id before the failed attempt to commit suicide. "During those days in Villette, she had felt things she had never before felt with such intensity – hatred, love, fear, curiosity, a desire to live" (Coelho, 2006, p.102). She fails to fulfil her self-actualization needs, which means achieving her full potential, and she is not capable of taking action except to meet her basic needs, which are at the lowest level, including food, water, breathing, sex, etc. The involvement of her friendships in her life has a positive impact on generating self-esteem, self-actualization, and motivation to live. Her friends teach her not to be afraid of being different or anomalous. Veronika now decides to carry out her actions in her own way without fear of being judged. Veronika feels the energy in her soul and desires to behave freely in all her actions. Veronika discovers her true identity, a side of herself she loves, living deep within her, with all her suppressed emotions released. "We are all brought up only to love, to accept, to look for ways around things, to avoid conflict. Veronika hated everything, but mainly she hated the way she had lived her life, never bothering to discover the hundreds of other Veronikas who lived inside her and who were interesting, crazy, curious, brave, bold" (p.68). Veronika had decided to die because this superior harmony and striving to please others had exhausted her enough, she had nothing left she wanted from life, and her existence seemed meaningless to her. She lost against life by suppressing her feelings, and without a fight or struggle for a living in order to maintain parental love, she gave up on many of her wishes on her own, took no risks, remained helpless in the face of the world's wrongs, got a job in the public library of the city where she lived by refusing to work on the law, and so on. She now feels deep regret in realizing that the emotions she suppressed in her past years are actually the main triggering factor in her becoming this way. Though she is initially disappointed by her unsuccessful suicide, as the days pass, she finds herself experiencing life more fully than ever before because she has nothing to lose anymore.

When I came here, I was deeply depressed. Now I'm proud to say I'm insane. Outside I'll behave exactly like everyone else. I'll go shopping at the supermarket, I'll exchange trivialities with my friends, I'll waste precious time watching television. But I know that my soul is free and that I can dream and talk with other worlds that, before I came here, I didn't even imagine existed. (Coelho, 2006, p.163)

The troubles related to society and one's inner world are considerably difficult to discover and solve rather than normal. The suppression of one's wishes (id) by society and moral values (superego) causes individuals to limit themselves in many ways, which is particularly common in modern societies because of leading individuals into desperation. When repressing emotions and actions and not fulfilling the basic instincts necessary for life, it may not be possible for individuals in that society to be in a healthy mental and emotional state. Throughout her life, Veronika suppresses requests from the id and succumbs to her superego under the pressure of family, society, and conscience. The environment and love serve as the triggering factors that make her life meaningful, and fear, on the other hand, is the main force that connects her to real life, instilling her life instincts again. She fills the great void in her life by feeling pain and love at the same time, and Veronika now knows who she really is and that life is limited with an inspiration to follow her dreams. The superego keeps her from going crazy and expressing her

feelings without hiding, the id gives her the opposite advice as she has nothing to lose, and the ego, as a decision-making mechanism, responds positively to the wishes coming from the id this time. In this way, the id, which represents the death instinct (Thanatos) and the life instinct (Eros), reaches fulfilment and pleasure to the full. Counting her last days without knowing about the experiment, she begins to discover her true identity and motivation to live. Her inclination toward the action of suicide with a suicidal depressive mood transforms into a high motivation to live as a life-oriented person.

Conclusion

In the context of the enlightenment, modernism brings about many changes by putting the mind and the human being at the center. Despite the positive aspects of the changes that modernity has created (urbanization, scientific improvement, technological comfort, etc.), it also generates the emergence of new troubles such as alienation, meaninglessness, and social disintegration. Modern people are usually psychologically exhausted and isolated as individuals who have been detached from their past and purified of values. Being incrementally pointless in life propels individuals into a deep hollow, causing both physical and mental deterioration. Life goes off its normal course and leaves discernible traces in human nature. In the 1950s, postmodernism emerged as a continuation of modernism, not as a rejection of it but as a reaction to its ideology. Individuals and societies were transformed by the two great world wars of the modern and postmodern periods, which pushed them into a state of deep complexity and uncertainty. The destructive traces of these two periods and the psychology of the individuals are reflected in the literature. In his book, *Veronika Decides to Die*, Paulo Coelho also conveys the loneliness of the individual and the falsehood of society to the reader. The novel explores the psychological transformation of a young woman who is driven to suicide despite everything going well in her life. This study elaborated on the emotional state of the main character based on Freudian psychoanalytic theory.

As a conclusion, the emotions that Veronika suppressed in her past by rejecting requests from the id can be regarded as the main reason for the monotony or sameness of her life. Her id, which represents basic desires and drives, is suppressed by the moral and social rules of the superego throughout her life and leads her to a life of displeasure. Veronika gives up on her dream of being a pianist without even going against her mother's desire because she does not want to feel guilty under her unconditional love. This is due to the fact that our conscious experiences of judging ourselves, setting ideals, and blaming ourselves when we do something wrong are all strictly related to the superego. Her ego, as a control mechanism, cannot maintain a balance between the id and the superego and resorts to defense mechanisms; thus, it temporarily pushes the wishes coming from the id to the subconscious through repression. These sorts of feelings, which were suppressed in the past, reappear in different ways in the coming years. Being opposed to her wish, which she has always dreamed of, breaks his motivation for life and creates trauma in her. Her id's failure to achieve pleasure without meeting its needs intensifies its destructive death drive. Her death instinct overtakes her life instinct, which gives her basic life motivation, and it deprives her of emotions such as survival, pleasure, socialization, love, pain, etc. The process she goes through in the mental hospital and the experiment she is unaware of, regains her instinct to live. Through her friendship with Mari and Zedka, she realizes that the concept of insanity is a motivating force that can bring people back to life. Without being overwhelmed by internalized moral

and conscientious rules and adhering to the principles of pleasure, Veronika enjoys her life to the fullest and finds her motivation for life. Her feeling of love towards Eduard serves as a manifestation of the id, which increases her motivation and makes her discover her real identity through powerful feelings. To summarize the above in general, the ego, which is the control center of the id and superego, loses its functionality for the main character, and it is unable to maintain the balance, causing her to suppress some of her emotions. The analysis findings demonstrate that negative emotions that are pushed into the unconscious and suppressed prevent the individual from transitioning to love and belonging, self-esteem, achievement, and self-actualization stages. Veronika almost completes her needs such as love, friendships, self-confidence, and sexual intimacy in the asylum, all of which restore her to life as motivation for life. Veronika experiences a new emotional state for her actualizing her life without pretending to be a different person rather than she is, suppressing her emotions and being concerned about judgment from others. Feelings repressed by the ego only provide a temporary defense, and even the slightest negative emotion from the past can affect one's current life. In the case that the basic impulses of love, self-defense, pain, sexuality, and sociability are satisfied, it strengthens the individual's life instincts and clings him to life; otherwise, it pushes the individual to a destructive death drive.

Ethics Committee Permission

This article is not part of a working group that requires ethical committee approval.

Contribution Rate Statement

The authors contributed equally to the article.

Conflict of Interest

There is no financial conflict of interest with any institution, organization, person related to our article titled "A Study of Freudian Psychological Factors Related To The Suicide of The Main Character in Paulo Coelho's Veronika Decides to Die"

References

- Barnhart, J. E. (1972). Freud's pleasure principle and the death urge. *The southwestern journal of philosophy*, 3(1), 113–120. <http://www.jstor.org/stable/43154869>.
- Barry, P. (2002). *Beginning theory: An introduction to literary and cultural theory* (2nd ed.). Manchester University Press.
- Blanco, I. M. (2005). The four antinomies of the death instinct. *The International Journal of Psychoanalysis*, 86(5), 1463-1476.
- Calinescu, M. (1987). *Five faces of modernity: modernism, avant-garde, decadence, kitsch, postmodernism*. Duke University Press.
- Coelho, P. (2006). *Veronika decides to die*. Harper Perennial.
- Fancher, R. E., & Freud, S. (1998). *The origin and development of psychoanalysis* (with Introduction & Commentary by Raymond E. Fancher) [E-book]. York University.
- Freud, S. (1955). *Beyond the pleasure principle: group psychology, and other works*. (Translated Under the General Editorship of James Strachey in Collaboration with Anna Freud, Assisted by Alix Strachey and Alan Tyson). The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud, vol.18 1920-1922. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1989a). *Civilization and its discontents*. J. Strachey Ed. W. W. Norton & Company, Inc. (Original Work Published 1930)
- Freud, S. (1989b). *The ego and the id*. J. Strachey, Ed. (J. Riviere, Trans.). W. W. Norton & Company, Inc. (Original Work Published 1923)
- Freud, S. & Edmundson, M. (2003). *Beyond the pleasure principle and other writings* (Trans. A. Phillips, Ed. J. Reddick). Penguin Books.
- Fromm, E. (1991). *The sane society*. Routledge. (Original work published 1955)
- Geçtan, E. (1998). *Psikanaliz ve sonrası*. Remzi Kitabevi.
- Hall, C. S. (1954). *A primer of Freudian psychology*. The World Publishing Company.
- Herpertz, S. (1995). Self-injurious behaviour: Psychopathological and nosological characteristics in subtypes of self-injurers. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 91(1), 57-68. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.1995.tb09743.x>
- Horney, K. (1950). *Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization*. W. W. Norton & Company, Inc.
- Lapsley, D. K. & Stey, P. C. (2011). Id, ego, and superego. *Encyclopedia of human behavior*, 1-9.
- Liotard, J. F. (1984). *The postmodern condition: a report on knowledge*. Theory and history of literature, vol. 10. (Trans. Bennington, G. & Massumi). University of Minnesota Press.
- Miller, R. D. (1999). *Thanatos-eros, being-non being: psychoanalytic-existential connection* (MA Thesis). 66. University of Nebraska at Omaha. Retrieved on February 27, 2022.
- Prakoso, B. S. & Daulay, R. (2020). Behavior changes in Paulo Coelho Veronika decides to die: a psychological approach. *Notion: journal of linguistics, literature, and culture*, 2(2). 90-95. DOI: <http://doi.org/10.12928/notion.v2i2.2880>.
- Rayner, E. (2020). *The independent mind in British psychoanalysis* (1st ed.). Routledge.

- Rennison, N. (2015). *Freud and psychoanalysis: everything you need to know about id, ego, super-ego and more*. The Pocket Essential.
- Schupper, F. X. (1964). On love and the death-drive (a short anthology from books by Freud). *American imago*, 21(3/4), 3–10. <http://www.jstor.org/stable/26302172>
- Sundari, S. A. J. & Rashila, M. R. (2020). Psychic abnormalities and aberrations in Paulo Coelho's Veronika decides to die. *Shanlax international journal of English*, 8(2), 40-45. <https://sites.google.com/site/jeltals/archive/5-1/10-existential-depression-a-study-of-artists-psyche-in-paulo-coelho-s-veronika-decides-to-die--d-wilfin-john>.
- Taylor, C. (2004). *Modern social imaginaries*. Duke University Press.
- Tuzcuoğlu, N. (1995). Psikanaliz kuramı ve özellikleri. *Marmara üniversitesi Atatürk eğitim fakültesi eğitim bilimleri dergisi*, 7, 275–285.

ULUSAL ALEGORİ TARTIŞMASI BAĞLAMINDA DEVLET ANA'DA ALEGORİK YAPI

 Halil İbrahim ÜNSER^a

Özet

Türk siyasetinde devletin algılanma biçimi ideolojik kutuplaşmanın önemli bir unsuru olagelmıştır. Özellikle milliyetçi ideolojide ve aynı zamanda muhafazakârlıkta, geçmişten günümüze kadar sirayet eden kutsallık atfedilecek derecede devlete olumlu bir bakışın varlığı göze çarpmaktadır. Buna karşılık Türk sosyalizminde, Marksist teoride devletin mücadele edilerek aşılması gereken bir tarihsellik olmasının da etkisiyle devlet, bir nevi *zulüm kaynağı ve aparatı* olarak görülmüştür. Söz konusu kutuplaşma Türk edebiyatına da yansımış olup Kemal Tahir'in *Devlet Ana* isimli romanı bu noktada önemli bir kırılma olmuştur. Kendisini Türk sosyalizmi içerisinde konumlandırmış olan Kemal Tahir, romanında Osmanlı mirasını olumlayacak şekilde bir tarihsel kurguyu işlemiş ve bunu alegorik bir yapı kapsamında gerçekleştirmiştir. Türk solunu Türkiye tarihiyle uzlaştırma girişimi olarak değerlendirilebilecek olan bu girişimde, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) yaklaşımının bir uzantısı olacak şekilde Osmanlı'da feodalizmin ve dolayısıyla sınıfsal bir yapının olmadığı, bunun yerine *kerim devlet* anlayışının esas olduğu düşüncesi işlenmiştir. Yazarın sosyalist mücadelenin Batı'nın tarihsel gelişimini ve toplum biçimi ile düşünce sistemini zorunluluk olarak kabul etmeden Türkiye'nin özgün tarihsel mirası ve toplum yapısı uyarınca yürütülmesi gerektiği düşüncesini içeren çabasının temelinde, Doğu-Batı çatışmasına dair bir konumlanış yer almaktadır. Alegorik bir anlatım ile inşa edilmiş olan bu konumlanış, Fredric Jameson'ın başlatmış olduğu, sömürgecilik geçmişi ile sabitlenen üçüncü dünya edebiyatının zorunlu olarak alegorik olacağı şeklindeki tartışma açısından da verimli bir örneğe karşılık gelmektedir. Bu çalışmada alegorik anlatım ile sömürge geçmişinin de üçüncü dünya olarak tarif edilen edebiyatın bir zorunluluk ilişkisi ile birbirine bağlanamayacağı görüşü, Doğu'daki alegorik anlatımın temelinde eski Türk, Arap, Fars ve Hint edebiyatlarının bulunduğu düşüncesiyle savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kemal Tahir, *Devlet Ana*, Üçüncü dünya edebiyatı, Alegori, Ulusal alegori.

ALLEGORICAL STRUCTURE IN DEVLET ANA IN THE CONTEXT OF NATIONAL ALLEGORY DEBATE

Abstract

The way the state is perceived in Turkish politics has always been an important element of ideological polarization. Especially in nationalist ideology and at the same time in conservatism, there is a positive view

^aDr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, halil.unser@kapadokya.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 29.07.2022, Makale Kabul Tarihi: 26.09.2022

of the state to the extent of attributing sanctity to it, which has permeated from the past to the present. On the other hand, in Turkish socialism and Marxist theory, the state is seen as a source and apparatus of oppression due to the fact that the state is a historicity that must be overcome through struggle. This polarization was also reflected in Turkish literature and Kemal Tahir's novel *Devlet Ana* (Mother State) was an important break at this point. Kemal Tahir, who had positioned himself within Turkish socialism, processed a historical fiction in his novel in a way to affirm the Ottoman heritage and did so within an allegorical structure. In this attempt, which can be considered as an attempt to reconcile the Turkish left with the history of Turkey, the idea that there was no feudalism and therefore no class structure in the Ottoman Empire, and that instead the understanding of a benevolent state was essential, as an extension of the Asian Type Mode of Production (ATÜT) approach, was processed. The author's effort, which includes the idea that the socialist struggle should be carried out in accordance with Turkey's unique historical heritage and social structure without accepting the historical development, social form and thought system of the West as a necessity, is based on a positioning of the East-West conflict. This positioning, which is constructed with an allegorical narrative, corresponds to a fruitful example in terms of the discussion initiated by Fredric Jameson that the literature of the third world, which is fixed by its colonial past, will necessarily be allegorical. In this study, the view that allegorical narrative and the colonial past cannot be linked to each other with a relation of necessity in the literature defined as the third world is defended with the idea that allegorical narrative in the East is based on the ancient Turkish, Arabic, Persian and Indian literatures.

Keywords: Kemal Tahir, *Devlet Ana*, Third-world literature, Allegory, National allegory.

Giriş

Kemal Tahir'in dünya görüşü, siyasi değerlendirmelerde Batı toplumunu merkeze almayan, bunun yerine Türkiye'nin özgünlüğünü gözetip hesaba katan bir yapı arz etmektedir. Onun bu özelliği edebiyatına da yansımış olup *Devlet Ana* bu doğrultuda çok iyi bir örneğe karşılık gelmektedir. Yazarın bu şekilde ortaya çıkmış olan Türkiye'ye özgü bir sosyalizm anlayışını inşa etme çabası, tarihe olan ilgisinin de bir sebebi olarak değerlendirilebilir. Kemal Tahir, tüm dünyayı etkisi altına almış olan bir ideolojinin uygulanması aşamasında toplumsal ve kültürel farklılıkların hesaba katılmasının yerinde olacağı şeklinde bir yönelimle belirli bir toplumun özgünlüğünü tartışmak ve saptamanın elzem olduğunu, bir toplumun özgünlüğünün ana hatlarının ise onun tarihinde aranabileceğini düşünür. İşte Kemal Tahir'in *Devlet Ana* ile gerçekleştirdiği tarihsel okumanın böylesine bir anlam ve önemi bulunmaktadır. Kemal Tahir bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

"600 yıl geri gitmemin sebebi Anadolu Türk insanımızın cevherini tarihsel gelişiminin çok önemli bir döneminde tutup incelemek, meydana vuracağı özelliklerden, bugünümüzün ve geleceğimizin zorluklarının çarelerine sağlam dayanaklar bulmaktır. Bu çareler, Anadolu Türk insanının, Batı için geçerli kalıplara dökerek, yabancı genellemelerle açıklamaya çabalayarak bulunmaz." (Berksoy, 2010, s. 34).

Bugünün toplumunu biçimlendirecek değerlerin Batı'dan devşirilmesinin şart olmadığını ima edercesine, tarihin zenginliklerine yönelmenin genelde milliyetçi, muhafazakâr dünya görüşleri ile

ilişkilendirilmiş olan bir güzergâha işaret ettiğini düşünen Kemal Tahir, Türk solu içerisinde farklı bir konuma sahiptir. O nedendir ki yazarın belki de en çok tartışma yaratan romanı, Osmanlı'nın kuruluş dönemini konu eden ve bir nevi bu gelenekle uzlaşmanın kodlarını alegorik bir biçimde sunan *Devlet Ana* olagelmıştır. Kemalist tarihsel okumanın da etkisiyle, Türk solunda ekseriye yozlaşmanın ve gericiğin kaynağı olarak değerlendirilen Osmanlı mirasının, bu eserde belli bir Türklük anlayışının da hesaba katılması suretiyle olumlanarak ele alınmış olması son derece dikkate değerdir.

Kemal Tahir, *Devlet Ana*'da Türkiye'nin özgün tarihsel geçmişini Batı'dan farklılıkları temelinde kurgulayarak öne sürmeye yönelmiştir. Buna göre Osmanlı feodalizmi aristokrasinin bulunmadığı bir yapı arz etmektedir. Toprak üzerinde mülkiyetin yokluğundan kaynaklanan bu durum, aynı zamanda sınıf çatışmasının olmamasının da bir açıklaması ve gerekçesidir. Dolayısıyla romanda, devlet de sınıf çatışmasının tarafı olarak değil *kerim* niteliğiyle alegorik olarak sunulmuştur.

Kemal Tahir'in Türkiye'nin fikir iklimi içerisindeki özgün konumunu tartışmaya belki de en müsait eseri olan *Devlet Ana* ile nasıl bir fikri müdahaleyi amaçlamış olduğu, literatürde şimdiye kadar pek çok disiplin dâhilinde ve pek çok bakış açısı uyarınca ele alınmıştır. Bu çalışmada ise, *Devlet Ana* romanının özellikle Frederic Jameson ve Aijaz Ahmad arasında geçen üçüncü dünya edebiyatı ve ulusal alegori tartışmalarını örnekleyecek şekilde alegorik yapısının ortaya konulması yoluyla ilgili literatüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Bu makalede, ulusal alegorinin sömürge veya emperyalizmden mustarip olma değişkenine bağlanıp kapitalist de sosyalist de olmayan ve dolayısıyla üçüncü dünya kapsamında değerlendirilen ülke edebiyatlarının bu kapsamda değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Üçüncü dünya edebiyatı ile ulusal alegoriler arasında bir bağ kurmak mümkünse de alegorinin tek kaynağını bu biçimde göstermenin yanlış olduğu fikri, *Devlet Ana* örneği ile temellendirilmeye çalışılmıştır. Buna göre *Devlet Ana*'nın sömürge veya emperyalizm geçmişinin beraberinde getirdiği ulusal meseleleri ortaya koyma niyetinin bir sonucu olarak, alegorik anlatımın kullanıldığı bir eser olmaktan ziyade kökünü örneğin *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin anlatım biçiminden alan bir alegorik yapıya sahip olan eser olarak değerlendirilmesi önerilmektedir.

Alegori kavramı ve ulusal alegori ile üçüncü dünya edebiyatı tartışmaları

Alegori, Grekçede "öteki" anlamına gelen "allos" ve "toplulukta konuşmak" anlamını karşılayan "agoreuein" sözcüklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir sözcük ve bir kavramdır. Buradan hareketle alegorinin "gizlice söylemek", "dolaylı yoldan ifade etmek" gibi anlamlara geldiği söylenebilir. Alegori, teşbih, mecaz, istiare gibi edebî sanatlarla ilişkili olsa da bunlarla karıştırılan bir ifade sanatıdır. Çünkü alegori dendiğinde genel itibarıyla "asıl kastedilmek isteneni başka bir şey söyleyerek vurgulamaya çalışma" çabası öne çıkmaktadır (Açıl, 2014, s. 146). Edebiyatta alegori ise, klasik alegori tanımıyla örtüşecek şekilde, bir eserde sembollerden, üstü kapalı göndermelerden, benzetmelerden yararlanılarak kurulur. Eseri yazan kişi, alegorik anlatıma sırtını yaslayarak dünyadaki gerçekleri başka şeyler üzerinden ifade eder.

Orwell'in *Hayvan Çiftliği* adlı eseri, yazarın onaylamadığı bir dünyaya yönelik eleştirisini alegorik anlatıma yaslanarak sunduğu örneklerden biridir (Turna, 2020, s. 39). Daha erken örnekler için ise Açıl,

“1237 yılında Fransız yazar Guillaume de Lorris tarafından kaleme alınmış fakat yarıda bırakılmış, daha sonra 1275-80 yılları arasında Jean de Meun tarafından bitirilmiş olan *Le Roman de la Rose*” ile “1532’de Londra’da doğan Edmund Spenser tarafından yazılmış *The Faerie Queene*” ve ayrıca “John Bunyan tarafından İngilizce yazılmış olup 1678 yılında basılmış olan *The Pilgrim’s Progress*” eserlerini zikretmektedir (Açıl, 2014, s. 147).

Çağdaş Türk edebiyatından Yusuf Atılgan’ın *Anayurt Otel*i adlı eseri de alegorik anlatıma sahip eserlere örnek olarak gösterilebilir. Bu eserdeki tarihlerin, karakterlerin, yan öykülerin arasında paralelliklerin olması, mekânlar arasındaki benzerlikler ve rastlantılar ile tezatlar, okuru sanki kurgudaki kişilerin ve mekânların değil de Türkiye’nin öyküsü anlatılıyormuş düşüncesine sevk eder (Öztürk ve Yatarkalkmaz, 2021, s. 1249). Buna ek olarak Kemal Tahir’in, Oğuz Atay’ın, Yaşar Kemal’in, Orhan Pamuk’un ve Latife Tekin’in eserlerinin de ulusal alegorik nitelikler barındırdığı ifade edilmektedir (Belge, 1998, s. 69-74).

Ulusal alegori ile üçüncü dünya edebiyatı arasında bir bağ kurarak tartışmanın fitilini ateşleyen isim olan Fredric Jameson, “Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism” başlıklı makalesinde öncelikle üçüncü dünya ile neyi kastettiğini belirtir. Buna göre birinci dünya; kapitalist dünya, ikinci dünya; sosyalist blok iken üçüncü dünya, “sömürgecilik ve emperyalizm deneyiminden mustarip” ülkelere işaret etmektedir (Jameson, 1986, s. 67). Jameson, kendi modernizmlerini deneyimlemiş Batılı okurların popüler veya toplumsal olarak gerçekçi bir romanın, kendilerine daha önce okunmuş bir metin gibi görüldüğünü ifade etmektedir (Jameson, 1986, s. 66). Jameson, iddiasını kamusal-özel alan ayrımı üzerinden kurgulamış, üçüncü dünya ülkelerinin Batı’dan farklılığını bu temelde belirlemiştir. Üçüncü dünyada kamu-özel ayrımı Batı’da olduğu gibi ayrılmamış olduğundan âdeta bireyin hikâyesi yoktur ve dolayısıyla edebî eserlerdeki kahramanların akıbeti ile ulusun kaderi birbirinden ayrılmaz bir nitelik arz ederler.

“(…) öznel ve kamusal ya da siyasal gibi kategorileri muhafaza etsek de, bunlar arasındaki ilişkiler Üçüncü Dünya ülkelerinde tümenden farklıdır. Üçüncü Dünya metinleri, hatta görünürde özel alana özgü ve gerçek bir libidinal dinamikle donanmış olanları bile, ulusal alegori biçiminde bir siyasal boyutu zorunlu olarak yansıtırlar: *Özel bireysel yazgının öyküsü, her zaman kamusal Üçüncü Dünya kültürünün ve toplumunun kuşatma altındaki durumunun bir alegorisidir. İlk yaklaşımda bu tür metinleri yadırgamamıza yol açan, dolayısıyla geleneksel Batılı okuma alışkanlıklarımıza dirençli hale getiren şeyin, tam da bu son derece farklı siyasal-kişisel oram olduğunu eklemem gerekir mi?*” (Jameson, 2008, s. 372-373)

Böylelikle Jameson, “üçüncü dünya edebiyatları”nın ortak bir özelliğini belirlemek için şu iddiayı ileri sürmüştür:

“Tüm üçüncü dünya metinlerinin zorunlu olarak özel bir şekilde alegorik olduğunu iddia ediyorum: biçimlerinin kaynağı roman gibi aslen batılı temsil araçlarına dayandığında bile, hatta özellikle böyle olduğunda, *ulusal alegoriler* olarak okunmalıdırlar.” (Jameson, 1986, s. 69)

Üçüncü dünya edebiyatından zaten aşına olunan türden edebî eserler çıktığı düşüncesini içeren bu yaklaşım, üçüncü dünya edebiyatını az gelişmiş bir tür olarak addedildiğini ima etmektedir. Söz konusu ima, aslında üçüncü dünya edebiyatından ulusal meseleler çıkartıldığında geriye fazla bir şey

kalmayacağı iddiasının bir sonucudur. Buna göre sömürge ve emperyalizm geçmişi dolayısıyla, ulusal rüşt ispatına girişme haricinde, bireye, hayata, ölüme vb. ilişkin sorunlar bu edebiyat geleneklerinin konusunu oluşturmamıştır. Hâl böyle olunca da alegorik anlatım, başat edebî teknik konumuna gelmiş olmaktadır. Bu şekilde değerlendirildiği zaman Jameson tarafından birinci dünya edebiyatına görece üstün bir konumun layık görüldüğünü anlamak mümkün olmaktadır. Nitekim Aijaz Ahmad de kapitalist ülkeler olarak sunduğu birinci dünya ile Batı medeniyetini eş tuttuğu bir tespitle Jameson'a karşı çıkmaktadır (Ahmad, 1987, s. 11).

Jameson'ın üçüncü dünya edebiyatı olarak tarif ettiği ve içerisinde Doğu edebiyatının ürünlerinin de yer aldığı çerçeve içerisinde, alegorik yapı pek çok esere rastlamak mümkündür. Bu açıdan söz konusu iddianın gerçeklik temelini hiç olmadığı düşünülemez. Ancak üçüncü dünya edebiyatının geneline yönelik böylesine bir değerlendirmenin yapılabileceği hususu son derece tartışmalıdır. Zira Jameson'ın ortaya attığı iddianın keskinliği dolayısıyla Ahmad, bu iddiadaki "zorunlu olarak" vurgusunu, bu kapsama giren eserlerin gerçek bir anlatı olarak görülmemesine yol açması nedeniyle eleştirmiştir (Ahmad, 1987, s. 11).

Jameson'ın tezini eleştiren bir diğer isim de Murat Belge'dir. Belge, öncelikle üçüncü dünya olarak adlandırılan ülkelerden çıkan edebî ürünlerin çoğunun ulusal alegori kapsamına girdiğini belirterek Jameson'ın savının bu kısmını yerinde bulmaktadır (Belge, 1998, s. 69). Devamında ise üçüncü dünya diye kastedilen ülkelerin sömürgeci zihniyetin egemenliği altında ürün vermeleri dolayısıyla ulusal alegorik anlatımın yaygın olduğu fikrinin, Türkiye başta olmak üzere pek çok ülke için geçerli olmadığı notunu düşmektedir (Belge, 1998, s. 70). Bu noktada ulusal alegorinin, sömürgeci zihniyetin egemenliği altında olmaktan (fiilen sömürge bölgesi olup olmaması fark etmeksizin) kaynaklı olacak şekilde özel alanın kamusal alandan ayrılması ve bireyin ortaya çıkıp gelişmemesinin bir sonucu olmak dışında başka bir sebepten kaynaklanacak şekilde varlık kazanıp kazanamayacağı sorusunu sormak gerekmektedir. İşte bu çalışmada bu türden başka bir sebep, Türk edebiyatındaki alegori özelinde gerek eski Türk edebiyatı gerekse Arap-Fars-Hint edebiyatlarının anlatım biçimi geleneği olarak önerilmektedir.

Türk edebiyatı özelinde meseleye yaklaşıncaya, Jameson'ın sömürge ve emperyalizmden mustarip olma ölçütünü açmanın yerinde olacağı görülecektir. Nitekim Sibel Irzık (2003, s. 555), muhtemeldir ki Osmanlı'nın son dönemini ve Kurtuluş Savaşı'nı kastederek Türkiye'nin böylesine bir geçmişinin bulunduğunu, dolayısıyla Türkiye'nin Jameson'ın üçüncü dünya sınıflandırmasına dâhil edilebileceğini belirtmektedir. Böyle değerlendirince Jameson'ın ortaya attığı tez kapsamında, Türk edebiyatının kaynaklarını göz önüne alıp bahsi geçen tarihselliklerin etkisiyle eski Türk edebiyatı ile özellikle Arap ve Fars edebiyatlarının etkilerini karşılaştırmanın önemi anlaşılacaktır. Bu değerlendirme hattı, bir ülke edebiyatının kamusal-özel alan ayırımına ve dolayısıyla bireyin oluşumuna ve onun hikâyesinin anlatılıp anlatılmadığı değişkenine indirgenemeyeceğini göstermeye de olanak tanıyacaktır.

Bu çalışma Kemal Tahir'in *Devlet Ana* isimli eserinin, Türk edebiyatının alegorik karakterinin kökenlerinin eski Türk edebiyatıyla bağlantılı olduğu şeklindeki iddianın bir örneği olarak değerlendirmeyi önermektedir. Roman, modern Türkiye'yi oluşturan siyasi, sosyo-kültürel unsurların kökenine inme iddiasındadır ve dolayısıyla buradaki kahramanlar belli bir değeri, kavramı alegorik

olarak temsil etmektedir. *Devlet Ana*'daki alegorik yapıyı resmedip analiz edebilmek için öncelikli olarak Kemal Tahir'in sosyalizm anlayışından bahsetmek ve ardından *Devlet Ana* romanı etrafında dönen kimi tartışmalara değinmek yerinde olacaktır. Bu bahisler, *Devlet Ana*'daki alegorik yapının tartışılacağı zemini sunacaktır.

Kemal Tahir'in sosyalizm anlayışı

Kemal Tahir, "tek bir bilimsel sosyalizm" olduğu fikrini reddeder ve sosyalizmin Türkiye'ye özgü değerlerin gözetilerek yorumlanması gerektiği biçimindeki anlayışını formüle edecek şekilde şöyle bir ifadede bulunur: "Dünyada, tek bir buğday vardır ama her milletin kendi ekmek çeşnisi başkadır." (Tahir, 1992, s. 157). Bu düşüncesinin doğal bir sonucu olarak Kemal Tahir, nasyonal sosyalizmi enternasyonal sosyalizmin önüne koyar ve nasyonal olmaksızın enternasyonalin olamayacağını kabul eder (Refiğ, 2015, s. 19).

Kemal Tahir'in sosyalizm anlayışının belki de en ayırt edici yönü, devleti kavrama biçimindedir ve *Devlet Ana* romanının önemi de buradan kaynaklanmaktadır. Kemal Tahir, devleti mücadele edilecek bir yapı olarak ve halktan kopuk bir şekilde kavramak yerine halkla bütünleşik, *kerim* niteliğiyle öne çıkarır. Nitekim bu özelliği dolayısıyla Tahir'in "'Kerim Devlet' Solculuğu"nu temsil ettiği ifade edilmiştir (Maraşlıoğlu, 2013, s. 497).

Kemal Tahir'in 'Kerim Devlet' anlayışındaki başat ölçüt "Osmanlı Devleti'nde bireysel mülkiyetin olmamasıdır." (Akdağ Sarı, 2015, s. 679). Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmaları ile anlaşılan ve aşağıda değerlendirilecek olan bu husus, Kemal Tahir'e Türk solunda cephe alınmasına neden olmuştur çünkü 'Kerim Devlet' anlayışı ile Marksist devlet anlayışı birbiri ile uyuşmamaktadır (Akdağ Sarı, 2015, s. 680). Hilmi Yavuz (2012, s. 368), Murat Belge'nin bir gazete yazısında Kemal Tahir'in bu eseriyle Marksizmin teorik alanından saptığını, çünkü herhangi bir Marksist devlet teorisiyle uyuşmayacak şekilde "'iyi bir devlet'" tasvirine yöneldiğini, dolayısıyla bunların bir Marksist tarafından ifade edilmesinin mümkün olamayacağını belirttiğini aktarmaktadır.

Esasen Kemal Tahir, bir Marksist olarak en azından Marksizm'den türemiş bir kavram olan Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımından hareketle ve Türkiye'de sosyalist güzergâhın nasıl olabileceğini belirleme çabasının bir sonucu olarak *Devlet Ana*'yı yazmıştır. Dolayısıyla bu çalışma açısından Kemal Tahir'in bir Marksist sayılıp sayılmayacağı tartışmasından ziyade konu edilen romanı ile nasıl bir ideolojik müdahaleyi amaçladığı önem taşımaktadır. Nitekim yazarın alegorik bir anlatıma başvurması da bu çerçevede anlamlıdır. Tüm bunların daha iyi ifade edilebilmesi için, *Devlet Ana* romanının alegorik anlatımında çok önemli bir yer tutan Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarını konu etmek yerinde olacaktır.

***Devlet Ana* ve ATÜT tartışmaları**

Devlet Ana romanı, Türk siyaseti ve yazınındaki devlet imgesine dair başlı başına bir devlet alegorisidir denirse bu abartılı bir ifade olmayacaktır. Kemal Tahir'in *Devlet Ana*'daki devlet tasavvuru Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmalarıyla yakından ilgilidir. ATÜT, Marx ve Engels'in Doğu toplumlarında toprak üzerinde özel mülkiyetin olmadığını belirten görüşlerinin, bu toplumları anlama anahtarı olduğu şeklindeki savdan kaynak bularak ortaya çıkmıştır. Buna göre toprağın

mülkiyeti, devlete ait olmakla beraber tasarruf hakkı köylülere veya ilgili yerdeki topluluğa aittir. Dolayısıyla bir yandan köyün kendini desteklediği diğer yandan da devletin (veya da devletin organize etmiş olduğu süreçlerin) kamu hizmetlerini sürdürdüğü bir yapı söz konusudur. Devlet, el koyduğu artık-ürünün bir kısmını kullanarak kamu hizmetlerini sunmakta, artık-ürünün geri kalan kısmını da kendisine ayırmaktadır (Divitçioğlu, 2010, s. 3-21).

ATÜT tezinden Osmanlı Devleti'ne bakıldığı zaman, devlet ile toplum arasında net bir sömürü ilişkisi tablosunun çizildiği ve dolayısıyla devletin despot karakteriyle öne çıkartıldığı görülecektir. Bu yapılırken diğer taraftan toprak üzerindeki özel mülkiyet yokluğundan hareketle, Batı'da olduğu gibi sınıfsal bir yapı ve mücadele geçmişinin olmadığı öne sürülebilmektedir. İşte Kemal Tahir de *Devlet Ana* romanı ile belli bir devlet imgesi inşa etmeyi amaçlamıştır. Tefik Çavdar (2013, s. 518), Kemal Tahir'in *Devlet Ana* romanı ile "Asya Tipi Toplum" tartışmalarına katılarak "Asya Despotizmi"ni "Kerim Devlet" biçiminde yorumlamaya yöneldiğini ifade etmektedir. Mehmet H. Maraşlıoğlu (2013, s. 499), bu romanıyla Kemal Tahir'in Batılı olmak zorunda olmayan bir sosyalizm anlayışının peşinden gittiğini ifade etmekte, onun mitinin gizinin "alaturka bir sosyalizm" olabileceğini öne sürmektedir.

Kemal Tahir'in *Devlet Ana*'da yapmaya çalıştığı, Türkiye sosyalizmi içerisinde her yönüyle çarpıcıdır. Söz konusu ideolojik birikim kapsamında Osmanlı Devleti genel itibarıyla fetihçi, yağmacı, dine dayalı, despotik bir hanedan yapılanması olarak tasvir edilir ve bu tasvirde sınıfsal çatışmadan münezze bir uyum, kesinlikle gözlenmez. Yalçın Küçük'ün aşağıdaki ifadeleri bu açıdan dikkate değerdir:

"Genişleme sürecinin başlarında Osmanoğulları, tarih sahnesine, assimilatör olarak değil, içinde kendilerinin de assimile olduğu bir sürecin objelerinden birisi olarak çıkıyor. Genişleme süreci ve Murad'ın nerede ise hiçbir ciddi engel görmeden Balkanlar'a açılması babası Orhan'ın büyük taklidini, timar sistemini, kısa bir zaman içinde ihtiyaca cevap veremez hale getiriyor. Genişlemiş toprakların askeri sorunları timar sisteminin türevi olan sipahilerle karşılanamayacak kadar büyüyor ve yeni ordular sorununu ortaya çıkarıyor.

... Birden bire, beklenmedik bir biçimde, henüz hiçbir önemli yönetim deneyiminden geçmemiş Osmanoğulları'nın eline, Murad zamanında, kesmekle bitirilemeyecek, katletmekle kökü kurutulamayacak kadar çok hıristiyan insan çıkıyor.

(...)

Murad, feodal yapısı oluşmuş bir Trakya ve Balkanlar'a açılıyor, bu yapıyı olduğu türden alıyor ve koruyor. Fethedilen toprakların tüm asilleri, kral ve despot aileleri hariç, tüm asalet ve zenginliklerini koruyarak, yeni düzende ve daha önceki güçleri ölçüsünde timar sahibi oluyorlar; yönetici yapılıyorlar.

| 1468 | Balkan asilleri, Murad'la birlikte, kendi varlıklı düzenleri için çok daha sağlam bir güvence buluyorlar. Osmanoğlu, hıristiyan dünyanın sınıf çelişkilerini koruyarak Türkiye düzenine aktarıyor. Osmanoğlu düzeninde, yıkılan Doğu Roma İmparatorluğu'nda sarsılan devlet otoritesi, asil sınıfların lehine, çok daha büyük bir güçle yeniden kuruluyor; irili-ufaklı Trakya ve Balkan feodalleri, hıristiyan veya yeni dinleriyle Müslüman olarak, eski veya seçtikleri yeni adlarıyla, hıristiyan ya da Müslüman

reay, eskisinden çok daha fazla ve eskisinden çok daha büyük bir rahatlıkla sömürüyorlar." (Küçük, 1987, s. 17-18).

Görüldüğü üzere yukarıdaki alıntıda Osmanlı Devleti'nde kabaca yöneten ve yönetilenler diyebileceğimiz şekilde temel bir sınıfsal bölünmenin bulunduğu fikri savunulmaktadır. Kerim devlet anlayışı ile uyuşmayan bu bir yaklaşım kapsamında Osmanogulları'nın reayaya yaklaşım biçiminde gözetmeye yönelmiş olduğu görelî denge durumu, idealize edilecek bir nitelik taşıyan bir yana, pragmatik yönetim anlayışının bir sonucu olarak kavranmaktadır. Kemal Tahir'in *Devlet Ana* romanında ise bu tarz unsurlar uyumun, devletin kerim niteliğinin, sınıfsız toplum olmanın göstergeleri olarak alegorik bir anlatımla kurgulanmıştır.

Devlet Ana'da alegorik unsurlar ve romanın ulusal alegori tartışması bağlamında değerlendirmesi

Devlet Ana'da kurgulanan devlet anlayışının maneviyat, ilim/siyaset ve savaşçılık olmak üzere üç temel üzerine oturtulduğunu ifade etmek mümkündür. Bu unsurlar, romanda belli başlı karakterle simgelenmiştir. Buna göre karakterlerle kavramlar arasında, Yunus-maneviyat, Şeyh Edebâli- ilim/siyaset, Bacıbey-savaşçılık/direnış şeklinde açık bir eşleştirme söz konusudur. Tüm bunlar aşağıda ayrıntılandırılacak ve Kemal Tahir'in *Devlet Ana'da* nasıl bir alegorik yapı oluşturduğunu kavrayabilmek için romanın dilini incelemek yerinde olacaktır. Kemal Tahir'in, romanda kullandığı üslubun biçimi ile kurgulamaya çalıştığı fikirselle yapı arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Yazarın eserinde dile verdiği önemi, bu çalışmasından dolayı Türk Dil Kurumu ödülü almış olmasından da teyit etmek mümkündür (Coşkun, 2010, s. 64). Alışlagelmiş, İstanbul Türkçesi diyebileceğimiz Türkçenin ötesinde Anadolu insanının ağzıyla ifade ettiği; "Hele çengi! Günahattan sevaptan haberin var, he mi?" (Kemal Tahir, 2021, s. 109); "Essah... Vay ki vay..." (s. 217); "Ossaat harladı kardaş, (...)" (s. 221); "Hele avanak Çıfıt..." (s. 227) gibi ifadeler dikkate değerdir. Yazarın romanda tercih ettiği üslup, onun bir milletin benimsemiş olduğu dünya görüşünü kullandığı dilden ve kelimelerden çıkarmanın mümkün olabileceği yönündeki fikriyle doğrudan ilgilidir (Kemal Tahir, 1989, s. 93).

Devlet Ana'da kullanılan Türkçenin sadece halkta, sıradan denebilecek insanlarda değil, "aynı zamanda romanda etkileyici bir aydın olarak çizilen Yunus Emre'de, Şeyh Edebâli'de bile" görülebiliyor olması da dikkate değerdir (Daşçioğlu, 2010, s. 76). Buradan ilgili dönemin toplumsal yapısında dilin kullanımı ile somutlaştırılmış bir şekilde halk tabakası ve üst tabaka arasında bir ayrıma gidilmediği, daha kompakt bir sosyolojik yapının sunulmaya çalışıldığını çıkarılabilmek mümkündür. Bu özellik, romanın alegorik yapısı ve temelindeki ideolojik konumlanış ile tutarlı bir çerçeveye işaret etmektedir.

Yunus Emre, Şeyh Edebâli gibi isimlerin belki kullandığı dilden daha önemli olanı, Türk toplumunu oluşturan değerler manzumesi kapsamında taşıdıkları simgesel değerleridir. "Anadolu'da 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren adı sıkça duyulmaya başlayan bir Türk sufisi" olan Yunus Emre, "Allah'ın yarattığı her varlığa değer vermiş ve bunu sözlerine yansıtmış", sufi olarak elde ettiği tecrübenin insan sevgisiyle birleşmesinin sonucu olarak "üstün ahlaklı ve merhametli bir insan modeli ortaya" çıkarmış, bu yönleri ile de "Türkler arasında mutasavvıf bir şair olarak mühim bir yer" edinmiştir (Kavak, 2017, s. 136). Şeyh Edebâli'nin ise ahi önderi olduğuna dair kimi kanaatler literatürde öne

sürüldüyse de Vefâiyye tarikatına mensup bir dinî figür olduğu bilinmektedir (Şahin, 2017, s. 91-92). Bu yönüyle, Osmanlı'nın kuruluşu ve hatta genel itibarıyla Osmanlı Devleti'nin idari ve manevi temelleri açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Yaşadığı dönemde tüm halkın hürmetine mazhar olan bu saygın kişinin de romanda işlenmiş olmasının, Türk toplumunun manevi temellerine işaret etme çabası biçiminde bir simgesel anlamı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihî kişilerin roman ile bağlantısı, sadece söz konusu simgeselleştirme ile sınırlı değildir. Romanda yazarın hissettirdiği derinlik, "Yesevi'den Mevlâna'ya Yunus'a romanın konusuna da yön veren Edebalî'nin manevî derinliğine işaret eder" niteliktedir (Yeşilçiçek ve Biçer, 2011, s. 73).

Devlet Ana'nın bir yönüyle Türkiye'nin Osmanlı geçmişini tasvir etme amacına yönelik olarak kaleme alınması nedeniyle kullanılan dilin gerçekçi bir şekilde belirlenmiş olması, akla yatkın bir tercihe karşılık gelmektedir. Ancak bunun dışında geçmiş tasvirinin, gerçekçilik kaygısının ötesinde, bir nevi *geçmişle barıştırma* gibi bir motivasyonu da içermesi nedeniyle dilin âdeta olduğu gibi yansıtılması, geçmişle olan bağı kuvvetlendirme biçimindeki bir işlevsellikle bağdaştırılabilecek bir nitelik arz etmektedir. Dahası, romanın dilinde somutlaşmış bulunan tarihî üslup, "Dede Korkut dil ve söyleyiş unsurları"ndan kaynaklanmaktadır (Karakaş, 2012, s. 114).

"Dede Korkut'tan itibaren nasihat ve öğüt dağıtan bir hikâyeye anlatma geleneği bulunmaktadır. Ahilik törenleri ve ritüellerinin temelinde de öğüt vardır. Klasik dönem edebiyatının büyük oranda öğüt ve nasihat yüklü olmasına bağlı olarak *Devlet Ana* romanı da bu yöntemi kullanır." (Alver, 2012, s. 291)

Balkız'ın aşağıdaki ifadeleri "Dede Korkut Hikâyeleri'nin giriş kısmında yer alan atasözü hükmündeki cümlelerin dönüştürülmüş ve uyarlanmış şekli"ni andırmaktadır (İçel, 2011, s. 897):

"Bilin ki, koca Tanrı vermeyince kul baylanmaz. Bir yiğidin kara dağ boyu malı olsa, kismetinden artığını yiyemez. Kasılan kişi adam olmaz. Yürümeyince yol alınma ya, doğru yolu tutmalı... İstemeyince ele geçmez ya, helalde istemeli, haramdan değil... İğreti ata binmekten binmemek yeğ... Namert ipiyle derine inmemek yeğ... Kötü yoldaştan tek gitmeli, kötü avrattan tek yatmalı..." (Kemal Tahir, 2021, s. 418).

Söz konusu bağlantı, aynı zamanda alegori ve üçüncü dünya edebiyatı tartışmaları açısından da son derece önemlidir. *Devlet Ana* romanının yazımında *Dede Korkut*'taki dil ve üslup özelliklerinden yararlanılmış olması, bu eserdeki alegorik yapı anlayışının romana sirayet ettiğinin gösterilebilmesi açısından anlam taşımaktadır. Görüldüğü üzere romandaki alegorik yapı, Jameson'ın ifade ettiği biçimiyle sömürgeci geçmişten kaynaklanan bir üçüncü dünya edebiyatı olma niteliğinden değil, eski Türk edebiyatının köklü edebî geleneğinden kaynaklanmaktadır.

Kemal Tahir, Osmanlı Devleti'nin aşiret temelli, talancı, despotik, durgun toplumlu ve din devleti olduğuna yönelik değerlendirmeleri reddeder (Yıldırım, 2010, s. 258-259). Bu düşüncesiyle uyumlu olacak şekilde ise romanda "cihat" yerine "uğraş" kelimesi kullanılıp "gaza"ya hiç yer verilmeyip "fetih" veya "şehit" kelimelerine ise istisnai olarak müracaat edilirken "şeriat" vurgusunun yerini "töre" almıştır (Daşcıoğlu, 2010, s. 76-77):

“Denilebilir ki bütün bu kullanımlarıyla yazar Kemal Tahir seküler bir Osmanlı inşâ etmek istemektedir. Nitekim romandaki kimi motiflerle Yunus Emre'nin içki içmesi, Osman Gazi'nin babasının ölümü üzerine kendisine başsağlığı dilemeye gelen Kamagan Derviş'i ne içki ikram etmesi gibi motiflerle birleştiğinde bu sözcük tasarruflarının yazarın niyetine uygun bir dil tercihi olduğu kesinlik kazanır.”

Söz konusu tercih, romanda nasıl bir din anlayışının tasvir edildiği meselesiyle doğrudan ilgilidir. Belli başlı dinî yasakların ön planda olduğu ve görece kişisel alana seslenen bir din anlayışının geri planda kaldığı göze çarpmaktadır. Öyle ki romanda olumlanan din anlayışı, doğayla bütünleşik bir yapı arz eder. Bu açıdan sonradan Müslüman olacak olan Mavro'nun şu ifadeleri önemlidir:

“Sizden irak olan, İsa efendimize yakın olur,’ demiş rahmetli. ‘Kötü adam görmenin, dine zararı vardır,’ demiş, ‘dağa taş bakarsın, Allah'ın gücünü unutmazsın, ormanların yeşili, yaylaların esintisi yüreğini temizler, ıssıda canın çekse de kötülük edemezsin. Nerede bulur Rab İsa'yı arayan, ıssızda bulur, kâhya,’ demiş rahmetli babam...” (Kemal Tahir, 2021, s. 9)

Romanda tasvir edilmeye çalışılan İslâm'dan ziyade Türkmenliğin ağır bastığı düşüncesi ile seküler denebilecek geçmiş imgesinin izlerine Türkmenlerde de Hristiyanlarda da rastlamak mümkündür. Çünkü toplumdaki çürüme, romanda “din ve din adamları temelinde anlatılmaktadır” (Zeka, 2016, s. 771). Bunun bir örneği Mavro'nun babasının verdiği öğüttür: “Gâvur-Müslüman, tarikat takımında oğlancılık vardır, aman haaa!” (Kemal Tahir, 2021, s. 11) Aslıhan ile Kerim Çelebi arasında geçen şu diyalog da bu açıdan dikkate değerdir:

– “Kız sen! Hey Allah... Bela mısın bu Söğüt'ün başına? Seni hiç mi terbiye etmedi anam olacak Bacıbey'iniz?”

– “Biz pala tutmuş savaşçılarız, Bacıbey'in yüz karası Çelebi Kerim, bizim terbiyemize akli ermez molla takımının... Oturaklı laf aramaktasın ama aklından bulamazsın, kuşağındaki kitapta varsa, bilmem...” (Kemal Tahir, 2021, s. 89)

Buna mukabil romanda Türklüğün çeşitli vesilelerle yüceltmeye çalışıldığına rastlamak mümkündür.

“Türkmen kitabının kavlince, varlıklılar mallarının onda birini yoksullara verecek... Hristiyan reâyâdan haraç alır. ‘Alır’ dedimse, varsa alır. Ertuğrul Bey'in gücü yeterse, yoksulla üste verdiği olur.” (Kemal Tahir, 2021, s. 27)

“Akıl ermez bu Türkmen'in işine, hiç ermez şövalyem... Yiyecek ekmeği yoktur, kapısına varsan yol sormaya, çabalar ki sofraya kursun!” (Kemal Tahir, 2021, s. 27)

Diğer taraftan romanda güçlü kadın figürlerinin tasvir edilmiş olması dikkate değerdir. Aşağıdaki ifadeden bu hususu doğrulamak mümkündür:

“Kızlar fıkır fıkır gülüştüler. Aslıhan, saç örgülerini silkip kırmızı sıkmasının iyice belirttiği göğüslerini gererek meydan okur gibi bakıyordu. Söğüt'ün en güzel kızıydı.” (Kemal Tahir, 2021, s. 88)

Bunlara karşılık Batı dünyası için atfedilen tüm olumsuz nitelikleri bünyesinde barındırıp temsil edecek şekilde kurgulanmış Şövalye Notüs Gladyüs'ün Demircan'ın nişanlısı Liya'yı elde etmeye yönelik çabası, romanda nasıl bir Doğu-Batı anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığının ifadesi açısından önem taşımaktadır. Notüs Gladyüs, "Paraysa para... Erkeklikse erkeklik... Fazladan, soyluluksa soyluluk..." (Kemal Tahir, 2021, s. 56) diyerek karşısındaki kadının kendisini isteyip istememe gibi bir seçeneğinin olmadığını baştan varsaymaktadır. Böylesine bir anlayışın temelinde ise Batı'nın sınıfsal farklılaşması yer almaktadır.

Romanda Şövalye Notüs Gladyüs'ün simgesel anlatımının ötesinde, Osmanlı yayılması ve akabinde ortaya çıkacak Pax Ottomana'yı bir nevi haklılaştıracak şekilde bir alegorik anlatım da bulunmaktadır. Burada verilmek istenen, "Osmanlı Beyliği'nin Bizans coğrafyasında yayılması, Türklerin olduğu kadar Ortodoks Bizans halklarının da yararına olacaktır" şeklindeki düşüncedir (Özyurt, 2020, s. 247).

Kadının Doğu-Batı karşıtlığını farklı bir çerçeveye oturtan kurgulanış biçimiyle, kadın-erkek eşitliğini öngören bir toplum biçiminin mücadelesini yürütmek için kaçınılmaz olarak Batılı değerlere ve Aydınlanma'nın ortaya çıkardığı insan anlayışına müracaat etmenin zorunlu olmadığı, bu yöndeki dayanakların Türk tarihinde de bulunabileceği öne sürülmeye çalışılmıştır. Bu durum, Kemal Tahir'in ideolojisi ile tutarlılık arz etmektedir.

Romanda yüceltilen değer savaşçılık olup mollalık olumsuzlanmaktadır. Bunu, Bacıbey'in savaşçı Demircan ile mollalık yolunda ilerleyen Kerim Çelebi arasında yaptığı ayırmadan görmek mümkündür. Nitekim Bacıbey zamanında Kerim'e yönelik olarak "Ben molla oğul istemem ve de analık hakkımı bağışlamam" demiştir (s. 90). Dervişler hakkındaki şu ifadeler de ayrıca dikkate değerdir:

"Dervişler, birbirini hiç tutmayan inançları, davranışları, sözlerinin yaptıklarına uymaması yüzünden, çevrede eskiden beri güvenilir savaşçı sayılmıyorlardı. Bunların dervişlikleri gibi savaşçılıkları da yarımды. Dünyayı büsbütün boşlayıp ahrete yönelmedikleri gibi, kendilerini toptan dünyaya verip cennetten de vazgeçmiyorlardı. Dillerinden 'Bir lokma, bir hırka' lafını düşürmedikleri halde, savaşlardan sonra, 'Zaviyemize, tekkemize vakıf isteriz,' diye bey eşiklerini aşındırmaları bundandı. Ahi yiğitleri de sabahtan akşama kadar çarşıda zanaatla uğraştıklarından, savaşçılıkta gaziler kadar usta değillerdi ama aralarında okuma yazma bilenleri, ülkeye nam salmış ustalar çoktu. Yol terbiyesiyle yontulmuşlardı. Her yerde öğütleri bulunduğu için şeyhleri birbirleriyle aralıksız haberleşiyorlar, ayrıca gezginleri tekkelerine kondurduklarından dünyada olup bitenleri herkesten önce duyup öğreniyorlardı." (Kemal Tahir, 2021, s. 127-128).

Bacıbey gibi bir karaktere böylesine bir misyonun yüklenmesi, devletin ana olarak adlandırılması dolayısıyla ayrıca değerlidir. Romana adını veren bu karakter, kerim devlet anlayışına uygun düşecek şekilde "esirgeyen veya koruyan, insanlara eşit ve şefkatle yaklaşan Osmanlı düzenini" ifade etmek üzere alegorik bir anlatımın sonucu olarak inşa edilmiştir (Baytal, 2021, s. 1789).

Bacıbey'in molla evlat istememesi, Türkmenlik ile savaşçılığın, yiğitliğin, kahramanlığın bağdaştırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Simgesel açıdan baktığımız zaman ise romanda mollalığın yerilmesinin, Türkmen öncü birlikleri ile dervişlerin yüceltilmesiyle bağlantılı olduğu

görülmektedir. Bu tema, romandaki temel çatışmalardan birine işaret etmesi ve Türk kültürünün ne şekilde kurgulanarak sunulmaya çalışıldığının anlaşılması açısından son derece önemlidir. Türkmenliğe ilişkin nasıl bir tablonun çizildiğine dair Mavro'nun Notüs Gladys'e yönelttiği şu ifadeler dikkate değerdir:

“Olmaz Şövalye'm... Olmaz öyle şey... Uçtur buraları... Uçlarda düzen bozmak hiç olmaz! Türkmen'e bulaştın mı öldürmekle yakını kurtarabilemezsin! Aslında büsbütün kurtulayım dersin, ölüp kurtulacaksın!” (Kemal Tahir, 2021, s. 20)

Kendisine *Türkmenlere bulaşmasan iyi edersin* biçiminde uyarıda bulunulan Şövalye Notüs Gladys *Barbar Batı*'yı temsil etmekte, onun kötücül özellikleri üzerinden ise Osmanlı'nın nizamı idealize edilmektedir. Kemal Tahir'in bu kurgusal tercihi vurgulanmaya değerdir. Çünkü burada “kuruluş dönemi Osmanlı'sının karşısına rakip güç olarak Bizans'ın değil de Avrupa'yı temsil eden Sen-Jan Şövalyesi Notüs Gladys'ün konulması” söz konusudur (Daşcıoğlu, 2010, s. 75) ve bu durum, romanın temelindeki Doğu-Batı çatışmasındaki konumlanışı gözler önüne sermektedir. Öyle ki bu kapsamda varlığı tartışmalı olan, en azından ne ölçüde yaygınlık gösterdiği şüpheyle değerlendirilen, ilk gece hakkının da romanda işlendiğini görmekteyiz:

– “Sazlıkta rastladım birine... Sordum neden göçtüklerini?” Duraksadı. “İnanamadım! Herifin yalancısıyım... Sizin oranın töresince, evlenecek kızın kızlığı da tekfurunmuş... Yalan, değil mi Şövalye'm, olmaz böyle şey değil mi?”

– “Yalanı yok! Allah'ın emridir. ‘Köylünün canı soylunun’ ne demek? Geriye kalır mı bir şey! Gerdek gecesi, diler kızlığını alır, diler kan pahasını...” (Kemal Tahir, 2021, s. 24)

Doğu-Batı çatışması tasvirinde beylikten imparatorluğa geçişin nasıl kurgulandığı da son derece önemlidir. Kendisine benzemeyene, farklı dinden olana savaş açmanın, sırtından vurularak öldürülen Demircan'ın intikamının alınması ile gündeme gelmiş olması da oldukça dikkate değer bir temaya işaret etmektedir (Kemal Tahir, 2021, s. 136-137). Bu bağlamda söz konusu olayın üzerine Demircan'ın molla olma yolunda ilerleyen kardeşi Kerim Çelebi'nin annesi tarafından zorla *savaşçı Kerimcan'a* dönüştürülmesi de anlamlıdır (Kemal Tahir, 2021, s. 125). Bu durum kadının toplumsal hayattaki gücünü de göstermektedir. Romanda kadınların egemen olduğu bir tablonun çizildiğini ifade etmek mümkün değilse de kadınlara yönelik yer yer atfedilmiş bu gibi toplumsal roller aracılığıyla Türk kültüründeki kadın imgesinin esas olarak alındığı bir İslâm anlayışının öne çıkartılmaya çalışılmasının alegorik anlatım ile ilişkili olduğunu varsaymak mümkündür. Bu alegorik anlatımın aynı zamanda içerisinde isim sembolizasyonu da barındırdığını ifade etmek gerekmektedir. “Kerim'e, 'bilge, ulu, ilim sahibi, yüce kişi' anlamındaki” ad verilirken Demircan, bilek gücüyle öne çıkacak şekilde “savaşçılığa yatkın”lığı ile bağdaştırılmıştır (Fedai, 2016, s. 165).

“Barışı biz mi bozduk? Hayır! 'Bozalım' mı demekteyiz? Hayır! Dev gibi yiğidimizi yediler, malımızı sürdüler. Suç bizden gitmiştir, Tanrı haklıdır yanadır ve de bir gün önden davranmak gerektir. Gayet gerektir.” (Kemal Tahir, 2021, s. 137).

Bozulan barışı takip eden genişleme ise şu şekilde idealize edilmektedir:

“Anadolu’yu bırakacağım şimdilik... Benim gördüğüm, tez vakitte gidicidir Moğol... Çünkü Moğol’un düzeniyle de uyuşamaz bizim Anadolu toprağı... Eski Yunan’ın, Roma’nın düzeniyle de uyuşamamıştır çünkü...’ Rahatça gülümsedi. ‘Bizim gazi beylikler çabalasın bakalım, Konya’yı ele geçirmek için... Boğuşsunlar birbirleriyle, güçten düşürsünler kendilerini boş yere... İşimi kolaylaştırınlar! Verimli topraklara sahip olana yarar Anadolu... Tükenmez insan kaynağıdır, insanın zanaatı da görüldüğü gibi köylülük değildir, devlet kuruculuğudur.” (Kemal Tahir, 2021, s. 175)

“Batı’ya yöneleceğiz! Talan etmeyeceğiz! Din yaymaya çabalamayacağız. Tersine herkesin inancına saygı göstereceğiz! İnsanlar arasında din, soy, varlık bakımından hiçbir üstünlük tanımayacağız!” (Kemal Tahir, 2021, s. 178)

Yukarıdaki ifadeler Osmanoğulları’nın nizamına dair belli başlı ipuçları sunmaktadır. Kemal Tahir *Devlet Ana*’da, tarih yazımında *Pax Ottomana* (Osmanlı Barışı) olarak tarif edilen Osmanlı nizamının unsurlarının altını doldurmakta, bu unsurları tarif etmektedir. Bu hususun anlaşılabilmesi için Osmanlı Barışı’ndan bahsetmekte yarar vardır. Osmanlı Barışı üç sac ayağı üzerine kuruludur: Adalet, istimalet ve pragmatizm (Turan, 1999, s. 106). Adalet; halkın hayatından memnun olacak şekilde mümkün olduğunda şikâyetçi olmaması, vergisini sızlanmayacak şekilde ödemesi gibi bir anlama sahip iken (Turan, 1999, s. 106), istimaletin başlıca unsurları “fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, onları himaye etme, dış düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dinî konularda serbestiyet verme, vergi hususunda kolaylık gösterme”dir (Ortaylı, 2010, s. 117). Kemal Tahir, Osmanlı tarih yazımında devlet merkezli olarak formüle edilen yukarıdaki ifadeleri idealize edecek ölçüde olumlayarak bir geçmiş anlatısı kurgulamaya yönelmiştir. Buradaki alegorik anlatımda da görüldüğü üzere, Jameson’ın çerçevesini çizdiği biçimde bir özellik bulunmamaktadır.

Kemal Tahir ve bilhassa da *Devlet Ana* romanı etrafında dönen ATÜT tartışmaları, bilindiği üzere Osmanlı’da sonradan aristokrasiyi de oluşturacak şekilde feodal bir yapının olup olmadığı sorunu ile ilgilidir. Bu sorun esasen Osmanlı’da sınıfların olup olmadığına dair sorgulamanın kapsamında yer almaktadır. Kemal Tahir’in Türkiye’ye özgü bir sosyalizm anlayışı ve güzergâhının belirlenmesi gerektiğine dair düşüncesi, zaten Türkiye’de Batı’da olduğu gibi sınıfsal bir yapı geçmişinin bulunmadığı yargısının bir sonucudur. Dolayısıyla *Devlet Ana*’da söz konusu geçmişin tasvirini sunar.

“İstanbul’un Bizans’ı, Frenk’in karanlık dünyasından kopup geldi. Ama oranın kölelik düzenini burada tutturamadı. Tutturamayınca da, ‘Toprak Allah’ın, İmparator kâhya, köylü kiracı,’ demek zorunda kaldı. İmparator’un hür köylüleri Latin İstanbul’u basıp alınca Frenk düzeninin nasıl bir bela olduğunu görüp anlamıştır. Bu düzen köylüyü köle etmeye dayanır. Kim ister köle olmayı? Demek zorlayacaksın aralıksız! Zorlarken zorlarken n’olur adam? İnsanlıktan çıkar! İşte bu sebepten Frenk adamı, say ki kuduz canavardır. Kahpedir, kıyıcıdır, Allah’ı maldır, dini imanı soymaktır. Irzı, namusu, utanması, acıması, sözü, yemini hiç yoktur. Bunalırsa insan eti yer, Bizans köylüsü kabul etmez bu rezilliği... Uçlara yerleştirilmiş Hıristiyan Türklerse hiç yanaşmazlar köleliğe... (...) Bu zamana kadar hiç görmediği, bilmediği bir düzeni götürüp Bizans köylüsünü şaşkırtıp ürkütmek de yok! Köleliğe karşı,

Frenk soygununa, zulmüne, ırk düşmanlığına karşı biz hoşgörü, dayanışma, can, ırz, mal güvenliği sağlayacağız. Alın teriyle çalışanlar bizden yana olacak ister istemez..." (Kemal Tahir, 2021, s. 177)

Bu ifadeler bir yandan Osmanlı düzeninin idealizasyonu anlamına gelirken diğer yandan Batı'nın sömürgeci portresinin çizilmesine karşılık gelmektedir. Bu iki unsur da Kemal Tahir'in ideolojik görüş ve tutumları ile uyumlu bir yapı arz etmektedir. Ek olarak sömürgeci Batı tasvirinin tamamlayıcısı olan ve bir nevi Batı sömürgeciliğine direnen Doğu imgesi olarak tarif edilebilecek yapının, Jameson'ın ulusal alegori ile sömürgeci geçmiş arasında kurduğu bağ ile uyumlu olduğu haklı olarak düşünülebilir. Gelgelelim daha önce de ifade edildiği ve romandan pek çok unsurla desteklenmeye çalışıldığı üzere bu durum, Doğu'daki düşünce yapısında baskın bir şekilde görülen alegorik gelenek ile ilişkilidir.

Yukarıdaki alıntıdaki Osmanlı düzeni idealizasyonu kapsamında vurgulanan değerlerin pek çoğunun, romanda ahilik geleneğine dayandırıldığını da ifade etmek gerekir:

"Ahilik çok ulu kattır ve de saygılı basamaktır. Ama onu gördüm ki, bölüklerimize şeytan uğramış, yiğitlerin gönül gözlerini bağlamış. 'Bundan böyle, hiçbir yolsuzluk bize erişemez,' diye kibirlenmişler, çizgiden çıkmışlar, doğruluğu şuraya koyup eğriye sapsmışlar. Sohbetler, yâenler bozulmuş, sofralara haram girmiş, nefisler kuduz canavar gibi azgınlaşıp gem almaktan çıkmış. Alplığın yerini yavuzluk, utanmanın yerini yüzsüzlük kapmış. Bilmekliğin uyanık ışığı sönüp bilmezliğin uykulu karanlığı yerin yüzünü sarmış. Ahiler, pir kapılarını boşlayıp beyler kapısına birikmiş... Oysa bu dünyada her bir nesneye bozuntu elverir, ahiliğe erişemez! (...) "Ey ihvanlar, ey yoldaşlar, ey dostlar, yiğitlik yönelmektir, ahilik başlamaktır ve de Ahi Babalık gerçeğe ulaşmaktır. Aslında üçü birdir, ayrılık gayrılık yok! Şöyle biline ki, ahilikte miras yürümez, babanın kazandığı oğula geçmez ve de herkesin kendi kazanması kanundur." (Kemal Tahir, 2021, s. 79-80)

Literatürde ahilik geleneği ticari hayattaki hareketliliği dizginleyen ve dolayısıyla zenginliğin oluşmasını ve hatta ticari kapitalizmin ortaya çıkmasını engelleyen, bir nevi otarşik yapı unsuru olarak değerlendirilebiliyor olsa da yukarıdaki ifadelerden romanda sunulmaya çalışılan ahilik tablosunun daha olumlu anlamları içerisinde barındırdığı görülmektedir. Böyle değerlendirildiği zaman ise ahiliğin bir tür korporatizm ile ilişkilendirildiği düşünülebilir. Unutulmamalıdır ki Kemal Tahir, Batı'nın deneyimlemiş olduğu tarihsel aşamaların biricik olmadığını, Türkiye'nin özgün tarihsel arka plana sahip olduğunu varsaymakta ve bunun dikkate alındığı bir politik hattın izlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Böyle değerlendirildiği zaman, herhangi bir kurumu ticari kapitalizmin ortaya çıkmasını engellediği için eleştirmenin, onun düşünce yapısı içerisinde bir yerinin olmadığı zaten anlaşılacaktır. Bunun tamamlayıcı unsurunun ise ifade edildiği gibi korporatist bir toplum yapısının öngörülmesi biçiminde bir yönünün olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Doğu-Batı ikilemi çerçevesinde düşünüldüğünde, edebiyattaki üçüncü dünya edebiyatı ve ulusal alegori tartışması ile sol mücadelenin hangi değerlere, hangi topluma ve bir yönüyle de hangi tarihe yaslanarak gerçekleştirilebileceğine dair tartışmanın benzer bir hat üzerinde anlamlandığı görülecektir. Kemal Tahir'in *Devlet Ana* isimli romanı bu açıdan çok iyi bir örneğe karşılık gelmektedir. Kendisini ideolojik açıdan Türk sosyalizmi içerisinde konumlandıran Kemal Tahir, ait olduğu ideolojik yapı ile ters

düşecek şekilde modern Türkiye tarihinin geçmişindeki devlet anlayışını idealize etmeye ve olumlamaya yönelmiştir.

Kemal Tahir'in Osmanlı'nın ilk dönemini konu edinen eserindeki devlet tasviri ile amaçlamış olduğu husus, esasen Türkiye'ye özgü bir sosyalizm anlayışını inşa edebilmek için Türkiye'nin özgünlüklerini ortaya koyabilmektir. Buna göre Kemal Tahir'in romanda kurgulamış olduğu alegorik anlatım çerçevesinde gösterilmeye çalışılan en önemli unsurlardan biri, Türkiye'nin geçmişinde sınıfsal bir bölünmenin ve mücadelenin olmadığıdır. Kemal Tahir, Batı'nın feodalitesine benzemeyen ve dolayısıyla aristokratik bir yapısı ile serflik, kölelik gibi sınıfsal kategorileri bulunmayan Osmanlı mirasının bu niteliğini göz önünde bulundurmadan, güncel durumda bir sosyalist mücadele yürütülemeyeceği düşüncesindedir.

Romanda kurgulanan yapı kapsamında Osmanlı, *kerim* niteliği ile öne çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken Türkmenliğe dair pek çok olumlu özellik vurgulanarak bilhassa Şövalye Notüs Gladys, Keşiş Benito ve Türkopol Uranha karakterleri ve Bizans tefurları ile somutlaştırılan Batı, olumsuz özelliklerin kaynağına dönüştürülmüştür. Burada yapılmak istenen, esasen Türkiye'ye özgü bir sosyalizm anlayışının inşası için geçmişe müracaat etmenin, geçmişin olumlu değerlerinin kullanılmasının mümkün olduğunu, bu çerçevede Batılı değerleri esas almanın şart olmadığını gösterebilmektir. Bu zihniyet romanın diline de yansımış ve bu noktada *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin üslup ve anlatım biçimi ile benzerlik kurulmuştur.

Devlet Ana romanının bahsedilen alegorik yapısı, Fredric Jameson'ın üçüncü dünya edebiyatının, ilgili ülkelerin sömürge ve emperyalizmden mustarip olma niteliği dolayısıyla zorunlu olarak ulusal alegorik kategoriye dâhil olduğuna yönelik görüşünün eleştirilebilmesi için örnek olarak ele alınmıştır. *Devlet Ana*'da resmedilen sömürgeci Batı ile buna karşılık veren Doğu imgesinin Jameson'ı doğruladığı düşünülebilecek olsa da bu durum, alegorinin kaynağının doğrudan doğruya sömürgeci geçmiş ile bağlantılandırılmasını haklılaştırmamaktadır. Doğu edebiyatının unsurlarını romanında oldukça maharetli bir şekilde kullanan Kemal Tahir'in romanını alegorik anlatım ile siyasi düşüncelerin aktarılması geleneğinin bir devamı olarak nitelenmek daha doğru olur. Böylelikle bu çalışmada Doğu'daki alegorinin kaynağını sömürge veya emperyalizm geçmişi dolayısıyla ortaya çıkan ideolojik mücadele hattında değil eski edebiyat geleneğinde aramak gerekmektedir.

Etik Kurul İzni

Bu makale, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Açıl, B. (2014). Bir tür mü tarz mı? Klasik Türk edebiyatında alegori. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 37 (19), 145-167.
- Ahmad, A. (1987). Jameson's rhetoric of otherness and the 'national allegory'. *Social Text*, 17, Autumn, 3-25.
- Akdağ Sarı, K. (2015). Kemal Tahir'de sosyalizm ve batılılaşma eleştirisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4 (3), 674-685.
- Alver, K. (2012). Devlet Ana ve kuruluş değerleri. *Hece*, 181, Ocak, 288-293.
- Baytal, Y. (2021). Cumhuriyet tarihinde Osmanlı tarihini yeniden okumak: 'Devlet Ana' romanında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu. *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13(6), Aralık, 1783-1807.
- Belge, M. (1998). *Edebiyat üstüne yazılar*. İletişim Yayınevi.
- Berksoy, N. Ç. (2010). Kemal Tahir için biyografi çalışması. İçinde E. Eğribel; M. F. Andı (Ed.), *Kemal Tahir 100 Yaşında*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 25-40.
- Çavdar, T. (2012). Kemal Tahir ve toplumcu gerçekçilik. *Hece*, 181, Ocak, 518.
- Coşkun, S. (2010). Teori ve uygulama bağlamında Kemal Tahir'in dili. İçinde E. Eğribel; M. F. Andı (Ed.), *Kemal Tahir 100 Yaşında*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 51-67.
- Daşcıoğlu, Y. (2010). Dil ve ideoloji: Devlet Ana'da üslup sorunları. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2 (5), 73-80.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya tipi üretim tarzı ve Osmanlı toplumu*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Fedai, Ö. (2016). Kerimcan'ın "bireyleşme" yolculuğu bağlamında Devlet Ana romanında arketipler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 8, Güz, 159-179.
- İçel, H. (2011). Devlet Ana romanında şamanizmin izleri. *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (3) Summer, 895-902.
- Irzık, S. (2003). Allegorical lives: the public and the private in the modern Turkish novel. *The South Atlantic Quarterly*, 102 (2/3), Spring/Summer, 551-566.
- Jameson, F. (1986). Third-world literature in the era of multinational capitalism. *Social Text*, 15, 65-88.
- Jameson, F. (2008). *Modernizm ideolojisi: Edebiyat yazıları* (çev. K. Atakay; T. Birkan). Metis Yayınları.
- Karakaş, R. (2012). 'Devlet Ana' romanına nakşedilen Dede Korkut dil ve üslup özellikleri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 31, Bahar, 111-127.
- Kavak, A. (2017). Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre'nin Türklerin tasavvufi kültürüne katkıları. *Universal Journal of Theology*, 2 (2), 133-142.
- Küçük, Y. (1987). *21 yaşında bir çocuk: Fatih Sultan Mehmet*. Tekin Yayınevi.
- Maraşlıoğlu, M. M. (2012). Kemal Tahir, Osmanlı ya da 'kerim devlet' solculuğu. *Hece*, 181, 496-499.
- Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye teşkilât ve idare tarihi* (Üçüncü Basım). Cedit Neşriyat.

- Öztürk K. S. & Yataarkalkmaz, S. (2021). Ulusal alegori tartışması ışığında Yusuf Atılgan'ın Anayurt Otel romanı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 1239-1259.
- Özyurt C. (2020). Kemal Tahir ile Osmanlı sosyalizmine medhal: 'Devlet Ana', *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16 (59), Temmuz-Aralık, 244-267.
- Refiğ, H. (2015). *Kemal Tahir'le Birlikte*. Dergâh Yayınları.
- Şahin, H. (2017). *Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde dinî zümreler (1299-1402)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tahir, K. (1983). *Notlar 3: Sanat edebiyat -dil dosyası-* (haz. C. Yazoğlu). Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1992). *Notlar 13: Sosyalizm, toplum ve gerçek* (haz. C. Yazoğlu). Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (2021). *Devlet ana* (23. Baskı). İthaki Yayınları.
- Turan, A. N. (1999). Pax Ottomana ve İlber Ortaylı. *Türkiye Günlüğü*, 58, Kasım-Aralık, 106-112.
- Turna, M. (2020). Hayvan Çiftliği romanında alegori. *Edebî Eleştiri Dergisi*, 4(1), 38-57.
- Yavuz, H. (2012). Kemal Tahir ve Marksizm. *Hece*, 181, Ocak, 365-371.
- Yeşilçiçek, V., & Biçer, S. (2011). Gelenek ve mistik unsurların tarihi roman türüne yaptığı katkı: Devlet Ana örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 61-87.
- Yıldırım, Y. (2010). Kemal Tahir ve Osmanlılık. İçinde E. Eğribel; M. F. Andı (Ed.), *Kemal Tahir 100 Yaşında*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 251-261.
- Zeka, S. (2016). Devlet Ana'da din. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(2), 761-783.

